

DERLEYENLER
Yalçın Çakmak, Ahmet Özcan

Şekâvet, Hıyânet, İsyân

Geç Osmanlı'dan
Cumhuriyet'e Eşkiyalık

İletişim Yayınları 3271 • Araştırma-İnceleme Dizisi 549

ISBN-13: 978-975-05-3464-5

© 2023 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2023, İstanbul

EDİTÖR Ahmet İnsel

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Yalova şekâvetinde ölü ve diri ele geçirilen 4 şakînin fotoğrafı

(Kaynak: İstanbul Üniversitesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Kataloğu)

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Nebiye Çavuş

BASKI Ayhan Matbaası SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadag, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyenler
YALÇIN ÇAKMAK - AHMET ÖZCAN

Şekâvet, Hıyânet, İsyan

Geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e
Eşkıyalık

*öyle çok ki ölüler,
ve öyle çok ki al güneşle yarılmış hendekler,
ve öyle çok ki gemilere vuran miğferler,
ve öyle çok ki öpüşlerle kilitli eller,
ve öyle çok ki unutmak istediklerim*

– PABLO NERUDA, “Unutmak Yok” şiiri

*Mehmet Yıldırım şahsında
depremde yaşamını yitiren
tüm canlarımıza...*

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Şekâvet, Hıyânet, İsyan'da Yeni Anlatılar

KUDRET EMİROĞLU 11

Başlarken...

YALÇIN ÇAKMAK - AHMET ÖZCAN 15

1 Osmanlı Devleti'nin Nazarında

19. Yüzyıldan 20. Yüzyılın İlk Çeyreğine Değın Akçadağ'da Şekâvet

YALÇIN ÇAKMAK 21

2 Firar, Şekâvet ve Hıyânet:

Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de Asker Kaçaklığı, Eşkıyalık ve Ölüm Cezası

AHMET ÖZCAN 43

3 Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir "Eşkıyalık Efsanesi": Koçan (Koçuşağı) Aşireti (1890-1938)

CEVAT DARGIN 69

4 Katliamdan İsyan Üretmek: Koçgiri

ÖZCÜR ÇATALTEPE 89

5	Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün Kaçakçıları, Kolcular ve Reji Şirketi (1883-1908)	
	MUSTAFA BATMAN	115
6	Merkezîleşen Osmanlı Sisteminde Yer Bulmaya Çalışan Bir Kürt Miri: Emir Bedirhan İsyankâr Bir Eşkîya mı? Ulusal Bir Kahraman mı?	
	ALİŞAN AKPINAR	133
7	Soygundan Pogroma: Tokat'ta Eşkîyalık ve "Ermeni Meselesi"	
	TOYGUN ALTINTAŞ	155
8	Eşkîyalıktan Tebaalığa: 19. Yüzyılın İlk Yarısında Sincarlı Yezîdîler	
	FATİH GENCER	175
9	Tanzimat'tan Tunceli Kanunu'na Kadar Dersim'de Eşkîyalık Sorunu	
	MEHMET YILDIRIM	191
10	"Asi", "Eşkîya" ve "Kaçakçı": Kemalist Söylemde Kürtlüğün Üç Hali	
	ERCAN ÇAĞLAYAN	209
11	Üç Tarz-ı Eşkîyalık: II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti ve Çevresinde Sıradan, Aşiretsel ve Politik Eşkîyalık	
	ERDAL ÇİFTÇİ	229
12	Dürzîlerde Eşkîyalık Hareketleri	
	İLKER KİREMİT	247
13	Reşkotan Aşireti Reisi Mıstı Quto: Bir Halk Kahramanı mı? Yoksa Eşkîya mı?	
	ORHAN ÖRS	265
14	Sarıkeçililerin "Eşkîyalığı" ve Konya Delibaş İsyanı Üzerine	
	SUAVİ AYDIN - MURAT YAĞCI	285

15 İttihat ve Terakki İktidarının Diyarbakir’de Eşkırıyalığa Bakışı: Mardin, Silvan ve Beşiri Teftiş Raporu (12-21 Temmuz 1913)	
SERHAT ARAS TUNA	313
16 Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçişte Araf’ın Modern Eşkırıyaları: Savaş Ağalarından Şehir Seçkinlerine Antep’te Bir Mülkiyet Transferi Hikâyesi	
ÜMIT KURT	329
17 Ezilenlerin Perspektifinden Yazılan Tarih: Sosyal Eşkırıya Olarak İnce Memed	
MEHMET ERTAN	345
18 Kahraman Kişilikten Güldürü Nesnesine Dönüşen Eşkırıya Portresi: Türkiye Sinemasında Eşkırıyalık (1948-1996)	
ABDULAZİM ŞİMŞEK	361
19 Zeybek Eşkırıyalığını Görmek ya da Görmemek: İdeolojik ve Edebî Bir Sorun	
SERDAR ERKAN	375
20 Osmanlı Devleti’nin Eşkırıyalığı Önlemek İçin Yaptığı Yasal Düzenlemeleri “Rumeli’de Eşkırıyayla Mücadele Komisyonlarının Vazifesine Dair Tâlimatnâme” Bağlamında Okumak	
SALİH BAŞKUTLU	391
21 “Bir Ayrılık, Bir Yoksulluk, Bir Ölüm”: Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Eşkırıyalık (1919-1943)	
EREN YILDIRIM	409
YAZARLAR	427

Şekâvet, Hıyânet, İsyan'da Yeni Anlatılar

KUDRET EMİROĞLU

Guevara, 1966'da Kongo'da önderlik yeteneği sahibi olarak gördüğü tek kişinin Kabila olduğunu yazar. Gerçekten Laurent-Désiré Kabila, 1997'de iktidara gelmiş, ama Burundi, Ruanda, Uganda Kabila'ya karşı çıkmış; Angola, Çad, Namibya, Sudan'la Zimbabwe Kabila'yı desteklemiş; 2007'e kadar süren "Afrika Dünya Savaşı"nda 5 milyonu aşkın kişi ölmüştü. Afrika'da sosyalist gerilla önderleri savaş ağalarına dönüşmüştü.

Tam da refahçı ve dolayısıyla çoğulcu kapitalizmin iflas ettiği 1973 petrol krizi sürecinde Afrika'da eşkıya gerillaya değil, gerilla eşkıyaya dönüşürken, "örgütlü halkın yenilmezliği ilkesi" de bozulacak ve bilinçli-gönüllü militanların *savaş avantajları* efsane olacaktı. Bu efsanenin, mitin, "işçi sınıfı bilimi"nin Batı'daki savaşçıların da bu süreçte sonu gelecekti. Batı devletleri de Afrika ve dünyanın diğer bölgeleri kadar kendi ülkelerinde de öncelikle şehir gerillasına-eşkıyasına karşı şiddet gücünü gösterecek; Almanya örneğinde Kızıl Ordu üyeleri Ulrike Meinhof 1976'da, Andreas Baader, Gundrun Enslinn ve Jan-Carl Raspe 1977'de *hapishanede* öleceklerdi.

Hukukun geçerliliği, yaptırım gücünde yani şiddet uygulayabilecek örgütlenmeyle desteklenmesindedir. Modernizm, şiddet-silah tekeli hukuki olarak ulus-devletin eline alması da demektir ama bu tekel, hukukla meşruiyetin özdeşleştiği anlamına gelmemektedir. Bu ayrılık, verdiğimiz örnekte de vurgulanmak istendiği gibi, "düzen"e yönelik tehdidin varlığı iddia edildiğinde hukuk konusu değil, siyaset konusu olarak sunulur; zengin ülkelerde toplumsal oydaşma ile fakir ülkelerde ibret-i alem ve hikmet-i devlet göstergesi olmak üzere, şiddet hukukun dışında da meşrulaştırılmaya çalışılır. Modern devletin örgütlenme sürecinde hukuk ve meşruiyetin şiddet sınırı

toplumsal tabakalaşma ve coğrafi yayılım eksenlerinde farklı anlamlar - kültürel kodlar taşır.

Hammurabi'nin kısas hukukundan, 19. yüzyılın pozitivizmine, yaptırım gücünün belirlediği düzenin meşruiyet temelinde, hukukla adalet arasındaki yani hak ile dengelenme-tazmin, bireyle toplum ilişkisindeki anlayışta, ibre hep alıp satanların, şehirlilerin/burjuvaların, yazı kullananların yönünde görülür. Kullanılan şiddetin nitelemesi, niteleyen ve nitelenenlerin bu ibreye göre yeriyile belirlenir. Eleştirel tarih, insanlık anlayışımızda zenginleşme amacı-iyimser niyetiyle bu şiddeti ve nitelemeyi çözümüleme, özneleştirme ve nesneleştirmede bağımsızlaşma gayretidir. Bu gayreti en kısa ifadelendirmek için konumuzla ilgili iki örnek verebilirim: Brecht, "Banka soymak, banka kurmaktan daha büyük bir suç değildir," ve Chomsky, "En büyük terörist televizyondur," derler.

İşte sermaye (banka) ve medyaya (televizyon) egemen olmak mücadelesiyle servet ve efsaneye egemen olmak mücadelesi (kapitalistler arası mücadele ile kapitalistleşmişler ve kapitalizm öncesinde kalmışlar arasındaki mücadele) birçok toplumda iç içe geçmiş süreçler olarak yaşandığından, iki ayrı çağa, zihniyete ait kurumsallaşmalar eklemelenmekte, olay ve olguların nitelendirilmeleri ayrı dillerle yapılır olmaktadır. Şiddeti anlamlandıracak ibredeki ortak kodlar ancak bulanık bir insanlık geçmişinde aranabilecek, bugün hep tarihe, geçip gitmiş olması gereken zemine çekilecektir.

En geniş anlamıyla devlet-halk ilişkisinde vergi ve askerlik hangi kavramsal süreçle meşru kabul edilen zemine oturmuştur? Bu zeminin zemin haline gelme sürecinde, vergi tarihi görece daha eskiye giderken, askere gitmek birçok toplumda çok daha geç tarihlerde gerçekleşmiş, hatta bazılarında hiç gerçekleşmemiştir ve bugün 109 ülkede zorunlu askerlik yoktur. İlginç bir yön, Osmanlı'da ulus-devlet gerçekleşmeden ve "vatan" kavramı ortaya çıkmadan zorunlu askerliğin başlamış olmasıdır. Paralı askerlikle eşkıyalık arasında teknik bir fark bulunmazken, paralı askerlik gurbetçi bir meslek, eşkıyalık sılada bir meslekken, askerle/vergiyle dönüşen/yeni bir merkezin egemenlik alanına girmeye başlamış bir topluluğun eşkıyalığı anlam değiştirmiştir. Toplulukça olağan görülen üretim ve davranış etkinlikleri suç olarak görülmeye başlandığında (sınırların konmasıyla "ticaret" in "kaçakçılık" olması, ormandan ağaç kesilememesi, yargı ve ceza/silah tekelinin yaratılmasıyla kan davasının suç olması gibi), merkezin bu davranışları "eşkıyalık" olarak nitelemesi, mevcut eşkıyaların etkinlik, anlam ve anlatımını da etkilemekte ve yeni "eşkıyalar" ortaya çıkmaktadır.

Bu yeni denklemde eşkıyalığın toplumsal ve kavramsal/duygusal tabanı, yeni yaptırımlara karşı koyamayan kitlenin, silah kullanabilecek ortak akıl-la davranan ve üretimden düşmüş, düşmek zorunda kalmış bir çetenin, için-

den çıktığı bu kitle tarafından, en geniş anlamıyla üretimin bağlantılandırılmak istendiği egemenlik merkezine ve üst-merkezine görece olumlanmasıdır. Bu olumlama, modern duygusallığı altüst edebilecek biçimde öncelikle hayranlıkla ifadesini bulur. Bu merkezler kapitalizme doğru evrildikçe köylülüğün de, eşkıyalığın da sonunun gelmesi beklenir.

Bizim açımızdan kavramsal sorun, sözlü kültürün birimlerinden olan aşiretin, devlet kurabilmesidir. Aşiret, bizimkiler = bizden olan insanlar = halk/el = il denklemi ile sonu gelmez bir egemenlik ve iktidar sorunu ile yaşar. Üretimin coğrafya ve nüfus yapısıyla dolaysız ilişkisi, aşireti, diğer aşiretler dünyasında, müttefikler ve düşmanlar sarmalı içine sokar. Anadolu tarihinde, aşiretlerin birbirleriyle mücadelesinin, ne zaman ve hangi emek ve yönetim örgütlenmesiyle, hayvancılık ve ekincilik, şehirli zanaat ve ticaretle ve uzun erimli ticaretle ve devletleşmiş haraçgüzar yapılarla eklemlendiği, henüz tarihi ortaya çıkartılamamış sosyolojik bir tahminleme evresindedir. Aşiretin yaşaması için, koyunların ve suyun bireylerden önemli olduğu bir dünyada, üst kimlik oluşturan devlet ve etnisite aidiyetlerinin modellemeye fazla katkısı olmayabilir, çünkü Arap, Türk ve Kürt ve tarihsel derinlikte herhalde Ermeni, Nasturi, Süryani kimliklerinin geçişkenliği, çayırlar ve teknikler kadar (örneğin peynir çeşitleri, pişirme, ısınma teknikleri gibi) köylüleşme, şehirleşme yanında görenekler, inançlarla, müzikal ve edebi temalarla ortak olabilmıştır ve ihtiyaca göre belirlenmiştir. Bu tarihin, derinliği içinde birebir açığa çıkarılabilmesi için –ister aşiret (el) ister mekân (il) odak noktasına alınsın– bu birebirliklerin bütünleştirilmesinde aşiret, şehirli ve devletli kimliklerinin, meşruiyet, iktidar, egemenlik, adalet, hukuk, din anlamlarında iç içe geçen hareket halindeki çemberlerdeki ortaklık ve ayrışma alanlarıyla beraber, sınır ve kesişme noktalarının tarihini çıkarmak gerekir.

Aşiret reisleri ve şeyhlerin ağalaşması yani aşiret üyelerinin köylüleşmesi, köylülerin ortakçı, yarıcı, maraba ve hulamlaşması süreci, reis, şeyh, ağa, eşrafın yani yerel yönetici sınıf ve zümrelerin, yönettiklerini yönetme ve temsil güçlerini pekiştirmek için, kendi aralarındaki mücadelede bir yandan da Osmanlı Devlet’ini araçsallaştırmalarıyla, onu yani merkezî yönetimi bu yerel mücadele kavramsallığı içinde müttefik veya rakip kılarak yerel aşiret mantığı içine çekebilmeleriyle de mümkün olabilmıştır. Osmanlı Devleti (üstelik ağaların eşraflaşması ve hatta bazı bölgelerde eşrafın burjuvalaşmaya başlamasıyla Cumhuriyet döneminde de devam eden süreçte) zamana ve bölgeye bağlı olarak değişen derecelerde, yerelde varlığını sürdürebilmek amacıyla, görüntüsü modernleşen ama zihniyeti feodalleşen bu siyaset kapanında, öznelardan biri olmak rolünü benimsemek zorunda kalmıştır. 16. yüzyılda hemen bütün Avrupa’yı saran eşkıyalık, kuzeyden güneye, batıdan doğuya doğru sönümlenirken, güney ve doğu ekseninde Akdeniz’den Balkan-

lar'a doğru Osmanlı topraklarında bu sürecin kapanmaması, yerel mantık kadar, Osmanlı mantığının da yönettiklerini yönetme ve temsil gücüyle sorunlu olmasındandır. Yönetimdeki temel sorunlardan biri, vergi, yağma ve haraç düzeninin, Avrupa'nın yarı sömürgesi olma sürecinde, mülkiyet haklarıyla ilişkili olarak hukuk ve siyaset ile beraber ideoloji ve söylem açılarından tanımlanıp ayırt edilmesi konusunda yöneticilerin gönülsüz olmasıdır. Bu işleyiş, modern hukukun en temel ilkeleri olan, kişiye, zamana, mekâna göre değişmemesi gereken kanun uygulamalarını, Cumhuriyet döneminde de mahkûm etmiş ve sürekli yenilenen klik/kadrolar, defaten yeni olduğunu iddia ettikleri uygulamalarla "eşkıyalık yapmış", bu nedenle de yönetilenlerden eşkıyalıklar yaratmışlardır. Döneme ve araçlara, özne ve nesnelere göre, yönetenler kadar, ara tabaka ve yönetilenlerin de ilişkisi kabadayılıktan mafyalığa kadar birbirini sürüklemektedir.

Bu söylenenlerin sağlamasını yapmak ve anlatımları çoğaltmak amacıyla, bu kimlik ve aidiyetlerin aldığı ve aldığı iddia edilen biçimlerin, yüzyıllar içinde farklı özellikte coğrafi ve toplumsal bölgelere yayılmış ilişkilerin bütünsel hikâyesini oluşturmak için Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte, birçok dil, lehçe, şive ve jargonları anlamanın, belgelerle birlikte destan ve türküleri anlamlandırmanın şart olduğu, Ahmet Özcan ve Yalçın Çakmak'ın bu derlemesindeki makalelerde de kendisini bir kez daha gösteriyor. Genel olarak Osmanlı tarihçiliğinde yaşanan son otuz yılın gelişmelerinden sonra, yaşantıların bilime konu olabilmesi için gereken soyutlamanın hareket noktasının, yaşayanların ifadelerinin çözümlemesi ile başlatılmasının giderek yaygınlaşmasıyla yeni bir evreye girildiği hissediliyor.

Türkünün, anonim olmakla birlikte modern sanatla paylaştığı önemli bir işlevi de kendi başımıza dile getiremediklerimizi dile getirme biçimi, cesareti ve alanını gösterip, örneklemesi ve aynı zamanda da açmasıdır. Türkücülerden, eşkıyanın diyemediği kadar demediğini de halka söyletenler kıymetliyse, tarihçiler de bin bir biçim içinde değişmeyen kıymetin anlatımını çoğalttıklarında, bilimsel üretimin gündelik yaşamımızı dillendirme yeteneğine katkıda bulunmuş olurlar; hüznü coşku bastırır. Sonuçta bilim de, vicdan da bilinç işidir.

Başlarken...

YALÇIN ÇAKMAK - AHMET ÖZCAN

Eşkıyalığın kitlesel ölçekte ortaya çıkışı, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel sosyal dinamiklerinden biri oldu. Henüz 16. ve 17. yüzyıllarda eşkıyalık hareketleri İmparatorluk boyunca öylesine yayılmıştı ki devlet söyleminde eşkıyalar, önceki yüzyılda gerçekleşmiş Bozoklu Şeyh Celal'in isyanından türetilen bir terimle “celâli” olarak adlandırılıyordu.¹ Karen Barkey'in gösterdiği gibi, eşkıyaların ve diğer merkezkaç kuvvetlerin İmparatorluk'un bekasına yönelttikleri tehdit, bu devlet-dışı şiddeti, çatışmadan (çeşitli resmî makamların yeniden dağıtımının dahil olduğu) müzakere ve pazarlık süreçlerine kadar uzanan geniş bir politika yelpazesi yoluyla devlet merkezleşmesinin bir mekanizmasına dönüştüren Osmanlı bürokratları tarafından etkisiz hale getirilmişti.² Özellikle celâli hareketlerinin merkezi konumundaki Osmanlı Kürdistanı'nda Kürt aşiret liderlerine yöneticilik makamı bahşedilmiş, bölgeleri *ocaklık* ya da *yurtluk* adı altında aile mülkü olarak tanınmıştı.³ Dolayısıyla Barkey, 17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda eşkıyalığın, köylülüğün müşterek eylem potansiyeline ket vurduğunu, kaynaklarını talan ettiğini ve yerel güç odaklarıyla birlikte baskı altına alınmasına katkı yaptığını güçlü bir şekilde savunarak, Eric Hobsbawm'ın köylü isyanının ilkel bir biçimi olarak tarif ettiği “sosyal eşkıyalık” tezine karşı çıkacaktı.⁴ Ancak eşkı-

1 Karen Barkey, *Empire of Difference*, New York, Cambridge University Press, 2008, s. 178-181.

2 Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats*, Ithaca, Cornell University Press, 1994, s. 21-22.

3 Barkey, *Empire of Difference*, s. 92.

4 Barkey, *Bandits and Bureaucrats*, s. 21. Hobsbawm, “sosyal eşkıyalık” tezini ilk kez *Eşkıyalar* (1969) adlı eserinin yayımlanmasından on yıl önce *İlkel Asiler* (1959) adlı çalışmasında ortaya atmıştı. Bkz. Eric Hobsbawm, *Primitive Rebels*, Manchester, University of Manchester Press, 1971; *Bandits*, New York, The New Press, 2000.

yaların “celâlıler” yani Sünni devletin ideolojik düşmanları olarak adlandırılmaları, Osmanlı bürokratlarının bir yandan eşkıyaları devlet yapısı içinde eritmeye çalışırken, diğer yandan eşkıyalar hakkındaki anlatıları, efsaneleri ve mitleri denetim altına alarak devlet otoritesinin meşruiyetini tam da buhran dönemlerinde yeniden üretmeye çabaladıklarının işaretiydi. Farklı bir deyişle, eşkıyalığın büyüyen şiddet ekonomisindeki değeri, yalnızca maddi değil aynı zamanda sembolik ve ahlâkiydi. Nitekim 19. yüzyılda Balkanlardaki eşkıyalık hareketleri üzerine yapılan son çalışmalar, eşkıyaların Osmanlı ve rakipleri için ilave-askerî güçler olarak hizmet etmelerinin yanı sıra, devlet otoritesinin ve ona karşı direncin yeniden üretimi açısından sembolik ve ahlâki bir kıymeti haiz olduklarını da kanıtlamaktadır.

Hobsbawm’ın “sosyal eşkıyalık” tezini kuramsallaştırırken kullandığı tarihsel modellerden biri, 19. yüzyılda Balkanlarda yüzyıllardır süren Osmanlı işgaline karşı güçlü bir direnç ortaya koyan “ilkel asi”, “Türklerle karşı Hıristiyanların bir muhafızı ve intikamcısı” olarak tarif ettiği *hayduk* idi.⁵ Birkaç araştırmacının da işaret ettiği gibi, Hobsbawm bu modelinde Hıristiyan eşkıyaları, Balkan milletlerini Osmanlı boyunduruğundan kurtaran bağımsızlık hareketlerinin kurucuları olarak resmeden Balkan milliyetçi tarih yazımından ilham almıştır.⁶ Hobsbawm’ın eşkıyalığa yönelik romantik yaklaşımına, eşkıyaları kırsal topluluklara saldıran “azgın oportünistler” olarak resmeden karşı-tarih yazımları ile meydan okunurken,⁷ eşkıyaları “devletin taşkın müşterileri” olarak tarif ederek, devleti çözümlemenin içine dahil eden Barkey’in yukarıda anılan çalışmaları, mevcut ihtilafı eşkıyalarla bürokratlar arasındaki hamilik ilişkisine doğru yönlendirerek genişletti. Gerçekten de 19. yüzyılda Osmanlı bürokratları, Balkanlardaki eşkıyaları yalnızca milliyetçi ayaklanmalara karşı değil, bizzat eşkıyalık hareketlerine karşı da etkin bir milis kuvvet olarak kullanmıştı. Bu vesileyledir ki yakın dönemde yapılan çalışmalar,

5 A.g.e., s. 81.

6 Tolga Esmer, “Economies of Violence, Banditry and Governance in the Ottoman Empire around 1800”, *Past & Present*, 224 (2014), s. 168, 171; Rodanthi Tzanelli, “Unclaimed Colonies: Anglo-Greek Identities Through the Prism of the Dilessi/Marathon Murders (1870)”, *Journal of Historical Sociology*, 15 (2002), s. 170.

7 Bkz. Anton Blok, “The Peasant and the Brigand”, *Comparative Studies in Society and History*, 14 (1972), s. 494-503; John S. Koliopoulos, *Brigandage and Irredentism in Modern Greece, 1821-1912*, Oxford, Oxford University Press, 1987; David Hart, *Banditry in Islam*, Cambridgeshire, Middle East and North African Studies, 1987. Ayrıca Seal, Hobsbawm’ın “sosyal eşkıyalık” tezinin tarihsel gerçeklerden ziyade folklora ve mitolojiye dayandığını savunmuştur. Graham Seal, “The Robin Hood Principle: Folklore, History, and the Social Bandit”, *Journal of Folklore Research*, 46/1 (2009), s. 84. Son olarak “avcı bir yönetim” (*predatory government*) altında eşkıyaların karşı-sosyal olmayabileceğini iddia eden bir makale için bkz. Nicholas A. Curott ve Alexander Fink, “Bandit Heroes: Social, Mythical or Rational?”, *The American Journal of Economics and Sociology*, 71/2 (2012), s. 470-497. Sosyal ve karşı-sosyal eşkıyalık ikilemine sıkışmış eşkıyalık yazınının eleştirel bir okuması için bkz. Ahmet Özcan, “*Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!*”: *Modern Türkiye’de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 21-32.

eşkiyalık vakalarının Osmanlı bürokratları tarafından “19. yüzyılın ortasında dahi milliyetçi faaliyetlerden çok daha büyük bir tehdit” olarak algılandığını göstermiştir.⁸ Bu bağlamda Ferdan Ergut, hızla büyüyen eşkiyalık tehdidini ortadan kaldırmak isteyen Osmanlı bürokratlarının, eşkiyaları Balkan vilayetlerinde bir tür polis gücü olarak istihdam edip, kimi eşkiya reislerini hâkim oldukları bölgelerin valileri olarak atayarak, onların sadakatlerini satın aldıklarını iddia etmiştir.⁹ Osmanlı Devleti’nin mevcut “şiddet pazarı”ndaki devlet-dışı şiddeti satın almak üzere rakip güç merkezleriyle rekabet halinde olduğunu vurgulayan Tolga Esmer de, bir eşkiya reisinin, Balkanlarda denetimi ele almak ve doğmakta olan milliyetçi ayaklanmalarla mücadele etmek için devlet bürokrasisine eklemlendikten sonra, nasıl bir “emperyal güç sim-sarı” haline geldiğine işaret eder.¹⁰ Ancak Esmer, “sosyal ve dinî anlamda çok daha kapsayıcı bir şiddet ekonomisi” resmederek, yalnızca Barkey’in “her şeye kadir devlet” imgesine karşı çıkıp, rakip güç odaklarının rolünü vurgulamamış, aynı zamanda maddi kazancın yanında Osmanlı sultanına eşkiyaların kesilmiş başlarının gönderilmesi gibi sadakat sembollerinin de bu şiddet pazarında geçerli akçe olduğunu savunmuştur.¹¹ Benzer şekilde Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki “sosyal alanlar”ın (*social territory*) denetimini kaybetmesinin salt askerî bir mesele olmadığını gösteren, eşkiyalık hareketlerinin gerçek ve algılanan tehdidinin sonucu olarak ortaya çıkan “kamusal paniğin” (*public panic*) bu süreçteki rolüne yönelik vurgular da söz konusudur.¹² Ayrıca, Osmanlı bürokratlarının eşkiyalıkla mücadele için geliştirdikleri politikaların, şekâvet hareketlerine yol açan sosyal düzensizliğin kaynaklarına eğilmek yerine, devlet otoritesini pekiştirmeyi amaçladığı için kırsal topluluklar açısından bölgenin istikrarsızlaşmasına katkı yaptığı ve güvenlikle ilgili kamusal hezeyanı daha da artırdığı savunulmuştur.¹³

Sonuç olarak 18. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı bürokratları, yalnızca Balkanlarda değil, aynı zamanda Anadolu, Kürdistan ve Arap vilayetlerinde tırmanan şiddeti denetim altına almak adına, bir yandan zorunlu askerlik sistemi başta olmak üzere, modern bir ordu ile jandarma ve polis teşkilatlarının oluşturulması yönünde ıslahatlar yaparken, diğer yandan özellikle merkezî iktidarın incelendiği bölgelerde eşkiyalık gibi devlet-dışı şiddet mer-

8 Anna Vakalı, “Nationalist Sedition (*Fesat*), Banditry (*Eşkiya*) and Local Councils in the Ottoman Southern Balkans (1840s to 1860s)”, doktora tezi, Basel Üniversitesi, 2019, s. 294-295.

9 Ferdan Ergut, *Modern Devlet ve Polis*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 92-93.

10 Esmer, a.g.m., s. 195.

11 A.g.e., s. 170-172, 188, 192-194.

12 Barış Çaylı, “Crime, Bandits, and Community: How Public Panic Shaped The Social Control of Territory in the Ottoman Empire”, *Territory, Politics, and Government*, 8/3 (2020), s. 356-371..

13 Barış Çaylı, “Peasants, Bandits, and State Intervention: The Consolidation of Authority in the Ottoman Balkans and Southern Italy”, *Journal of Agrarian Change*, 18/2 (2018), s. 426.

kezî idari yapı içine dahil etmek için çabalamıştır. Ancak teritoryal bir varlık olarak modern devletin, hâkim olduğu bölgelerde askeri konsolidasyonunu sağlamayı amaçlayan bu iki yönlü stratejiye ilaveten, Weberyan “meşru fiziksel şiddet tekeli” olarak ilan edilebilmesi için bir yandan otorite sembolleri üzerinde bir hâkimiyet oluşturmakla beraber, devlet-dışı şiddet kaynakları hakkındaki anlatıların, efsanelerin ve mitlerin denetim altına alınması gerekirken, öte taraftansa iktidarın membaı olan devlet dehşetinin de sergilenmesi elzemdir.

Kanun kaçaklarının “hain” işaretiyle damgalandığı, 1920’de çıkarılan *Hıyânet-i Vataniye Kanunu* ile *Firariler Hakkında Kanun* ve eşkıyanın öldürülmesini suç olmaktan çıkaran 1923’te çıkarılan *İzale-i Şekâvet Kanunu*, tıpkı “celâlî hareketleri” olarak adlandırılan 16. ve 17. yüzyıllardaki eşkıyalık hareketlerinde olduğu gibi, eşkıyalığın ve asker kaçaklığının bir salgına dönüştüğünün kanıtıydı. Firar etme ve bakaya kalma ve sonrasında da şekâvet etme cürmü, doğrudan yeni kurulan Meclis iktidarının tanınmaması ve dolaylı olarak da ona direnilmesi anlamına geldiğinden, bu kanunları uygulama amacıyla oluşturulmuş İstiklal Mahkemeleri Meclis’in tedhiş aracı oldu. Bununla da Meclis, firar ve şekâvet cürmünün cezalandırılması üzerinden kendi iktidarını inşa edecekti. Yine de İstiklal Mahkemeleri, esas olarak mükerreren firar edenleri veya firarları sırasında eşkıyalık yapanları ölüm cezasına çarptırmış, geriye kalan asker kaçaklarını ise farklı cezalara çarptırdıktan sonra, ordunun hizmetine geri kazandırmayı amaçlamıştı. Benzer bir şekilde bu dönemde cephede savaşmak koşuluyla eşkıyalar hakkındaki kanuni kavuşturmanın ertelenmesi yaygın görülen bir uygulamaydı. Asker kaçaklığı ve eşkıyalık hareketlerinin yerini Kürt isyanlarına bıraktığı 1920’lerin ikinci yarısında devlet seçkinleri Kürt isyancılarını “siyasi eşkıya” olarak adlandırırken, Cumhuriyet rejiminin askeri konsolidasyonunun büyük ölçüde tamamlandığı 1930’lardan itibaren “eşkıyalıkla mücadele” söylemi, merkezî iktidarın yeniden üretilmesi açısından ancak savaş veya iç savaş gibi buhran dönemlerinde ortaya çıkabilecek bir fırsat sunuyordu. Suçluluğa karşı mücadele üzerinden devletin yüceliği bir dehşet gösterisi olarak yeniden üretiliyor, böylece devletin meşruiyet konsolidasyonu tamamlanıyordu. Diğer bir ifadeyle 1930’ların başından itibaren görülen suç vakalarının sayısındaki bariz azalmaya ve devletin askeri konsolidasyonunun Doğu vilayetleri dahil olmak üzere tüm ülkede büyük ölçüde tamamlanmış olmasına rağmen, devlet şiddeti hem yasal hem de yasal olmayan şekillerde yoğun bir şekilde kullanılmaya devam etmiştir. Örneğin ölüm cezaları infaz edilen mahkûmların sayısı 1930’ların ikinci yarısında doruğa ulaşacaktı.

Elinizdeki çalışma bu sorular ve daha da fazlası ışığında, merkezinde eşkıyalık pratiği ve söylemi olmak üzere –kaçakçılık ve isyan hareketlerini de

içermekle beraber– geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde devlet ve karşı direnç merkezlerinin nasıl konumlandıklarına ışık tutmaya yönelik mütevazı bir yol hikâyesidir. Bu amaçla 19. yüzyıl Osmanlısından başlayarak Cumhuriyet’e uzanan dönemde –muhtelif bölge ve örnekleriyle– eşkıyalığın farklı alanlardaki tarihî görüngülerinden hareketle devlet söylemi, edebiyat, sinema ve folklorda beliren tezahürleri alanının uzmanı bilim insanı ve araştırmacılarca ele alınmaya çalışılmıştır. Bu vesileyle öncelikle, emeği geçen tüm yazarlarımıza medyûn-ı şükranlarımızı sunarız. Devamında, yaşamın ve fikri üretimimizin her sahasında kâh abimiz ve hocamız kâh da dostumuz olarak emekleri üzerimizde her dem bâkî kalacak, gölgesi ve sedâsıyla bizleri mutmâin kılan men lehûl hak Tanıl Bora’ya ne kadar teşekkür etsek azdır. Ayrıca Türkiye entelektüel yaşamının önemli sîmâlarından, editörümüz Prof. Dr. Ahmet Insel’e bu serüvenimizde yol göstericiliğiyle bizlere ışık tuttuğu için minnettar olup, İletişim ailesinin yayın kurulu ve değerli emektarlarına da katkılarından ötürü teşekkür ederiz. Ve değerli arkadaşımız Nazlı Badak... Kendisine teşekkürü hassaten borç biliriz. Zira elinizdeki çalışmanın her bir metnini sabrı ve takdire şayan özverisiyle okuyup, öneri ve düzeltileriyle bizlere katkı sunması asla unutulamaz.

Son olarak, bu çalışmayı; 6 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş merkezli meydana gelen depremde Antakya’da göçük altında kalarak yaşamını yitiren dostumuz ve yazarımız Dr. Mehmet Yıldırım’la, geçirdiği rahatsızlık sonucu aramızdan ayrılan büyüğümüz, babamız Abdullah Özcan’ın aziz anılarına ithaf ediyoruz. Büyük ozan Yunus’un da dediği gibi “*Ten fanidir, can ölmez, çün gitti geri gelmez / Ölür ise ten ölür, canlar ölesi değil*”. Adları her daim yaşasın...

Osmanlı Devleti'nin Nazarında 19. Yüzyıldan 20. Yüzyılın İlk Çeyreğine Değın Akçadağ'da Şekâvet

YALÇIN ÇAKMAK

*Akçadağ ahâlisinin beyân olunan habâset ve mel'ânetleri öteden berü mâlûm...
Ahalisinin öteden berü melûf oldukları ahvâl-i bâgiyâne...¹*

Malatya bölgesi resmî kayıtlara göre, henüz 16. yüzyıldan başlamak üzere dinî, siyasi, ekonomik ve kötü idare gibi birçok gerekçeden ötürü Osmanlı otoritesine karşı şekâvet hadiseleriyle kayıtlara geçmiştir.² Bu durum bilhassa Akçadağ ile Kürtlüğü vurgulanan “eşkiyası”nın, çoğu zaman çevresine verdiği zarar ve tasalluttan ötürü 19. yüzyıldan itibaren artarak devam etti.³ Üstelik bu, büyük bir güçle (1.500 kişi) orduya saldıracak denli ileri giden bir eşkiyalıktır.⁴ Bu bakımdan giderek devletin radarına giren Akçadağ muhitindeki ahali içerisinde bölgedeki Kürt aşiretlerin ilk sırayı alarak, sergiledikleri şekâvet ve mükellef oldukları vergileri vermemelerinden ötürü “tedib”lerini gündeme getirmiştir.⁵

Burada önemli bir husus da 19. yüzyılda Cevdet Paşa'nın da dikkat çektiği gibi devlet nazarında “eşkiya yuva”larından biri olarak görülen Akçadağ'ın,

- 1 BOA., A.MKT.MVL. 121-56, 7 Rebiulâhir 1277/23 Ekim 1860; BOA., DH. MKT. 2845-37, 18 Mayıs 1325/31 Mayıs 1909.
- 2 Bkz. Fahrettin Tızlak, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Yukarı Fırat Havzasında Eşkiyalık Hareketleri”, *Belleten*, LVII/220 (1993); Mehmet Karagöz, “XVIII. Yüzyıl Başlarında Malatya ve Çevresinde Eşkiyalık Hareketleri”, *OTAM*, 5 (1994), s. 199 vd.; Göknur Akçadağ, “16. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı'nda Eşkiyalık Hareketleri: Malatya Sancağı Örneği”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3 (2012); Vural Genç, *Arabgir: Yerleşim, Nüfus, Toplumsal Hayat ve Ekonomi 1518-1847*, İstanbul, Kerem Aydınlar Vakfı, 2020, s. 107 vd.
- 3 BOA., TS.MA.e. 170-51, 29 Zilhicce 1225/25 Ocak 1811; BOA., A. DVNSMHH.d. 84/103, 12 Rebiyülevvel 1039/30 Ekim 1629; BOA., A. DVNSMHH.d. 134-949, 29 Rebiulâhir 1140/14 Aralık 1727; BOA., HAT. 446-22282, 19 Ramazan 1229/4 Eylül 1814; BOA., C.DH. 48/2356, 25 Zilkade 1253/20 Şubat 1838; BOA., A.MKT.NZD. 105-57, 22 Rebiyülevvel 1270/23 Aralık 1853.
- 4 BOA., TS.MA.e. 5-20, 7 Ramazan 1228/3 Eylül 1813.
- 5 Maden reayasından olan Akçadağ Kürtlerinin vergilerini vermedikleri için tedipleri için bkz. BOA., TS.MA.e. 5-23, 21 Ramazan 1228/17 Eylül 1814.

sıradan kişiler kadar devletin otoritesine karşı gelen önemli kişilerin de sığınağı haline gelmesidir. Bu bakımdan Köseoğlu hanedanından Veli Paşa'nın da sarayla arası bozulunca Akçadağ aşiretlerine sığındığı ve bununla da bölgedeki halkın Osmanlı Devleti nazarında zaten menfi olan yerini daha da pekiştirdiği anlaşılır.⁶

Veli Paşa hadisesiyle Akçadağ ahalisi üzerinde meydana gelen devlet baskısı, birbirini tetikleyen bir dizi vukuatla devam edip, 19. yüzyılın ortalarına değin sürdü. Bu yönüyle söz konusu olayda sergilenen şiddetin halihazırda zaten otorite tanımazlığa meyilli bölgedeki aşiretlerin üzerinde –Sakaoglu'nun da dile getirdiği gibi– “ilerisi açısından kapanması güç yaralar açtığı” ve bunun da 25 yıl sonra Müşir Hafız Paşa'nın emrindeki Osmanlı ordusuyla bölgeye intikal edip Akçadağlılarla bir kez daha savaşılmaya kapı aralandığı görülür.⁷ Tabii bunun öncesinde de Osmanlı yönetiminin bölgeye yönelik müdahaleleri olacaktır.⁸

Hafız Paşa'nın Akçadağ'a gelişi ve buradaki Kürt aşiretlerine müdahaleleriyle oluşan gelişmeleri bu esnada bölgede bulunan Fransız seyyah Baptistin Poujoulat ayrıntılarıyla sunar. Seyyah tarafından aktarılanlardan Akçadağ'ın (Arga) 1837 yılının yaz mevsiminde Hafız Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun ciddi bir “tedibine” maruz kaldığını görürüz. Zira buraya müdahalede bulunan 600 çadır ve 5.400 askerlik Osmanlı kampına doğru yol alan Poujoulat'ın gerek yol boyunca gerekse kampta gördükleri, devletin bölge-

6 İdam mahkûm edilen Köse Mustafa Paşa oğlu Veli Paşa'nın (Vezir Hafız Veliyeddin Paşa) adamlarıyla beraber Divriği'den Akçadağ tarafına firar etmesi hakkında bkz. BOA., TS.MA.e. 886-71, 29 Zilhicce 1219/31 Mart 1805; BOA., TS.MA.e. 456-31, 15 Safer 1228/17 Şubat 1813; BOA., TS.MA.e. 620-27, 11 Şevval 1228/7 Ekim 1813; BOA., TS.MA.e. 640-53, 29 Zilhicce 1227/3 Ocak 1813. Veli Paşa babası gibi vezirlik yapmakla beraber aynı zamanda Sivas, Rakka-Diyarbakir, Halep valilikleriyle beraber Sinop muhafızlığı, Alaiyye ve Divriği mutasarrıflıkları da yapacaktır. Fakat sonrasında “mansıbına gitmemek, Madenler eminliğinde ısrarcı olmak, Arabgir ayanı ve voyvodası İzzet Hasan Efendi'nin katilini korumaktan” ve her şeyden de önemlisi saraya karşı gerçekleştirdiği isyandan ve Divriği muhitinde gerçekleştirdiği zulümden ötürü saray tarafından 1812 yılında idamına dair hüküm verilecektir. Bu süreçten sonra Divriği'de faaliyetlerine devam eden paşanın belgelerde dile getirildiği gibi 1813 yılında Akçadağ tarafına kaçtığı görülür ki zaten tüm bu süreç boyunca yanında yer alanlar da yine Kürne ve Kürecik aşiretleriyle onların boybeyi Kasımoğlu Ali Bey olacaktır. Akçadağ aşiretlerine sığınan Veli'nin sonrasında devletin takibine girmesi, bu nedenle de buradaki halkı da buna dahil etmesi ve aynı zamanda adamlarıyla yiyeceklerine de ortak olmasından ötürü giderek Akçadağlıların tepkilerine maruz kaldığı görülür. Netice olarak da devletin gerçekleştirdiği askeri seferle hem Veli'ye hem de ona destek sunan Akçadağ Kürtlerine yönelik baskısıyla aşiretler ile Veli'nin arasını açıp kendisini giderek yalnızlaştırdığı ve en nihayetinde de Veli'nin yine Akçadağlı kadınlar tarafından öldürüldüğü görülür. Tüm bu süreçte dair gelişmeler için bkz. Necdet Sakaoglu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 148-205; H. Nedim Şahhüseyinoğlu, *Bir Direniş Öyküsü Kürecik*, Ankara, Ürün Yayınları, 2015, s. 50-55. Bununla beraber Divriği merkezli, Veli Paşa'nın babası Osmanlı veziri Köse Mustafa Paşa'dan mülhem “Köse Paşa hanedanı” için de bkz. a.g.e., s. 67 vd.

7 A.g.e., s. 206-207.

8 Şahhüseyinoğlu, a.g.e., s. 56-57.

deki Kürtlere yönelik askerî harekâtının doğrudan tanıklığıdır. Fransız seyyahın ifadelerine bakılırsa farklı yaşlardaki kadın ve erkeklerden oluşan Arga'nın 4.000 Kürt sakini direnç göstermeden devlete teslim olmuştur. Ele geçirilen Kürtlerin içinde bulundukları hali betimleyen seyyahın ifadelerinden, insanların büyük bir sefalet ve açlık içerisinde oldukları da anlaşılır ki bu yüzden birçok çocuk ölmüştür. Seyyah gördükleri karşısındaki şaşkınlığını şu sözlerle dile getirmekten sakınmaz:

Acıların en acımasızına maruz bırakılan bu dört bin Kürt benim hayal gücümde infernaya [*cehennem*] mahkûm edilenlerin korkunç acılarını çağırıyor.⁹

Bu açlık ve sefaletin nedenleri arasında, askerin müdahalesi sırasında yıkılıp-yıkılan köyler (Arga'dan kampa kadar on beş yakılmış köy sayar) ve Kürtlerin hasatlarını kaldırmalarına fırsat verilmemesinin etkisi büyüktür.¹⁰ Bununla beraber, teslim olanların dışında, kaçtıkları dağlarda halen askerle çatışan Kürtlerin olduğuna da yer verir ki bunların da hem ordunun top atışları karşısında fazla direnç göstermedikleri hem de saklandıkları dağlara çıkan asker tarafından korkunç bir kıyıma uğratıldıklarını belirtir.¹¹ Ayrıca Hafız Paşa'nın beyanlarından, meskûn oldukları mahalden Malatya'da bir başka yerde iskân edilecekleri belirtilen Akçadağ'ın Kürtlere dair devletin, aşiretleri ya da Kürtleri birbirinden ayırmak niyetinde olduğu anlaşılır.¹² Bu açıdan Osmanlı tarafından gerçekleştirilen bu askerî müdahaleler Akçadağ halkının şiirlerine de yansyacaktı:

*Geldi Akçadağ'a ordu'yi devlet,
Düşmanın üstüne çökü pür heybet,
Akçadağlı dedi, bu gece fırsat,
Basalım orduya, yoktur imkânı.*¹³

Tanzimat süreci ve sonrası

Şekâvet, devlet otoritesini reddetme ve vergilerini vermeme gibi konulardan ötürü ön plana gelen Akçadağ'a dair Tanzimat'la (1839) birlikte devlet bir-

9 Baptistin Poujoulat, *Voyage Dans L'Asie Mineure en Mésopotamie, a Palmyre, en Syrie, en Palestine et en Egypte*, cilt 1, Paris, 1840, s. 377.

10 A.g.e., s. 377-380.

11 A.g.e., s. 389.

12 A.g.e., s. 378. Gezgin'in, Osmanlı idaresine karşı çıkan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Kürtlere destek verdiği yönündeki sözlerde bir doğruluk payı bulması devletin bu dönem bilhassa Kürtlere yönelik askerî harekâtlarda neden bu denli endişeli ve acımasız davrandığını düşündürmektedir. Bkz. a.g.e., s. 393.

13 Şahhüseynoğlu, a.g.e., s. 58 [Yazım yanlışları orijinal metine aittir].

takım müdahalelere girdi. Bu bakımdan Akçadağ 1850'den itibaren giderek bir yönetim merkezi haline getirilmekle beraber, bunun için de ilk olarak Levent köyü kaza merkezi yapılırken, sonrasında Arga merkez haline getirildi.¹⁴

Akçadağ'ın bir merkez haline getirilmesinde bölgenin geçmişten beri sürdürdüğü otorite tanımazlığın etkisi büyüktür. Devlet söyleminde şekâvetle anılan Dersim gibi Akçadağ'ın ve en çok da bölgedeki Kürt aşiretlerin "ıslah" edilmeleri adına belirli aralıklarla ıslahat programlarının gündeme geldiği, bölgeye asker sevk edildiği ve ellerindeki silahların toplandığı bilinmektedir.¹⁵ Tabii buna vergilerin tahsil edilmesi de bilhassa eklenmeli.¹⁶ Bununla beraber bölgedeki aşiretlerin ve ahalinin doğrudan af talep ettikleri durumlar söz konusu olduğu gibi gasp ettikleri malları iade etmeleri, nüfus sayımı yapılmasını ve vergi vermeyi kabul etmeleri gibi devletin önerilerine rıza göstererek, karşılığında da senet verdikleri için ileri gelenleriyle beraber affedildikleri örnekler de yok değildir.¹⁷ Ayrıca eşkıyalık faaliyeti yürütenlerin affedilmeleri karşılığında kendilerinden belli bir meblağın alındığı örneklerle de rast gelinir.¹⁸

Tüm bunlara rağmen devlet yine de bölgede vergi ve asker alımı hususunda bir istikrar sağlayamayacaktır.¹⁹ Akçadağ civarındaki eşkıyalık hadiselerine, buradan geçen İranlı hacılara yönelik yağmalama faaliyetleri de dahildir. Bundandır ki üzerlerine asker sevk edildiği gibi, bu hususta ihmalleri olan kişilere yönelik soruşturma yürütülür. Tabii burada mesele devletlerarası bir krize de vesile olduğu için İran sefaretine polîçe verilerek, gasp edilen malların karşılığı da tahsil edilecektir.²⁰ Bu da bir isyan olarak algılanıp yakalanan

14 A.g.e., s. 31-32; Süleyman Demir, *Akçadağ Tarihi ve Kültürü*, Ankara, DH Basım Yayın, 2016, s. 111 ve aynı yazar "17. Yüzyıldan Günümüze Akçadağ Siyasi Tarihi", *Geçmişten Günümüze Malatya Uluslararası Sempozyumu Kent, Kültür ve Kimlik Bildiriler*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 2017, s. 1120-1121.

15 BOA., HAT. 449-22340, 29 Zilhicce 1253/26 Mart 1838; BOA., HAT. 1322-51628, 29 Zilhicce 1253/26 Mart 1838; BOA., TS.MA.e. 1152-44, 29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840; BOA., İ.MVL. 187-5663, 22 Cemâziyelevvel 1266/5 Nisan 1850; BOA., A.AMD. 22-46, 29 Zilhicce 1266/5 Kasım 1850; BOA., A.MKT.MHM. 25-29, 13 Muharrem 1267/18 Kasım 1850; BOA., A.MKT.NZD. 18-69, 13 Muharrem 1267/18 Kasım 1850; BOA., A.MKT.NZD. 26-43, 1 Safer 1267/6 Aralık 1850; BOA., A.AMD. 22-46, 29 Zilhicce 1266/5 Kasım 1850 ve BOA., İ.MVL. 510-23019, 10 Muharrem 1281/15 Haziran 1864.

16 BOA., MVL. 645-85, 21 Kânûnusânî 1278/2 Şubat 1863.

17 BOA., HAT. 451-22362, 16 ve 24 Rabiulevvel 1250/23 ve 31 Temmuz 1834 tarihli belgeler; İ.DH. 349-23045, 24 Şevval 1272/28 Haziran 1856; BOA., İ. MVL. 438-19381, 15 Safer 1277 ve 20 Rabiulevvel 1277/2 Eylül ve 6 Ekim 1860 tarihli belgeler; BOA., İ. DH. 102-5158 numaralı klasör belgeleri.

18 BOA., HAT. 530-26111, 29 Zilhicce 1253/26 Mart 1838.

19 BOA., İ.DH. 590-41061, 22 Kânûnuevvel 1284/3 Ocak 1869.

20 BOA., MVL. 598-48, 3 Zilkâde 1276/23 Mayıs 1860; BOA., A. MKT.UM. 420-5, 24 Muharrem 1277/12 Ağustos 1860; BOA., A.MKT.UM. 426-55, 26 Safer 1277/13 Eylül 1860; BOA.,

elebaşları Harput'a gönderilirken hadiselerdeki sorumsuzluklarından ötürü bazı görevlilerin de görevlerinden el çektirilmeleri söz konusudur. Diğer yerlerde olduğu gibi burada öncelikle ilk iş eşkıyanın bastırılmasıyken, bir diğeri de hacıların el konulan eşyalarının geri alınıp suçluların yakalanması bağlamında ıslahat programlarının ön plana gelmesidir.²¹

Akçadağ eşkıyasının İranlı hacılara yönelik tutumu devlet söyleminde ilerleyen yıllarda da dile getirilecektir. Bunun da daha çok vergi vermeyen, askere gitmeyen ve yağma gibi birtakım suçlardan ötürü (resmî ifade de *uygunsuzluk*) devlet söyleminde yer edinen Akçadağ aşiretlerinin durumuna dikkat çekmek için kullanıldığı görülür. Bu da her şeyden ziyade devletin askerî çözümlere başvurmasını beraberinde getirecektir.²² Bundandır ki "ahâlisi dahî vahşet-i tabiiye ile meşhûr" olan Akçadağ'ın Arga köyünde (Akçadağ'ın eski adıdır) bir kışla inşa edilecek²³ ve buna rağmen yine de yer yer "fenalıklarına devam eden" (*aralık aralık fenalık zuhûr etmesiyle*) Akçadağ eşkıyasının bu davranışlarından ötürü inşa edilen bu kışlaya asker takviyesi yapılacaktır.²⁴ Fakat askerî önlemler yine de nihai kertede çözüm olmayacak ve şekâvet vakaları kaldığı yerden devam edecektir.²⁵ Ama yine de askerî önlemlerin devam etmesinden geri de durulmayacaktır.²⁶

Bu gibi nedenlerden ötürü Akçadağ halkına yönelik Osmanlının algısı pek müspet değildir. Bunu da yeri geldiğinde çeşitli ifadelerle dile getirecektir.²⁷ Tabii bu bölgede sadece Akçadağ değil, Malatya dahiliyle, sınırındaki diğer

HR.MKT. 428-52, 12 Ramazan 1279/3 Mart 1263; BOA., HR.MKT. 465-45, 16 Teşrinisânî 1279/28 Kasım 1863; BOA., HR.MKT. 470-63, 25 Şaban 1280/4 Şubat 1864; BOA., HR.MKT. 499-27, 19 Eylül 1280/1 Ekim 1864; BOA., HR.MKT. 555-38, 16 Zilhicce 1282/2 Mayıs 1866; BOA., HR.MKT. 547-1, 22 Muharrem 1283/6 Haziran 1866; BOA., HR. MKT. 813-17, 23 Şevval 1293/11 Kasım 1876.

21 BOA., A.MKT.MHM. 192-2, 30 Muharrem 1277/18 Ağustos 1860; BOA., A.MKT.UM. 32-18, 30 Rebiyülevvel 1277/16 Ekim 1860; BOA., A.MKT.UM. 482-78, 1277 (1860)

22 BOA., A.MKT.MVL. 121-56, 8 Recep 1277/20 Ocak 1861.

23 BOA., MVL. 656-45, Selh-i Cemâziyelevvel (30 Cemâziyelevvel) 1280/ 12 Kasım 1863; BOA., HR.MKT. 484-72, 10 Nisan 1280/22 Nisan 1864.

24 BOA., MVL. 1050-8, 31 Mart 1284/12 Nisan 1868.

25 "[...] irâe olunan tehdidâtın dahî muvakkat bir hâlde bulunarak bir vakitte ıslâhat-ı mablûbe icrâ kılınmadığından bu misüllü teminât ve teşebbûsâtı hiçe sayarak hem asâkirin avdetlerini müteakib bildiklerinin icrâsından şimdiye kadar geri kalmadıklarından günbegün şekâvet ve tuğyânları müterakki bir hâlde bulunduğu meydanda olmasıyla [...]" BOA., MVL. 408-8, 30 Recep 1279/21 Ocak 1863.

26 "Akçadağ kazâsı ahâlisi öteden berü mecma'-ı evbâş ve ekrâd-ı ber kühistân-ı sa'bû'l evtd olarak sıra sıra ızhâr-ı tuğyân-ı reddiyelerinden hâli olmadıkları / İş bu Akçadağ ahâlisinin beyân olunan habâset ve mel'ânetleri öteden berü mâlûm / öteden berü her türlü fenalık ve uygunsuzluğu itiyâd etmeleriyle / ahâlisinin öteden berü melûf oldukları ahvâl-i bâğiyanâ, vb." BOA., MVL. 1050-8, 31 Mart 1284/12 Nisan 1868.

27 BOA., I.MVL. 296-11991, 18 Safer 1270/20 Kasım 1853; BOA., A.MKT. MVL. 121-56, 8 Recep 1277/20 Ocak 1861; BOA., MVL. 1050-8, 31 Mart 1284/12 Nisan 1868; BOA., DH. MKT. 2845-37, 28 Mayıs 1325/10 Haziran 1909.

bölge halkları ve aşiretlerinin de yer yer itaatsizlikleriyle ifade edildiklerini göstermektedir:

Akçadağ ve Şiro ve Balyân ve İzolî kazâları ahalisi dahi öteden berü itâatsiz iseler de bir müddetten berü bütün bütün itâatsizliği ele almışlar ve bunlar dahi beş senelik vergilerini virmemişler iken [...] ²⁸

Tüm bu nedenlerden ötürü Akçadağ ahalisinin “ıslah ve terbiyeleri” için çeşitli çözüm yollarına başvurulacaktır ki bunların başında yağma ve eşkıyalık yapanların ele geçirilmesi için askerî çözümler gelirken, diğerleri arasında da aşiret reislerinden bağlılık senetlerinin alınması ve sorumlu devlet memurlarının da azledilmesi gelmekteydi. ²⁹ Burada askerî çözümler dışında ilk olarak aşiret reislerinin dikkate alınıp görüşüldüğü de unutulmamalıdır. ³⁰ Fakat bu senetlerin de pek başarılı olmadığı gerek devam eden hadiselerden gerekse yıllar sonra bizzat devlet yetkilileri tarafından dile getirilenlerden anlaşılabılır. ³¹ Bu bakımdan Akçadağ halkının devlete yönelik sergilediği itaatsizliğin mezhep vurgusuyla ileri sürülmesini buraya gerçekleştirilecek askerî müdahalenin gerekçelendirilmesinde kullanıldığı da görülmekteydi:

Malatya Sancâğı'na tabî Akçadağ Kazâ'sı ahâlisi ekrâddan ibâret olarak ehl-i sünnet ve'l cema'ate mensub olmayub râfizilik ile müştehir oldukları halde nezdlerinde dört binden ziyâde efrâd-ı askeriye bakiyesi olduğu gibi tekâlif-i mîriyeyi ifâdan imtinâ ve hükûmet-i seniyyenin emirlerine muhâlefet ettikleri cihetle geçen üç yüz altı senesi zarfında ıslâh ve dâire-yi itâate ırcâları zımında kâfi asker-i şâhâne sevki mukarrer olduğu halde her nasılsa işbu teşebbüsât-ı mevki fiile konulmayub günbegün ahvâl-i mağşûşeleri tezyid idüb çirkin vukû'at zuhûruna cûret eyledikleri ve âdetâ o emr-i hükûmette adem-i itâ'at ve serkeşâne hareket eyledikleri haber alınmaktadır bu halin ıslâhı ve bunların dâire-yi itâ'ate idhâlicün Anadolu-yı şâhânedâ cem' ettirilen redif tâburları salıverilmezden akdem mikdâr-ı kâfi asker-i şâhânenin kazayı mezkûreye sevkiyle asker firârî ve bakâyâsının derdesti sinin-i sâbıkâ vergi ve sâire-yi bakâyâsının bir sûret-i münâsibede tahsîl ve kazâ-yı mezkûr ahvâlinin taht-ı intizâma alınması [...] ³²

Her ne kadar buradaki aşiretlerin öncelikli olarak devlet otoritesine yönelik birtakım uygunsuzlukları söz konusuysa da, Malatya ve çevresinde-

28 BOA., A.MKT.UM. 226-45, 11 Cemâziyelevvel 1272/19 Ocak 1856.

29 BOA., I.MVL. 296-11991, 4 Cemâziyelevvel 1270/2 Şubat 1854; BOA., A.MKT.MVL. 121-56, 8 Recep 1277/20 Ocak 1861.

30 “Akçadağ ahalisinin icrâ-yı ıslâhât ve terbiyeleri hakkında ittihâz olunan tedâbir ve teşebbüsât sırasında rüesânın Harput'a celbiyle [...]” BOA., A.MKT.MVL. 121-56, 8 Recep 1277/20 Ocak 1861.

31 BOA., DH.ŞFR. 195-38, 13 Temmuz 1312/25 Temmuz 1896.

32 BOA., Y.PRK.ASK. 110-3, 21 Kânûnusânî 1311/ 2 Şubat 1896.

ki halka yönelik saldırıları kadar,³³ yer yer aşiret mantığının doğal bir sonucu olarak kendi aralarında da süregelen birtakım anlaşmazlıklar yaşıyordu.³⁴ Bunun yanı sıra bilhassa Kürt aşiretleriyle Ermeni toplumu arasındaki çatışmalara da dikkat çekmek gerekir.³⁵ Tüm bunlardan ötürü Malatyalıların söz konusu saldırıları gerçekleştiren Akçadağlılara “dağlı” olarak baktıkları görülmektedir.³⁶

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede görülen bu gibi şekâvet ve itaatsizlik pratikleri devletin meseleye giderek daha da müdahil olmasını beraberinde getirdi. Öyle ki Harput (Mamuretülaziz) çevresinde yer alan Dersim, Akçadağ ve Kahta aşiretlerinin şekâvetlerine yönelik bu gibi vurguların belirli aralıklarla hep birlikte dile getirildiğine çok sık tanık olunmaktaydı.³⁷ Bundan ötürü bilhassa Harput çevresindeki asayiş sorunları içerisinde Akçadağ muhitine özel bir vurgu yapılır.³⁸ Bunda da Akçadağ Bölgesi’nde şekâvetle itham edilen Kürtlerin Malatya ahalisine verdikleri rahatsızlık kadar, sayıları 500’leri bulan büyük bir güçle Malatya kaza merkezine saldıracak denli kuvvetli olmalarının payı da vardır.³⁹ 1865-1866 tarihleri arasında kapsayan bir askerî ve ıslahat hareketi olarak Fırka-i Islâhiyye’nin yapılması planlanan seferlerinde de bu bölgelerin bir beraberlik içerisinde anıldığı görülür.⁴⁰ Fakat bu durum da yine Cevdet Paşa’nın ifadeleriyle, Dersim ve Akçadağ gibi Osmanlı’nın Kürdistan olarak adlandırdığı bölgenin Fırka-i Islâhiyye’nin hareket alanı içerisinde olsa da, buraya yönelik ıslahat ertelenecekti:

33 BOA., A.MKT.MHM. 266-57, 1 Muharrem 1280/18 Haziran 1863.

34 BOA., A.MKT.MVL. 26-73, 5 Cemâziyelâhir 1266/18 Nisan 1850; BOA., A.MKT.UM. 195-59, 27 Şaban 1271/15 Mayıs 1855; BOA., MVL. 286-35, 25 Cemâziyyelâhir 1271/15 Mart 1855; BOA., A.MKT.UM. 226-45, 11 Cemâziyelevvel 1272/19 Ocak 1855; BOA., Y.PRK.UM. 21-73, 21 Şevval 1307/10 Haziran 1890; BOA., DH. TMIK. 85-13, 13 Rebiulâhir 1316/31 Ağustos 1898; BOA., DH.TMIK.M. 108-56, 18 Haziran 1317/1 Temmuz 1901; BOA., DH.TMIK.M. 233-22, 18 Teşrînisânî 1322/31 Ocak 1907.

35 Akçadağ ve Elbistan’ın Kürt aşiretleri ile Gürün Ermenileri arasındaki çatışmaya dair bkz. BOA., HR.TH. 165-47, 6 Teşrînisânî 1311/18 Kasım 1895.

36 BOA., MVL. 699-43, 18 Cemâziyelâhir 1281/18 Kasım 1864.

37 BOA., A.MKT.MHM. 266-57, 1 Muharrem 1280/18 Haziran 1863; BOA., DH.ŞFR. 144-15, 25 Haziran 1306/5 Temmuz 1890; BOA., Y.PRK.BŞK. 22-15, 16 Haziran 1307/28 Haziran 1891; BOA., DH.MKT. 1967-113, 17 Haziran 1308/29 Haziran 1892; BOA., A.MKT.MHM. 658-12, 20 Şubat 1311/3 Mart 1896; BOA., DH.ŞFR. 396-25, 23 Mart 1324/5 Nisan 1908.

38 “Bazı rivâyâta nazarân bu Akçadağ ahâlisi elyevm zirve-i kuhsâr-ı şekâvetten inmeyüb kurâ-yı mütecâvire ve husûsâ Malatya seknesi haklarında ikâ-yı envâi mezâlimden hâli olmadıkları [...]” BOA., A.MKT.MHM. 298-58, 19 Zilkâde 1280/26 Nisan 1864.

39 BOA., A.MKT.MHM. 284-100, 12 Cemâziyelâhir 1280/24 Kasım 1863; BOA., MVL. 667-42, 15 Kânûnuevvel 1279/27 Aralık 1863; BOA., MVL. 443-18, 6 Zilhicce 1280/13 Mayıs 1864; BOA., MVL. 691-22, 5 Teşrînievvel 1280/ 17 Ekim 1864. Akçadağlı aşiretlerin Malatya kazasına yönelik saldırıları öncesine dayanır. Bkz. BOA., HAT. 446-22282, 19 Ramazan 1229/4 Eylül 1814.

40 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, yay. Cavid Baysun. 2. baskı, Ankara, TTK. Yayınları, 1986, s. 107-108. Ayrıca bkz. aynı yazar *Ma’rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1980, s. 115.

Fırka-ı islâhiyye'nin Akçadağ ve Dersim ve bi'l-cümle Kürdistan'ı dolaşarak Anadolu kıt'asını kâmilan islâh eylemek mukarrer iken bu esnâda Eflâk ve Boğdan'da karışıklık zuhûr ederek Tuna vilayetinde bir ihtiyât ordusu teşkiline karâr verilip Fırka-i islâhiyye'den dahi birkaç taburun mîkdâr-ı kâfi mûkârî hayvanlarıyla beraber Dersaadet'e iâdesi taraf-ı âziciye emr olundu ve Anadolu'nun umûm islâhatı te'hîr olunup [...]⁴¹

Anlaşılabacağı üzere devletin, aralarında Akçadağ'ın da olduğu "Kürdistan" bölgesine yönelik ıslahat programı gerçekleştirilememiştir. Fırka-i Islâhiyye ile amaçlananın dışında bölgeye yönelik birçok ıslahat ve tedip hareketinin olduğu ve bunların da pek bir başarıya kavuşmadığı unutulmamalıdır. Hatta bunun için 4. Ordu müşirinin bölgeye gönderilmesi istenecektir.⁴² Fakat ileride Akçadağ'ın benzer şikâyetlerle yine dikkatleri çekmesi meselenin çözülmediğinin açık işareti olacaktır. Buna rağmen itaatsizlik ve şekâvet hadiselerinden ötürü askerî önlem ve ıslahat programlarına yine de devam edilecek ve bölge eşkiyasının yakalanması için askerî tahkimat yapılacaktır. Bu bakımdan bir diğer önlem olarak eşkiyanın yakalanması için bölgedeki ağalara yardımcı olunması amacıyla yanlarına askerî kuvvet de verilecektir.⁴³ Burada devletin Akçadağ'ın ıslahatına özel bir önem gösterdiği ve bu nedenle başarı sağladığını düşündüğü durumlarda görevli memurları, askerleri ve aşiret ağalarını ödüllendirdiği unutulmamalıdır.⁴⁴

Akçadağ aşiretleri sadece çevrelerindeki halka değil, Elbistan, Gürün, Darınde, Aziziye gibi yerlere de saldırılarda bulundular. Ki bu hadiselerin bazılarında sadece Kürtler olduğu gibi, Ermeni eşkiyaların varlığı da dikkat çekicidir.⁴⁵ Ermenilerle ittifak yapıp, çevreye zarar verildiğine dair ortak vurgular da söz konusudur. Hatta belgelerin kahir ekseriyetinde şekâvette ve saldırılarda bulunanları tanımlayıcı bir unsur olarak "Kürtlüklerine" (*ekrâd*) vurgu yapılan aşiretlerin yer yer inançlarına da (Kızılbaş-Alevi) değinilip, Erme-

41 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 201.

42 BOA., A.MKT.MHM. 421-88, 10 Cemâziyelâhîr 1285/28 Eylül 1868.

43 BOA., Y.PRK.UM. 21-80, 29 Şevval 1307/18 Haziran 1890; BOA., DH.MKT. 1836-61, 15 Mayıs 1307/27 Mayıs 1891; BOA., DH.MK. 1836-90, 15 Mayıs 1307/27 Mayıs 1891; BOA., DH.MKT. 1928-17, 2 Şaban 1309/2 Mart 1892.

44 BOA., DH.MKT. 1837-65, 18 Mayıs 1308/30 Mayıs 1892.

45 BOA., Y.MTV. 47-60, 12 Kânûnuevvel 1306/24 Aralık 1890; BOA., DH.MKT. 1816-37, 25 Recep 1308/11 Şubat 1891; BOA., DH.MKT. 1829-96, 9 Nisan 1307/21 Nisan 1891; BOA., Y.PRK.BŞK. 44-24, 7 Teşrinisânî 1311/19 Kasım 1895; BOA., A.MKT.MHM. 657-38, 11 Teşrinisânî 1311/23 Kasım 1895; BOA., Y.MTV. 132-181, 27 Teşrinisânî 1311/9 Aralık 1895; BOA., DH.ŞFR. 185-11, 14 Teşrinisânî 1311/26 Kasım 1895; BOA., A.MKT.MHM. 658-6, 25 Kânûnuevvel 1311/6 Ocak 1896; BOA., DH.TMİK.M. 104-25, 30 Nisan 1317/13 Mayıs 1901; BOA., DH.ŞFR. 260-71, 16 Mayıs 1317/29 Mayıs 1901. Gürün'e saldıracakları haberi alınan Akçadağ Kürtlere karşı Ermenilerin silâhlanmaları ile ilgili bkz. BOA., Y.PRK.UM. 33-56, 19 Cemâziyelevvel 1313/7 Kasım 1895.

nilerle ittifak kurup bu saldırıları gerçekleştirdiklerine yönelik beyanlar vardır.⁴⁶ Bu açıdan, özellikle 1894-1896 yılları arasında meydana gelen Ermeni hadiselerinde hem Ermeniliğin hem de Osmanlı resmî ideolojisinin yüzyıllardır problemli bir ilişkiye sahip olduğu Kızılbaş-Alevi inancına ayrıca vurgu yapılması, meselenin merkeze sunulurken vehâmetine dikkat çekmek ve daha fazla kriminalize edilmesine altlık teşkil edecek bir muhtevaya kavuşturulduğunu göstermektedir. Buna rağmen Akçadağ aşiretlerinin tam da bu dönemlerde Ermenilere yönelik saldırıları da düşünüldüğünde, söz konusu Kızılbaş-Ermeni ittifakı ifadelerinin gerçekle pek de uyuşmadığı görülür.⁴⁷ Bununla birlikte yine bu yıllarda Akçadağ'ın Kürt aşiretleriyle muhacir Karapapaklıların büyük bir güç oluşturarak (yaklaşık 4.000 kişi) Ermeni köylerine saldırdıkları örnekler de mevcuttur.⁴⁸

Burada söz bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Akçadağlı Kürtlerce civardaki Ermeni köylerine yönelen saldırılardan açılmışken “Neden?” sorusu kaçınılmazdır. Bu durum kanaatimizce, bu dönemin birçok yerindeki aşiretlerce uygulanan genel bir “yağma ve talan ekonomisi” ile ilişkili olmakla beraber, özel birtakım tetikleyici tarihsel faktörün yahut düşmanlıkların olduğu da aşîkârdır. Bu bakımdan Osmanlı ile “geçmişten gelen uyuşmazlıklarından ötürü verdikleri can kayıpları, kömür yükümlüsü olarak Keban'a bağlanmaları, arazilerinin tarıma elverişli olmaması”na⁴⁹ dayalı siyasi ve ekonomik sorunların payı büyüktür. Tabii bununla Ermeni ihtilalcilerden Aghassi'nin yüzyılın sonlarına doğru dile getirdiği bazı gelişmeler de bu faktörleri tetikleyici unsur ve bahaneler olarak bir perspektif sunar. Aghassi'nin ifadelerine göre, Akçadağ Kürtlerinin 1849 yılında civar yerleşim alanlarına gerçekleştirdiği yağmalama faaliyetlerinden ötürü Osmanlı hükûmeti onları itaat altına almak için harekete geçmiş ve bunun için de başında büyük vezir yani sadrazamın bulunduğu Osmanlı ordusu bölgeye intikal etmişti. Buna karşılık bu Kürtler Osmanlı ordusunu geri püskürtmüş ve bu da devlet açısından kabullenilmemiştir. Zira Akçadağlıların bu zaferinin kabullenilmesi Osmanlı'ya karşı isyan eden diğer Kürt aşiretlerini de cesaretlendireceği için sadrazam, Akçadağlı bu Kürtlere karşı vaatlerde bulunduğu Zeytunlu Ermenilerle anlaşacaktı. Bu durum karşısında da Zeytunlular, birliklerinin Osmanlı birlikleriyle karışmaması ve kendi yöneticileri kumandasında ayrı olarak savaşa katılmak şartıyla Osmanlı'nın önerisini kabul etmiş ve böylece Deli Ke-

46 BOA., A.MKT.MHM. 658-2, 22 Kânûnuevvel 1311/3 Ocak 1896; BOA., DH.ŞFR. 186-90, 22 Kânûnuevvel 1311/3 Ocak 1896; BOA., DH.ŞFR. 186-95, 22 Kânûnuevvel 1311/3 Ocak 1896.

47 “Akçadağ Kürdlerinin Darende kazasında ne gibi taarruz ve hasâr ikâ eylediklerinden bahisle aç ve çıplak kalan iki bin beş yüzden ziyâde Ermeniler hakkında ne muâmele edilmek lâzım geleceği [...]” BOA., Y.A.HUS. 339-31, 29 Teşrînievvel 1311/10 Kasım 1895.

48 BOA., DH.TMIK.M. 1-71, 28 Teşrînisânî 1311/10 Aralık 1895.

49 Sakaoglu, *a.g.e.*, s. 193-194.

şış adlı kişinin önderliğinde Akçadağlı Kürtlere karşı harekete geçmişlerdir. Bunun için Akçadağ Dağı'na çıkarak burayı ele geçirdikten sonra, buradaki Kürtleri öldürüp mallarını yağmalamışlardır.⁵⁰ Sonuçta da Osmanlı birliklerinin de Kürtlere arkadan saldırıp ağır kayıplar verdirdikleri ve Akçadağ tepelelerini ele geçirdikten sonra evlerini ateşe verip kaçanları da öldürerek intikamlarını aldıkları belirtilir. Bu açıdan Aghassi'nin devamında dile getirdiği "O günden sonra Akçadağ hep itaatkâr kaldı ve Zeytunlulara karşı derin bir kin besledi,"⁵¹ ifadelerinden, bölgedeki Kürtlerin Ermenilere ve bilhassa Zeytunlulara yönelik öfkelerinin tarihsel açıdan bir gerekçe ürettiği düşünülebilir.

Akçadağ ahalisi ve aşiretlerinin bilhassa 19. yüzyılın sonlarına doğru çevrelerine yönelik artan saldırıları, meselenin aslında önceki yıllarda alınan tüm önlemlere rağmen çözülemediğinin alametidir. Bu nedenle devletin klasik askerî önlemlerle beraber öncesinde nasihat yolunu tercih ettiği örnekler de söz konusudur ki⁵² bu hadiselerin devam etmesi bile çözümün de aslında palyatif bir çözüm olduğuna dikkatleri çeker. Öyle ki 20. yüzyılın başında dile getirilen şu ifadeler, devletin söz konusu bölgedeki aşiretleri diğer bölgelerdeki aşiretlerden farklı gördüğü kadar, o güne değin aşiretlerin kontrol altına alınmasına yönelik yürütülen siyasetin de bir nevi başarısız olduğunun itirafı olacaktır:

Akçadağ'daki aşiretlerin ahvâli kabâil-i urbânın âdat ve ahlâkına asla tevâfuk etmeyüb başka bir tarz maîşet ve maâşiretde bulundukları ve Akçadağ aşâirinin şu halleri kadîm olub dâire-yi matlûbeye ircâi vakit ve zamana muhtaç olduğu [...] ⁵³

Buradan da âşikâr olduğu gibi, Akçadağ'ın Kürt aşiretlerine karşı yürütülen siyasette istenilen sonuca varılamadığı gibi, bölgenin aynı zamanda yıllar önce Cevdet Paşa'nın da ifade ettiği gibi farklı suçlardan aranan mahkûmlar gibi asker kaçaklarının da sığınağı haline geldiği söylenebilir.⁵⁴

Akçadağ aşiretlerinin gasp, yağma ve hırsızlıkla çevrelerine verdikleri rahatsızlıklar 20. yüzyılda da devam etti. Bunlardan zarar gören ahali arasında da Ermeni köyleri giderek ilk sırayı aldılar.⁵⁵ Bu da bilhassa Ermenilerin aşi-

50 Aghassi, *Zeitoun: Depuis les Origines Jusqu'à l'Insurrection de 1895*, Traduction [çev.] d'Archag Tchobanian Paris, Édition Dv Mercvre de France, 1897, s. 103-104.

51 A.g.e., s. 105.

52 BOA., A.MKT.MHM. 658-6, 25 Kânûnuevvel 1311/6 Ocak 1896.

53 BOA., DH. MKT. 2845-37, 28 Mayıs 1325/10 Haziran 1909.

54 BOA., DH.MKT. 2847-8, 31 Mayıs 1325/13 Haziran 1909.

55 BOA., DH.TMIK.M. 109-41, 30 Haziran 1317/13 Temmuz 1901; BOA., Y.MTV. 219-28, 22 Temmuz 1317/4 Ağustos 1901; BOA., A.MKT.MHM. 659-41, 10 Kânûnusânî 1317/23 Ocak 1902; BOA., DH.EUM. 6. Şb. 34-54, 26 Cemâziyelâhir 1336/8 Nisan 1918; BOA., DH.EUM. 6. Şb. 40-19, 20 Mayıs 1334/20 Mayıs 1918.

retlere yönelik endişelerinin devam ederek, devletin korumasına sığınmalarına vesile oldu.⁵⁶ Tabii 20. yüzyılda Akçadağ aşiretlerinin sadece Ermenilere değil bölgeye yerleştirilen muhacirlere rahatsızlık verdikleri örnekler de yok değildi.⁵⁷ Diğer yandan söz konusu şekâvet de giderek aşiret ya da aşiretler tarafından yapılmaktansa “kişisel” düzeyde gerçekleşiyordu.⁵⁸ Bu da Akçadağ aşiretlerine yapılan toplu vurgunun ilerleyen yıllarda giderek bireysel eşkıyalık anlatılarına evrilmesini beraberinde getirdi.⁵⁹

Devlet açısından her ne kadar Akçadağ’da tamamen istenilenler olmasa da, yer yer sükûnetin sağlandığı yahut aşiret reislerinin sadakatlerini bildirdikleri anlar da vardı.⁶⁰ Fakat bunun da uzun erimli olmadığı şüphesizdi.

Daha önce de ifade edildiği gibi, Akçadağ, Kahta ve Dersim hakkında yapılan ortak vurgu söz konusu yerlere dair gerçekleştirilmesi planlanan ıslahat projelerindeki diğer müşterek vurgular için de geçerliydi. Bu bakımdan “henüz tamamıyla mutâvaat altına alınmayan Dersim, Akçadağ, Kahta kazaları”⁶¹ ve Kürt ahalisinin itaat altına alınması için buralarda idadi ve rüşdiye gibi okullar açılıp vaizler gönderilecekti.⁶² Bunun için dile getirilen gerekçe buradaki ahalinin cehalet içinde oluşu ve sahip oldukları batıl inanç ve mezhepleridir ki bu da sahip oldukları Kızılbaş-Alevi inancıdır.⁶³ Benzer bir durum, İstanbul’da açılan ve aşiretlerin kontrol altına alınmasına yönelik bir proje olarak “Aşiret mektepleri” örneğinde de söz konusu üç yerin birlikte anılmasında görülür. Buna göre okula alınacak çocuklardan ikisinin Dersim, birinin de Akçadağ ve Kahta’dan istenmesi üzerine aşiretlerden daha fazla sayıda talep gelince (beşinin Dersim, birer kişinin de Akçadağ ve Kahta’dan) Mamuretülaziz valisinin devreye girerek, Dersim ve Malatya bölgelerinin özel durumuna vurgu yapıp, bunu saraya kabul ettirdiği görülür.⁶⁴

56 BOA., DH.MKT. 2823-55, 12 Mayıs 1325/25 Mayıs 1909.

57 BOA., DH.MKT. 2797-99, 18 Nisan 1325/1 Mayıs 1909.

58 Eşkıya Kadioğlu Ali ve arkadaşlarının teslim oluşu için bkz. BOA., DH.EUM. 6.Şb. 53-63, 7 Şubat 1335/7 Şubat 1919.

59 BOA., BEO. 276-20693, 30 Ağustos 1309/11 Eylül 1893; BOA., BEO. 3211-240803, 29 Teşrînisânî 1323/11 Eylül 1893; BOA., ŞD. 2620-26, 15 Mayıs 1309/27 Mayıs 1893; BOA., DH.TMIK.M. 237-5, 28 Kânûnusânî 1322/ 10 Şubat 1907; BOA., DH.H. 49-38, 27 Şevval 1330/9 Ekim 1912; BOA., LHB. 172-3, 14 Temmuz 1331/27 Temmuz 1915.

60 BOA., DH.MKT. 2727-4, 30 Kânûnusânî 1324/ 12 Şubat 1909; BOA., DH.EUM.2. Şb. 1-35, 12 Ağustos 1330/25 Ağustos 1914; BOA., DH.EUM. 2. Şb. 5-85, 26 Mart 1331/8 Nisan 1915.

61 BOA., DH.MKT. 1967-113, 17 Haziran 1308/29 Haziran 1892.

62 BOA., ŞD. 211-48, 10 Temmuz ve 25 Kânûnuevvel 1307/22 Temmuz 1891 ile 6 Ocak 1892 tarihli belgeler.

63 BOA., DH.MKT. 1825-16, 21 Mart 1307/2 Nisan 1891; BOA., DH.MKT. 1862-23, 12 Ağustos 1307/24 Ağustos 1891.

64 BOA., Y.MTV. 68-41, 20 Eylül 1308/2 Ekim 1892; BOA., DH.MKT. 2016-109, 20 Teşrînievvel 1308/1 Kasım 1892; BOA., MF.IBT. 31-42, 23 Teşrînisânî 1308/5 Aralık 1892.

Dumuklu ya da Alevi Hadisesi'nde öfkenin “faciaya” dönüş(türül)mesi

Devletin Akçadağ aşiretlerine bakışı ve bilhassa Kızılbaş-Alevi inançlarına yönelik algısı, 19. yüzyılın sonunda meydana gelen “Dumuklu” ya da “Alevi Hadisesi” ile bu yüzyılın perdesini kapatırken, bölgede tırmanan şiddetin boyutunu da gözler önüne serecekti. Resmî kayıtlardaki iddialara göre, 1896 yılının hemen başında Akçadağ'ın bazı köylerindeki (Dumuklu, Kadir Uşağı, Kubat Uşağı, Kahyalı ve Hançerli) Kızılbaş-Alevilerin bir araya gelerek İslâm karşıtı davranışlarda bulunmaları ve vergi toplamaya giden bir askeri de darp ederek üzerindeki vergi yağmalamalarıyla, sonrasında “faciaya” dönüşecek bir müdahale gerçekleşti. Müdahalenin gerekçeleri arasında, Anadolu'nun çoğu yerinde ve aynı tarihlerde (1894-1896) meydana gelen “Ermeni iğtişâslarına” istinaden devletin olası bir Kızılbaş-Alevi ve Ermeni işbirliğinden şüphe ettiği, fakat bunun da yersiz olduğu gerçekliği de vardı.⁶⁵

Söz konusu “korku” beklenen yönde çıkmayınca, sarayın halihazırda zaten devletin başını ağrıtan Ermeni hareketliliğine ek olarak bir de Kızılbaş-Alevilerle sorun yaşanmaması amacıyla, hadisenin, başta nasihat olmak üzere, orantılı bir askerî müdahale ve kan dökülmeyecek bir icraatla çözülmesi yönünde emirler verdiği görülür. Buna rağmen taşra idarecilerinin bunun hilafına hareket ederek, sarayın emrettiği “askerî müdahale esnasında bilhassa bir seferberliğe (*nefir-i âmm*) gidilmeyip Sünni halkın hadiseye karıştırılmaması” yönündeki emirlerine uymadıkları, sonradan yapılan tahkikat neticesinde ortaya çıktı. Merkezî otoritenin bu hususta temkinli yaklaşmasının nedeni, Kızılbaşlarla Sünniler arasında yüzyıllara dayanan mevcut anlaşmazlıkların müdahale esnasında açığa çıkaracağı tahribatın farkında olmasıydı ki sonuçları da ne yazık ki böyle oldu. Böylece resmî verilere göre, Kızılbaş-Alevilerden 118 insanın, fakat olay esnasında yakınlarını kaybeden topluluk mensuplarının sonradan çeşitli mercilere yaptıkları başvurulara göre 500 ile 800 arasında insanın öldürüldüğü ortaya çıkacaktı. Bütün bunlar yetmezmiş gibi, akabindeki yargılama sürecinde de Alevilerin suçlu bulunduğu ve bunun da halihazırdaki durumu daha da zora soktuğu bizzat bölgede bulunan Anadolu Umûm Müfettişi Şâkir Paşa'nın değerlendirmelerine konu oldu. Buna göre paşanın bir “facia” olarak nitelendirdiği⁶⁶ hadise ve sonrasındaki tespitlerine göre, 1-) Yereldeki yetkililerin olaya müdahale-

65 İki topluluk arasında bir ilişkinin ve yakınlaşmanın olduğu iddiası dönemin taşra bürokrasisi tarafından Yıldız'a gönderilen layiha ve raporlarda sıklıkla dile getirilecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yalçın Çakmak, *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019, s. 147-156, 173-187.

66 BOA., ŞD. 2679-21, 4 Nisan 1313/16 Haziran 1897.

lerinde padişahın emirlerine aykırı gelerek tamamen kötü niyetlerinden kaynaklı civardaki Sünni halkla beraber Alevilere saldırıp onları katlettikleri gibi mallarını da yağmaladıkları, 2-) Sonrasında, yargı mensuplarının Alevilerin aleyhine, görev alanlarının dışına müdahale ettikleri, 3-) Gerekli ve yeterli incelemeler gerçekleştirilmeksizin Alevilere yönelik itham ve önyargılarla yargılamaların yapıp kararların verildiği, 4-) Failler yerine yine onların ifadelerine dayanılarak mağdur Alevilerin suçlu bulunup cinayetlerden sorumlu tutuldukları ve 5-) Cinayetleri işleyenlerden kimse tutuklanmazken, yine mağdur olan Alevilerin tutuklandığı anlaşılmaktaydı.

Fakat bizzat Şakir Paşa'nın da tespit ettiği gibi, Alevilerin gerek olay esnasında gerekse sonrasındaki tüm mağduriyetlerine rağmen, devletin, içinde bulunan dönemin özgün koşullarından (Ermeni meselesi) ötürü Alevilerle Sünniler arasındaki bu hadisenin (*Aleviler ve Sünniler beyinde vuku bulan vak'a*) daha da derinleştirilmeden kapatılması yönünde tavır aldığı görülecekti.⁶⁷ Bu da en azından şimdiye kadar tespit edilen belgelerle karşılaştırıldığında, üst düzey bir Osmanlı bürokratinin beyanlarından, devletin, tarihinde ilk kez bizzat kendi idarecilerinin ve Sünni halkın Kızılbaş-Alevilere yönelik düşmanlıklarından ötürü bir "facia" gerçekleştirdiklerini itiraf etmesine neden olacaktır. Bahse konu hadiseden bağımsız olarak, bölgedeki aşiretlerin "isyan" ya da "şakilik" ile anılmalarında, yine resmî beyanlarda, bölgedeki yerel idarecilerin kötü yönetiminin gerekçe sunulduğu örnekler de söz konusudur.⁶⁸

20. yüzyıla aralanan kapı

Burada ilk olarak belki de söylenmesi gereken, devletin Akçadağ aşiretlerine yönelik bakışının öncesindeki yüzyıldaki algıyla birebir benzeştiğidir.⁶⁹ Bölgedeki aşiretler 20. yüzyılın başında da o denli güçlüdür ki öncesindeki yıllarda yaptıkları gibi, devlet dairelerine saldırıp tutuklanan üyelerini geri aldıkları örneklerle yeniden karşılaşılır.⁷⁰ Bundandır ki devlet 20. yüzyılın ilk yıllarında da buradaki şakilerin ve firarilerin yakalanması için faaliyetlerini devam ettirir.⁷¹ Aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'na doğru yaklaşırken

67 Hadisenin başlangıcından sonuçlarına değin daha ayrıntılı bilgi için bkz. Çakmak, *a.g.e.*, s. 362-382.

68 BOA., DH.ŞFR. 374-92, 25 Kânûnuevvel 1322/7 Ocak 1907.

69 BOA., DH.MKT. 2727-4, 10 Kânûnusânî 1324/ 23 Ocak 1909.

70 Akçadağ'a bağlı Hançerli köyünden yüzü aşkın bir silahlı grup hükümet konağını basıp tutuklu bulunan iki köylüsünü kaçırmışlardır (BOA., Y.PRK.ASK. 71-33, 10 Ramazan 1308/19 Nisan 1891; BOA., Y.A.HUS. 246-25, 15 Nisan 1307/27 Nisan 1891). Takibat neticesinde bazı eşkıyanın yakalandığı, diğerlerinin ise takibatlarına devam edildiği görülür (BOA., Y.A.HUS. 246-25, 12 Nisan 1307/24 Nisan; BOA., Y.PRK.ASK. 71-54, 25 Ramazan 1308/4 Mayıs 1891; BOA., Y.PRK.ASK. 71-81, 7 Şevval 1308/16 Mayıs 1891).

71 BOA., DH.TMIK.M. 237-5, 28 Kânûnusânî 1322/ 10 Şubat 1907

bölgedeki bazı aşiret köylerinin çıkarılan seferberlik emirlerine uymadıkları da görülür. Karşılığında bölgeye jandarma sevk edilip firariler yakalanarak askere gönderilir.⁷²

Bununla birlikte özellikle 1915 ve sonrasında gerçekleşen iki hadisenin Akçadağ tarihi açısından önemli olduğu ifade edilebilir. Bunlardan biri Kasımoğlu Mehmet Ali, diğeri de Bozo olarak anılan kişiyle “çetesi”ne yönelik faaliyetlerdir:

Kasımoğlu Mehmet Ali olayı

20. yüzyılda bölge sadece Kürt aşiretler için değil Ermeniler için de bir sığınma yeri olup, devletin algısındaki olumsuz kimlik ittifaklarının merkezi haline gelir. Bunun için devlet, otorite karşıtı faaliyet sergileyenler ve “layıkıyla ted’ib ve tenkil olunmayan Ermeniler” ile beraber onlarla ittifak kuran Alevi Kürtlerin de cezalandırılması için harekete geçer. Böylece Zeytun (Halep), Elbistan ve Darende civarlarında firar eden bazı Ermenilerin Akçadağ-Kürecik’teki Alevi Kürtlerle ittifak kurdukları dile getirilir. “Tenkilleri” için bölgeye hemen büyük bir jandarma kuvveti sevk edilir.⁷³ Bu da aslında bölge tarihinde önemli bir etki bırakan “Kasımoğlu Mehmet Ali Hadisesi” ile alakalı bir gelişmedir. Adı geçen Mehmet Ali, Kürecik aşiretlerinin boy beyi olan köklü bir aile olarak Kasımoğlu ailesine mensuptur.⁷⁴ Ailenin kendisi öncesinde, Osmanlı otoritesine karşı gelen Veli Paşa’nın yanında da yer almıştır.⁷⁵ Bu açıdan devletle ihtilaflı bir geçmişe sahip olduğu söylenebilir.

Sözlü tarihe göre, söz konusu hadisenin merkezinde yer alan Mehmet Ali bu sıralarda henüz 25-26 yaşlarında bir genç olup, Akçadağ ile hem sınır hem de aynı kültür ve inanca sahip Elbistan’ın Alhas aşiretinden bir ağanın Huriye adlı kızıyla evlenmiştir. Eşi üzerinde sözü geçen bir kadın olarak bilinen Huriye’nin, Mehmet Ali’nin Birinci Dünya Savaşı’na giren Osmanlı’nın asker ve yardım taleplerini geri çevirmesinde etkili olduğu belirtilir. Bu da devletle ilişkilerin gerilmesinde ilk aşama olacaktır. Devamında ise meselelerin, bölgedeki iki büyük güç olarak Kasımoğlu ve Tataruşağı aşiretleri arası çelişkilerin yarattığı birtakım uyuşmazlıklardan ötürü giderek büyüdüğü görülür. Burada da bilhassa Tataruşağı aşiretinin ağası Mahmut’un devletle Mehmet Ali arasındaki anlaşmazlıktan faydalanarak hareket ettiği ve dev-

72 BOA., DH. ŞFR. 438-60, 11 Ağustos 1330, 24 Ağustos 1914; BOA., DH.ŞFR. 439-11, 16 Ağustos 1330/29 Ağustos 1914.

73 BOA., DH. ŞFR. 463-17, 21 Şubat 1330/6 Mart 1915; BOA., DH. ŞFR. 464-33, 23 Şubat 1330/8 Mart 1915; BOA., DH. ŞFR. 465-107, 7 Mart 1331/20 Mart 1915.

74 Şahhüseynoğlu, a.g.e., s. 67

75 Sakaoğlu, a.g.e., s. 187 vd.

leti ona karşı kıskırttığı belirtilir. Böylece hükümeti Mehmet Ali'nin bir isyan içerisinde olduğu yönünde manipüle ettiği ve devletin de buna inanarak Mehmet Ali'nin üzerine yürüdüğü anlaşılmaktadır. Tüm bu hadiselerden haberdar olan Mehmet Ali her ne kadar devletle bir çatışmaya girmekten kaçınsa da, bunu durduracak bir irade de sergileyemez. Bundan ötürü etrafına civardaki aşiretleri ve köylüleri toplamaya çalışsa da, bu sayı beklediği düzeyde olmayıp 40-50 kişilik bir güçle sınırlı kalır. Askerin Akçadağ'a ulaşmasıyla, devletle birlikte hareket eden Tataruşağı ağası Mahmut'un yol göstermeleri üzerine Mehmet Ali ve çetesi dağıtılır. Sonuçta ona yardım edenler ve akrabalarının evleri asker tarafından yakılır. Akabinde Mehmet Ali ile arkadaşları ele geçirilir ve kendiyile birlikte iki kişi Harput'ta idam edilirler.⁷⁶ Esasında olayların merkezinde adı sıklıkla dile gelen Mehmet Ali teslim olup affını isteyecektir. Bunun hemen ardından da eşkıyanın diğer reislerinin de mecbur kalarak aklarını istemelerinden mütevellit meselenin güzel bir neticeyle sonuçlanacağı bildirilir.⁷⁷ Mehmet Ali ve arkadaşlarının durumu ise daha önce ifade edildiği gibi, kendisi ve arkadaşlarından Cebeci oğlu İbrahim ile Kalo oğlu Kalenderin'in idama mahkûm edilmeleri ve suçlu bulunan diğer bazılarının da müebbetten kürek cezasına varan çeşitli cezaların verilmesiyle sonuçlanır.⁷⁸

Bu meselenin Osmanlı nazarındaki durumu, tıpkı Dumuklu hadisesinde olduğu gibi farklıdır. Zira mevzu sadece Mehmet Ali ile sınırlı olmayıp, bu tarihlerde devlet açısından çok ciddi problemlerin yaşandığı Ermenilerin de meselede dahil oldukları iddia edilmektedir. Bundandır ki sözlü kültürde dile getirildiği gibi, Kürecikli 40-50 kişinin Mehmet Ali önderliğinde giriştikleri bir karşı koyuştan ziyade, yine bu Alevi Kürtlerin de içinde olduğu ve Ermenilerin ittifakıyla sayıları 500'ü bulan bir çeteden bahsedilmektedir.⁷⁹ Devletin meseleye müdahale etmesinde dile getirdiği gerekçe, söz konusu firari Ermenilerin teslim edilmemesidir.⁸⁰ Yerel araştırmacılar ise hadiseyi Ermeni ve Kürt aşiretlerin birlikteliğiyle meydana gelen gasp ve soygunculuk hadiselerine bağlar ki bunun önderliği de Mehmet Ali'ye yüklenir.⁸¹

Neticede, gerçekleştirilen silahlı müdahaleye direnen bu güçler dağıtılır ve evlerinde yapılan aramalarda birtakım silah ve mühimmat ele geçirilir.⁸² Bu-

76 Şahhüseynoğlu, a.g.e., s. 68-71.

77 BOA., DH. ŞFR. 466-153, 22 Mart 1331/4 Nisan 1915; BOA., DH. ŞFR. 467-34, 26 Mart 1331/8 Nisan 1915.

78 Demir, a.g.e., s. 158-159.

79 Bkz. BOA., DH. ŞFR. 51-130, 12 Mart 1331/25 Mart 1915. Ayrıca bkz. BOA., DH. ŞFR. 465-138, 10 Mart 1331/23 Mart 1915.

80 BOA., DH. ŞFR. 466-19, 11 Mart 1331/24 Mart 1915.

81 Demir, a.g.m., s. 1128-1129.

82 BOA., DH. ŞFR. 466-58, 13 Mart 1331/26 Mart 1915.

nunla birlikte söz konusu asker firarilerinden bir kısmı da yakalanıp, bazıları tutuklanmıştır. Aynı zamanda bölgede askerî tahkimat da yapılmıştır.⁸³

Tüm bu yaşananlara rağmen Mehmet Ali'nin aşağıdaki dizelerden de anlaşılacağı üzere, bilhassa Akçadağ ve civarında bugün bile kendisine ağıtlar yakılan tarihi ve efsanevi bir sima haline geldiği söylenebilir:

*Kadar Çadır yan veriyor,
Orta direk şan veriyor,
Haberciler haber dağıtıyor,
Benim Mehmet Ali can veriyor.*

*Benim begim Mehmet Ali
Hökümetin datlı dili,
Aşiretin gonca gülü,
Gözü kör olsun padişahın,*

*Nasıl astırdı o bir gülü.
Kara çadır is'mi tutar,
Beşli martin pas'mı tutar.
Mehmet Ali ne yatarsın*

*Yoksa Huri bacın yas mı tutar.
Benim begim Mehmet Ali,
Hökümetin datlı dili,
Aşiretin gonca gülü,
Nasıl astırdı o bir gonca gülü.*

*Mehmet Ali tek yoldaştır,
Hökümetin datlı dili,
Aşiretin gonca gülü
Gözü kör olsun padişahın,
Nasıl astırdı o bülbülü.*

*Biner atın iyisine
Sürer yolun kıyısına,
Harput'ta bir beg asılmış,
Haber verin dayısına.*

*Lavo Lavo Mehmet Ali,
Güle sehra Mehmet Ali,
Aşiretin gonca gülü,
Mencelisde tatlı dili.*

83 BOA., DH. ŞFR. 466-99, 16 Mart 1331/29 Mart 1915.

Biner ata, at yakışır,
Yola çıkar yol yakışır,
Ağa beglerle konuşur
Güççük çaplı ile dövüşür

O dağında, bu dağında,
Kan süzölmüş dudağında,
Harput'ta bir beg asılmış,
Kasımoğlu oymağın.

Mavi şalvar bacağında,
Çaplı tüfek kucağında,
Harput'ta bir beg asılmış,
Kasımoğlu oymağında.

Bozo ve çetesi

Genel itibarıyla Mehmet Ali Hadisesi'nden sonra Akçadağ muhitinin konu olduğu bir diğer olay, yine Birinci Dünya Savaşı sürecinde meydana gelen ve resmî iddialara göre adı birçok yerle anılan Bozo ve "çetesinin" faaliyetleridir. Balyan aşiretine mensup olduğu anlaşılan Bozo'nun,⁸⁴ resmî kayıtlara göre etrafına topladığı asker firarileriyle çevresinde yarattığı şekâvet hadiseleri devleti epey uğraştıracaktır.⁸⁵

Fakat hadisenin içeriği, resmî belgelerde beyan edildiği gibi, bu şekilde bir "soğukluğa" sahip değildir. Öyle ki bizzat Talat Paşa tarafından Bozo ve çetesini tedip etmek amacıyla 15 Kasım 1917 tarihinde Malatya mutasarrıflığına görevlendirilen Ahmet Faik Hurşid Günday meselinin iç işleyişine dair bize çok farklı ve detaylı ayrıntılar sunar. Günday'ın ifadelerine göre Talat Paşa kendisine, Çorum'daki Kör Dede ile Bozo ve çevresindekilerin hepsinin de Alevi olduğu gibi, bunun da "Anadolu'da bir Alevi İstiklal hareketinin başlangıcı" olarak görüldüğünü dile getirir. Buna karşılık Günday'ın, kendisine fikirlerini soran Talat Paşa'ya, tecrübelerine dayanarak verdiği cevap ilginçtir:

Ben de cevaben Bağdat'ta ve Irak'ta Arabistlik'in ne suretle başlayıp teşekkül ettiğini Nâzım Paşa ile Bağdat'a giden zabitlerin Arap zabıtlere ve Araplara yap-

84 Eyicil, Bozo'nun kendi adıyla müsemma "Bozo aşiretine mensup olduğunu" iddia eder ki bu doğru değildir. Zira böyle bir aşiret yoktur ve belgelerin gösterdiği gibi kendisi Balyanlıdır. Bkz. Ahmet Eyicil, "1. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Mücadelesi Sırasında Maraş'ta Ermeni Mezalimi", *Belleten*, 67/250, s. 919.

85 BOA., DH.EUM. 6. Şb. 34-54, 3 Nisan 1334/3 Nisan 1918. Ayrıca bkz. BOA., DH.ŞFR. 579-134, 11 Mart 1334/11 Mart 1918; BOA., DH.EUM. 6. Şb. 34-1, 30 Mart 1334/30 Mart 1918; BOA., DH.EUM. 6. Şb. 35-51, 21 Nisan 1334/21 Nisan 1918; BOA., DH.EUM. 6. Şb. 35-71, 25 Nisan 1334/25 Nisan 1918; Eyicil, a.g.m.

tıkları hakaretlerin doğurduğunu anlatarak Bozo ve Kõrdede çetelerinin çıktı-
ğı mntıkalarda ahaliye yapılan fahiş tecavüz ve su-i istimallerin neticesi olarak
bu çetelerin ıkmiş olması ve memleketi halka zulüm ve su-i istimallerle bu ha-
le getirenlerin suçlarını yok etmek için siyâsî bir ehre verdikleri kanaatinde-
yim. Anadolu'daki aleviler cahil ve iptidai insanlar olup istiklal hareketine kı-
yam etmeleri ihtimali olmadığı gibi. bu Alevileri istiklal hareketine sevk ede-
cek münevver bir kitle de yoktur, bir şeyin şuy'û vuku'undan eşnadır derler,
bu da öyledir, Alevi istiklali demekle hatırlarına getirmiş oluruz. hakiki vaziye-
ti Malatya'dan olduğu gibi arz ederim.⁸⁶ [yazım yanlışları orijinal metine aittir]

Buradan da anlaşılacağı gibi, sadece bu hadisede değil, diğer birçoğunda
olduğu gibi kimi meselelerin içeriğinin bizzat yetkililerin kötü idarelerinden
kaynaklanarak merkeze farklı sunulduğu bir durumla karşı karşıyayız. Böy-
lelikle olay yeri olarak Malatya'ya intikal eden mutasarrıfın verdiği bilgilere
göre, Alevi olan Bozo ve çetesinin 400-500 kişiden oluştuğu anlaşılmaktadır.
Görevlendirilmesinden önce, Malatya'da genel seferlik için üç tabur kuruldu-
ğu ve başındaki Binbaşı Ahmet Ali'nin kendi başına buyruk bir şekilde asker
firarilerini takip edip cezalandırarak asıp kestiği, bununla da kalmayıp evle-
ri ve köyleri yakıp milletten altın topladığı, erkek-kadın ayırmaksızın işken-
celer yaptığı ve mülki idarenin de bunun karşısında ses çıkarmadan seyirci
kaldığı Günday tarafından nakledilmektedir. Binbaşının kötü muamelelerine
karşı hemen işlem başlatan mutasarrıf bununla Malatya Sancağı'nda ve köyle-
rinde bir sükûnet ve memnuniyet yaratır. Üstelik binbaşının Malatya'da yap-
tıkları sadece burayla sınırlı kalmayıp Elbistan civarında da devam edecek ve
bu da oradaki Alevilerin Günday'a gelerek şikâyetlerine konu olacaktır. Fakat
buna gerek kalmadan mezkûr binbaşı geçirdiği tifûs hastalığından dolayı öle-
cektir. Yaptıklarından ötürü kendisinin bu ölümü memnuniyetle karşılanar-
ak mezar taşındaki "şehit" ibaresi silinip, yerine "katil Ahmet Ali" yazılması
Günday tarafından "ilahi adaletin tecelli etmesi" olarak değerlendirilecektir.⁸⁷

Mutasarrıf, devam eden notlarında hadisede rol oynayan Bozo ve çetesine
dair malumatlarına da yer verir. Beyanlarına göre Bozo'nun, kardeşleri Sey-
do (Seyit), Mamo ve Abuzer ile Akçadağ'ın Balyanlı köyünden oldukları ve
dördünün de askerlik yapmakla mükellef oldukları için firari oldukları anla-
şılır. Kardeşler, kendilerine yönelik takibattan korunmak amacıyla aileleri-
ni Elbistan tarafındaki mağaralara götürerek, burada yaşamaya başlarlar. Ha-
diseler bu şekilde cereyan ederken, bu dört kardeşi takip etmekle görevli bir
onbaşı ve müfrezesi ne bunları ne de ailelerinden birilerini bulamayınca dört

86 Süleyman Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, İstanbul, Bengi Yayın-
ları, 2011, s. 156.

87 A.g.e., s. 309-311, 324.

kardeşin evli olup kocası da askerliğini yapmakta olan Besi adlı kız kardeşlerini onlar adına tutuklayıp yola koyulurken gece kaldıkları bir jandarma karakolunda kendisine defalarca tecavüz ederler. Malatya'ya getirilen kadın, durumu o dönemki mutasarrıfa anlatır ve mutasarrıf buna dair hemen işlem başlatsa da, ilgili işlem evraklarını sadece yukarıda bahse konu olan Ahmet Ali imzalamadığı gibi, kadını da hapsederek Elâzığ'a gönderirler. Kız kardeşinin başına gelenleri öğrenen Bozo hemen mutasarrıfa bir mektup yazarak, "ırzın padişahın" olduğunu, bundan ötürü çok büyük kötülüklerin olacağını ve dolayısıyla da kız kardeşinin kendisine teslim edilerek "tarafınca öldürülmesini" ister. Fakat bir yandan da etrafına eleman toplamaya başlar ve çetesini oluşturur. Günlerden bir gün Gözene nahiyesindeki bir köyde saklanırken saman toplama maksadıyla köye gelen 7 askerden 6'sını öldürür ve geriye sadece başlarındaki çavuş sağ kalır. Bozo sağ kalan çavuşa para vererek mutasarrıfa bir mektup yazdırır ve öldürülen askerlerin, onları takip eden müfreze zannedilip kendisi ve arkadaşları tarafından öldürüldüğünü, bu nedenle ölümlerde bir kabahat ve günahı olmadığı için köylüye zulüm yapılmaması gerektiğini yazar. Fakat talimgâh kumandanı bu hadise üzerine köye bir müfreze yollayarak köyü tamamıyla yakıp-yıkarak kalmayıp, köylülerin tüm eşyalarını da gasp ederek Malatya'ya getirir. Köy halkı da civardaki ormanlara kaçıp saklanarak canlarını kurtarmış ve Ahmet Faik Hürşid Günday'ın yeni mutasarrıf olarak Malatya'ya gelmesine kadar da ormanda yaşamına devam etmiştir. Bunu duyan Günday hemen köylünün eşyalarını kendilerine teslim eder. Yeni mutasarrıfın verdiği bilgilere göre Bozo ve kardeşi yaşanan tüm bu hadiselerden ve en çok da kardeşine tecavüzden sonra etrafına topladıkları firarilerden müteşekkil 400-500 kişiyle birlikte şekâvete başlamıştır.⁸⁸ Bunlar arasında yukarıdaki resmî belgede de ifade edildiği gibi postayı soyup asker öldürmeleri de yer alır. Çetenin bu saldırılarından ötürü nahiye müdürlükleri ve jandarma karakolları boşaltılıp Malatya'ya çekilmiştir. Bozo bununla da kalmayıp şekâvetini yine yukarıda belirtildiği gibi Akçadağ, Malatya, Pazarcık, Gaziantep, Rumkale, Behisni ve Hısn-ı Mansur'a kadar genişletmiş ve köylüleri de askerlere karşı korumuştur. Tabii bunun yanı sıra mutasarrıfın iddiasına göre çete, Haymenişin ve Atma aşiret reislerinin dört kızını zorla alıkoyup kendilerine kadın yapmıştır.

Tüm bunlara rağmen Bozo yine de mutasarrıf Günday'a bir mektup yazarak padişahın kendilerini affetmesini talep eder ve eğer kabul edilirse arkadaşlarıyla beraber askerliklerini yapıp düşmana karşı beraber savaşacaklarını bildirir. Fakat bu talebi karşılanmaz, çetesini denetimli bir takibata tabi tutulur ve bir çatışmada Bozo ağır yaralanır, kardeşi Seydo (Seyit) ile çete üyelerinden 5-6 kişi öldürülür. Akabinde takip edilen Bozo da sığındığı ormanlık

88 A.g.e., s. 311-312, 330-331.

alandan öldürülmüştür.⁸⁹ Bozo'nun ölümüyle büyük bir darbe alınsa da, çetenin başına diğer kardeşi Abuzer geçer ve çetesi ile Tunceli'ye intikal etmek ister. Fakat Arabgir'deki Şatıroğlu ailesine Günday tarafından bu geçişe izin verilmemesi yönünde talimat verildiği için, bunu başaramayıp geri dönerler. En nihayetinde çete üyelerinin cezaları tecil edilerek kendileri de af dilemiş ve köylerine dönmeleriyle şekâvet böylece son bulmuştur.⁹⁰

Mutasarrıf Günday'ın ahaliye yapılan haksızlıklar üzerinden meselenin ilerleyişine dair çizdiği bu tablo, her şeyden önce birçok yerde olduğu gibi, burada da resmî söylemde şekâvet etrafında örülen olumsuz tablonun mahiyetini sorgular niteliktedir. Bu nedenle, belki de bu hususta sorulması gereken en temel soru “Kime, neye göre ve neden şekâvet?” olacaktır. Belki burada yine son sözü Ahmet Faik Hurşid Günday'a bırakarak meselenin mahiyetinin tamamen halktan ziyade bizzat idarecilerin kötü niyetlerinden de kaynaklanmakla beraber devletin ne denli kötü yönetildiğinin bir itirafı olarak da okumak lazım gelir:

Elaziz Valisi Rafet, Sivas Valisi Süleyman Nazmi ve 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın ve Çorum ve Malatya mutasarrıflarının bu derece adi şekâvete bila-tahkik siyâsi mahiyet vermeleri ve Alevilerin (Kızılbaşların) istiklal hareketinin başlangıcı olduğuna hükmederek Sadrâzâm ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa'yı inandırmış olmaları *devletin ne kadar âmiyâne idare edildiğinin çok bariz bir misalidir*. Alevi istiklal hareketi olmadığı tahakkuk ettikten sonra da hükûmeti hilâf-ı hakikat iş'aratla çok sakat yola sevk edenler hakkında hiçbir muamele yapılmayıp kemakân vazifelerinde istihdamlarında devam edilmesi hayrete şâyandır.⁹¹ [...] İki mutasarrıf iki vali ve bir ordu kumandanı ufak bir tahkikata lüzûm görmeden hükûmeti çok büyük dahili siyâsi bir vaka karşısında bulundurmaları şâyân-ı hayrettir. *Bu gafiller yazılan Alevilik İstiklal hareketinin başlangıcıdır. Cümlelerinin altına imza koyarken vicdanlarında hiçbir şey hissetmediler mi? Halka karşı hudutsuz mezalim icra edenlerin suçlarını örtmek için vaziyete siyâsi bir çehre vermeye muvaffak olmuşlar ve bu yolda idare âmirlerini ve ordu kumandanını bu me'lun cinâyetlerine alet ve vasita yapmışlar.*⁹² [vurgular bize aittir]

Sonuç

Osmanlı arşiv belgelerine aşina tarihçilerin bilhassa devlet karşıtı hareketlerde bulunan yahut bulunduğu iddia edilen belirli topluluk, grup, bölge ya da

89 A.g.e., s. 312.

90 A.g.e., s. 313, 323-324, 331.

91 A.g.e., s. 313-314.

92 A.g.e., 332.

kişiler için resmî söylemde olumsuzlukla özdeş kılınan “melûf” sözcüğüyle sıklıkla karşılaştıkları malumdur. Bu ifadenin de “öteden berû/beri” ön değerlendirmesiyle başlayıp, *şekâvet*, *şer ve fesâd*, *şer ve mazarrat*, *zulüm*, *isyan*, *hıyânet ve melanet*, *kâr-ı şekâvet*, *vahşî*, *bâgî*, *sirkat*, *sûi efâl*, *cehalet*, *bağy u isyan*, *taaddi*, *vâdi-yi serkeşide pûyân*, *şerkeşhaneliği pîşe*, *carî olan ahvâl-i namarziye*, *tebayi-i vahşiyye*, *âdât-ı bedevîyye* gibi kavram setleriyle *melûf* ve *müştehir* olduklarıyla tamamlanması meseleye apayrı bir boyut kazandırarak adeta bir sürekliliğe işaret eder. Ama ironik olan şudur ki aynı resmî kayıtlarda yer yer bu ifadelerle kastedilen kimilerinin, devletin istekleri doğrultusunda hareketleri söz konusu olduğunda bu kez de *öteden berû* ifadesiyle geçmişlerinden beri “mutî” ve “sadık” olduklarına dair aksi ve de olumlu bir değerlendirmenin muhatabı oldukları da görülecektir. Buna rağmen bu denli müspet nitelemelerin yine de bazı topluluklar için geçerli olmadığı söylenebilir. Bu açıdan Dersim kadar Akçadağ muhitinin de bundan bağımsız olmadığı iddia edilebilir. Gördüğümüz kadarıyla her iki bölge de bir yandan Kürtlük, diğer taraftansa özellikle Kızılbaş inançlarından ötürü resmî söylemde ötekileştirici birtakım önyargıların hedefi oldu. Bu bakımdan tek başına Kürtlük faktörünün Osmanlı yönetimince bir sorun olarak karşılanmadığını, fakat bunun bilhassa Kızılbaşlıkla ilişkilenince ortaya çıkan “Kürt-Kızılbaş” birlikteliğinin devlet açısından oldukça büyük bir risk unsuru taşıdığı anlaşılır. Tabii bu tüm Akçadağ muhitinin Kürt-Kızılbaş olduğu manasına gelmemektedir. Ama en azından bu çalışmaya konu olan Akçadağ’ın Kürt Kızılbaşlarının böyle bir “etnisite”ye sahip oldukları belgeler ışığında aşîkârdır.

Diğer taraftan Akçadağ olarak takdim edilen bölgedeki aşiretlerin sadece belirli bir coğrafik alanla sınırlı tutulup, kendi iç dinamikleri ve özellikle çevresiyle ilişkilerinin göz ardı edilmemesi de gerekir. Bundan ötürü a-) Buradaki aşiretlerin, sadece taksimatta farklı bir idari bölgenin sınırları içinde kalan komşu ya da akrabalarıyla beraber bir aşiret asabiyesiyle hareket ettikleri gibi, yer yer kendi içlerinde de husumet yaşadıkları, b-) Tıpkı Dersim’de olduğu gibi, belirli sosyo-ekonomik dinamiklerin etkisiyle Malatya gibi sancak merkezi olmak üzere civar muhitlere yönelik sürekli yağma ve talan gibi hareketlerde bulundukları görülür. Buna karşın Osmanlı idaresinin henüz 16. yüzyıldan itibaren egemenliğini tesise kalkıştığı bölge ve civarında Akçadağ muhitinin, otorite karşıtı tutum ve davranışlarıyla devletin dikkatini çekerek, olumsuz bir imge çizdiği yukarıda da dile getirildiği gibi açıktır. Bu nedenledir ki devlet Akçadağ aşiretlerine yönelik siyasetinde çoğu kez –diğer benzer “sorunlu” yerlerde olduğu gibi– askerî pratikler odaklı birtakım müdahalelerde bulunurken, özellikle 19. yüzyıldan itibaren içinde yine askerî pratiklerin de olduğu taşraya nüfuz etme siyasetinin farklı enstrümanları altında toplayacağımız “ıslahat” projeleriyle de yönelmiştir. Buna

rağmen genel itibarıyla bu yüzyılda da esas olarak devletin Akçadağ muhiti-
ne yönelik siyasetinin askeri önlemler odaklı olduğu anlaşılmaktadır. Bun-
dandır ki kayıtlara *Dumuklu* ya da *Alevi Hadisesi* olarak geçen ve bizzat Ana-
dolu Umûm Müfettişi Ahmet Şâkir Paşa'nın ifadeleriyle sonucu "fâcia" ola-
rak nitelendirilen, asker ve sivillerin birlikteliğiyle gerçekleşen müdahaleler
yaşanacaktır. Bunu da her şeyden evvel, aşiretlerin, otoritenin beklediği dü-
zeyde bir bağlılık ilişkisine girmediklerinin işareti olmakla beraber, yine Şâ-
kir Paşa'nın beyanlarından anlaşıldığı kadarıyla cari olan Alevilik ve Sünni-
lik ayrılık ve "çatışmasının" 16. yüzyıldan beri taşıdığı sürekliliğin bir yansı-
ması olarak okumak mümkündür. Zira paşanın kanaatlerince, merkezî oto-
ritenin emirlerinin aksine yerel yönetici ve adli makamların sorumsuzlukla-
rından ötürü meydana gelen müdahalenin ve sonrasındaki yargılama süre-
cinin Sünnilerle Aleviler arasındaki mevcut karşıtlığı yeniden şiddetlendir-
mesi mutlaklıdır.⁹³ Bu da her şeyden önemlisi inanç ayrılığının bölge halkı ve
yerel yönetim nazarında derin bir anlaşmazlık konusu olduğunun işaretidir.

Devlet ve Akçadağ aşiretleri arasındaki bu anlaşmazlık ve aşiretler nezdin-
de ağır basan otorite karşıtlığı 20. yüzyılın başlarında da –eskisi kadar olma-
sa da– kısmi olarak devam etti. Burada ise devlet bilhassa, 1915'te meydana
gelen Ermeni tehcir ve tenkilinde bazı Ermenilerin Akçadağ aşiretleri içeri-
sinde saklanıp otorite karşıtı davranışlarda bulunmalarına odaklanıp derin
bir endişe duydu. Bunun için de özellikle bölgede önemli bir ağırlığı bulu-
nan Kasımoğlu Mehmet Ali'nin Ermenilerle işbirliği içerisine girdiği iddia-
sıyla devletin hedefi haline geldiği ve bütün bunlar meydana gelirken aşiret-
ler arası çelişkilerin Mehmet Ali'nin tasfiyesinde önemli bir rol oynadığı gö-
rülür. Mehmet Ali Hadisesi'nden sonra meydana gelen Bozo ve çetesi etra-
fında dile getirilenler ise, şekâvetle ilgili resmî anlatıya dair farklı bir çerçe-
ve çizer. Zira her zaman olduğu gibi katı bir tablo çizen resmî belgelerin ru-
hu, bizzat devletin bölgedeki hadiseyi çözmek üzere görevlendirdiği muta-
sarrıfının beyanlarıyla içerik itibarıyla farklı sorgulamaları beraberinde geti-
rir. Bu da her şeyden önce bütün bu çalışma boyunca genel itibarıyla faydala-
nılan resmî kayıtların dile getirdiği "söylemin sahilliğinin" farklı anlatılar ve
araştırmalarla sorgulamaya muhtaç olduğunu beraberinde getirecektir. Neti-
ce olarak bu gibi araştırmalarda dikkat çekilmesi gereken bir diğer değerlen-
dirmeye söze son vermenin yerinde olduğunu düşünüyoruz: "Belgenin an-
lattığı kadar anlatmadığı da dönemin genel panoraması bağlamında incelen-
meye ve sorgulanmaya muhtaçtır!"

93 BOA., DH.MKT.PRK. 2111-40, 29 Eylül 1314/11 Ekim 1898.

Firar, Şekâvet ve Hıyânet: Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’de Asker Kaçaklığı, Eşkıyalık ve Ölüm Cezası

AHMET ÖZCAN

Giriş: Türkiye’de modern devletin oluşumu bağlamında suç, ceza ve iktidar

Max Weber, modern devleti “belirli bir bölgede *meşru fiziksel şiddet tekeli-ne* sahip olduğunu (başarıyla) iddia eden insan topluluğu biçimi” olarak tanımlamıştır.¹ Weber’in devletin şiddet tekelinin meşrulaştırılmasında mitle- rin ve sembollerin önemine atfen “meşruiyet” kavramına yaptığı vurgu ço- ğu zaman görmezden gelinmiş; nüfusun ülke çapında yapılan silahsızlandır- ma kampanyalarıyla etkisizleştirilmesi (*pacification*) siyaseti, modern dev- let oluşumunun alamet-i fârikası olarak yorumlanmıştır.² Oysa devlet-dı- şı şiddetin daha düşük seviyelerinin devlet oluşumunun daha yüksek sevi- yelerine denk düştüğünü öneren bu “şiddet tekeli” kuramı, Türkiye’de mo- dern devletin oluşum sürecini açıklayamamaktadır. Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde devlet bürokratlarının, eşkıyalık gibi devlet-dışı şiddet kaynaklarını yalnızca bunların merkezileşme sürecine karşı direnci- ni kırmak için değil, aynı zamanda bunları bizzat bu sürecin bir aygıtına dö- nüştürmek için de devlet yapısı içinde eriterek milisleştirdiği süreçler yaşan- mıştır. Örneğin Mehmet Beşikçi, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve esnasın- da Osmanlı bürokratlarının, zorunlu askerlik sisteminin dışında kalan “gö-

1 Max Weber, “Politics as a Vocation”, *The Vocation Lectures*, çev. Rodney Livingstone, Indiana- polis, Hackett Classics, 2004, s. 33 [Vurgu Weber’e aittir]. İngilizce kaynaklardan yapılan atıf- ların çevirisi yazara aittir.

2 Örneğin bkz. Serdar Öztürk, “Eşkıyalar, Kabadayılar, Külhanbeyiler ve Silah Toplama”, *Bilge ve Bellek*, 5, 2007, s. 136-137.

nüllü birlikler”den etkin bir şekilde faydalandığını; yalnızca Hamidiye Alayları’nın devamı niteliğindeki Kürt aşiretlerinden meydana getirilmiş süvari birliklerinin değil, aynı zamanda Balkanlardan ve Kafkaslardan gelen Müslüman muhacirlerden ve Teşkilat-ı Mahsusa’nın “gayri-nizami harp faaliyetleri” için istihdam edilmiş binlerce mahkûmdan mürekkep milis kuvvetlerin de hem Kafkas cephesinde hem de cephe gerisinde özellikle Ermenilere karşı gerçekleştirilen kıyım hareketlerindeki rolünü vurgulamıştır.³ Benzer bir şekilde Ryan Gingeras, “Türk derin devleti”nin kökenleri üzerine yaptığı araştırmasında 20. yüzyılın başlangıcında Osmanlı devlet seçkinlerinin, İmparatorluk’un Anadolu’daki kuşatılmış bakiyesini elde tutabilmek için Müslüman muhacirlerden meydana getirilen milis kuvvetleri devlete karşı tehdit olarak algıladıkları etnik gruplara yönelik bir şiddet aracı olarak bilfiil kullandığını göstermiştir.⁴ Bir adım ileri giden Uğur Ümit Üngör ise, devlet-dışı şiddetin devlet yapısı içindeki rolünün kalıcılışmasına işaret etmiş, devlet bürokratlarıyla Kürt aşiretleri arasındaki hamilik ilişkisine odaklanarak, Türkiye’deki modern devlet oluşumunu “seçici (bir) etkisizleştirme” (*selective pacification*) süreci olarak tarif etmiştir.⁵ Gerçekten de ülkenin Kürt vilayetlerinde devletin merkezileşme sürecine karşı tehdit olarak algılanmış aşiretler silahsızlandırılır ve baskı altına alınırken, merkezî idare ile bir tür hamilik ilişkisine girmiş aşiretler silahlandırılmış ve desteklenmiştir. Zamanla devletin bölgedeki milis kuvvetlerine dönüşen sonraki aşiretlerin devlet seçkinleriyle kurdukları hamilik ilişkisi, PKK ile mücadele amacıyla 1985 yılında kurulan köy koruculuğu sistemi ile yasallaşacak, devlet seçkinleri şiddet ayrıcalıklarının sadık Kürt aşiretlerine devrini kurumsallaştıracaktır.⁶ Bu bağlamda Hamit Bozarslan, Jirki aşireti örneği üzerinden devlete karşı direnen bir aşiretin dahi koruculaştırılabildiğini göstererek, devletin şiddet tekelinin oluşturulması sürecine için “milliyetçi pragmatizm”i gözler önüne sermiştir:

Aralık 1987’de *Nokta* dergisine verdiği röportajda “Hıristiyanlarla ve PKK ile her zaman savaşmış” olmakla övünen, ama en önemli icraatı 10 jandarma neferini öldürdükten sonra “eşkıyalaşması” olan Jirki Aşireti’nin lideri Tahir

3 Mehmet Beşikçi, “Topyekûn Savaş Çağında Askerî İşgücünü Seferber Etmek: Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ve Esnasında Osmanlı İmparatorluğu’nda Zorunlu Askerlik Sistemi”, der. Eric Jan Zürcher, *Askerlik “İşi”: Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi (1500-2000)*, çev. Dilek Şendil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 535-539.

4 Bkz. Ryan Gingeras, “Clandestine Service, Historiography and the Origins of the Turkish ‘Deep State’”, *Past & Present*, 206, 2010, s. 151-174.

5 Uğur Ümit Üngör, “State Formation and Bandits in Turkey, 1914-1937”, *Comparative Studies in Society and History*, 54, 2012, s. 768-769.

6 Köy koruculuğu sistemi hakkında bkz. Evren Balta Paker ve İsmet Akça, “Türkiye’de Köy Koruculuğu Sistemi”, *Toplum ve Bilim*, 126, 2013, s. 7-34.

Adıyaman'ın 1980'lerin sonunda devletçe affedilip "koruculaştırılması" da eşkıyalığın devlete karşı direnmeden paramiliter bir yapıya dönüşmesinin en bariz örneklerinden birini oluşturmaktadır.⁷

Ancak Weber'in modern devleti "şiddet tekeli" olarak tanımlarken "meşruiyet" kavramına yaptığı vurguya atfen devlet seçkinleri, bir yandan devlet-dışı şiddeti merkezî idarenin denetimi altına almaya çabalarlarken, diğer yandan otorite sembolleri üzerinde tekel olmak, devlet-dışı şiddet kaynakları hakkındaki anlatılar, efsaneler ve mitler üzerinde bir denetim kurmak için de çabalamıştır. Zira tüm bunlar, devlet iktidarının veya ona karşı direncin üretiminin ve yeniden üretiminin temel ahlâki-estetik araçlarıdır. Belki de daha önemlisi "eşkıyalık" (veya "korsanlık" ve daha sonra "terör"), devletin esasında bir *Leviathan* olduğunun tekrar tekrar kanıtlanmasında, böylece onun şiddet tekelinin devamlı olarak meşrulaştırılmasında hayati bir rol oynar. Zira "tekelci devlet" kuramına karşı çıkıp devleti siyasal bir mücadele alanı olarak tanımlayan Bozarslan, yine de devletin "yaşama yeteneğini, büyük kriz durumlarında zor ve korku yoluyla kalıcılığını teminat altına alarak 'Hobbesçu' olabilme becerisine de borçlu" olduğunu, bu varoluşsal anlarda "deccalin temsilcisi olmak pahasına [...] çıplak kalmak zorunda" kaldığını kabul etmiştir.⁸ İşte "eşkıyalıkla mücadele" (veya "korsanlıkla mücadele" ve daha sonra "terörle mücadele"), merkezî iktidarın yeniden üretilmesi açısından ancak savaş veya iç savaş gibi buhran dönemlerinde ortaya çıkabilecek bir fırsat sunar.⁹ Suçluluğa karşı mücadele sayesinde *olağan hal olağanüstü bir nitelik kazanır*; böylece devletin yüceliği (*sublimity*), yasa koruyucu şiddetinin sergilenmesi, bir dehşet gösterisi (*spectacle of terror*) üzerinden yeniden üretilir.¹⁰ O hâlde suç, ceza ve iktidar arasındaki organik ilişkiden

7 Hamit Bozarslan, "Eşkıyalık, Toplum, Devlet ve Şiddet", Ahmet Özcan, "Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!": *Modern Türkiye'de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 17. "Milliyetçi pragmatizm" kavramı için bkz. Beşikçi, a.g.m., s. 543.

8 Hamit Bozarslan, *Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi: Arap İsyanlarından Önce ve Sonra*, çev. Melike Işık Durmaz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s. 85-88.

9 Friedrich Nietzsche, *Gezgin ve Gölgesi* (1878) adlı eserinde toplulukların kökeninde iktidar ile eşkıyalık arasındaki organik ilişkiyi bulur. Nietzsche'ye göre "kendisini tehdit eden güçlere karşı bir *denge* oluşturmak için zayıfın oluşturduğu bir örgütlenme" olan topluluğa, "[...] iktidar sahibi, eşkıya ile bir *denge*nin kurulup sürdürülmesi sözünü verir." Eşkıyanın ortaya koyduğu tehdit sayesinde hem iktidar sahibi vergi toplama yetkisine sahip olduğu siyasal konumunu meşrulaştırır hem de topluluk yalnızca eşkıyayı değil, iktidar sahibini de denetim altına almış olur. Friedrich Nietzsche, "The Wanderer and His Shadow", *Human, All Too Human*, cilt 2, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, s. 341 [Vurgular Nietzsche'ye aittir].

10 Carl Schmitt, "egemenlik" kavramını önce *Siyasal İlahiyat* (1922) adlı makalesinde yasanın rafa kaldırdığı olağanüstü hal durumuna karar verme tekeli olarak tanımlamış, daha sonra *Siyasal Kavramı* (1932) adlı eserinde yalnızca olağanüstü hal durumuna değil, aynı zamanda bu durumda kimin halk düşmanı (*public enemy*) olduğuna da karar verme tekeli şeklinde tarif ederek genişletmiştir. Carl Schmitt, *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, çev. George Schwab, Cambridge, The MIT Press, 1988, s. 5, 6, 12, 13; *The Concept of the Political*,

hareketle eşkıyalığın yalnızca maddi değil, aynı zamanda sembolik ve ahlâki ekonomisini ortaya koyacak ikili bir bakış açısının geliştirilmesi elzemdir.

Zira 18. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı bürokratları, İmparatorluk'un içinde ve dışında tırmanan şiddeti denetim altına almak için bir yandan, zorunlu askerlik sistemi başta olmak üzere, modern bir ordu ile jandarma ve polis teşkilatlarının oluşturulması yönünde ıslahatlar yaparken, diğer yandan özellikle merkezî iktidarın incelendiği bölgelerde eşkıyalık gibi devlet-dışı şiddet merkezî idari yapı içine dahil etmek için de çabalamıştır. Bu iki yönlü strateji, modern devletin hâkim olduğu bölgeler üzerindeki *askerî konsolidasyonunun* yeniden üretilmesini amaçlamıştır. Ancak devletin “meşru fiziksel şiddet tekeli” olarak ilan edilebilmesi için bir yandan otorite sembolleri üzerinde bir hâkimiyet oluşturulması, devlet-dışı şiddet kaynakları hakkındaki anlatıların, efsanelerin ve mitlerin denetim altına alınması gerekirken, diğer yandan devlet iktidarının membaı olan devlet dehşetinin de sergilenmesi elzemdir. *Meşruiyet konsolidasyonu* olarak adlandırılabilir bu süreç, merkezî iktidarın yeniden üretimi açısından askerî konsolidasyon süreci ile iç içe yürütülmek zorundadır. Aksi takdirde devletin belirli bir bölgedeki varlığı, belki uzun süreli ama nihayetinde geçici bir askerî işgalden daha fazlası olmayacaktır. İşte suç, ceza ve iktidar arasındaki organik ilişkiyi vurgulayan mevcut makale, erken Cumhuriyet döneminde (1920-1940) asker kaçaklığı ve eşkıyalık vakaları karşısında devlet seçkinlerinin geliştirdiği söylemleri ve siyasaları tahlil ederek, modern Türk ulus-devletinin bu iki yönlü konsolidasyonunun nasıl gerçekleştiğine ışık tutmayı amaçlamaktadır. 1920'li yılların ilk yarısındaki Milli Mücadele dönemi sırasında İstiklal Mahkemeleri'nin kuruluşuna dayanak teşkil eden kanunlar hakkında yapılan Türkiye Büyük Millet Meclisi görüşmeleri incelenerek devlet seçkinlerinin, asker kaçaklığı ve eşkıyalık vakalarının tırmanışını nasıl yorumladıkları, bu suçlar karşısında hangi cezaları uygulamaya koydukları ve Meclis'te hangi söylemlerin rakip söylemleri yenilgiye uğratarak hâkim hale geldikleri tartışılacaktır. 1920'lerin ikinci yarısı ile 1930'lu yılları kapsayan sonuç bölü-

çev. George Schwab, Chicago, The University of Chicago Press, 2007, s. 45. Benzer bir şekilde Walter Benjamin, şiddetin yalnızca yasanın sonucu –yasanın ihlali durumunda şiddete başvurma hakkı– olmadığını, aynı zamanda onun kökeni olduğunu da vurgulamıştır. Walter Benjamin, *Reflections: Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings*, çev. Edmund Jephcott, der. Peter Demetz, New York, Schocken Books, 2007, s. 300. Çarpıcı biçimde paralel bir düşünce çizgisine sahip bu iki düşünürün terminolojileri bir araya getirildiğinde olağanüstü halin ya mevcut yasanın yeniden kurulmasını ya da yeni bir yasanın yapılmasını sağlayabilecek puslu, müphem bir ortam sunduğu görülebilir. İşte suçluluğa karşı verilen mücadele, olağan hale olağanüstü bir nitelik kazandırarak siyasal iktidarın yeniden üretilmesini sağlar. Bu bağlamda Edmund Burke tarafından iktidarın ahlâki-estetik kaynağı olarak açıklanan “yüce” (*sublime*) kavramı için bkz. Edmund Burke, *A Philosophical Inquiry into the Origins of Our Ideas of the Sublime and the Beautiful with an Introductory Discourse Concerning Taste*, New York, Harper & Brothers, 1844, s. 51-52.

münde, devletin askerî konsolidasyonunun 1930'ların başında büyük ölçüde tamamlanmış olmasına rağmen, devlet seçkinlerinin şedit cezaları yoğun bir şekilde kullanmaya devam etmesi sorunsallaştırılacaktır. Georges Bataille'in "genel ekonomi" kuramından hareketle, söz konusu şiddet ekonomisindeki *şiddet israfı* ile *bürokratik keyfiyet* devletin meşruiyet konsolidasyonu bağlamında açıklanacaktır.

**“Zarar-ı âmmı defi için zararı has ihtiyar olunur!”:
İstiklal Mahkemeleri’nin kuruluşuna dayanak teşkil eden
kanunlar hakkında yapılan Meclis görüşmelerinde
asker kaçaklığı, eşkıyalık ve ölüm cezası (1920-1922)**

Hukuki bir kurumda şiddetin saklı varlığının bilinci ortadan kalktığında o kurum çürümeye yüz tutar. Zamanımızda parlamentolar bunun bir örneğini sunuyor. Varoluşlarını borçlu oldukları devrimci güçlerin bilincini kaybettiklerinden tanındık, acıklı bir gösteri sunuyorlar. [...] Kanun yapıcı bir şiddetin kendileri tarafından temsil edildiği şuurundan mahrumlar.¹¹

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ortalarında bir zorunlu askerlik sistemi oluşturmaya girişmişti. Ancak hem muazzam altyapı eksiklikleri hem de Imparatorluk’un çok-dinli ve çok-etnili nüfusu içindeki sosyolojik yarıklar, Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin kendine has gelişimine şekil verdi. Tanzimat Fermanı (1839), kuramsal olarak zorunlu askerlik hizmeti üzerinden bir “Osmanlı vatandaşlığı” yaratmayı amaçlamışsa da, Islahat Fermanı (1856) ile birlikte gayrimüslimler (kaldırılan cizye vergisinin yerine geçen) *bedel-i askerî* adlı bir vergi ödemelerinin karşılığında askerlikten muaf tutuldu.¹² Geleneksel sistemin bu anlamda devam ettirilmesi hem gayrimüslim ve Müslüman tebaa hem de Osmanlı bürokratları açısından arzu edilen bir durumdu. Muafiyet satın alamayan gayrimüslimler arasında firar etme ve bakaya kalma yaygın olarak görülüyordu.¹³ Dahası Müslüman tebaa, Osmanlı ordusu içinde gayrimüslimlerin hizmet vermesini tasvip etmiyor; Osmanlı bürokratları, nüfusun önemli bir kesimini oluşturan gayrimüslimlerden elde edilen vergi gelirlerini kaybetmek istemiyordu.¹⁴ Bu nedenle Osmanlı askerlik sistemi, Osmanlı kimliğinin İslâmlaşmasına katkıda bulundu. Askerlikten muaf tutulan başta bürokratlar olmak üzere bazı toplum kesimleri dışında muafiyet satın alma hakkından (gayrimüslimlerin ödediğinden çok daha yüksek bir be-

11 Benjamin, *a.g.e.*, s. 288.

12 Eric Jan Zürcher, “The Ottoman Conscription System, 1844-1914”, *International Review of Social History*, 43, 1998, s. 446.

13 Beşikçi, *a.g.e.*, s. 530.

14 Zürcher, *a.g.m.*, s. 446.

del ödemeleri karşılığında) zengin Müslümanlar da faydalanabildiğinden ve merkezî idarenin Kürt ve Arap vilayetlerindeki zayıflığından ötürü, Osmanlı ordusu esasen Anadolu'lu yoksul Müslüman nüfustan oluşuyordu.¹⁵

Birey temelli asker toplama sisteminin tam olarak işlemediği Kürdistan vilayetlerinde geleneksel yöntemlere başvuruluyordu. Sultan II. Abdülhamid döneminde oluşturulan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında farklı şekillerde varlığını sürdüren *Hamidiye Hafif Süvari Alayları* (1891), seçkin Kürt aşiretlerinden toplanmış milis kuvvetlerdi. Amaçlanan, yalnızca bölgedeki ayrılıkçı Ermeni faaliyetlerini bastırmak değil, aynı zamanda Kürt nüfusunu aşiret liderleri eliyle denetim altına almak ve İslâmî bağlarla merkezî idare ile yakınlaştırmaktı.¹⁶ Kürt aşiretlerine hukuki olarak talan hakkı tanıyan bu sistem, Osmanlı merkezi ile Kürtler arasında ideolojik-askerî bir ittifakın kurulmasının karşılığında bölgede şiddetin tırmanmasına (*de-pacification*) yol açmıştı. Hamidiye rejimi, 1895 ve 1896 yıllarında İmparatorluk boyunca Ermenileri hedef alan bir dizi katliamla sonuçlanmış, bölge yalnızca Ermenilere değil, aynı zamanda Kürt ve Arap topluluklara da yönelen kitlesel bir şekâvet dalgasıyla sarsılmıştı.¹⁷ 1908 Devrimi'nden Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti (ITC) idarecileri, suç işleyenleri cezalandırarak, kaçak eşkıyaların başına ödül koyarak ve çoğunlukla Ermeni toplulukların yasadışı şekilde vergilendirilmesi anlamına gelen *hafır* toplama uygulamasını yasaklayarak aşiretlerin talan hareketlerini engellemeye çalıştı. Ermeni topluluklar da şekâvet hareketlerine talancı aşiretlerin üyelerine suikastlar düzenleyen *fedai* birlikleriyle mukabele ediyordu.¹⁸

ITC idarecilerinin Rumeli ve Ege bölgelerinde eşkıyalıkla mücadele için geliştirdikleri politikalar, Cumhuriyet seçkinleri tarafından miras alınacak bir dizi askerî ve hukuki teknik üretti. İlk olarak 26 Temmuz 1908'de ilan edilen bir kanunla eşkıyalar, silahlarını teslim etmek ve başka bir eşkıyalık hareketine katılmamak şartıyla affedildi.¹⁹ Aralarında meşhur eşkıya Çakır-

15 Beşikçi, a.g.m., s. 528-529.

16 Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 286.

17 M. Emin Üner, *Aşiret, Eşkıya ve Devlet*, İstanbul, Yalın Yayıncılık, 2010, s. 127-129. Bu dönemde Ermeni Hınçak Partisi de tırmanan şiddet karşısında eşkıya çeteleriyle işbirliği yapıyordu. Toygun Altıntaş, "The Hnchak Party and the Hamidian Regime in Central Anatolia, 1892-93", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 4/2, 2017, s. 310, 321. Ayrıca Ziya Gökalp'in, Milli aşireti reisi İbrahim Paşa'nın Hamidiye Alayları içindeki kumandanlık rütbesini kullanarak gerçekleştirdiği talan hareketlerine karşı bir tepki olarak Diyarbekir halkı tarafından telgrafhanenin basılması olayını anlattığı ve 1908 yılında Diyarbekir'de yayımlanan kitapçık için bkz. Ziya Gökalp, *Şaki İbrahim Destanı ve Bir Kitapta Toplanmış Şiirler*, haz. Şevket Bey-sanoglu, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1976.

18 Uğur Ümit Üngör, "Rethinking the Violence of Pacification", *Comparative Studies in Society and History*, 54/4 (2012), s. 751.

19 Kemal Yakut, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Eşkıyalığın Önlenmesine İlişkin Düzenlemeler", *Kebekeç*, 34, 2012, s. 140.

calı Mehmet Efe'nin avanesinin de olduğu birçok eşkiya çetesi bu af kanunundan yararlanmasına rağmen, kısa bir süre sonra eşkiyalığı bırakan birçok kişi yeniden dağa çıktı.²⁰ Bunun üzerine ITC bürokratları, önce eşkiyalık ve milliyetçilik hareketlerinin iç içe geçtiği Makedonya Bölgesi'ni, sonra da sayısız eşkiya çetesinin uzun süredir hüküm sürdüğü Ege Bölgesi'ni kapsayan bir dizi "eşkiyalıkla mücadele" kanunu üretti.²¹ Bu kanunların öngördüğü önlemler, (i) temyiz hakkını tanımayan askerî mahkemelerin (*Divan-ı Harp*) kurulması, (ii) "eşkiya avı" için gönüllüleri de silah altına alan milis kuvvetlerin oluşturulması, (iii) nüfusun silahsızlandırılması için silah toplama harekâtlarının yapılması, (iv) devlet yetkililerine eşkiyaların ailelerini uygun bulunan başka bölgelere yerleştirme yetkisinin verilmesi ile (v) eşkiyalık hareketlerine katılanların idam cezasına, eşkiyaya yardım ve yataklık edenlerin ya da devletin askerî güçlerine yardım etmekte isteksiz davrananların ise çeşitli hapis cezalarına çarptırılmasından oluşuyordu.²² Bu önlemlerin en önemlisi, Ege vilayetlerinde kısa sürede kıyıcılıklarıyla ün yapacak Müslüman (özellikle Arnavut ve Çerkez) muhacirlerinden meydana gelen milis kuvvetlerin oluşturulmasıydı.²³ ITC idarecilerinin eşkiyalıkla mücadele için paramiliter şiddete başvurma politikası, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle temel bir askerî stratejiye dönüştü. Bilhassa Osmanlı Kürdistanı'nda Kürt süvari birlikleri dışında sayıları yüz binleri bulan Müslüman muhacirlerden oluşturulan "gönüllü birlikler" ile Teşkilat-ı Mahsusa'nın özellikle Ermenileri hedef alan "gayri-nizami harp" faaliyetlerinde kullandığı ve çoğunluğu mahkûmlardan oluşturulmuş milis kuvvetleri, bölgede iç içe geçen askerî, siyasi ve adi nitelikli şiddetin doruğa ulaşmasına yol açtı.²⁴ Bu sırada Doğu cephesindeki askerî başarısızlıkların, devlet bürokratlarının devletin tamamen çökeceği ve yabancı güçler tarafından desteklenecek bir Ermeni ayaklanması çıkacağı korkusuyla birleşmesi ITC'nin Ermeni karşıtı politikasını radikalleştirdi.²⁵ 1915'te Ermeni nüfusa yönelik gerçek-

20 Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkiyalar*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 140.

21 Söz konusu kanunlar şunlardı: *Serseri ve Mazinne-i Su-i Eşhas* (9 Mayıs 1909), *Rumeli Vilâyatında Şekâvet ve Meşvedetin Men'i ve Mütecâsirlerinin Ta'kib ve Te'dibi Hakkında Kanun-ı Muvakkat* (27 Eylül 1909) ve *Şekâvetin Men'i ve Mütecâsirlerinin Ta'kib ve Te'dibi Hakkında Kanun-ı Muvakkat* (18 Kasım 1909). Yakut, "a.g.m.", s. 143, 147

22 "A.g.m.", s. 143-145.

23 Bu uygulamanın daha erken bir örneği, Osmanlı Devleti'nin bütün gelirlerine el koyan Reji Şirketi'nin bütün kaçakçıları avlamak için oluşturduğu ve çoğunluğu eski eşkiyalardan ve kaçakçılardan meydana gelen kolcu kurumudur. Meşhur "Çökertme Türküsü" gibi dönemin birçok halk türküsü kaçakçıların kolcularla mücadelesini konu alıyordu. Bkz. Mustafa Batman, *Tobacco Smuggling in the Black-Sea Region of the Ottoman Empire (1883-1914)*, İstanbul, Libra Kitap, 2016.

24 "Gönüllü birlikler"in sayısının 80.000 ila 100.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Beşikçi, "a.g.m.", s. 534.

25 Hamit Bozarslan, *Türkiye'nin Modern Tarihi*, İstanbul, Avesta Yayınları, 2008, s. 37.

leştirilen katliamlar, kısmen ITC ile talancı Kürt aşiretleri arasındaki ittifak eliyle yürütüldü.²⁶

Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı ordusu için seferber edilen toplam asker sayısı, “gönüllü birlikler” de dahil edildiğinde 3 milyonu bulmuşken, firar sayısının 500.000 kadar olduğu tahmin ediliyor.²⁷ Alman veya İngiliz ordularındaki firar oranlarının 17 katı olan Osmanlı ordusundaki bu muazzam firar oranı, ordunun savaş sırasındaki düşük performansının başlıca nedenlerinden biriydi. Aslında zorunlu askerlik hizmetinden muafiyetleri sınırlandırmayı amaçlamış 1909 ve 1914 yıllarında Askerî Hizmet Kanunu’nda yapılan düzenlemelerden sonra, firar etme ve bakaya kalma kitlesel bir sorun haline zaten gelmişti. Savaş sırasında ise yeterince “güven vermedikleri” için çoğunlukla silahsız “amele taburları”nda hizmet verdirilen gayrimüslimler arasında olduğu gibi, Müslümanlar arasında da firar etme ve bakaya kalma sık görülüyordu. Zira Kemal Tahir’in yerinde betimlemesiyle Osmanlı askeri “yorgun savaşçı”ydı.²⁸ Askerlik süresinin sınırsız uzatılması, sıra iznine çıkmanın olanaksızlığı ve cephedeki ağır koşullar yüksek firar oranının temel nedenlerindendi. İslâmiyetteki gazâ geleneğine rağmen savaş ilerledikçe firar sorunu öylesine büyüdü ki artık mesele, yalnızca ordunun askeri gücünün zayıflaması değil, kamu güvenliğinin bozulması halini aldı.²⁹ Silahlarıyla birlikte birliklerinden kaçan asker kaçakları, genellikle ortak din ve etnik köken temelinde eşkiya çeteleri oluşturuyor; cinayetler, talanlar ve soygunlar gerçekleştiriyordu. Firariler için askeri hukuk ölüm cezasını öngörüyorsa da, esasen firar suçunu tekrarlayanlarla firarları sırasında eşkiyalık yapanlar idam cezasına çarptırılıyor, diğerleri dayak ve hapis cezaları alıyordu. Padişah, savaş sırasında firariler için üç kez af çıkarmış; 1918’de Dahiliye Nezâreti, teslim olan firarilerin jandarma yapılarak eşkiya çeteleriyle mücadele eden takip müfrezelerine alınacaklarını duyurmuştu.³⁰ Sonuç olarak Mondros Mütarekesi’nin (1918) imzalanması sonucunda Osmanlı Devleti teslim olduğunda silah altındaki asker sayısı 560.000 kadarken, neredeyse aynı sayıda asker kaçağının olduğu tahmin edilmekteydi.³¹

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı’nın bitişiyle birlikte İtilaf Devlet-

26 Üngör, “Rethinking...,” s. 752-755. Antep’te yerel eşrafın Ermenilerin mallarının talan edilmesine katılımını vurgulayan bir çalışma için bkz. Ümit Kurt, *Antep 1915*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018.

27 Beşikçi, “a.g.m”, s. 534, 549.

28 Bkz. Kemal Tahir, *Yorgun Savaşçı*, İstanbul, İthaki Yayınları, 2007

29 Şerif Mardin, Arapça “talan” (*ghazw*) kelimesinden türeyip İslâmiyet uğruna savaşmak anlamına gelen gazâ kavramının, Osmanlı Devleti’nin kuruluş devrinde sahip olduğu merkezî önemi gittikçe yitirdiğini iddia eder. Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 88-91.

30 Beşikçi, “a.g.m”, s. 551-552.

31 “A.g.m.”, s. 549. Ergün Aybars, 1918’de asker kaçaklarının sayısının 300.000 civarında olduğunu yazmıştır. Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, İstanbul, Doğan Kitap, 2018, s. 65.

leri'nin askeri işgaline uğrayarak fiilen ortadan kalkarken, çoğunlukla asker kaçaklarından mürekkep eşkiya çetelerinin hüküm sürdüğü Türkiye'nin kırsal bölgelerinde kamu güvenliği neredeyse tamamen bozulmuştu. Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi hem kendi meşruiyetine karşı çıkan isyanları bastırmak hem de asker kaçaklığı ve eşkiyalık sorununu ortadan kaldırmak amacıyla ilkin 29 Nisan 1920'de Hıyânet-i Vatan Kanunu'nu kabul etti. Meclis'in çıkardığı ilk kanun olan vergi kanunu niteliğindeki *Ağnam Resmi*'nden hemen sonra çıkarılan ve beş gün süren görüşmelerden sonra kabul edilen 2 numaralı Hıyânet-i Vatan Kanunu, Meclis'e karşı her ne şekilde olursa olsun muhalefet edenler ile bozgunculuk çıkaranları "hain-i vatan" olarak ilan ediyor (birinci madde), bu en büyük suçu (*capital crime*) bilfiil işleyenlerin en büyük cezaya/ölüm cezasına (*capital punishment*) çarptırılıp asılarak idam edileceğini (ikinci madde) ve verilen ölüm cezası hükümlerinin kesin olup Meclis'in onayından sonra infaz edileceğini (sekizinci madde) karara bağlıyordu.³² Kanun, yalnızca ismiyle bile Türkiye tarihi açısından bir milat olduğunu gözler önüne seriyordu. Tanzimat Dönemi'nde çıkarılan 3 Mayıs 1840 tarihli Ceza Kanunu, "padişaha ihanet" ve "Devlet-i Aliyye aleyhine ikâz-ı fitne" suçlarının *siyaseten katl* cezası gerektirdiğini kabul etmişti.³³ Ahmet Mumcu, şeriatın hükümdara bıraktığı siyaseten katl hükmü verme yetkisinin, ölüm cezasını gerektiren fiilleri belirleyen bu kanunla birlikte mahkemelere bırakıldığını, padişahın elinde ise yalnızca hükmün tasdiki yetkisinin kaldığını yazar.³⁴ Yine de Eski Rejim'in (*Ancien Régime*) "krala ihanet" (*lèse-majesté*) terimini "ulusa ihanet" (*lèse-nation*) terimiyle ikame eden Fransız Devrimi'ne benzer bir şekilde Meclis, "padişaha ihanet" terimini "vatana ihanet" terimiyle ikame ediyor, bu suçun içeriğini kendi meşruiyetine yönelik her türden muhalefet ve bozgunculuk olarak tanımlayarak, kendisinin Devlet-i Aliyye'nin başına/yerine geçtiğini ilan etmiş oluyordu.³⁵

Kanunun görüşüldüğü Meclis toplantılarında yapılan tartışmalar suç, ceza ve iktidar arasındaki organik ilişkinin ortaya koyulması açısından önemli ipuçları içermektedir. İlgili kanun teklifini sunan Mehmet Şukri Bey, her tarafta "ifsadat" (fesat/ayaklanma) olduğunu, bu suçun kanunda ve tüm medeni dünyada idam cezasını gerektirdiğini, yürürlükteki kanunlarla hareket edilirse hem cezaların gerektiği kadar sert olmaması hem de davaların uza-

32 "Kanun No: 2: Hıyânet-i Vatan Kanunu", *Kanunlar Dergisi*, cilt 1 (Kabulü: 29.04.1336), s. 2-3.

33 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara, Phoenix Yayınları, 2017, s. 157.

34 A.g.e., s. 158.

35 Edmund Burke, *Fransa Devrimi Üzerine Düşünceler 1790*, çev. Ahmet Özcan, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2019, s. 99, 152.

yıp gitmesi yüzünden cezanın maksadı “ibret-i müessire”nin gerçekleşmeyeceğini savunuyordu.³⁶ Diğer mebusların da bu ve müteakip kanun görüşmelerinde sürekli olarak dillendirdikleri cezanın amacının “ibret” olduğu söylemi, yeni kurulan Meclis’in yaptığı kanunlara muhalefet edenlerin en ivedi ve en ağır şekilde cezalandırılması sonucunda yalnızca diğerlerinin böyle bir eylemde bulunmaktan caydırılacağı (*deterrence*) değil, esasen herkese Meclis’in iktidarının kabul ettirileceği anlamına geliyordu. O hâlde Friedrich Nietzsche’nin cezanın soykütüğü tahliline atfen burada ceza, “intikam” veya “caydırma” gibi bir amaçtan ziyade Meclis’in hâkim olma, baskın hale gelme istencini yansıtıyordu.³⁷ Diğer bir ifadeyle yabancı güçlerin askeri işgali dışında isyan, asker kaçaklığı ve eşkıyalık hareketleri karşısında Meclis’in, yasadışı şiddetiyle kurması gerektiğinden bu olağanüstü durumda ceza, Meclis iktidarının kurucu, kanun yapıcı şiddetiydi. Ölüm cezası da bu şiddetin en mükemmel tecellisi olmalıydı. Şiddet yasanın kaynağı ise, en yüksek ceza yani yaşam ve ölüm üzerinde uygulanan şiddet, yasanın bizzat doğduğu rahimdir. Walter Benjamin, tıpkı polis kurumunda olduğu gibi ölüm cezası kurumunda da hem yasa kurucu hem de yasa yapıcı şiddetin birlikte bulunduğunu yazmıştır.³⁸ Benjamin’e göre ölüm cezasının “amacı yasanın ihlal edilmesini cezalandırmak değil yeni bir yasa kurmaktır, çünkü yaşam ve ölüm üzerinde şiddetin uygulanmasında diğer tüm yasal eylemlerde olduğundan daha fazla yasa kendisini tasdik eder.”³⁹ Zira *Hıyânet-i Vataniye Kanunu* ile *Firariler Hakkında Kanun*’un kaynaklık ettiği İstiklal Mahkemeleri’nin bizzat Meclis üyeleri tarafından oluşturulup yürütülmesi, bu tasdik dolaysız gerçekleşmesi açısından simgeselken, davaların halka açık bir şekilde ve delile dayanmaksızın görülmesi, uygulanan şiddetin aleniliğinin (*publicity*) ve keyfililiğinin (*arbitrariness*) Meclis iktidarının üretimi açısından elzem olduğunu gösteriyordu.

Hıyânet-i Vataniye Kanunu görüşmelerinde Mehmet Şukri Bey, durumun vahametine binaen yalnızca halihazırda var olan kanunların –yani 29 Ekim 1914’te çıkarılan *Esrâr-ı Askeriye*yi *İfşa ve Casusluk* ve *Hıyânet-i Harbiye Kanun-i Muvakkati*– etkili bir şekilde uygulanmasını amaçlayan teklifinin bir an

36 Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi [bundan sonra TBMM Tutanak Dergisi], 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 3. Birleşim (25 Nisan 1920), s. 63; “İstiklal Mahkemeleri: Kanun, Gereke ve Genel Kurul Tutanakları” [bundan sonra *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*], *İstiklal Mahkemeleri*, cilt 1, Ankara, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, 2015, s. 45.

37 Friedrich Nietzsche, *On the Genealogy of Morality*, çev. Carol Diethe, der. Keith Ansell-Pearson, New York, Cambridge University Press, 2007, s. 50-51.

38 Benjamin’e göre polis kurumu hem yasa koruyucu hem de yasa yapıcı şiddet türlerini kendi içinde barındırarak olağanüstü halin olağanlaşmasını sağlar: “Onun [polisin] iktidarı biçimsizdir, hiçbir yerde elle tutulur değildir ama her yere yayılır, medeni devletlerin yaşamında hayatimsi bir varlığa sahiptir.” Benjamin, *a.g.e.*, s. 287

39 *A.g.e.*, s. 286.

önce kabul edilmesinde ısrar ediyordu.⁴⁰ Başka birkaç mebus gibi Muhyiddin Baha Bey de sadece Ceza Kanunu'nun 56. maddesini tatbik edeceklerini iddia ederek şunları söylüyordu:

[...] bu Meclis'in emrine itaat etmeyenler hain-i vatandır. Elli altıncı madde bunu söylüyor. Bundan evvel bir hükümet vardı. İstanbul'da icra-yı saltanat ediyordu. O hükümeti esir addediyoruz [...] Nasıl ki evvelce yani üç ay evvel, hükümet aleyhine hareket edenler hain-i vatan addediliyorlardı. Bu Meclis aleyhinde de hareket edenler hain-i vatan addedilir.⁴¹

Ancak “Kanun-ı Ceza'da hıyânet-i vataniye namında bir cürm yok iken biz, bir hıyânet-i vataniye cürmü ihdas ediyoruz,” diyen Refik Şevket Bey'in görüşleri doğrultusunda söz konusu teklifin yeni bir kanun mahiyetinde olduğu kabul görmüş, kanun maddelerinin tek tek müzakere edilmesine karar verilmişti.⁴² Modern hukuk sistemlerinin evrimiyle birlikte cezanın odağının failden fiile doğru kayışını takip edencesine Refik Şevket Bey, mücrimden ziyade cürmün tarif edilmesi gerektiğini savunarak “Hıyânet-i Vataniye Kanunu” isminin kabulünü sağladıktan ve bu cürmün “doğru ve sarîh ve muayyen” bir şekilde tanımlanmasının elzem olduğunu belirttiikten sonra Meclis'e karşı her türlü muhalefetin ve bozgunculuğun “hıyânet-i vataniye” olarak addedilmesine, bu cürmü “bi'l-fiil” yapanların ise “salben” (asılarak) idamına karar verildi.⁴³ Bundan sonra muhalefetin “gayr-i müsellaḥ” (silahsız) şekillerinin hıyânet-i vataniye cürmü içinde sayılmaması gerektiği görüşü dillendirilmeye başladı. Örneğin İsmail Şükri Efendi, aksi takdirde Meşruîyetin “hürriyet-i fikriye” ilkesinin yok olacağını ifade ediyordu.⁴⁴ Encümen adına konuşan Abdulkadir Kemali Bey ise Meclis'in silahsız olarak yapılan muhalefete karşı bile tahammül gösterecek bir durumda olmadığını itiraf ediyordu.⁴⁵ Sonuçta kanunun üçüncü maddesi uya-

40 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 3. Birleşim (25 Nisan 1920), s. 65; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 48.

41 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 4. Birleşim (26 Nisan 1920), s. 80; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 51. Ceza Kanunu'nun 56. maddesi şu şekildeydi: “Her kim memalik-i mahsura ahalisini yekdiğeri aleyhinde silahlandırarak mukateleyle tahrik ve igraya veya hüt bazı mahallerde gast ve garet ve tahrib-i memleket ve katli-nüfus e'falini ika'a mütecasir olup da kazîye-i fesad tamamıyla fiile çıkar veya hüt madde-i fesadın ıcrasına başlanmış olursa, ol kimse kezalik idam olunur.” TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 4. Birleşim (26 Nisan 1920), s. 79; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 49.

42 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 4. Birleşim (26 Nisan 1920), s. 81; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 52.

43 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 5. Birleşim (27 Nisan 1920), s. 99-100; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 56-57.

44 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 6. Birleşim (28 Nisan 1920), s. 117; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 77.

45 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 5. Birleşim (27 Nisan 1920), s. 107; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 69.

rınca konuşmaları veya yazılarıyla halkı vatan hainliğine tahrik ve teşvik edenlerin kürek cezasına, bu tahrik ve teşviklerin sonucunda bozgunculuk olayları çıkarsa idam cezasına çarptırılmalarına karar verildi.

En hararetili tartışmalar ise kanunun hangi mahkemelerce yürütüleceğine hükmeden dördüncü madde ile ilgili oturumlarda çıktı. “Böyle hainleri asmayacak olursak bi’t-tabi merhametten memleket için maraz hâsıl olacaktır,” diyen Mehmet Şükri Bey, kanunun etkisinin süratinden doğduğunu vurgulayıp, Meclis’in ölüm cezası hükümlerinin infazını onaylama yetkisini hatırlatarak Bidayet (kaza) Mahkemeleri’ne işaret ediyordu.⁴⁶ Bazı mebuslar, tüm ülkede idare-i örfiye ilan edilmesi, hıyânet-i vataniye cürmüne Divan-ı Harpler’in bakması gerektiğini savunurken diğerleri, Bidayet Mahkemeleri üyelerinin ölüm cezası verebilecek hukuki yeterlikleri olmadığını, bundan büyük haksızlıklar doğacağını vurguluyordu.⁴⁷ Abdulkadir Kemali Bey, istinaf ve temyiz gibi “ahval-i adiyeye” ait olan tartışmalarla kaybedecek zaman olmadığı uyarısında bulunuyor, Mehmet Şükri Bey “Fevkalade zamanlarda zarar-ı âmmı defi için zararı has ihtiyar olunur,” diyerek olağanüstü zamanlarda kurunun yanında yaşın da yanmasının kaçınılmaz olduğunu ifade ediyordu.⁴⁸ Sonuçta hıyânet-i vataniye cürmü için Bidayet ve Liva Mahkemeleri yetkili kılınarak, mahkemelerin verdikleri hükümlerin kesin olduğu kabul edildi.⁴⁹ Ancak *Hıyânet-i Vataniye Kanunu*’nun kabulünden sonraki dört ay boyunca kanunun, asker kaçaklığı ve eşkıyalık vakalarını azaltmakta başarısız olduğu görülünce Meclis, 11 Eylül 1920’de *Firariler Hakkında Kanun*’u çıkardı. Doğrudan asker kaçaklığı sorununu çözmeye yönelik bu kanunun en önemli sonucu, önceki kanunun en ihtilaflı kısmı olan yetkili mahkemelerin belirlenmesi sorununu, Meclis azalarından mürekkep olağanüstü yetkilere sahip seyyar (*mobile*) mahkemelerin oluşturulmasıyla radikal bir çözüme kavuşturmasıydı.

Firariler Hakkında Kanun’a ilişkin kanun tasarısı ve gerekçesi, asker kaçaklığı sorununun ulaştığı muazzam boyutu gözler önüne seriyordu. Buna göre Sivas’ta bazı taburların mevcudu 80-100 neferden 3-4 nefere düşmüş, 100 kûsur neferden oluşan bir taburdan bir gecede 24’ü silahlı 52’si silahsız toplam 76 nefer firar etmiş, Tokad’da mevcudu 70 nefer olan bir Süvari Bölüğü’nden 34 nefer silahları, cephaneleri ve hayvanları ile birlikte firar etmişti.⁵⁰ Firar

46 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 4. Birleşim (26 Nisan 1920), s. 83; 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 6. Birleşim (28 Nisan 1920), s. 118; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 54, 78.

47 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 6. Birleşim (28 Nisan 1920), s. 119-120; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 79-80.

48 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 6. Birleşim (28 Nisan 1920), s. 120-122; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 81-83.

49 Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 71.

50 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 61. Birleşim (8 Eylül 1920), s. 23; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 114-115. Benzer bir örnek 1919 senesinde Canik’te bulunan 15. Alay’dan üç ay içinde 700 neferin kaçmasıydı. Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 66.

vakalarının siyasi olarak teşvik edildiği ve mevcut kanunda firar cürmü için uygun görülen darp, hapis ve prangabend cezalarının hiçbir tesirinin olmadığı ifade ediliyor, ölüm cezası başta olmak üzere bir dizi şedit cezanın uygulanması teklif ediliyordu. Sunulan ilk kanun tasarısına göre teslim olmayan firari ve bakaya efradın haneleri tahrip edilecek, malları ve hayvanları müsadere edilecek, silahlarıyla mükerreren firar edenler, şekâvet edenler veya derdest edilmelerine silahla mukavemet gösterenler idam olunacak, firarinin yakalanmasında suiistimal gösterenler, firariyi saklayanlar veya ihbar etmeyenler *Hıyânet-i Harbiye Kanunu* ile cezalandırılacaktı.⁵¹ Kanun teklifinde önemli değişikliklere giden Müdafaa-i Milliye Encümeni ise firari ve bakaya efradının mallarının müsadere edilmesi dışında hanelerinin tahrip edilmesi yerine muhacirlerin iskânı amacıyla müsadere edilmesini, ailelerinin sürülmesini, idam cezasının ilk kez dahi olsa silahlarıyla firar edenlere de uygulanmasını ve firarinin yanında götürdüğü malların bedelinin ilgili mahalleye veya ahaliye yüklenmesini teklif ediyordu. Ayrıca Divan-ı Harpler'in mensup oldukları illerde ve ilçelerde bu mücrimler hakkında müsamahakâr davranabileceği vurgulanarak Meclis azalarından mürekkep ve kararları kesin olan seyyar "mahkeme-i fevkalâde"lerin kurulmasını teklif ediyordu.⁵²

Kanun görüşmelerinde uzun ve hararetli tartışmalara yol açacak bu kanun teklifinin tarihsel olarak iki önemli anlamı vardı. Bir yandan Meclis, Hıyânet-i Vataniye cürmü statüsüne yükselttiği firarın ve şekâvetin önüne geçebilmek için geçmişin en cebri ceza türlerinin canlandırılmasını gerekli buluyordu. Tıpkı ilk toplulukların, kabahat işleyenleri "düşman" olarak damgalayarak toplumdan sürmesinin kendi zayıflıklarına işaret etmesi gibi, burada da firarilerin ve eşkıyaların "hain" işaretiyle damgalanması durumun vahametini kanıtlıyor, asker kaçaklığına ve eşkıyalığa karşı varoluşsal bir mücadelenin verildiğini gösteriyordu. Nietzsche'nin cezanın soykütüğü tahlilinde belirttiği gibi, "Topluluğun gücü ve kendine güveni büyüdükçe Ceza Kanunu giderek yumuşar; topluluğun zayıflatılması veya tehlikeye düşürülmesi durumunda Ceza Kanunu'nun sert yöntemleri yeniden dirilir."⁵³ Bu anlamda *Firariler Hakkında Kanun*, ITC idarecilerinin eşkıyalıkla mücadele için geliştirdikleri iktidar tekniklerinin bir devamıydı.⁵⁴ Sunulan kanun teklifinde yalnızca mükerreren firar edenler ve fi-

51 *TBMM Tutanak Dergisi*, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 61. Birleşim (08 Eylül 1920), s. 23-24; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 115.

52 *TBMM Tutanak Dergisi*, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 61. Birleşim (8 Eylül 1920), s. 24-25; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 116-117.

53 Nietzsche, *On the Genealogy of Morality*, s. 47.

54 Mondros Mütarekesi'ni takip eden iki yıl boyunca asker kaçaklığını engellemek amacıyla komutanlar benzeri yöntemlere fiilen başvurmuştu. 57. Tümen Kumandanı Albay Şefik Bey, firarilerin görüldükleri yerde vurulması emrini vermiş, Eski Roma'da asker kaçaklarına uygulanan

rarları sırasında eşkıyalık yapanlar değil, her türden firarinin, firarinin ailesinin ve hatta ikamet ettiği mahallenin cezalandırılması yoluyla bir çeşit “müşterek sorumluluk” yaratılmak isteniyordu. Dolayısıyla bu kanun teklifi, suçun ve cezanın şahsiliği ilkesi yerine, firarı müştereken işlenen bir suç olarak yeniden düzenliyor, ortaya çıkan zararın/borcun bedelini müşterek olarak ödetmeyi amaçlayan ceza türleri oluşturuyordu. Diğer yandan kitlesel olarak işlenmekte olan firar etme ve bakaya kalma ve sonrasında da şekâvet etme cürmü, doğrudan Meclis iktidarının tanınmaması ve dolaylı olarak da ona direnilmesi anlamına geliyordu. Bu nedenle *Firariler Hakkında Kanun*, İstiklal Mahkemeleri’nin kurulmasına yol açarak Meclis’in yasa kurucu şiddetinin aracısız şekilde uygulanmasını sağlıyor, böylece firar ve şekâvet cürmünün cezalandırılması üzerinden Meclis kendi iktidarını inşa ediyordu. Bu anlamda İstiklal Mahkemeleri Meclis’in *tedhiş* (dehşet) aracıydı.⁵⁵

Firariler Hakkında Kanun ile ilgili Meclis görüşmelerinde birçok mebus, ülkenin içinde bulunduğu vahim duruma işaret ederek, kanunun teklif edildiği gibi ve bir an önce çıkarılmasını talep etmişse de kanun, ancak uzun ve hararetli tartışmalar sonunda ve önemli değişikliklere tabi olduktan sonra çıkarılacaktı. Encümen adına konuşan Mustafa Necati Bey, firarın ülke çapına yayılan bir suç salgınına dönüşmesinin iki temel nedeni olduğunu savunuyordu: Bunlar, firar suçu için öngörülen cezaların hafifliği ile firara göz yuman devlet görevlilerinin müsamahasıydı.⁵⁶ Doktor Tevfik Rüşdi Bey, mücadelenin amacının halka anlatılmadığını vurgularken, Ali Şükri Bey firarın “dahi-li düşmanların harici düşmanlara istinaden yapmış olduğu propagandalar”ın altı seneden beri harp ettiği için “bunalmış bir halk” üzerinde yarattığı tesirden kaynaklandığını belirtiyor, Meclisi “ahval-i fevkalâdeden doğmuş [...] bir İhtilal Meclisi” olarak tanımlayarak kanun teklifini savunuyordu. Hamdullah Suphi Bey ise firarinin mallarının ve evinin müsadere edilmesine, ailesinin sürgün edilmesine karşı çıkararak firar ve şekâvet sorununun toplumda korku yayarak değil, ordunun başına ehliyetli kumandanlar getirerek çözülebileceğini iddia ediyor; bir başka mebus da kanun teklifinin, 18 Ağustos 1920’de

decimatio cezasının –yakalanan firarilerin tek sıraya dizilip her on kişiden birinin öldürülmesi– uygulandığı vakalar yaşanmıştı. Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 67.

55 İstiklal Mahkemeleri üzerine yazılmış yegâne sistematik çalışma olarak kalmaya devam eden doktora tezini 1975’te kitap olarak yayımlayan Aybars, kitabın önsözünde “İstiklal Mahkemeleri’nin terör mahkemeleri değil, ihtilal mahkemeleri olduğu”nu belgeleriyle kanıtlamayı amaçladığını yazmıştır. Aybars, *a.g.e.*, s. 43. Aybars, tüm ampirik araştırmasını siyasal anlamda tarafgir ve sık sık anakronik olan bir okumayla kirleterek İstiklal Mahkemeleri eliyle uygulanan devlet şiddetini haklı çıkarmak isterken, İstiklal Mahkemeleri’ni gururla benzettiği Fransız Devrim Mahkemeleri’nin terör mahkemeleri olarak kabul edildiğinin farkında değil gibi gözüküyor.

56 *TBMM Tutanak Dergisi*, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 61. Birleşim (8 Eylül 1920), s. 26; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 119-120.

teklif edilip içerdiği ağır hükümlerden ötürü reddedilen *Telkin ve Tedhiş Kanunu*'nun benzeri olduğunu belirtiyordu.⁵⁷ Bu itirazlar karşısında Abdulkadir Kemali Bey, uzun süren harbin dışında askere alma uygulamalarındaki adaletsizlikler ile firar edip eşkıyalık yapanların affedilmelerinin halkı askerlikten soğuttuğunu, bu nedenle firarilerin ailelerinin asker kaçaklığı suçuna yardım ve yataklık ettiklerini savunuyor, dolayısıyla bunların cezalandırılmasının ne tedhiş anlamına geldiğini ne de *Kur'an-ı Kerim*'de belirtilen “ukubatta niyabet câri olmaz –yani “cezalarda vekâlet doğru olmaz– esasına muhalif bir hareket olduğunu ifade ediyordu.⁵⁸ Mehmet Şükri Bey de firar sorununun, kanunların eksikliğinden değil, cezaların tatbik edilmemesinden ve eşkıyalık yapmış firarilerin affedilmesinden kaynaklandığını, ilgili kanunun *Kur'an-ı Kerim*'deki “kısas” ilkesiyle uyumlu şekilde suça denk ceza verdiğini ve en önemlisi bu cezaların tatbik edilmesini garanti altına aldığını belirtiyordu.⁵⁹ Bu söylemlere rağmen önerilen kanun teklifi, ne cezanın suça denkliği gibi cezanın kökeninde yer alan kadim hukuki ilkelere (kısas, ödeme) ne de suçun ve cezanın şahsiliği gibi modern hukuki kaidelere göre oluşturulmuştu.⁶⁰ Meclis'in amacı, birçok mebus tarafından bir “hastalık” veya “mikrop” olarak tarif edilen ulusal çaptaki firar ve şekâvet cürmünden ve bu cürmün işaret ettiği kitlesel itaatsizlikten ve düzensizlikten her ne pahasına olursa olsun kurtulmaktı. Bir mebus şu ifadeleri kullanıyordu: “Efendiler fert yoktur, cemiyet vardır ve millet vardır. Efendiler, bir vücudun, bir varlığın muhafazası için fen, kangren olmuş bir vücudu keser atar.”⁶¹

Kanun maddelerinin görüşülmesi sırasında birçok mebus, önce firarilerin ailelerinin teb'idine (sürülmesine), sonra da firarilerin mallarının ve hanelerinin müsadere edilmesine sert bir şekilde muhalefet ediyordu. Zira bu durumda idam olunan firari hakkında başka cezalar da verilmiş olunacak, haneleri ve malları müsadere edilip sürülen firarinin ailesinin iskân ve iâşe sorununu ortaya çıkacaktı. Bu tür cezalar üzerinden “millete tedhiş etmek sure-

57 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 61. Birleşim (8 Eylül 1920), s. 27-29; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 120-123.

58 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 61. Birleşim (8 Eylül 1920), s. 29-30; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 124. “Doğrusu, hiçbir günahkâr, başkasının günahını çekecek değildir.” *Kur'an-ı Kerim*'in Yüce Meâli, çev. Elmalılı Hamdi Yazır, haz. Kasım Yayla, İstanbul, Merve Yayınları, 2002, Necm 53/38.

59 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 61. Birleşim (8 Eylül 1920), s. 31-32; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, 125-127. “Ey iman edenler, öldürülenler hakkında üzerinize kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, dişiye dişi. [...]”; “[...] kısasta sizin için bir hayat vardır. [...]” *Kur'an-ı Kerim*'in Yüce Meâli, Bakara 2/178-179.

60 Nietzsche'nin “suç ve ceza” arasındaki ilişkinin kökenini “borç ve ödeme” üzerinden açıkladığı tahlili için bkz. Nietzsche, a.g.e., s. 39-41.

61 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 61. Birleşim (8 Eylül 1920), s. 32; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 127.

tiyle” Meclis ile millet arasında bir ayrılık yaratılacağı ifade ediliyordu.⁶² Lutfi Bey, Meclis’e söyle sesleniyordu:

Bu, zulm-i cebbaranedir. Bu zulmü Engizisyon mezaliminden daha şeni görürüm. [...] Bu gibi cebbarane, kahharane kanunlarla biz bu milleti tazyik altına almak istersek, sonra husule gelecek aksü'l-amellerin önünü alamayız. Bu hükümete hizmet değildir. Billâhilkerim, bu vatana ihanettir, fakat bilmeyerek yapıyoruz.⁶³

Kanun teklifine muhalefet eden mebuslar, idamdan başka şedit bir ceza ya ihtiyaç olmadığı, toplumda Meclis’in aciz bir durumda olduğu düşüncesini yayacak bu tür cezaların yerine firarilere yardım ve yataklık edenlerin cezalandırılmasını öneriyordu. Buna karşılık Encümenin teklif ettiği sert önlemleri savunan mebuslar, kanunun amacının “tesir-i ani” yaratarak firar sorununun hızlı bir şekilde çözülmesini sağlamak olduğunu söylüyordu.⁶⁴ Sonuçta Hükümet’in önerdiği şekilde firarilerin hanelerinin tahrip edilmesi yerine müsadere edilmesini öneren Encümen hem ailelerin sürülmesi hem de firarilerin haneleri dahil tüm mallarının müsadere edilmesi önerisinden vazgeçmek zorunda kaldı. Bundan sonra firar ve şekâvet sorununun ortadan kaldırılması için ölüm cezası başta olmak üzere birtakım şedit cezayı etkili şekilde uygulayacak olağanüstü mahkemelerin kurulması tartışmaları yapıldı. Refik Şevket Bey, amaçlarının Meclis’in iktidarına milletin itaat etmesinin sağlanması olduğu, bunun da ancak “ruh-ı beşerde havf [korku] ve heyecan” uyandırarak başarılabileceğini savunuyor, doğrudan Meclis azalarından mürekkep olağanüstü mahkemelerin kurulması gerektiğini söylüyordu:

Dert şudur: Cepheden firar ve cepheye gönderilenlerin vazifeşinaslığı bugünkü felâketin saikidir. [...] (Bundan kurtulmak için) ruh-ı beşerde havf ve heyecan uyandır(malıyız.) Yani ceza verme(liyiz.) [...] Şedit ceza istiyoruz. Fakat bunu verecek ne bir Divan-ı Harbimiz vardır, ne de mahkemelerimiz. [...] İstiyoruz ki bugün Türkiye’de bir hareket-i milliye olduğu anlaşılsın, [...] bu hareket-i milliyenin timsali, ruhu ve abidesi Büyük Millet Meclisidir. [...] Biz me-mur değiliz, amirleriz. Kendi maksadımızı kendimiz ifa etmek düsturunu takip edelim. [...] Mevcut kavanin salahiyetiyle ve fevka’l-kanun salahiyetiyle.⁶⁵

62 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 62. Birleşim (9 Eylül 1920), s. 46-50; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 129-133.

63 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 62. Birleşim (9 Eylül 1920), s. 51; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 134-135.

64 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 63. Birleşim (11 Eylül 1920), s. 84-86; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 145-147.

65 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 63. Birleşim (11 Eylül 1920), s. 86-87; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 148-149.

“İstiklal Mahkemeleri” adını alacak bu olağanüstü yetkilere sahip mahkemelerin kurulması konusunda ciddi şüpheleri olduğunu söyleyen bazı mebuslar, firarın nedeni olarak gösterdikleri askerlerin içinde bulunduğu kötü şartların düzeltilmesini, firarilere verilecek cezaların Meclis tarafından kanunla tayin edilmesini, bu suçlara Divan-ı Harpler’in bakmasını veya şayet olağanüstü mahkemeler kurulacaksa da bunların verdikleri ölüm cezalarının “telafisi gayri-kabil” olduğu için Meclis’in onayından sonra infaz edilmesini öneriyorlardı. Söz konusu mahkemelerin kurulmasını savunan mebuslar ise Meclis üyelerinin verdiği idam kararlarının Meclis tarafından tasdik edilmesine gerek olmadığını, bu sürecin kanunla toplumda yaratılmak istenilen etkiyi zayıflatacağını savunuyorlardı.⁶⁶ Abdulkadir Kemali Bey şunları söylüyordu:

İcab ederse bu memleketi kurtarmak için beş yüz bin kişiyi idam etmeli ve bunda asla tereddüt etmemelidir. Çünkü üç beş kişinin hataen mağdur edilmesi, memleketin heyet-i umumiyesinin felaketinden daha mühim bir şey değildir.⁶⁷

Sonuç olarak müzakere kâfi bulunmuş, kanunda ilgili suçlar –“firar edenler veya her ne suretle olursa olsun firara sebebiyet verenler ve firari derdest ve sevkinde tekasül gösterenler ve firarileri ihfa ve iâşe ve ilbas edenler”– ifade edilmişse de bu suçlara karşılık verilecek cezalar belirtilmemiş, ceza verme ile cezaları uygulama yetkisi İstiklal Mahkemeleri’ne bırakılmıştı. Adetleri ve mıntıkları Meclis tarafından belirlenecek olan İstiklal Mahkemeleri’nin kararlarının kati olduğu, dolayısıyla itiraz ve temyiz kurumlarına tabi olmadığı belirtilirken kanunda verilen ölüm cezası hükümlerinin Meclis onayından sonra infaz edileceği gibi bir ibareye yer verilmemişti.⁶⁸

Meclis’in 18 Eylül 1920’de verdiği bir kararla 7 bölgede –Ankara, Eskişehir, Konya, Isparta, Sivas, Kastamonu ve Kayseri– İstiklal Mahkemeleri’nin açılmasına karar verildi.⁶⁹ 20 Eylül 1920 tarihinde başlayan Mahkeme üyelerinin seçilmesi süreci, çekimser oy sayısının gittikçe artmasının –birinci oylamada oy kullanan 144 vekilden 14’ü, ikinci oylamada 148 vekilden 38’i ve üçüncü oylamada 144 vekilden 67’si çekimser oy kullanmıştı– alevlendirdiği

66 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 63. Birleşim (11 Eylül 1920), s. 93-101; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 152-163.

67 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 1. Yasama Yılı, 63. Birleşim (11 Eylül 1920), s. 95; *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 154.

68 “Kanun No: 21: Firariler Hakkında Kanun”, *Kanunlar Dergisi*, cilt 1 (Kabulü: 11.09.1336), s. 22.

69 27 Ekim 1920’de Kayseri’de İstiklal Mahkemesi’nin kurulmasına gerek olmadığı kararlaştırılmış; 9 Kasım 1920’de Diyarbakir’de, 15 Kasım 1920’de Pozantı’da birer İstiklal Mahkemesi kurulmuştu. Diyarbakir’de kurulan ancak kısa sürede kapanan İstiklal Mahkemesi’nin faaliyetleri hakkındaki veriler kısıtlıdır. Abdulhekim Koçin, “Giriş”, *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, cilt 1, Ankara, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, 2015, s. x.

tartışmaların ortasında tamamlandı.⁷⁰ 26 Eylül 1920'de çıkarılan bir kanunla İstiklal Mahkemeleri'ne firar suçunun yanında *Hıyânet-i Vatanîye Kanunu* kapsamında yer alan askerlik ve siyasi casusluk suçlarına da bakma yetkisi verildi.⁷¹ Milli Mücadele döneminde İstiklal Mahkemeleri, esas olarak asker kaçaklığı ve eşkıyalık suçlarına odaklanmışsa da, askerî ve siyasi casuslukla veya bozgunculukla suçlananları da yargıladı. Özellikle Ankara İstiklal Mahkemesi, başta Çerkez Ethem davası olmak üzere, siyasi ağırlıklı davalara da baktı. Beklenen sonucun alındığı düşüncesiyle 17 Şubat 1921'de Ankara İstiklal Mahkemesi dışındaki mahkemeler kapatılmışsa da, 23 Temmuz 1921'de Konya, Kastamonu ve Samsun'da; 8 Eylül 1921'de Yozgat'ta İstiklal Mahkemeleri kuruldu.⁷² 5 Ağustos 1921 tarihli *Başkomutanlık Kanunu* ile Meclis'in yetkileri Mustafa Kemal Paşa'ya devredildiği için İstiklal Mahkemeleri de doğrudan kendisine bağlandı, mahkeme üyeleri kendisi tarafından atanmaya başlandı.⁷³ 31 Temmuz 1922 tarihli *İstiklâl Mehakimi Kanunu* ile *Firariler Hakkında Kanun* yürürlükten kalkacak ve İstiklal Mahkemeleri'nin yetkileri yeniden düzenlenip sınırlandırılacak, 1 Ağustos 1922 tarihinde alınan Meclis kararıyla da İstiklal Mahkemeleri kaldırılacaktı. Yine de 27 Temmuz 1922'de Amasya, 22 Ocak 1923'te Elcezire İstiklal Mahkemeleleri kurulmuş, bu mahkemeler kısa süreliğine sırasıyla eşkıyalık (Rum çeteciliği) ve asker kaçaklığı davalarına bakmıştı.⁷⁴

İstiklal Mahkemeleri'nde kaç kişinin yargılandığı, bunların ne kadarının beraat ettiği, ne kadarının suçlu bulunup hangi cezalara çarptırıldığı, verilen cezaların ne kadarının infaz edildiği konusunda ciddi bir ihtilaf vardır. Aybars, İstiklal Mahkemeleri'nin birinci döneminde infaz edilen 1.054 ölüm cezası tespit ettiğini, ancak bu sayının 1.400-1.500 arasında olabileceğini iddia ederken, Mehmet Semih Gemalmaz, İstiklal Mahkemeleri'nin toplamda 1.500-2.000 civarında ölüm cezası hükmünü infaz ettiğini tahmin et-

70 *İstiklal Mahkemeleri Tutanakları*, s. 8-11. İstiklal Mahkemeleri'nde görev yapan toplam 67 mebusun biyografileri incelendiğinde yaş ortalamalarının 38 olduğu, mesleki olarak –toplam 88 meslek içinde– çoğunluğunun hukukçulardan (%23) ve memurlardan (%18) oluştuğu ancak yalnızca üçünün hâkim olduğu dikkat çekmektedir. A.g.e., s. 12-35.

71 “Kanun No: 334: Hıyânet-i Vatanîye Kanunu'nun Birinci Maddesinin Tadili Hakkında Kanun”, *Kanunlar Dergisi*, cilt 1 (Kabulü: 15.04.1339), s. 390.

72 Samsun'da kurulan İstiklal Mahkemesi ağırlıklı olarak “Pontusçuluk” ile ilgili siyasi davalara bakmıştı. Koçin, “a.g.m.”, s. x.

73 “Kanun No: 169: Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Başkumandanlık Tevcihine Dair Kanun”, *Kanunlar Dergisi*, cilt 1 (Kabulü: 05.08.1337), s. 169.

74 Koçin, a.g.m., s. x. 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması sonucunda Meclis, *Hıyânet-i Vatanîye Kanunu*'nda değişikliğe gitmiş, saltanatı geri getirmek için yapılacak faaliyetler kanun kapsamına alınmıştı. “Kanun No: 334: Hıyâneti Vatanîye Kanunu'nun Birinci Maddesinin Tadili Hakkında Kanun”, *Kanunlar Dergisi*, cilt 1 (15.04.1339), s. 390; “Kanun No: 335: 29 Nisan 1336 tarihli Hıyâneti Vatanîye Kanunu'nun Sekizinci Maddesini Muaddil Kanun”, *Kanunlar Dergisi*, cilt 1 (15.04.1339), s. 391.

mektedir.⁷⁵ İstiklal Mahkemeleri'nin birinci dönemi boyunca kürek ve kalebend cezalarına çarptırılanların sayısının 1.786, diğer cezalara çarptırılanların sayısının 41.678 ve beraat edenlerin sayısının 11.744 olduğu kabul edilirse Mahkemelerin, esas olarak mükerreren firar edenleri veya firarları sırasında eşkıyalık yapanları ölüm cezasına çarptırdığı, geriye kalan asker kaçaklarını ise farklı cezalara çarptırdıktan sonra ordunun hizmetine geri kazandırmayı amaçladığı anlaşılmaktadır.⁷⁶ Örneğin Elcezire İstiklal Mahkemesi, Urfa'da yargıladığı 131 asker kaçağını idama mahkûm etmişse de, infazların suçun tekrarlanması halinde uygulanmasına karar vererek askerleri birliklerine göndermişti.⁷⁷

Zira Ankara Hükûmeti, cephelerdeki askerî gücünü artırmak için yalnızca firarileri değil, eşkıyaları da affetme yoluna gidiyordu. İlk önce Temmuz 1921'de milli seferberlikte hizmet vermiş hükümlüler için, Ocak 1922'te de tüm hükümlüler ve kaçaklar için af kanunları çıkarıldı.⁷⁸ İkinci af kanunu ile ilgili yapılan Meclis görüşmesinde kimi mebuslar, affedilmesi söz konusu olan Şaki İlyas ve çetesi üzerinden suçları ertelenen eşkıyanın cepheden kaçıp eşkıyalık yapmaya devam ettiklerini savunarak, kanun teklifine karşı çıkıyordu. Oysa kanun gerekçesinde bu gibi "hayli zamandan beri takip edildiği hâlde derdest" edilemeyen ancak affedilmek isteyen eşkıyaların, askerî hizmete alınarak cephe gerisine dahi olsa yerleştirilmeleri sayesinde eşkıyalık olaylarının azalacağı savunuluyordu.⁷⁹ Ayrıca 19 Aralık 1921'de çıkarılan bir kanunla hıyânet-i vataniye suçundan idama mahkûm olmuş kişilerin cezası müebbet küreğe, müebbet kürek cezası almış olanların cezası da 15 sene küreğe tahvil edilmişti.⁸⁰ Aşağıdaki kararların gösterdiği gibi bu dönemde cephede savaşmak koşuluyla eşkıyalar hakkındaki kanuni kavuşturmanın ertelenmesi yaygın görülen bir uygulamaydı:

Kalecik'te şakilik yapan Kürt İsmail af olunduğu takdirde Garp Cephesi'nde görev yapacağından kanuni takibatının tecil edilmesi; Asi Ethem müfrezesinden ayrılarak iyi hizmetleri geçen Haymanalı Osmanoğlu Hamza ile iki arkadaşına dair kanuni kovuşturmanın ertelenmesi; Yol kesme suçundan Niğde Hapishanesi'nde tutuklu iken cepheye sevk edilerek vatani vazifesini yapan ve

75 Aybars, a.g.e., s. 221. Mehmet Semih Gemalmaz, *Türkiye'de Ölüm Cezası (1920-2000)*, cilt 1, İstanbul, Beta Yayınları, 2001, s. 59.

76 Aybars, a.g.e., s. 221.

77 Cevdet Küçük, "İstiklâl Mahkemeleri", TDVIA, cilt 23, İstanbul, TDV Yayınları, 2001, s. 351.

78 Yakut, a.g.m., s. 150; "Kanun No: 183: Tecil-i Takibat Hakkında Kanun", *Kanunlar Dergisi*, cilt 1 (21.01.1338), s. 210.

79 TBMM *Tutanak Dergisi*, 1. Dönem, 2. Yasama Yılı, 143. Birleşim (12 Ocak 1922), s. 32-33.

80 "Kanun No: 170: Hıyâneti Vataniye mücriminden bir kısmının aflarına dair kanun", *Kanunlar Dergisi*, cilt 1 (19.12.1337), s. 197.

kötü bir hali görülmeyen Aksaraylı Ali hakkındaki adli kovuşturmanın ertelenmesi; Şakilikte bulunmuş olup daha sonra vatanın kurtuluşu için çalışan Aziziye Kara Ahmed hakkındaki soruşturmanın ertelenmesi; Dersim olaylarında askerî kuvvetlere yardım eden, Sadyot çete reisi Necib Ağa ve arkadaşları aleyhine açılan davanın ertelenmesi.⁸¹

Nihayetinde Ankara Hükümeti, Yörük Ali Efe gibi birçok eşkiya reisini yeni kurulmuş düzenli ordu içinde eritmeyi başarırken, diğer eşkiya çeteleri ya şekâvet hareketlerine devam etmiş ya da milis lideri Çerkez Ethem örneğinde olduğu gibi Kuva-yı Milliye içinde yer almış ama düzenli orduya katılmayı reddettiği için “hain-i vatan” ilan edilmişti.⁸²

Son olarak *İstiklâl Mehakimi Kanunu* görüşmelerindeki tartışmalar, İstiklâl Mahkemeleri’nin 1 Ekim 1920 ile 11 Mayıs 1923 tarihleri arasındaki (esas olarak asker kaçaklığı ve eşkiyalık vakalarına odaklandığı) birinci dönemi ile 12 Mart 1925 ile 7 Mart 1927 tarihleri arasındaki (yeni kurulan Cumhuriyet rejimine karşı oluşan siyasal muhalefeti ezmek için kullanıldıkları) ikinci dönemi arasındaki siyasal atmosfer farkının ortaya konulması açısından anahtar niteliktedir. Toplam 16 maddeden oluşan söz konusu kanun, İstiklâl Mahkemeleri’nin görevlerini açık bir şekilde düzenliyor (üçüncü madde), idam hükümlerini Meclis’in onayına bağlıyor (beşinci madde), mahkeme üyelerine eşlik edecek savcılara (müdde-î umûmî) “alınan kararlara itiraz etme” gibi geniş yetkiler vererek mahkemeler üzerinde hukuki bir denetim mekanizması kuruyor (altıncı ve sekizinci madde), bu anlamda hâkimlerin delile ihtiyaç duymadan “vicdanlarına göre” karar verme yetkisi yerine ispat zorunluluğu getiriyor, hatta kişi hak ve özgürlüklerinin dokunulmazlığını garanti altına alıyordu (onuncu madde).⁸³ Kanunla ilgili yapılan Meclis görüşmelerinde söz alan kimi mebuslar, tıpkı savcılar gibi mahkeme azalarının da “erbab-ı hukuk”tan olmasını ve gerekirse Meclis dışından atanmasını savunurken, bu teklife karşı çıkan mebuslar, savcıların mahkemeler üzerindeki hukuki denetimi sağladığını ve mahkemelerin doğrudan Meclis iktidarını temsil ettiği için üyelerinin de

81 *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri* [bundan sonra BCA], 30.18.1.1.7.20 (4 Ağustos 1920); 30.18.1.1.2.31.8 (23 Ocak 1921); 30.18.1.1.3.19.12 (11 Şubat 1921); 30.18.1.1.3.29.17 (3 Temmuz 1921); 30.18.1.1.7.12.4 (8 Eylül 1921).

82 BCA, 30.18.1.1.2.27.3 (8 Ocak 1921). *Yorgun Savaşçı* adlı eserinde Kemal Tahir, Kuva-yı Milliyeçilerin Ege eşkiyalarına çaresizlikten ötürü başvurmak zorunda kaldıklarını savunmuş, bunların Milli Mücadelenin başlarında sağladıkları faydalara rağmen başıbozukluklarını ve kıyıcılıklarını vurgulamıştır. Tahir, *a.g.e.*, s. 451-452.

83 Ayrıca kanunda acil durumlarda dahi Meclis’in onayı alınmaksızın ölüm cezası hükümlerinin infaz edilmesine yine Meclis kararıyla izin verileceği (beşinci madde) ve İstiklâl Mahkemeleri’nin halka zulüm ve işkencede bulunan sivil ve askerî memurları da yargılamakla mükellef olduğu (üçüncü madde) belirtiliyordu. “Kanun No: 249: İstiklâl Mehakimi Kanunu”, *Kanunlar Dergisi*, cilt 1 (31.07.1338), s. 295-296.

Meclis içinden oluşturulması gerektiğini iddia ediyor, mevcut kanunun İstiklal Mahkemeleri'nin olağanüstü yetkilerini ortadan kaldırarak onları "alelade mahkemeler" haline getirdiğinden esef duyduklarını belirtiyorlardı.⁸⁴ Benzer bir şekilde birçok mebus, firarilerin ailelerine yapılan zulümlerden sorumlu devlet görevlilerinin de İstiklal Mahkemeleri tarafından yargılanmasını talep ediyor ve suça karışmamış firarilerin hafif cezalar alarak birliklerine geri gönderilmesi gerektiğini vurguluyorken, diğerleri bu mahkemelerin "fevkalâde ahval için" kurulduğunu, yalnızca firar, şekâvet ve hıyânet suçlarına bakması gerektiğini ve zaten "her vakit için ve uzun zaman için teşkil" edilmediklerini savunuyorlardı.⁸⁵ Yine bazı mebuslar, İstiklal Mahkemeleri'nin verdiği ölüm cezaları başta olmak üzere, tüm ağır cezaların Meclis tarafından tetkik edilmesi gerektiğini savunduğunda diğer mebuslar, savcıların zaten bu amaçla görevlendirildiklerini söyleyerek itiraz ediyorlardı. Bu bağlamda Abdulkadir Kemali Bey, kanunun bir yandan ölüm cezalarının infazını Meclis'in onayına tabi kılıp diğer yandan acil durumlarda böyle bir onaya ihtiyaç duyulmadan infazların gerçekleştirilmesini yine Meclis kararına bağlayarak, İstiklal Mahkemeleri'nin hem adil hem de etkili olmasını sağladığını ifade ediyordu.⁸⁶ Kanun görüşmelerinin devamında birçok mebus, Meclis'in ölüm cezalarının infazını onay veya iptal yetkisi, savcıların mahkemelerin aldıkları kararlara itiraz hakkı ve mahkemelerin Meclis'e belli aralıklarla sundukları raporlar sayesinde mevcut kanunun, İstiklal Mahkemeleri'ni tedhiş veya Engizisyon mahkemeleri olmaktan çıkardığını müjdeliyorlardı.⁸⁷ Oysa İstiklal Mahkemeleri'nin Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ikinci dönemi boyunca Meclis'in mahkemeler üzerinde böyle bir denetimi olmayacaktı. Özellikle faaliyet gösterdiği iki yıl boyunca Şeyh Said İsyanı (1925) başta olmak üzere, birçok önemli davaya bakan ve kayıtlarının büyük oranda yok edildiği Şark İstiklal Mahkemesi, verdiği kararları Meclis onayına ihtiyaç duymaksızın infaz etme yetkisine sahip olacaktı.⁸⁸

84 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 3. Yasama Yılı, 82. Birleşim (29 Temmuz 1922), s. 39-45; İstiklal Mahkemeleri Tutanakları, s. 174-181.

85 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 3. Yasama Yılı, 82. Birleşim (29 Temmuz 1922), s. 49-63; İstiklal Mahkemeleri Tutanakları, s. 184-203.

86 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 3. Yasama Yılı, 83. Birleşim (31 Temmuz 1922), s. 77-84; İstiklal Mahkemeleri Tutanakları, s. 205-213.

87 TBMM Tutanak Dergisi, 1. Dönem, 3. Yasama Yılı, 83. Birleşim (31 Temmuz 1922), s. 86-89; İstiklal Mahkemeleri Tutanakları, s. 216-219.

88 Ayrıca Meclis'in tatil olduğu dönem boyunca Ankara İstiklal Mahkemesi de aynı yetkiye sahip olacaktı. Koçin, a.g.m., s. xii.

“Mazbatayı kabul edenler... etmeyenler... kabul edilmiştir...”:

Erken Cumhuriyet döneminde eşkıyalık

ve ölüm cezası üzerine notlar

Nefret, başkalarının talihsizliklerinden kötücül bir şekilde keyif duyma, soyup egemen olma şehveti ve şeytani olarak adlandırılan diğer her şey türün korunmasının hayrete düşüren ekonomisine aittir. Muhakkak bu ekonomi, yüksek bedellerden, israf etmekten çekinmeyen, bütün olarak fazlasıyla aptalca bir ekonomidir. Yine de bugüne dek ırkımızı koruduğu *kanıtlanmıştır*.⁸⁹

[Vurgu orijinal metne aittir.]

Jandarma teşkilatı tarafından 1933'te yayımlanan ulusal ölçekteki bir asayiş raporuna dayanarak oluşturulan Grafik 1, Cumhuriyet'in ilanını takip eden ilk iki sene boyunca Türkiye'deki asayişsizliğin boyutunu gözler önüne sermektedir.⁹⁰ Bu rapora göre, İstiklal Mahkemeleri'nin üç yıl süren gayretlerine rağmen 1923'te 1.840 şaki ile asker kaçağından mürekkep 80 büyük çete ülkenin kırsal bölgelerinde halen faaliyet halindeydi.⁹¹ Millet Meclisi, bu eşkıya çetelerinin ortadan kaldırılması amacıyla 1923'te *İzale-i Şekâvet Kanunu*'nu çıkardı. Kanunun birinci maddesi, eşkıyayı öldürmeyi veya yaralamayı suç olmaktan çıkardığından her yerde ve herkes tarafından avlanacak bir *homo sacer* (kutsal insan) haline getirip toplum dışına sürdüğü eşkıyanın kadim toplumlardaki statüsüne geri dönüşünü simgeliyordu.⁹² Ayrıca kanun, Meclis'in eşkıyayı eşkıyaya karşı kullanmasının yolunu açıyordu. Altıncı madde, diğer eşkıyayı öldürerek veya bunların yakalanmasında hükümete yardım ederek devlet yetkilileriyle işbirliği yapan eşkıya hakkındaki kanuni kovuşturmanın askıya alınacağı sözünü veriyordu.⁹³ Şeyh Said İs-

89 Friedrich Nietzsche, *The Gay Science*, çev. Walter Kaufmann, New York, Vintage Books, 1974, s. 73.

90 “Jandarma Teşkilatı, yaptığı çalışmalar ve elde edilen sonuçlar hakkında rapor”, BCA, 30.10.128.923.6 (1933), s. 46.

91 A.g.r., s. 40.

92 Farklı dillerde eşkıyalık ile ilgili –Latince *homo sacer* (kutsal insan); Almanca *friedlos* (barışsız kimse), *elend* (sefalet), *Vogelfrei* (özgür kuş), *wargus* (kurt adam) (veya Fransızca *loup-garou*; İngilizce *werewolf* vb.); İtalyanca *bandito* (sürülmüş) ve hatta Farsça kökenli *şaki* (bedbaht); Arapça kökenli *neçar*, *meçbûr* (çaresiz) gibi– terimlerin etimolojik incelenmesi, eşkıya mefhumunun kökeninde sürgün cezasının yattığını, kabahat işleyenlerin düşman muamelesi görerek medeniyetten vahşete sürülüp doğa durumunda yaşamak zorunda kalan yarı-insan, yarı-hayvan canavarlar haline geldiğini göstermektedir. Giorgio Agamben, “The Ban and the Wolf”, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, çev. Daniel Heller-Roazen, California, Stanford University Press, 1998, s. 63-66; Nietzsche, *On the Genealogy...*, s. 46. Kürtçede veya Türkçede “eşkıya” terimi yerine kullanılan Arapça kökenli *mehkûm* veya *fırar* terimleri, eşkıyalar için aynı sürgün durumunun bu kez “kanun kaçaklığı” (*out-lawry* yani kanun-dışılık) üzerinden devam ettiğini göstermektedir.

93 “Kanun No: 356: İzale-i Şekâvet Kanunu”, *Kanunlar Dergisi*, cilt 2 (18.10.1339), s. 113-114.

yanı'nın patlak vermesinin ardından yeni rejime karşı her türlü muhalefetin ezilmesi için merkezî hükümete mutlak yetki veren *Takrir-i Sükûn Kanunu* kabul edildi.⁹⁴ Devlet seçkinleri, Şeyh Said İsyanı ile başlayan 1920'lerin ikinci yarısındaki Kürt isyanlarını “siyasi şekâvet” olarak adlandırdı. Bu söylemdeki “siyasi” kavramı, “Cumhuriyet’in medenileşme projesi”ne karşı “ecnebi kıskırtması” sonucu ortaya çıkan “irtica” ve “aşiret direnci” anlamına gelirken, Kürt asileri hiyânetten değil, şekâvetten ölüm veya hapis cezasına çarptırıldı.⁹⁵

GRAFİK 1
Jandarmanın Sorumluluk Bölgelerinde Kayıt Altına Alınmış Suçlar (1924-1932)

1930'ların ilk yıllarında devletin Doğu vilayetlerindeki askerî konsolidasyonunun tamamlanmasıyla birlikte, hem Kürt isyanları bastırılmış hem de eşkiyalık vakaları hatırı sayılır bir ölçüde azalmıştı. Halen Suriye ile Irak'ta bulunan bazı aşiretler sınırı geçip bölgede büyük çaplı hayvan hırsızlıkları gerçekleştirmeye devam ediyordu.⁹⁶ Ancak Grafik 1, 1932'de jandarmanın sorumluluk bölgelerinde işlenmiş altı kategorideki suç vakalarının sayısında ciddi bir düşüş olduğunu göstermektedir. Jandarmanın bahse konu asayiş raporu, bu düşüşü eşkiya çetelerine karşı yürütülen askerî operasyonların başarısının yanında, ulusal ölçekte gerçekleştirilen silahsızlandırma kampanyasına bağlamaktaydı. Gerçekten de 1931'den 1932'ye toplanan ateşli si-

94 “Kanun No: 578: Takrir-i Sükûn Kanunu”, *Kanunlar Dergisi*, cilt 3 (04.03.1341), s. 98.

95 Mesut Yeğen, “The Kurdish Question in Turkish State Discourse”, *Journal of Contemporary History*, 34, 1999, s. 555-568.

96 “Aralarında Ermenilerin de bulunduğu bir grup ve Cenup Aşireti'nin sınırda askerî birliklerle çatışması”, BCA, 30.10.112.760.14 (10 Ağustos 1931); “Suriyelilerin sınır tecavüzleri hakkında rapor”, BCA, 30.10.128.922.8 (23 Mayıs 1932); “Suriyeli aşiretlerin sınır tecavüzleri hakkında rapor”, BCA, 30.10.128.922.22 (11 Kasım 1932).

lahların sayısı dörde katlanmıştı.⁹⁷ Yine de ateşli silahların büyük çoğunluğu Kürt bölgelerinden toplandığı için bu kampanya esasen Doğu'nun "serkeş" topraklarını etkisizleştirmek üzere gerçekleştirilmişti. 1932'de tüm ülkede toplanan toplam 14.949 ateşli silahın 13.099'u Doğu vilayetlerinden gelmekteydi.⁹⁸ "Bu gün [...] canının muhafazasından başka bir şey düşünmeyen tek tük şakiler istisna edilirse bütün çeteler kâmilten imha edilmiş ve memleketin her tarafında tam manasiyle su'kûn ve emniyet te'essüs etmiştir," şeklinde sonlanan jandarma raporu, aslında memleketin doğusunda asayişin sağlandığını müjdeliyordu.⁹⁹

1933'te yayımlanan bir asayiş raporu, ülkede ilgili ay boyunca vuku bulan suç vakalarının çoğunluğunun Doğu vilayetlerinde gerçekleşmiş olmasına rağmen bölgedeki birçok eşkıya çetesinin de imha edildiğini bildiriyordu.¹⁰⁰ 1930'ların ikinci yarısında yayımlanan asayiş raporları, ulusal ölçekte kayıt altına alınmış suç vakalarının sayısındaki düşüşün devam ettiğini, buna firari sayısındaki sürekli bir düşüşün eşlik ettiğini gösteriyordu. Kayıt altına alınmış cinayetlerin sayısı 1934'te 1.719 iken 1937'de 1.209'a düşmüş, firarilerin sayısı ise 1935'te 5.143 iken 1940'ta 1.576'ya gerilemişti.¹⁰¹ Ancak ölüm cezaları infaz edilen mahkûmların sayısı bu dönemde doruğa ulaşmıştı. 1930 ile 1939 yılları arasında 28'i siyasi mahkûm olmak üzere toplam 256 mahkûm idam edilmişti. Bu sayı, 1920 ile 1984 yılları arasında idam edilen toplam 712 mahkûmun neredeyse %36'sını oluşturmaktadır.¹⁰² Oysa 1930'ların sonunda Dersim'deki askerî operasyonlar sırasında sergilenen muazzam boyutlardaki devlet şiddetinin ardından gazeteler, ülkede artık eşkıyalık çağının bittiğini ve "sulh ve asayiş" döneminin başladığını müjdeliyordu.¹⁰³ Yine 1940 ile 1949 yılları arasındaki bu "sulh ve asayiş" dö-

97 "Jandarma Teşkilatı, yaptığı çalışmalar ve elde edilen sonuçlar hakkında rapor", s. 31.

98 A.g.r., s. 31.

99 A.g.r., s. 44.

100 "I. Umumi Müfettişlik bölgesinin asayiş durumu hakkında rapor", BCA, 30.10.128.923.4 (25 Şubat 1933), s. 2, 7.

101 "CHP tarafından verilecek Cumhuriyet devrinde asayişle ilgili konferans metni", BCA, 490.1.227.898.3 (15 Şubat 1938), s. 17; "İstatistik Genel Müdürlüğü'nün hazırladığı istatistik yıllıkları", BCA, 490.1.1407.656.1 (1942), s. 85.

102 Gemalmaz, a.g.e., s. 165. Bu veri, yalnızca Meclis tarafından onaylanarak infaz edilmiş ölüm cezalarından oluşmaktadır. Dolayısıyla 1920'lerde İstiklal Mahkemeleri tarafından infaz edilmiş binlerce ölüm cezası ile 1937'de Dersim'deki askerî operasyonlar sırasında şekâvet yapmaktan hükûm giyip idam edilen (aralarında Seyid Rıza ve oğlunun da olduğu) 7 kişi bu veriye dahil değildir. A.g.e., s. 166.

103 1930'ların sonunda Doğu'nun çeşitli vilayetlerinde eşkıyaları, silahları ve kaçak malları yakalamak adına askerî operasyonlar yapılmaya devam edildi. Örneğin bkz. "Siirt vilayetinde silah toplama işinin yapılmasına gerek olduğu ve işin gerçekleştirme planı", BCA, 30.10.54.360.14 (3 Eylül 1938), s. 1; "Kalan ve Koç yasak bölgelerine giren şakilere karşı yapılan baskın hakkında", BCA, 30.10.111.751.34 (22 Mart 1940), s. 1.

neminde toplam 176 mahkûm idam edilecek, 1943 yılında Van vilayetinde Milan aşiretinden 32 kaçakçı kurşuna dizilerek infaz edilecektir.¹⁰⁴ O hâlde 1930'ların başından itibaren görülen suç vakalarının sayısındaki bariz azalmaya ve devletin askerî konsolidasyonunun Doğu vilayetleri dahil olmak üzere tüm ülkede büyük ölçüde tamamlanmış olmasına rağmen, devlet şiddeti hem yasal hem de yasal olmayan şekillerde yoğun bir şekilde kullanılmaya devam etmiştir.

1920'lerin ikinci yarısı ile 1930'lu yıllar boyunca Meclis'in önüne gelen ölüm cezası hükümlerinin infazının onaylanması için yapılan görüşmelerde tabiri caizse hep aynı oyun sahnelendi. Meclis, ilgili mazbatanın okunmasının ardından hiçbir tartışmaya gerek duymadan oylamaya geçiyor, istisnasız bir şekilde infazların gerçekleştirilmesini oybirliğiyle onaylıyordu. Başka konulara günlerini ayıran Meclis üyeleri, ölüm cezalarının infazının onaylanması dosyalarını dakikalar içinde görüşüp karara bağlıyordu. Söz konusu Meclis görüşmelerinde neredeyse tek söz alan kişi Meclis Başkanı idi ve ağzından hep aynı cümleler dökülüyordu: "Mazbata hakkında mütalâa var mı? (Hayır sesleri) Mazbatayı kabul edenler... Etmeyenler... Kabul buyurulmuştur."¹⁰⁵ Meclis'in ölüm cezalarının infazları açısından otomatik bir onay mekanizması haline gelmesi, ölüm cezası üzerinden işletilen devlet şiddetinin toplum üzerinde korku yaymayı amaçladığını gösteriyordu. Kaynaklandığı İtalyan Ceza Kanunu'ndan farklı olarak ölüm cezasını öngören 1 Mart 1926 tarihli ve 765 Sayılı Türk Ceza Kanunu Meclis'te görüşülürken Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt şunları söylüyordu:

Arkadaşlar! Ceza Kanunumuz çok serttir. Çünkü inkılap çok kıskançtır. Fakat şunu Heyeti Celilenize temin edebilirim ki, sertliği ile beraber ilmi bir eserdir. Bundan korkacak olanlar ve korkması lazım gelenler Türk milletinin menfaatlerine, Türk milletinin hukukuna ve inkılabına karşı tekin olmayanlardır ve bunların korkması lazımdır. Fakat memleketimizi sevenler, bizden olanlar, Türk İnkılabına hayırhah olanlar, namuslu olanlar, bu sert Ceza Kanununda kendilerine bir masuniyet melcei bulacaklardır. Bu Ceza Kanunu namuslu insanlar için bir masumiyet hüccetidir. Korkacak olanlar arz ettiğim gibi tekin olmayanlardır. İnkılabın ve devletin manası tekin olmayanları, zorbaları, mütecavizleri korkutmaktır, ezmektir.¹⁰⁶

104 Gemalmaz, *a.g.e.*, s. 167. Son örneği 2011'deki Roboski Katliamı olan kaçakçılara yönelik devlet şiddeti sonraki on yıllarda da devam edecektir. "33 Kurşun Olayı" olarak bilinen bu vaka için bkz. Neşe Özgen, *Van-Özalp ve 33 Kurşun Olayı*, İstanbul, Sosyal Tarih Yayınları, 2011.

105 Örneğin bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, 3. Dönem, 2. Yasama Yılı, 15. Birleşim (17 Aralık 1928), 59; s. 3. Dönem, 2. Yasama Yılı, 24. Birleşim (12 Ocak 1929), s. 30; 3. Dönem, 2. Yasama Yılı, 45. Birleşim (28 Mart 1929), s. 55.

106 Akt. Gemalmaz, *a.g.e.*, s. 107.

Adalet Bakanının, TCK'nın sertliğinin yanında "ilmi" olduğunu belirtmesi anlamlıydı. Burada söz konusu olan ilim, devletin şiddet tekelinin meşrulaştırılmasını da kapsayan şiddet ekonomisiydi. *Lanetli Pay* adlı eserinde Georges Bataille, "kaynakların kılığı" ile "fayda ve maliyet" kavramlarına dayanan geleneksel ekonomik modellerin yerine yeni bir "genel ekonomi" kuramı önermiştir. Buna göre tarih boyunca maddi birikimden ziyade sembolik harcamaya kıymet vermiş insanlığın genel ekonomisi, enerji fazlalığının ve taşkınlığının (*excess and exuberance*) kurban etme, askerî fetih, festival gibi kurumlar yoluyla israf edilmesine (*squandering*) dayanır.¹⁰⁷ İşte devlet şiddetinin bu şekilde *israf edilmesi* devlet iktidarının fazlalığını (*superabundance*) kanıtlayarak onu meşrulaştırıyordu. O hâlde mevcut çalışmanın kendi kapsamı dışına çıkan bir sonucu, modern Türkiye'de ölüm cezası tarihinin, alışlageldik "insan hakları" bakış açısından ziyade, *şiddet israfı* ve *bürokratik umursamazlık ve keyfilik* –aynı dönemde hem infazı gerçekleştirilen hem de bürokratik ilgisizlikten ötürü sırası gelmediği için af kanunlarından yararlanıp bir şekilde infazdan kurtulan idam mahkûmları vardı veya ölüm cezası 7 yıl 11 ay ve 12 gün boyunca infaz edilmeyen bir cinayet zanlısı, dönemin siyasi idamlarını meşru göstermek üzere 11 Ocak 1983'te idam edilmişti– kavramları üzerinden yeniden yazılması gerektiğidir.¹⁰⁸

107 Bkz. Georges Bataille, *The Accursed Share-Volume I: Consumption*, çev. Robert Hurley, New York, Zone Books, 1991.

108 Gemalmaz, *a.g.e.*, s. 72. Modern ceza kurumuna içkin bürokratik zihniyetin ilk ve en güçlü eleştirilerinden birisi için bkz. Franz Kafka, *Ceza Sömürgesi*, çev. Gökhan Gören, İstanbul, Öteki Yayınevi, 2016.

**Osmanlı'dan Cumhuriyet'e
Bir "Eşkîyalık Efsanesi":
Koçan (Koçuşığı) Aşireti
(1890-1938)**

CEVAT DARGIN

Koçan (Koçuşığı) aşireti Dersim Bölgesi'nde bulunan yaklaşık 50 Alevi (Kızılbaş) Kürt aşiretten biridir.¹ Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminde, Dersim civarında yaşayan yerleşik topluluklardan olan Türkler ve Ermeniler hemen her yıl bu aşiretle ilgili şikâyetlerini yerel yöneticiler aracılığıyla devlet erkânının dikkatine sunmaya çalışıyorlardı. Çoğunlukla bu şikâyetlerden ve Dersim üzerine yazılmış çeşitli raporlardan oluşan devlet kaynaklarına bakılarak bir Koçan tarihi yazılsa Koçanların etrafa dehşet saçan, devlet tarafından cezalandırılmaktan korkmayan, yağmacı bir "haydut güruhu" olduğu sonucuna varılabilir. Nitekim Cumhuriyet tarihi boyunca yaşanan ayaklanmaları askeri kaynaklara dayandırarak en kapsamlı ve detaylı biçimde yazan Reşat Hallı, Koçanları "yok edilmeleri" gereken "aziz vatanımızın bağrında adeta kangren haline gelmiş, bir çibandan başka bir şey olmayan canavar grubu" olarak tanımlıyor.²

Koçan aşireti, hem Osmanlı'nın son dönemlerinde hem de Cumhuriyet'in ilk yıllarında, üç farklı siyasi rejim boyunca bulunduğu bölgedeki siyasi gelişmelerin merkezinde yer alan bir aşirettir. Kürtler, Ermeniler ve Kızılbaş/Alevilerle ilgili kapsamlı ve trajik gelişmelerin yaşandığı bu dönem Koçanlar üzerinden incelenebilir. Devletin birçok açıdan tahammül sınırlarını belirleyen bu üç meselede de Koçanlar eşine az rastlanır bir rol oynamıştır. Bu üç mesele Dersim'de ve Dersim içinde de Koçanlar üzerinde kesişmiştir. Ne var

1 Koçan veya Qoçan makalenin konusunu oluşturan aşiretin Kürtçe ismi, Koçuşığı ise aynı aşiretin Türkçe ismidir. Makale boyunca ayırım gözetmeksizin her iki isim de kullanılmıştır.

2 Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1972, s. 190.

ki sadece devlet arşivleri ve yine devlet yetkilileri tarafından kaleme alınmış kaynaklar Koçanları sadece eşkiya olarak tanımlamaktadır. Bu durum eşkıyalık tarih yazımı için zengin kaynaklar sunsa da, bu çalışmada Koçanların eşkıyalık faaliyetleri göz ardı edilmeden, onlara farklı pencerelerden bakmanın imkânları aranmaktadır. Bu bağlamda hem resmî kaynaklarda mevcut alt bilgiler ve varsayımlar hem de Ermeni kaynakları ve Fransız devlet arşivleri başta olmak üzere çeşitli alternatif kaynaklara başvurulmuştur. Koçanlar, makalenin kapsadığı 1890-1938 yılları boyunca imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinin yarattığı şiddet sarmalının merkezinde kendini bulmuş ve bunun sonucunda devlet tarafından yok edilmek üzere hedef alınmıştır. Bu açıdan bakıldığında Koçanların yok edilme süreci modern devlet inşasıyla orantılı olarak gelişmiş ve Koçan aşireti hem ideolojik söylem hem de savaş teknikleri açısından bu sürecin önemli aktörlerinden biri olmuştur. Makaledeki anlatımlar bu değerlendirme ışığında okunmalıdır.

Koçan aşiretine yönelik devlet siyaseti ve bu aşiretin yaşam pratikleri hem II. Abdülhamid döneminde (1876-1908) hem İkinci Meşrutiyet (1908-1921) ve daha sonra Cumhuriyet döneminde yazılmış kaynaklar ışığında ele alındığında, imparatorluktan ulus-devlet dönemine geçişte yaygın olarak bilinenin ve/veya bilinmesi istenilenin aksine, radikal değişimlerden ziyade siyasi devamlılığın da oldukça güçlü bir zemin olduğunu göstermeleri açısından verimli örnekler sunmaktadır. Bu bakımdan 1926 yılında yapılan Koçuşığı Operasyonu'na ve 1937-1938 Dersim katliamlarında insansızlaştırma politikalarına maruz kalmış bölgelerin birinde varlığını sürdürmeye çalışan bu aşiretin devlet tarafından açıkça yok edilmek üzere hedef alınması da modern devlet inşasında “devlet-dışı alan” (*non-state space*) ve “devlet-dışı toplum” (*non-state people*) bırakmama siyasetinin en çarpıcı örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.³

1934 yılında Korgeneral Kazım Orbay tarafından yazıldığı tahmin edilen, Jandarma Genel Komutanlığı tarafından gizli ve göreve mahsus olmak üzere 100 adet basılmış olan *Dersim* adlı kitap niteliğindeki devlet raporunda Koçan aşiretine de yer verilmiştir.⁴ Raporda Koçan aşiretinin Çemişgezek ve Hozat bölgelerinde meskûn olduğu, az miktarda ziraatla uğraştığı ve 7 kabileden meydana geldiği aktarılmaktadır.⁵ Aynı raporda bu aşirete ait silah miktarının 300 ila 560 arasında ve aşiretin toplam nüfusunun ise 2.500 ile 4.000 arasında olduğu tahmin edilmiştir. Bu aşiretin sürekli olarak isyan hareketlerine dahil olduğu ancak 1926 senesinde aşirete karşı yapılan askerî

3 Bu kavramlar için bkz. James C. Scott, *The Art of not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*, New Haven, Yale University Press, 2009.

4 Mesut Özcan, *Dersim ve Madımak Söyleşileri*, İstanbul, Doğan Egmont Yayıncılık, 2016, s. 53.

5 *Dersim* [Jandarma Genel Komutanlığının Raporu], İstanbul, Analiz B. Y. T. U. Şirketi, 1934, s. 82.

harekât ve bilhassa aşiret reisi İdare İbrahim Ağa'nın vefatından sonra aşiretin eski birliğini koruyamayarak dağıldığı da raporda belirtilmiştir.

Başka bir gizli basım olan ve 1970'lerin başında yazıldığı tahmin edilen Türkiye'nin 23 ilinde yaşayan bütün Kürt aşiretlerini siyasi ve askerî boyutlarıyla tanımlayan *Aşiretler Raporu* adlı kitapta da Koçan aşiretine yer verilmiştir.⁶ Bu raporda aşiretler, siyasi konumları açısından “güvenilmez”, “yurda bağlı görünen”, “Kürtçülük faaliyetlerini destekleyen” ve “yurdu muza bağlı” değerlendirmeleriyle kategorize edilmiş ve Koçan aşireti de “yurdu muza bağlılıklarına güvenilmez” kategorisinde değerlendirilmiştir. Aşiretin dili “Kürtçe (Zaza)”,⁷ mezhebi “Caferî-Alevî” ve nüfusu 2.500 olarak verilmiştir.⁸ Raporun dikkat çeken yönlerinden biri ise aşiretlerin siyasi konumları il bazında değerlendirildiğinde “güvenilmez” kategorisindeki aşiretlerin Dersim’de yoğunlaşmasıdır. Bir başka ifadeyle, Osmanlı’nın son dönemlerinde ve Cumhuriyet tarihi boyunca devlete itaat etmeleri ve “yurda bağlılıklarının” sağlanması için her türlü şiddete maruz bırakılmış olan Dersim aşiretleri ve bunlar arasında kendi adını taşıyan kapsamlı bir askerî operasyonla tarumar edildiği belirtilen Koçan aşireti, kabaca yüz yıllık bir süreç sonrasında halen “en güvenilmez” kategorisinde bulunmaktadır.

II. Abdülhamid döneminde Koçan aşireti (1876-1908)

18 Temmuz 1890 tarihli bir arşiv belgesinde Koçuşığı aşireti eşkıyasının yakalanması için bir müfreze askerle üzerlerine varıldığı ve bunlardan 11’inin ele geçirilmesiyle operasyona son verildiği belirtilmiştir.⁹ Dersim livasını yöneten Meclis (Meclis-i İdâre-i Livâ-i Dersim) tarafından kaleme alınan bu belgede, benzer operasyonların belirli aralıklarla yapılması durumunda eşkıyalığa tamah edenlerin bu isteklerinden soğuyacağı, bazı aşiret reislerinin devlet yanlısı olmasının sağlanacağı, bölgede huzurun ve asayişin teminiyle beraber yolların da yapılabileceği vurgulanmıştır. Bundan yaklaşık bir sene sonra Dördüncü Ordu Komutanlığı, saraya yazdığı şifreli bir telgrafta Koçan aşireti liderlerinin etrafındaki diğer aşiretlerle birlikte hareket etme çabalarının başarısız olması hasebiyle, bu aşiret içinde ayrışmaların yaşandığı ve bunlardan bir kısmının eşkıyadan ayrılıp “hükûmete gelmekte olduklarından”, bu bölgeye yönelik yapılması planlanmış olan askerî harekâtın sadece Koçuşığı ve Şamuşığı aşiretlerinin hükûmet iktidarını kabul etmeyen kısımlarıyla sınırlandırılması önerilmiştir.¹⁰

6 *Aşiretler Raporu*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1998, s. 196-297.

7 Zazaca orijinal metinde de Kürtçeden sonra parantez içinde yazılmıştır.

8 A.g.e., s. 297.

9 BOA. Y. PRK. PT., 10/77 (18 Temmuz 1890).

10 BOA. Y. MTV., 53/115 (3 Eylül 1891).

1892 yılında alınan bir istihbarata göre, bir kısım silahlı Ermeni, Dersim’de Koçuşığı ve Şamuşığı aşiretlerinin bulunduğu bölgeye gelip propaganda çalışmaları yapmıştır.¹¹ Daha sonra Dersim mutasarrıfının yaptığı inceleme sonucunda bu Ermenilerden üçünün Koçuşığı aşiretiyle beraber karışıklık çıkarmak maksadıyla örgütlenip silah ve cephane toplamaya çalıştıkları, “Kürt Yusuf Ağa’nın” verdiği bilgilere dayandırılarak rapor edilmiştir. Ayrıca raporda Ermeni birinin de bir katletme olayından dolayı kaçıp Dersim’e sığındığı bildirilmiştir. Aynı raporda bu gibi faaliyetleri kabul edip hoş karşıladıkları için Koçuşığı aşiretinin 4 tabur askerle “terbiye” edilmesi gerektiği bildirilmiştir.¹² Bu ve daha sonraki raporlardan anlaşılabileceği üzere, Koçuşığı aşireti sadece eşkıyalık faaliyetleriyle değil, Ermenilerle olan münasebetleriyle de sık sık gündeme gelmekte, bazen bu iki durumun iç içe geçtiği görülmektedir. Ermenilerin Koçuşığı aşiretine sığınıp onlarla beraber eşkıyalık ve yağmacılık yaptığı çeşitli raporlarda dile getirilmiştir. Örneğin 1895 yılında Tuğgeneral (Mirivâ) Ali Şefik, Dersim’in sarp coğrafyasına ve Dersim’de yaşayanların sürekli eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmalarına ilaveten, ortalığı karıştırmak isteyen Ermenilerin Koçuşıklılarla ortak hareket etmek istediklerini, Koçuşığı Bölgesi’nde şimdiden 120 kadar Ermeni’nin birikmiş olduğunu, bir önlem alınmaması durumunda bunların sayılarının artacağını belirtmiştir.¹³

Aynı yıl liva kumandanı, Vehbi Paşa’ya yazdığı bir raporda yine Koçuşıklıların nüfus sayımına riayet etmemelerinin yanı sıra, bir de özellikle hükümet merkezlerine yakın köylerdeki ahaliden 45 kişiyi öldürüp eşyalarını ve hayvanlarını yağmaladıklarını bildirmiştir.¹⁴ Komutan ayrıca bizzat kendi komutasındaki Miralay Mehmed Ali Bey’le 180 askeri alıp Koçuşığı aşiretini cezalandırmak üzere bu aşiretin bulunduğu bölgeye gittiğini yazmıştır. Komutanın yazdığına göre, “750 kadar eşkıya ile” beş buçuk saat boyunca çatıştıktan sonra eşkıyadan 17’si ele geçirilmiş, geri kalanı da kaçmıştır. Komutan, askerlere hiçbir zarar gelmeden geri dönmeye karar verdiklerini, ancak iki saat yol aldıktan sonra Miralay Mehmed Ali Bey’in onu taşımak üzere kullanılan “hayvana bindirilmesi mümkün olmadığından orada kaldığını” ve 8 askerin de onu korumakla görevlendirildiğini belirtmiştir. Olayın nasıl ve neden yaşandığını açıklamayan komutan, oradaki eşkıyanın geride kalan miralay ve 3 askeri vurduğunu belirtiyor. Komutan bu olay üzerine, bahsi edilen eşkıyanın “hiçbir ferdi geri bırakılmayarak” “ölü ve diri olarak” (*hay-yen*) ele geçirilmeleri için 6 tabur askerle yeni bir harekâta hazırlandıkları-

11 BOA. DH. ŞFR., 155-95 (29 Ağustos 1892).

12 Adı geçen belge [Bundan sonra a.g.b.].

13 BOA. Y. EE., 163/2 (27 Ocak 1895).

14 BOA. Y. PRK. ASK., 103/58 (20 Şubat 1895).

nı aktarmakta, ancak bahsi edilen operasyonun akıbeti hakkında bilgi vermemektedir.¹⁵

1895 yılında yaşanan bir başka eşkıyalık olayı da şöyle olmuştur: Mamûretülaziz Valisi Rauf Bey'in bildirdiğine göre, Dersim'in Koçuşığı aşireti eşkıyaları Kemah'a bağlı bir köyü basıp 1.000 adet küçükbaş ve büyükbaş hayvanı gasbetmiş ve hayvanların iade edilmesi için bu aşiretle görüşmeye giden Yüzbaşı Necib Bey'i de rehin almıştır.¹⁶ Aşiret liderleri hapiste olduğu tahmin edilen Beko adında bir şahsın serbest bırakılması karşılığında Necip Bey'i bırakacaklarını bildirmiştir. Bu koşulun "siyaseten" kabul edilemeyeceği gerekçesiyle Beko'nun bulunduğu hapisanede güvenlik önlemleri artırılmış ve Vali Rauf Bey bütün bu yaşananları, o sırada görevde olan Dersim mutasarrıfının acizliğine yorup bu kişinin bir an önce görevden alınmasını istemiştir.¹⁷ Bundan yaklaşık bir yıl sonra yazılmış bir belgede, "Koçuşığı takımı" olarak bahsedilen Koçuşaklıların "yine baş göstererek Çemişgezek ahâlisine tahammül olunamayacak derecelerde" saldırılara başladığı bildirilmektedir.¹⁸ Aynı belgede Müfettiş Şâkir Paşa'nın bu eşkıyaları diğerlerine ders ve ibret olacak şekilde sindirmek ve itaatkâr Müslüman halkı (ahâlî-yi mutî'a-i İslâmiye) bu tür saldırılardan kurtarmak gerektiği vurgusu da paylaşılmıştır.

Dördüncü Ordu Komutanı Zeki Paşa 1907 yılında yaptığı bir değerlendirmede, çeşitli sebeplerden dolayı "eşkıya yuvası olan Dersim'in" sindirilip yola getirilmesinin (te'dib ve islâhı) mümkün olamadığı gerekçesiyle, Dersim'e yönelik yapılacak genel bir askerî operasyon yerine "en fazla haydut ve kan dökücü" (en ziyâde şakî ve hûn-rîz) olan, aralarında Koçuşığı aşiretinin de bulunduğu üç aşirete karşı bir operasyonun yapılmasını salık vermiştir.¹⁹ Zeki Paşa'ya göre geçmiş yıllarda bu aşiretlere karşı defalarca askerî operasyonlar yapılmış olmasına karşın bunlar ıslah edilememiş ve özellikle Koçuşığı aşireti bir miralayı şehit edip bir taburu hezimete uğrattığı hâlde yeterince cezalandırılmadığı için çok şımarmış, civar kazaları yağmalamaya devam etmişti.²⁰ Zeki Paşa'nın yaklaşımından da anlaşılacağı üzere, II. Abdülhamid dönemi boyunca devlet yetkilileri Dersim aşiretlerine yönelik eşkıyalık faaliyetlerini önlemek amacıyla genel bir askerî operasyon ve sindirme politikasının gerekli olduğunu düşünse de, bunun çeşitli sebeplerle yapılamayacağı kanaatindeydi. Bunun yerine başta Koçuşığı aşireti olmak üzere belli aşi-

15 A.g.b.

16 BOA. DH. ŞFR., 176-58 (2 Temmuz 1895).

17 A.g.b.

18 BOA. MKT. MHM., 503-12 (4 Eylül 1896).

19 BOA. Y. PRK. ASK., 252/18 (24 Kasım 1907).

20 A.g.b.

retlerin hedef alınması ve bunlara yönelik politikanın Dersim'in geri kalanı üzerinde de etkili olacağı yaklaşımını benimsemişlerdir.²¹

İttihat ve Terakki döneminde Koçuşığı aşireti (1908 ve sonrası)

24 Temmuz 1908 tarihinde gerçekleşen II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce, 3 Temmuz 1908 tarihinde yazılmış bir raporda, Koçuşığı aşiretinin toplam 300 kadar silahlı kişiye ve 150 kadar yeni silaha sahip olduğu belirtildikten sonra, bu aşiretin devlet iktidarını tanımadığı (gayri-mutî) ve haydut-eşkiya (şakî) olduğu belirtilmektedir.²² Bunun yanı sıra aynı raporda Koçuşaklıların aslında kendilerini geçindirebilecek kadar arazi ve hayvana sahip olduğunu ancak ziraatlarının pek az olduğu belirtilmiştir. Rapora göre Koçuşaklılar, Hozat kazası dahilinde bulunan aşiretlerin en haydut ve azgın (şerîr) olanı olarak biliniyor ve bunlar devlet memurlarına sürekli olarak saldırıyorlardı (tecâvüz). Koçuşaklıların her açıdan bastırılıp yola getirilmesi gerektiği belirtildikten sonra, aşiretin farklı kollarının ağalarının isimleri tek tek sayılmış ve bunların her birinin ötekinden kötü (şerîr) olduğu vurgulanmıştır.²³

II. Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul'da İmparatorluk'un siyasi tarihi açısından önemli gelişmeler yaşanırken, Dersim'de kapsamlı ve oldukça şiddetli bir operasyon devam etmekte idi. Bu operasyonu yöneten komutanlardan biri olan Tuğgeneral Ziya Yergök'e göre bölgedeki insanlar "Kürd'ü, Ermeni'yi, Arab'ı, Arnavud'u, Rum'u Türk'e düşman eden" şeyin hep Abdülhamid'in entrikaları olduğu inancındaydı ve "azınlıkların yaptıkları kötülükler" unutulmuş, suç hep Abdülhamid'e yüklenmişti.²⁴ Yergök'ün ifadesiyle "suçsuz, günahsız, hiçbir şeyden haberi olmayan halk" eşitlik, kardeşlik, adalet esasları içerisinde kardeşçe yaşanacak inancına sahipti ve hatta "Genç, yaşlısı, okumuşu, okumamışu, bu inancın süreceğine inanıyordu."²⁵ Yeni rejimin ilan edilmesini, Dersim'de Dujik (Sultan Baba) Dağı'nın eteklerinde "21 pare top atarak bir ay sonra da olsa" kutladıklarını belirten Yergök, rejim değişikliğine rağmen operasyonlara devam edip onlarca köyü yakıp yıkip talan ederek Erzincan'a döndükten sonra oradaki değişimi şu sözlerle aktarmaktadır:

21 Buraya değin anlatılanlara ek olarak Abdülhamid dönemi devlet aklının Dersim'e yönelik algısı ve siyaseti için ayrıntılı bilgiye dair bkz. Yalçın Çakmak, *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019.

22 BOA. I. DH., 1467/1326 C/1 (3 Temmuz 1908).

23 A.g.b.

24 Sami Önal, *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları: Harbiye'den Dersim'e (1890-1914)*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2006, s. 199.

25 Adı geçen yerde [Bundan sonra a.g.y.]

Meşrutiyet Erzinan'a yeni bir hava getirmişti. Ermenilerle Müslümanlar kardeş olmuş, aralarındaki eski güvensizliğe son vermişler, keşişlerle hocalar barışmış, etrafta Kürt korkusu kalmamıştı. Eskiden eşkiya olarak tanınan kişiler Erzinan'a serbestçe gidip geliyorlardı.²⁶

Koçuşığı özelinde bakıldığında ne bu ne de bir sonraki rejim değişikliği Yergök'ün bahsettiği değişimleri getirmişti. Onların eşkiyalık faaliyetleri devam ettiği gibi, devletin onları cezalandırıp kendi hükmü altına alma çabaları da devam etti. Yergök'e göre tam da rejim değişikliğinin yaşandığı günlerde oldukça nüfuzlu olan aşiret liderlerinden Seyid Rıza teslim olmuş, "en azılı eşkiyadan olan" Koçuşığı aşireti lideri İdare İbrahim yakalanmış, 200 kadar da mavzer ele geçirilmişti. Yergök, bu silahların eşkiyanın elinde olduğu tahmin edilen silah miktarının %5'i bile olmadığını belirttikten sonra, İdare İbrahim'in yakalanışını ise şu sözlerle açıklamaktadır: "İdare iki-üç sıralı kordon altında getirildiği halde Seyyid Rıza'nın misafiri gibi ağırlanıyordu."²⁷

Bu tarihe kadar ve bundan sonraki dönemde de eşkiyalık faaliyetlerinin sebeplerinin pek irdelenmemesi veya irdelense bile çözüm olarak ilk ve çoğu zaman tek yöntem olarak askerî operasyonların öngörülmesi aslında bizi, Koçuşığı aşiretini anlamamızda bir sığlığa sıkıştırıyor. Koçuşaklıların Ermenilerle ve daha sonra göreceğimiz üzere Koçgirililerle olan münasebetlerini irdeleyerek, bu sığıktan çıkmanın kapılarını aralayabiliriz. Bunların dışında Osmanlı ve Cumhuriyet devlet arşivlerinin bize ulaştırdığı kayıtlardaki bakış açılarına alternatif olarak Koçuşaklılardan kalan kaynaklar olmadığından, bu sorunu yabancı kaynaklar üzerinden tahlil ederek, tek taraflı eşkiyalık söylemine alternatif bir söylem geliştirebiliriz. Başka bir ifadeyle Koçuşaklılara sadece dönemin devlet yetkililerinin ürettiği kayıtlar üzerinden yaklaşırsak onları sessiz bırakmış oluruz.

Bu sorunu kısmen de olsa aşabilmek için 1908 yılında Dersim'de yaşanan olaylar hakkında o dönem bölgede görev yapan Fransız diplomatların yaptığı değerlendirmelere bakmakta fayda var. Fransa'nın Erzurum Konsolos Yardımcısı'na göre Osmanlı Hükümeti "Kızılbaş olan her şeye" açık bir düşmanlık besliyor ve Kızılbaşları zararlı bir unsur olarak görüyordu.²⁸ Fransız diplomat ayrıca "yetkililerin eline düşme talihsizliğine sahip olan" Dersimlilerin özgürlüklerini "geri satın almak için" büyük miktarlarda fidye ödemek zorunda kaldıklarını ve hapisten ancak servetlerinden önemli bir kısmını yerel yetkililere rüşvet olarak verdikten sonra çıkabildiklerini ve çıktktan son-

26 A.g.e., s. 204.

27 A.g.e., s. 192.

28 Archives diplomatiques, Centre de Nantes, Des Affaires Étrangères, Constantinople, 166PO/E (1903-1913), No. 131, *Les Kizilbachs*.

ra da kaybettiklerini civardaki yerleşimlere ve bölgeye giden devlet memurlarına saldırarak tedarik etmeye çalıştıklarını aktarıyor. Ayrıca konsolos yardımcısına göre, Dersim aşiretleri genellikle “herhangi bir nedenle Osmanlı Hükümeti için zorluklar yaratmak isteyen bir generalin, valinin veya muhtasarının kışkırtmasıyla” ayaklanıyorlardı.²⁹ Fransız yetkili, Dersim’deki duruma aşına olan kişilerin 1908’de Dersim Bölgesi’nde yaşanan Kızılbaş isyanının tek sebebinin hükümet olduğu konusunda hemfikir olduğunu belirtip, Dersimlilerin hükümetten temel olarak tarafsız ve adil davranmasını istediklerini vurguluyor. Aynı dönemde Diyarbakır’da bulunan başka bir Fransız yetkili de benzer bir değerlendirmede bulunup, Kızılbaş isyanlarının çoğu zaman hoşgörüsüz ve yolsuzluğa bulaşmış yetkililerden kaynaklandığını belirtiyor.³⁰ Aynı yetkiliye göre Dördüncü Ordu Komutanı Zeki Paşa Dersim’deki savaş ganimetlerinden en çok faydalanan kişi iken, onun kardeşi Ahmed Paşa bir kuzu ya da az miktarda tereyağıyla bile memnun kalabiliyordu.³¹ İstanbul’da bulunan bir başka Fransız diplomat da devlet yetkililerinin “Dersimlilerin pazardan almaya geldikleri tahıllara el koyduğunu” ve Dersim’deki karışıklıkların sorumlusunun bu tür eylemler olduğunu bildiriyordu.³² Aynı yetkili hükümetin orduya “Dersim’deki tüm köyleri yok etme ve sakinlerini dağıtma” talimatı verdiğini ve hükümetin “sefer gücünün bu amaçla kullanması için büyük miktarlarda petrol siparişi verdiğini” açıklamaktaydı.

Yine aynı dönemde Fırat Nehri havzasında araştırmalar yapan Amerikalı akademisyen Ellsworth Huntington’ın anlattığına göre, 1908 baharında hükümet güçleri “Dersimli Kürtlerin satın aldığı tahıl yüklü büyük bir kervanı” ele geçirdi ve Dersim’e yönelik tüm ithalat faaliyetlerini yasakladı.³³ Huntington bu gelişme üzerine aşiret liderlerinin hükümete, yiyecekleri ve hayvanları Dersimlilere iade etmemesi ve bazı tutukluları serbest bırakmaması durumunda hükümet güçlerine saldıracaklarını belirten bir uyarı gönderdiğini ancak hükümetin buna tepkisinin, bir tahmine göre toplamda 30.000’i bulan büyük bir askerî gücü Dersim’e doğru seferber etmek olduğunu belirtiyor. Operasyon başladıktan sonraki gelişmeleri ise Kazım Orbay *Dersim* adlı raporda anlatıyor. Orbay’a göre kendini savunan Dersimliler bir tabur askere saldırır, birkaç askeri öldürür ve geriye kalanların tüm silah ve mühim-

29 A.g.b.

30 Archives diplomatiques - Centre de Nantes, Des Affaires Étrangères, Constantinople, 166PO/E (1903-1913), No. 131 (Au sujet des opérations militaires Contre le Dersim), Diarbékir, le 7 Août 1908.

31 A.g.b.

32 Archives diplomatiques - Centre de Nantes, Des Affaires Étrangères, Constantinople, 166PO/E (1903-1913), No. 131, Au sujet de Abouk Ahmed Pacha, le 16 Août 1908.

33 Ellsworth Huntington, “The Mountaineers of the Euphrates”, *National Geographic Magazine*, 2/20, 1909, s. 142-155, 143.

matına el koyup, onları “çırılçıplak soyduktan sonra” serbest bırakır ve bunlar “Hozat’a acınacak koşullarda varır.”³⁴ Dersimliler telgraf hatlarını da ke-since Dersim’de “çok tehlikeli durumların ortaya çıktığı haberleri” yayılır ve hükümet Zeki Paşa’yı görevden alıp bölgeye takviye güçler gönderir. Aşiretler nihayetinde hükümet güçlerinin bütün Dersim’i kuşatıp denk geldikleri “bütün köyleri ve ekinleri yakması” sonucunda teslim olmaya başlar.³⁵

Bundan birkaç yıl sonra yaşanan olaylar Dersim’de değişen pek bir şeyin olmadığını kanıtlar niteliktedir. 1917 yılında 36. Kafkas Fırkası Kumandanı “Kâimmakâm Kazım” imzalı bir askerî raporda, Dersimli İdare İbrahim yönetimindeki Koçuşağı aşiretinin bir hafta evvel Eğin köylerine saldırdığı, diğer bazı Dersim aşiretlerinin, Ermenileri Erzincan’a aktarmakla meşgul olduğu ve bir kısmının ise düşmana karşı pozisyon aldıkları belirtilmiştir.³⁶ Bu tarihlerde Dersim üzerinden Rus kontrolünde bulunan Erzincan’a binlerce Ermeni aktarılmış ve Koçuşağı aşireti de bunda önemli bir rol oynamıştır.³⁷ 1916 yılında Ermeni Devrimci Federasyonu Taşnaksutyun’un başlattığı bir projeye soykırımdan kaçıp çeşitli yollarla Rusya kontrolündeki bölgelere varmış olan Ermenilerle yapılan söyleşilerin önemli bir kısmında Dersim üzerinden Erzincan’a geldikleri anlatılmıştır.³⁸ Yapılan bu görüşmeler kayda alınmış ve daha sonraki yıllarda Ermeni devlet arşivlerine aktarılmış olup, yakın zamanda Türkçeye de çevrilmiştir.³⁹ Bu kayıtlardaki anlatılardan anlaşıldığı üzere Dersim Kürtleri büyük riskler alarak çevre il ve ilçelerden önemli sayıda Ermeni’yi Dersim’e kaçırmış ve buradan da kabileler halinde Erzincan’a götürüp, oradaki Rus ve Ermeni güçlere teslim etmiştir.⁴⁰

Bu hikâyelerin en çarpıcılarından biri, Çemişgezek ilçesine bağlı Ali Boğazı yakınlarındaki eski Ermeni köyü Hazeri’de yaşarken tehcir sırasında kaçıp önce Diyar Ağa’ya sığınan ve daha sonra Erzincan üzerinden özgürlüğe kavuşan Vazken Andreasyan’ın öyküsüdür.⁴¹ Andreasyan anılarında, Koçuşa-

34 Dersim, s. 126.

35 A.g.e., s. 128. Ayrıca bkz. Burhan Özkök, *Osmanlı Devrinde Dersim İsyanları*, Ankara, Askerî Mecmua, 1937, s. 16.

36 ATASE. A., 4-3671., D.39. F.13 (1 Ağustos 1917).

37 Dersim üzerinden kaçarak canlarını kurtaran bazı Ermenilerin hikâyeleri için bkz. Hovsep Hayreni, *Yukarı Fırat Ermenileri: 1915 ve Dersim*, İstanbul, Belge Yayınları, 2015; Verjine Svazlian, *Ermeni Soykırımı: Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları*, İstanbul, Belge Yayınları, 2013; Diran Lokmagözyan, *Kadername: Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeni Soykırımı-1915: Hayatta Kalanların Tanıklıklarına Dair Belge Koleksiyonu*, İstanbul, Belge Yayınları, 2014.

38 Lokmagözyan, a.g.e.

39 A.g.e.

40 Yakın zamanda Türkiye’de gündeme gelmiş olan Dersimlilerin Ruslarla işbirliği için ödüllendirildiği iddiaları aslında onların soykırımdan kurtardıkları Ermeniler için yaptıkları fedakârlıklar karşılığında verilmiş ödüllerdir.

41 Vazken Andreasyan, *Hazaribadun (Hazariname)*, Beyrut, Donigyan Basımevi, 1984. Bu kaynağın bir kısmının Türkçeye çevrilmiş hali için bkz. Hayreni, a.g.e., s. 612-669.

ğı aşiretine Ermenilere yaptıkları yardımlar için övgüler sunmakta, özellikle Ermeni ve Kürtlerin ortak bir direniş cephesi oluşturması için çaba harcayan Koçuşaklı Seyid Ağa'ya şükranlarını sunmaktadır. Andreasyan devletin Seyid Ağa'yı bu yüzden özellikle hedef aldığını ve 1915 yılında onu öldürdüğünü belirtmektedir. Andreasyan'ın anlattığına göre, babasının yakın arkadaşı olan Seyid Ağa'nın cenazesinin kaldırıldığı gün Hazeri Köyü'ne gelen askerler oradaki Ermenileri sürgüne göndermiş ancak cenaze töreni için Seyid Ağa'nın köyüne giden Ermeniler –bunlara Andreasyan'ın babası da dahildir– sürgünden kurtulmuştur.⁴²

Savaş daha bitmeden Ruslar Erzincan'dan çekilmiş, Ermeniler bölgede büyük oranda yok edilmiş ve geriye yine eşkıyalık hikâyeleri kalmıştır. 1919 tarihli bir belgede bir grup Dersim aşiret reisi Harbiye Nezareti'ne yazdıkları dilekçeyle Koçuşaklı aşiretinin geçmişte olduğu gibi o sene de çevre il ve ilçelerde bulunan ahaliye saldırdığını, bu saldırıların sebep olduğu “feryâd ve figanın vilayet dahilindeki hükümet dosyalarını” doldurduğunu ve bu durumun “bütün Dersim nâmını (adını/ününü)” lekelediğini belirterek şikâyetçi olmuştur.⁴³ Bu ağalar devlete olan bağlılıklarını belirttikten sonra, Çemişgezek'teki bazı şahsiyetlerin Koçuşaklı aşiretini bu davranışlara sevk ettiğini ve bu durumun bütün Dersim için bir “kargaşalık” sebebi olabileceğini dile getirmişlerdir.

Erken Cumhuriyet döneminde Koçuşaklı aşireti (1923-1938)

İmparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde Dersim Bölgesi'nde ve belki de ülke genelinde yaşanan en önemli olaylardan biri Koçgiri “İsyanı” olarak bilinen olaylardı. Koçgiri Olayları ile ilgili bilinen en belirgin durum aşiret mensuplarına yönelik gerçekleştirilen katliamlardır.⁴⁴ Bu katliamlarda Merkez Ordusu'na ek olarak Karadeniz Bölgesi'nden topladığı çetelerle bölgeye gelen, daha sonra Mustafa Kemal'in özel koruma birliğinin başına terfi edilecek olan Topal Osman'ın vahşetinden kaçan birçok Koçgirili, yaşanan olaylarda büyük role sahip olduğu düşünülen Ali Şir de dahil, Dersim'e ve özellikle Koçan Bölgesi'ne sığınmıştır. Böylelikle genelde Dersim, özelde ise Koçan aşireti ve onların meskûn olduğu bölge kısa bir süre içinde önce soykırımdan kaçan Ermenilere, daha sonra da katliam ve talanlardan kaçan Koçgirili Kızılbaş Kürtlere sığınak olmuştur.

42 A.g.e., s. 616-618.

43 BOA. DH. I. UM. EK. 116/58 (19 Aralık 1919).

44 Koçgiri olayları üzerine yapılmış ayrıntılı çalışmalar için bkz. Mahmut Akyürekli, *Koçgiri Kırımı (1920-1921)*, İstanbul, Ava Yayıncılık, 2016; Dilek Kızıldağ Soileau, *Koçgiri İsyanı: Sosyo-Tarihsel Bir Analiz*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017. Ayrıca Koçgiri Aşireti ile ilgili ayrıntılı bilgi için de bkz. Ali Haydar Bektaş, Burak Bektaş, Gültekin Uçar, “Koçgiri ve ‘Aşiretleri’”, *Aktör, Müttefik, Şakî: Kürt Aşiretleri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2022, s. 273-297.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Dersim Bölgesi'ni en çok etkileyen gelişmelerden biri de 1925 yılında gerçekleşen Diyarbakır merkezli Şeyh Said Ayaklanması'dır. Bu ayaklanma sırasında devlet yetkililerinin en çok endişe duyup isyana katılmalarını engellemeye çalıştıkları bölgelerden biri de Dersim'dir. Dersimli aşiret reisleri Elâzığ'a davet edilmiş, bir otelde günlerce ağırlanmış ve çeşitli yöntemlerle isyana katılmaları engellenmiştir. "Vâli Vekili Kâzım" imzalı 27 Eylül 1925 tarihli bir belgede, bu duruma yegâne istisnanın Koçuşığı aşireti olduğu belirtilmektedir.⁴⁵ Vekil, ayrıca bölgenin mühim aşiretlerinden olan Yukarı Abbas Uşağı reisi Seyid Rıza, Kırgan aşiret reisi Süleyman ve Kureşan aşiret reisi Seyid Hüseyin ile "temâs" ettiğini ve bu aşiret reislerinin 5 Mart 1925 tarihinde eski "3. Ordu Müfettişi Kâzım [Karabekir] Paşa hazretlerine gönderilmiş olan" mektupta da belirttikleri üzere, devlete hizmet etmek için hazır oldukları dile getirilmiştir.⁴⁶ Vali vekili Dersim'deki çeşitli aşiretler arasındaki ilişkilerden ayrıntılı bir şekilde bahsettikten sonra, Dersim aşiretlerinde siyasi bir isyan veya bunu körükleyecek "rûhî" bir yatkınlığın olmadığını vurgulamıştır. O, bu durumu Dersim aşiretlerinin dışarıdan gelen propaganda ve akımlardan kolayca etkilenmemesine bağlamış ve buna kanıt olarak da "son hâdise-i 'ısyâniye (Şeyh Said İsyanı)" esnasında Dersim aşiretlerinin milis kuvvetleriyle (devlete) yaptıkları hizmeti, gösterdikleri sükûneti ve sadakati işaret etmiştir.⁴⁷ Vali vekili buna yegâne istisnanın Koçuşaklılar olduğunu belirtmiştir.

Şeyh Said İsyanı'na atıfla 1925 yılında yapılan bu değerlendirmeler aslında kısa süre sonra Koçuşığı aşiretine yönelik yapılacak "yok etme" operasyonunun işaretlerini vermekte olsa da, operasyon başlamadan önce yine eşkıyalık faaliyetleri raporlanmış ve operasyonun bu faaliyetlere cevaben yapıldığı fikri öne çıkarılmıştır.⁴⁸ Resmî kaynaklarda bu eşkıyalık faaliyetlerine karşı yapıldığı öne sürülen Koçuşığı Operasyonu bir aşiretin adını taşıması açısından örnek teşkil etmektedir. Aslında operasyonla ilgili kararın daha önceden verilmiş olduğunu "görülen lüzûma binâen Dersim ve havâlisinde tedkikât (araştırma/inceleme) icrâsına me'mûr edilen (görevlendirilen) Diyârbekir Vâlisi Cemal Bey'in" yazdığı 8 Ağustos 1926 tarihli rapordan anlayabiliriz.⁴⁹ İlgili raporun sadece bir kısmı Osmanlı arşivlerinde mevcutken, raporun tamamı Jandarma Genel Komutanlığı'nın gizli *Dersim* kitabında bulunmaktadır.⁵⁰ Ra-

45 CA. 30-18, 15-49-11.

46 A.g.b.

47 A.g.b.

48 A.g.b.

49 CA. 030-10, 126-901-2. Cemal Bey bu raporu yazmak için Dersim'de yaptığı seyahatlerden dolayı orayı daha iyi tanıdığı gerekçesiyle daha sonra Elâzığ valisi yapılmıştır.

50 CA. 030-10, 126-901-7; *Dersim*, s. 170-173.

porun arşivlerde bulunmayan kısmı Koçuşığı aşiretiyle ilgili olan kısım olup, bu kısmın içeriği de göz önünde bulundurulduğunda sansürlenmiş olabileceği düşünülebilir. Cemal Bey raporunda Dersimli aşiretlerin Kürt değil Türkmen aşireti olduklarını savunurken, raporun arşivlerde bulunmayan kısmında ise, Çemişgezek'te bulunan ve "Şekâveti san'at-ı mutade ittihaz etmiş (geçici kazanç sanatı olarak benimsemiş) ve Koçgiri hadisesi mahkûm ve maznularından (zanlılarından) bazılarını başına toplamış" olduğu vurgulanan Koçuşığı aşiretinin Dersim'deki diğer aşiretlerden farklı olarak zor kullanılmadan yola gelmeyeceği vurgulanmıştır.⁵¹ Cemal Bey, Koçuşaklıların silahlarını teslim edip "daire-i itaata (devlete itaate)" gireceklerini ummadığını belirttiikten sonra, bunların Çemişgezek'teki kuvvetlerle "Tenkil (sindirme) ve imhaları mümkün ve çok iyi olacaktır" demektedir.⁵² Ayrıca böyle bir operasyonun Dersim'in geri kalanı üzerinde de önemli etkiler bırakacağını belirtmektedir.

Söz konusu raporun sonunda en fazla beş ay sürecek bir "mesai" için kullanılmak üzere bir alay askerin ve 5.000 lira paranın "Dersim'e barış ve refah getirmek ve tamamı saf Türk olan Dersim halkını, ucu doğuya bağlı Kürt hareketine yönelik Cumhuriyetçi hükümetin elinde keskin ve itaatkâr bir hançere dönüştürmek için yeterli olacağını" belirtmektedir.⁵³ Belki de bu ifadeler kadar çarpıcı olan başka bir şey ise raporun sonuna parantez içinde eklenmiş olan şu ifadelerdir: "Vekil Bey'in notları: Beş ay değil seneler ister, tecrübe meydana çıkaracaktır, Dersimi Dersim yapan cehalettir, asırların takviye ettiği bu cehaleti mümeyyiz ve müdrık bir zihniyete kalbetmeğe beş ay kifayeti?" Dönemin başbakanı İsmet İnönü'ye ait olduğu tahmin edilen bu nottan anlaşıldığı kadarıyla "Vekil Bey" tasvir ettiği "Dersim meselesinin" böyle sınırlı bir askerî güç ve 5 ay gibi kısa bir sürede çözülemeyeceğini, bunun yıllar alacağını düşünmektedir. Bu rapor ve üzerindeki notun Koçuşığı aşireti açısından önemi ise onlara karşı yakın zamanda yapılacak olan imha operasyonunun asıl sebebinin eşkıyalık değil, onları bir önceki yıl gelişen Şeyh Said Ayaklanması sırasında devlete bağımlılıklarını bildirmemeleri göz önünde bulundurularak, Dersim'in geri kalanına örnek olacak şekilde cezalandırıp Dersim'i "Kürt hareketine karşı keskin ve itaatkâr bir hançere dönüştürmek" olmasıdır. "Vekil Bey'in notu" ise bu işin öyle kolay ve kısa zamanda başarılamayacağını vurgulamaktadır. Türk General Reşat Halî'ya göre ise Koçuşığı Operasyonu şu sebeplerle gerçekleştirilmiştir:

51 *Dersim*, s. 172.

52 A.g.y.

53 "Dersimi tariki salâh ve refah ithal ve kâffeten halis Türk olan Dersimlileri hükümeti Cumhuriyet'in elinde ucu Şarka merbu kürtlük harekâtına müteveccih keskin ve sadık bir hançer haline ifrağ için kafidir." a.g.y.

Yüzyıllar boyunca etrafındaki itaatli halka, zavallı köylülere her türlü zulüm ve işkence yapan, kasabaları dahi tehdit eden, hükümetin öğütlerini, ihtarlarını ve iyi muamelesini hiçbir suretle dinlemeyen ve devletin zayıf olduğu bir zamanı fırsat bilerek hükümete karşı silahlı olarak ayaklanan ve vergi vermemek, vatan savunmasına katılmamak.⁵⁴

Özetle, devlet erkânı Koçuşığı aşiretini devlete karşı yapılabilecek hemen her suçla itham ederek, 19 Eylül 1926'da söz konusu aşireti yok etmeye karar vermiş ve harekâtın icrasına hem bir önceki yıl Şeyh Said Ayaklanması'nın bastırılmasında görev alan hem de daha sonraki yıllarda Kürtlere karşı "katliam" ve "yargısız infazlarla" anılacak dönemin Elâzığ Bölge Komutanı Albay Mustafa'yı (Muğlalı) memur kılmıştır. Halli'nin verdiği bilgilere göre, operasyona 6 farklı alaydan birliklere ek olarak, 3 dağ bataryası ve Dersim'deki aşiretlere karşı o zamana kadar yapılan askerî operasyonlarda olduğu gibi yakın çevrelerden milisler de katılmıştır. Önceki operasyonlardan farklı olarak Koçuşıklılar hava kuvvetleriyle de bombalanmışlardır.⁵⁵ Kara kuvvetleri harekâta 6 Kasım günü Egrek köyü yakınlarındaki tepeleri işgal ederek başlamıştır.⁵⁶ İlk gece "20-30 kadar asinin yaptığı baskın teşebbüsü ateşle püskürtülmüş" ve askerî birlikler "Kırklar Tepesi'nden Tağar Deresi'ne inen vadiler ve dereler arasında gördükleri asi gruplarını ve hayvan sürülerini aralıklı olarak top ve makineli tüfek ateşi altında bulundurmışlardır."⁵⁷ Halli'nin ifadesiyle kara kuvvetleri operasyona devam ederken 7 Ekim günü sabah saat "07.30 sıralarında Elâzığ'dan gelen bir uçak, Tağar Deresi kuzeybatı sırtlarındaki derelere ve Ali Boğazı'na birkaç bomba" atmıştır.⁵⁸

Kara ve hava saldırıları bir süre devam ettikten sonra "yapılan istihbarata göre, asilerin teslim olmak istediklerinin anlaşılması üzerine iki milis eri delege olarak asi reislerinin yanına" gönderilmiş, daha sonra "Havali Komutanı [Mustafa Muğlalı] da bizzat asi reisleri ile görüşmüş, asilerin, dağınık bulunmaları bahanesiyle silahlarını kısa zamanda toplamanın mümkün olmayacağı mazeretini makul karşılamış ve bu iş için asilere 15 Ekim akşamına kadar mühlet" vermiştir. Halli'ye göre 15 Ekim günü reisler çoğu kırık ve kullanılmaz hâlde 29 tüfek gönderince asilerin aslında sadece zaman kazanmaya çalıştıkları anlaşılmış ve operasyon devam ettirilmiştir. Aynı gün Kırklar Tepesi ve Yılan Dağı arasındaki dereye çekilen "40 kadar asi ile 25 kadar yüklü hayvan" topçu ateşiyle vurulmuş ve "asiler perişan bir halde" kaçmış-

54 Halli, *a.g.e.*, s. 175.

55 CA. 01-0, 126-901-37.

56 Dersim, s. 146.

57 Halli, *a.g.e.*, s. 179.

58 A.g.y.

tır.⁵⁹ Benzer müdahalelerle operasyon 29 Ekim gününe kadar devam etmiş ve Halli'nin ifadesiyle bu süre boyunca "eşkiyaya yataklık eden köyler, komlar ve görülebilen hayvan sürüleri" topçu ateşi altına alınmıştır.⁶⁰ Bu tarihte düzenli orduyla beraber çatışmalara giren milis kuvvetler bozguna uğramış ve dağılarak "kâmilten kaçtıkları öğrenilmiş" ve bu gelişmelerden sonra düzenli askerler birkaç gün daha bombardımanlarına devam edip "asiler" Ali Boğazı'na sıkıştırılmış ancak operasyonun ikinci aşamasına geçmek için gelecek yardımcı kuvvetleri beklemek üzere operasyona ara verilmiştir.

17 Kasım tarihine kadar bölgedeki aşiret mensupları sürekli olarak taarruz altında tutulmuş ve bu tarih itibariyle "asilerin iki kafilte halinde Ali Boğazı'na yönelerek, bunlardan atlı ve esterli (katır) olanların Keklikpınar istikametine geçtiği, (...) kadın, çocuk ve hayvan sürülerinden ibaret olan ikinci kafilenin ise" Mezartepe ile Ekrek arasından geçmek istedikleri bilgisi edinilmiştir.⁶¹ Halli'nin aktardığına göre 18 Kasım günü operasyona katılan bütün birlikler Ali Boğazı'nı kuşatmış ancak "Asiler Ali Boğazı'ndaki mağaralarında 400 kadar koyun ve keçi, binlerce kilo erzak ve 150 kadar sığır bırakarak kaçmış" ve "Saat 15.00 sıralarında iki uçak, hayvan sürülerini" bombalamıştır.⁶² "Asilerin" Kılabez Deresi'ndeki mağaralara sığındığı anlaşıldığından, 19 Kasım günü "topçu ile makineli tüfek ateşi desteğinde mağaraların aranmasına"⁶³ devam edilmiş ve ele geçirilen "asilerden" bir kısmının de Tagar Deresi ile Kılabez Deresi'ndeki mağaralar ve taşlıklar arasında saklanmakta olduğu öğrenilmiş olup, "bunların kesin surette yok edilmesi" için birliklere yeniden konumlanmaları emri verilmiştir.⁶⁴ 22 Kasım'a kadar çember daraltılmış ve kuzey cephesindeki birliklere "Kılabez Deresi doğu yamaçlarında ve Tagar Vadisi'nde hiçbir fert bırakmamaları hakkında gerekli emirler" verilmiştir.⁶⁵ Bu arada güney cephesindeki birliklerce, bulundukları mevzi ve Tagar Deresi tabanı arasındaki mağaralar aranmış, "Komlar kâmilten yakılmış ve Koçulu değirmeni tamamen tahrip edilmiş", "bütün bölgede eşkiyanın sığınması muhtemel mağara ve komların aranmasına ve bu yerlerin tahribine" devam edilmiştir.⁶⁶ 23 Kasım günü askerler Kırklar Tepesi ve Tagar Vadisi'ndeki bölgeyi tekrar taramış ancak "bir mağarada iki yaralı kadından başka kimseye" rastlamamışlardır.⁶⁷

59 A.g.e., s. 180.

60 A.g.e., s. 181.

61 A.g.e. s. 187.

62 A.g.y.

63 A.g.e., s. 188.

64 A.g.y.

65 A.g.y.

66 A.g.e., s. 188.

67 A.g.e., s. 189.

24 Kasım günü birlikler arama tarama faaliyetlerine devam ederek “vadi içindeki asileri mağaraların bulunduğu 300 metrelik bir sahaya” sıkıştırmışlardır.⁶⁸ Arazinin zor koşulları altında güçlkle ilerleyen birlikler, bir sonraki gün akşama kadar “asilerden üç mağara” alıp, “diğer birkaç mağara ile 150 metrelik sahanın taranması” karanlık bastığı için ertesi güne bırakılmıştır. 26 Kasım’da asilerin sığındığı son mağaraları ele geçirip harekâta devam eden birlikler “dere içindeki mağaraları bomba ve tüfek ateşiyle tarayarak buralardaki asileri de imha” etmiştir. Ertesi gün “kurtulabilen bütün asiler yok edilerek” Koçuşığı Operasyonu’nda sona yaklaşmış ve 27 Kasım günü birliklere verilen emirle “taş kovuklarına sıkışmış asilerin de” bulunup “yok edilmesi için” hazırlıklar yapılmıştır.⁶⁹ Operasyonu yöneten Mustafa Muğlalı “geniş çapta bir temizleme ameliyesi” sonrasında, 28 Kasım günü birliklere yaptığı deklarasyonda “öteden beri Dersim’in yenik olmayan aşireti ve milli kahramanları adını taşıyan Koçuşığı haydutlarının son sığınağı olan Kılaz Deresi’ni temizleme ameliyesinin” son bulunduğunu duyurup, birliklerin geri çekilme aşamasında arama tarama faaliyetlerini devam ettirmesini emretmiştir. Bu arama tarama sonucu 29 Kasım günü “erkek, kadın ve çocuk olmak üzere bir miktar asi ve bir hayli miktar da hayvan” ele geçirilmiştir.⁷⁰

Koçuşığı Harekâtı boyunca 1 subay ve 3 er öldürülmüş, 1 subay ve 53 er yaralanmış, “ayrıca 10 er de kaybolmuş ve buna karşılık asilere bir hayli zıyat verilmiş ve 1.084 küçükbaş, 342 büyükbaş hayvan ganimet alınmıştır.”⁷¹ 1 Aralık günü Muğlalı verdiği mesajda “Türk hükümetinin kurulduğu tarihten bu yana yalnız çobanların dolaştığı Yılan Dağı’na top çıkarmak, kar ve buzların içerisinde yalınayak yalçın kayalar aşmak suretiyle fedakârlığın son noktasına ulaşan” asker ve subayları tebrik etmiştir.⁷² Koçuşaklılara karşı yapılan operasyonun değerlendirildiği Ordu Müfettişliği’ne ait 30 Kasım 1926 tarihli bir raporda da şu ifadeler kullanılmıştır: “Koçuşaklılar müteferrik (dağılmış) ve mahv olmuştur. Kıt’âtın (operasyona katılan birimlerin) garnizonlarına avdeti (dönmesi) için emir verilmiştir. El-yevm (an itibariyle), şarkî (doğu), garbî (batı) ve şimâli (kuzey) Dersim’de sükûnet ve emniyet-i tâmmе (tam bir emniyet) mevcûd olduğu Dersim’de bulunan Elaziz vâlisinin son iş’arından (bildirim) anlaşılmıştır.”⁷³ Bu genel değerlendirmeden sonra Koçuşaklılar dışındaki Dersim aşiretlerine yönelik yazıldığı anlaşılan, bu aşiretlere operasyon sırasında devlet güçlerine ver-

68 A.g.y.

69 A.g.e., s. 190.

70 A.g.e., s. 191.

71 A.g.e., s. 192.

72 A.g.e., s. 190.

73 CA. 03-10, 110-740-8.

dikleri destekler için teşekkür edildikten sonra şu çarpıcı ifadelere de yer verilmektedir:

Artık bu mel'ûnlar (lanetliler) kahraman askerlerimiz tarafından muhterem fırka kumandanı Mîralây Mustafa Beyefendi'nin kumandasında olarak gâ-yet şiddetli te'dîb (sindirilmiş) ve teklîl (taç giydirilmiş) olundular ve inkırâ-za dūcâr oldular (çöküntüye uğradılar). Artık Koçuşığı aşireti lağv olmuştur (dağıtılmış, ortadan kaldırılmıştır). Bunların boş kalan yerlerine hiç kimse hiçbir iş ve maksad için gitmeyecektir.⁷⁴

Aynı tarihte İçişleri Bakanlığı'ndan Başbakanlık'a yapılan bir bilgilendirmede ise 3. Ordu müfettişinin bildirdiği üzere "Koçuşaklıların kâmilten imhâ edileceklerine kâni" olunduğu (kanaat getirildiği) takdirde "isyan" katılmamış olan aşiretlere idareci bir siyasetle yaklaşılması salık verilmektedir.⁷⁵ "Kâmilten imhâ" etme siyasetinin devamı olarak 26 Aralık 1926 tarihinde Şark İstiklâl Mahkemesi Başkanı Ali Sâib dönemin başbakanı İsmet İnönü'ye gönderdiği bir telgrafta mahkemeye sevk edilen Koçuşaklı 27 sanıktan 8'ine idam kararı ve geri kalanlarına da muhtelif ağır cezalar verildiğini bildirmiştir.⁷⁶ Bir sonraki gün Ali Sâib, İsmet İnönü'ye bir telgraf daha çekip, Koçuşığı Aşireti Operasyonu'nda öldürülen ve idam hükmü verilen kişilerin aile bireylerinden olan ve çatışmalar sırasında "mağaralarda elde edilerek" komutanlık tarafından mahkemeye teslim edilen 83 "kadın, kız ve çocuğun" Kayseri'ye sürgün edilmesine karar verildiğini bildirmiştir.⁷⁷

Bütün bu katliam, sürgün ve idamlara rağmen 1934 yılında geriye dönük değerlendirmelerde bulunan Türk generalleri 1926'daki Koçuşığı Operasyonu'nun başarısızlıkla sonuçlandığını belirtmektedirler. Onlara göre bu başarısızlığın başlıca sebebi diğer Dersim aşiretlerinin verdikleri yardım sözlerine güvenip ona göre hareket etmektir. Generallere göre hükümete yardım maksadıyla gelen Seyit Rıza ve Ovacık aşiretleri tam tersine "Koçuşaklılara yardım ve yataklık ederek, onları imhadan kurtarmışlardır."⁷⁸ Generaller Dersim aşiretlerinin bunu nasıl başardıkları ve hükümetin bundan çıkarılması gereken dersleri ayrıntılı bir şekilde açıkladıktan sonra, şu sonuca varmıştır: "Dersimliye inanmamak esastır. Muvaffakiyetin ilk sırrı da budur."⁷⁹

Bu "sır" devletin daha sonraki yıllarda Dersim'e ve özelde de Koçuşığı aşiretine yönelik siyasetine kılavuz olmuş olmalı ki yıllarca süren siyasal ve as-

74 A.g.b.

75 A.g.b.

76 C.A. 030-10, 110-740-9.

77 A.g.b.

78 *Dersim*, s. 148.

79 A.g.e., s. 149.

keri hazırlıklardan sonra 1937-1938 yıllarında devletin bütün kurumları –buna hiç kuşkusuz medya da dahildi– kararlılığıyla farklılık göstermek-sizin Dersim’deki tüm aşiretleri hedef alan kapsamlı ve tümünden yok etme-yi amaçlayan operasyonlar yapmıştır. Nitekim 1938 yılında yapılan Dersim katliamları sırasında askeri yetkililer halen Koçuşaklıları yok etme emirleri veriyordu. 31 Ağustos 1938 tarihi itibarıyla yapılan bir durum değerlendirmesinde, “Birinci tarama harekâtında Munzur dağlarına kaçarak yakalanmayan Koçlular son günlerde kendi köylerine dönmüş ve bölgeleri civarındaki köylerde tekrar soygunculuğa başlamış” ve “Alınan bir habere göre haydutların bazıları er kıyafetinde imişler,” denilmektedir.⁸⁰ Bu durum karşısında verilen emir ise şöyledir: “Bu kez tarama harekâtının hedefi ve maksadı birinci derecede Koçuşağı haydutlarını yakalamak, Koçuşağı Bölgesi’ni tamamen temizlemek, bu yasak bölge dışında da hiçbir Koçuşaklı bırakmamaktır. Bu görev 8. Kolordu’ya verilmiştir.”⁸¹ Böylelikle “ulusal, etnik, ırksal veya dinî bir grubu yok etmek için özel olarak işlenen belirli eylemler” olarak tanımlanan “soykırım” siyaseti, devletin en üst düzey temsilcileri tarafından Koçan aşiretine yönelik olarak on yıllar boyunca takip edilmiş ve uygulanmıştır. Aslında soykırım terminolojisi aşiretler üstü bir topluluğa hitaben oluşturulmuş olsa da, aşiret yapılanmasının yakın zamana kadar bölgede en etkin toplumsal örgütlenme modeli olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Koçanların aslında “alenen soykırıma uğratıldığı” sonucuna varırız. Her soykırım pratiğinde olduğu gibi, Koçanların bazı fertlerinin hayatta kalabilmeyi başarıp soylarının devamını sağlamış olmaları Koçan aşiretinin soykırım siyasetine maruz kalmadığı anlamına gelmez. Ne var ki devlet Koçanları büyük oranda yok etmişse de, son ana kadar Koçanların “eşkıyalık” yaptığı söyleminden vazgeçmemiştir. Keşke bu hikâyeyi bir de soykırımdan ve zulümden kaçan Ermenilere ve Koçgirililere sığınak olmuş Koçanlardan dinleyebilseydik.

Sonuç

Osmanlı’nın son döneminde eşkıyalık ve kısmen de Ermenilerle olan münasebetleriyle kayıtlara geçen Koçuşağı aşireti, Cumhuriyet döneminde de benzer şekilde anılmıştır. Ne var ki modern devlet aygıtlarının giderek yoğunlaşan kontrol mekanizmaları bu tür faaliyetlerin daha etkili bir şekilde engellenmesi sonucunu beraberinde getirmiş ve devlet-aşiret çatışmasına dönüşen sürecin sonunda beklenildiğinin aksine Koçuşaklıların eşkıyalık faaliyetlerinden zamanla vazgeçmesinden ziyade, devlet seçkinlerinin

80 Hallı, *a.g.e.*, s. 468.

81 *A.g.y.*

onları büyük oranda katliamla yok etmesi, yaşam alanlarını yasaklı bölge ilan edip insansızlaştırması ve hayatta kalan Koçuşaklıları da başka bölgelere göç ettirmesiyle sonuçlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında yani sadece Osmanlı ve Cumhuriyet devlet arşivlerinde bulunan kayıtlara bakılarak bir değerlendirme yapıldığında, aslında bu sonuç pek şaşırtıcı değildir. Koçuşaklılar başta olmak üzere, Dersim'deki birçok aşiretten devlet kaynaklarında sıklıkla çevre ilçe ve köylerde yaşayan topluluklara saldırıp onların malına ve canına kasteden “eşkıyalar” olarak bahsedilmektedir. Bu durum hem II. Abdülhamid ve İttihatçılar hem erken Cumhuriyet döneminde böyledir. Ne var ki çeşitli kaynaklarda Koçuşaklıların iki yönü daha öne çıkmaktadır. İlki, Birinci Dünya Savaşı sırasında soykırımdan kaçan Ermenileri kurtarmada oynadıkları roldür. İkincisi ise çok daha küçük ölçekli olmakla birlikte, yine birçok açıdan soykırım niteliği taşıyan Koçgiri katliamlarından kaçan Alevi-Kızılbaş Kürt soydaşlarına sundukları sığınma imkânlarıdır. Genelde Dersim aşiretleri ve özelde de Koçuşağı aşireti ile ilgili tarih yazımında eşkıyalık söyleminin baskın olduğu devlet arşivleri ve askerî yetkililerin ürettiği kaynaklar temel alınarak geliştirilen anlayış, bu topluluklara yönelik aslında çok daha karmaşık olan devlet siyasetinin sadece bu boyutuyla yeniden üretilmesi sonucunu doğurmaktadır. Aslında Koçuşaklıların Ermeniler ve Koçgirililer ile ilgili pozisyonlarından başlanarak, bu söylemin baskınlığı kırılıp alternatif bakış açıları geliştirilebilir. Belki devlet kaynaklarında raporlanmış bir baskın olayının gerçekliğini sorgulamak anlamlı olmayabilir ancak bu olayların neden ve nasıl yaşandığı sorgulandığında bölgede görevli Fransız diplomatların da bahsettiği gibi çok daha karmaşık durumların olduğu anlaşılmaktadır.

Bu makalede Koçuşaklılarla ilgili yazılanlar mutlaka bu alternatif bakış açıları ve karmaşık durumlar göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Bahsi edilen dönemde dünyanın ve özellikle de bölgenin belki de her zamankinden çok daha büyük ve köklü değişimler yaşadığını da unutmamak gerekir. Yüzyıllarca bölgeye hâkim olmuş *indirect governance* (dolaylı yönetim) prensibine dayalı imparatorluklar çöküp, yerini insanlık tarihinde çok yeni bir gelişme olan *direct governance* (doğrudan yönetim) anlayışını benimseyen modern ulus-devletlere bırakmaktaydı. Bu temel dönüşüm hem devlet hem toplum açısından alışılmadık sayısız yenilikler sunmaktaydı. Neticede bu değişim ve dönüşümler dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Koçuşaklıların yaşadığı bölgede de gerçekleşti. Koçuşaklıların hikâyesinde de görüldüğü üzere, bu değişimler ne sadece 1908'deki ne de sadece 1923'teki rejim değişikliği ile açıklanabilir. Rejim değişiklikleri elbette önemli olaylardı ancak asıl dönüşüm daha ağır ve alttan gerçekleşmekteydi. Bu dönüşüm bazı yaşam tarzlarını, özgürlük anlayışlarını ve geçinme

yollarını kapatıp, ötekilerini açtı ancak bazı topluluklar bu değişim sürecince dönen cendere içinde yok edildiler. Aslında Koçuşaklılar belki de örneğine nadir rastlanacak düzeyde direngen ve dayanıklı çıktılar. Yaklaşık yarım asırlık bir süre boyunca kendisinden katbekat güçlü olan devlet mekanizması tarafından sıklıkla yok edilmeye çalışılan bu aşiret bir şekilde ayakta kalmayı başardı ve günümüzde de varlığını devam ettiriyor. Bu süre boyunca birbirlerinden çok farklı oldukları iddiasıyla bölgeyi yöneten üç rejim de (padişahlık, meşrutiyet, cumhuriyet) az çok aynı yöntem ve anlayışlarla Koçuşaklıları alenen yok etmek için elinden geleni yapmış ancak bunu tam anlamıyla başaramamıştır.

Katliamdan İsyân Üretmek: Koçgiri

ÖZGÜR ÇATALTEPE

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı mağlubiyetiyle ülkede gelişen kaygılı konjonktürde, önce halifeyi koruma misyonu, sonra işgal karşıtı söylem ve nihayetinde milliyetçi hamaset ile acz içindeki meşru siyasal iktidarı ve diğer çözüm önerilerini peyderpey eleyen Kuvâ-yı Milliye hareketi, bu *de facto* süreci muvazzaf kadroları sayesinde de doğru yöneterek, kendi kurtuluş projesini gerçekleştirmiştir. Siyasal iktidarı ele geçirmeyi amaçlayan ve yukarıdan aşağıya doğru gelişen her aksiyon gibi, Türk ulusçu çıkışı da, saikini ve amilini kendi bünyesinde barındırmış olup, oluşturduğu düşman üzerinden kendini inşa etmiştir. Bu çerçevede “Milli Mücadele” veriyor olma iddiasındaki Kuvâ-yı Milliye hareketi, siyasal yönelimleri, kişi, yöntem tercihleri ya da pratik uygulamalarından dolayı kendisiyle ters düşme hâllerinin tümünü tek kalemde “iç isyan” olarak katagorize etmiştir.

Bu çalışmanın ana temasını, ilgili kategori içinde “Koçgiri İsyanı” olarak anılan hadisenin amacı, siyasi içeriği, insan kaynağı, etki alanı, talebi, yöntemi ve sonucu ne olursa olsun, kendisini hem devletin yegâne mirasçısı hem de “İstanbul'daki devletin yozlaşmış iktidarına karşı isyan hareketi” olarak konumlayan Ankara merkezli kongre hareketinin sahip olduğu meşruiyet kaynakları bakımından Koçgiri'ye de “isyan diyemeyeceği” şeklinde bir iddia oluşturmaktadır. Özellikle Genelkurmay Yayınları marifeti ile yaygınlaşan “şekâvete karşı devletin almak zorunda kaldığı tedbirler” yargısı sayesinde oluşan konfor alanında icat edilen “isyanlar” söylemi ile her türlü devlet şiddeti kolaylıkla gerekçelendirilebilmektedir. Olağan hak taleplerini insan hakkı ve vatandaşlık hukuku bağlamından çıkararak, siyaset dışı kriminal bir alana kapatabilmek için üretilmiş “Osman-

lı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Kürt isyanları" algı kalıbının bu zeminde farklı bir veri setine, yoruma ve kavramsallaştırmaya ihtiyaç duyduğu gösterilecektir.

Coğrafya ve idari birim olarak Koçgiri ile idarecileri

Mamo Baran'ın Kuzeybatı Dersim diye ele aldığı coğrafyanın sınırlarını, Cemşid Mar "Koçgiri aşiretinin yaşadığı yer / Koçbaşı gibi bir yerdir / Bir yanında batı Fırat / Bir yanında Kızılırmak vardır"¹ biçiminde tasvir ederken, Âşık Karaoğlan ise şiirinde "Koçgiri önünde bir ulu yazı / Sultan Keykubat'ta kıldı namazı Kar'oğlan'ım çalar tamburu sazı / Dede Korkut üstadımız piri-miz"² olarak konu edinmiştir. Aşiretin mi coğrafyaya yoksa coğrafyanın mı aşirete adını verdiği konusunda farklı yaklaşımlar olmakla birlikte, burada Martin van Bruinessen'in de işaret ettiği gibi, "Geleneksel olarak her aşiret belirli bir toprak parçası ile birlikte düşünülür. Bunun tersi, her toprak parçası bir aşiretle de özdeşleştirilebilir,"³ şeklindeki değerlendirmesinin makul olduğu düşünülebilir.

Koçgiri'nin bahse konu olduğu ve bizim ulaşabildiğimiz en eski kayıt "Büyük Emir, Emir Yusuf ile düşman ve Emir Osman ile dost olunca o kale-yi Osman Beğ'e teslim etti [...] Koçgiri vilayetini onun ülkesine kattı,"⁴ şeklindedir. Burada bahsi geçen Koçgiri literatürde "Eski Koçgiri" diye anılan ve bugün Refahiye sınırları içerisinde kalan Gümüşakar nahiyesi olup, burası da 1516-1518 tarihli tahrir defterinde Koçgiri adıyla ve nüfusu da Hristiyanlardan oluşan bir köy olarak anılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin merkezîleşme girişimlerinin bölgedeki yansıması olarak 1854 yılında Dersim Sancağı'ndan idare olunan Koçgiri aşireti, idari merkezi Zara olmak üzere yeni kurulan Koçgiri kazasına alınır.⁵ Müdürlüğüne ise padişah Abdülmecid'in ira-

1 Cemşid Mar, *Koçgiri Destanı*, Köln, Özgürlük Yolu Yayınları, 1987, s. 11.

2 Mamo Baran, *Koçgiri Kuzey Batı Dersim*, 2. baskı, Ankara, Kızılbaş Yayınevi, 2011, s. 40; Mar, a.g.e., s. 11. Diğer yandan Zara'nın Akören köyünde doğmuş olan Âşık Karaoğlan'ın (1690-1765) şiirlerinde coğrafya olarak Koçgiri tabirine rastlamaktayız. Doğan Kaya, "Âşık Karaoğlan'ın Şiirlerinde Babalar", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Velî Araştırma Dergisi*, 34, 2005, s. 306.

3 Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 87.

4 Ebu Bekr-i Tihriani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 35.

5 İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara, TTK Yayınları, 1990, s. 67. 19. yüzyıl başlarında aşiretin yerleşik olduğu bölgenin üç farklı vilayetin sınırları içinde kalıyor olması birçok idari sıkıntıyı beraberinde getirmektedir. Bunun münazaraları birçok belgeye yansımış ve bu konuda yeni çareler istenmiştir. Ayrıca Nuri Dersimi, Koçgiri'de bir ilçe teşkil etmek mümkünken nüfusunun tamamının Kürt olması hasebiyle Kürt olmayan Zara kasa-basının ilçe merkezi olmasını politik bir tercih olarak değerlendirmektedir. Bkz. Nuri Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Halep, Ani Matbaası, 1952, s. 61.

desiyle daha sonra şaki olarak yaftalanıp bölgenin ileri gelenleriyle birlikte öldürülecek Diyab Ağa tayin edilir.⁶

Baliki kabilesinden Diyap Ağa ve ileri gelenlerin diğer kabile reislerinin marifeti ile Osmanlı tarafından katledilmesiyle, dönemin Sivas valisinin önerisi üzerine aşiretin İbiki kabilesinden Büyük Alişan⁷ 1858 yılında Beydağı kazası müdürü olarak atanır. Büyük Alişan Bey'den sonra oğlu Mustafa Paşa⁸ ve ondan sonra da torunları, İstanbul'da beraber eğitim alan Alişan Bey ile Haydar Bey⁹ olmak üzere bu ailenin idareciliği 1921 katliamına kadar devam eder.¹⁰

O tarihlerde Haydar Bey, Ümraniye (İmranlı) nahiye müdürü, Alişan Bey ise önce Divriği ve sonra da Refahiye kaymakamı olarak görevlidir. Öncesinde ise, 1 Eylül 1919'da Alişan Bey'in İmranlı nahiye müdürü ve aşiret reisi olarak payitahta ve hükümete bağlılığından dolayı dördüncü rütbeden Mecidiye Nişanı ile ödüllendirildiğini görmekteyiz.¹¹ Nuri Dersimi, Mustafa Kemal'in, Alişan Bey ve kendisine milletvekilliği önerdiğini, onların da önce teklifi kabul ettiğini ancak sonrasında geri çevirdiklerini iddia etmektedir.¹² Bunun gibi değinmelerle, Koçgiri'de "adi ve siyasi şekâvetin" müsebbibi ya da "milli dava"nın sürdürücüsü olarak anlatıcının meşrebine ve hazirunun ihtiyacına uyacak biçimde farklı mahiyetlerde yeniden üretilen şahsiyetlerin katliam ve kriminalizasyon öncesi dönemde devlet nezdindeki resmî itibarına ve hanedanlığına dikkat çekilmektedir.

Bir katliam olarak Koçgiri

Büyük mağduriyetlere vesile olmuş, resmî tarih yazınının "Koçgiri İsyanı" olarak andığı 1921'de gerçekleşen kırım, Koçgiri coğrafyasındaki gündelik Kürtçede sıklıkla "Sala Hadise" (Hadise Yılı) şeklinde anılmakta olup, çoğunlukla "milat" olarak değerlendirilir. Dönemin Sivas Valisi Hazım Tepey-

6 Ali Rıza Çelik, *Belgelerle Koçgiri (1830-1862)*, İstanbul, Kalkedon, 2021, s. 215.

7 Müşir Zeki Paşa'nın yaveri Ziya Yergök'ün anılarında Büyük Alişan Bey'i bölgenin ileri gelenleriyle birlikte protokollerde görüyoruz. Sami Önal, *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları Harbiye'den Dersim'e (1890-1914)*, Ankara, Remzi Kitabevi, 2006, s. 149.

8 93 Harbi'nin (1877-1878) kış şartlarında mahsur kalan bir Osmanlı taburunu Büyük Alişan Bey'in o kış boyunca beslemesi üzerine ordu İstanbul'a döndüğünde II. Abdülhamit bu yararlığı dolayısı ile büyük Alişan Bey'in oğlu Mustafa'ya paşalık unvanı vermiştir.

9 1918'de İstanbul'a giderek Kürdistan Teali Cemiyeti ile temas kurmuş ve cemiyetin üyesi olmuştur. Cemiyetin üye listesinde 46. numarada "Mustafapaşazade Ali Haydar Sivas Zara kazasından" ibaresi geçmektedir. Bkz. Oğuz AYTEPE, "Yeni Belgeler Işığında KTC", *Tarih ve Toplum Dergisi*, 29/174, 1998, s. 14.

10 Gültekin Uçar, *Koçgiri Aşireti, Kimlik, Siyaset*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2019, s. 129.

11 BOA. DH.KMS. 55.3.15.1.; BOA. DH.KMS. 55.3.15.5.

12 Dersimi, *a.g.e.*, s. 125.

ran'ın, "Lüzumsuz şiddetini mazur göstermek için Kumandan Paşanın 'Üm-raniye İsyanı' diye büyüttüğü"¹³ bir hadise olarak andığı bu kırımın, sonraki tüm resmî çabada isyan gösterilerek, üstünün örtülmeye çalışıldığı görülür.

Koçgiri Tahkik Heyeti'nin Raporu ise Tepeyran'ın fikrine katılmadığı gi-bi, olay esnasında Sivas valisi olan Cemal Bey'in (Hatipzâde) sıradan "şekâ-vet" tabirini de yerinde bulmayarak, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'nin (Ge-nel Kurmay Başkanlığı) salık verdiği gibi hadiseyi, dış düşmanların teşvik ve yönlendirmesiyle memleketimizin birliğine karşı gelişen "pek mühim bir isyanın mukaddimesi" olarak ele alır.¹⁴ Mustafa Kemal ise Yozgat ve Kon-ya gibi Koçgiri'de de İngiliz parmağının ve siyasi maksatların olduğunu söy-leyerek, "Ne yapalım? Bu, milletin kaderidir. Saf millet, hakikati güç görür bir millettir. Kandırılıyor, aldatılıyor. Düşmanlarımız bize karşı bu fenalık-ları yapıyorlar,"¹⁵ diyerek, daha sonra genel kanı haline dönüşecek yaklaşı-mı ortaya koymuştur.

Ankara'da kurulan Büyük Millet Meclisi'nin gücünü oluşturma, iradesini kanıtlama ve meşruiyetini ispat etme uğraşı devam ederken vekillerin siyasal yönelimlerdeki çeşitlilik ve aritmetikten ötürü muhalif sesler henüz kısı-lanamamıştı.¹⁶ Böylece valiler ile komutanlar arasında yaşanan yetki meselele-ri, güçsüz ve basiretsiz kabineye bağlanarak hak ve hukuktan uzak ve asker odaklı hükümet etme biçimi sürekli olarak eleştiri konusu oluyordu. Koçgi-ri'yi yakından takip ettiğini söyleyen, sorunun kaynağını idaresizliğe bağla-yan ve meselenin Meclis'te gizli celsede konuşulması gerektiğini iddia eden Erzincan Milletvekili Emin Bey (Lekili) "Oralarda öyle bir zulüm icra edil-miştir ki tüyleri ürperticidir. Yapılan bütün zulümler Meclis adına yapılmış-tır. Bunu izah etmek zannedersem dışarıda kötü tesir yapar," diyerek kırımın güç aldığı odakları işaret edecekti.¹⁷

13 Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1982, s. 69.

14 TBMM Arşivi, "Koçgiri Hadisesine Dair Heyet-i Tahkikiye Raporu", s. 15. Koçgiri Hadisesi 21 Haziran 1921'de Erzurum Mebusu Hüseyin Avni'nin dilekçesi ile Meclis'e yansıdı. Adalet, Mil-li Savunma ve İçişleri Komisyonları'nın ortak raporunun önerisi ve 3-6 Ekim 1921 tarihlerin-de yapılan gizli oturumlar neticesinde 20 Ekim'de yapılan seçim ile Meclis'in yetkilerinin tü-münü kullanabilme imtiyazına haiz 5 milletvekilinden oluşan Koçgiri Tahkik (Araştırma) ve Dersim Tetkik (İnceleme) Heyeti oluşturuldu. 9 Aralık 1921'de Koçgiri'ye ulaşan heyet yakla-şık 45 gün bölgede incelemelerde bulundu. Çalışmalar sonucunda hadisenin mahiyetine iliş-kin tam bir görüş birliğine varlamasa da heyet bir rapor oluşturdu. Akyürekli, heyetin, rapo-run son halini veremediği dağıldığını ve rapor olarak bilinen metnin de heyet üyelerinden Yu-suf İzzet Bey'in taslağı olduğunu ileri sürmektedir. Mahmut Akyürekli, *Koçkırı Kırımı (1920-1921)*, İstanbul, Tarih Kulübü Yayınları, 2016, s. 216.

15 TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, cilt 6 (29 Kasım 1920), s. 118-119.

16 Bkz. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.

17 TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, cilt 13 (3 Ekim 1921), s. 84-85. Ayrıca bkz. TBMM Gizli Cel-se Zabıtları, cilt 2 (11 Ağustos 1921), s. 210.

Cephelerde “kendi kendilerine vergi toplandığını” ve Nurettin Paşa görevde bulunduğu sürece faciayı araştırmak için bölgeye gidecek heyetin objektif değerlendirme yapamayacağını söyleyen Erzurum Milletvekili Mustafa Durak (Sakarya) Bey de tanıklık ettiği katliamın boyutlarına ilişkin Meclis’teki oturumlar boyunca yaptığı konuşmalarda birçok detay vermiştir:

Ümraniye’de meydana gelen ve isyan bastırma denilen bu şeyin Afrika barbarlarının bile kabul edemeyeceği derecede olmuştur. Bu facia Ermenilere bile yapılmamıştı (...) Şimdi rica ederim. Âsi diyoruz ve üzerine kuvvet askeriye sevk ediyoruz. Onlar Hükümetin tek mil metalibini kabul etmiş bulunuyorlar. Nurettin Paşa (...) çember altına aldım diyor ve tuttuğunu öldürmeye, ırzlara geçmeye, namuslara taarruz etmeye kalkıyor. Rica ederim hanginiz bu fecayı karşısında sabredebilirsiniz? Böyle bir şeye maruz kaldığınızda, rica ederim, nasıl karşınıza çıkanlara kurşun atmazsınız (...) Refahiye’de bir Türk arkadaşım vardır, servetine tama edilerek, karısı cebren alınmış ve sen Alevi-sin diyerekten herif emval ve emlâki yağma edildikten sonra öldürülmüştür. Rica ederim efendi sen bu vaziyet karşısında âsi olmaz mısın? Eğer asilik varsa ve bu ise, işte Ümraniye Hadisesi.¹⁸

Koçgiri’de yaşanan facianın “Yunanlıların garp vilayetlerinde yaptığına örnek teşkil ettiğini”, yeterli kuvvet varken gayrı mesul kuvvetlerin kullanılmasını sorgulayan, kendisi de kurduğu milis alayı ile Kuvâ-yı Milliye’nin kuruluşunda yer almış ve Erzincan’da iken hadisenin sulhu için görüşmelerde bulunmuş Afyon mebusu İsmail Şükrü Bey’in (Çelikalay) tanıklıkları katliamın onca seçenek arasından özellikle tercih edildiğini gösterir.¹⁹

11 Nisan 1921’de başlayıp Haziran ayı ortasına kadar süren, “İsyan Bastırma Harekâtı” diye bahsedildiği hâlde büyük bir yıkıma dönüşen katliamın boyutlarını Meclis Araştırma Heyeti’nin raporundaki rakamlar da kısmen göstermektedir.²⁰ Dağlara ve mağaralara sığınan ahalinin evlerinin yakılıp, değerli eşya ve hayvanlarına el konulması gibi uygulamaların, düzenli birliklerin yanı sıra, Topal Osman’ın çetesi ve bölgedeki Sünni köylerde oluşturulan ganimet alayları tarafından da yürütüldüğünü Vali A. Faik Günday hatıratında aktarmaktadır.²¹ Aynı zamanda asker ya da diğer silahlı unsurlara al-

18 TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, cilt 13 (4 Ekim 1921), s. 90.

19 “Mahallinde icra eylediği resmî ve hususi tahkikat neticesinde gerek resmî birlikler tarafından gerekse bazı gayrı mes’ul eşhas tarafından Zara Kazasında 1.403, Refahiye’de 125, Divriği’de 125 (ayrıca 39 ağıl), Canik’te 46, Kuruçay’da 4 toplamda 1.703 Kürt hanesinin ihrak ve tahrib ve Kürtlerden 1.000’e yakın ölü ve 100 civarı yaralının olduğu bildirilmiştir.” TBMM Gizli Celse Zabıtları, cilt 2 (11 Ağustos 1921), s. 204.

20 “Koçgiri Hadisesine Dair Heyet-i Tahkikiye Raporu”, s. 44.

21 Süleyman Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, İstanbul, Bengi Yayınları, 2011, s. 440.

tın vererek köyünü yakılmaktan kurtaranlara kurşun harcamamak için üzerlerine duvar yıkılarak öldürülenlere ilişkin anlatılar da katliamın toplumdaki belleğini oluşturmaktadır.²² Tepeyran yaşanan trajediyi tüm açıklığı ile yazmaktan “vatani bir vazife gereği” imtina ettiğini söylemesine rağmen, ayrıca halkın belleğine vurgu yapmaktan da geri durmaz:

Sivas’a, sanki her işi bırakarak yalnız Merkez Ordusu Kumandanı’nın kanun-suz, zararlı, feci muamelelerini, tahakküm ve tecavüzlerini defetmeye çalışmak gibi acı bir meşgule için gelmiştim. Yazmadıklarım, yazamadıklarım, yazmak azabına tahammül ettiklerimden az değildir. Yazamadıklarımın ne olduklarını o bölge ahalisi bilirler. Bazı hallerde bir şey yapmak veya söylemek nasıl vatani bir vazife ise bazan da bir şey yapmamak, susmak için nefsi-ni zorlamak azabına katlanmak da öyledir.²³

“Koçgiri katliamı” hakkındaki bilgi ve algı kaynaklarımız

Koçgiri meselesine ilişkin dolaşımda olan “hainlik ya da kahramanlık” üzerine kurulu ya da objektif olma derdindeki tüm fikir, algı ve kanıların birincil ve ikincil bilgi kaynakları hemen hemen aynıdır. Henüz ulaşılmadığı için gün yüzüne çıkarılamamış ya da Koçgiri ile ilişkilendirilip işlenememiş olan kaynaklardan ziyade şu an konu ile ilgili dolaşıma girmiş ve buna bağlı olarak bir fikri ya da intibayı oluşturarak veri seti haline dönüşmüş kaynakları ele aldığımızda, aralarında öncesi ve sonrasında yani hadise esnasında bölgede görev yapmış valilerin hatıratları,²⁴ Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihî Dairesi Resmi Yayınları bünyesinde *Türk İstiklal Harbi* serisinin VI. cildi olarak çıkan *İç Ayaklanmalar*²⁵ kitabı ve ondan türeyen versiyonlarıyla, son olarak kendini milliyetçi Kürt aydını olarak tanımlayabileceğimiz veteriner Nuri Dersimi’nin *Hatıratım ve Kürdistan Tarihinde Dersim* adlı kitaplarının,²⁶ kendile-

22 Aslanbey Yıldırım ile kişisel görüşme, Sivas Zara Yeşildere Köyü, Temmuz 2012; Mahmut Gülççek ile kişisel görüşme, Sivas İmranlı Karacaören Köyü, Temmuz 2011.

23 Tepeyran, a.g.e, s. 85.

24 Bkz. Tepeyran, a.g.e.; Ali Kemali, *Erzincan: Tarihi, Coğrafı, İktimai, Etnograf, İdari, İhsai, Tetkikat Tecrübesi*, İstanbul, Resimli Ay, 1932; Beyoğlu, a.g.e.; Cevdet R. Yularkıran, *Reşit Paşa’nın Hatıraları*, İstanbul, Muallim Ahmet Halit Kitabevi, 1939.

25 MIT’ten önceki istihbarat kurumu MAH’ın kurucularından olan Emekli Kurmay Albay Rahmi Apak tarafından yazılan kitabın önsözündeki ibareye göre kitap, “Gerek yabancıların gerekse padişah ve onun hükümetinin propaganda ve kışkırtmalarıyla meydana getirilen, esas dayanağını gerici fikirlerden alan ayaklanmaların topluca tetkiki” için kaleme alınmış olup 1974 yılında baskısı tükenmiş ve ikinci baskı imajı ile General Hamdi Ertuna tarafından 196 sayfalık ilk sürüm, kitabın genişletilmesi sonucu 406 sayfa olarak yeniden yazılmıştır. Rahmi Apak, *Türk İstiklal Harbi: İstiklal Harbinde İç Ayaklanmalar*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1964.

26 Nuri Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Halep, Ani Matbaası, 1952 ve aynı yazar *Hatıratım*, Stockholm-Sweden, Roja Nu Yayınları, 1986.

rinden sonra Koçgiri meselesini farklı meşreplerde ele alan tüm çalışmaların omurgasını oluşturduklarını görürüz. Komal Yayınları tarafından hazırlanan *Koçgiri Halk Hareketi* broşürü,²⁷ Öz'ün *Belgelerle Koçgiri Olayı*,²⁸ Mar'ın *Koçgiri Destanı* kitabı,²⁹ çoğunlukla ATASE arşiv belgelerine dayanan Balcıoğlu'nun "Milli Mücadelede Merkez Ordusu" isimli doktora tezi³⁰ meseleye bakışta farklı tarafların oluşmasında kendi okurunun beklentisine uygun enformasyon sunan çalışmalar arasındadır. Öte taraftan 2000'li yılların başında etnik kimliklerin yeniden keşfiyle birlikte, "Koçgiri etnosu" ile yeniden bir araya gelmeler ve köken araştırmalarına koşut olarak Koçgiri aşiretine mensup, çoğunlukla Avrupa'da yaşayan ve zaman aşımı vesilesi ile siyasi yasaklarından kurtularak yıllar sonra memleketlerini ziyaret edebilen Koçgirili araştırmacılar kanalıyla da söz konusu kimliğin yeniden üretiminde bir ivme kazanıldı-ğı gözlemlenmiştir. Mamo Baran'ın *Koçgiri Kuzey Batı Dersim*³¹ adı ile yayımladığı kitap bu çerçevede kendisinden sonra gelecek yayınların da işaret fişeği olmuştur.³² Avrupa'da ve Türkiye'de sol siyasetlerin Koçgiri topluluklar nez-

- 27 "Koçgiri Halk Hareketi" broşürünün, Rizgarî Hareketi'nin (1970'li yılların sonuna doğru Rizgarî [Kurtuluş] dergisi etrafında kümelenen, 1980'li yıllarda Kürdistan Komünist Partisi İnşa Örgütü, 1990'lı yıllarda ise PRK/Rizgarî adıyla devam eden siyasal örgütlenme) yayın faaliyeti olarak ilk baskısı 1975 yılında Ankara'da yapılmıştır. Broşür niteliğindeki bu çalışma, önsözünde de belirtildiği üzere verilerini Nuri Dersimi'nin ve Rahmi Apak'ın kitaplarından alıp kendi siyasal tavrı ile hadiseyi yeniden yorumlamıştır. Başka hiçbir olay için kullanılmayan "halk hareketi" tabiri Koçgiri için bu çalışmada kullanılmış, ayrıca Kürt ve sol siyaset çevrelerinde Koçgiri Katliamı'nın "Koçgiri Halk Hareketi" biçiminde kullanımı bu çalışma dolayısıyla yaygınlık kazanmıştır.
- 28 Baki Öz, *Belgelerle Koçgiri Olayı*, İstanbul, Can Yayınları, 1999. Bu kitap hem ATASE arşivine hem de sözlü tarih çalışmalarına dayanma iddiasındadır. Amacını "Koçgiriye Kürtçü yaklaşım ve söylemin spekülasyonundan" kurtarmak olarak belirleyen yazar hadiseyi Türkçü ve ilerlemeci önceliklerle ele alarak Kemalist çerçeveye için işlevli bir hat oluşturmıştır.
- 29 *Koçgiri Destanı* kitabının daha sonraki baskılarında şair, gerçek adı olan Ozan Telli'yi kullanmıştır. Ozan Telli ile yaptığımız özel görüşmede Nâzım Hikmet'in eğilmediği Kürt hadiselerini destan formatında yazımı fikrinin Mehmet Bayrak'a ait olduğunu ve onun ön ayak olması ile kaleme aldığını söylemiştir.
- 30 1990 tarihli bu tez bir yıl sonra farklı bir isimle yayımlanmıştır: Mustafa Balcıoğlu, *Belgelerle, Milli Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu*, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara, 1991. Bu çalışma daha sonra benzer bir içerikle *Bir Paşa: Nurettin Paşa* adıyla yayımlanmıştır.
- 31 Baran, a.g.e. Yazar "Kürt aydınlarının, yok edilmek istenen değer varlığını bilimsel bir çabayla ispatlaması gerekir. Bu görevi özellikle de Avrupa'da yetişen ve yaşayan Kürt aydınlarının üstlenmesi gerektiğini düşünüyorum", ifadesiyle başladığı, *Sosyolojik Araştırma* üst başlıklı kitabını, çoğunlukla bölgede birebir yaptığı sözlü tarih çalışmaları üzerine kurmaktadır.
- 32 Evin Aydar Çiçek, *Koçgiri Ulusal Kurtuluş Hareketi*, Stockholm, Apec Yayınları, 1999; Ali Kendav, *Koçgirililer*, İstanbul, Gün Yayıncılık, 2004; Dursun Gümüsoğlu, *Anadolu'da Bir Köy Eshikonak*, İstanbul, Ardic Yayınları, 2004; Dursun Evren, *Ulusal Demokratik Mücadelede Koçgiri Kürt Aşiretleri*, İstanbul, Peri Yayınları, 2008; Kadim Laçın, *Koçgiri'siz Cumhuriyet*, Litvanya, NPrint, 2009; Mehmet Bayrak, *Dersim Koçgiri Te'dib, Tenkil, Teqtil, Tehcir, Temsil, Temdini Tasfiye*, Ankara, Özge Yayınları 2010; Yusuf Zeri, *Zerîqîler*, Hüseyin Çavuşoğlu, *Dünden Bugüne İmranlı ve Koçgiri*, Ankara, Motif Matbaacılık, 2011; Selahattin Ali Arik, *Yakın Doğu'da Koç-*

dindeki etkinliğini, Kürt ve Alevi tandanslı siyasal oluşumlara devretmesi ya da ona dönüşmesiyle birlikte başlayan yeni süreçte “Koçgiri” kelimesi bir çekim merkezi olma özelliğini sürdürdüğü için bu başlıkta araştırma kitaplarının yanı sıra yayımlanan romanlarla da kimliğinin üretimi devam ettirilmiştir.³³ Ayrıca Koçgiri’de yaşanan zebunküş durumun Büyük Millet Meclisi’ne yansması ile gerçekleşen gizli ve açık oturum zabıtları³⁴ “Koçgiri Araştırma Heyeti”nin oluşturduğu rapor,³⁵ heyetin diğer evrakları ile Merkez Ordusu yazışmaları³⁶ Koçgiri Hadisesi’ne ilişkin birincil kaynaklardır. Son dönemde Koçgiri yerel, popüler tarih ve folklor araştırmacılarının yanı sıra akademinin de ilgisini çekmiş ve bu düzeyde meseleyi ele alan, hadiseye yeni yaklaşımlar getiren yayınlar üretilmiştir.³⁷ Son olarak bahsettiğimiz hatıratlar, yazışmalar ve raporlar ile toplumun hafızasında kaldığı kadarıyla ağıtların ve anlatıların yanı sıra 1937’de Dersim’de öldürülen Alişer Efendi’nin günümüze ulaşan şiir ve mektupları da 1921’de Koçgiri’de yaşanan katliama ilişkin mevcutta ulaşabildiğimiz kaynak ve literatür arasındadır.

Katliamdan Önce Koçgiri

8 Ocak 1918’de yayımlanan Wilson Prensipleri ve 10 Ağustos 1920’de imzalanan Sevr Antlaşması ile oluşan Anadolu’yu nüfus çoğunluğuna göre taksim etme anlayışının yarattığı tekinsiz ortamda Ermenilere de vaat edilen topraklarda, Koçgirili idareciler ve Alişer Efendi gibi münevverler bölgelerindeki Kürt varlığını ispat etme ve yaşadıkları yerlerde kadim ve çoğunluk oldukları yönünde iç ve dış kamuoyunu ikna etme derdine düşmüşlerdi.³⁸ Bu bakımdan katliam öncesinde Koçgiri coğrafyasında da gözlemlenen münferit çatışma vakalarını bu minvalde ele almak mümkündür. Devlet mekaniz-

giri & Dersim - Kızılbaş Kürd Soykırım, İstanbul, Peri Yayınları, 2012; Kemal Koçarlan, *Koçgiri Türkmen Aşiretleri*, Bahri Yücesan, *Koçgiri’nin Tarihi Yolculuğu*, İstanbul, Doz Yayınları, 2015.

33 Taki Akkuş, *Koçgiri*, İstanbul, Sarıssa Yayınları, 2008; Remzi Aydın, *Gölgesiz Bedenler*, İstanbul, Ekvator Yayınları, 2008; Doğan Munzuroğlu, *Alişer*, İstanbul, Fam Yayınları, 2015; Ahmet Ceyhan, *Ah: Bir Koçgiri İsyanı Romanı*, İstanbul, İleti Yayıncılık, 2018; Ali Olgun, *Koçgiri Ölümünden Kaçış*, İstanbul, İmlec Kitap, 2018; *Kürtlerin Ölüm Dansı*, İstanbul, Düşün Yayınları, 2017; Ali Yürekli, *Bize Kalan İz*, İstanbul, Karahan Yayınları, 2020; Mehmet Güzel, *Vadiye Akıyordu Rüzgâr*, İstanbul, Demos Yayınları, 2021.

34 TBMM Gizli Celse Zabıtları, cilt 4, Ankara, TBMM Basımevi, 1980.

35 Söz konusu rapor Dilek Kızıldağ Soileau tarafından *Koçgiri İsyanı* kitabında ana kaynak olarak kullanılmıştır: *Koçgiri İsyanı Sosyo-Tarihsel Bir Analiz*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 369.

36 *Koçkırı Kırımı* kitabında Mahmut Akyürekli rapora ek olarak Koçgiri Araştırma Heyeti’nin yazışma ve dilekçe gibi 6.000 civarı evrakını da gün yüzüne çıkararak çalışmasını oluşturmuştur.

37 Akyürekli, *a.g.e.*; Kızıldağ Soileau, *a.g.e.*; Uçar, *a.g.e.*; İnan Beler, *Koçgiri Aşireti’nde Mezar Törenleri*, Ankara, Gece Akademi, 2019.

38 Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, s. 123; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, cilt 3, İstanbul, Altındağ Yayınları, 1967, s. 709.

masının ve toplumsal mutabakatın akamete uğraması ile oluşan durumun en çok hissedildiği yerlerden biri de Kürt ile Türk, Alevi ile Sünni arasındaki eklem bölgesi ve sınır çizgisi olması hasebiyle Koçgiri Bölgesi'dir.

Mondros Ateşkes Antlaşması (1918) ile birlikte siyasi istikrarın olmadığı mütareke dönemi dediğimiz, kartların yeniden karıldığı belirsiz ortamda her etnik ya da farklı siyasal dinamik kendi başının çaresine bakma ve temsil ettiğini düşündüğü toplulukların çıkarına aksiyonlar geliştirme eğilimindeydi. Mali istikrarsızlığın yarattığı açlığın, siyasi belirsizliğin ve güvensizliğin yanı sıra ordunun büyük bir bölümünün harcırahsız³⁹ ve düzensiz olarak terhis edilmesinden kaynaklı olarak asker kaçaklarının sayısındaki anormal artış sonucu Müslüman, Rum, Ermeni, Gürcü, Çerkez unsurlardan oluşan çetelerin etkinliği de artmıştı. Vilayet-i Sitte⁴⁰ diye anılan bölgeye dahil olması hasebi ile Sivas ve havalisinde ayrıca şekâvet olayları ve siyasal hareketlenmeler de mevcuttu. Sivas Kongresi'nin gerçekleştiği dönemde Sivas Valisi Reşit Paşa göreve başladığı Haziran 1919'da "Asayiş ile candan meşgul olmam yalnız idari değil, vatani de bir vazife oluyordu," diyerek Sivas'ın asayiş durumu ile ilgili bir rapor düzenletti. "Vilayetin eşkıya karargâhına çevrilmiş olduğunu gösteriyordu," ifadelerine yer verdiği rapora göre de adi ya da siyasi içerikte bir Koçgiri şekâvetine rastlanamamaktadır.⁴¹ Rahmi Apak, hayvancılıkla geçinen 40.000 nüfuslu Koçgiri halkının cahil olduğunu ve komşu şehirler ile irtibatlarının olmadığını ve aynı zamanda "2.500 kadar silâhları vardı. Fakat silâhı sırf nefsinin vahşi hayvanlardan veya taarruzlardan korumak için kullanırdı. Kendi içerisinde yalnız yaşayan uysal ve hükümete sadık bir aşiret idi,"⁴² diyerek, Koçgiri aşiretine ilişkin sonradan oluşturulacak kriminal bakışla tezatlık gösteren bir pozisyonda yer alır. Resmî raporlarda kendisinden "Koçgiri Kürtleri içinde münevverâtıdan sayılan" şeklinde bahsedilen, telkin ve teşvikleri ile isyana neden olmasından ötürü hadise sonrasında af kapsamı dışında bırakılan tek kişi⁴³ olarak Alişer Efendi'nin 3 Mart 1920'de "Kürdistan Teali Cemiyeti Şube Reisi" (KTC) olarak İstanbul'daki başkanlığına gönderdiği mektubu Koçgiri'nin "Kürt bölgesine" ait olduğunun izahı olarak ele alınabilir:

39 Celal Erikan, *100 Soruda Kurtuluş Savaşımızın Tarihi*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1971, s. 20.

40 Vilayet-i Sitte (Doğu Anadolu Bölgesi'nin güncel vaziyetinde 16 ile tekabül eden bölge) tabiri Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bir coğrafi bölge idi ve "buraları Ermenilere verecekler" propagandasının oluşturduğu kaygı zemini, yerli halkın konsolidasyonu için kullanılmıştır.

41 Reşit Paşa'nın hatıratında rapor yer almamakta ve sadece yorumlanması bulunmaktadır. Gök'ün ilgili makalesinde ise raporun tam metni mevcuttur. Nurşen Gök, "Sivas Kongresi Öncesinde Vilayetin Asayiş Durumuna Dair Bir Rapor", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 42, 2008, s. 231-245.

42 Apak, a.g.e., s. 151.

43 Akyürekli, a.g.e., s. 145.

Bilgi için şunu da arz eyliyorum ki, Kürdistan'ın ortası olan Harput ve Dersim'den başlayarak Sivas ile Kızılırmak kaynağı olan Zara ve Koçgiri kazası esasen Harput vilayetine bağlı iken, pek yakın zamanda Sivas'a dahil edilse de ulusal geleneklerimizle Kürdistan'a bağlı bulunuyoruz. Dersim zaten sancağıımızdır. Eski kayıtlarla ispata hazırım.⁴⁴

Birçok kaynakta Alişer Efendi'nin "Koçgiri isyanı" için KTC Reisi Seyyid Abdülkadir'den bu mektup aracılığı ile talimat aldığı iddia edilmektedir. Oysa mektubun sonunda Alişer Efendi "Bu vasıta ile iletişimin sağlanması, kopukluğun ortadan kaldırılması için müsaade buyurmanızı sizlerden istirham ederim," derken, irtibatsızlıktan yakınmaktadır. Nuri Dersimi "İstanbul'daki KTC Genel Merkeziyle muhabberemiz kesilmişti,"⁴⁵ ifadesiyle, 1920'den itibaren temasın olmadığını altını da çizmektedir. Koçgiri Hadisesi ile ilgili 1921'de gerçekleşen yargılama sürecinde "isyanın talimatını" verdiği söylenen Seyit Abdülkadir ve talimatından hiç bahsedilmediği gibi, Şeyh Said Hadisesi sonrası idam edilen Seyit Abdülkadir'in davasında da Koçgiri'den hiç bahsedilmemiştir.⁴⁶ Fakat benzer bir kurgu ile Şark İstiklal Mahkemesi, Seyit Abdülkadir'in Ali Rıza aracılığı ile Şeyh Said'e verdiği talimat doğrultusunda Şeyh Said İsyanı'nın başla(tıl)dığını da iddia etmiştir.

Onlar da bizim gibi çete!

Alişer Efendi elindeki değneği (sopayı) gidenlerin önüne doğru yere atmış, bu değnek Hz. Ali'nin kılıcıdır bunu ezip geçmeyin onlar devlet değildir, onlar da bizim gibi çetedir diyerek akrabalarını yönlendirmeye çalışmış.⁴⁷

Bu anlatı ile, yine Alişer Efendi'ye ait "*Ayağımda kundura / Gittim, düştüm tandura / Padişahın haberi yok / Bunu eden kongra*"⁴⁸ dörtlüğü onun Ankara Hükümeti'ne bakışını sergilemektedir. Resmî kaynaklar hadisenin müsebbibi olarak Alişer Efendi'yi işaret ederken, Koçgiri ve Dersim ise Alişer Efendi'yi olumlu intibasından, eşi Zarife ile birlikte silahlı olarak görüldüğü fotoğraftan⁴⁹ ve "Koçgiri başladı harba" şarkısından tanımaktadır. Efendi payesinden de anlaşılacağı üzere kendisi eğitilmiş, birkaç dil bilen, beylere kâtiplik ve çocuklara öğretmenlik yapan, Kürtlük ve Alevilik davasıyla ilişkili ve

44 Kızıldağ Soileau, a.g.e., s. 413.

45 Dersimi, a.g.e., s. 124.

46 Akyürekli, *Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927*, 2. baskı, İstanbul, Tarih Kulübü Yayınları, 2016, s. 55.

47 Şevket Yıldırım ile kişisel görüşme, Sivas İmranlı Azger Köyü, 2011.

48 Kemali, a.g.e., s. 153.

49 Nazmi Sevgen, "Koçkirili Alişir", *Tarih Dünyası Dergisi*, 9, 1950.

hatta davanın Koçgiri'deki sürdürücüsüdür. Ankara Radyosu'nda kayıtlı türk⁵⁰ ya da 9. İmam'a atfen Taki⁵¹ mahlasıyla yazdığı şiirlere göre saz şairi, resmî yazışmalara göreyse 1919'a kadar Erzincan Bölgesi'nde, 1921'e kadar Koçgiri'de ve 1937'ye kadar da Dersim'deki birçok olayın "tertipcisi"dir. Alişer Efendi'nin şiirleri gibi mektuplarında kullandığı imzalar da edindiği siyasi misyon hakkında bize fikir vermektedir. 7 Mart 1920'de Şerif Paşa'ya destek için gönderilen ortak imzalı mektupta "Dersim havalisi Erzincan ve Koçgiri ve Kangal ve Darende Akçadağ Kürdistanı'nda yerleşik bütün Kürd milletini temsil eden Koçgirilizade Alişir" imzasını kullanmıştır.⁵² Ankara Hükümeti'ne asker verilmemesi yönünde propaganda yaptığı dönemde Temmuz 1920'de Refahiye'de Paşa'ya gönderdiği mektupta "Hilafet Ordusu Müfettiş-i Umumisi"⁵³ ve 3 Mart 1920 tarihinde Kürdistan Teali Cemiyeti'ne gönderdiği mektubunda ise "Sivas, Zara, Ümraniye Kürt Teali Cemiyet'i Şube Reisi Koçgirilizade Alişir" imzasını kullanmıştır.⁵⁴

Kürdistan Teali Cemiyeti'nin kuruluş motivasyonlarından biri Kazım Karabekir'in de ifade ettiği üzere "Vilâyât-ı Şarkıyye Müdâfaa-i Hukuk-i Millîyye Cemiyeti gibi şark vilayetlerinde Ermenistan kurulması endişesiydi"⁵⁵ ve KTC 1918 başlarında yasal cemiyet hüviyetinde kuruldu.⁵⁶ Ankara hareketinin ve Sivas Kongresi kararlarının İstanbul Hükümeti tarafından resmî olarak tanınması anlamına gelen 20-22 Ekim 1919 tarihli Amasya Mülakatı'nda imzalanan ve çoğunlukla Kürtlerin varlığının kabulü gibi yorumlanan 2. Protokol, KTC tazyikli Kürt siyasi talepleri ve girişimlerinin önlenmesi yönünde İstanbul ve Ankara'nın fikir birliğine işaret ediyordu.⁵⁷ Mustafa Kemal, İstanbul Çanakkale Mevki'-i Müstahkem Kumandanı Şevket Bey'e gönderdiği telgrafta "KTC'nin mevkiî ancak İstanbul olabilir. İngilizlerin himâyesini düşünen bu vatansızların Kürdlerle hiçbir münâsebeti yoktur. Bu gi-

50 Bergüzar Şahin, *Kenzi Mafî Esrarı Hak*, İstanbul, Berdan Matbaacılık, 2003.

51 Ulaş Özdemir, "Eşkiya Alişir Yahut Saz Şairi Taki: Tarihsel Etnomüzikoloji Bağlamında Koçgirili Alişer Efendi'nin Müzik Eserleri", *Eurasian Journal of Music and Dance*, 15, s. 51-68.

52 Mehmet Selim Uzun, "İki Tarihî Belge: Alişir'in İki Mektubu", <https://portal.netewe.com/di-belgeyi-tarixi-di-mektubi-eliseri/> (erişim Eylül 2019).

53 "Koçgiri Hadisesine Dair Heyet-i Tahkikiye Raporu", s. 10.

54 Kızıldağ Soileau, a.g.e., s. 411. Bu mektubunda da Alişer Efendi, uzun süredir "Kürdistan Mecmuası" ile "Jîn" dergisinin kendilerine ulaşmasını engelleyen sansürün failini "İyiye kötünden ayırmayan İttihat ve Terakki enkazı" diye adlandırarak Kuvâ-yı Milliye'ye bakışını "Zira biz Kürtler, Teşkilat-ı Milliye'lerine dahil olmadığımız için" diyerek artan baskının nedenini ortaya koyar. Ayrıca "Her İslam topluluğunun ilahi bir lütuf olarak kendi kaderini kendisinin belirleyerek yaşamak hakkına sahip olduğunu ve İslam toplumları dış siyasete karşı doğal olarak birbirine yardımcı olmak ve destek vermesi gerektiğini" de ekler.

55 Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, cilt 1, İstanbul, Emre Yayınları, 1995, s. 98.

56 İsmail Gölbaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, 2. baskı, İstanbul, Doz Yayınları, 1991, s. 12.

57 Bilal Altan, "Kürdistan Teali Cemiyeti: Kuruluş, Amaç ve Faaliyetler", yayımlanmamış doktora tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 157

bilere ılımlı davranmaya da lüzûm yoktur” derken, Diyarbakır Valisi Vekili Mustafa Bey’e gönderdiği telgrafta ise şu sözlere yer vermişti:

Bütün milletin bekâ ve istiklâlini kurtarmak için birleştiği şu târihi günlerde bir ecnebî devletin himâyesine sığınarak zelil ve esir yaşamayı tercih eden her türlü ictihâdın, memleketi tefrikaya düşürecek her nev’î cemiiyâtın dağıtılması pek vatani ve zarûrî bir vazife olmakla Kürd Kulübü hakkında tarz-ı hareket âcizlerince de pek muvâfık görülmüştür.⁵⁸

Nutuk’ta ise bu durum “Kürtlerin bağımsızlığını gerçekleştirme amacını güder gibi görünerek yapılmakta olan karıştırıcılığın önüne geçmek”⁵⁹ şeklinde açıklanmaktaydı. Bu tarz kolluk gücü baskılarının yanı sıra kendi içindeki ayrışmalar da eklenince⁶⁰ Kuvâ-yı Milliye’nin temsil ettiği milliyetçi pratik ve söylem Kürdistan Teali Cemiyeti’ni kısa sürede kriminal bir durumun konusu haline getirilebilmiş ve daha sonrasında siyaset dışına itme politikasının nesiller boyu devamı sayesinde ders kitaplarında dahi “zararlı cemiyetler” kategorisinde ele alınacak marjinal bir alana kısıtılabilmiştir.

Ermeniler gibi...

Koçgiri Hadisesi ile ilgili konuşmaların yer aldığı Meclis’in gizli ve açık celse tutanakları, Meclis Araştırma Heyeti’nin Raporu ve diğer birincil kaynaklar Koçgiri aşireti arasında “Bunlar Ermeniler gibi bizi de kırmak istiyor” minvalindeki ve sadece Koçgiri ile sınırlı kalmayan⁶¹ kaygı ve korkunun yaygınlığına işaret eder. Her ne kadar Heyet Raporu bu infial halini “Kürdlere evvelce Ermeniler hakkında yapılmış olan tehcir muamelesinin tatbik edileceği fikri zihinlerine birleştirilerek ifsad ve idlal edilmiş,” denilerek siyasal amaçlı fesat çıkarma faaliyeti olarak tanımlasa da Koçgirililer, komşuluk yaptıkları ve yakın ilişkilerde bulunarak⁶² yer yer kıvralık tuttukları Ermenilere kanun marifeti ile resmî ya da paramiliter kolluk güçleri vesilesiyle yaşatılan soykırıma yakından tanıklık etmişlerdi. Buna bir de büyük kırımdan sağ çıkıp memleketlerine dönebilenlerin anlatımları da eklenince, devlet nezdinde kendilerini Ermeni-

58 Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 156.

59 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, çev. Bedi Yazıcı, İstanbul, Süryay, 1995, s. 241.

60 Rohat Alakom, *Şerif Paşa Bir Kürt Diplomatinin Fırtınalı Yılları*, İstanbul, Avesta Yayınları, 2016, s. 113.

61 Çapanoğlu hadisesinde Çorum valisi olan Bardakçı “İttihatçılar, Ermenileri tehcir ettikleri gibi kongreciler de Alevileri umumen katl ve imha eyleyeceklerdir,” şeklinde işaa ve telkinlerde bulundular,” ifadeleriyle ahalinin kaygısına parmak basmış oluyordu. Cemal Bardakçı, *Anadolu İsyanları*, Postiga Yayınları, 2012, s. 181. Benzer kaygıyı Güney Marmara’da yaşayan Çerkezlerin taşıdığı da söylenmektedir: Ryan Gingeras, *Dertli Sahiller: Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu (1912-1923)*, çev. Melike Neva Şellaki, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 62.

62 Yalçın Çakmak, *Sultanın Kızılbaşları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019, s. 245.

ler gibi öteki hissedenden toplulukların bir galeyan yaşamaması imkânsızdı. Muş milletvekili Hacı Ahmet Efendi 4 Ekim 1921'deki gizli oturumda "Hakikaten buraya gelirken uğradığım yerlerde bizi de Ermeniler gibi kesecekler diyerek dalgalanan bu haber Dersim'e kadar gitmiştir," yönlü sözleriyle kaygının yaygınlığına işaret etmekteydi. Daima devlet şiddetine maruz kalmış Koçgiri gibi toplumların⁶³ kanunsuzluğun yaygınlaştığı kaosta yaşadıkları kırım korkusunun aktüelliğini göstermesi bakımından sahadan derlediğimiz "*Sarı boncuk dizim dizim / Bugün sıra bizde yarın sizin*"⁶⁴ dizeleri bu dönemki netameli öngörünün maniyeye dönüşmesi bakımından yeterince ilginçtir. Bu algıdan da anlaşılacağı üzere o dönem henüz "Kongracılar" diye tarif edilen ekibin İttihatçı geçmişleri, kendilerini ana akımın dışında itilmiş ve sistemin "olağan şüphelisi" olarak hissedenen kesimlerin "güvercin tedirginliğinin" de vesilesiydi.

Nuri Dersimi, Nurettin Paşa'nın "Türkiye'de –zo– diyenleri imha ettik, –lo– diyenleri de ben kökünden temizleyeceğim," dediğini iddia etmektedir.⁶⁵ Vali Tepeyran, köylülerin, Ermenilerin akıbetine uğramaktan çekindikleri için asker geldiğinde dağlara sığındıklarını da ifade eder.⁶⁶ Erzincan Milletvekili Mehmet Emin Bey'in anlattıysa Koçgiri ahalisine benzer biçimde Koçgiri idarecilerinin de "Ermeniler gibi" bir akıbet ile tehditlere maruz kaldıklarını göstermesi bakımından özel bir yere sahiptir:

Hükümet Halis Bey'in⁶⁷ idaresinde kuvvet göndermiş ise de kendisi vefat ettiğinden ve Cenabı Hak bize ölenlerin arkasından konuşmayınız dememiş ol-

63 Koçgirililer ile Ermeniler arasındaki ilişkiyi de tek bir çizgide ele almanın mümkün olmadığı aşikâr olmakla birlikte soykırımda dahiliyeti olan ana akımın dışında kaldığını söyleyebilmek mümkündür. Çileli Ağavni romanında Norşen, büyükannesi ve bir grup Ermeni'nin katliam kafilesinden Alişan Bey'in yakınları tarafından kurtarıldığını yazmaktadır. Bkz. Hraç Norşen, Çileli Ağavni, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2009. Natanyan'ın kitabında ise Koçgiri Alişan Bey olumsuz olarak anılmaktadır. Boğos Natanyan, Sivas 1877, İstanbul, Birzamanlar Yayıncılık, 2008, s. 372, 383. Bektaşî şair Mahzuni Seyyid, Seyyid Gazi, Zünubi gibi mahlasları da kullanan Seyyid Gökçe'nin (1869-1940) Sivas'ta 1895 yıllarında yaşamış olan Ermeni katliamı ile alakalı aşiretleri konu aldığı "Der Ahval-ı Şikest ve Garet-i Ermeniyân, Manzume-i Hikâyet-i An" başlıklı şiirinde "Alişan Beyzade geldi erişti Hristiyan olan başına üşdü / İslam olduk deyu payına düştü Divriğinin bütün Ermeniyânı" ifadelerine yer verilmektedir. <http://www.gokceler.net/?pnun=35&pt=Der+Ahval-%C4%B1+%C5%9Eikest+ve+Garet-i+Ermeniyân%2C+Manzume-i+Hikâyet-i+An> (erişim 12 Aralık 2021).

64 Alişan Erdoğan ile kişisel görüşme, Hafik Belenkaya Köyü, 2014. Görüşmeci, Ermeni katliamından kaçamayan ve Kaballı köyüne sığınan ihtiyar bir Ermeni kadının ocağın başında sürekli bu maniyi söylediğini ve Koçgiri katliamında bu kadının söylediği maninin gerçekleştiğini ve önce Ermenilerin sığındığı mağaralara 5-6 yıl sonra Koçgirililerin sığınmak zorunda kaldığını söylemiştir.

65 Dersimi, a.g.e., s. 158.

66 Tepeyran, a.g.e., s. 75.

67 Bahsi geçen Binbaşı Halis Bey, 6. Süvari Alayı komutanıdır ve 6 Mart sabahı Kör Rıfat ve Karamanlı Nuri gibi silahlı unsurların İmranlı merkezine yönelik gerçekleştirdikleri baskın sırasında hayatını kaybedecektir.

saydı Halis Bey'in kim olduğunu söyledim. Fakat söylemeyeceğim. Binaenaleyh ölmüş bir adamın hakkında bir şey söylemek istemiyorum [...] Alay, Ümraniye'de muhtelif yollarda, kırkar, ellişer, yirmi beşer olmak üzere tak-sim edilmiştir [...] Ben bunu gözümle gördüm. Martin üçünde oradan geç-tim. Binbaşı Halis Bey, Haydar Bey'in konağına gitmiş. Akşamüzeri keyif es-nasında elini cebine sokup bir kâğıt çıkarmıştır ve demiştir ki sizin idam fer-manınız benim elimdedir [...] sizi Ermenilere benzetirim ve sizi tamamiyla imha ederim. İstemezsem size bir şey olmaz, dediğini ifade ediyorum.⁶⁸

Heyet Raporu'nun 11. sayfasındaki ibareye göreyse Merkez Ordusu tara-fından Koçgiri mıntıkasındaki köylerin müslim ve gayrimüslim nüfus mik-tarlarını soran telgrafta Alevi Kürtlerin imhasını akla getirecek ibarenin ek-lenmesi Koçgiri'de büyük bir telaşa sebep olmuştur.⁶⁹ Bu hadiseden birkaç gün sonra yani 11 Aralık 1920'de yine raporun deyimiyle “Zalım Çavuş” la-kabı ile maruf Şadıllı aşiretinden “Eşkîya Halil” civar köylerin desteğini de alarak Kapıkaya köyünde “Mezkur müfrezeyi perişan etmiş ve bir neferini şehid ve yollarını şaşırان 14 neferi de esliha ve cephanesiyle esir eylemiştir.” Bu suretle daha sonra Merkez Ordusu “Zalım Çavuş çetesinin derdesti için” diyerek Sivas'tan İmranlı'ya doğru yola çıkacak ve Koçgiri katliamı ile sonuç-lanacak süreç vuku bulacaktır.⁷⁰

Ermeniler gibi olmaktan ve o biçim bir sonla karşılaşmaktan korkan top-lumların derdinin yanı sıra, resmî anlatının asıl derdi ise hadisenin içine bir biçimde Ermenileri katarak muhatabının “suçuna yeni günahlar” eklemek olmuştur. “Armudan köyünden Mıgırdıç isminde bir Ermeni'yi İstanbul'a göndererek KTC Reisi Seyyid Abdülkadir'den talimat getirdiği”⁷¹ şeklindeki bir ibare ile hadiseye Ermenilerin dahiliyeti sağlanmıştır. Bu sağlandığında artık hadisenin mahiyeti de istenildiği gibi manipüle edilebilmektedir. Şark Cephesi Kumandanlığı ile 13. Trabzon Fırkası Kumandanı Miralay Seyfi'nin yazışması bu hususlardaki resmî bakışı sergilemesi ve paradigmanın faş ol-ması bakımından ilginçtir:

Vicdan ve namuslarını düşmanlara satan birkaç din-i hilafeti hıyânetleri-ne siper olarak çıkardıkları Ümraniye hadisesinin başladığı ilk günlerde [...] Kürtlerin Ermeniler tarafından ifsad ve tahrik edildiği anlaşılmış oldu [...] Bir, beş, on beş Ermeni'nin sırası gelince ne mühim bir tehlike teşkil ettiği bu vesile ile bilinsin, herkes buna göre daha durediş, müteyakkız her haliy-le memleketin saadet-i haline rabt-ı kalb etmiş ve hürmetkar olsun. Bu haki-

68 TBMM *Zabıt Ceridesi*, 1. Dönem, cilt 13 (4 Ekim 1921), s. 90.

69 “Koçgiri Hadisesine Dair Heyet-i Tahkikiye Raporu”, s. 11.

70 Apak, a.g.e., s. 154.

71 Kemali, a.g.e., s. 152.

kati bütün muhitinizde iyi anlatmak ve ayrılanları hak yoluna sokmak hepimizin en büyük borcudur.⁷²

Kazım Karabekir, ordu komutanı olarak Erzurum'a görevlendirildiğinde Kürt aşiret alay komutanları ile görüşmesi ve onları yönlendirmesini şu şekilde anlatmaktadır: "Dikkat edeceğimiz önemli bir mesele de Kürtlük cereyanıdır. İstanbul'da bu hususta büyük faaliyet gördüm. Bütün Kürtlük mıntıkasında en mühim manevi kuvvet dindir [...] Kürdistan'ın Ermenistan olacağını anlatmakla mesele hallolur."⁷³ Karabekir'in, Şark'ın Ermenilere verileceği ve Kürtlerin Ermeniler tarafından mahvedileceği propagandası Mustafa Kemal tarafından da yürütülecek ve Erzurum Kongresi'ne Kürt aşiretlerinin destek vermesi sağlanacaktır.⁷⁴

Alişer Efendi ile Govdinli Murad Paşa'nın 1918 yılında Erzincan'daki münasebetleri, akabinde 1919'da Paris Barış Görüşmeleri'nde Şerif Paşa ve Bagos Nubar arasında imzalanan protokol o dönem için Ermeni ve Kürt siyasetinin kesiştiği noktaları oluşturmaktadır.⁷⁵ "Bizi de Ermeniler gibi kıracaklar" korkusu ve "Buraları hep Ermenilere verecekler" propagandası bu alanda da sürece yön vermesi bakımından oldukça etkili olmuştur. 1918'de kurulan ve Erzurum Kongresi'ni gerçekleştirdikten sonra Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dönüşen cemiyet gibi Kürdistan Teali Cemiyeti'nin kuruluş motivasyonu da aslında *vilayet-i sitte* denilen coğrafyanın Ermenilere vaat edilmesiyle alakalıydı. Bu çerçevede Koçgiri Bölgesi'ne veteriner olarak gelen Nuri Dersimi siyasi havayı şu biçimde ele alacaktı:

Gençlerin Kürdistan'a giderek Cemiyetimizin programı dahilinde teşkilat yapması tavsiye ediliyor ve Amerika Cumhur Reisi Wilson prensiplerine göre Kızılirmağa kadar uzayan ve Kürdistan Vilayetlerinin büyük bir kısmını içirisine alan (büyük bir Ermenistan) yaratılmasına katıyen razı olmayacağımızı ve Sevr Muahdesi gereğince Kürdistan istiklalinin müdafaa edilmesi gerektiğini ileri sürüyordu. Şurası dikkate şayandır ki, Seit Abdulkadir, Kürt ve Ermeni davasının halli için müşterek bir hudut dahilinde bir Kürdistan ve Ermenistan Federasyonunun yaratılması imkânı fikrine katıyen yanaşmıyor ve müdafaa ettiği prensipte, müstakil bir Kürdistan değil, ancak bir Türk vilayeti mahiyetinde, bir Kürt muhtariyet mıntıkası fikrini müdafaa etmiş oluyordu.⁷⁶

72 M. Çapa ve V. Usta, *Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar*, Trabzon, Trabzon Valiliği Yayınları, 1995, s. 153.

73 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, cilt 1, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 22, 88.

74 Hakan, a.g.e., s. 144.

75 Dersimi, a.g.e., s. 112.

76 A.g.e., s. 121

Bu bakımdan Şeyh Said Hadisesi sonrası kurulan Şark İstiklal Mahkemesi zaııtlarına göre İttihat ve Terakki Cemiyeti Kabinesi'nde âyan üyeliğı ve I. Damat Ferit Paşa Kabinesi'nde ise Şûrâ-yı Devlet Reisliğı yaptığını söyleyen KTC Reisi Seyyid Abdulkadir, Hürriyet ve İtilaf Partisi ile imzaladığı özerklik mutabakatını da "o tarihte Osmanlı Devleti'nin olduğunu, kendilerinin hilafet makamına bağılı bir özerklik talep ettiklerini, amaçlarının olası bir Ermeni devletine karşı koymak olduğunu" ifade edecekti.⁷⁷

Katliam gelirken Koçgiri

Ankara Hükümeti'nin, kendisine karşı gelişebilecek olası muhalif hareketleri hızlı bir biçimde bastırabilmek ve asayiş sağılamak için⁷⁸ bölgedeki varlığını artırarak daha iyi organize olabilmek amacıyla Harbiye Nezareti'nin isteğı ve hükümetin kararnamesi ile 9 Aralık 1920'de Merkez Ordusu kuruldu. Neticede de Nurettin Paşa "düşmanla göğüs göğüse çarpışacak cepheleler dururken, pusuda düşman bekleme görevinin kendisini üzdüğünü" belirttiğı hâlde⁷⁹ "Ermenistan'ın düşmanlığı ve vaziyetin önemi yüzünden"⁸⁰ komutanlığı kabul etti.

Merkez Ordusu, oluşturmaya çalıştığı Asayiş Mıntıkaları Teşkilatı, Oymak Teşkilatı, Askeri Polis Teşkilatı, Amele Taburları, Asayiş Bölükleri, Emniyet Teşkilatı gibi farklı inanç ve etnik kökenlerden ahali arasında ciddi tedirginliklere vesile olacak uygulamaları için ihtiyaç duyduğu demografik haritayı oluşturmak amacıyla Sivas vilayeti ile Samsun, Sinop, Amasya, Tokat, Çorum ve Yozgat'ı kapsayan müstakil livalardan oluşan bölgesindeki müslim ve gayrimüslim nüfusun miktarını mülki idareden 3 Ocak 1920 tarihli gizli ibareli telgrafla istedi. Telgrafla ayrıca Alevilerin nüfus tespiti talebinin de ek-

77 Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri*, Ankara, Özge Yayınları 1993, s. 150-157.

78 Rahmi Apak, Mustafa Kemal Paşa'nın daha 24 Nisan 1920'deki Meclis konuşmasında Pontus'a temas ederek "Anadolu'nun ortasındaki asayiş meselesini halle memur kuvvetlerin büyücek bir komuta altında birleştirilmesi lüzumuna" işaret ettiğini söylemektedir. Apak, *a.g.e.*, s. 145.

79 Dersim'de seferlere çıkmış Müşir İbrahim Paşa'nın oğlu ve yine Merkez Ordusu'nda kurmay başkan, Dersim 1938 katliamında umum müfettiş (Hüseyin Hüsnü) Abdullah Alpdoğan'ın kayınbabası, sakallı lakabıyla maruf Nurettin Paşa önce Ankara Hükümeti'nin Konya valiliğı teklifini rütbesine uygun bulmayarak geri çevirdi. Daha sonraysa Ankara Hükümeti'nin Orta Anadolu'da muhalif hareketleri ve kalkışmaları derdest etmek için kurduğu ordunun başına "Cumhuriyet'e gidilmesi, Hilafet ve Saltanatın muhafazası, Anadolu ve İstanbul idarelerinin birleştirilmesi, Bolşevik siyasete asla iltifat edilmemesi" şartlarıyla geçti. Balcıoğlu, *a.g.e.*, s. 8. Sakallı Nurettin'i, Yeşil Ordu Cemiyeti'nin ihbarında, Koçgiri katliamında ve hemen sonra Karadeniz kıyılarından on binlerce Rum'un tehcirinde ve dolayısıyla katlinde, İzmir yangınında, İzmir'te Ali Kemal'in ve Efes Metropolitisi Hrisostomos'un linç edilmesinde baş müsebbip olarak görmeekteyiz.

80 Balcıoğlu, *a.g.e.*, s. 23.

lenmesiyle⁸¹ Heyet Raporu'nun ifadesiyle "Kürd anasırında büyük bir vehm ve telaş tevliid eylemiş idi."⁸² Koçgiri tehciri ile ilgili söylentilerin had safhaya ulaştığı günlerde 11 Ocak'ta Zalim Çavuş ve beraberindekiler bölgede asker toplayan bir müfrezeyle Kapıkaya köyü civarında çatıştı ve silahlarına el koydukları askerleri serbest bıraktılar.⁸³ 18 Ocak'ta 6. Süvari Alayı, Sivas'tan İmranlı'ya doğru yola çıktı. 14 Şubat'ta Zara kaymakamı ve Binbaşı Halis İmranlı'ya ulaştı. Zalim Çavuş'un af karşılığında teslim olma talebini Zara kaymakamı cevapsız bıraktı.⁸⁴

15 Şubat'ta 6. Alay'a İmranlı'da operasyon emri verildi⁸⁵ ve Binbaşı Halis'in, Haydar Bey nezdinde Koçgirilileri, Ermenilere benzetmekle tehdit etmesi mevcut kaygıyı had safhaya çıkardı. 4 Mart günü Kızıltepe köyünden Kör Rıfat ve Karaman köyünden Nuri, Koçgiri ahalisinden gelişigüzel asker toplayan bir müfrezeyle baskın verdi ve köylüler serbest bırakıldı. Aynı kişiler aşiret için kötü planları dolayısıyla 6. Süvari Alayı'nın İmranlı'yı terk etmesini istedi. 6 Mart günü İmranlı merkezine baskın yapıldı, Binbaşı Halis, alay ve takım komutanıyla birlikte 4 er yaşamını yitirdi, 90'dan fazla asker de esir alındı. 7 Mart'ta bir heyetin Sivas'tan İmranlı'ya doğru nasihat için yola çıktığı anlarda Erkân-ı Harbiye'nin Merkez Ordusu'na gönderdiği emirde "İmraniye Hadisesi yeni ve mühim bir iç isyan" olarak belirlenmişti bile. 9 Mart günü Merkez Ordusu'na gönderilen emirnamede ise hadise "düşmanların uzun süredir gizlice hazırladıkları siyasi bir hareket olarak" ele alınıyordu.⁸⁶ 10 Mart'ta heyetin İmranlı'ya ulaştığı ve Haydar Bey ile görüştüğü esnada Dersimlilerin konuyla ilgili fikirlerini sormak için Sivas Valiliği tarafından gönderilen bir telgrafa gelen cevapta "Ordu bir süredir Kürtleri tedirgin eden yönelimler içerisinde. Koçgirililer de haklı olarak kendilerini savunmuşlardır," denilmekteydi.⁸⁷ Aynı gün Nasihat Heyeti'yle yapılan görüşmeler olumlu geçmiş ve Haydar Bey ordu kumandanlığına telgraf çekerek "Cailliliğin sevk edildiği bu meseleden dolayı hükümetin rahim ve şefkatine sığındıklarını bildirilmekte ve İmraniye kıyımının hükümetin Kürtleri vuraacağı hakkındaki duyumların etkisinde kalan ayaktakımı tarafından çıkarıldığını" dile getirdi.⁸⁸

81 Akyürekli, *Koçgiri Kırımı*, s. 80.

82 "Koçgiri Hadisesine Dair Heyet-i Tahkikiye Raporu", s. 11.

83 Kemali, *a.g.e.*, s. 155.

84 Apak, *a.g.e.*, s. 262.

85 Dersimi, *a.g.e.*, s. 139.

86 TBMM Arşivi, rumuz 1, dosya 2, 9 Mart 1921 tarihli EHUR Merkez Ordusu'na gönderilen telgraf şifresi.

87 Akyürekli, *a.g.e.*, s. 91.

88 *Gâye-i Milliye Gazetesi Tıpkı Basım*, haz. Ç. Aslan ve M. Toker, Ankara Üniversitesi TİTE Yayınları, 2012, s. 109.

Oluşan olumlu havaya istinaden esir alınan Zara kaymakamı, Suşehri jandarma komutanı ve erler de serbest bırakıldı. Aynı gün Ankara Hükümeti'nin Bakanlar Kurulu "Mamuratül-aziz vilayetiyle Erzincan Sancağı'nda ve Sivas Vilayetine Divriği ve Zara kazalarında" sıkıyönetim ilan etti ve Merkez Ordusu'nu takviye etmek amacıyla birçok farklı kuvvetle birlikte Topal Osman taburuna da hareket emri verildi.⁸⁹ Tarafların görüşme sürecinde oluşan olumlu havaya rağmen sonraki yorumlarda, Nuri Dersimi'ye göre Ankara Hükümeti, Koçgiri Araştırma Heyeti'nin yorumlarına göreyse Koçgirililer zaman kazanmaya çalışıyorlardı.⁹⁰ En nihayetinde ise 13 Mart'ta Meclis'in onayı alınmadan İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) kararıyla Merkez Ordusu Komutanı Nurettin Paşa seferde ordu komutanı yetkisiyle ve yetki alanı da genişletilerek Koçgiri hadisesini bastırmakla görevlendirildi.

14 Mart tarihli Merkez Ordusu beyannamesi, "Bastırma harekâtı Koçkiri aşiretine ve bunlara katılmak üzere Dersim'den gelmiş olan asilere ve Koçkiri etraf ve civarında isyana katılmış olanlara yöneltilecektir," diyordu.⁹¹ Nurettin Paşa, sonraki savunmasında "Usât afv edilirse tekrar şekâvete başlayacaktır. Ümraniye isyan mıntıkasında, Sünni köyler müstesna; hiçbir yerde cami ve mescid yoktur. Efradın adı (sadece) İslâm'dır. Bu nokta-i nazardan tedrisat yapılmalıdır,"⁹² düşüncesinde olduğu hâlde harekât taraftarı olmadığını ve tenkilden kendisinin sorumlu tutulmasından rahatsız olduğunu dile getirecekti.⁹³ Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'nin emirleri neticesinden harekete geçen Merkez Ordusu maksat ve yöntemini açıklamak amacıyla merkeze gönderdiği 3 Nisan 1921 tarihli ve 11 maddeli ayrıntılı telgrafında amacının "Koçgiri'yi bir daha isyan edemeyecek bir hale sokmak yahut bu aşireti şimdi olduğu sahadan parça parça uzaklaştırıp dağıtmak"⁹⁴ olduğunu ve bu seçeneklerden hangisinin uygulanacağına ise harekâtın gidişine göre karar verileceğini belirtecekti. Buna göre de küçük çatışmalar yerinde organize edilen milis güçleriyle geçiştirildi ve tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra, 11 Nisan 1921'de bütün cephelerde eşzamanlı olarak 10.000 kişiden⁹⁵ oluşan Merkez Ordusu'nun kırın harekâtı başlatıldı. Haziran ayına

89 Konjonktürel kahraman Topal Osman ve çetesinin Koçgiri'den ibaret olmayan vahşeti malumdur. Kurduğu ganimet alayının cesurluğu ve gönüllülüğü üzerine yaratılan genel kanının tam tersi hatıratlar da mevcuttur. Bkz. Arif Cemil, *I. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul, Arba Yayınları, 1997, s. 173; Halil Erhan, *1915'ten 1980'e Karadeniz*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 112.

90 Dersimi, *a.g.e.*, s. 130; "Koçgiri Hadisesine Dair Heyet-i Tahkikiye Raporu", s. 18.

91 Kızıldağ Soileau, *a.g.e.*, s. 211.

92 Balcıoğlu, *a.g.e.*, s. 255.

93 Akyürekli, *a.g.e.*, s. 9.

94 "Koçgiri Hadisesine Dair Heyet-i Tahkikiye Raporu", s. 29.

95 Apak, *a.g.e.*, s. 147.

kadar devam eden ve katliama dönüşen harekâtın sonundaki Nurettin Paşa'nın "Asi köylerini dağıtmak ve Anadolu'nun başka bölgelerine, Türklerin arasına serpiştirmek"⁹⁶ yönlü isteği, katliam Meclis'e yansıdığı için gerçekleşemedi.⁹⁷ Aynı Merkez Ordusu, sayısı 20.000'e çıkarılarak Pontus Kırımı'nı da gerçekleştirdi. Nurettin Paşa 4 Kasım 1921'de Merkez Ordusu görevinden alınarak, 1 Temmuz 1922 tarihinde 1. Ordu Komutanlığı'na tayin edildi. 8 Şubat 1922'de Merkez Ordusu lağvedildi. Böylelikle "Koçgiri İsyanı ve Pontus Ayaklanması" söylemiyle kriminalize edilen ortam seferde ordu komutanı yetkisi ile göreve çağrılan Nurettin Paşa'nın resmî ve gayriresmî hempa-ları aracılığıyla Ankara Hükümeti'nin büyük desteği ve yol vermesiyle ger-çekleştirdiği "mıntuka temizliği" sayesinde şimdilik merkezde özel bir ordu-ya da ihtiyaç kalmamış oldu.

İsyan süsü verilmiş katliam

Koçgiri coğrafyasında, 1921 ilkbaharında yaşanan katliamın hatırlanma ve nesiller arası aktarılma biçimlerine dair lehte ya da aleyhte kitabi bilgidен zi-yade hadiseyi sadece önceki nesillerinden duyan ve olay akışını büyüklerin-den dinleyen kişiler ile yaptığımız sözlü tarih çalışmalarında⁹⁸ "Sala Hadise, Hadiseyi Kırmanc, Kürt Hadisesi, Kürt Kırımı, Çete Zamanı, Koçgiri Hadi-sesi, Vurgun" tanımlarıyla hatırlandığını gözlemledik. Oysa ki şiddetini temellendirmeye ve meşrulaştırmaya çalışan resmî yazının çoğunlukla mor-al kaynakları ve sterilize edilmiş evraka dayalı yazınlarında kanı oluştura-bilme, mesaj iletebilme ve konumlama işlevi bakımından hadise tanımlanır-ken kahir ekseriyet "Koçgiri İsyanı" ifadesi kullanılmaktadır. İsyan söylemi-ni, bir neden olarak inşa edebilen resmî anlatı bu minvalde kendine soykırı-ma varan pratiklerin sorumluluklarını üstlenmeyeceği bir manevra alanı da oluşturmaktadır.

Düşman devletlerin kışkırtması ve Kürt milliyetçilerinin siyasi telkini ile hareketlenen eşkiya ve onu himaye eden aşiret beylerinin liderliğinde pat-lak veren ve bastırılması esnasında "birtakım aşırıkların yaşandığı Koçgiri isyanı"⁹⁹ diye resmî yazına konu olan olaylar bütününün herhangi bir dili-minde ideolojik bir sebeple bulunan, sürece siyasi bir içerik vermeye çalışan yahut çıkar, itibar, akrabalık ve asalet gereği dahil olan, dışında kalan ya da

96 A.g.e, s. 171.

97 Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa ve Tarihi Gerçekler*, İstanbul, Nehir Yayınları, 1997, s. 136.

98 2010 yılından itibaren Koçgiri coğrafyasında hadise ekseninde sözlü tarih çalışmaları yapmak-tayız. Bu kapsamda devam eden "Koçgiri Belgeseli" çalışması için bkz. <http://www.kocgiribel-geseli.com/>

99 "Koçgiri Hadisesine Dair Heyet-i Tahkikiye Raporu", s. 26.

kendisini kaostan ortasında bulan çeşitli meşreplerin farklı saik ve amilleri söz konusudur. Sadece “aşiret beyinin tasarrufu”, “münevverin siyasal faaliyeti”, “eşkiyanın çapulu” gibi meseleyi tek bir figürün niyet ya da edimi çerçevesinde ele almak yaşananları açıklamaktan ziyade konumlandırma çabasıyla ilgilidir. Çünkü hadise ancak bu tür bir “ideolojik rafinasyon” ile ilham alınacak bir kahramanlık anlatısının ya da ibret alınacak bir hainlik söyleminin parçasına dönüşebilmektedir. Zira iktidarını kanunun meşruluğu ya da toplumsal mutabakattan ziyade milli amaç ve kutlu niyet üzerinden tahkim eden devletler için etnik ya da inanç temelli hak taleplerini siyaset dışına itmenin en kolay yolu istekleri kriminalize ederek militer ya da paramiliter manevraların konusu haline getirmektir.

Milliyetçi tarih yazını, genel olarak “Kürt isyanları” denilen vakaları, özelde ise Koçgiri Hadisesi’ni ele alırken oluşturduğu kronolojide çoğunlukla tarihsel akışa göre değil teşhis etmek istediği tanıya, oluşturmak istediği kanıya ve vermek istediği mesaja göre olay sıralamasını yapar. Bu durumda neden ve sonuç arasındaki ilişkiler ve nüanslar silikleşip olay muamma alanına çekildiği için ancak duyguları harekete geçirebilen ve dolayısıyla sorgulanamayan yorumlarla mesnetlendirilip kurgulanan anlatının bağlamı inşa edilir.¹⁰⁰ Resmî tarihin “katliamlara isyan süsü verme misyonu gereği” organize ettiği ve set haline dönüştürüp yaygınlaştırdığı ayıklanmış verileri olduğu gibi kabul ederek kurgusunda kullanan muhaliflerin bu set marifeti ile kurdukları anlatılarının sadece yorum farkından dolayı devlet paradigmasından köklü bir kopuşu sunamayacağı aşikârdır.

Geçmiş geleceğin hizmetine sunarken farklı toplumsal projelerinden ötürü savaş alanında ve literatürde karşı karşıya gelen Kürt ve Türk milliyetçileri, hadisenin sivil halkın dahil olduğu ya da dahil olmak zorunda bırakıldıkları kısımlarını da siyasi program gereğiymiş gibi gösterirken çoğunlukla meseleyi siyaset dışına çekerek birbirleri ile hesaplaşır. Alelade eşkiyalığa etnik temelli siyasi bir içerik katmak¹⁰¹ ya da ahalinin kendini koruma, canını kurtarma refleksini ayrılıkçı bir isyan hareketi olarak ele almak gibi farklı yorumlara bu hesaplaşmada rastlanılmaktadır. Aradığını bulmak ve bulduğu kadarıyla anlatısını kurma metodolojisi, siyasetin, tarih çalışmalarındaki işlevselliği eksene alan genel kolaycılığıdır.

Koçgiri bağlamında 1921’i, bir sürekliliğin parçası olarak konumlandırmak isteyen Nuri Dersimi “Koçgiri Kürdistan istiklal savaşı 1920 yılında

100 “Kürt milliyetçiliğinin tarih yazımı söylemi, diğer tüm tarih yazımı söylemlerinde olduğu gibi bir inşadır; fakat diğerlerinde de olduğu gibi tek bir aktör tarafından inşa edilmemiştir.” Hamit Bozarslan, “Türkiye’de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarihi Söylemi Üzerine Bazı Hususlar”, der. Abbas Vali, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, İstanbul, Avesta Yayınları, 2005, s. 41.

101 Beyoğlu, a.g.e., s. 156.

başlamış ve Murat Paşa'nın öldürüldüğü 1926 tarihinde sona ermiştir,”¹⁰² diyerek olayı kendi siyasal bakış açısı ve beklentisine uygun olarak anlamlandırmıştır. Aynı şekilde ve madalyonun diğer tarafından dönemin Büyük Millet Meclisi tarafından kurulan “Koçgiri Tahkik ve Dersim Tedkik Heyeti'nin” hazırladığı raporda da hadisenin tamamen siyasal bir içeriğe sahip olduğu, İstanbul Hükümeti'nin imzaladığı Sevr Antlaşması'yla ilişkilendirilerek muhtariyet vaadi dolayısıyla geliştiği ve başlangıcının 1920 olduğu iddia edilir. Mustafa Kemal Nutuk'ta, “1337 [1921] senesi bidayetinde de Koçgiri aşireti rüesâsından Haydar Bey, İstanbul'da Seyit Abdülkadir'den aldığı talimat üzerine [...] harekât-ı isyanıyeye başlamışlardı,”¹⁰³ sözleriyle sonrasında kırımına varacak olan uygulamalara meşruluk alanı oluşturabilmek için hadiseyi İstanbul'dan alınan direktif ile başlatarak belirli bir emir komuta zincirine dahil eder. *Erzincan* kitabında ise Ali Kemali, bu hadiseyi İnönü Savaşları ile iltisaklı gösterdikten sonra, “Koçgiri İsyanı bu veçhile tarihte Kürtler namına bir siyah leke daha bırakarak sönüp gitmiş ve milli hükümet herkesin nazarında bir kat daha yükselmiştir,”¹⁰⁴ değerlendirmeleriyle halihazırda meşruluk sıkıntısı yaşayan Ankara Hükümeti'ne sonuç itibari ile sağladığı katkıya vurgu yapmıştır.

“Olmayan” Kürdün “olan” isyanı

Islahat, sınır, doğu, şark, güneydoğu meseleleri biçiminde sorunsallaştırılan “Kürt Meselesi” uzun bir süreden beridir İngiliz'in altını, sergerdenin çapulculuğu, ağanın feodal talepleri, şeyhin gericiliği, seyyidin taassubu, coğrafyanın hırçınlığı ya da vergi vermeyen, askere gitmeyen, çağ dışı geleneklerine körü körüne bağlı, beye köle olmuş zavallı halkın cahilliği şeklindeki angaje çıkar-samalara vesile olmuştur.¹⁰⁵ Odağından çıkarılan mesele pragmatist partilerin

102 Milliyetçi bir Kürt aydını olarak Nuri Dersimi, bu cümlesinde kendi cephesinden olayın ne olduğuna ilişkin çok net belirlemeler yapmaktadır. Dersimi, olayı isyan olarak ele almaz. *Kürdistan Tarihinde Dersim* adlı kitabında “isyan” kelimesi 30 ve çekim ekli farklı versiyonlarda ise 32 defa zikredildiği hâlde “Koçgiri İsyanı” ya da Koçgiri ile doğrudan iltisaklı bir kullanıma rastlanmaz. Burada Koçgiri'yi siyasal bir proje olan “Kürdistan istiklal savaşının” bir durağı olarak ele aldığı, kendisini de bu mücadelenin önderi ya da yürütücüsü olarak konumladığı ve diğer hatıratlar gibi çoğunlukla öznellikleri ve temennileri barındıran, tutarlı olmaktan ziyade “Bağımsız Kürdistan” mücadelesi açısından işlevli bir anlatı kurar. Her siyaset ve aksiyon ehli gibi onun anlatısında da esas olan propagandadır. Bu minvalde kendi “Koçgiri Harekâtı”nı Koçgiri Hadisesi'nden bir yıl önce başlatır ve davaya hainlik yaptığını söylediği Karabel Bölgesi'ndeki Gini aşiretinin beyi olan Murat Paşa'nın Cıgız Mehmet Ali ile Dersim'den gönderilen grup tarafından öldürülüp davanın öcünün alınmış olması ile 1926 yılında bittiğini söyler.

103 Mustafa Kemal Atatürk, *a.g.e.*, s. 612.

104 Kemali, *a.g.e.*, s. 164.

105 Ahmet Özcan, *Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!?: Modern Türkiye'de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 83.

iktidar olup henüz muktedir olmadıkları o ilk yıllardaki konjonktür gereği sadece statükoyu kanırtmak amacıyla kısa dönemler için gerçek adı ve gündelik siyasetin vadettiği geçici reformlarla birlikte anılabilmektedir. 1919'da kurucu öge iken 1921'den itibaren yıkıcı unsur haline dönüştürülen Kürtlere yönelik algı; 1930'larda "gerici", 40'larda "eşkiya", 50'lerde "kaçakçı", 60'larda "ayrılıkçı", 70'lerde "mafya", 80'lerde "vatansız", 90'larda "bölücü", 2000'de "hain" ve sonrasında ise "terörist" enstalasyonları ile konumlandırılırken, karşılığında ise Kürtler daima etnik varlıklarını ispat etmek ve siyasal tavırlarını anlatmak durumunda kalmış ya da bırakılmışlardır. Tüm bu çabaya rağmen Evliya Çelebi'nin abartılı bahisleriyle başladığını düşündüğümüz "İsyancı Kürt"¹⁰⁶ tabiri resmî anlatının sürekliliği sağlanmış algı yönetimi sayesinde de "Kürtlerin oldukça tatminsiz ve isyankâr bir grup olduklarını düşünüyorum,"¹⁰⁷ biçimli bir kronik önyargıya dönüşümü sağlanmıştır. Böylece ezici çoğunluğun fikir ve duygu dünyasını bu konfor alanından yöneten devlet paradigması marifetiyle Kürtlerin vatandaş olmaktan kaynaklı hakları dahi diğer siyasal talepleri ve kültürel beklentileriyle birlikte ortalama dışı alana itilebilmesinin önünü açmıştır. Gerçekte "Kürt olmayan bu cahil dağlıların"¹⁰⁸ en ufak hak talebi dahi kolaylıkla katliamla¹⁰⁹ sonuçlanacak bir bastırma harekâtına muhatap olabilmekte ve olağan şüphelinin künyesindeki suç listesine¹¹⁰ eklenebilecek yeni bir isyan olarak değerlendirilebilmektedir.¹¹¹ Resmî tarihin en rahat kalem oynattığı ve oluşan kitlesel yıkım ve mağduriyeti soğukkanlılıkla izah ettiği ve üstelik kendisini gerekçelendirdiği alan genelde iç isyanlar, özeldeyse "Kürt İsyanları" anlatısının oluşturulduğu görev icabı bulunulan alanlardır ve

106 "Bu Kürt diyarı büyük vilayet olduğundan hepsi dağlar içinde yerleşmiş bir alay yabani, isyancı ve eşkiya adamlar olup bütün tarihçiler bu Kürt kavmin (...)." Mustafa Alpaslan, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kürtler", yüksek lisans tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 41.

107 Ayşe Betül Çelik, "Kürt Meselesinde Algılar ve Barış Sürecinin Önündeki Sosyo-Psikolojik Engeller", <https://barisicinakademisyenler.net/node/52> (erişim 25 Aralık 2021).

108 "Esasen halk Kürt kelimesini millet manasına değil, dağlı, vahşi manalarında kullanmaktadır." Burhan Özkök, *Osmanlılar Devrinde Dersim İsyanları*, İstanbul, Askeri Matbaa, 1937, s. 4.

109 "Doğu Anadolumuzda yer yer görülmüş olan isyan hareketleri sebebinin hep böyle reis, ağa ve eşkiyaların işi olduğu Cumhuriyet hükümetince evelden beri bilinmekle beraber; kendi ırkımızdan olan bu halkın, ezilmeden sözle yola getirilmeleri, bir evlat muamelesi görmeleri ci-hetine gidilmiş ise de, bu şefkat; başlarındaki reisleri üzerinde hükümetin aciz olduğu fikrini doğurmuş, cahil halk üzerinde propogandaya sebep olarak cüretlerini artırmaya yol açmıştır." Fahri Uçantürk, *1930 Yılı Ağrı Harekâtına Karaköse'den Bir Bakış*, Eskişehir, Eskişehir Hava Okulu Matbaası, 1948.

110 "Denilebilir ki; Kürtler, halen bütün tarihleri boyunca, bağımsız yaşamak, bir ülke ve devlete sahip olmak fırsatını ele geçirememiş oldukları için, bir başkaldırı potansiyeli görünümündedirler!" İsmet Bozdağ, *Kürt İsyanları*, İstanbul, Turuva Yayınları, 2009, s. 9.

111 "Dersim, Şiliğin bir kaynağı olduğu günden beri isyankâr ruhunu hiç değiştirmemiş ve bu ruh onu daima hükümetten uzak bulundurmıştır." İzzeddin Çalışlar, *Dersim Raporu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, 74.

bu muntakalarda aslında Kürt yoktur ama “adi eşkıyalıktan siyasal temelli organize isyana” doğru genişleyen şekâveti hep vardır.

Kürtlerin hak mücadelelerinin siyaset alanının dışına çıkarılmasının en büyük dayanağı olarak gösterildiği hâlde çoğunlukla “Kürtlerin siyasal alandaki faaliyetleri”¹¹² olarak ele alınan Kürt ile Türk’ün “zımnî sözleşmesinin”¹¹³ bitişine delalet eden “Kürt İsyanları” mefhumuna, resmî tarihin kaidelerinin ve veri setlerinin dışından ve hatta karşısından değerlendirme iddiasındaki tarihçi ya da Kürt merkezli politik anlayışları ve yorumları bakımından Recep Maraşlı iki kategori sunmaktadır. Buna göre de “Eğer Kürtlerin sürekli bir savaşım içinde oldukları ve hiç boyun eğmedikleri iddiasında iseler hepsini ‘isyan, başkaldırı’ veya ‘serhıldan’ olarak; eğer Kürtlerin sürekli ezildikleri ve zulme uğradıklarını savunacaklarsa hepsini ‘direnme’ veya ‘katliam’ olarak tanımlama eğilimindedirler.”¹¹⁴ Sinan Hakan ise *Kürt Direnişleri* kitabında, değişim talebinin devletten gelmesi halindeyse karşısında tepki olarak oluşan “Kürt hareketlerinin direniş olarak tanımlanması gerektiğini” belirtir.¹¹⁵ Bu durumda Kürt’ün talepte bulunması kaçınılmaz olarak isyan kategorisinde ele alınır. Barış ve Demokrasi Partisi’nin 2010 tarihinde TBMM Başkanlığı’na “Cumhuriyet tarihinde, resmî kaynaklara göre çıkmış 29 Kürt İsyanı’nı” sorması ve bir araştırma açılmasını istemesi¹¹⁶ Ermeni, Dersim,

112 “Günümüze kadar Kürtlerin siyasal alandaki faaliyetleri iki türlü olmuştur: Bir yandan devletin kültürel, etnik, dilsel ve tekçi baskılarına karşı isyan ve başkaldırlar gündeme gelmiş; öte yandan aşiret ilişkileri araçsallaştırılarak özellikle sağ partiler için oy toplama yoluna gidilmiştir.” Büşra Ersanlı, Günay Göksoy Özdoğan, Nesrin Uçarlar, *Türkiye Siyasetinde Kürtler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s. 25.

113 Hamit Bozarslan, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği: Zımnî Sözleşmeden İsyan (1919-1925)”, der. Abbas Vali, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri Üzerine Çalışmalar*, çev. Fahriye Adsay, Ümit Aydoğan, Sema Kılıç, İstanbul, Avesta Yayınları, 2005, s. 199.

114 Bkz. Recep Maraşlı, “Rizgarî’nin Sosyalist Hareket ve Kürdistan Ulusal Kurtuluş Mücadelesindeki Yeri Üzerine Bir Deneme”, www.academia.edu/41328899 (erişim 25 Aralık 2021). Ayrıca isyan ve başkaldırı söylemi için bkz. Altan Tan, *Kürt Sorunu*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009; Faik Bulut, *Dar Üçgende Üç İsyan*, 2. baskı, İstanbul, Evrensel Yayınları, 2015 ve aynı yazar *Dersim Raporları*, İstanbul, Evrensel Yayınları, 2013. Direniş ve katliam söylemi için bkz. M. Kalman, *Dersim Direnişleri*, İstanbul, Nüjen Yayınları, 1995 ve aynı yazar *Botan Direnişleri*, (1925-1938), İstanbul, Med Yayınları, 1996; İsmail Beşikçi, *Tunceli Kanunu ve Dersim Jenosidi*, İstanbul, Belge Yayınları, 1990.

115 Sinan Hakan, *Osmanlı Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, 2. baskı, İstanbul, Doz Yayınları, 2011, s. 14.

116 “Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına 87 yıllık Cumhuriyet tarihinde, resmî kaynaklara göre 29 Kürt İsyanı’nın çıkmasına sebep olan ve özellikle son 30 yıllık çatışmalı süreçte sonuçları ağır bir şekilde hissedilen sorunun çözümsüzlüğün sebebiyet verdiği ağır insan hakları ihlalleri ve insanlık dışı suçlarla yüzleşebilmek, çözüm yerinin halkın iradesinin tecelli yeri olan TBMM olduğu inancıyla yaşanan sorunun kaynağının hangi sosyal siyasal ve ekonomik gerekçelere dayandığının tespiti ve sorunun çözümü için ortak bir siyasi iradeyi açığa çıkarabilmek amacıyla Anayasa’nın 98’inci, içtüzüğün 104 ve 105’inci maddeleri gereğince Meclis Araştırması açılmasını arz ederiz.” TBMM Barış ve Demokrasi Partisi Grup Başkanlığı, 1069 (7 Temmuz 2010), <https://www2.tbmm.gov.tr/d23/10/10-0895.pdf> (erişim 25 Aralık 2021).

Çapanoğlu, Şeyh Eşref, Yozgat, Ali Batı ve Pontus İsyanı gibi tanımlamaların sorgulanmaya başlandığı kesitte dahi “Kürt isyanları ezberinin” Kürt siyaseti nezdindeki gücü hakkında bize önemli bir fikir vermektedir.

Diğer yandan tarihi, sınıfların savaşımı olarak değerlendiren ve iktidarlara karşı gelişen itirazlardan ilham alma ve emsal gösterme eğiliminde olan, Koçgiri Hadisesi’ni de Kürt ulusunun kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde ele alan sol ideolojik okumalar da meseleyi çoğunlukla “isyan” olarak ele almaktadır. Isyan olarak tanımlamaktan imtinâ edenler ise, isyan kavramına yükledikleri politik paye gereği “halk isyanından söz edebilmek için planlı programlı örgütlenme ve örgütlü eylem”¹¹⁷ ya da “Hareket bir teşebbüs ve kalkışma olup ayaklanma ve isyan öncesi bir aşamadaydı”¹¹⁸ şeklinde bir değerlendirmeye başvurmaktadır. Tüm bu yaklaşımlardan da anlaşılacağı üzere, aksiyonun isyan olabilmesi için bir ideolojiye ve siyasal taleplere sahip olması gerekmektedir ve isyan tartışmasız olarak onlar için iyi bir şeydir.

“Osmanlı Hükümeti’ne, Osmanlı padişahına ve müsliminin halifesine isyan etmek ve bütün milleti ve orduyu isyan ettirmek lazım geliyordu.” Mustafa Kemal bu sözleri “En nihayet mazi olmuş bir devrin hikâyesidir,” dediği *Nutuk*’un giriş bölümünde söyler.¹¹⁹ *Nutuk*’un son iki paragrafında ise kendi “isyanının” amillerini tarif ederek iç ve dış düşmanlar marifetiyle aynı koşulların oluşması durumunda iktidardakilerin gaflet, dalalet ve hatta hıyânet içine girmeleri halinde isyan etmeyi Türk Gençliği’nin birinci vazifesi olarak belirler. Tabii ki onun bahsettiği isyan damarlardaki asil kan dolayısı ile muhter olanın “kutsal isyanıdır.”

Koçgiri Araştırma Heyeti’nde yer alan fakat diğer üyelerle aynı fikri paylaşmadığı için metne imza atmayan Kastamonu Milletvekili Abdulkadir Kemali (Öğütçü), hatıratının farklı bir bölümünde hiçbir zaman kanundan kaynaklı isyan çıkmadığını, çapulculuk yapan ve keyfi hareketlerde bulunan memurların zulmü neticesinde isyanların çıktığının altını çizmektedir. Ayrıca kanunsuzluklar karşısında vatandaşın isyan etmesinin ise insanlık hakkı olduğunu belirtmektedir.¹²⁰ “Pontus isyanı” mazereti ile İstiklal Mahkemesi Teşkilî için yapılan Meclis görüşmelerinde Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni¹²¹

117 Koçgiri’deki olayların isyan değil kırım olduğunu söyleyen yazara göre “Halk isyanından söz edebilmek için planlı programlı örgütlenme ve örgütlü eylem gerekiyordu. Bilimsel bir açıyla bakıldığında, sayılar düzmece kalıyor, ancak yarım yamalak üç isyanın varlığından söz edilebiliyordu. Bunlar, Şeyh Said’in adıyla özdeşleşen 1925 olayları, Ağrı direnişi ve PKK hareketiydi. Geride kalan 25 ‘isyan’, kâğıt üzerinde tersine çevrilmiş ‘tedip ve tenkil’di.” Ahmet Kahraman, *Kürt İsyanları Tedip ve Tenkil*, İstanbul, Evrensel Yayınları, 2003, s. 22.

118 Nevzat Onaran, *Devletin Dahili Harbi*, İstanbul, Kor Yayınları, 2021, s. 24.

119 Mustafa Kemal Atatürk, a.g.e., s. 14.

120 Işık Öğütçü, *Abdulkadir Kemali’nin Anıları*, İstanbul, Epsilon, 2015, s. 160.

121 TBMM Gizli Celse Zabıtları, cilt 21, 80 Inikat 2.3.4., Celse: 610, (26 Temmuz 1922).

(Ulaş) ise başından beri İstiklal Mahkemeleri'ne karşı olduğunu, çünkü Allah'ın, peygamberlerine bile vermediği salâhiyeti Meclis'in mahkeme hâkimlerine verdiğine işaret edecekti. Burada aslında millette isyana eğilimin olmadığını ve devletin asıl hünelerinin hukuk marifeti ile vatandaşını isyan ettirmek olduğunu söylemektedir. Diğer taraftan Kazım Karabekir de anılarında "Kürdistan İsyanı" diye bahsettiği Şeyh Said Olayı'ndan hükümetin haberinin olduğu hâlde engellemediğini ve asıl maksadın Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kapatarak Kürt isyanı vesilesiyle her tarafta terör yapmak olduğunu dile getirmekteydi.¹²² Bu çerçevede Takrir-i Sükûn Kanunu'nun görüşüldüğü Meclis oturumlarında Dersim Milletvekili Feridun Fikri Bey (Düşünsel) de tam olarak "hukukun daima kesin olması gerektiğini, bu ucu açık kanun sayesinde Hükümet'in herhangi bir şeyi, akıldan geçen fikri dahi emniyet bahanesiyle isyan olarak ele alıp cezalandırabileceğine"¹²³ dikkat çekerek, isyan söyleminin muktedirle sağladığı bu konfor alanının sınırsızlığını gözler önüne serecekti.

Sonuç

Bir mecburi yön olarak ulusçu ideoloji ile söylem sahası milli tarih ve onu ayakta tutan iskeleti olarak milli mücadele söylemi, devletin bekâsı için neta meli olabileceğini düşündüğü diğer hususlarda olduğu gibi, Koçgiri Hadisesi'nde de devletin vatani, milleti ve söylevi ile bölünmez bir bütün olması çerçevesinde meseleyi ele alır. Kurgulanacak yeni nesle ve geleceğe koşut olarak daima yeniden yazılan ve muhteşem geçmişin resmî geçidine dönüştürülen siyasi teşebbüs olarak bu resmî tarih, kalem oynattığı her konuyu kitabına uydurarak gerçekliğine hatta olabirliğine bakmadan kesinleştirip kitabileştirir. Bu kitâbiyat çoğunlukla devletin abartılıp idealize edilen dıştaki yedi düvelin ve içteki hainin karşısındaki "yerli ve milli" olan unsurun kahramanlık anlatılarından ibarettir.

Ulus-devleti kuran ideoloji. bütün fikir ve eylemlerinde ahlâken haklı, siyaseten meşru, tarihsel olarak doğru ve hatta Tanrı katında huzurlu bir pozisyonda kendini konumlama kurnazlığına da sahiptir. Daha hukuki bir dayanağa hatta yeterli desteğe sahip olmadan önce bile kitlesel korkulara kaynaklık edebilecek ve korku üzerinden kitleleri birleştirebilecek düşmanını seçerek ya da inşa ederek işe başlar.

Resmî tarih söyleminin alt metnine yedirilmiş muktedirin kelimelerinin yarattığı korku ve bu korkuyla mücadele edenin "kutsal savaşının" hamasi duygusu sayesinde muhatap kitle kurucu düşman imgesi üzerinden kut-

122 Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, 12. baskı, İstanbul, Emre Yayınları, 2004, s. 17.

123 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, cilt 15, 69-İçtima, (4. 3. 1341).

sal metnin huşusuna kendini kaptırıp konsolidasyonu sağlanırken, kurucu düşmanın düşman olma hali “olağanüstü hâl” çemberine kapatılarak kendini ifade etme hakkı ve dolayısıyla düşman olmaktan kurtulma şansı sonuza kadar elinden alınmış olur. Kahramanlık anlatılarının ihtişamlı kurgusundan asiyi, mağlup olanı, düşmanı çekip çıkarmak başarıldığında resmî tarihin kurduğu güçlü yapı anında yıkılır. Milli kahraman; haydut, eşkiya ya da asi ile girdiği “kurtuluş savaşındaki” pozisyonu bakımından değerlidir ve uyguladığı “tedip ve tenkil” ile işlevseldir, aksi durumda kahraman kendisini ispat edeceği bir asiye sahip değilse kolaylıkla başka bir söylevin asisi olma tehlikesiyle baş başa kalabilir. Çünkü kahramanın kelimeleri ile konuşan resmî tarih, darağacındaki asisinin boynunda asılı bulunan isyancı yaftalarındaki yazılanlardan ibarettir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün Kaçakçıları, Kolcular ve Reji Şirketi (1883-1908)

MUSTAFA BATMAN*

1904 yılında Dahiliye Nezareti'nden gönderilen talimatnamede Ankara vilayetinin Karaşar nahiyesinde bir türlü engellenemeyen tütün kaçakçılığı detaylıca anlatılmıştı. Belgeye göre kaçakçılar İzmit'in Gürcü köylerinden geliyor, Bolu üzerinden vilayetin hudut köyleriyle kurdukları bağlantı sayesinde tütünlerini uzak mahallere sevk ederek satıyorlardı. Karaşar'ın bu kaçak ticaretinde önemli bir kaçakçı yatağı olduğu ve bölge ahalisinin kaçakçı kafilelere destek verdiği de vurgulanıyordu. Reji İdaresi'nin İzmit'in Gürcü köylerinde uyguladığı haksızlıkların da kaçakçılığı artırdığı belirtildikten sonra, hükümetin Karaşar'ı nahiye ilan etmesine rağmen nahiye müdürünün nahiye merkezinde yaşamamasının idari denetimi zorlaştırdığı vurgulanıyordu. Bu sorunu çözmek için Beypazarı ve Ayaş'a bağlı bazı karyelerin Karaşar'a bağlanarak nahiye müdürünün Karaşar merkezinde yaşaması, nahiyenin 8 süvari, 2 piyade jandarması ve 1 polis ile güvenliğinin sağlanması, bir cami-i şerif ve bir mektep ile ahalinin cahil kalmasının engellenmesi ve erazil-i eşhas (rezil şahıslar) olarak tabir edilen kaçakçıların ve onlara destek verenlerin ıslah edilmesi öneriliyordu.¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda kaçakçı yatağı olarak anılan Karaşar gibi yerlerde karşılaşılan benzer uygulamalar 19. yüzyılın son çeyreğinde tütün sektöründeki üretici, ara alıcı, alıcı, satıcı, tüketici gibi grupların Reji İdaresi ile karşılaştıkları sorunların çözümünde İmparatorluk bürokrasisinin sorunu tanımlama, nedenlerini araştırma ve çözüm bulma pratiklerini anlamak açısından oldukça değerlidir. Devletin altyapısal gücünü artırarak etkin bir de-

(*) Makalenin son halini almasında eleştiri ve katkılarından dolayı Ahmet Özcan ve Yalçın Çakmak'a teşekkür ederim.

1 BOA., DH.MKT. 666/1 Lef 169-3, 27 Şubat 1319 (11 Mart 1904).

netim mekanizması kurma ve teba'asını vergilendirilebilir, kontrol ve ıslah edilebilir nesnelere dönüştürme projesi olarak tanımlanabilecek çözüm önerilerinde kaçakçılığın tanımı ve kapsam alanından ziyade güvenlik ve denetim pratikleri ile küçük bir taşra nahiyesinin etkin denetiminin nasıl sağlanması gerektiği tartışılmıştır.² İmparatorluk'un denetim ve güvenlik pratiklerinde kaçakçı yataklarının sadece güvenlik pratikleri ile değil, çevre halkının cehaletine son verilmesi adına bir cami-i şerif ve bir mektep ile de eğitilmelerinin amaçlanması II. Abdülhamid dönemi idari merkezileşmesi hakkında önemli ipuçları sağlamaktadır.³ Öte yandan bu öneriler kaçakçının kim olduğu, İmparatorluk içerisinde ekilen bir tarım ürününün ticaretinin yapılmasının neden yasadışı ticaret kabul edildiği, Osmanlı sıradan insanların idari ve güvenlik mekanizmalarına rağmen bu ticarete yoğun şekilde katılmaya neden devam ettikleri gibi sorulara yeterli cevaplar vermemektedir.

Bu makale, Osmanlı tütün piyasasında aktif olarak yer alan tütün üreticilerinin Reji İdaresi'nin kurulmasından sonra gündelik hayatındaki dönüşümleri inceleyerek, bu sorulara cevap vermeyi amaçlamaktadır. Reji İdaresi'nin kuruluşu ve Reji kolcu sisteminin oluşturulması Osmanlı bürokratlarını kaçakçılığın tanımını yeniden yapmaya itmiştir. Bu yüzden, makale geleneksel ticaret bağlarının kapitalist genişleme karşısında çözülüşü 19. yüzyılın sonunda tütün üreticilerinin reaksiyonlarını İmparatorluk ve Reji idaresi ile olan çekişme siyasetinin ve müzakere pratiklerinin geliştiği ve dönüştüğü alanlar olarak tanımlayacaktır.

Memalik-i Osmaniye Duhanları Müsterek-ül Menfaa Reji Şirketi'nin kuruluş süreci

19. yüzyıl ortalarından itibaren İmparatorluk'un belirli bölgelerinde çeşitli şekillerde inhisar usulüne tabi tutulan tütün önemli tarımsal ürünler arasındaydı.⁴ İlk olarak 1862 yılında yayımlanan Duhan Nizamnamesi ile tütün İmparatorluk dahilinde devlet tekeline alındı.⁵ Nizamnameye göre tütün ekimi dev-

2 Kaçakçı yatakları için bkz. Ezgi Yardımcı, "Osmanlı'nın Tütün Çıkmazı: Reji'ye Karşı Toplumsal Muhalefet (1883-1925)", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 64.

3 "Tashih-i itikâd" kapsamına giren bu çalışmalara dair ayrıntılı bilgi için bkz. Yalçın Çakmak, *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019.

4 Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl öncesi tütün ekimi ve vergilendirmesi ve ticareti hakkında; Fehmi Yılmaz "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili 1600-1883", yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005.

5 Filiz Dıñoğlu, *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müsterek-ül Menfaa Reji Şirketi: Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)*, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv Araştırma Merkezi, 2007, s. 22; Düstur, 1. Tertib no:3, 364.

let kontrolünde yapılacak, nakliyesi, ekimi ve satımı izine tabi olacak ve ekilen tütünler yine inhisar idaresi tarafından satın alınacaktı.⁶ Fakat yeterli idari denetim ve güvenlik politikalarının sağlanamaması nedeniyle tekel sistemi tartışılmaya başlandı ve alternatif politikalara yönelindi. Yeni arayışlar neticesinde 1872 yılında İstanbul ve Marmara bölgesinde tütün gelirlerinin kontrolü iltizam usulüne benzer şekilde belirli kişilere havale edilerek İstanbul Reji İdaresi kuruldu.⁷ Kısa süreli deneyim olan İstanbul Reji İdaresi, Zarifi Efendi ve Hristaki Efendi tarafından kontrol edilmiş, fakat dönemin yazılarında özellikle Namık Kemal tarafından oldukça sert şekilde eleştirilmiştir.⁸ Eleştiriler bu sistemin Avrupa'daki liberal eğilimlere uygun olmadığı üzerine odaklanır:

Avrupa tezgahlarında fenn-i hukuk öğretenler; bu ne demek efendim, üç beş kişiden mürekkep bir şirket teşkil etsin. İstanbul'da ticaretiyle ve tütün çıkan eyalette zira'atiyle meşgul olan onbinlerce ve belki yüzbinlerce ahrar-ı beşerî hizmetkarlık namında olan esaret-i sahihaya mecburiyet halinde bulundursun. Tütünü Petro eksin, Mariçe toplansın, Yanko kurutsun, Mihail kıysın, Panayot destelesin; bunların cümlesi mahsul-ü sayılarıyla karınlarını doyurmayaya muktedir olmasın; Zarifi, Hristaki ellerini sıcak sudan soğuk suya sokmadıkları halde tütün sayesinde milyonlarca para kazansın. Böyle şeyler huku-kun hangi kaidesine tevafuk eder, diyorlar.⁹

Aslında İstanbul Reji İdaresi Namık Kemal'in iddia ettiği derecede servet birikimi sağlayamadı ve kısa bir süre içinde sektörden çıktı. Bu başarısız denemeden sonra 1874 yılında liberal eğilimlere uygun olarak İmparatorluk içerisinde tütün ekimi tamamen serbest bırakıldı, fakat tütün ticaretine bandrol ile kontrol getirildi. Artık bandrolsüz olarak piyasaya sürülen tütünler kaçak olarak kabul edilecek, tütün üreticisi ürünlerini bandrol sahibi tüccarlara satacaktı. Bandrol sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nun iç borçlarını ödeyememesi sonucu 1879 yılında kurulan Rüsum-i Sitte İdaresi'ne kadar devam etti. Tütün gelirleri bu tarihten itibaren önce bu idareye devredildi, daha sonra 1881 yılında Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla tütün gelirlerinin kontrolü Düyun-u Umumiye'ye geçti.¹⁰

27 Mayıs 1883 yılında Osmanlı tütün pazarının genişliği de düşünülerek Reji İdaresi kuruldu ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaklaşık 240.000 dönüm

6 Metin Ünal, "Tütünün Dört Yüz Yılı" *Tütün Kitabı*, (ed) Emine Gürsoy Naskali, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2003, s. 22.

7 Fatma-Suat Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, İstanbul, Tekel Yayınları, 2000, s. 47-51.

8 Mustafa Batman, *Tobacco Smuggling in the Black-Sea Region of the Ottoman Empire 1883-1914*, İstanbul, Libra, 2016, s. 44

9 Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1998, s. 148.

10 Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire (1881-1908) Reactions to European Penetration*, New York, New York University Press, 1983, s. 13-14.

arazide 141.000 tütün üreticisi Reji İdaresi'nin denetimi altına girdi. Mema-lik-i Şahane Duhanları Müşterek-ül Menfa'a Reji İdaresi ismiyle kurulan şirket 29 maddelik şartname ile tanımlandı, şartnamenin 9. maddesinde belirtildiği üzere 30 yıl boyunca tütün tekeli hakkına sahip oldu.¹¹ Trablusgarp ve Balkan savaşları esnasında Hazine'nin nakit ihtiyacının bir kısmının Reji'den alınan avanslardan sağlanması nedeniyle sözleşmenin tekrar uzaması üzerine Reji 1925 yılına kadar kesintisiz olarak Osmanlı tütünleri üzerindeki tekel olma hakkını elinde tutmuştur.¹² 1883'te kurulmasına rağmen 1884 Nisan ayından itibaren çalışmalarına başlayan şirket, Doğu Rumeli dışarıda bırakılmak üzere, İmparatorluk içinde tütün ekiminin kontrolü, saklanması ve ticaretinden sorumlu olmakla beraber, Cebel-i Lübnan ile Girit dışarıda bırakılmak üzere, tütün sektöründen elde edilecek vergi gelirlerini kontrol edecekti.¹³ Bununla birlikte, şirket tütün üretimini artırmak için tütün çiftçisine faizsiz kredi sağlayacağını, tütün depoları inşa edeceğini de şartnamede taahhüt ediyordu. Bu durumun özellikle selem kontratları¹⁴ ile çiftçiye kredi sağlayan eşraf ve büyük toprak sahiplerini olumsuz etkilediği, küçük üretici için ise olumlu etki yaptığı sıklıkla tekrarlınsa da, mesele üzerine derinlikli çalışmalara ihtiyaç vardır.¹⁵ Zira çiftçiye kredi sağlama meselesi Reji İdaresi'nin icadı değildi. 19. yüzyıl boyunca murabahacıların (tefeci) ve selem kontratlarının çiftçi üzerinde olumsuz etkilerini azaltmak için eytam sandıkları, memleket sandıkları ve Ziraat Bankası'nın menafi sandıkları üzerinden kredi sözü verilmiştir.¹⁶ Buna rağmen kredi ve avans işlemlerinin küçük üreticiye ulaşması oldukça güç olmuştur.¹⁷

- 11 Ersin Gürdamar, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tütün Politikaları", yayımlanmamış doktora tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 22.
- 12 Nuray Ertürk Keskin-Melda Yaman, *Türkiye'de Tütün Reji'den TEKEL'e TEKEL'den Bugüne*, Ankara, Nota Bene Yayınları, 2013, s. 182.
- 13 Tiğince Oktar, "Osmanlı Devleti'nde Reji Şirketi'nin Kurulmasından Sonraki Gelişmeler", *Tütün Kitabı*, 45-46.
- 14 Selem, tarladaki ürünün hasat zamanı gelmeden belirlenmiş bir fiyat üzerinden satılmasıdır. Özellikle vergi ödemesi, tohuma ulaşım gibi konularda zorluk yaşayan küçük üreticiler ürünlerini henüz hasat etmeden selemdar olarak bilinen kişilere satar, karşılığında çoğunlukla hasat zamanında elde edebileceğinden daha az gelir elde ederdi. Selem ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Kenneth M. Cuno, "Salam Contract and the Transformation of the Agricultural Sector in Ottoman Egypt", *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 61/4 (2006), 925-940; Beshara Doumani, "The Salam Contract and Urban-Rural Relations in Ottoman Palestine", *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 61/4 (2006), s. 901-924; Mehtap Özdeğer, Emine Zeytinli, "Ottoman Credit System and Usurers in Agriculture in the Nineteenth Century: Practices of Usury Contracts (Selem)", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 21/5 (2019), s. 549-612.
- 15 Bu durumun tefecileri ve kredi sağlayan büyük toprak sahiplerini olumsuz etkilediğini belirten önemli çalışmalar için bkz. Ertürk Keskin-Yaman, *a.g.e.*, s. 21; Ünal, *a.g.m.*, s. 27.
- 16 Tevfik Güran "Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Kredi Politikasının Gelişmesi, 1840-1910", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar*, Edirne, 8-10 Mayıs 1984, s. 148-155.
- 17 F.O. 424/213 Inclosure in No:95 Vice Consul Heard to Sir N.O'Conor. Bitlis (16 Ağustos 1907). Örneğin, 20. yüzyıl başında Bitlis İngiliz konsolos yardımcılığı görevi yapan Safrastian küçük üretici kent merkezindeki banka şubesine ulaşsa dahi hem istenilen krediye teminat olarak eki-

Reji İdaresi kısa sürede İmparatorluk içinde tütün ekim ve ticaretini kontrol edecek denetim mekanizmalarını inşa etti ve tütün sektörü üzerinde tekel hakkını kullanmaya başladı. İdari denetim mekanizmaları sadece İstanbul, İzmir, Selanik, Şam, Halep, Samsun, Adana ve Manisa'da fabrikalar açmak ya da tütün depoları ve ofisleri kurmaktan ibaret değildi.¹⁸ Aynı zamanda tütün sektörü üzerinde sıkı denetim inşa etmek üzere kolcu sistemi geliştirildi ve Reji İdaresi'ne bağlı tütün kolcuları istihdam edilmeye başlandı. Kısa süre içinde Reji İdaresi ile tütün üreticileri arasında sorunlar yaşanmaya başlanınca, 1886 yılının sonunda İmparatorluk bürokrasisi yayımladığı nizamname ile hem sektörün bileşenlerinin hem de Reji'nin haklarını kapsamlı şekilde belirleyerek itirazlara çözüm bulmaya çalıştı. 27 Aralık 1886 tarihinde *Zürra'nın Reji'ye ve Reji'nin Zürra'a Karşı Olan Hukuk ve Vezai'fine ve Ahkam-ı Cezaiyeye Dair Nizamname* ismiyle yayımlanan nizamname karşılıklı hakları tanımlaması açısından önemlidir. Ayrıca nizamname Reji İdaresi döneminde artarak yaşanacak problemlerin kaynakları hakkında da bilgi veriyordu.¹⁹ 1887 yılından itibaren tütün üreticileri Reji İdaresi hakkındaki şikâyetlerini bu nizamnameye dayanarak iletirken, şirket de üreticiler hakkındaki şikâyetlerinde yine aynı nizamnamenin maddelerine odaklanacaktı.

Tütün kaçakçılığı

Kaçakçı, Türk Dil Kurumu'na göre, günümüzde “yasalara karşı gelerek bir yere mal sokan, bir yerden mal kaçırın veya bir yerde satan kimse” olarak tanımlanmıştır.²⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda ise tütün kaçakçılığının kapsamı daha geniştir. Reji İdaresi'ne göre, ruhsatname almadan tütün ekimi yapanlar, evinde ve işyerlerinde tütün kıyanlar ve bu işlem için alet edevat satanlar, İmparatorluk dahilinde Reji İdaresi onayı olmadan tütün sevkiyatı ve ticareti yapanlar kaçakçı olarak tanımlanıyordu.²¹ Reji'nin geniş tanımı tütün üreticisinin geleneksel ticari bağlarını pazar ekonomisi lehine değiştirme amaçlıydı. Bu yüzden, Reji İdaresi İmparatorluk içerisinde rekoltesi yüksek, nihai ürünün daha kaliteli olduğu alanlarda hem altyapı yatırımlarına yönelmiş hem de ruhsatname vermede görece kolaylık sağlayarak tütün üretimini artırmayı amaçlamıştır. Fakat kontrol ve denetim imkânlarının daha zor olduğu, ekilen tütünün görece daha düşük kalitede olduğu böl-

len araziye gösterme zorunluluğu yüzünden hem de banka çalışanlarının sıklıkla rüşvet isteme alışkanlıklarından dolayı bu çabaların küçük üretici lehine sonuç vermediğini belirtir.

18 Batman, *a.g.e.*, s. 51.

19 *A.g.e.*, s. 74.

20 <https://sozluk.gov.tr> (erişim 06.02.2021).

21 Batman, *a.g.e.*, s. 84, 112.

gelerde Reji hem altyapı yatırımını geciktirmiş hem de üreticinin ruhsatname ve tütün depolarına erişmesinde kolaylık göstermeyerek,²² ürüne düşük fiyat teklif etmiştir. Bu durum tütün üreticilerinin ara alıcı, sevkiyat yapan tüccar ve pazarda ürünü satan tüccar ile kurduğu geleneksel ticaret ağının devamına neden olmuş, fakat Reji kurulduktan sonra bu geleneksel yapı kaçakçılık olarak tanımlanmıştır.²³ Aslında bu tanım 1862 yılında ilan edilen Duhan Nizamnamesi'nin Reji lehine detaylandırılmış halinden ibaretti.²⁴ İmparatorluk'un belirli bölgeleri Reji İdaresi sayesinde tütün ekim ve ticaretinde önemli gelirler elde ederken, diğer üreticiler için Reji İdaresi gündelik geçim kaynaklarına ulaşmada karşılarına çıkan en önemli problem olarak görülüyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son çeyreğinde sayıları her gün artan kaçakçılar sadece ürünü Reji İdaresi'nden onay almadan bir yerden başka bir yere nakleden ve orada satan kişileri değil, tütün sektörü içinde nizamname şartlarına uymayan herkesi kapsıyordu. Bu duruma Reji İdaresi'nin tütün ekimine getirdiği kısıtlamalar eklendiğinde, üretici ürününü doğrudan pazara çıkarmak için Reji'den gizli hareket etmek zorunda kalıyor ve kaçakçı kafilerin büyümesine destek veriyordu. Örneğin, 1893 yılında İzmit'in Gürcü köylerinden birkaçı sadece 9 dönüm arazi için tütün ekim ruhsatına sahip iken, 30 dönümlük arazide tütün ekimi yaptıkları için Reji İdaresi tarafından kaçak tütün üretmekle suçlanmış ve tütünlerin sökülmesi talep edilmiştir.²⁵ Halbuki tohuma ve fideye ulaşımın zor olduğu, ekilen ürünün sezondan sezona değişmediği ve özellikle tütün gibi ekim ve hasat süreci 13 ay boyunca yoğun emek gerektiren tarım ürünleri belirli coğrafyalarda uzun süredir ekilmekteydi.²⁶ Nizamnameye göre *tütün ziraat etmek isteyen zürra' her sene Reji İdaresi'nden ruhsat istihsal etmeye* ve tütün ekilmek istenen arazi belirli şartları taşıyorsa Reji İdaresi de ruhsatnameyi sağlamaya mecburdu.²⁷ Şirket yarım dönümden az olmadığı ve ikametgâhların duvarla çevrilmiş bahçele-

22 BOA., ŞD. 1841/16, 19 Eylül 1303 (1 Ekim 1887) "... ruhsatname vermeyerek ekserimizi duhan zira'atından mahrum etmekte."

23 1322 *Senesine Aid Olarak Reji Muamelatı Hakkında İcra Olunan Teftişatı Natık Müzakere ve Merbut Rapor Suretidir*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası 1326 (1909), s. 4. Reji Şirketi'nin tütün zira'atını tahdid eylemek ve kendi ihtiyacından ziyade tütün yetiştirilmesini men' eylemek içüm her nev'i tedabir'i gayri-meşru'ie tevessül eylediği..."

24 İlk defa tütün ekimi ve nakliyesi için ruhsat gerekliliği Duhan Nizamnamesi'nde belirtilmiştir.

25 Serdar Ösen, "20. Yüzyıl Başlarında İzmit Sancağı'nda Tütün Üretiminde Karşılaşılan Sıkıntılar ve Tütün Kaçakçılığı", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016, s. 1258.

26 Tütün ekimi, hasat süreci, kurutma, balyalama işlemi 13 aylık periyoda yayılmış ve oldukça yoğun emek gücü gerektiriyordu. Detaylı bilgi için bkz. Can Nacar, *Labor and Power in the Late Ottoman Empire. Tobacco Workers, Managers, and the State, 1872-1912*, Switzerland, Palgrave Macmillan, 2019, s. 47-49.

27 Düstur, 1. Tertib, cilt 5, s. 696-727.

rinde ekim yapılmadığı sürece ruhsat vereceğini kabul etmiş, fakat daha önce tütün ekilen arazilerde herhangi bir tahrir yoluna gidilmemişti. Bunun yerine tütün ekimi yapacak olanların ruhsat başvurusunda bulunmalarının istenmesinden dolayı ve ruhsatname başvurusu için herhangi bir bedel ödeme şartı olmasa dahi okur yazar oranı düşük olduğu için dilekçelerini yazdırma ücretinden pul ücretine kadar bir kısım masrafla karşılaşacakları çekincesiyle nizamname şartları tütün çiftçisi tarafından hızlıca benimsenmedi.²⁸ *Tütün Meselesi* isimli eserde Nusret Bey çiftçinin durumunu şöyle açıklıyordu:

Osmanlı köylüsü daha okuyup yazmaktan bi-haberdir. Mesele hesapları dahi yalnız kendince ma'lum olan birtakım ölçülere istinad eder. Ale-l ekser köyde öyle muntazam istida' tayin edebilecek iktidarda adam bulunmaz. Zavalı köylü kasabaya gidecek, bir arzuhalciye 5-10 kuruş vererek arz-ı hali yazdıracaktır.²⁹

Reji İdaresi ruhsatname verilen tarım alanından daha fazla alana ekim yapıldığı şikâyetinde bulunsa dahi, asıl sorun ekim yapılan tarım alanlarına ruhsatname verme sürecinde şirketin gözetleme pratikleri inşa ederken davrandığı kadar dikkatli davranmamasıdır. Nitekim, Osmanlı bürokrasisi bu gibi durumlarda ruhsatnamede belirtilenden daha fazla alana ekim yapılmış ise, tütünlerin söktürülmesi yerine köylülerin Reji şartnamesine yabancı olması dolayısıyla ürünün Reji tarafından satın alınmasını istiyordu.³⁰ Bununla birlikte, Reji'nin ruhsatname verdiği her ekim alanından elde edilecek tarımsal ürünü satın alma zorunluluğu olması ve şirketin alım fiyatının 1885 yılından 1910 yılına kadar kilogram başına ortalama yedi-sekiz kuruş seviyelerinde kalması, özellikle II. Abdülhamid döneminin son yıllarında yüksek enflasyon oranları yüzünden ürününü daha iyi fiyata satmak isteyen çiftçilerin ruhsatname almaktan kaçınmasına neden olmuştur.³¹ Ayrıca, geleneksel kredi ağlarından kurtulamamış küçük üreticinin de idareye ruhsatname için başvurudan kaçınarak ürünü murabahacı ya da selemcara teslim etme zorunluluğu olduğunu unutmamak gerekir. Reji İdaresi'nin belirli bölgelerin tütün ekim alanlarına ruhsatname sağladığı koşullarda dahi düşük fiyat teklif etmesi bir diğer problemidir. Örneğin, Trabzon vilayetinin tütün üreti-

28 Oktar, a.g.m., s. 47.

29 Nusret, *Tütün Meselesi*, Selanik, Zaman Matbaası, 1326; Oktay Gökdemir, "Aydın Vilayeti'nde Tütün Rejisi", yayımlanmamış doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, 1994, s. 62.

30 Batman, a.g.e., s. 77; Mamuratül-Aziz ve İzmir'den örnekler için bkz. Mehmet Akpınar, "Reji İdaresi (1908-1925)", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s. 41-43.

31 Reji alım fiyatları için bkz. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul, TTK Yayınları, 1994, s. 79.

cileri ellerindeki tütüne Reji İdaresi'nin kilogram başına sadece 2,5 kuruş değer biçtiğini fakat bu tütünlerin yine Reji tarafından 20 kuruş ile 120 kuruş arası değerle satılmasından şikâyet ediyorlardı.³² Arzuhaller sayesinde üreticiler hem Reji İdaresi'nin kaçakçılık söylemine cevap vermeyi hem de kaçakçı olarak kriminalize edilmelerini engellemeyi amaçlıyordu. Öte yandan Osmanlı hükümeti böyle durumlardan sonra ruhsatname gereksinimini her fırsatta bölgelerin ileri gelenleri vasıtasıyla duyurma girişimine girerek, Reji şartnamesine uygun şekilde hareket ettiğini de gösteriyor ve Reji ile uyum içinde olmaya çalışıyordu.³³

Ruhsatname sorunu ve düşük fiyat teklifi Reji İdaresi ile tütün çiftçisi arasında yaşanan tek sorun değildi. Çiftçi, Reji'nin tütün ambarları inşa etmesinden, ürünlerin ambarlara taşınma süreci ve burada saklanma süresine kadar bir dizi yenilikle karşılaşmış, bu yeniliklerin yarattığı faydalardan yararlanmaya çalışırken yaşadığı sorunlarda hükümeti arabulucu olması için davet etmişti. Bu davet bazen arzuhaller ile yapılan şikâyetlerden oluşurken, bazı durumlarda doğrudan protesto yürüyüşleri ya da kaçak tütün ticaretine katılarak olağanüstü hal oluşturma şeklinde olmuştur. Fakat tüm çabalar tütün çiftçisi üzerinde kurulan gözetim pratikleri sonucu özellikle denetimi zor, engebeli arazilerde üretilen ve kalitesi görece daha düşük olan tütünlerin üreticilerinin kaçakçı olarak tanımlanmasının önüne geçememiştir. Samsun ve çevresi gibi iklim şartları ve ekilebilir arazisi kaliteli tütün üretimine elverişli yerlerde ruhsatname sorunu çok nadir yaşanmış ve tütün üretim alanları artırılmış iken,³⁴ özellikle ekim alanlarının denetiminin zor olduğu ve ekilebilir arazinin az olduğu Trabzon Vilayeti'nin Akçaabat kazası başta olmak üzere, Rize, Artvin ile Kastamonu'dan İzmit'e kadar olan bölgedeki tütün üreticisi Samsun gibi Reji İdaresi yatırımları sayesinde ön plana çıkmış şehirler ile karşılaştırıldığında dezavantajlı durumda kalmıştı.

21 Haziran 1904 tarihinde Trabzon Vilayeti'nden gönderilen arzuhalde Reji'nin neden olduğu bu dezavantajlı konum açıkça anlatılarak, halk tarafından şirketin hoş görülmediğine ve bu yüzden kaçakçı kabilelerinin arttığına vurgu yapılmıştır.³⁵ Tütün çiftçileri çeşitli zahmetlerle hasat ettikleri tütünleri reji ambarlarına teslim ettikten sonra, beş-altı ay idare tarafından oyalandıklarını ve sonunda kilosuna 2,5 kuruş fiyat teklif edildiğini, halbuki bu tütünlerin Reji tarafından kilosuna 52 kuruştan satılabildiğini belirtip, senelerden beri buna bir çare bulunamadığı için kaçakçılığa yöneldiklerini ifade ediyorlardı:

32 Keskin-Yaman, *a.g.e.*, s. 169.

33 Yüksel Sönmez, "Osmanlı Devleti'nde Tütün Üretimi ve Sinop Sancağı Örneği", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s. 114.

34 Keskin-Yaman, *a.g.e.*, s. 166.

35 BOA., ŞD. 1859/12, 8 Haziran 1320 (21 Haziran 1904).

Kulları gibi bunca mazur delikanlılar tütünlerini satamamakla duçar oldukları eşedd-i ihtiyacı saikasıyla canlarını tehlikeye ilga ile her bir ihtimalata karşı uzak uzak mahallere gidip medar-ı maişetleri olan mahsullerini satın def-i zaruret etmeye mecbur oluyorlar. Ancak Reji İdaresi'nin müracaatı na-becası üzerine takiblerine jandarma ve süvari gönderilib Reji İdaresi tarafından zaptiyelere verildiği gibi kolcularına da fişenk ve cepbane veriliyor. Bunlar kifiyet etmiyor gibi bir de Asakir-i Şahane müfrezesi terfik olunuyor. Tütüncülerle adeta din düşmanıya muharebe eder gibi yekdiğerine ateş ediyorlar... Reji ihdas olundugundan beri bu yolda tütün üzerine ne kadar canlar telef olmuş hanları sönmüş olduğu erbab-ı vukufun malumudur. Ahali-i fukaranın sızlanmaları kaale alınmayıp bunların gittikleri mahallerde kimi elli kilo tütüne hayatını terk ve hayyen derdest olunan edepsizlik ve sarkıntılık gibi idarenin en-vai mağzayatına ma'ruz ve mahkûm ediliyor... Ehli zürra'... hayatını canına dişlerine, kefenlerini çantalarına alıp zaruret deryasında boğulub gidiyorlar.³⁶

Artan şikâyetler sonucunda kafieler şeklinde örgütlenen ve Osmanlı bürokrasinin kaçakçı çeteleri olarak adlandırdığı gruplar günden güne artıyor, daha sonra bu grupların geliştirdiği kapalı ve kısıtlı pazarda onlara himaye sağlayan belirli bölgeler kaçakçı yatağı olarak öne çıkıyordu. İçer kapalı pazar düzeni, ürettiği tütünü kurdukları şehir ağlarında Reji'den bağımsız şekilde dağıtmak isteyen Osmanlı köylüleri arasında hem ticaret hem de sosyal bağları geliştiren bir yapı inşa etmişti. Bu yapının başat unsuru idarenin dayatmalarını doğrudan reddetmek değildi. Dezavantajlı konumdaki tütün üreticileri bir yandan arzuahaller ile şikâyetlerini merkeze ulaştırıp kendilerini madun olarak tanımlayarak seslerini duyulabilir hale getirmeye çalışırken, öte yandan Osmanlı vilayetleri arasında kafieler şeklinde dolaşarak farklı repertuvarlar geliştirmiş, bu sayede hem geleneksel ticari bağlarını devam ettirmiş hem de üreticinin geçim kaynağını kontrol etmeye çalışan yabancı tekeline karşı direniş göstermeyi başarmıştı. Bununla beraber bu kapalı ekonomi sadece tütün üreticilerinin ve tüccarların kaçakçı yatakları ile kurduğu yapıdan ibaret değildi. Sivil ve askerî memurlar arasında da bu ticarete katılanlar mevcuttu.³⁷ Bu çekişme siyaseti aslında tütün çiftçisi, Reji ve hükümet arasındaki müzakere politikalarının en önemli gündemini oluşturuyordu. Çünkü Osmanlı hükümeti için kaçakçı gruplar asayiş bozan, köylüyü soyan, onların malına zarar veren eşkıyadan farksızdı.

Reji denetiminden uzak kalmak isteyen tütüncüler engibeli arazinin yoğun olduğu bölgelerde buluşuyor, küçük ekiplerin birleşmesiyle 50-100 ki-

36 A.g.b. lef 2. Sinop Sancağı'nda yaşanan benzer vaka örnekleri için bkz. Sönmez, a.g.t., s. 114.

37 BOA., DH.MKT. 1397/40, 21 Kanuni-sani 1302 (2 Şubat 1887), "... Memurun-i hükümetten bazıları ahali ile beraber kaçak tütün istimal ve asakir-i şahanedan dahi birçoğu..."

şilik kabileler haline geliyor ve tanındıkları kaçakçı yataklarında konaklayacak şekilde güzergâhlar belirliyorlardı. Örneğin, Trabzon'dan yola çıkan kaçakçı kabileleri, Rize-Ispir üzerinden veya Gümüşhane-Bayburt üzerinden Erzurum'a gidiyor, oradan Bitlis ve Van güzergâhlarına doğru ilerliyorlardı.³⁸ Bir diğer yol Trabzon-Bayburt güzergâhından Şiran ve Zara takip edilerek Kayseri, Niğde ve bazı dönemlerde Halep'e kadar devam eden kaçakçı güzergâhıydı. Bununla birlikte deniz yoluyla da tütün nakli İmparatorluk genelinde yaygın şekilde yapılıyordu.³⁹

İzmit'in Gürcü köylerinden Ankara Vilayeti'nin Karaşar kazasına, oradan Sivas ve Kayseri cihetlerine dağılan kaçakçılar gibi, Trabzon üzerinden hem Anadolu'nun içlerine hem de Anadolu'nun doğusuna uzanan kaçakçı güzergâhları inşa edilmişti.⁴⁰ Bu güzergâhların her biri kaçakçı yatakları üzerinden geçecek şekilde kurgulanmış ve Karaşar örneğinde görüldüğü üzere, bu yataklar hem tütün nakledilmesinde kabilelere yardım etmeleri hem de kabilelerin barınma, yiyecek ihtiyaçlarını karşılamaları ile ünlenmişti. Güzergâhların daha çok İmparatorluk'un idari denetiminin daha yoğun olduğunun düşünüldüğü Anadolu coğrafyasında olması ve tütün sevkiyatına çoğu zaman barut ve tuz gibi başka maddelerin de eklenmesi Sultan II. Abdülhamid'in dikkatini çekmiş ve gönderilen talimatname ile valiler açıkça uyarılmıştı:

Memalik-i Mahruse-i Şahane'nin aksam-ı sairesinde, Rumeli-i Şahane ile Suriye'de ve Trablusgarp'ta, Bağdad, Musul ve Basra vilayetlerinde varidat günden güne artmakta iken, ... Anadolu'yu Şahane vilayetinde hasılat-ı inhisariye'nin tedennisi herkesçe malum olduğu üzere birtakım işsiz güçsüz ve yer-siz yurtsuz serserilerin martini tüfenklerini ve derece-i kifayede mevadd-ı nariyyeyi hamilen çeteler teşkiliyle Bahr-i Siyah sevahilinden başlayarak dahil-i vilayete doğru silah, barut, dinamit kabilinden eşya-yı memnu'a ile kaçak tütün nakl ve ticaretini de kendilerine bir maişet-i gayr-ı meşru ittihaz etmelerinden ibaretti.⁴¹

38 BOA., DH.MKT. 2767/75, 2 Mart 1325 (15 Mart 1909), "Akçaabadlı İmamoglu Ali ve Yanbaşoglu Mustafa 'avanesiyle müsella 48 yük tütünle Gümüşhane'den Bayburd Sancağı'na giderek oradan da Erzurum cihetine geçecekleri..."; Yardımcı, a.g.e., s. 90.

39 BOA., DH.MKT. 545/59, 8 Temmuz 1318 (21 Temmuz 1902), "Gürcü muhacirlerinden Sinoplu Süleyman ve beş nefer arkadaşı Sinoblu Seyyid Reis'in kotrasıyla otuz aded Yunan martini tüfengiyle bir miktar fişengi Akçay iskelesine ihraç ve Niksar'a nakl ile oradan aldığı otuz denk kaçak tütün ile kotraya avdet eylediği haber verilmesine..."; İkdâm, 3 Ağustos 1901: "Geçen çarşamba günü Urla'dan altı saat mesafede deniz üzerinde tütün kaçakçıları ile Reji kolcuları arasında bir müsademe vuku'a gelmiştir..."

40 Kaçakçı güzergâhlarına örnek için bkz. Serdar Ösen, "Osmanlı Devleti'nde Tütün Kaçakçılarıyla Mücadele: Niğde Örneği", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 38 (2015), s. 49-69.

41 BOA., Y.PRK.DH. 14/35, 1325 Z 30. Belgenin Türkçe transkripsiyonu için ayrıca bkz. Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2008, EK III, s. 238-240.

Sultan II. Abdülhamid, azalan bütün gelirlerindeki sorunun kaynağını “işsiz-güçsüz ve yersiz-yurtsuz” olarak tanımladığı çeteler şeklinde örgütlenen kaçakçı kabilelerinde görüyordu. Talimatname özellikle Trabzon Vilayeti başta olmak üzere, Anadolu vilayetlerinde bütün gelirlerinde ne denli bir azalma yaşandığını da gösteriyordu. Daha önemlisi İmparatorluk’un idari merkezileşmesinin en yüksek seviyede olduğu varsayılan Anadolu vilayetlerinde bütün gelirleri düşerken, diğer vilayetlerde gelirler günden güne artıyordu. Bu durum bürokrasiyi daha fazla tedirgin etmişti. Trabzon Vilayeti’nde kaçakçılara karşı sert uygulamaları ile ünlenmiş Vali Kadri Bey öldükten sonra kaçakçılar daha da rahatlamış, idari denetimde yaşanan zaaf sonucu bütün gelirleri düşmüştü. Bu durum kaçakçıların yarattığı kapalı ekonominin etkisini gösteriyordu.

Trabzon Reji İdaresi Varidatı⁴²

<i>Sene-i Maliye</i>	<i>Lira-i Osmani</i>
1318 (1902)	102,600
1319 (1903)	81,700
1320 (1904)	69,700
1321 (1905)	66,600
1322 (1906)	56,800

Tabloda gösterilen ve yıldan yıla azalan gelir tablosu Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerinin gelirlerini kontrol eden Trabzon Reji İdaresi’nin gelirlerini göstermiş, Canik Sancağı dahil olmadığı ayrıca belirtilmiştir. Bu tanımlama dahi Reji gelirlerinin özellikle belirli bölgelerde düşüş gösterdiğinin İmparatorluk tarafından kabul edildiğini gösteriyordu. Bu tanım Osmanlı bürokrasisinin kaçakçılığı sadece silahlı çetelerin yarattığı huzursuzluk ortamında bir güvenlik ve idari denetim sorunu olarak tanımlamasına ve buna yönelik çözümler aramasına neden oluyordu. Halbuki Reji şartnamesi açık şekilde bölgede tütüncülüğü dezavantajlı hale getirmişti. Yıldan yıla düşen gelirler ile artan kaçakçı kabileleri bu dezavantajlı durumun sonucunda ortaya çıkmıştı. Bu durum Osmanlı bürokrasisi ile Reji idaresi arasında yaşanan kaçakçının kim olduğu sorusuna verilen farklı cevaplardan dolayı yaşanan gerilimde, Reji İdaresi’nden şartnamede tanımlanan ambar yapımı, kredi sağlama, ruhsatname verme gibi destekleri alamayan bütün üreticisinin devam ettirdiği geleneksel bağlarının sonucuydu. Makalenin sonuç bölümünde örneği görüleceği üzere, bütün üreticisinin doğrudan parçası ol-

42 BOA., Y. PRK.DH. 14/35, 1325 Z 30 (3 Şubat 1908). Tablonun alıntılандığı kaynak: Kırmızı, a.g.e., 238.

duğu ya da destek verdiği kaçakçı gruplarının kaçakçı yatakları ile kurdukları bağlar sayesinde gelişen bu geleneksel ticaret ağı, Osmanlı İmparatorluğu'nda idari denetimin en üst seviyelere çıktığı düşünülen II. Abdülhamid döneminde Anadolu'nun birçok vilayetinde en etkin sosyal ve ekonomik yapı haline gelmişti. Reji İdaresi bu geleneksel yapıyı kolculuk sistemi ile çözmeyi amaçlamıştır. Bu yüzden kolcular ile tütün üreticileri arasında yaşanan gerilimler İmparatorluk'un son yıllarına damgasını vurmuştur.

Reji kolculuğu

Reji Şartnamesi'nin 3. maddesi tütün kaçakçılığını engellemek için istihdam edilecek personelin Reji İdaresi tarafından seçileceğini bildiriyordu. Buna göre, şirket tütün kaçağının men'i için iktiza eden memurları kendisi ta'yin edecek ve bu memurların kıyafeti yine o sınıfta bulunan devlet memurlarının kıyafetine mutabık kalmak olmak üzere Maliye Nezaretince tayin olacaktı.⁴³ Şirket buna dayanarak faaliyete geçtiği tüm vilayetlerde Reji kolcusu istihdam etmeye başlamıştı. Kolcunun görevi şirketin tanımladığı kaçakçılığı durdurmak, kaçakçıları yakalamak ve kaçak ekilen ya da satılan tütünlere el koymaktı. İdare her kolcu için bir adet üniforma ile bir çift bot, yağmurluk, kemer, hançer veya kılıç ve kimlik kartı sağlamaktaydı.⁴⁴ Bununla birlikte, kanuni hakları olmadığı halde Reji kolcuları genellikle ateşli silah taşımakta ve bu durum şikâyetlere neden olmaktaydı.⁴⁵ Kolcu seçimi idareye bırakılmasına rağmen, Osmanlı hükümeti kolcuların Osmanlı vatandaşlarından, adi suç kaydı olmayanlardan ve yaşadığı bölgede saygın olan kişilerden seçilmesini şart koşmuştu. Reji İdaresi çoğunlukla bölgesinde tanınan kişileri şirket bünyesine alarak tütün üreticisi ile yaşanması muhtemel sorunları çözmeye çalışsa da, bazı durumlarda kötü ün yapmış kişileri de Reji kolcusu olarak istihdam etmişti.⁴⁶

Reji kolcusu şirketin emaneten idare hakkını elinde tuttuğu sürece tütün sektörünün üreticiden tüketiciye her aşamasını kontrol etmek için kurgulanmış en önemli denetim mekanizmasıydı. Reji Şirketi ile başlamamış olsa dahi, Osmanlı sıradan insanların kolculuğu Reji ile eşleştirmesi şirketin kurduğu denetim ve gözetim pratiklerinin en önemli göstergelerinden biridir. Kolculuk kaçakçılığa karşı oluşturulmuş yapıydı fakat genel kanının ak-

43 BOA., HR.MHŞ.ISO. 166/31, 12 R 1301 (10 Şubat 1884)

44 *Régie Co-Intéressée Des Tabacs de l'Empire Ottoman, Liste*, Constantinople, Galata, 1905, s. 15.

45 Gökdemir, "a.g.e.", 110; Öktar, a.g.m., s. 51.

46 Reji'nin halk arasında saygı duyulan kişilerden kolcu seçme çabasına örnek için bkz. Ahmet Yüksel, "Türkiye'de Tütüncülerin Kaçakçılığa Sürecinde Kolculuğun Baskısını İki Kolcunun Tercüme-i Halinden Anlama Denemesi", *Kebikeç*, 34 (2012), s. 185-199, 195.

sine geçiş güzergâhlarını tutup profesyonel kaçakçı kabilelerin peşlerine düşmek, onları yakalamak ve cezalandırmak yerine, tütünün Reji denetiminden çıkmasını engellemekle görevliyidiler. Bunu sağlamanın yolu ise tütün üreticisini ve tütün dükkânlarını denetim altında tutmaktan geçiyordu. Bu yüzden kolcular bulundukları bölgelerde kaçakçı kabilelerin olduğunu öğrendiğinde durumu Reji İdaresi'ne iletir, Reji de hükümetin jandarma ve varsa kordon bölükleri ile kolculara destek olmasını isterdi. Kolcular hükümetin askerî desteği olmadan kalabalık kaçakçı kabileleri ile nadiren karşı karşıya gelirlerdi. Bunun yerine bu kabilelerin oluşumunu engellemeye çalışarak, tütün üreticisini ve bu kabilelerden tütün satın alma potansiyeline sahip olduğunu düşündükleri tüketici ve ara alıcıları gözetim altında tutarlardı. Bu yüzden, kolcular sektör içinde yer alanlar tarafından adeta zulmün simgesi olarak görülmüş, bu durum halk türkülerine dahi yansımıştır. Bununla birlikte hükümet ile ters düşme pahasına kaçakçı kabilelerine verilen destekler de kolcuların gündelik hayat pratiklerine yaptığı müdahalelere karşı Osmanlı köylülerinin geliştirdiği reaksiyonlardan biridir. Kolcuların örgütlenme biçimi de bu durumu açıklamaktadır. Kent girişlerini kontrol etmek ve bir veya birkaç kişiden oluşan kaçakçıları yakalamak için atlı ve yaya kolcular istihdam edilirken, özellikle tütün çiftçisinin hanesini arama esnasında üretici kadın ise veya erkek ev sahibi evde yoksa yaşanabilecek olası sorunlara karşı Reji kadın ve erkek kolcular istihdam etmişti. Kadın kolcuların varlığı dahi Reji'nin profesyonel kaçak tütün ticareti yapan kalabalık grupları direkt olarak durdurmak yerine, üretici, dükkân sahibi ve tüketiciyi gözetim altına alarak piyasaya sürülen ve tüketilen kaçak tütün miktarını azaltmayı amaçladığını göstermektedir, çünkü erişilebilen arşiv belgelerinde bu kaçakçı grupları içinde bulunan kadın kaçakçılara denk gelinmemiştir.

Kolcuların tütün üreticisi üzerinde kurduğu denetime karşı üretici sadece kaçakçı kabilelere doğrudan katılım veya ürün sağlamakla kalmamış, kolculuğu köy ve kasaba kültür hayatının olumsuz imgelerinin yüklendiği bir yapıya dönüştürmüştür. Bu anlamda kaçakçı kabilelere yapılan övgü dolu anlatımlar ile kolcuları yeren halk hikâyelerinin ve türkülerinin yaygınlaşması geleneksel yapıyı devam ettiren kaçakçı kabilelerinin meşruiyetini güçlendirmiş, tütün kaçakçılarına karşı hükümet ve Reji çalışanları tarafından kullanılan "yersiz yurtsuz serseriler", "birtakım silahlı serseriler" veya "rezil şahıslar" gibi kriminalize edici ifadeleri altüst ederek, serserinin kim olduğu sorusuna farklı cevaplar üretmiştir. Öte yandan kolcuların jandarma, kordon bölükleri ya da asakir-i şahane desteği olmadan müdahale etmekten çekindiği kalabalık kaçakçı kabileleri tütün üreticisi gözünde kendilerine uygulanan yasayı kırdıkları için kahramanlara dönüştürülmüştür. Bu durum halk türkülerinde ve deyişlerde kendini göstermiş, gerçekten kahraman

olup olmamalarından öte, kaçakçı kabileleri Reji'nin kolcu sayesinde kurduğu idari denetim mekanizmasını aştığı için yüceltilmişlerdir.

Kaçakçıları öven ya da kolcuları aşağılayan türkülerin halk arasında hızla yayılması Osmanlı köylüsünün temel geçim kaynaklarından birinin yabancı tekeli altında gözetim altına alınmasına karşı verilen en önemli tepkilerdendi. Çökertme Türküsü gibi kaçakçı kafilesini öven türküler olduğu gibi, Kolcu Türküsü gibi kolcuları doğrudan tehdit eden türküler de yaygın şekilde söylenmişti.⁴⁷ Kolculuk sistemine karşı oluşan bu tepkiye rağmen, Reji Şirketi gözetim harcamalarını yıldan yıla artırmış ve kolculuk sistemini bütün sektörünün temel yapı taşı olarak korumuştur.

Seçili Yıllarda Tütün Kaçakçılığı Göstergeleri⁴⁸

Yıl	Yakalanan kaçak tütün (ton)	Gözetim harcamaları (1.000 lira)	Kolcu sayısı
1895		161	5.950
1896	259	164	6.522
1897	314	188	6.701
1898	238	208	6.343
1899	197	205	6.533
1900	211	230	
1902	234	254	
1903	212	258	
1904	232	255	
1905	183	255	
1906	203	251	
1907	221	252	

Yukarıdaki tablo Donald Quataert tarafından Reji İdaresi'nin 1885-1907 yılları arasında yaptığı gözetim harcamaları karşılığında elde ettiği kaçak tütün miktarını göstermek üzere hazırlanmış tablodan belirli yılların alıntılanmasıyla seçilmiştir. Reji İdaresi gözetim harcamalarını yıldan yıla artırmış olmasına rağmen, yakalanan kaçak tütün miktarı harcamaya oranla daha azdır.⁴⁹ Yakalanan kaçak miktarının az olması Donald Quataert'ten alıntıyla sıklıkla tekrar edildiği üzere Reji İdaresi'nin kaçakçılıkla mücadelede başarısız olduğu vurgusuna yol açmıştır. Aslında şirketin gözetim harca-

47 Süleyman Şenel, "Aydınacı Türküleri", *Tütün Kitabı*, (der) Emine Gürsoy Naskali, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2005, s. 369: "Üç yük tütün kıyılacak/Ankara'ya koyulacak/Kolcubaşı vurulacak/Beyler habarınız olsun."

48 Tablonun derlendiği ve kaynak olarak verilen belgenin alıntılandığı yer: *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire (1881-1908) Reactions to European Penetration*, New York, New York University Press, 1983, s. 22.

49 A.g.e, s. 23.

malari kaçakçı kafilelerini durdurmaktan ziyade, piyasaya sürülen kaçak tütün miktarını azaltmak üzere planlandığı için Reji bu anlamda başarısız değildir. Toplam kaçak tütün miktarına ulaşmak imkânsız olduğu için bu konuda kesin bir yargıya varılamasa dahi, bu yatırımlar toplam üretilen tütün miktarıyla karşılaştırıldığında Reji'nin görece başarılı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Seçili Yıllarda Memalik-i Osmaniye'de Reji Dönemi Boyunca Yıllık Tütün Üretimi⁵⁰

<i>Sene (Rumi)</i>	<i>Köy (adet)</i>	<i>Çiftçi (adet)</i>	<i>Arazi (dönüm)</i>	<i>Üretim miktarı (kg)</i>
1303 (1887-88)	8726	101.302	213.287	15.829.322
1306 (1890-91)	10.044	109.034	299.333	21.678.372
1309 (1893-94)	9633	106.784	349.914	33.991.865
1312 (1896-97)	10.022	128.183	407.060	31.424.085
1315 (1899-00)	8512	102.402	326.021	29.167.551
1318 (1902-03)	8560	117.687	444.901	36.394.872
1321 (1905-06)	9579	132.099	463.469	38.676.976
1324 (1908-09)	9049	130.052	467.260	33.768.141
1327 (1911-12)	15.073	243.691	814.162	63.496.575

Reji İdaresi'nin gözetim pratikleri için yaptığı harcamaların görece başarılı olduğunun en önemli göstergelerinden biri, yakalanan kaçak tütün miktarındaki yıllara göre değişimin ekilen tütün miktarındaki artışa oranıdır. 1896 yılında 31.400 ton tütün üretimi yapılırken 259 ton kaçak tütün yakalanmış ve idare bunun için 6.522 kolcu istihdam ederek 164.000 lira masraf yapmıştır. Buna karşılık 1906 yılına gelindiğinde tütün üretimi 44.000 tona ulaşmışken yakalanan kaçak tütün miktarı 203 tona inmiştir. Reji'nin gözetim için yaptığı harcamanın 251.000 liraya ulaşması denetim ve gözetim pratiklerinin oldukça sıkı şekilde devam ettiğinin bir diğer göstergesidir. 1904 yılı istisna olarak kabul edilirse, Reji İdaresi düzenli olarak tütün üretimindeki artışı gözetim pratikleri bütçesine yaptığı eklemelerle desteklemiş ve aslında bu sayede piyasaya sürülen kaçak tütün miktarını azaltmaya çalışmıştır. Bu anlamda idare kaçakçılıkla mücadelede hem oldukça başarılı olmuş hem de kaçakçılığı sürekli gündemde tutarak hem kolculara yönelik toplumsal muhalefete karşı hem de hükümetin şirkete getirdiği eleştirilere karşı koz olarak kullanmıştır. Öte yandan kaçakçılıkla mücadelede sıklıkla anlatıldığı üzere başarısız olmuş bir şirketin sözleşme sürecini uzatmak için ısrarcı olması düşünülemez. Bu anlamda kolcu sistemi Reji İdaresi'nin tütün sektörü üzerinde inşa ettiği gözetim ve denetim pratiklerinin yapı taşı olarak

50 Tablodaki yıllar rastgele seçilmiştir. Tamamı için bkz. İhsaiyat-ı Maliye 1327, İstanbul 1330, s. 362-363; Eldem, *a.g.e.*, 79.

kabul edilmeli ve kaçakçılık olgusu tarihsizleştirilmiş bir kavram olmaktan çıkartılıp bu yapı içinde okunmalıdır.

Sonuç

Reji İdaresi tütün üreticisi, satıcısı ve tüketicisi üzerinde kolculuk sistemi üzerinden denetim kurarken silahlı kaçakçı kabilelerine karşı kolcuları kullanmak yerine askerî birliklerden ve kordon bölüklerinden yardım istemiştir. İstenilen yardımın sağlanmasında İmparatorluk bürokrasisinin, II. Abdülhamid'in valilere gönderdiği talimatnamede görüldüğü üzere meseleyi güvenlik ve asayiş problemi olarak görmüş olması, kaçakçı grupları da işsiz-güçsüz çeteler olarak tanımlaması önemlidir. Bundan dolayı Osmanlı bürokratları kaçakçı kabileler ile tütün üreticisini ayırıştırmak isterken, aslında üreticileri kolcu denetimine bırakıyor, Reji İdaresi'nin uygulamaları dolayısıyla dezavantajlı konumda kalan üreticilerin reaksiyon olarak devam ettirdiği kaçakçılığın günden güne artmasına neden oluyordu.

1888 yılında Niğde ve Adana Kozan civarında görülen Laz tütün kaçakçıları ile devletin mücadelesi bu durumun en açık örneklerinden biridir.⁵¹ Daha önceki yıllarda da sık sık bölgeye geldikleri ve asayiş problemine neden oldukları gerekçesiyle hem Reji idaresi hem de yerel yöneticiler tarafından şikâyet edilen kaçakçılar, 1888 yılında 75 kişilik bir kabile ile bölgede görülmüş, idare kolcuları göndermek yerine doğrudan valilerden ve askeriye yardımı istemiştir. Yapılan tahkikat sonucunda kaçakçıların bölgenin kaçakçı yatağı olarak bilinen Misli kazasında olduğu anlaşılmış, civar vilayetlerden de gönderilen zaptiyeler ile birlikte Misli'de mağaralarda on kaçakçı yakalanmıştır.⁵² Yapılan sorgularda diğer kaçakçıların da bölgenin başka mağaralarında saklandığı öğrenilmiş ve Niğde mutasarrıfı Enis Bey yanına aldığı 30 süvari ile mağaralara doğru yola çıkmış, mağaralara vardıkları esnada kaçakçılar tarafından üzerlerine ateş açılmıştır. Bir süre süren çatışmadan sonra taraflar pazarlığa başlamış, üç tur görüşme yapılmış ve mutasarrıf teslim olurlar ise silahlarına, tütünlerine ve hayvanlarına el konulmak şartıyla kendilerine ceza verilmeyeceğini taahhüt ettiğinde kaçakçı kafilesi ilk önce sadece tütünlerini bırakmayı teklif etmiş, teklifleri kabul edilmeyince de mutasarrıf Enis Bey'in sözüne güvendiklerini fakat gece olduğu için gün ışıdıktan sonra teslim olacaklarını bildirmiştir. İlerleyen saatlerde mağaralardan hiç ses gel-

51 Bölgedeki Laz kaçakçılarla güvenlik birimlerinin mücadelesinin detaylı anlatımı için bkz. Batman, a.g.e., s. 90-93; Ösen, "Osmanlı Devleti'nde Tütün Kaçakçılarıyla Mücadele: Niğde Örneği" 56-61; Hamdi Özdiş, "Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)", yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 115-116.

52 BOA., DH.MKT. 1560/78, 21 Teşrinievvel 1302 (2 Kasım 1888).

memesinden şüphelenen zaptiyeler mağaralara girdiğinde kaçakçıların silah, hayvan ve tütünlerinin bir kısmını bırakarak kaçtıklarını fark etmiştir.

Misli de Karaşar gibi kaçakçı yataklarından olduğundan Trabzon vilayetinden gelen kaçakçılar mağaraların düzenini, nasıl saklanıp nasıl kaçmaları gerektiğini Niğde mutasarrıfından, bölgenin güvenlik güçlerinden ve Reji kolcularından daha iyi biliyorlardı. Bununla birlikte kaçakçı kabilelerinin Misli ahalisi tarafından yönlendirilmesi de olasıydı. Daha önce yakalanan kaçakçıların yapılan sorgularında “barhane” ve “ayıngacı” olarak tabir edilen kaçakçı kfilesinin kimlik tespiti yapılmış ve kaçakçıların tamamının Reji uygulamalarının dezavantajlı konumda bıraktığı Trabzon vilayetinden oldukları anlaşılmıştır.⁵³ Sorgular sonucunda kaçakçı grupların yan yana gelmiş küçük gruplardan oluştuğu anlaşılmıştır. Örneğin, Akçaabad’ın Seraderesi karyesinden katılanlar İmamkızıoğlu Ali’nin önderliğinde yan yana gelmişken, Kavak karyesinden katılanlara Hüseyin önderlik etmektedir. Bu anlamda kaçakçı kabileleri, vilayet ahalisinin topladıkları tütünlerini satmak üzere oluşturdukları hizipler koalisyonundan ibaretti. Dolayısıyla tütün üreticisi bu koalisyonlardan yakın olduğu, kredi veya patronaj ilişkisi bulunduğu kişi ile iletişime geçerek tütünlerini ona satıyor ya da doğrudan kendisi kalabalık kaçakçı gruplarının parçası olarak aktif şekilde yasadışı tütün ticaretine katılıyor, kolcu denetiminden kaçarak üretmeyi başardığı tütünlerini satmaya çalışıyordu.

Sonuç olarak, Reji uygulamalarının olumsuz etkilediği vilayetlerde tütün çiftçisi ile tütün kaçakçısı arasında fark yoktu. Buna rağmen II. Abdulhamid dönemi bürokratlarının Karaşar örneğinde görüldüğü gibi kaçakçı yataklarında idari denetimi sıkılaştırma çalışması ve tütün üreticisini tütün kaçakçısından ayırıştırarak meseleyi sadece güvenlik ve denetim problemi olarak tanımlaması kaçakçılık problemini çözülemez duruma getirmişti. Tütün üreticisinin geleneksel geçim kaynağı aleyhine yapılan düzenlemelere karşı geliştirdiği tütün ekiminde ruhsatname başvurusu yapmamak, hasat edilen ürünü Reji yerine kaçağa vermek, kolculara karşı toplumsal eleştiri geliştirmek, kent meydanında protestolar düzenlemek ve Yıldız Sarayı’na çektiği düzenli telgraflar ile Reji uygulamalarını eleştirmek, Osmanlı sıradan insanının tarihsel özne olarak geliştirdiği çekişme siyasetinin bir parçasıydı. Üreticiler temel geçim kaynaklarının pazar ekonomisi lehine dönüştürüldüğünde ya Samsun ve civarında yaşandığı gibi buna uyum sağlayarak yararlanmayı ya da Trabzon ve İzmit örneklerinde görüldüğü üzere geleneksel ticari bağlarını gönüllü ya da zorunlu olarak devam ettirmeyi tercih etmişti. Geç Osmanlı döneminde kaçakçılık ve Reji üzerine yapılan çalışmalarda Osmanlı çift-

53 İsimleri tespit edilen tütün kaçakçıların listesi için bkz. BOA., DH.MKT. 1567/78, 1 Teşrinsani 1304 (13 Kasım 1888); Dıgıroğlu, a.g.e., ekler tablo 5; Batman, a.g.e., s. 88.

çisinin bu uyum ve reaksiyon siyasetini incelemek, Osmanlı sıradan insanların tarih yapıcı özneler olarak tanımlamayı sağlayacaktır. Bu anlamda bu çalışma, sıradan insanların tarihin belirli bir anında gündelik hayatları üzerinde yaşanan değişime karşı gösterdikleri reaksiyonlardan sadece birini tanımlamayı amaçlamıştır. Çünkü bu reaksiyon sıradan insanların içinde yaşadıkları *olağanüstü halin istisna değil kural*⁵⁴ olduğunu anladıklarında ortaya çıkmıştır.

54 Walter Benjamin, “Tarih Kavramı Üzerine”, *Pasajlar*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2018, s. 41.

**Merkezîleşen Osmanlı Sisteminde
Yer Bulmaya Çalışan Bir Kürt Miri:
Emir Bedirhan İsyankâr Bir Eşkıya mı?
Ulusal Bir Kahraman mı?**

ALİŞAN AKPINAR

Giriş

19. yüzyılın başlarında modernleşme ve merkezîleşme çabası içine girmiş olan Osmanlı Devleti'nin geleneksel imparatorluk yapısını dönüştürmesi kolay olmamıştır. Özellikle klasik sistem içinde belirli imtiyazlara ve özerkliğe sahip yerel yöneticileri tasfiye etmekte büyük sorunlarla karşılaşmıştır. Hem Osmanlı Arabistan'ında ve Balkanlar'da hem Anadolu'da ve Osmanlı Kürdistanı'nda önemli direnişler yaşanmıştır. Sahip oldukları imtiyazları korumaya ve hiç olmazsa bir kısmını ellerinde tutmaya çalışan bu yerel yöneticiler ve hanedan aileleri devlet seçkinleriyle isyan, direniş ve müzakere süreçlerini de kapsayan geniş bir mücadele pratiği sergilemişlerdir.

Emir Bedirhan Olayı bu bağlamda değerlendirilebilecek gelişmelerden sadece biridir. Bu olayla ilgili pek çok görüş ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar bu olayı, Tanzimat'ın merkezîleşme uygulamalarına karşı çıkan Bedirhan Bey'in isyanı olarak değerlendirirken, diğerleri bunun bağımsız bir Kürt devleti kurmak amacıyla çıkarılmış bir isyan olduğu görüşündedir. Genel olarak bu olay, merkezîleşen Osmanlı Devleti'ne karşı imtiyazlarını devretmek istemeyen bir Kürt emirinin direnişi ve isyanı olarak ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Osmanlı resmî söyleminden yola çıkan araştırmacılar Bedirhan Bey'i isyankâr bir eşkıya olarak sunarken, Kürt milliyetçi söyleminde Bedirhan Bey, Kürt devleti kurmak için isyan etmiş ilk Kürt milliyetçilerinden biridir. Sonuçta tüm araştırmacıların ortak görüşü bu olayın açık bir isyan girişimi olduğudur. Ancak son yıllarda Bedirhan Bey Olayı'yla ilgili ya-

pılan ayrıntılı çalışmalar¹ bize farklı açılardan meseleye bakma imkânı sunuyor.

Yüzlerce yıl Kürdistan topraklarında var olma mücadelesi verip bunu başarmış bir Kürt emirliği olan Cizre-Botan Emirliği'nin başında bulunan Emir Bedirhan, yaşadığı dönemi yeterince rasyonel değerlendirebilecek siyasi tecrübe ve birikime sahiptir. Dönemin kaynaklarına, onunla görüşen misyonerlerin ve yabancı ülke temsilcilerinin yazdıklarına bakılacak olursa, Bedirhan Bey bölgeyi ve dünyada olup bitenleri dikkatle takip eden birisidir. Öyleyse Osmanlı ve İran gibi iki güçlü devletin arasında kalmış, üstelik İngiltere'nin ve Rusya'nın da artık fiilen müdahale ettiği Kürdistan topraklarında isyan çıkarak bağımsız bir devlet kurmanın imkânsızlığının farkında olan Bedirhan Bey'in amacı neydi?

Bu makale, Bedirhan Bey Olayı'nın bir isyan girişimi olmadığını, yeni Osmanlı sistemi içinde kendisine yer bulmaya çalışan bir Kürt mirinin müzakere ve pazarlık süreci olduğunu ileri sürecektir.² Böyle bir dönemde sahip olduğu güç de düşünüldüğünde, bağımsız bir devlet kuramayacağının ya da sahip olduğu özerkliği tümüyle koruyamayacağının farkında olan Bedirhan Bey, bu imtiyazların hiç olmazsa bir kısmını elinde tutabilmek ya da Osmanlı sistemi içinde önemli bir yönetici olabilmek için Osmanlı Devleti'yle sıkı bir müzakere ve pazarlık süreci geliştirmeye gayret etmiştir. Ancak Kürt emirliklerini tümüyle ortadan kaldırmayı amaçlayan Osmanlı Devleti, bu müzakere sürecini zaman kazanmak için kullanmış ve en uygun koşullar oluştuğunda harekete geçerek Kürdistan'ın son güçlü mirini de ortadan kaldırmıştır.

19. yüzyılda hâkim anlayış haline gelmeye başlayan modern devletin bu tür imtiyazlara ve özerkliğe tahammülü yoktur. Modern devlet, doğası gereği tüm kontrolü ele almak ve koyduğu tüm kanunlara istisnasız itaat ister; vergi verilmesiyle ve devletin arzu ettiği süre zarfında zorunlu askerlik yapılmasıyla da yetinmez, istediği gibi yaşanılmasını, giyinilmesini, düşünülmesini ve inanılmasını da bekler. Bunu yapmayanları ise medeniyetsiz, cahil, vahşi, sapkın, eşkıya ve isyankâr ilan ederek cezalandırır.

1 Bu çalışmalar için bkz. Ahmet Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Direniş ve İsyan Yılları*, Ankara, Dipnot Yayınları, 2011; Ahmet Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Sürgün Yılları*, Ankara, Dipnot Yayınları, 2013; Fatih Gencer, "Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı", yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010 [Bundan sonra a.g.t. olarak anılacaktır]; Cabir Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1896)*, yayımlanmamış doktora tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2010.

2 Bu dönemde Kürt mirlerinin müzakere girişimlerini anlatan başka bir örnek için bkz. Uğur Bahadır Bayraktar, "Erken 19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zirki Beyleri ve Hazro'da Yerel Siyaset", ed. İbrahim Özcoşar ve Şahab Vali, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017.

Osmanlı'nın Kürdistan'a müdahalesi ve Bedirhan Bey'in yükselişi

Osmanlı Devleti 1820'li yılların başından itibaren Kürdistan Bölgesi'ndeki imtiyazlı ve özerk yapılanmaları ortadan kaldırma çalışmalarına başlar. Bölgedeki yurtluk-ocaklık ve hükümet toprakları merkez hazinesine bağlanır, bölgeye valiler atanır. Yurtluk-ocaklık statüsüne şimdilik dokunulmamış olsa da hükümet statüsü tamamen ortadan kaldırılmıştır.³ Yerel hanedan ailelerine mütesellimlikler verilerek valilere bağlı çalışmaları istenir. Ancak bu uygulamalar büyük oranda kâğıt üstünde kalır. Kürt mirleri Osmanlı valilerine bağlı çalışmayı kabul etmemenin yanı sıra, tıpkı eskiden olduğu gibi vergileri toplayarak kendilerine alırlar ve devlet hazinesine vermeyi kabul etmezler. Örneğin 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda göreve çağrılan Cizre-Botan, Revanduz, Baban ve Hakkâri beyleri asker göndermeyi reddederek, savaşa katılmamışlardır.⁴

Osmanlı Devleti bu durumu değiştirmenin ve bölgedeki özerk yapılanmaları ortadan kaldırmanın tek yolunun büyük bir askeri müdahale olduğu kanısındadır ancak şimdilik uğraşmak zorunda olduğu daha büyük sorunları vardır. En büyük sorunlardan biri elbette 1821 yılında çıkmış olan Yunan İsyanı'dır. Devlet bu isyanı bastırma konusunda çaresiz kalmıştır. Bununla birlikte hem Batı kamuoyu hem de Rusya bu isyanı desteklemektedir. İsyanın bastırılmasında yardımcı olan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ise daha büyük bir soruna neden olacaktır. Yine İran Devleti ile süren sınır anlaşmazlıkları ve savaşları devam etmektedir. Bunlar devam ederken 1828 yılında Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eder. Savaşı kaybeden Osmanlı Devleti Edirne Antlaşması'nı (1829) imzalayarak Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak durumunda kalır. Tüm bu gelişmelerin ortasında 1826 yılında Yeniçeri Ocağı kaldırılır. Her ne kadar yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusu kurulmuşsa da, bu ordu çok yenidir ve işin aslı Osmanlı Devleti merkezî ordusunu kaybetmiştir. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nin Kürdistan'daki özerk yapılanmaları tasfiye etmek ve bölgeye askeri müdahalede bulunmak için ne gücü ne de imkânı vardır. 1830'lu yılların başında ise bir başka büyük meseleyle uğraşmak zorunda kalınır. İsyan eden Mısır valisi, 1833 yılında Osmanlı birliklerini yenilgiye uğratar. Osmanlı bu sorundan ancak İngiltere ve Rusya'nın desteğiyle kurtulur ve Mehmet Ali Paşa'yla Kütahya Antlaşması'nı imzalar (1833). Mehmet Ali Olayı'nı da bir şekilde halleden Osmanlı Devleti için artık Kürdistan'a hâkim olmanın, hatta devletin resmî kayıtlarının deyimiyle Kürdistan'ın yeniden fethinin zamanı gelmiştir.

3 Gencer, a.g.t., s. 9-10.

4 A.g.t., s. 11.

19. yüzyıla gelindiğinde Kürdistan'ın ayakta kalmış güçlü hanedanları şunlardır: Babanlar, Cizre-Botan, Hakkâri, Bitlis, Muş, Palu, Bradost, Behdinan, İmadiye ve Mahmudi aileleri.⁵ Ayrıca Zirki mirleri Hazro, Atak ve Hani'de hâkim konumdadırlar.⁶ Benzer bir durum İran için de geçerlidir. Örneğin Ardalan ailesi tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi İran şahına bağlı olmakla beraber kendi bölgelerinde özerk bir yapıya sahiptir. Ancak 19. yüzyılın başından itibaren hem Osmanlı Devleti hem İran bu yerel Kürt hanedan ailelerini ortadan kaldırmak istemektedirler. Çünkü modernleşen Osmanlı'nın ve İran'ın artık vasal Kürt emirliklerine ihtiyacı kalmamıştır.⁷

1820'li yıllarda pek çok farklı sorunla uğraşan Osmanlı Devleti Kürt emirliklerini ortadan kaldırmak bir yana, onların daha da güçlenmelerine engel olamamıştır. Örneğin Müküs Beyi Han Mahmut bu yıllar içerisinde gücüne güç katmıştır. Yine İran'ın bölgeden çekilmesinden sonra Hakkâri Miri Nurullah Bey gücünü korumaktadır.⁸ Bu dönemin en güçlü Kürt emirliği kuşkusuz Mahmudi Emirliği'dir. Emirliğin merkezi Van-Başkale yolu üzerindeki Hoşap Kalesi'dir. Cizre-Botan Emirliği halen varlığını korusa da, bu emirliklere göre daha güçsüz bir durumdadır.⁹ Öncelikle bu güçlü Kürt mirlerini ortadan kaldırmayı planlayan Osmanlı Devleti 1833 yılında askerî operasyonlara başlar; 1839 yılına kadar Kürdistan toprakları savaş alanına döner ve talan edilir. İşte bu askerî operasyonlar sırasında Osmanlı Devleti'ne bağlılığını sunan ve destek olan Bedirhan Bey'in de yükselişi böylelikle başlar.¹⁰

II. Mahmut 1833 yılında eski sadrazamlardan Reşit Mehmet Paşa'yı Sivas Valiliği'ne atar. Reşit Mehmet Paşa'nın asıl görevi, askerî operasyonlar yaparak Kürt emirliklerini ortadan kaldırmak ve bölgeyi tümüyle merkezî sisteme bağlamaktır.¹¹ Reşit Paşa'ya yardım etmesi için padişah yaveri Semih Paşa komutasındaki ikinci bir ordu hazır duruma getirilir.¹² Reşit Mehmet Paşa'nın ilk hedefi bölgenin en güçlü miri konumuna gelmiş olan ve Mirê Kor (Kör Mir)

5 Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri Bir Sınır Yapmak 1843-1914*, İstanbul, Küre Yayınları, 2020, s. 63; Celilê Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Kürtler*, Ankara, Özge Yayınları, 1992, s. 51.

6 Bayraktar, a.g.m., s. 138.

7 Ateş, a.g.e., s. 63-64.

8 Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, İstanbul, Doz Yayınları, 2007, s. 48-49.

9 A.g.e., s. 51.

10 A.g.e., s. 68.

11 Fatih Gencer, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Kürt Aşiretlerini Kontrol Altına Alma Çabaları", *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, ed. Orhan Kılıç, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 86; Cabir Doğan, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Merkezileşme Polititkalarına Karşı Bir Tepki Hareketi Olarak Ortaya Çıkan Kürt İsyanları Hakkında Bir Değerlendirme", *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, ed. Orhan Kılıç, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 67.

12 Doğan, a.g.m., s. 67.

olarak da anılan Mir Muhammed'dir.¹³ Mir Muhammed dönemin koşullarından da yararlanarak hâkimiyet alanını genişletmiş, hatta Cizre-Botan Emirliği'nin bir kısmını da ele geçirmiştir. Bu nedenle Mir Muhammed'in yükselişinden sadece Osmanlı Devleti değil, bölgedeki diğer Kürt mirleri de rahatsızdır. Bu nedenle Mir Muhammed üzerine yapılan seferlerde bazı Kürt mirlerinin de desteği alınmıştır.¹⁴ Osmanlı Devleti işini şansa bırakmak istememiş ve Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa ile Musul Valisi İnce Bayraktar Muhammed Paşa'ya da gerektiğinde kuvvet gönderme konusunda talimat göndermiştir.¹⁵

Reşit Mehmet Paşa 1833-1835 yılları arasında Kürdistan topraklarında pek çok askerî harekât düzenlemiş ve büyük katliamlar gerçekleştirmiştir.¹⁶ Urfa ve Mardin Bölgesi'ne yönelerek buradaki aşiretleri kontrol altına alan paşa, Sincarlı Ezidiler ve Telafer bölgesi üzerine de giderek, Sason-Mafkan bölgesini kontrol altına almıştır. Milli aşireti konfederasyonunu dağıtmış ve Şammar aşireti reisi Sufuk'u yakalayarak İstanbul'a göndermiştir. Buradan yine Ezidilerin çoğunlukta olduğu Garzan bölgesine yönelen Reşit Paşa, tüm Garzan bölgesini ve Diyarbakır çevresinde bulunan aşiretleri kontrol altına almıştır. Yine Osmanlı orduları karşısında daha fazla dayanamayan Mir Muhammed teslim olmuş ve İstanbul'a gönderilmiştir.¹⁷ Ayrıca bu dönemde Dersim'e de ilk büyük askerî seferi düzenlemiştir.¹⁸ Ele geçirilen bölgelerdeki pek çok aşiret reisi Edirne'ye gönderilmiştir.¹⁹

1836 yılında Diyarbakır'da koleradan ölen Reşit Mehmet Paşa'nın yerine Hafız Paşa atanmıştır. Hafız Paşa bundan önce tıpkı Reşit Mehmet Paşa gibi Arnavutluk'ta görev yapmış, oradaki aşiretlerin kontrol altına alınması için askerî seferler düzenlemiş ve acımasızlığıyla ünlü bir paşadır.²⁰ Tüm bu özellikleri nedeniyle bölgeye gönderildiği anlaşılan Hafız Paşa, Reşit Paşa'nın bıraktığı yerden devam etmiş, binlerce insanı kılıçtan geçirerek onlarca köyü yakıp yıkmıştır.²¹

13 Ateş, *a.g.e.*, s. 103.

14 Hakan, *a.g.e.*, s. 68-72; Bayraktar, *a.g.m.*, s. 148.

15 Doğan, *a.g.m.*, s. 67.

16 Reşit Mehmet Paşa'nın faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Gencer, *a.g.t.*, s. 22-47.

17 Hakan, *a.g.e.*, s. 81; Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, çev. İsmail Ferhat Çekem, Alper Duman, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999, s. 104.

18 Gencer, *a.g.m.*, s. 87; Doğan, *a.g.m.*, s. 67-68; Gencer, *a.g.t.*, s. 26.

19 Jwaideh, *a.g.e.*, s. 105.

20 Gencer, *a.g.t.*, s. 48.

21 Gencer, *a.g.m.*, s. 87-88, Jwaideh, *a.g.e.*, s. 105. Moltke bu seferlerde yaşanan korkunç katliamları, yağmalanan Kürt illerini, esir alınanları ve süngülenmiş küçük çocukları çarpıcı bir şekilde anlatır. Helmuth Von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1960, s. 215, 221-222.

Bu seferler sırasında ele geçirilen bölgelerde bulunan Kürt emirliklerinin kaleleri yıkılmış ve yerlerine yeni kışlalar yapılmıştır. Sincar bölgesinde ele geçirilen 6.000 Ezidi Nusaybin'e gönderilerek 5'er-6'sar hane şeklinde Müslüman köyleri arasına dağıtılmıştır. Pek çok Kürt redif askeri olmak üzere orduya alınmıştır. Bu askerlerin ihtiyaçları da yine bölge halkından toplanan 996 kese iane-i cihadiye vergisiyle karşılanmıştır.²² Modernleşen Osmanlı'nın Kürdistan'ı "yeniden fethinin" elbette ki en büyük nedenlerinden biri erkeklerin askere alınmak istenmesidir. Böylelikle hem devletin askerî gücü büyütülüyor hem de Kürt aşiretlerinin savaşçı kaynakları ortadan kaldırılarak güçsüzleşmeleri sağlanıyordu. Bu sırada 161.036 erkek askere alınmış ancak kötü koşullardan ve hastalıklardan dolayı bu askerlerin neredeyse yarısı hayatını kaybetmiştir.²³ Asker göndermeyen bölgeler ya da aşiretler ise ağır şekilde cezalandırılmıştır. Örneğin Mardin aşiretlerinin asker göndermeyeceklerini bildirmesi üzerine bölgeye giden Reşit Paşa 3.000'e yakın insanı katletmiş ve binlerce erkeği askere almıştır.²⁴ Yani bölge halkına sunulan seçenekler şunlardır; ya askere gelirsiniz ve büyük ihtimalle ölürsünüz ya da askere gelmeyi reddedersiniz ve bunun sonucunda isyankâr ilan edilerek öldürölürsünüz. Zira gerçekleştirilen seferler sırasında pek çok insan katledilmiş, yüzlerce köy yakılıp yıkılmış ve bölge talan edilmiştir.²⁵ Ayrıca Kürdistan'ın tüm demografik, siyasi ve ekonomik yapısı yok edilmiş olduğundan tahribat inanılmaz boyutlara varmıştır.

1836 yılına gelindiğinde Kürdistan'ın büyük bir bölümünü kontrol altına almış olan Osmanlı birlikleri Cizre-Botan Emirliği'nin üstüne yönelir. Yegeni Bedirhan Bey'le birlikte büyük bir direniş gösteren Mir Sêvdin, bir süre sonra daha fazla dayanmasının mümkün olmadığını görünce kaçır ve ilişkileri iyi olan Bağdat valisine sığınır.²⁶ Bedirhan Bey ise aynı zamanda kayınpe-deri olan Müküs Beyi Han Mahmut'un yanına sığınmıştır. Böylece Cizre-Botan Emirliği tamamen Osmanlı'nın eline geçmiştir.²⁷ Bedirhan Bey, Osmanlı askerî harekâtının Hafız Paşa komutasında devam etmesi ve bölgenin büyük bölümünün ele geçmesi sonrasında aldığı güvence üzerine Mart 1837 başla-

22 Gencer, a.g.m., s. 89-94.

23 Moltke kitabında, asker kayıplarının inanılmaz derecede çok olduğunu çarpıcı bir şekilde anlatır: "Yedi senede buradan en azdan 50.000 asker toplanmış ve gömülmüştü. Karşılığında bir şey kazanılmadan 100 milyon sarf edilmiş, bütün vilayetlerin mahsulü yenmişti. (...) Nizamiye kitalarının da yarısını yeni askerler teşkil etmekte idi. Ölüm nisbeti o kadar korkunçtu ki burada bulunduğumuz müddet içinde piyadenin yarısını gömmüştük. Bütün bunların yerini doldurmak şimdi hemen hemen tamamıyla Kürdistan'a yükleniyordu. (...)" Moltke, a.g.e., s. 298-299.

24 Gencer, a.g.m., s. 94-95.

25 "A.g.m.", s. 88.

26 Gencer, a.g.t., s. 34-35.

27 A.g.t., s. 35.

rında Diyarbakır'a giderek bağlılığını sunar.²⁸ Bunun üzerine kendisi "Cizre-Botan mütesellimi" ve "Asâkir-i Redife Miralayı"²⁹ unvanlarıyla ödüllendirilir.³⁰ Aynı sırada Revanduz Emirliği'ne doğru hareket eden Osmanlı ordusunda da destek olmak amacıyla Bedirhan Bey'in birlikleri yer alır.³¹ Bir süre sonra genişleyen seferlerle birlikte Hoşap Kalesi ve çevresinde güçlenmiş olan Han Mahmut da yakalanarak Eylül 1838'de İstanbul'a gönderilmiştir.³² Bedirhan Bey bu süreçte de Osmanlı ordusuna destek olmuştur.³³ Özetle bölgenin tüm güçlü Kürt emirliklerini kontrol altına alan Osmanlı Devleti, güvenilir bir bölgesel güç olarak Bedirhan Bey'i, merkezî sistemine dahil etmiştir. Bedirhan Bey de şimdilik durumundan memnundur çünkü Kürdistan'daki tüm güçlü mirler neredeyse tümüyle tasfiye olmuştur ama kendisi bir şekilde (Miralay rütbesiyle ve mütesellim olarak) yeni sistem içinde var olmayı başarmıştır. Hafız Paşa bir mektubunda Bedirhan Bey'e aslında güvenmediğini ancak var olan koşullarda yapılacak en iyi şeyin Bedirhan Bey'in sadakatini kullanmak olduğunu söyler.³⁴

Osmanlı Devleti'nin niyeti, bölgeyi tümüyle kontrol ettikten sonra var olan bu hanedan ailelerini de tasfiye ederek sorunu kökünden çözmektir. Ancak tam bu sırada bitti diye düşünülen Mehmet Ali Paşa meselesi yeniden ortaya çıkar. Mısır valisinin oğlu İbrahim Paşa komutasındaki birlikler Suriye üzerinden Anadolu'nun içlerine doğru hareket eder. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Kürdistan'daki Osmanlı birliklerini derhal Mısır kuvvetlerinin üstüne yönlendirir. Bu birliklerin içinde Emir Bedirhan ve Kürt askerler de bulunmaktadır. Bedirhan Bey, Diyarbakır Eyaleti Redif Alayı Miralayı olarak ordudaki yerini alır.³⁵ İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu Nizip'te Osmanlı birliklerini kısa sürede bozguna uğratar (24 Haziran 1839). Osmanlı birliklerinin bozguna uğradığını gören Bedirhan Bey kendi askerlerini toplayarak bölgesine döner.³⁶ Bu durum Bedirhan Bey için büyük bir fır-

28 Gencer bu tarihi Haziran 1847 olarak verir. A.g.t., s. 54.

29 Moltke, "ismi var cismi yok bir redif alayının miralaylığı" ifadesiyle bu rütbenin aslında göstermelik ve simgesel olduğunu anlatır. Moltke, a.g.e., s. 201.

30 Doğan, a.g.m., s. 68-69; Hakan, a.g.e., s. 80; Kardam, a.g.e., s. 78-84; Gencer, a.g.t., s. 54.

31 Doğan, a.g.m., s. 69.

32 Ateş, a.g.e., s. 104-105; Kardam, a.g.e., s. 90-91. 1830'lardan itibaren kardeşi Abdal Han'la birlikte güçlenerek bölgedeki hâkimiyetini artıran Han Mahmut, 1834 yılından itibaren tüm Van Bölgesi'ni ele geçirmiş ve Osmanlı Devleti'ne vergi vermeyi bırakmıştır. Ancak askeri operasyonlar sonrasında yakalanarak 1838 yılında İstanbul'a gönderilen Han Mahmut ve kardeşleri bir süre sonra affedilir ve bölgeye geri dönmelerine izin verilir. Ateş, a.g.e., s. 104; Kardam, a.g.e., s. 94.

33 Hakan, a.g.e., s. 94-105; Kardam, a.g.e., s. 90-91; Moltke, a.g.e., s. 201-202.

34 Kardam, a.g.e., s. 100-101.

35 Kardam, a.g.e., s. 101; Moltke, a.g.e., s. 293.

36 Gencer, a.g.t., s. 63-64; Moltke, a.g.e., s. 309-314.

sata dönüşmüştür. Osmanlı birlikleri Mısır ordusu tarafından yenilgiye uğratılmıştır ve tekrar toparlanması uzun bir zaman alacaktır. Kürdistan'daki güçlü mirlerin hemen hemen hepsi yok edilmiştir ve bölgenin en güçlü ismi Bedirhan Bey olmuştur. Bedirhan Bey bu güçlü durumunu eski imtiyazlarının ve özerkliğinin hiç olmazsa bir kısmını geri almak için kullanmıştır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki asla Osmanlı Devleti'nin çıkarları hilafında hareket etmemiştir. Her seferinde Osmanlı Devleti'ne bağlılığını ve itaatini iletmiştir. İşin aslı Bedirhan Bey Osmanlı'ya yeni bir anlaşma önermiştir. Eski imtiyazlarına dokunulmaması karşılığında devlet adına bölgedeki huzuru ve sükunu sağlayacaktır. Osmanlı Devleti'nin ise bu koşullarda Bedirhan Bey'i tasfiye etme koşulları oluşana kadar işbirliği yapıyor gibi görünmek ve koşullar oluştuğunda askeri bir seferle Bedirhan Bey'i ortadan kaldırmaktan başka yapabileceği başka bir şey yoktur. Nitekim yaşanan gelişmelerde bu yönde olacaktır.

Bedirhan Bey'in güçlü yılları

1839 Nizip Savaşı'nda aldığı ağır yenilgiden sonra Osmanlı Devleti Kürdistan'daki mutlak hâkimiyetini yeniden yitirmiştir.³⁷ Hatta tıpkı Bedirhan Bey gibi Devlet'in kontrolüne alınarak rütbelere verilmiş bazı Kürt mirleri kendi hâkimiyet alanlarını yeniden kurmaya başlamışlardır. Bölgenin en güçlü miri olan Bedirhan Bey diğer mirlere saldırmak yerine onlarla anlaşma yoluna gitmiştir. Bedirhan Bey'le birlikte bölgenin ayakta kalan diğer güçlü mirlerinden Hakkâri Miri Nurullah Bey ve Han Mahmut da Bedirhan Bey'le ittifak kurmayı seçmişlerdir.³⁸ Böylelikle sahip oldukları özerkliğin hiç olmazsa bir kısmını Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte koruyabileceklerini düşünmüşlerdir.

Geçici bir süre bu duruma göz yummak zorunda kalan Osmanlı Devleti, İngilizlerin devreye girerek 1841 Londra Antlaşması'yla Mehmet Ali meselesini çözmesi üzerine yeniden dikkatini Kürdistan'a vermiş ve askeri birliklerini yavaş yavaş bölgeye yerleştirerek müdahaleye başlamıştır.³⁹ Ancak tam bu sıralarda yeniden yaşanmaya başlayan Osmanlı-İran sınır gerginliği operasyonları bir süre de olsa durdurmuştur. Necip Paşa Baban, Soran ve Revanduz mirlerine yönelik saldırılarda bulunurken, İran da kendi sınırındaki Kürt beylerine saldırıyordu. Ancak bu saldırıların, Osmanlı-İran sınır yapısını baltalayacağını düşünen İngiltere ve Rusya saldırıların sınır yapımı bitene kadar durdurulmasını istiyordu. Yani hem İran hem Osmanlı hem de

37 Gencer, a.g.t., s. 69.

38 Ateş, a.g.e., s. 106; Celil, a.g.e., s. 129; Kardam, a.g.e., s. 76.

39 Ateş, a.g.e., s. 106.

İngiltere modern Osmanlı-İran sınırının yapımı sonrası Kürt emirliklerinin tamamen ortadan kaldırılması konusunda hemfikirdirler.⁴⁰ İngiliz Konsolosu James Brant bu durumu açıkça dile getirmiştir: “Bütün Kürdistan beylerinin itaat etmesi sağlanmadıkça İmparatorluk’un bu bölgesinde sükûnet olmayacak, sınır daima karışık halde olacak ve İran’la yaşanan yanlış anlaşmalar asla son bulmayacaktır.”⁴¹

Kürt mirleri ve elbette Bedirhan Bey şimdilik askerî operasyonlardan kurtulmuşlardı. Nizip Savaşı’ndan sonra bölgeye dönen ve ortamdan faydalanan Bedirhan Bey’in “Hâkimiyetini güneydoğuda Revanduz’un doğusundan; doğuda Urmiye’nin batısına ve güneyde de Musul kapılarına kadar”⁴² genişlettiği belirtilir. Yine Bedirhan Bey’in kendi adına hutbe okutup para bastırdığı, Osmanlı valilerine vergi göndermeyi durdurduğu dile getirilir. Hatta Cizre’de iki silah fabrikası kurduğu ve Avrupa’ya öğrenci gönderdiği gibi iddialar da vardır.⁴³ Araştırmacılar bu davranışların, Bedirhan Bey’in bağımsız bir devlet kurma isteğinde olduğuna delalet ettiği fikrindedirler. Ancak yüz yıllardır zaten Kürt mirleri böyle davranırlar. Yani Bedirhan Bey “kanun-ı kadim” gereği özerkliğinin ona tanıdığı hakları kullanmaktadır. Tüm bu dönem boyunca defalarca Osmanlı’ya bağlılığını bildirmiş ve işbirliği içinde hareket ederek bölgenin güvenliğini koruyacağını söyleyen mektuplar göndermiştir. Mektuplarındaki dil bize, asi bir beyden çok Osmanlı’nın bölgedeki temsilcisi ve görevlisi olduğu izlenimini vermektedir.⁴⁴ Bedirhan Bey aslında misyoner temsilcileriyle yaptığı görüşmelerde de bu durumu açıkça dile getirmiştir. Kendisinin Osmanlı Devleti ile yaptığı hiçbir anlaşmayı bozmadığını, tam tersi asıl Osmanlı Devleti’nin kendisiyle yaptığı sözleşmeyi bozduğunu dile getirmiştir.⁴⁵ Elbette koşullar imkân verse Bedirhan Bey bağımsız bir devlet kurmak isteyecektir. Ama kendisi bunun mümkün olmayacağını bilecek kadar tecrübeli bir siyasetçi ve yöneticidir. Amacı, uygun koşullardan yararlanarak Osmanlı’yla özerkliği konusunda müzakere etmek ve hiç olmazsa imtiyazlarının bir bölümünü elinde tutmaktır.

Bedirhan Bey’in de belirttiği gibi asıl olarak aralarındaki anlaşmayı bozan ve Bedirhan Bey’i sürekli zor durumda bırakmak isteyen Osmanlı Devleti’nin kendisidir. Örneğin Haziran 1841’de Cizre kazası Bedirhan Bey’in kontrolünden alınarak Bedirhan Bey’in bölgedeki en büyük düşmanı olan Mu-

40 Ateş, a.g.e., s. 110-112.

41 A.g.e., s. 113.

42 A.g.e., s. 113-114.

43 Celil, a.g.e., s. 129-130; Kardam, a.g.e., s. 263-264.

44 Kardam, a.g.e., s. 103-107.

45 A.g.e., s. 107.

sul valisine yani Musul'a bağlanmıştır.⁴⁶ Musul Valisi Mehmet Paşa acımasızlığıyla tanınan bir yöneticiydi ve pek çok insanın ölümüne neden olan askerî seferler düzenlemişti. İstanbul'a gönderdiği raporlarda Bedirhan Bey'in her an isyan edebilecek güvenilmez biri olduğunu söylüyor ve onun elindeki tüm bölgelerin Musul'a bağlanmasını istiyordu.⁴⁷ Bu çok önemli bir gelişmedir çünkü Cizre, Cizre-Botan Emirliği'nin merkezidir. Bu açıkça Bedirhan Bey'i yok etme hamlesidir. Buna rağmen Bedirhan Bey askerî bir harekette ya da itaatsizlikte bulunmamış ve mektuplar yazarak Cizre'nin yeniden kendi uhdesine verilmesini rica etmiştir. Bu süreç içerisinde de Cizre yeniden kendisine bağlanana kadar bölgedeki valilere sadakat bildirmeyeceğini belirtmiştir. İşin aslı Bedirhan Bey'in burada kastettiği kişi Musul valisidir. Bunun üzerine başta Musul valisi olmak üzere bölgedeki valiler derhal raporlar yazarak Bedirhan Bey'in isyan ettiğini bildirmişlerdir. Bu sırada Bedirhan Bey'le arası iyi olan, daha doğrusu devlet adına ilişkileri şimdilik sükûnetle yürütmeye gayret eden Diyarbakır Valisi Vecihi Paşa, kendisine sakin olmasını ve emirlere uymasını tembih etmiş ve Bedirhan Bey de buna uymuştur.⁴⁸ Oysa Musul Valisi Mehmet Paşa, Bedirhan Bey'i kışkırtarak isyan etmesini sağlamayı amaçlamış ve böylelikle onu ortadan kaldırma fırsatı yaratmaya çalışmıştır.⁴⁹

Bedirhan Bey bu süreç içinde Osmanlı Devleti ile ilişkilerini daima iyi tutmaya gayret etmiştir. Örneğin 1842 yılında Cizre, Botan, Hacı Behram ve Midyat kazaları mütesellimi olarak devlete 1.700 kese vergi ödemiştir. Hatta gönderdiği mektuplarda gerekirse ödediği vergilere zam da yapabileceğini belirtmiştir.⁵⁰ Ancak bölgedeki Osmanlı valileri ve özellikle Musul Valisi Mehmet Paşa sık sık Bedirhan Bey'in güvenilmez olduğu ile ilgili raporlar göndermişlerdir.⁵¹ Dönemin Osmanlı valileri, kendi emirlerine karşı en ufak bir itirazı bile eşkıyalık ve isyan olarak nitelemekte ve merkezden destek istemektedirler. Bölgede rüşvet ve talan üzerine bir sistem kuran pek çok vali için en büyük engel Kürt beyleridir. Bu nedenle de sürekli bu beylere güvenilmemesi gerektiğini bildiren raporlar yazarak İstanbul'a göndermişlerdir. Ancak Osmanlı merkezi bu konuda daha ihtiyatlı davranmakta ve zamanı olmadığı için ortaya çıkan sorunların sulh yoluyla halledilmesi gerektiği mesajını vermektedir. İmparatorluk şimdilik Kürt beyleriyle uğraşacak durumda değildir. Bir taraftan Mehmet Ali Paşa meselesi ve İran sınır anlaşmazlığı

46 A.g.e., s. 112.

47 Gencer, a.g.t., s. 74-75.

48 Kardam, a.g.e., s. 134-143.

49 Gencer, a.g.t., s. 80-81.

50 Hakan, a.g.e., s. 131.

51 Hakan, a.g.e., s. 134. Kardam, a.g.e., s. 117.

halen gündemdedir, diğer taraftan ise Padişah II. Mahmut ölmüş ve yerine geçen oğlu Abdülmecid Tanzimat Fermanı'nı ilan etmiştir. Bu ortamda Kürt beylerinin tasfiyesi biraz daha ertelenmelidir.⁵²

Bölge valileri ise Bedirhan Bey'in bir an önce tasfiye edilmesi için askeri operasyonlar yapılması gerektiğini belirtiyorlardı. Örneğin 1842 yılında Han Mahmut'la yaşanan problemlerin arkasında Bedirhan Bey'in olduğu ve Han Mahmut'u asıl olarak Bedirhan Bey'in kışkırttığı iddialarını sürekli İstanbul'a yazmışlardır. Bedirhan Bey ise İstanbul'a gönderdiği mektuplarda Han Mahmut veya İsmail Bey'in davranışlarıyla hiçbir ilgisi olmadığını, Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu, Musul ve Erzurum valilerinin kendisine iftira attığını ve gerekirse bunu kanıtlayabileceğini bildirmiştir.⁵³ Bununla da yetinmemiş, Han Mahmut sorununun halli için arabuluculuk dahi yapmış ve gerekirse zor bile kullanacağını belirtmiştir. Bunun dışında kendisine güvenilmiyorsa Diyarbakır'a giderek orada ikamet edebileceğini de söylemiştir.⁵⁴

Bölgeye gönderilen Osmanlı valileri, mütesellim olarak bölgede görevli olan Kürt emirlerinden sürekli olarak artan vergiler talep etmektedirler. İstekleri bununla da bitmez, bu beylerden sürekli olarak asker ve yiyecek de isterler. Kürt mirleri Osmanlı Devleti'ne isyan ederek bağımsız bir devlet kurmaktan çok, valilerin bu orantısız isteklerine karşı çıkmaktadırlar. Ancak hem Osmanlı valileri hem de İstanbul, Kürt emirlerine kesinlikle güvenmemektedirler, onların Bedirhan Bey önderliğinde birleşerek isyan edecekleri görüşündedirler. Ayrıca bu beyler bölgede olduğu sürece de bölgenin kontrolünün imkânsız olduğu kanısındadırlar. Bu nedenle Kürt mirlerini tamamiyle tasfiye etmek için uygun zamanı beklerler. Bu sırada herhangi bir emre ya da vergi artırma isteğine karşı gelen tüm Kürt mirleri isyancı ve asi olmakla suçlanmışlardır.

Araştırmacılar tıpkı Osmanlı gibi Bedirhan Bey'in de zaman kazanmaya çalıştığı görüşündedirler. Kardam, Bedirhan Bey'in 1847 yılına kadar Osmanlı Devleti'ne sürekli olarak bağlılık ve itaat bildiren mektuplar göndermesini bir direniş stratejisi olarak değerlendirmektedir.⁵⁵ Ancak işin aslı bu, kökü yüz yıllara dayalı bir varoluş stratejisidir. Kürt emirlikleri, Kürtlerin siyasal yapılanması olarak yüzlerce yıl bu topraklarda ayakta kalmış ve güçlü imparatorluklarla ilişkiler geliştirmişlerdir. Bu durumu bir isyan ya da direniş stratejisi olarak görmek yerine Kürt emirliklerinin yüz yıllar içerisinde

52 Kardam, *a.g.e.*, s. 120-121.

53 Hakan, *a.g.e.*, s. 135-136.

54 *A.g.e.*, s. 136-138.

55 Kardam, *a.g.e.*, s. 121-122.

de geliştirmiş oldukları varlıklarını sürdürme stratejisi olarak görmenin daha isabetli olduğu görüşündeyim.

Bedirhan Bey'in Kürdistan topraklarında yeniden güçlendiği bu dönemlerde, yaşanan tahribatın giderilerek bölgenin yeniden toparlanmaya başlandığı dile getirilir. Askeri seferler sırasında tahrip edilen yüzlerce köy Bedirhan Bey döneminde yeniden inşa edilmiştir. Öyle ki Bedirhan Bey'in sağladığı güvenli ortam sayesinde başka bölgelerde yaşayan pek çok Kürt köylüsü onun hâkimiyeti altındaki topraklara gelmişlerdir. Çünkü Bedirhan Bey hem daha az vergi almakta hem de güvenli bir ortam sunmaktadır.⁵⁶ Bu dönemde bölgeyi gezen Dr. Wright şunları yazar:

(...) bölgedeki Kürt kabilelerinin tepesine Bedirhan Bey'in demir yumruğu inmezden önce, (buraları) bir eşkıya yatağıydı. (...) Benzer ülkelerde adaleti yoldan çıkartıp yasaları tümüyle etkisizleştiren rüşvet, adam kayırma gibi şeylerden burada eser yok. (...) Kürdistan'ın en yabanıl bölgelerinde öylesine büyük bir güvenle yolculuk ettik ki, sık sık soygun ve cinayetlere sahne olduğunu duyup okuduğumuz bir bölgede bulunduğumuzun farkına bile varmadık. Çoğunlukla açıkta uyuduk; atlarımızı gece boyunca otlasınlar diye serbest bıraktık; eşyalarımız korumasız, açıkta duruyordu; nöbetçi koymuyorduk. Seyyahlar, Türkiye ve İran'ın birçok yerinde, böyle davranmanın güvenli olmayacağını söyleyeceklerdir.⁵⁷

Nesturi katliamları ve sonun başlangıcı

Hakkâri Miri Nurullah Bey ve Bedirhan Bey'in 1843 yılında birlikte gerçekleştirdikleri Nesturi katliamı sonun başlangıcı olarak görülebilir. Çünkü bu olaydan sonra özellikle misyonerlerin yazdıkları yazılar ve raporlar Batı kamuoyunda büyük ses getirir ve İngiltere başta olmak üzere güçlü devletler Bedirhan Bey'in tasfiyesi için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başlarlar. Bedirhan Bey bu hareketinin sonuçlarını düşünemeyecek kadar öngörüsüz bir siyasetçi değildir. Nitekim Bedirhan Bey'in benzer bir katliamı üç yıl sonra da yapacak olması bu katliamların Osmanlı Devleti'ne yaranma ve bölgedeki gayrimüslimlere karşı ne kadar gerekli biri olduğu görüşünü ispatlama çabası olarak değerlendirilebilir. Bu katliamları önleyebilecek durumda olmasına rağmen bunu yapmayan Osmanlı Devleti ise bir taşla iki kuş vurma peşindedir. Bir taraftan bölgede İngilizlerle birlikte hareket etmeye başlamış Nesturileri cezalandırmış olacak, diğer taraftan İngiliz-

56 Gencer, a.g.t., s. 71; Lütfi (Ahmed Ramiz), *Emir Bedirhan 20. Yüzyılın Başlarında Kürt Milliyetçi Söylemine Bir Örnek*, haz. Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu, İstanbul, BGST Yayınları, 2007, s. 77-78.

57 Akt. Kardam, a.g.e., s. 266

lerin tepkisini çeken Bedirhan Bey'in tasfiyesi için uygun ortamı oluştura-
bilecektir.

Olayın gelişiminde de aslında Osmanlı valilerinin parmağı vardır. Bölge-
deki Nesturilerin lideri olan Mar Şamun'u yanlarına çeken ve artık Kürt mir-
lerine vergi vermeyip vergileri kendilerine vermeleri gerektiğini belirten Os-
manlı valileri olayın fitilini böylelikle ateşlemişlerdir.⁵⁸ Zaten misyonerle-
rin ve İngilizlerin bölgedeki faaliyetlerinden ve Nesturi bölgelerine yaptık-
ları kale gibi okullardan rahatsız olan Kürt mirleri, yüz yıllardır topladıkları
vergiler de verilmeyince Nesturilere karşı bilenmeye başlarlar. Misyonerle-
rin bu bölgelere yaptıkları okulların ihtişamı karşısında şaşırان İngiliz tem-
silcisi Layard bile şunları yazar:

Dağlardaki kısa, geçici kalma süreleri içinde Amerikan misyonerleri tarafın-
dan yaptırılmış olan ev ve okul yıkıntılarını gezdim. Bu yapılar Kürtleri hem
kuşkulandırmış hem de kışkırtmıştır. Çünkü tek başına duran bir tepenin
doruğunda yapıldığı için tüm vadiyi gören üstün bir bakış açısına sahipti. Yer
daha az gösterişli, yapı daha küçük yapılabilirdi. Aralarında oturmaya geldik-
leri insanların karakterlerini çok iyi bilen bu kişilerin böyle tedbirsiz davran-
maları beni çok şaşırttı.⁵⁹

Olayın başlangıcı Hakkâri Miri Nurullah Bey'le ilgilidir. Uzun zamandır
vergilerini Nurullah Bey'e veren Nesturiler vergilerini artık vermemekte-
dirler.⁶⁰ Bunun üzerine Nurullah Bey onları cezalandırmak için Bedirhan
Bey'den yardım ister. Nurullah Bey Bedirhan için çok önemli bir müttefik-
tir ve onu geri çevirmesi çok zordur. Ancak yine de kendi başına hareket
etmek istemeyen Bedirhan Bey durumu İstanbul'a bildirir. Yani Osman-
lı Devleti'nin en başından itibaren gelişmelerden haberi vardır. Bunun ya-
nında Nesturilere karşı yapılması beklenen saldırı hazırlıkları da bölgedeki
valiler tarafından bilinmektedir.⁶¹ Hem Erzurum valisi hem de Musul va-
lisi üç ay önceden katliam hazırlıklarının başladığını İstanbul'a bildirmiş-
lerdir. Hatta bu mektuplarında Nesturilerin uzun zamandır başıbozuk ha-
reketlerde bulunduklarını ve Bedirhan Bey böyle bir harekette bulunursa
cezalandırılmaması gerektiğini bile belirtmişlerdir.⁶² Bedirhan Bey'den hiç
hoşlanmayan ve onun bir asi olduğunu sürekli raporlarında yazan Osman-
lı valilerinin durup dururken Bedirhan Bey yanlısı olmaları elbette düşün-
dürücüdür.

58 A.g.e., s. 175.

59 A. Henry Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, İstanbul, Avesta Yayınları, 2000, s. 134.

60 Gencer, a.g.t., s. 94.

61 Gencer, a.g.t., s. 95.

62 Kardam, a.g.e., s. 183.

Bütün bu gelişmelerden sonra Bedirhan Bey saldırı hazırlıklarını tamamlayarak Nesturilerin merkezi olan Tiyari bölgesine hareket eder. Elbette Nesturi lideri Mar Şamun da olup bitenlerden haberdardır ve Musul valisinden yardım ister. Musul valisi, Mar Şamun'a endişe etmemesini ve yardım göndereceğini bildirir. Bedirhan Bey Tiyari bölgesine hareket ettiğinde Musul valisi de 800 kişilik bir birliği bölgenin güneydoğusuna konuşlandırır. Ancak katliam başladığında bu birlik hareket etmez ve katliamı izler. Musul valisi bu katliamı rahatlıkla durdurabilecek durumdadır ancak katliama göz yummuştur.⁶³ Musul valisinin beklentisi, bu olaydan sonra Bedirhan Bey'in cezalandırılarak ortadan kaldırılması yönündedir. Bedirhan Bey'in gerçekleştirdiği katliamda Tiyari Nesturilerinin beşte biri katledilir. Bunun dışında pek çok Ezidi esir alınarak köle olarak satılır.⁶⁴ Katliamdan hemen sonra bölgeye giden İngiliz temsilci Layard yaşanan korkunç katliamı ayrıntılı olarak anlatır.⁶⁵

Katliamdan sonra İngilizlerin Bedirhan'ın cezalandırılması konusundaki baskısına rağmen Osmanlı Devleti, bölge valilerine gönderdiği yazıda kendisine ılımlı davranılmasını ve olayın daha da büyümemesi için kendisinden yararlanma yoluna gidilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁶ Osmanlı Devleti için durum gayet olumludur. Hem uzun zamandır İngilizlerle hareket eden Nesturilere ceza verilmiş hem de İngilizler Bedirhan Bey karşıtı bir noktaya gelmiştir. Konuyla ilgili İstanbul'a rapor gönderen Erzurum Valisi Halil Kâmilî Paşa, Bedirhan Bey'in cezalandırılmak bir yana paşalık rütbesi verilerek taltif edilmesi gerektiğini çünkü Nesturilere gerekli dersi verdiğini yazmıştır.⁶⁷ Devletin resmî yazışmaları Osmanlı Devleti'nin olaya bakışını net bir şekilde göstermektedir. Bedirhan Bey açısından bakıldığında da hem en önemli müttetiklerinden biri olan Nurullah Bey'in isteği yerine getirilmiş hem de Osmanlı Devleti'ne bölgedeki önemi hatırlatılmış oluyordu. İngilizlerin tepkisini azaltmak isteyen Bedirhan Bey konuyu incelemek için bölgeye gönderilen İngiltere'nin Samsun Konsolosu R.W. Steven'i Cizre'ye davet ederek yüz yüze görüşmüş ve onun ricası üzerine bazı esirleri serbest bırakmıştır.⁶⁸

Bedirhan Bey Eylül 1846'da ikinci kez, vergilerini vermedikleri ve Müslüman köylere saldırılar yaparak insanları öldürdükleri gerekçesiyle Nesturilere saldırmış ve bu kez ilkinden de büyük bir katliam gerçekleştirmiştir.⁶⁹

63 A.g.e., s. 191; Jwaideh, a.g.e., s. 137-138.

64 Gencer, a.g.t., s. 101.

65 Layard, a.g.e., s. 139-142.

66 Kardam, a.g.e., s. 196; Gencer, a.g.t., s. 102.

67 A.g.e., s. 200-201.

68 Gencer, a.g.t., s. 103-104.

69 Gencer, a.g.t., s. 139-141.

Fransa'nın Musul konsolosu, bu katliamda 20.000'den fazla Nesturi'nin katledildiğini rapor etmiştir. Bu katliamdan sonra İngiltere ve Fransa Bedirhan Bey'in derhal ortadan kaldırılması için yeniden Osmanlı'ya baskı yapmaya başlarlar. Zaten bu olaydan çok daha önce Bedirhan Bey'in tasfiye kararını alan ve askeri birliklerini toplamaya çalışan Osmanlı Devleti için Bedirhan Bey'in tasfiyesinin zamanı gelmiştir. Aynı zamanda bu olay için İngiltere ve Fransa'nın da desteği alınmış oluyordu.⁷⁰

Tanzimat Fermanı'nın Kürdistan'da uygulanması ve Bedirhan Bey'in tasfiyesi

1845 yılı ise hem Kürdistan bölgesi hem de Bedirhan Bey'in geleceği için çok önemli bir tarihtir. 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nı ilan etmiş Osmanlı Devleti şimdilik fermanın Kürdistan'da uygulanmaması kararını almıştır. Ancak 1845 yılında koşulların oluştuğunu düşünen devlet artık Kürdistan'da da fermanın kurallarının hayata geçirilmesi kararını verir.⁷¹ Bu uygulamalar çerçevesinde vergi toplama işini yapan araçların ortadan kaldırılarak bireysel vergi usulünün getirilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca yurtlук-ocaklık toprakların tümünün merkeze bağlanması ve bu usulün kaldırılması amaçlanmıştır.⁷² Bu kararlar bölgede tepkiyle karşılanır ve karara karşı Van bölgesinde büyük bir karşı çıkış hareketi başlar.⁷³

Fermanın uygulanmasıyla birlikte bölgedeki tüm etkinliklerini ve mal varlıklarını kaybedeceğini düşünen yerel yöneticilerle daha fazla vergi vermek ve askere gitmek zorunda kalacaklarını düşünen halk Van'a gönderilen yeni valiyi şehre sokmaz; Erzurum valisine 13 imzalı bir dilekçe gönderir. Dilekçede Tanzimat uygulamalarını kabul etmeyeceklerini ve Van'ı kendi seçtikleri Timurzade Mustafa Bey'in yöneteceğini bildirirler. Ayrıca devlete isyan etmediklerini, yıllardır valilere verdikleri vergiler ve kıtlık yüzünden perişan hâlde olduklarını, vergilerin ağırlığı yüzünden pek çok köylünün kaçıp gittiğini anlatırlar.⁷⁴ Ancak Osmanlı Devleti ve valileri için bu karşı çıkış bir isyandır. Bölgede yaşayan insanların içinde bulundukları durum dikkate alınmaksızın derhal olay isyan olarak adlandırılmış ve müdahale edilmesi istenmiştir. Bu karşı çıkışın başında ise Han Mahmut bulunmaktadır. Osmanlı valileri elbette durumu hemen isyan girişimi olarak devlete bildirirler

70 Kardam, a.g.e., s. 291-299.

71 Gencer, a.g.t., s. 108; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 192.

72 Gencer, a.g.t., s. 110-112.

73 Çadırcı, a.g.e., s. 193-194.

74 Gencer, a.g.t., s. 117.

ve asıl olarak bu işin arkasında Bedirhan Bey'in olduğunu söylemeyi de ihmal etmezler. Bedirhan Bey ise yine bu isyanla hiçbir ilgisi olmadığını, Osmanlı'ya bağlı olduğunu ve gerekirse olayın suhuletle çözülmesi için arabuluculuk yapacağını bildirir.⁷⁵

Bedirhan Bey'in tasfiyesini isteyen İngilizler ve Ruslar da bir süre sonra olaya dahil olur ve bölgede bulunan konsolosları aracılığıyla Osmanlı'ya akıl vermeye bile başlarlar. Rusya'nın Erzurum konsolosu İstanbul'a şöyle bir yazı gönderir: "Muş ve Bitlis Kürtlerinin Han Mahmud ve Cizre Beyi Bedirhan tarafından destek görecekları ve onlarla birleşecekleri kesindir (...) Devlet tarafından önceden gerekli ve etkili önlemler alınmayacak olursa, uygun-suzluğun vahim bir hal alacağını sefaretinize bildirmek görevimizdir."⁷⁶ Çok benzer bir mektubu da yine İngiltere'nin Erzurum konsolosu İstanbul'a göndermiştir.⁷⁷ Osmanlı Devleti için Bedirhan Bey'in tasfiyesi için uygun ortam oluşmaya başlamıştır. Ancak henüz askerî olarak tam bir toparlanma olmadığından Anadolu ve Arabistan ordularının oluşturulma süreci beklenmektedir. Bu gerçekleştiğinde Bedirhan Bey'in tasfiyesi için büyük bir askerî operasyon düzenlenecektir. Sadrazam Mehmet Rauf Paşa'nın serasker paşaya gönderdiği 26 Mayıs 1845 tarihli bir yazıda Osmanlı Devleti'nin tutumu net bir şekilde ortaya konmuştur.

Bildiginiz gibi ve evvelki gün (24.05.1845) Meclis-i Hâs'ta görüşüldüğü gibi, (...) Bedirhan Bey sorununun ortadan kaldırılmasına yönelik önlemlerin yeterli düzeyde kuvvetle, kusursuzca uygulanarak ileride herhangi bir sorun yaratmayacak şekilde gereğinin yapılması şarttır. Anadolu ve Arabistan ordularının dahi henüz oluşturuluyor ve düzenleniyor bulunmasından ötürü, bu işe şu anda teşebbüs edilmesi pek de akla yatkın görünmemektedir. Öte yandan ise, Bedirhan Bey'e zaman kazandırıp teşkilatını güçlendirmesine de meydan verilmemesi gerekmektedir.⁷⁸

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ikinci Nesturi katliamı (Eylül 1846) Osmanlı Devleti açısından bir fırsat olarak görülmüş ve Bedirhan Bey'in tasfiye süreci için kullanılmıştır. Yoksa görüldüğü gibi Bedirhan Bey'in kesin olarak ortadan kaldırılması kararı 1845'te alınmıştır. Yine İran'la yaşanan sınır anlaşmazlığının da bir antlaşmayla sonuçlanması Osmanlı'nın elini rahatlatan bir başka gelişme olmuştur.

Anadolu ve Arabistan ordularının toparlanmasından sonra Bedirhan Bey üzerine yapılacak askerî harekâtın sorumlusu, Anadolu Ordusu Komutanı

75 A.g.t., s. 120; Kardam, a.g.e., s. 218-221.

76 Akt. Kardam, a.g.e., s. 230.

77 A.g.e., s. 231.

78 Akt. Kardam, a.g.e., s. 240.

Osman Paşa olur. Osman Paşa askerî harekâtın stratejisini belirlerken özellikle Bedirhan Bey'in düşmanı olan Kürt ileri gelenlerini ve hatta onunla ittifak halinde olanları da çeşitli rütbeler vererek yanlarına çekmek gerektiğini belirten raporlar hazırlamıştır. Böylelikle Bedirhan Bey yalnız bırakılacak ve işler kolaylaşacaktır. Osman Paşa bu harekâtı 12.000 ile 15.000 arasında olduğu tahmin edilen bir asker grubuyla gerçekleştirecektir.⁷⁹ Bazı araştırmacılar bu sayının 25.000'i bulduğunu belirtirler.⁸⁰ Askerî harekât için kışın bitmesi beklendiğinden harekâtın 1847'de yapılması kararı alınmıştır.⁸¹

2 Şubat 1847 tarihine ait olan ve Bedirhan Bey'le görüşme yapmış olan Nâzım Bey'in gönderdiği bir rapora göre aslında Bedirhan Bey de durumun ciddiyetinin farkındadır ve Osmanlı Devleti'nin artık kendisini tasfiye edeceğini anlamıştır. Bedirhan Bey kendisiyle görüşmeye gelen Nâzım Bey'e, padişaha itaatının tam olduğunu ve eğer uygun görülürse çoluk çocuğuyla birlikte İstanbul'a gelebileceğini bildirmiştir.⁸² Ancak bu harekât sadece Bedirhan Bey'i tasfiye etmek için yapılmamaktadır, aynı zamanda Kürdistan'daki Kürt mirlerini tamamen yok etme ve bölgeyi tümüyle kontrol altına almak için yapılmaktadır. Bu nedenle Bedirhan Bey ne yaparsa yapsın bu harekâta engel olamaz.

Bedirhan Bey bu harekâtı durdurmak için 6 maddelik bir taahhütname yazarak altına mührünü basar ve İstanbul'a iletir. Bedirhan Bey'in bu taahhütnamesi İstanbul'a ulaşınca Meclis-i Has'ta görüşülür. Ancak Bedirhan Bey'in bu taahhütlerine güvenilemeyeceği ve vakit kazanmak için bunu yaptığı belirtilerek ciddiye alınmamasına karar verilir.⁸³

Bedirhan Bey diğer taraftan da İngiliz Konsolosluğu aracılığıyla bir uzlaşma arayışı içindedir. Çünkü İngilizlerin bu dönemde Osmanlı üzerindeki etkisinin farkındadır ve bu sayede kurtulabileceğini düşünmektedir. Mart 1847'de İngiliz Konsolosu Rassam'a 12 maddelik bir uzlaşma teklifi yollar. Rassam da Bedirhan Bey'in tekliflerini İstanbul'a iletir. Buna göre konsolos güvenle ve sağ salım geri döneceğine kefil olursa Bedirhan Bey Dersaadet'e gelecektir.⁸⁴

Görüldüğü gibi Bedirhan Bey asıl olarak yüzlerce yıldır Kürt mirlerinin sahip oldukları tüm haklardan vazgeçtiğini, asla isyan gibi bir niyetinin olmadığını ve kendisiyle ilgili alınacak tüm kararlara uyacağını açıkça belirtmiştir. Bu yazılanların samimi olmadığı ya da Bedirhan Bey'in vakit kazanmak is-

79 A.g.e., s. 301-310

80 A.g.t., s. 182.

81 A.g.t., s. 136.

82 Kardam, a.g.e., s. 309-310.

83 Kardam, a.g.e., 316-318.

84 Maddeler ile ilgili bkz. Kardam, a.g.e., s. 318; Hakan, a.g.e., s. 197-198. Gencer, a.g.t., s. 157-158.

tediği gibi yorumlar gerçekçi değildir. Çünkü Bedirhan Bey merkezî Osmanlı ordusunun yapacağı bir sefere karşı koyamayacağını bilincindedir. Zaten birazdan da anlatacağımız gibi, toplayabildiği asker sayısı sadece 2.000 civarındadır. Dolayısıyla işin sonuna geldiğini gören Bedirhan Bey, hiç olmazsa askeri harekâtı durdurmak istemektedir. Çünkü kendisi bu tür askeri harekâtların Kürdistan için ne anlama geldiğini gayet iyi bilmekte ve böyle bir askeri harekâttan sonra cezalandırılacağını düşünmektedir. Ancak bu girişimi de hiçbir sonuç vermez. Osman Paşa merkeze gönderdiği raporlarda Bedirhan Bey'in etrafına asker topladığını, Osmanlı ordusunu yeneceğini ilan ettiğini ve büyük bir isyana hazırlandığını yazmıştır.⁸⁵ Oysa bu bilgiler sadece Osman Paşa'nın niyet okumasından ibarettir. Ancak durum artık gayet nettir; Bedirhan Bey'in askeri harekâtı durdurmak için yapacağı hiçbir şey yoktur.

Osmanlı Devleti askeri harekâtı başlatmadan önce Han Mahmut ve Nurullah Bey başta olmak üzere tüm Kürt ileri gelenlerine af çıkardığını bildirir. Bunun üzerine pek çok Kürt beyi Osman Bey'in huzuruna çıkarak bağlılığını bildirir. Bunun karşılığında kendilerine kaftan giydirilir ve affedildikleri belirtilir.⁸⁶ Elbette ki Bedirhan Bey'i en çok etkileyen, amcası Mir Sêvdin'in oğlu Yezdanşer'in⁸⁷ karşı tarafa geçmesidir. Yezdanşer Cizre'den kaçarak 14 Mayıs 1847'de Musul valisine teslim olur.⁸⁸ Bununla da kalmayıp, başta kayınpederi Nurullah Bey olmak üzere pek çok Kürt beyine mektup yazarak teslim olmaları konusunda telkinde bulunur.⁸⁹ Nurullah Bey bu telkine uyar ve Osmanlı ordusuna teslim olur. Buna karşılık Nurullah Bey'e Dergâh-ı âli kapucubaşılığı ve Hakkâri müdürlüğü verilir.⁹⁰

Bu gelişmelerden sonra iyice yalnızlaşan Bedirhan Bey son çare olarak İran'a sığınmak ister ancak İran da daha yeni anlaşma yaptığı Osmanlı'yla sorun yaşamamak için bu isteği reddeder.⁹¹ Her şey Osman Paşa'nın istediği gibi gitmiş ve Bedirhan Bey yalnızlaştırılmıştır.⁹² Havaların da düzelmeye

85 Gencer, a.g.t., s. 159-161.

86 Kardam, a.g.e., s. 318-326. Gencer, a.g.t., s. 172-173.

87 Yezdanşer'in bu şekilde, babası Mir Sêvdin'in yerini alan Bedirhan Bey'den intikam aldığı ve onun yerine geçmek istediği söylenir. Yezdanşer bu olaydan sonra Cizre Sancağı'na mütesellim olarak atanır ancak bu durum uzun sürmez. Bedirhan Bey'i tasfiye eden Osmanlı Devleti, bölgedeki kontrolü ele geçirebilmek için Nurullah Bey de dahil pek çok Kürt beyini sürgüne gönderir. Yezdanşer sürgüne gönderilmez ama kısa bir süre sonra görevden alınarak yerine Mustafa Paşa kaymakam olarak atanır ve kendisi de Musul'a yerleşmeye mecbur bırakılır. Kardam, a.g.e., s. 363-364; Gencer, a.g.t., s. 190.

88 Gencer, a.g.t., s. 176.

89 A.g.t., s. 177

90 Kardam, a.g.e., s. 328-334.

91 Kardam, a.g.e., s. 338-339; Hakan, a.g.e., s. 218-219.

92 Osman Paşa'nın harekât planıyla ilgili daha kapsamlı bir anlatım için bkz. Gencer, a.g.t., s. 147-151.

başlamasıyla Nisan 1847 tarihinde Osmanlı ordusu harekete geçer. İki koldan bölgeye giren ordunun bir kolu Osman Paşa komutasında Diyarbakır'a yerleşirken, diğer kol Ferik Ahmet Paşa komutasında Muş ve Bitlis bölgesine konuşlanır. Mart 1847'de ise İstanbul'dan gerekli emir gelir. Bu emre göre Bedirhan Bey'in ortadan kaldırılması için fetva alındığı, kendisine son bir teslim ol çağrısından sonra saldırılabileceği belirtilmiştir.⁹³ Ardından da Bedirhan Bey'e teslim ol çağrısı yapılır.⁹⁴ Ancak Bedirhan Bey can güvenliğinin olmadığını düşünerek teslim olmaz.

Bedirhan Bey'in bu çağrışı reddetmesi üzerine Osmanlı ordusu harekete geçer ve Mayıs 1847 sonlarında ilk çarpışma gerçekleşir. Bedirhan Bey'in 20.000 asker toplayabilecek güçte olduğu konusunda abartılı raporlar yazan valilerin söylediklerinin aksine en fazla 2.000 civarında askeri vardır⁹⁵ ve zaten kazanma şansı da yoktur. Bedirhan Bey Dargül yolu üzerindeki Kasrık (Zeytinlik) boğazına çekilmeye başlar. Bu sırada Bedirhan Bey'i terk etmemiş tek müttefiki Han Mahmut yardım için yola çıkar ve 11 Haziran'da Bamerd/Yumru Bölgesi'nde Osmanlı ordusuyla çatışmaya girer. Ferik Ahmet Paşa'nın başında olduğu ikinci kol Han Mahmut'un önünü kesmiştir; Han Mahmut geri çekilir. Bütün bunlardan sonra Bedirhan Bey 19 Haziran'da Korkandil Dağı'ndaki Evrah Kalesi'ne çekilir.⁹⁶ Bunun üzerine Osmanlı kuvvetleri kaleyi kuşatır. Yaşanan ufak çatışmalardan sonra can güvenliği konusunda güvence alan Bedirhan Bey 4 Temmuz 1847 tarihinde iki oğlu ve adamlarıyla Osman Paşa'ya teslim olur.⁹⁷ Zaten bundan bir gün önce de Han Mahmut Tatvan'da Ferik Ahmet Paşa'ya teslim olmuştur.⁹⁸ Böylelikle Bedirhan Bey Olayı sona erer. Tüm bu askeri harekât ve çatışmalarda Osmanlı ordusunun zayıyatı 115 yaralı olmak üzere toplam 288'dir.⁹⁹

12 Ağustos 1847 günü Bedirhan Bey ile Han Mahmud, beraberlerindeki ak-raba ve adamlarıyla birlikte yaklaşık 120 kişilik bir kafilde iki tabur piyade ve iki bölük süvari eşliğinde, Harput, Sivas, Amasya üzerinden Samsun'a doğru yola çıkarlar ve Samsun'dan gemiyle İstanbul'a sevk edilirler.¹⁰⁰

Bu olay resmî gazete olan *Takvim-i Vekayi*'de büyük bir zafer olarak ve Kürdistan'ın "yeniden fethi" şeklinde sunulur. Padişah Abdülmecid'e Mec-

93 Gencer, a.g.t., s. 154.

94 Kardam, a.g.e., s. 341; Gencer, a.g.t., s. 147

95 Kardam, a.g.e.; Gencer, a.g.t., s. 152

96 Gencer, a.g.t.; Lütfi, a.g.e., s. 82.

97 A.g.t., s. 195.

98 A.g.t., s. 196.

99 A.g.t., s. 195.

100 Kardam ikinci kitabında bu sayının 125 olduğunu belirtir. Kardam, *Sürgün Yılları*, s. 45.

lis-i Vâla tarafından “Kürdistan Fatihî” unvanı verilir.¹⁰¹ Savaşa katılanlar için “Kürdistan madalyası” adıyla özel bir madalya çıkarılır ve bölgenin Kürdistan eyaleti adıyla yeni bir yapılanmaya kavuştuğu belirtilir.¹⁰²

Makalemizin konusu dışında olduğu için Bedirhan Bey’in İstanbul günleri ve daha sonraki sürgün hayatı üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmayacaktır.¹⁰³ İstanbul’a gelen Bedirhan Bey burada iyi karşılanır. Kendisinden olaylarla ilgili ifade alınır. İfadesinde olayların bu duruma gelmemesi için girişimlerde bulunduğunu ancak başarılı olmadığını, son olarak da esir edilip öldürüleceğini ya da aşağılanacağını düşündüğü için kaleye çekildiğini anlatarak, bölgedeki valilerin gerçek sorumlular olduğunu söyler ve af diler.¹⁰⁴ Daha sonra padişahın huzuruna da çıkarılmıştır. Bir süre sonra Ekim 1847’de Girit’e sürgün edilir ve kendisine maaş bağlanır.¹⁰⁵ 1857’de İstanbul’a çağrılarak kendisine mir-i miranlık rütbesi verildiğinden artık Bedirhan Paşa diye anılır. Ancak daha sonra yine Girit’e gönderilir.¹⁰⁶ 1863’te padişahın izniyle İstanbul’a gelerek Fatih’in Çarşamba semtinde bulunan, daha sonra Darüşşafaka binası olacak konakta ikamet eder.¹⁰⁷ 1868’de Şam’a gitmesine izin verilen Bedirhan Bey 1869 yılında Şam’da hayatını kaybeder. Mezarı Şam’da bulunan Rukneddin Mahallesi mezarlığındadır.¹⁰⁸ Bedirhan Bey’in, öldüğünde 21 erkek, 21 kadın olmak üzere 42 çocuğu olduğu söylenir.¹⁰⁹

Sonuç

19. yüzyıldan itibaren güçlenmeye başlayan modern merkezî devletler özellikle eski rejim yönetiminde belirli imtiyazlar almış yerel yöneticilerle özerk bölgesel yönetimleri ortadan kaldırmak konusunda büyük sorunlar yaşamışlardır. Modern devletin vergi ve askere alma uygulamalarına karşı tepki gösteren yerel yöneticiler ve halk resmî söylem tarafından isyancı ve eşkıya olarak ilan edilmiştir. O güne kadar bir tür “katlanılabilir yaşam” koşulları geliştirmiş, bu bölgeler modern devletlerin büyük askerî güçleri ile talan edil-

101 Çadırcı, *a.g.e.*, s. 194.

102 Kürdoloji Çalışmaları Grubu, *Osmanlı Kürdistanı-Kurdistan Osmanî*, İstanbul, BGST Yayınları, 2011. s. 98.

103 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kardam, *a.g.e.*

104 Gencer, *a.g.t.*, s. 203-204; Kardam, *a.g.e.*, s. 58-60.

105 Kardam, *a.g.e.*, s. 68-69 ve 110-112.

106 Gencer, *a.g.t.*, s. 206-208; Kardam, *a.g.e.*, s. 167-176.

107 Bedirhan Bey İstanbul’dan gittikten sonra yanında bulunan Maşuk Paşa Konağı, Bedirhan Bey’in konağıyla birleştirilerek istimlak edilmiş ve daha sonra burası yetim çocukların okutulması için Darüşşafaka’ya devredilmiştir. Kardam, *a.g.e.*, s. 231.

108 *A.g.e.*, s. 240-244.

109 Lütüfî, *a.g.e.*, s. 88; Kardam, *a.g.e.*, s. 240.

miş, yerel yöneticileri tasfiye edilmiş, halka çok yüksek vergiler salınarak zorunlu askerlik uygulaması getirilmiştir. Bedirhan Bey Olayı da bu çerçevede değerlendirilebilir. Modernleşen ve merkezileşen Osmanlı Devleti, özerk Kürt emirliklerini tümüyle yok etmek istemiş, bölge halkını yeni vergi sistemi ve askere alma uygulamaları kapsamına dahil etmiştir. Bu uygulamalar konusunda rahatsızlığını belirten tüm kişi ve grupları isyancı ve eşkıya ilan etmiştir. Osmanlı resmî söylemi, devletin uygulamalarına karşı gelen tüm kişi ve grupları isyankâr ilan etmişken birçok tarihçi bu söylemi eleştiriye tabi tutmadan kullanmıştır. Devletle belirli bir uzlaşma noktası bulabilme umuduyla müzakere arayışında olan Bedirhan Bey de bu söylem tarafından bir isyankâr olarak kaydedilmiştir.

19. yüzyılın sonlarına doğru Bedirhan ailesinin pek çok ferdi Kürt milliyetçi hareketinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Hatta bu hareketin başlatıcıları ve söylem kurucuları oldukları için hareketin simgeleri haline gelmişlerdir. Bundan dolayı Bedirhan Bey Olayı Kürt milliyetçi söyleminde her zaman Kürt devleti kurmak için çıkarılmış bir isyan olarak değerlendirilmiştir. Bedirhan Bey ise Kürt devleti kurmak için isyan etmiş ilk Kürt lideri olarak görülmüştür. Diğer taraftan devletin resmî yazışmalarını ve kullandığı söylemi temel alan araştırmacılar Bedirhan Bey Olayı'nı bir isyan olarak ele almış ve Bedirhan Bey'i, modernleşen Osmanlı'nın kurallarına karşı çıkan isyancı bir eşkıya olarak sunmuşlardır.

Bedirhan Bey en başından beri bu durumun farkındadır ve yeni Osmanlı sistemi içinde kendisine bir yer bulmaya çalışmaktadır. Sahip olduğu gücün ve bulunduğu bölgenin koşullarının bağımsız bir devlet kurmaya imkân tanımadığını gören Bedirhan Bey, hiç olmazsa imtiyazlarının bir kısmını korumak istemektedir. Süreç boyunca isyankâr bir yerel yönetici gibi değil, Osmanlı için çalışan bir görevli gibi davranmıştır. Bedirhan Bey'in İstanbul'la yapmış olduğu tüm yazışmalar bunu göstermektedir. Ancak hem bölgedeki valilerin Kürt beylerini kendileri için bir tehdit olarak görüp yazmış oldukları kışkırtıcı raporlar hem de Osmanlı Devleti'nin Kürdistan'daki özerk yapılanmayı yok etme isteği Bedirhan Bey'in uzlaşma ve müzakere çabalarını sonuçsuz bırakmıştır. Bedirhan Bey'in de vurguladığı gibi aralarındaki anlaşmayı bozan kendisi değil, asıl olarak Osmanlı Devleti olmuştur.

Soygundan Pogroma: Tokat'ta Eşkîyalık ve “Ermeni Meselesi”¹

TOYGUN ALTINTAŞ

17 Ağustos 1894 sabahı Tokat, bir soygun ve cinayet haberiyle sarsıldı. Bir önceki gün mektup ve nakit para taşıyan posta arabası, şehrin merkezine birkaç saat mesafedeki Gümenek köyü civarında bir grup eşkıya tarafından soyulmuştu. Soygunculara direnmeye çalışan posta tatarı Mehmed Efendi öldürülmüştü. Soyguncular yaklaşık 100.000 kuruşluk ganimetleriyle civar köylere dağılmışlardı.² Kısa bir süre içinde soygunun takibi alelade bir eşkıya takibinden farklı bir boyut kazandı. Vakayı, bölgede zaman zaman görülen benzerlerinden ayıran şey, bazı köylülerin civarda silahlı ve “Gürcü elbisesi” adamlar görmüş olmalarıydı. Bir süredir bu tip kıyafetleri bir nevi üniforma olarak kullanan Ermeni devrimci çetelerinin soyguna karıştıkları şüphesi hem yerel memurların hem Osmanlı merkezî idaresinin konuya ilgisi- ni yoğunlaştırdı.³

Bu yazıda, söz konusu soygunun ve akabinde uygulanan güvenlik politikalarının ışığında bir yılı aşkın bir süre boyunca Tokat'ta dallanıp budaklanan kriz incelenecektir. Bu olaydan yola çıkarak 19. yüzyılın son çeyreğinde İmparatorluk genelinde ve uluslararası düzeyde gittikçe önemi artan “Ermeni Meselesi”nin inşasında ve idaresinde farklı aktörlerin rollerine dikkat çekilecektir. Aynı zamanda geleneksel olarak eşkıyalıkla özdeşleştirilen yol kesme, soygun, cinayet gibi eylemlerin ne zaman ve hangi şartlarda “radikal” anlamlar kazanıp, ne gibi toplumsal ve idari kırılma ve dönüşümlere sebep olduk-

1 Makaleye eleştiri ve yorumlarıyla önemli katkılarda bulunan Güleney Kırnalı, Gülşah Mursaloglu ve kitabın editörleri Yalçın Çakmak ve Ahmet Özcan'a teşekkür borçluyum.

2 Devlet Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y.MTV.102/111, 6 Ağustos 1310.

3 BOA, Y.PRK.AZN. 8/26, 9 Ağustos 1310.

ları da ele alınacaktır. Tüm bu farklılıklara ve dönüşümlere rağmen, Osmanlı belgelerinde eşkıyalık ve Ermeni devrimcilerin faaliyetleri için ortak bir dil ve buna bağlı olarak ortak terimler (*şekâvet*, *ifsâd*, *şakî*, *müfsid* vs.) kullanılır. Bu ortaklıktan da yola çıkarak, önce eşkıyalığa içkin olduğu düşünülen toplumsal ve siyasi potansiyele kısaca değinmenin faydalı olacağını düşünüyorum.

Eric Hobsbawm'ın 1959 yılında yayımlanan *Primitive Rebels* (İlkel Asiler) isimli çalışması eşkıyalığın tarihinin siyasal ve toplumsal veçhelerinin incelenmesi açısından çığır açıcı olmuştur.⁴ Hobsbawm, eşkıyalığın yaygın olduğu kırsal topluluklarda gittikçe baskınlaşan erken modern kapitalist üretim şekillerine ve mülksüzleştirme pratiklerine karşı bir nevi toplumsal bir isyan teşkil ettiğini öne sürmüştür. Yazara göre, eşkıyalara ve haydutlara yönelik popüler teveccühün sebebi bu toplumsal tepki ve öfkeyi temsil ederek egemen sınıflara karşı çıkıyor olmalarıdır.⁵ Hobsbawm'ın bu tezi önce Anton Blok'un ki olmak üzere birçok farklı çalışmada eleştirilmiş; eşkıyalığın çoğunlukla müesses siyasi ve ekonomik düzene karşı değil, bilakis ona içkin bir olguyu teşkil ettiği gözlemlenmiştir.⁶ Dünyanın farklı yerlerinden birçok örnekte devlet yöneticisinin ve mütegalibenin iktidarlarını korumak ve devam ettirmek için meşruiyeti muğlak silahlı grupları görevlendirdiği görülmektedir.⁷ Bu açıdan, Osmanlı İmparatorluğu'nda da erken modern dönemden itibaren eşkıyalıkla derbendliğin, devletlülükle Celaliliğin arasındaki sınırların keskin olmadığı ve birçok kişinin hayatları boyunca defalarca birinden diğerine geçtiğini belirtmek gerekir.⁸ Bu kısa yazıda etraflıca bir eşkıyalık literatürü taraması ve eleştirisi yapmak mümkün olmayacağından, eşkıyalık olgusunun, toplumsal-siyasi dinamikler açısından hem isyan hem baskı imkânlarını haiz olduğunu belirtmekle yetineceğim.

Burada ele alınacak konular eşkıyalık ve haydutlukla özdeşleşmiş şiddet eylemlerinin II. Abdülhamid döneminde "Ermeni Meselesi" çerçevesinde çok boyutlu birer güvenlik sorunu hüviyetine büründüğü şartların yanı sıra

4 E. J. Hobsbawm, *Primitive Rebels*, Manchester, University of Manchester Press, 1959.

5 Hobsbawm orijinal tezi üzerindeki akademik tartışmadan sonra bu konuyu tekrar tekrar ele almıştır. Örneğin bkz. E. J. Hobsbawm, *Bandits*, New York, Pantheon Books, 1981.

6 Anton Blok "The Peasant and the Brigand: Social Banditry Reconsidered", *Comparative Studies in Society and History*, 14/4, 1972, s. 494-503.

7 19. yüzyılda Çin'in güneyindeki eşkiya ve haydutlarla ilgili bu gözlemleri yapan bir çalışma için bkz. Robert J. Antony, "Peasants, Heroes and Brigands: The Problems of Social Banditry in Early Nineteenth-Century South China", *Modern China*, 15/2, 1989, s. 123-148.

8 Eşkıyalıkla Osmanlı devlet görevlileri arasındaki geçişliliği tarihsel sosyoloji perspektifinden inceleyen bir çalışma için bkz. Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell, Cornell University Press, 1994. Rumeli'ndeki Dağlı isyanları çerçevesinde bu gelgitleri inceleyen güncel bir çalışma için bkz. Tolga Esmer, "Economies of Violence, Banditry and Governance in the Ottoman Empire Around 1800", *Past & Present*, 224/1, 2014, s. 163-199.

ra, “Ermeni Meselesi”nin idaresi için geliştirilmiş resmî ve gayriresmî devlet pratikleridir. Bu konular 1894 ve 1895 yıllarında Tokat’ta gerçekleşen bir buhranlar silsilesinin (soygun, pogrom, toplu tutuklamalar) ayrıntıları üzerine yoğunlaşarak ele alınacaktır. Buradaki amaç hem devlet politikalarının ve pratiklerinin şekilleniş sürecini öne çıkarmak hem de devlet ricali, eşraf, mahkûm ya da devrimci muhtelif aktörlerin mücadele ve müzakere hâllerine dikkat çekmektir.

Tokat’taki olayların arifesinde bölgede yaşanan gelişmeleri incelemeden önce kısaca “Ermeni Meselesi”nin ortaya çıkışı ve gelişiminden bahsetmek yerinde olacaktır. Osmanlı devlet ricalinin ve Düvel-i Muazzama diplomatlarının “Ermeni Meselesi” diye adlandırdıkları toplumsal ve siyasi süreç, resmî olarak 1878’te imzalanan Berlin Antlaşması ile tanındı. Ancak meseleyi, 19. yüzyılın ortalarında Tanzimat’ın tüm Osmanlı tebaasına hukuki eşitlik vaa-dine, gayrimüslimlerin bürokrasiye –kısmi de olsa– dahil edilmesine ve Düvel-i Muazzama’dan özellikle Büyük Britanya ve Fransa’nın, gayrimüslim cemaatlerin siyasi ve toplumsal statülerinin iyileştirilmesinin uluslararası garantörlüğünü üstlenmesine kadar geri götürmek mümkündür.⁹ Meselenin merkezinde Osmanlı İmparatorluğu’ndaki en geniş gayrimüslim cemaatlerden biri olan Apostolik Ermenilerin hukuki eşitliği, Ermeni köylü ve ortakçıların toprak ve mahsul üzerindeki hakları, Ermeni kadınlarının maruz kaldığı cinsel şiddet ve Ermeni tebaanın birçok yerde ödemek zorunda bırakıldığı gayrimeşru vergiler bulunmaktaydı.¹⁰

Özellikle 1863 yılında Ermeni Millet Nizamnamesi’nin tanınmasıyla Ermeni Apostolik Patrikhanesi ve Ermeni Millet Meclisi, Osmanlı İmparatorluğu’nun farklı bölgelerinden Ermeniler bu konularla ilgili şikâyetlerini Bâb-ı Âli’ye iletmeye başladı.¹¹ Gerek merkezde gerek yerel idarede devlet memurları bu şikâyetlerle ilgili çelişkili politikalar benimsedi. Bir taraftan şikâyetlerin nedenlerini araştırmak için komisyonlar kurup yerel reform planları geliştirirken, diğer taraftan Ermenilerin şikâyetlerinin yapısal değil münferit olduğunu göstermeye ve yerel iktidar ilişkilerinde Ermeniler lehine büyük dönüşümlere sebebiyet vermeden bu şikâyetleri geçiştirmeye çalıştılar. Bunun en önemli sebeplerinden biri devlet ricalinin Tanzimat’ın 1850’lerin ortalarından itibaren benimsediği hukuki eşitliği öne çıkaran programını Sünni Müslümanların geleneksel toplumsal üstünlüklerini muhafaza ederek dengelemeye çalışmasıydı.

9 Selim Deringil “Abdülhamid Döneminde Ermeni Meselesi”, 1915: *Siyaset, Tehcir, Soykırım*, der. Fikret Adanır ve Oktay Özel, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2015.

10 Masayuki Ueno, “For the Fatherland and the State’: Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, 45/1, 2013, s. 93-109.

11 A.g.e, 102-104.

1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması kapsamında Osmanlı yönetimi Ermeni nüfusun şikâyetlerinin giderilmesi için bir dizi reform gerçekleştireceğini Düvel-i Muazzama garantörlüğünde taahhüt etti. Bu reformların, yerel yönetimlere Ermenilerin dahil edilmesi, vergi toplamadaki adaletsizliklerin giderilmesi ve Ermenilerin jandarmaya alınması gibi birçok adımı kapsaması öngörülüyordu. Bununla beraber “Ermeni Meselesi” hem uluslararası hem resmî bir kimliğe bürünmüş oldu. Ancak 1878’den itibaren II. Abdülhamid ve şekillendirdiği saray bürokrasisi etrafında somutlaşmış olan Osmanlı yönetimi bu reformların yürürlüğe konmaması için seferber oldu. Üstelik bununla yetinmeyerek 19. yüzyılın ortasından itibaren taşra Ermenilerinin şikâyet ve taleplerini dile getirmelerinde önemli bir rol oynayan Ermeni Apostolik Patrikhanesi üzerindeki baskılarını da artırdı.¹²

1880’lerin ortasından itibaren Osmanlı ve Rusya Ermenileri devrimci siyasi partiler kurmaya başladılar.¹³ Bu partiler kısmen Rusya’daki halkçı-devrimci çevrelerle kısmen de Bulgaristan’ın bağımsızlığı gayesiyle 1876’daki Nisan ayaklanmasını örgütleyen Bulgar devrimcileriyle gaye ve yöntem olarak ortaklıklar taşımaktaydı. Ancak Ermeni devrimciler kendi içlerinde de farklı programlar geliştirdiler. Ermeni devrimci hareketi içinde başat pozisyonlar benimseyecek partilerden biri olan Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) federatif bir Osmanlı idaresi altında ademimerkeziyet prensibiyle kendini yöneten bir Ermeni toplumu amaçlarken, Hnçakyan Sosyal Demokrat Partisi (HSDP), Osmanlı idaresinden ayrılmış bağımsız ve sosyalist bir Ermenistan’ın teşkilini parti programının merkezine koymuştu.¹⁴

Tüm bu gelişme ve çatışmaların yoğun şekilde görüldüğü bölgelerden biri İç Anadolu oldu. 1890’ların başından Hamidiye Katliamları’nın sona erdiği 1897 yılına kadar Merzifon, Ankara, Kayseri, Şebinkarahisar, Yozgat ve bu yazının odaklanacağı Tokat’ın da içinde bulunduğu geniş coğrafya Ermenilere yönelik ayrımcı politikaların ve toplu tutuklamaların yanı sıra, HSDP’nin örgütlenmesinin ve eylemlerinin yoğun olarak gözlemlendiği bir bölgeydi. HSDP, bölgedeki yerel ve merkezî idareden rahatsız olan çeşitli kesimlerden, Ermenilerle bağlantıya geçerek gizli bir komiteler ağı teşkil etti. Bu ağın faaliyetleri arasında yerel bir devrimci yayın çıkarmak, silahlı çeteler oluşturu-

12 Richard E. Antaramian, *Brokers of Faith, Brokers of Empire: Armenians and the Politics of Reform in the Ottoman Empire*, Stanford, Stanford University Press, 2020, s. 154-158.

13 Louis Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties in the Nineteenth Century*, Los Angeles, University of California Press, 1963; Anahide Ter Minassian, *Nationalism and socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*, Cambridge, Zoryan Institute, 1984.

14 Gerard Libaridian, “What was Revolutionary About Armenian Revolutionary Parties in the Ottoman Empire?”, *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the end of the Ottoman Empire*, der. Ronald G. Suny, Fatma M. Göçek, Norman M. Neimark, New York, Oxford University Press, 2011.

rup bu çeteler aracılığıyla yerel Ermeni eşraftan haraç/vergi toplamak, bölgedeki Ermenileri silahlandırmak ve o sıralarda Atina'da bulunan HSDP merkez komitesiyle işbirliği halinde hem ülke içinde hem uluslararası düzeyde Osmanlı Ermenilerinin statüsüne dikkat çekecek eylemler düzenlemek bulunuyordu.¹⁵

HSDP örgütünün ve yerel komite üyelerinin ağlarının bir kısmı 1893 yılının ilk yarısında gerçekleşen geniş bir soruşturma ve toplu tutuklama dalgası sonucunda devlet tarafından açığa çıkarıldı. Soruşturmanın sonunda kurulan Ankara Mahkemesi, Ermeni devrimcilerin ve devrimcilikle itham edilen siyasi mahkûmların toplu olarak yargılandıkları ilk mahkemeydi. Duruşmalar sırasında mahkeme heyetinin şüphelilere savcılık makamınıninkine benzer bir tutumla yaklaşması ve şüphelilerin bir kısmına duruşma esnasında sözlü savunma yapma izni vermemesi, devletin bu mahkemelerdeki ikilemini gösteriyordu. Bir yandan kamuya açık bir şekilde gerçekleştirilen duruşmalarda Ermeni devrimcilerin sosyalist fikirlerinin yanı sıra, cinayet ve soygun gibi şiddet eylemlerini de barındıran faaliyetleri ifşa edilerek, bu devrimciler Avrupalı diplomatlar ve kamuoyu önünde itibarsız kılınmak isteniyordu.¹⁶ Öte yandan bu devrimcilerin savunma yapmalarına izin verilmemesi ve soruşturma süresince suçlu suçsuz ayrımı gözetilmeden yapılan toplu tutuklamalarda yüzlerce Ermeni'nin aylarca zor şartlarda ve kimi zaman işkenceye maruz bırakılarak hapsedilmesi devrimcilerin Osmanlı yönetimine atfettikleri keyfîlik ve zalimliği teyit ediyordu.

Yargılanan 56 kişiden 14'ü idam cezasına çarptırıldı. İngiltere'nin başını çektiği Düvel-i Muazzama'nın baskıları sonucunda idam cezalarından 9'u müebbet ve tebid cezalarına çevrildi. İdam cezası infaz edilen 5 kişi, bir arabacının cinayetine ve bölgedeki bazı diğer soygunlara karışmaktan suçlu bulunmuştu. Bu sanıklara karşı sunulan kanıtlardan biri de devrimcilerin sığınak olarak kullandığı Derevank Manastırı'nda ele geçirilen ve büyük ihtimalle HSDP'nin yayın organı *Hnçak* için hazırlanmış bir biyografiydi. Devrimcilerden biri bu biyografi için kendisine sorulan bazı sorulara cevaben işledikleri cinayeti övgüyle anlatıyor ve çetelerinden Çöllolar olarak bahsediyordu.¹⁷

Çöllo, 14 Anadolu'da 1880'ler ve 1890'ların başında nam salmış bir eşkıya idi. Gittiği birçok köyde köylüler tarafından korunuyor ve posta soymak, haraç toplamak, yol kesmek gibi faaliyetlerden ötürü jandarmalar tarafın-

15 Toygun Altıntaş, "The Placard Affair and the Ankara Trial: The Hnchak Party and the Hamidian Regime in Central Anatolia, 1892-1893", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 4/2, 2017, s. 309-337.

16 A.g.e., 329-335.

17 A.g.e., s. 322.

dan aranıyordu. 1892 yazının başında devlete yolladığı bir mektupta “afv-ı celil-i cenab-ı padişahiye mazhar olduğu ve hizmet-i devlette kullanıldığı hâlde arz-ı dehalet edeceği”ni ifade ettikten birkaç hafta sonra –olumlu bir yanıt almamasının da etkisiyle– bir dizi soygun ve cinayete karıştı.¹⁸ Bu süreçte posta soygunlarında 73.000 kuruş toplarken, çetesinin takibinde görevlendirilen jandarmalardan 2’sini öldürdü. Dahiliye Nezâreti’ne bölgeden gönderilen telgraflarda Çöllo’nun yakalanamaması kullandığı Martini tüfeklere atfediliyordu. Daha iptidai tüfeklerle takibe çıkarılan zaptiyelelerin ve jandarmaların çabaları Çöllo ve çetesini zapt etmekte yetersiz kalmıştı. Çöllo birkaç ay sonra Urfa taraflarında bir handa yakalandı. İki yıl sonraki bir yazışmada ise kendisinin “geçende katl ü itlaf”ından (öldürüldüğünden) bahsediliyordu.¹⁹

Bir Ermeni devrimci çetesinin kendileriyle doğrudan bir bağlantısı bulunmayan bu eşkıyanın mahlasını üstlenmesi siyasal şiddetle “adi” kriminalliğin kesişimini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Devrimci-eşkıya Gülbenk Parseğyan’ın biyografik metni hem silahlılık ve çatışma ruhunun devrimci mücadele için önemine parmak basıyor hem de bu silahlı çatışma kültürünü mevcut ve kısmen makbul bir eşkıyalık kültür ve pratiğiyle harmanlıyordu. Ayrıca devrimcilik-komitecilik ile özdeşleşerek gittikçe “radikal” bir imaja bürün(dürül)ecek şiddet şekillerinin yaygınlığı ve okunabilirliğini gösteriyordu.

İç Anadolu’daki Ermeni devrimci komitelerin ağı ortaya çıkmadan önce Dahiliye Nezâreti, saraydan “bir müddetten beri yekdiğerini takib eden eşkıya vukuatının önü alınmak için” verilen emirler doğrultusunda birtakım tedbirlerin alınmasına karar verdi.²⁰ Bunlar arasında eşkıyaların yakalanmasında hizmette bulunanlara nakit para ödülü verilmesi, askerî yetkililerin mülki memurlardan yardım istendiği takdirde derhal seferber olması, yataklık yaptığından şüphelenilen köy ahalisine para cezası verilmesi ve tutuklanan eşkıyaların serbest bırakılmalarında kefalet usulü kullanılarak bu insanların tekrar eşkıyalığa dönmelerinin önünün alınması gibi bir dizi uygulama yer alıyordu.²¹ Burada dikkat çekici iki noktaya değinmek gerekiyor. İlki, ahalinin ödül ve ceza mekanizmalarıyla eşkıya takibine dahil edilmeye çalışılması, ikincisi ise yakalanan eşkıyalara yönelik tasarlanan cezai muamelelerin –en azından şiddet eylemlerinin planlanma ve icrasında fail Ermeni devrimcilere kıyasla– itidalidir.

18 BOA, BEO. 29/2112, 18 Haziran 1308.

19 BOA, DH.MKT. 280/74, 18 Ağustos 1310.

20 BOA, DH.MKT. 280/74, 9 Eylül 1308.

21 A.g.b.

Bir soygun

Tokat'taki soygunun akabinde birkaç hafta boyunca yerel mülki ve askeri memurlar, yoğun olduğu kadar ceberrut da olan bir soruşturma yürüttüler. Özellikle soyguncular arasında şüphelendikleri iki kişinin Ermeni devrimciler olduğu ortaya çıkınca, soruşturmanın kapsamı ve niteliği değişti.²² Çalışan paranın, tutuklu Ermeni devrimci şüphelilerin ifadelerini teyit eder bir şekilde 27 Ağustos günü şehrin dışındaki bir bağda gömülü olarak bulunması kalan devrimcilerin yakalanması amacıyla yürütülen aramaları şiddetlendirdi. Bu aramalarda birçok Ermeni soygunla ya da Tokat'taki HSDP komitesiyle bir bağları olup olmadığı gözetilmeden gözaltına alındılar. HSDP'nin yayın organı olan *Hnçak* gazetesinde yayımlanan bir mektuba göre, tutuklu kişi sayısı 250 civarına ulaşmıştı.²³ Şehirdeki hapishane bu kadar kişiyi hapsetmek için yeterli olmadığından bir de otel kiralanmıştı. Bu toplu tutuklama dalgası yukarıda bahsedilen Ankara Mahkemesi öncesindeki süreci anımsatıyordu.

1 Eylül 1894 akşamı alınan ihbar üzerine bir zaptiye piyade çavuşu Müslüman ahaliden sopalı birtakım kişilerle beraber bir devrimcinin saklandığı haneyi basmak istedi. Devrimci Sarkis Kavasyan'ın kaçma teşebbüsünden sonra çıkan çatışmada zaptiye çavuşu ve Kavasyan hayatlarını kaybetti. Ankara vilayetinden Yıldız'a yollanan şifreli telgrafta "çatışma sonrası Müslüman ahaliden birtakım insanlar galeyana gelmiş olsa da mutasarrıf ve diğer memurların yerinde nasihatleri ve müdahaleleriyle olayların büyümeden kontrol altına alındığı ve gece boyunca gezdirilen devriyelerle gerginliğin yatıştırıldığı" ifade ediliyordu.²⁴ Halbuki aynı tarihlerde Tokat Ermeni Cismani ve Ruhani meclislerinin Patrikhane'ye ve Yıldız Sarayı'na göndermek için hazırladıkları istida olayları farklı bir çerçevede sunuluyordu. Bu anlatıya göre asker ve zaptiye yanlarında binlerce taşlı sopalı başıbozukla beraber kaçak devrimcinin bulunduğu Kaya Mahallesi ve civar yerlerdeki Ermeni evlerini basmış, bu sırada birçok Ermeni'yi ateşli silahlarla ya da kama gibi kesici aletlerle yaralamışlar ve bazı kadınlara da tecavüz etmişlerdi. Aynı zamanda birçok Ermeni'yi darp ettikten sonra, sorgusuz sualsiz bir şekilde önce hükümet konağına, sonra da hapishaneye götürmüşlerdi.²⁵ Murahhas vekili bizzat kaleme aldığı 14 Eylül tarihli bir telgrafta yağma ve tecavüzün ancak Sivas Alaybeyi ve birtakım Müslüman eşrafın araya girmesiyle durdurulabildiğini iddia etti.²⁶ Trabzon İngi-

22 BOA, Y.PRK.AZN. 8/26, 9 Ağustos 1310.

23 *Hnçak*, No. 12, 1894, "Tokati Aryunaheğ Tepki," 30 Ağustos 1894.

24 BOA, Y.PRK.UM. 30/49, 22 Ağustos 1310.

25 BOA, Y.EE. 99/3, 22 Ağustos 1310.

26 BOA, Y.EE. 99/3, 2 Eylül 1310.

liz Viskonstülü'nün konuyla ilgili 1895 baharında kaleme aldığı raporu da Tokat Ermeni meclislerinin şikâyetlerini teyit ediyordu. Buna göre devrimcilerin soygunu düzenledikleri ve posta tatarını öldürdükleri aşikâr olmakla beraber, sonrasındaki soruşturma boyunca 200 ila 300 Ermeni gözaltına alınmış, 25 tane yaralanmış, 4'ü de öldürülmüştü. 5 Ermeni kadına da tecavüz edilmişti.²⁷

Istida ve telgrafta böyle uygunsuz ve gaddarca icra edilen “arama”ların son zamanlarda Tokat ve çevresindeki nahiyelerde giderek sıklaştığından şikâyet ediliyordu. Sorgusuz sualsiz tutuklanan suçsuz Ermenilerin hapsedilmelerine kapatılmasının yanı sıra, bu mahkûmlara yorgan ve yemek ulaştırmak isteyen yakınlarının istekleri de zaman zaman yetkililer tarafından reddediliyordu. Üstelik Ermenilere yönelik tacizler bunlarla sınırlı değildi. Yakın zamanda bir Ermeni mezarlığı tahrip edilmiş, bir Ermeni kilisesi önünde toplanan bir grup Müslüman ise açıkça Ermenileri katl ve yağmayla tehdit etmişlerdi.²⁸ Patrikhaneye ve saraya gönderilen telgraflarda bu duruma derhal müdahale edilmesi isteniyor, bunun için de hem Ermenilere yönelik tacizleri tertipleyenlerin cezalandırılması hem de suçsuz Ermenilerin serbest bırakılması talep ediliyordu. Son olayla ilgili bir soruşturma başlatılması ve bu olay kapsamında öldürülen ve yaralanan Ermeni sayısının murahhaslık tarafından belirlenecek memurlar tarafından teftiş edilmesi de talepler arasındaydı.

Ancak mutasarrıf telgrafların gönderilmesini engelledi. Murahhas vekili ve diğer Meclis üyeleriyle görüşüp, onlara gerekli “nasihat”lerde bulunarak bu telgrafların yollanmaması gerektiğine ikna etti. Telgraflar, Bâb-ı Âli'ye ve saraya mülki kanallar aracılığıyla ulaştırıldı.²⁹ Açık bir şekilde ifade edilmese de buradaki amaç Osmanlı Devleti üzerinde “Ermeni Meselesi” ile ilgili uluslararası baskının arttığı bir dönemde böyle vakaların fazla ses getirmeden yatıştırılmasıydı. Devlet memurlarının öncelikleri, seri bir şekilde devrimci ağın ortaya çıkarılması ve muamelelerden şikâyetçi Ermeni toplumunun sesinin fazla çıkmadan sindirilmesi idi.

Bu açıdan, Tokat Mutasarrıflığı tarafından Ermeni murahhas vekili ve yerel meclislerinin şikâyetlerine cevaben hazırlanan açıklama da dikkat çekiciydi. Çatışmada öldürülen Abdullah Çavuş'un yanında ahaliden topladığı birkaç kişiyle beraber Kaya Mahallesi'ne gitmiş olduğu kabul edilmekle –dolayısıyla Müslüman ahalinin devrimci takip ve aramalarında istihdam edildikleri dolaylı olarak itiraf edilmekle– beraber az sayıda Ermeni'nin darp edildiği ve bunların da soruşturulduktan sonra faillerinin kim olduğunun belirleneceği ifade ediliyordu. Ermeni makamlarının keyfi gözaltılara vesa-

27 The National Archives (NA), Foreign Office (FO) 424/182, no. 80, inc., 9 Nisan 1895.

28 BOA, Y.EE. 99/3, 22 Ağustos 1310.

29 A.g.b.

ir tacizlere yönelik şikâyetleri ise “hükûmet-i seniyyenin taharriyat ve takibat-ı kanuniyesine karşı hilaf-ı vaki (devletin yasal arama ve soruşturmaları-na karşı gerçek dışı) birtakım safsatadan ibaret” denilerek yalanlanıyordu.³⁰

Ermeni makamları iki hafta sonra şikâyetlerini yinelemeye çalıştıklarında Sivas vilayeti, Tokat mutasarrıflığına, istida ve arzuhâlleri hazırlayanların bir provokasyon gayesiyle devlet makamlarına, memurlarına ve Müslüman ahalie iftira attıkları suçlamasıyla cezalandırılmaları gerektiğini bildirdi. Valiliğin siyasi ve cezai önceliklerini açığa çıkarması açısından bu kısmın tamamını paylaşmak yerinde olacaktır:

(...) şayed müstediât-ı vakıalarının muhalif-i hakikat olduğu takdirde bu misillü şikâyet ve neşriyata cûret eyledikleri tehyic-i ezhan (ajitasyon, provokasyon) ile asayiş-i ihlal etmek maksad-ı melanetkaranesinin (hain maksadının) ve asakir-i şâhane ve zaptiyye (imparatorluk asker ve polisine) ve ahalie-i İslamiyye şu suretle isnadat ve müfteriyatta (iftirada) bulunmaları da mefasid-i vakıalarını setr etmek desisesine müstened bulunduğu (hain planlarını gerçekleştirmek isteğinden ötürü) cihetle ashab-ı imza ile bunların muharrir ve muhrikleri (dilekçedeki imza sahipleri, yazarlar ve diğer tahrikçiler) haklarında mücazat-ı kanuniyenin (yasal cezaların) ifasıyla³¹

Mutasarrıf, yerel Ermeni makamlarının iddialarını daha önce reddettiği için “şayed müstediât-ı vakıalarının muhalif-i hakikat olduğu takdirde” (eğer mevcut şikâyetler doğru değilse) ifadesi, devletin konuyla ilgili pozisyonunu teyit eder nitelikteydi. Bölgedeki siyasi soruşturma ve kovuşturmaların şikâyetleri seslendirmeye çalışan yasal Ermeni temsilcileri (murahhas vekili, meclis-i cismani ve ruhani üyeleri) aleyhine de genişletilmesi emrediliyordu. Bu sadece Sivas vilayetine has bir tavır ve politika olarak da kalmadı. Ekim başında istida ve arzuhâllerini bir şekilde Diyarbakır’a ulaştıran yerel Ermeni makamları bu sefer de oradaki posta ve telgraf başmüdürünün araya girmesiyle engellendi.³²

Soruşturmanın bundan sonraki safhalarında sorgulanan kişiler yalnızca soygunun tertibiyle ya da Tokat’taki komitenin üyeliğiyle ilgili değil, Patrikhane’ye ve Yıldız’a gönderilmek için hazırlanan istida ve arzuhâllerle ilgili suçlamalara da maruz kalıyorlardı. Özellikle cismani meclisinin üyelerinden birinin 7-8 sene önce Armenakan Partisi kurucusu Mıgırdiç Portakalyan ile olan irtibatından ötürü cismani meclisinin adeta bir “menba-ı mefsedet”e dönüştüğünden şikâyet eden Sivas valisi, birkaç muhbirin bu kişilerle ilgili ifadelerine dayanarak yerel Ermeni temsilcilerinin önemli bir kısmını tutuk-

30 BOA, Y.EE. 99/4, 28 Ağustos 1310.

31 BOA, Y.EE. 99/5, 3 Eylül 1310.

32 BOA, Y.PRK.PT. 9/105, 20 Eylül 1310.

lattı.³³ Soruşturma genişledikçe tutuklulara isnad edilen suçlar arasına, kilisede Ermeni tebaaya “hezeyanamız” (ajitatif, galeyana getiren) şarkılar öğretme ve söylettirme de girdi.³⁴

Bir aydan kısa bir sürede soruşturma, soygunu planlayanların ve uygulayanların ortaya çıkarılıp yakalanmasından çok daha geniş kapsamlı bir müf-sit avına dönüştü. Bölgede HSDP komitesi ile bağlantılı olduğu iddia edilen ve Tokat Ermenileri üzerinde zararlı bir nüfuza sahip olmak gibi muğlak suçlarla itham edilen birçok muteber Tokat Ermenisi tutuklanarak hapse konuldu. Tokat HSDP komitesinin, birçok önde gelen Ermeni ile irtibata geçmiş olduğu vaki olmakla beraber, bu kişilerin HSDP'ye üye oldukları ya da herhangi bir yardımda bulundukları yönünde hiçbir kanıt yoktu. Devlet görevlileri bu muğlak suçların önemli bir kısmını birkaç muhbirin ifadesine dayandırdı.³⁵ Üstelik bu süreçte yöre Ermenilerini farklı şekillerde tehdit edip cinsel ve fiziksel şiddete maruz bırakan Müslüman ahali ve zaptiyeler hakkında hiçbir cezai işlem uygulanmazken, bu durumu Patrikhane'ye ve Yıldız'a bildirmeye çalışan Ermeni temsilciler soygunu gerçekleştiren devrimcilerle benzer suçlamalarla hapsedildi.

Tutuklanan düzinelerce kişinin nasıl yargılanacağı da önemli bir meseleydi. Soruşturmanın odağındaki tüm suçlar siyasi bir temele dayandığı ve bu siyasi temel o sırada açığa çıkarılmakta olan HSDP İç Anadolu örgütlenmesinden bağımsız değerlendirilemeyeceği için, bazı memurlar burada tutuklanan siyasi suçluların halihazırda oluşturulmuş askerî mahkemede benzer suçlar işlediğinden şüphelenilen tutuklularla beraber yargılanmalarını önerdiler.³⁶ Ancak bir önceki yıl Ankara Mahkemesi'nin bazı açılardan devletin baskıcı imajını teyit eder bir niteliğe bürünmesi ve siyasi tutukluların toplu bir şekilde Ankara'ya zincirler içinde gönderilmesinin bu imajı güçlendireceği kaygısı nedeniyle Tokat'taki tutukluların da Tokat'ta müstakil olarak teşkil edilecek bir askerî mahkemede hızlıca yargılanmasına karar verildi.³⁷

Yargılama 10 Kasım 1894'te sonuçlandı. Kararnamede, soygun ve posta tatarının katlinin yanı sıra “heyet-i fesadiye azalığı”, “cemiyet-i fesadiye azalığı” ve daha önce HSDP tarafından muhbirlik suçlamasıyla öldürülen Ermeni Katolik Doktor Jozef'in katli maddeleri üzerinden ceza verildiği ifade ediliyordu. Buradaki heyet-cemiyet ayrımı önemliydi. Zira heyet azalığı, HSDP'de faal üyelik ve bir göreve işaret ederken, cemiyet azalığının ta-

33 BOA, Y.EE.d.871, 13 Eylül 1310.

34 A.g.b.

35 Birçok şüphelinin sorgusunda da itirafa zorlamaya çalışılırken öne sürdükleri kanıt, bazı muhbirlerin aleyhlerine vermiş oldukları ifadelerdi. BOA, Y.EE. 98/5, 98/6.

36 BOA, DH. MKT. 282/54, 25 Ağustos 1310.

37 BOA, Y.PRK.BŞK. 37/86, 8 Eylül 1310.

nımı daha muğlaklı. Cemiyet azalığı, komiteye maddi yardımda bulunmaktan devlet aleyhine vaaz vermeye kadar geniş bir alanı ihtiva ediyordu. Soygun sonrasındaki soruşturma sırasında Tokat Ermenilerine yönelik şiddeti bildiren istida ve arzuhâlleri kaleme alan ve imzalayan bazı meclis-i cismani ve ruhani üyeleri de cemiyet azalığından suçlu bulunmuşlardı.³⁸ Kanıt olarak çoğunlukla muhbirlikleri karşılığında cezai muafiyet elde eden birkaç kişinin ifadeleri öne sürülmüştü. Birkaç istisna dışında şüphelilerin neredeyse tamamı kendilerine isnat edilen suçlamaları reddetti.³⁹

Askerî mahkemenin kararıyla toplam 58 kişi yukarıda sıralanan suçlardan hüküm giydi. 14 kişi heyet azalığı, posta arabasının soygunu, posta tatarı ve Doktor Jozef'in cinayetlerinden idam cezasına çarptırıldı. Kalan mahkûmların çoğu muğlak "cemiyet azalığı" suçlamasıyla 7 seneden 10 seneye kadar hapis cezasına çarptırıldı. 5 kişi, evlerinde-bulunan zararlı belgelerden (bunlar arasında HSDP yerel komitesinin tüzüğü ve sakıncalı görülen şarkı ve şiirler de mevcuttu) ötürü 5 sene hapis cezasına mahkûm oldu.⁴⁰ Bir posta arabası soygunu ile başlayan soruşturmanın sonucunda Tokat Ermeni meclislerinin temsilcileri ve kâtibinin de aralarında bulunduğu birçok kişi hapis ve idam cezasına çarptırılırken, Eylül'den Kasım'a kadar geçen 2 ay boyunca birçok Ermeni de gözaltında tutuldu.

Bir pogrom

Gerek Tokat Ermenilerinin temsilcilerinin istida ve arzuhâllerinde gerek *Hn-çak* gazetesinde yayımlanan mektupta Tokat'taki Müslümanların Ermenilere yönelik tehditlerinin ve baskılarının arttığından şikâyet edilmekteydi. Bunun en önemli sebeplerinden biri şüphesiz kolluk kuvvetlerinin Ermeni devrimcilere yönelik yürüttükleri takipte ve kovuşturmalarda Müslüman ahali-den birtakım kişileri istihdam etmesiydi. Aynı zamanda Ankara Mahkemesi'ne giden süreçte ve diğer benzer davaların soruşturma aşamalarında yağma, darp ve tecavüz vakaları yaşanıyordu. Üstelik devletin kolluk kuvvetleriyle beraber hareket etmenin sağladığı gayriresmî dokunulmazlık sayesinde bu tarz şiddet eylemlerinin failleri cezasız kalıyordu.

Ermeniler üzerindeki tehdit ve baskıların artmasının bir nedeni de gittikçe büyüyen kapsamlı bir Ermeni reformu ihtimaliydi. Konuşulan reformların gerçekleşmesi halinde Ermenilerin zaptiye olmaları, yerel mülki idare-

38 BOA, Y.PRK.ASK. 101/53, 29 Teşrin-i Evvel 1310.

39 Bu hem istintaknamelerin bulunduğu BOA, Y.EE. 98/5, 98/6, 98/7, 98/8 ve benzer gömleklere hem de kararnamenin bizzat kendisinde gözlemlenebilir. BOA, Y.PRK.ASK. 101/53, 29 Teşrin-i Evvel 1310.

40 A.g.b.

lerde yer almaları ve buna benzer şekilde Sünni Müslümanların İmparatorluk içindeki başat konumlarına halel getirecek dönüşümler hem yöneticileri hem de Müslüman eşrafın önemli bir kısmını rahatsız ediyordu. Paradoksal bir şekilde Düvel-i Muazzama desteğiyle gerçekleşecek bir Ermeni Reformu ihtimali arttıkça bu reformların öznesi ve nesnesi olacak Ermeni toplumunu sindirmeye yönelik pratikler de yaygınlaşıyordu. Aynı zamanda devlet yönetimi nezdinde de reformların zamanla Rumeli'dekine benzer bir muhtariyet rejimine evrilmesinden çekiniliyordu.⁴¹

1895 ilkbaharında İngiltere'nin Osmanlı yönetimi üzerinde reformlar konusunda baskılarının artmaya başladığı bir dönemde, Tokat Ermenileri yeni bir şiddet dalgasıyla karşı karşıya kaldılar. İlk Osmanlı raporlarına göre 19 Mart günü "hiçbir sebep yok iken" murahhashane önünde toplanan Ermeniler çevredeki Müslüman hanelerine rastgele ateş açtılar. Bunun üzerine galeyana gelen Müslüman ahali şehrin farklı noktalarında toplansa da mutasarrıfın, başsavcının vesair mülki memurların müdahaleleriyle teskin edilerek evlerine dönmeye ikna edildiler.⁴² Bölgedeki askerî mahkeme reisi Ermenilerin açtığı rastgele ateş sonucunda bir Ermeni'nin vurularak öldüğünü bildirirken, Sivas valisi şahsın neden öldürüldüğünün tam olarak tespit edilemediğini ifade etmişti.⁴³

Sivas valisinin raporu aynı zamanda Ermenilerin hangi bahaneyi öne sürerek toplandıklarını "sahih ve gayr-ı sahii olsun" (gerçek olsun ya da olmasın) anlatıyordu. Buna göre 20 Mart sabahı Tokat pazarında iki ihtiyat zaptiye neferi ile Ermeni bir esnaf arasında tartışma çıktı. Tartışma sonrası Müslüman müşteri ile zaptiye arkadaşlarının esnafı dövmesi üzerine Ermeni toplumundan birçok kişi murahhashane önünde toplandılar. Bu sırada da Ermenilerin bir kısmı çevredeki Müslüman evlerine rastgele ateş açtı.

Bâb-ı Âli'den verilen cevapta böyle bir olayın siyasi öneminin –özellikle bir önceki yıl gerçekleşen Sasun Katliamı'ndan ötürü Devlet-i Âliyye'nin karşı karşıya olduğu uluslararası baskı göz önüne alındığında– çok büyük olabileceği ve valinin derhal bizzat Tokat'a giderek olayları hızlıca yatıştırması gerektiği bildiriliyordu.⁴⁴ Olayın yatıştırılması için askerî mahkeme reisi Ferik Mustafa Paşa'ya, şiddet olaylarına karışan kişilerin din ve mezheplerine ba-

41 Fikret Adanır, "Ermeni Meselesi'nin Doğuşu", 1915: *Siyaset, Tehcir, Soykırım*, der. Fikret Adanır, Oktay Özel, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2015.

42 BOA, Y.EE. 164/9, 7 Mart 1311.

43 Ferik Mustafa Paşa'nın raporu için bkz. BOA, Y.PRK.ASK. 103/6, 8 Mart 1311; Sivas Valisi Memduh Bey'in raporu için bkz. BOA, A.MKT.MHM. 645/23, 8 Mart 1311.

44 BOA, A.MKT.MHM. 645/23, 8 Mart 1311; Sasun Katliamı'yla ilgili çalışmalar için bkz. Owen Miller, "Rethinking the Violence in the Sasun Mountains (1893-1894)", *Etudes arméniennes contemporaines*, 10, 2018, s. 97-123; Mehmet Polatel, "The Complete Ruin of A District: The Sasun Massacre of 1894", *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, der. Ali Sipahi, Y. Tolga Cora, Dzovinar Derderian, Londra, I.B. Tauris, 2016.

kılmaksızın gözaltına alınarak hızlı bir şekilde işin çözülmesi gerektiği bildiriliyordu.⁴⁵ Resmî devlet kayıtlarında 1 kişinin öldürölüp 11 kişinin yaralandığı saldırının neredeyse tüm mağdurları Ermeni olmasına rağmen, devletin şüpheliler listesinin çoğunluğu da Ermenilerden oluşmaktaydı.⁴⁶

Sivas Valisi Halil Bey Tokat'a ulaştığında Ermeni eşrafından bazı kişilerle görüştü. 28 Mart'ta Yıldız'a yolladığı telgrafta bu görüşmede kendisine, yöre Ermenilerinin yalnız çarşıdaki olaydan değil, aynı zamanda Erzincan'dan gelmiş bir müslüman-ı saninin başka bir Ermeni'yi dövmesi ve silahlı gezen bazı Müslümanların Ermenileri toplu katliamla tehdit etmelerinden de rahatsız olduğunun anlatıldığını bildirdi. Vali sözlerine, Ermeni eşrafının anlattığı olayların sıradan meseleler olduğunu ve bir iki tane "meccub"un lafından yola çıkarak tüm Ermeni toplumunu bu şekilde galeyana getirmenin yalnızca müfsidlere hizmet edeceğini ekledi. Ona göre darp ve hakaret gibi adi suçlar yüzünden toplanıp şikâyetle bulunmak "usul ve adab" dairesinde olmadığından ancak Ermenilerin "dimağlarındaki caygir-i istikrar olan buhar-ı fesadın (zihinlerine yerleşmiş olan fesat buğusunun) tahriki" ile açıklanabilirdi. HSDP'nin tertiplelediği bir posta soygunundan sonra Tokat'ın altını üstüne getirerek yüzlerce Ermeni'yi gözaltına alan devlet görevlileri bir Ermeni'nin öldürölüğü, düzinelercesinin yaralandığı bir pogromu sıradan bir vaka olarak göstererek Ermenilerin konuyla ilgili şikâyetlerini fesatçı fikirlerine bağlıyordu.⁴⁷

Valinin konuya yaklaşımı kişisel bir husumet ya da önyargının sonucu değildi. Aynı tarihlerde İngiltere'nin Osmanlı büyükelçisi ile iki defa görüşen II. Abdülhamid de bu görüşmelerinde Tokat olaylarının, Ermenilerin Müslümanlara önce çarşıda, daha sonra kilisede toplanıp silahlanarak düzenledikleri saldırı sonucunda gerçekleştiğini iddia etmişti. Her ne kadar o güne kadarki vali ve askerî mahkeme raporlarında belirtilmese de Sultan, 20 Müslümanın da olaylarda yaralandığını söylemişti.⁴⁸ Ermenilerin maruz kaldığı toplu saldırı hem yerel düzeyde hem de İmparatorluk'un en yüksek merciinde Müslümanlara karşı bir komploya dönüştürölümüştü.

Osmanlı Devleti makamlarında şikâyetlerine iyi niyetli bir muhatap bulması şüpheli olan Ermeni Apostolik Patrikhanesi, başka vakalarda görölüğü gibi, olayların yerel istihbarata dayalı bir özetini İngiliz büyükelçiliğine de sundu. Bu belgeye göre saldırı gerçekleşmeden önce şehirdeki Müslümanların önde gelenlerinden bazıları Ermenilere saldırmanın zamanının geldiğini iddia ediyor ve bu yönde toplantılar düzenliyordu. Saldırı günü çarşıdaki

45 A.g.b.

46 BOA, A.MKT.MHM. 625/23, 19 Mart 1311.

47 BOA, Y.PRK.UM. 31/84, 16 Mart 1311.

48 NA, FO. 424/182, no. 4, 27 Mart 1895.

Ermeni esnafın dövülmesinin ardından, birçok Ermeni kilise civarında toplanıp şikâyetle bulunmak istediklerini söyledikten kısa bir süre sonra Müslüman bir grup Ermenilere saldırmaya başlamıştı. Patrikhanenin raporuna göre, Müslüman eşrafın ve din adamlarının da bulunduğu bir toplantının, bu saldırıların başlamasındaki etkisi büyüktü. Saldırı sırasında kiliseye dua etmek için gelmiş olan Hacı Kevork Kürekyan isimli 60-65 yaşlarındaki bir Ermeni öldürüldü. Vali ve askerî mahkeme reisinin ifadelerinin aksine, Patrikhane'nin iddiası Kevork Kürekyan'ın boğazının kesilerek öldürüldüğü ve dolayısıyla bir kör kurşuna kurban gitmemiş olduğuydu.⁴⁹

Hncak gazetesinde yayımlanan 15 Mart 1895 tarihli bir mektup Patrikhane'nin anlatısını çoğunlukla teyit etmekle beraber, Ermenilerin ruhani liderlerinin saldırı boyunca gösterdiği çekingenliğe de dolaylı olarak sitem ediyordu. Devlet yöneticilerinin ve Müslüman ahalinin saldırgan tavırlarına karşı Ermenilerin ve özellikle temsilcilerinin daha dirayetli ve kararlı davranmaları gerektiğini vurgulayan mektup, bazı Ermeni gençlerinin silahlanma yönündeki isteklerini de destekliyordu. Böyle saldırıların tekrarlanmaması için Ermenilerle ve temsilcileriyle ilgili birçok şeyin değişmesi gerektiği mesajı da veriliyordu.⁵⁰

2 aylık soruşturma ve yargılama sürecinin sonunda askerî mahkeme 8'i Ermeni, 16'sı Müslüman toplam 24 mahkûma 10 gün ila 6 ay arası değişen hapis cezaları verdi. Listelenen suçlar arasında darp, adam yaralama, hakaret ve silah ateşleme bulunuyordu.⁵¹ Saldırının resmî kayıtlardaki tek kurbanı olan Kürekyan'ın cinayetinden ötürü kimse hüküm giymediği gibi, nasıl öldürüldüğü de –devlet kayıtlarında– hiçbir zaman açıklığa kavuşturulmadı. Askerî mahkemenin verdiği bu hükümlerin amacı olay daha fazla büyümeden Müslümanların da böyle vakalarda cezalandırılabilindiklerini göstermekti. Ancak soygundan ve Ermenilere yönelik saldırıdan ötürü verilen cezalar arasındaki fark dikkat çekiyordu. Müslümanlara verilen hapis cezaları oldukça hafif olmakla beraber, pogromun sorumluluğunu Müslümanlar ve Ermeniler arasında paylaşılacak şekilde bir kısım Ermeni de –silah kullanmış olmalarından ötürü– hapis cezasına çarptırılmıştı.

Burada “pogrom” kelimesinin üzerinde durmak önemlidir. Bu kelimeyi kullanmamın sebeplerinden biri Tokat Ermenilerine yönelik bu saldırının küresel muadillerinde de görülen bazı izlekleri içermesidir. Pogrom kelimesi ve kavramı, 19. yüzyıl Rusyası'nda Yahudilere yönelik kitlesel saldırılara itihafen ortaya çıkmıştır. 1880'de Çar II. Aleksandr'ın Rus devrimciler tarafından öldürülüşü ve 1905'teki Ekim Manifestosu sonrasında Rusya'da meşru-

49 NA, FO. 424/182, no. 103, inc., 22 Mart 1895.

50 *Hncak*, No. 5, 1895, “Yergrotr Aryunaheğ Tepk Evtogyahum”, 15 Mart 1895.

51 BOA, Y.A.HUS. 329/4 16 Mayıs 1311.

ti bir rejimin tesisini takiben Yahudilere karşı iki ayrı dalga halinde kitlesel saldırılar düzenlenmiştir. Saldırıların kitleselliği ve anılığı dışında pogromların bir diğer ortak özelliği devlet memurlarının faillere gösterdiği müsamaha, hatta bazı durumlarda kolluk kuvvetlerinden bazılarının bizatihi dahlidir.⁵² Pogromlar ve benzer saldırılar küresel ölçekte etnik, ırksal ve mezhebi hiyerarşilerin tesisi ve muhafazasında önemli roller oynamıştır. Dolayısıyla baskın ve başat halkların azınlık durumuna düşürülen gruplara yönelik kitlesel saldırıları yalnızca Rusya'da ya da Osmanlı Devleti'nde değil, Güney Asya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin de içinde bulunduğu birbirlerinden farklı ülke ve bölgede meydana gelmiştir. Bunlar çoğunlukla bahsedilen hiyerarşilerin tehdit altında olduğu algısının yaygın olduğu dönemlerde 19. ve 20. yüzyıllarda gerçekleşmiştir.⁵³

Bununla beraber kitlesel saldırıların incelemelerinde “şeyleştirici” (*reification*) açıklamalardan uzak durmak gerekir. Pogromların anılığı ve faillerinin umumiliği bazı anlatılarda pogromların esasen tepkisel olduğu iddiasını öne çıkarmıştır. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde 1890'lardan itibaren sıklıkla meydana gelen siyahlara yönelik linç ve pogromlar siyah bir erkeğin beyaz bir kadını taciz etmiş olduğu –bu suçlamaların kahir ekseriyetinin doğru olmamasına rağmen– gerekçesine dayandırılmıştır.⁵⁴ Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nde de Ermenilere yönelik kitlesel şiddet dalgalarını açıklayan memur ve bürokratların raporlarında, Tokat örneğinde de görüldüğü gibi, devrimcilerin varlığından ya da doğruluğu şüpheli (kiliseye toplanan Ermenilerin çevredeki Müslüman evlerine ateş açması gibi) vakalardan ötürü “galeyana gelen” ya da heyecanlanan bir Müslüman grup şiddetin gönülsüz ve görünürdeki faili iken, esas irade kendilerini kurban gibi göstererek Avrupa'nın desteğiyle Osmanlı'ya zarar vermek isteyen Ermenilerdir.

Halbuki Tokat örneğinde de görüldüğü üzere, Ermeniler gibi baskı altındaki topluluklara yönelik şiddet dalgaları sürece yayılmıştır. Devlet memurları, kolluk kuvvetleri, mağdur topluluğun temsilcileri ve sair birçok aktörün kararları ve etkileşimleri bu şiddet olaylarının gelişiminde önemli roller oynar. Ancak aktörlerin kesinlikle eşit derecede nüfuza sahip olmadığı-

52 Der. John D. Klier ve Shlomo Lambroza, *Pogroms: Anti-Jewish violence in modern Russian history*, New York, Cambridge University Press, 1992; Heinz-Dietrich Löwe, “Pogroms in Russia: Explanations, Comparisons, Suggestions,” *Jewish Social Studies*, 11/1, 2004, s. 16-24.

53 Bazı örnekler için bkz. Brent. M. S. Campney, *This is not Dixie: Racist Violence in Kansas, 1861-1927*, Illinois, University of Illinois Press, 2015; Charles L. Lumpkins, *American Pogrom: The East St. Louis Race Riot and Black Politics*, Athens, Ohio University Press, 2008; Paul R. Brass, *Forms of Collective Violence: Riots, Pogroms and Genocide in Modern India*, Haryana, Three Essays Collective, 2006.

54 Bu kurguyu zamanında deşifre eden klasik bir metin için bkz. Ida. B. Wells-Barnett, *Southern Horrors and Other Writings: The Anti-Lynching campaign of Ida B. Wells, 1892-1900*, Boston, Bedford Books, 1996.

nı da belirtmek gerekir. Özellikle devlet memurlarının ve kolluk kuvvetlerinin kitlesel şiddet olaylarının ortaya çıkışındaki ve söz konusu olayların dışındaki etkisi belirleyicidir. Kimlerin soruşturulacağı ve cezalandırılacağı büyük önem taşır. Dolayısıyla güvenlik, kolluk ve yargı alanındaki devlet politikaları ve pratikleri, kitlesel şiddet olayları bağlamında da etnik, mezhebi ve ırksal hiyerarşilerin yeniden üretiminde de kilit bir rol oynar.

Bir mesele

Devletin merkezî ve yerel aktörleri “Ermeni Meselesi”nin seneler içindeki inşasında başat bir etkiye sahip oldular. İmparatorluk düzeyinde siyasi önemi yüksek görülen “Ermeni Meselesi” aynı zamanda yerel mülki, askeri memurlar ve Müslüman eşraf için de çeşitli fırsatlar sunuyordu. İngiltere konsolosluk raporlarına göre, İç Anadolu’daki ilk devrimci soruşturmalar sırasındaki toplu tutuklama dalgası aynı zamanda vali, mutasarrıf ve sair mülki memurlar için bir haraç ve rüşvet kapısıydı.⁵⁵ Ermeni eşraftan birçok kişi tutuklamalardan ancak rüşvet vererek kurtulabiliyordu. Bunu da “Ermeni Meselesi”nin idaresinde, birçok devlet belgesinde de gözlemlenebilecek şekilde Ermenilere atfedilen toplu şüpheye dayandırıyorlardı.

Tokat Soygunu sonrasındaki soruşturmanın başında olan Ankara valisi Yıldız’a yolladığı telgraflarda Ermenilerin kendi başlarına hareket etmediğini, bölgedeki Kızılbaşlarla işbirliği halinde olduklarını ve Sivas Valisi Halil Bey’in de konuyla ilgili gerekli teyakkuzu göstermediğini iddia etmişti.⁵⁶ Halil Bey bu iddialara cevaben Kızılbaşların devletçe makbul İslâmi amel ve akaiden uzaklığını teyit etmekle beraber, Ermenilerle ittifak halinde olmadıklarını bildirmiştir. Halil Bey’in iddiasına göre, Ankara Valisi Memduh Paşa’nın buradaki amacı devletin şüphesini ve dikkatini Kızılbaşlar üzerine çekmekti. Kızılbaşlara yönelik daha baskıcı pratiklerin neden Memduh Paşa’nın işine yarayacağını açıkça belirtmemesine rağmen yazdığı raporda bazı ipuçları bulunmaktadır. Halil Bey’e göre Memduh Paşa Ankara civarındaki önde gelen Çerkesleri de Kızılbaşlar aleyhine kışkırtarak birkaç menfaatperest ile beraber bir “Kızılbaş Meselesi” ihdas etmek istiyordu.⁵⁷

55 Altıntaş, “The Placard Affair and the Ankara Trial”, s. 327.

56 BOA, Y.EE. d.871, Sivas Vilayeti’nden Yıldız’a, 16 Ağustos 1310. II. Abdülhamid döneminde Ermeniler ve Kızılbaşların benzerlikleri ve bir siyasi ittifak tesis etmeleri ihtimali taşradaki memurlar tarafından sıkça dile getirilen bir konu olmuştur. Bu konu ve Yıldız rejiminin Alevi tebaaya yönelik pozisyon ve pratikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yalçın Çakmak, *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019.

57 BOA, Y.EE.d. 871, Sivas Vilayeti’nden Yıldız’a, 26 Ağustos 1310 ve 29 Ağustos 1310. Memduh Paşa ve benzeri bürokratların II. Abdülhamid’in Ermeni ve Kızılbaşlarla ilgili olumsuz önyargıları üzerinden Saray ile daha yakın ilişkiler tesis etme teşebbüslerine dair bkz. Çakmak, a.g.e., s. 173-187

“Ermeni Meselesi” kapsamında üst düzey bürokratların Ermenilere yönelik yaptırımlarındaki keyfî yetkinliğin yanı sıra sert siyasetler uyguladıkları süreç ve Yıldız’dan gördükleri teveccüh de göz önünde bulundurulduğunda, Memduh Paşa’nın burada hem prestiji hem de serveti için bir fırsat sezmiş olması muhtemeldir. Aynı zamanda İç Anadolu’da mukim bazı Çerkes önde gelenleriyle beraber Kızılbaşlara yönelik bir husumet üzerinden fikir ve çıkar birliği tesis etmeyi planlamış olması da ihtimaller arasındadır. Memduh Paşa’nın Yıldız ile olan ilişkileri 1895’ten sonra daha da yakınlaşacak ve II. Abdülhamid’in 1908 Devrimi sonrası meşrutiyeti tekrar ilanına kadar dahiliye nazırı olarak 13 yıl boyunca görev yapacaktı. Dolayısıyla bir “mesele” ihdas etmenin ve bu “meselenin” yönetiminin çok katmanlı çıkar ve yoksunlaştırma ağları meydana getirdiği üzerinde durulması gereken bir noktadır. Bu açıdan, Tokat’ta HSDP’nin tertiplelediği soygunun soruşturma ve yargılama süreci ile bu sürecin akabindeki pogrom “Ermeni Meselesi”nin inşa ve idaresiyle ilgili önemli ipuçları barındırıyor. “Ermeni Meselesi” paradigmasının, devlet yönetiminin elinde baskıcı ve sindirici bir potansiyeli haiz olduğu ve Ermenilerin bu çerçevede siyaseten riskli ve tehditkâr bir toplum olarak algılanıp idare edildikleri önemli birkaç çalışmada gözlenmiştir.⁵⁸

“Ermeni Meselesi”nin idaresinin uluslararası dinamiklerle birlikte Ermeni devrimci hareketinin popülerleşmesiyle de giderek katılaştıran reaktif özelliklerinin yanı sıra yaratıcı ve dönüştürücü özelliklerinin de olduğunu belirtmek gerekir. Bu açıdan 19. yüzyılın farklı dönemlerinde İngiltere hâkimiyetindeki Mısır ve Hindistan’da gelişen kolonyal stratejilerle benzerlikler göstermektedir. Hindistan’da 19. yüzyılın ilk yarısında müstemleke yöneticileri karşılaştıkları eşkıyalık vakalarını bazı yörelerde eşkıya ve haydut gruplarının sahip olduğu dini-kültürel pratiklerden ötürü büyük ve genel bir tehdit olarak yeniden inşa etmiştir. Bu şekilde hem sert kolluk tedbirlerini ve bu tedbirlerin gerektireceği kurumsal dönüşümleri hem de İngiltere’nin bölgedeki kolonyal hâkimiyetini meşrulaştırmayı amaçlamışlardır.⁵⁹ Benzer bir şekilde 19. yüzyılın sonunda Mısır’da eşkıyalık, yöneticiler tarafından ulusal bir sorun olarak tanımlanmış ve tebaanın gündelik hayatı üzerindeki nüfu-

58 Bu meselenin demografik izdüşümlerini inceleyen bir çalışma için bkz. Fuat Dündar, *Kahir Ekseriyet: Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2012; Ermenilerin devletin güvenlik politikalarından ötürü karşı karşıya kaldıkları seyahat ve hareket kısıtlamalarıyla ilgili bkz. İlkay Yılmaz, *Serseri, Anarşist ve Fesadın Peşinde: II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2014; Aynı dönemde Osmanlı Devleti’nin Ermenilere dair göç politikalarını irdeleyen bir çalışma için bkz. David E. Gutman, *The Politics of Armenian Migration to North America, 1885-1915: Sojourners, Smugglers and Dubious Citizens*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2019.

59 Kim A. Wagner, *Thuggee: Banditry and the British in Early Nineteenth-Century India*, New York, Palgrave MacMillan, 2007.

zu daha keskin ve kesin olan bir güvenlik aygıtının inşasını meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Ancak söz konusu dönüşüm bu yeni siyaseti tasarlayanların amaçladığı gibi yerel yöneticilere İngiltere karşısında özerk bir alan yaratmamıştır. Tersine, İngiltere, eşkıyalık “mesele”sini bitirmek için kurulan komisyonların ve kolluk birimlerinin kontrolünü ele geçirmiştir.⁶⁰ Dolayısıyla böyle meselelerin tanımlanıp inşa edilmesi yönetici sınıflar için önemli fırsatlar yarattığı gibi çeşitli toplumsal ve siyasi aktörlerin mücadele ve müzakereleriyle beklenmedik sonuçlar da doğurabilmektedir.

Osmanlı Devleti için de “Ermeni Meselesi”nin böyle dönüştürücü ve yaratıcı etkileri olduğu aşikârdır. 19. yüzyıl boyunca kronik bütçe sıkıntılarından ötürü Osmanlı Devleti’nin polis ve jandarma teşkilatları, tesis etmeye çalıştığı iktidar ağı göz önünde bulundurulduğunda yetersiz kalmıştır.⁶¹ Devrimci takiplerinin yoğunlaştığı 1890’larda Sivas vilayetinde halen toplam birkaç düzine polis memuru vardı.⁶² Dolayısıyla Osmanlı Devleti umumi güvenliğe bir tehdit olarak tanımladığı “Ermeni Meselesi” bağlamında kolluk kuvvetlerinin kapasitesini Müslüman ahalinin bir kısmının ikamesiyle genişletmiştir. Üstelik bu sadece İç Anadolu’ya has yerel bir strateji değildir, Osmanlı Devleti’nin doğusunda da meşhur Hamidiye Alayları’nda görülmektedir.⁶³ Aynı zamanda kovuşturmalar esnasında ve sonrasında Ermenilerin can, mal ve ırz güvenliğini ihlal eden Müslümanlara gayriresmî bir hukuki dokunulmazlık atfederek onları iktidarın güvenlik politikalarına paydaş kılmıştır. Dolayısıyla II. Abdülhamid’in Anayasa’yı ve Meclis’i askıya aldığı 1878 tarihinden sonra Osmanlı Devleti’nin benimsediği katmanlı Ermeni karşıtı stratejiler yalnızca Düvel-i Muazzama’nın reform baskısı ve Ermeni devrimci hareketi gibi iç ve dış dinamiklere yönelik tepkisel ve kısıtlayıcı adımlar değildir. Aynı zamanda devletin iktidarını paylaşılarak genişleten ve toplumu dönüştüren hâkim rejimin inisiyatifi ele aldığı politiklardır.

Tokat’taki soygunun sonrasındaki soruşturma ve pogromun içinde bulunduğu buhranlar silsilesi Hamidiye Katliamları’nın (1895-1897) meydana geldiği bağlamı anlamak açısından da önemli ipuçları barındırıyor.⁶⁴ Ha-

60 Nathan Brown, “Brigands and State Building: The Invention of Banditry in Modern Egypt,” *Comparative Studies in Society and History*, 32/2, 1990, s. 258-281.

61 Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı’da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2015; Nadir Özbek, “Policing the Countryside: Gendarmes of the Late Nineteenth-Century Ottoman Empire (1876-1908),” *International Journal of Middle Eastern Studies*, 40/1, 2008, s. 47-67.

62 BOA, Y.EE. d.871, Sivas Vilayeti’nden Yıldız’a, 26 Şubat 1893.

63 Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford, Stanford University Press, 2011.

64 Selim Deringil, “The Armenian Question is Finally Closed: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895-1897,” *Comparative Studies in Society and History*, 51/2, 2000, s. 344-371; Robert Melson, “A Theoretical Inquiry into the Armenian Massac-

miydi Katliamları'ndan önce yerel düzeyde pogromların meydana geldiği, Ermeniler için toplumsal şikâyet mekanizmalarının önünün kapatıldığı ve Müslüman ile Ermeni ahalî arasındaki gerginliklerin devletin mükâfat ve cezalandırma pratikleriyle keskinleştirildiği görülüyor. Bu yüzden Hamidiye Katliamları'nın arkasında devletin resmî söyleminde sunduğuna benzer şekilde Müslümanları "galeyana getirme" amaçlı bir Ermeni devrimci provokasyonu ya da bazı mağdurların ve diplomatların o dönem şüphelendiği üzere Yıldız'dan yollanan gizli direktifler gibi tekil sebepler aramak yetersiz olacaktır.⁶⁵ Bunun yerine 1895 Ekim'inde Düvel-i Muazzama'nın reform paketinin devlet tarafından kabul edilmesiyle ortaya çıkan krizin, Osmanlı'nın farklı bölgelerinde devletin bir süredir uygulamakta olduğu Ermeni karşıtı pratikler ve Osmanlı Ermenilerinin bu pratikler karşısında baş vurdukları muhalefet bağlamında nasıl evrildiğini araştırmak daha verimli olacaktır.⁶⁶

Aynı şekilde devletin yol kesme, gasp, haraç toplama ve cinayet gibi eylemlere atfettiği "şekâvet" semsiyesinin siyasi izdüşümleri de irdelenmelidir. Böyle şiddet eylemlerinin faileri şakî, müfsid ve sair şekillerde tanımlanırken, onlara yönelik uygulanacak pratikler kimlik, nüfuz ve siyasi hedeflerine göre belirlenmekteydi. Dolayısıyla uluslararası bir platformdan yoksun ve ağırları bulunduğu yöre ile kısıtlı şekâvet vakalarında devlet nasihat, kefalet, mükâfat ya da direkt kolluk kuvvetlerinde istihdam gibi nispeten ılımlı pratikler benimseyebiliyordu. Öte yandan uluslararası bir kriz çıkarma potansiyeline sahip olduğu düşünülen Ermeni devrimcilerin takibinde Ermeni ahalîyi korkutmak ve sindirmek için darp ve yağmanın yaygın olduğu arama ve takipler düzenleniyor; şiddet eylemlerini tertipleyip icra eden devrimcilerin yanında birçok kişi düzmece suçlamalarla tutuklanıyordu.

res of 1894-1896", *Comparative Studies in Society and History*, 24/3, 1982, s. 481-509; Hamidiye Katliamları'nın yerel izdüşümlerini inceleyen çalışmalar için bkz. Ümit Kurt, "Reform and Violence in the Hamidian Era: The Political Context of the 1895 Armenian Massacres in Aintab", *Journal of Holocaust and Genocide Studies*, 32/3, 2018, 404-423; Mehmet Polatel, "The Armenian Massacre of 1895 in Bitlis Town", *Kurdish Studies*, 9/1, 2021, s. 59-76; Ali Sipahi, "Narrative Construction in the 1895 Massacres in Harput, The Coming and Disappearance of the Kurds," *Etudes Arméniennes Contemporaines*, 10, 2018, s. 63-95; Jelle Verheij, "The year of the firman: The 1895 massacres in Hizan and Şirvan (Bitlis vilayet)," *Etudes Arméniennes Contemporaines*, 19, 2018, s. 125-156.

65 Bu devlet anlatılarının ayrıntılı bir analizi için bkz. Edip Gölbaşı, "The Official Conceptualization of the anti-Armenian Riots of 1895-1897, Bureaucratic Terminology, Official Ottoman Narrative, and Discourses of Revolutionary Provocation," *Etudes Arméniennes Contemporaines*, 10, 2018, s. 33-62.

66 Hamidiye Katliamları'nda tebdil-i kıyafet ile aldatma teması üzerinden antropolojik bir perspektifle katliamın mağdurları ve şahitleri tarafından nasıl anlamlandırıldığına dair farklı bir çalışma için bkz. Ali Sipahi, "Deception and Violence in the Ottoman Empire: The People's Theory of Crowd Behavior during the Hamidian Massacres of 1895," *Comparative Studies in Society and History*, 62/4, 2020, s. 810-835.

“Şekâvet” şemsiyesinin genişliği ve muğlaklığı devlet görevlilerine tam olarak da bu manevra alanını sunduğu için çok önemliydi.⁶⁷ Rejimin “şekâvet” çerçevesinde tanımladığı şiddet eylemlerine yaklaşımı –hele ki örfi idare ilanı ile nizamiye hukukunun resmen askıya alındığı alanlarda– esasen idariydi. Yani mevcut kanun ve mevzuattan ziyade mülki ve askerî yöneticilerin inisiyatifleri ve en önemlisi Yıldız’dan gelen direktifler eşkiya olarak tanımlanan kişilere yönelik farklı pratiklerin icrasında belirleyici bir önem taşıyordu. Tokat Soygunu ve Pogromu sürecinde de gözlemlenebilecek bu dinamiklerin İmparatorluk’un diğer bölgelerindeki vechelerinin de incelenmesi Yıldız rejiminin “şekâvet”e karşı politikalarını anlamak açısından önemlidir. Bu politikaların farklı bölgelerdeki tezahürleri rejimin çizdiği çerçeve ve icrasını emrettiği pratiklerin ardındaki stratejik hassasiyetlerin ne olduğuyla ilgili önemli ipuçları verecektir.

67 Bu kavram ve benzerlerinin Cumhuriyet döneminde kullanımı ve siyasetçilere sunduğu epistemolojik imkânları inceleyen bir çalışma için bkz. Ahmet Özcan, “Eşkiya’dan ‘Suçlu Vatandaş’a ve ‘Terörist’e Türk Ulus-Devlet Söyleminde (Kürt) Adı ve Siyasi Suçlu”, *Kıyam ve Kıtıl: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Devletin İnşası ve Kolektif Şiddet*, haz. Ümit Kurt ve Güney Çeğin, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 361-379.

Eşkîyalıktan Tebaalığa: 19. Yüzyılın İlk Yarısında Sincarlı Yezîdîler

FATİH GENCER

Giriş

Bu çalışmada, Musul'un kuzeyinde bulunan Sincar Dağı'nda yaşayan Yezîdîlerin 19. yüzyılın ilk yarısındaki vaziyeti ve Osmanlı yönetimiyle ilişkileri ele alınmıştır. Çalışmamızda Yezîdîlerin inançlarına değil, daha çok onların neden eşkıyalığa meylettiklerine ve Osmanlı yönetiminin onları kontrol etmek amacıyla neler yaptığına değinilmiştir. Bunun yanında, Yezîdîlerin inanç bakımından azınlık oldukları bölgede hükümetin onlara yaklaşımının nasıl olduğuna ve bu yaklaşımın değişip değişmediğine dair sorulara eşkıyalık faaliyetleri odaklı cevaplar aranmıştır. Çalışmamızın temelini Osmanlı arşiv vesikaları oluşturmuş, bunun yanında dönemin seyyahlarının Sincarlılarla ilgili notlarından ve konuyla ilgili tespit edilebilen çalışmalardan faydalanılmıştır.

19. yüzyılın başlarında Sincarlı Yezîdîlerin durumuna genel bir bakış

Musul'un batı tarafında yer alan ve düz ovaların arasından aniden yükselen Sincar Dağı oldukça muhkem bir konuma sahiptir. Dağın zirvesinden Fırat ve Dicle'nin havzaları, hatta Nusaybin ve Mardin bile görülebilir.¹ Uzunluğu 96 kilometre, yüksekliği ise 1.500 metre olan dağın kuzey yamaçları dik ve kayalıktır. Dağın bu kısmında yer alan dar vadiler meşe ağaçlarıyla kaplıdır.² Dolayısıyla dağın kuzeyinden bölgeye nüfuz etmek son derece zordur. Gü-

1 Austen Henry Layard, *Nineveh and Babylon: A Narrative of a Second Expedition to Assyria During the Years 1849, 1850&1851*, Londra, 1897, s. 96.

2 John. S. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, çev. İbrahim Bingöl, İstanbul, Avesta Yayınları, 2012, s. 22.

neyde, ana dağdan bir vadi ile ayrılan ikinci bir yükselti daha uzanır. Dağlar arasında bulunan vadiler Sincar ile Cezire Platosu arasında bağlantı sağlar. Aynı şekilde dağın güneydoğu tarafında yer alan alçak tepeler Telafer Bölgesi'yle iletişim kurulmasına imkân tanır.³ Sincar Dağı, bölgedeki eşsiz konumu sebebiyle yüzyıllar boyunca önemini korumuştur. Ticaret yollarının dağın yakınından geçmesi, Musul-Mardin yolunu veya geniş açıdan bakılacak olursa Bağdat ile Anadolu arasındaki iletişimi kontrol etmesi Sincar'a ayrı bir stratejik önem kazandırmaktadır. Çevresine nazaran fazla yağış alan ve güneydoğu kısmında birkaç dere bulunan Sincar Dağı, Irak'ın sıcak ve kurak iklimi dikkate alındığında sakinlerine daha elverişli hayat şartları sunmaktadır.⁴ Sincarlılar ulaşılması oldukça zor olan bu bölgede tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlardır. Bunun yanında dağın eteğindeki çöllerde göçebe olarak hayatlarını idame ettirenler de olmuştur.⁵ Sincar'ın en büyük yerleşim yeri ve merkezi dağın güney kısmında bulunan Beled Sincar'dı.⁶ Yüzölçümü bakımından dağın kuzey kısmı, güneyinden daha az bir alanı kapsamaktaydı. Ancak kuzey bölgesinin suyu boldu ve ekilebilir arazisi daha çoktu. Dolayısıyla Sincar'ın kuzeyinde daha fazla insan yaşamaktaydı.⁷

Sincar Dağı'nı çevresinden farklı kılan bir diğer önemli husus ise yüzyıllar boyunca Yezîdîlerin yaşam alanı olmasıdır. Bu yüzden 19. yüzyılda bu dağ anılınca akla ilk gelen topluluk Yezîdîler olmuştur. 1838 yılında bölgede bulunan Moltke, dağda 34 Yezîdî köyünün olduğunu ifade etmişti.⁸ Yezîdîler ile Müslümanlar yüzyıllardır birbirlerine karşı önyargılı hareket etmiş ve olumsuz tutumlar takınmışlardır. Yezîdîler İslam hukukuna göre ehlikitap kabul edilmemiş,⁹ Müslümanlarca nefret edilen Halife Yezîd'le ilişkilendirilmiş¹⁰ ve "Rafizi" olarak damgalanmışlardır.¹¹ Meşhur Şeyhülislam Ebu Su-

3 Nelida Fuccaro, *Aspects of the Social and Political History of the Yazidi Enclave of Jabal Sincar (Iraq) under the British Mandate, 1919-1932*, doktora tezi, Durham University, 1994, s. 1-2.

4 Şemsettin Sami, *Kâmûsu'l-Alâm IV*, İstanbul, 1311, s. 2653.

5 Ayandan Nuri, *Abede-i İblis Yezîdî Taifesi in İtikadâtı, A'dâtı Evsâfı*, İstanbul, Matbaa-i İctihad, 1328, s. 40.

6 T.H. Menzel, "Yezîdîler", *İslam Ansiklopedisi*, XIII, İstanbul, MEB Basımevi, 1979, s. 415-423.

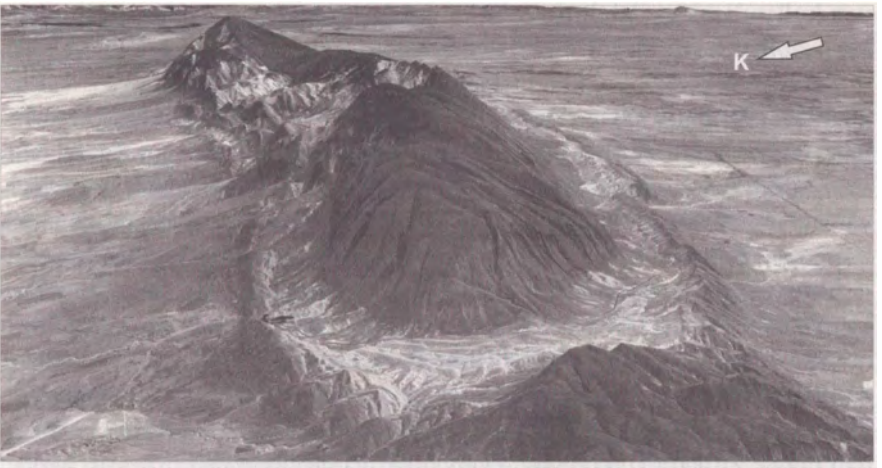
7 Frederick Forbes, "A Visit to the Sinjâr Hills in 1838, with Some Account of the Sect of Yezidis, and of Various Places in the Mesopotamian Desert, between the Rivers Tigris and Khâbûr", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 9, 1839, s. 422.

8 Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999, s. 214.

9 Nelida Fuccaro, "Communalism and the State in Iraq: The Yazidi Kurds, (1869-1940)", *Middle Eastern Studies*, 35/2, 1999, s. 3.

10 Evliya Çelebi Melek Ahmed Paşa'nın Yezîdîler üzerine yaptığı seferde 10.000'den fazla Yezîdî'yi öldürdüğünü söylerken onları Hz. Hüseyin'in katili Yezîd'le özdeşleştirir. Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 4/1, haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 78.

11 Menzel, a.g.e., s. 416.

Sincar Dağı (Harita Google Earth programı kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır).

ud Efendi Yezîdilerle ilgili şu fetvayı vermişti: *Yezîdân-ı mel'unân* taifesinin öldürülmeleri dört mezhebe göre helal olup İslam askerinden onlarla savaşanlar *gazay-ı ekber* etmiş olur. *Tağy, bağy ve mürted olan*, yol kesen bu tairfe *kâfir-i harbîden eşeddir*. Bu *mel'un-ı bî din* taifeye yardım edenler Allah ve Resulüne düşmanlık etmiş olurlar. Bunları korumak bütün enbiya ve evliya-ya ihanet ve düşmanlıktır.¹² Bu anlayışın doğal sonucu olarak Yezîdiler Osmanlıların kurmuş olduğu sistem içerisinde kendilerine yer bulamamışlardı. Resmî yazışmalarda kullanılan *Sincarlu keferesi*¹³ tabiri bile tek başına, devletin Yezîdilere bakış açısını yansıtmakta ve onların siyasi otorite tarafından dışlandığını ortaya koymaktadır. Böylece devlet korumasından yoksun kalan Yezîdiler, hem din değiştirmeleri yönünde ciddi baskılara maruz kalmış hem bölgedeki yerel güçlerin hedefi haline gelerek sık sık saldırılara uğramışlardı.¹⁴

Musul ve çevresinde nüfusça azınlık olan Yezîdiler için Sincar Dağı adeta sığınılacak bir kale işlevi görmüştü. Köyler savunmaya elverişli olan dağın sırtında yüksekçe yerlere kurulmuştu.¹⁵ Dağda, içinde yüzlerce insanı barındırabilecek çok sayıda mağara vardı. Bu mağaraların girişi yüksekçe bir yerde bulunduğundan kimine yukarıdan ip sarkıtılarak, kimine ise aşağıdan merdi-

12 Süleymaniye Kütüphanesi, *Hacı Mahmut Efendi*, no.1246; Ahmet Turan, “Yezidiliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 1989, s. 67-68.

13 BOA. HAT., 41/2088, 1216 (1801-1802).

14 Örnekler için bkz. İsa Joseph, *Devil Worship the Sacred Books and Traditions of the Yezidis*, Boston, The Gorham Press, 1919, s. 205; Austen Henry Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, çev. Zafer Avşar, İstanbul, Avesta Yayınları, 2000, s. 196; Guest, *a.g.e.*, s. 171.

15 Layard, *Nineveh and Babylon*, s. 101.

ven kullanılarak girilebilirdi. Aynı zamanda mağaraların konumları birbirini koruyabilecek şekildeydi. Dolayısıyla bu mağaralar dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı Yezîdîlere, kendilerini müdafaa imkânı sunmaktaydı.¹⁶ Bu topoğrafik avantajlar sayesinde Yezîdîler kültürel ve dinî farklılıklarını korumayı başarmışlardı.¹⁷ Diğer taraftan, Sincarlılar yaşadıkları dağın Bağdat-Musul-Mardin yolunu kontrol etmesinden faydalanıp, yakınlarından geçen kervanları yağmalamayı âdet haline getirmişlerdi. Kervanlar için Sincar yolu hem riskli hem de son derece zorluydu. Bu yol Fırat ve Dicle havzalarını birbirinden ayıran yüksek ve çorak bir arazi üzerinden geçmekteydi. Buradan geçenler susuzluk ve tozla karışık kavurucu rüzgârlarla da mücadele etmek zorundaydılar.¹⁸ Bu yolun alternatifi, iki gün daha fazla süren Cizre'nin dolambaçlı yollarından geçmekteydi. Ancak bu güzergâh en az Sincar yolu kadar emniyetsizdi.¹⁹ Dönemin seyyahlarına göre Sincarlılar maruz kaldıkları baskılardan dolayı intikam alma hissiyle kervanları yağmalyorlardı.²⁰ Ancak kervan saldırılarının sadece intikam alma hırsıyla yapıldığını ileri sürmek pek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Kanaatimizce Sincarlıların eşkıyalığa yönelmesinin en önemli sebebi coğrafyanın ve üretim koşullarının dayatmasıdır.

Her ne kadar iklim koşulları çevresine kıyasla daha yaşanılabilir olsa da, Sincar Dağı'nın binlerce insanı doyurması mümkün değildi. Her şeyden önce dağda ekilebilir arazi oldukça sınırlıydı. Bundan dolayı Sincarlılar büyük emek harcayarak yamaçlarda oluşturdukları taraçalara incir ağaçları dikmiş, taraçaların arasında az miktarda buğday ve arpa yetiştirebilmişlerdi.²¹ Dağdaki üretimin kuru incir, üzüm, tütün, sabun ve yağla sınırlı olduğu dikkate alındığında, Sincarlıların ihtiyaçlarını karşılamak için riskli ama daha kolay bir yol olan soygunu tercih etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Kervan soygunlarına katılanların en yoğun olduğu köylerden biri olan Kirsî'de, incir ve tütün dışında bir şey üretilmemesi²² bu düşüncemizi teyit etmektedir. Ekilebilir arazinin kısıtlı olması doğal olarak Sincarlıların kendi aralarında kavgalara yol açmakta, birbirlerinin mallarını yağmalamaya ve neticede kan davalarına sebep olmaktadır.²³

16 BOA. HAT., 1333/51988, 20.S.1253 (26 Mayıs 1837).

17 Fuccaro, *Aspects of the Social and Political History of the Yazidi Enclave of Jabal Sincar (Iraq) under the British Mandate*, s. 3.

18 Guest, *a.g.e.*, s. 23.

19 George Percy Badger, *The Nestorians and Their Rituals I*, Londra, 1852, s. 300.

20 Ainsworth, Sincarlıların ellerine geçen Müslümanların sağ kurtulmasının mümkün olmadığını belirtmişti. Bkz. W. Francis Ainsworth, "The Assyrian Origin of the Izedis or Yezidis-the So-Called Devil Worshippers", *Transactions of the Ethnological Society of London*, 1, 1861, s. 14.

21 Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 96.

22 Forbes, *a.g.e.*, s. 418.

23 BOA. MVL., 229/41-2, 1265 (1849).

Osmanlı yönetiminin Sincarlıları kontrol altına alma çabaları

Anlaşıldığı kadarıyla Sincarlıların kervanlara saldırımları Osmanlıların bölgeye hâkim olmasından beri süregelen bir durumdu. Bu sebeple Osmanlı yönetimi yol kesen, kervanları yağmalayan Sincarlıları haliyle eşkiya olarak nitelendirmişti. 18. yüzyıl, Sincarlıların yağma hareketlerinin en yoğun olduğu dönem olmuştu. Bu duruma, Mardin'in Diyarbakır eyaletinden ayrılıp Bağdat'a bağlanmasıyla meydana gelen otorite zafiyeti yol açmıştı. Söz konusu idari değişim sonrası Bağdat valileri 1715 ve 1753 yıllarında Sincar'a seferler düzenlemişlerdi. Bu seferler esnasında Sincarlılar önemli kayıplara uğramışlardı. Ancak yol güvenliğinin sağlanması hususunda alınmış olan askeri tedbirler kalıcı çözümler üretmemişti.²⁴ 1753 yılından sonra Sincarlıların daha rahat hareket etme olanağı elde ettikleri anlaşılmaktadır. Bundan dolayı 1808 yılına kadar aralıksız bir şekilde kervanlara ve yakınlarında bulunan yerleşim birimlerine zarar vermeye devam etmişler, hatta 1785 yılında kendilerini cezalandırmak üzere harekete geçen Musul Valisi Abdülbaki Paşa'yı, kardeşi ve iki kuzeniyle birlikte öldürmüşlerdi.²⁵ Sonraki yıllarda Şam'a giden hacı kafilelerine saldırımları üzerine Bağdat Valisi Süleyman Paşa 1795 yılının Nisan ayında Sincar Dağı'na bir sefer tertip etmişti.²⁶

Sincarlıların önemli hedeflerinden biri de devletin resmî evraklarıyla birlikte kıymetli hediyeler götürüp getiren Tatarlardı. Tatarların saldırıya uğramaları kaçınılmaz olarak devletin işleyişini aksatıyor, bu durum ise bölgede devlet otoritesini umursamayan diğer unsurlara nazaran Yezidilerin daha çok dikkat çekmesine yol açıyordu.²⁷ Sincarlıları hedef haline getiren bir diğer husus ise yakın çevrelerinde bulunan isyan halindeki gruplarla ortak hareket etmeleriydi. Bunlardan biri olan ve ticaret yolu üzerinde bulunan Telaferli Türkmenler, kervan baskınlarında Sincarlılarla işbirliği içindeydiler. Bu iki grubun işbirliği ise Mardin-Musul güzergâhının kervanlar ve seyahat edenler için bir korku yoluna dönüşmesine yol açmıştı.²⁸ Bunun yanında, yetkililerle sık sık sorun yaşayan Milli aşiretinin de Sincarlılarla birlikte hareket ettiklerine dair veriler bulunmaktadır.²⁹ Bunların başı sıkıştıkça dağa sığınmaları ise Sincarlılar için büyük bir tehlike anlamına geliyordu. Nitekim 1818 yılı sonlarında Bağdat aşiretlerinden El-Ubeyd aşireti reisi Kasım

24 Guest, *a.g.e.*, s. 112.

25 Percy Kemp, *Mosul and Mosuli Historians of the Jalili Era (1726-1834)*, doktora tezi, Oxford University, 1979, s. 146; BOA. HAT., 27/1294 1201 (1786).

26 BOA. HAT., 83/3430-A, 9. L.1209 (29 Nisan 1795).

27 Guest, *a.g.e.*, s. 111.

28 Forbes, *a.g.e.*, s. 411.

29 BOA. HAT., 733/34777 1.N. 1236 (2 Haziran 1821).

Bey, Bağdat valisiyle sorunlar yaşayınca Sincarlılarla ittifak yapmış ve Sincar Dağı'na sığınmıştı. Bu durumu haber alan Davut Paşa dağa bir sefer düzenlemiş, bu esnada çıkan çatışmalarda çok sayıda Yezîdî öldürülmüştü. Kasım Bey ise bir şekilde kaçmayı başarmıştı.³⁰

19. yüzyılın başlarında da Sincar'a yönelik askeri harekâtlara devam edilmişti. 1802 yılında Bağdat Valisi Ali Paşa dağa büyük bir sefer düzenlemişti. Yol üstünde bulunan Yezîdî aşiretlerine saldırmış, onların mallarına el koymuş, sonrasında Sincar Dağı'nı kuşatmıştı. Bu esnada bazı köyler yakılmış, ürünler ateşe verilmişti.³¹ Karşı koymaya gücü yetmeyen Sincarlılar yakınlarda bulunan yerleşim birimlerine sığınmışlardı. Bağdat valisi düzenlemiş olduğu sefere dair hükümeti bilgilendirirken Sincarlıların sığınacak yerler bulmaları halinde yeniden güçlenip dağa dönebileceklerine dikkat çekmişti. Bu duruma engel olmak için Diyarbakır, Musul ve Urfa'daki yetkililerin uyarılmasını ve tespit edilen Sincarlıların ya din değiştirmelerinin sağlanmasını veya öldürülmesini önermişti.³²

Bağdat valilerinin Sincarlıları sindirme hareketlerinin pek başarılı olduğu söylenemez. Zira alınan tedbirlere rağmen yetkililer yol güvenliğini sağlayamamış, Musul-Mardin yolunu kullanan kervanların önemli bir kısmı yine saldırılara uğramıştı. Bu sebeple bölgede ulaşım ancak çok sayıda tüccar ve yolcuların bir araya gelip büyük kabileler halinde hareket etmesiyle mümkün olabiliyordu.³³ Sadece çok iyi silahlanmış, güvenilir muhafızların korudukları kervanlar Sincarlıların saldırılarını püskürtebiliyordu.³⁴ Saldırlardan korunmanın bir yolu daha vardı. O da Sincarlıların önde gelenlerine hediyeler sunmak veya taşınan malların değerine göre bir miktar ödeme yapmaktı. Yetkililer yol güvenliğini sağlayamayınca çareyi, o dönemde bölgenin en güçlü göçebe aşireti olan Tay aşiretini kullanmada bulmuşlardı. Bu aşiret, kervanları koruma görevi karşılığında vergilerden muaf tutulmuştu. Anlaşıldığı kadarıyla Tay aşireti reisi kendisine verilen yetkiyi kötüye kullanmıştı. Bütün kervanlar emniyetli geçişe karşılık olarak aşiret reisine kahve, tütün, pirinç ve tereyağı gibi ürünler vermek zorunda kalmışlardı.³⁵ Böylece görünüşte Bağdat valisine bağlı olan Tay aşireti gerçekte Musul ile Nusaybin arasındaki bölgenin gerçek hâkimi olmuştu.³⁶

30 Şâni-zâde Mehmed Atalullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhi II*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2008, s. 898; BOA., HAT., 494/24275 (18 Aralık 1818).

31 Kemp, a.g.t., s. 84.

32 BOA. HAT., 41/2088, 1216 (1801-1802).

33 John Macdonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813-1814*, Londra, 1818, s. 422.

34 Guest, a.g.e., s. 111.

35 Kemp, a.g.t., s. 84-85.

36 Kinneir, a.g.e., s. 444.

19. yüzyılın başında bölgede yerel güç dengesini değiştirecek mühim bir hadise yaşandı. Vahhabilerin Necid'den çıkardığı Şamar aşireti kuzeye yönelmiş, 1802 yılı sonunda Sincar Dağı yakınlarına ulaşmıştı. Bu sırada küçük aşiretleri kontrol altına almış olan El-Ubeyd aşireti, Cezire Bölgesi'ne hâkim durumdaydı. Ancak son zamanlarda Bağdat valileriyle aşiret reisinin arası bozulduğundan, Ali Paşa 1803 yılında bu aşiret üzerine iki başarılı sefer düzenlemişti. Şeyh Faris el-Carba yönetimindeki Şamar aşireti bu seferler sırasında Ali Paşa'ya yardım ederek Cezire Bölgesi'ndeki konumunu güçlendirmeye başlamıştı. İki yıl sonra Faris El Jarba, El-Ubeyd aşiretini kesin bir yenilgiye uğrattı.³⁷ Şamarlar 1812 yılında Tay aşiretini de mağlup ettiler, bu aşiretin reisinin Mardin-Nusaybin yolunu koruma görevi karşılığında elinde bulundurduğu ayrıcalıkların tamamını devraldılar.³⁸ Bölgedeki bu değişim, şüphesiz Sincarlıları da etkilemişti. Özellikle aşiretin başına Sufuk geçtikten sonra Sincarlılarla Şamarlar arasında çatışmalar eksik olmadı.³⁹

1833 yılında Sivas Valiliği'ne atanan eski sadrazamlardan Reşit Paşa, Harput'tan Musul'a kadar olan bölgelere hiç durmadan seferler düzenledi. 1835 yılında dağlı Yezidiler üzerine yürüdüğüne dair veriler bulunmaktadır. Muhtemelen dağlı Yezidilerden kastedilen Sincarlılardı. Reşit Paşa bunların bir kısmını temin yoluyla bir kısmını ise savaşılarak itaat altına almıştı.⁴⁰ Önde gelenlerden ele geçirdiği 86 kişiyi kürek cezasına çarptırılmak üzere İstanbul'a gönderdi.⁴¹ 1836 yılında Reşit Mehmet Paşa'nın, Revanduzlu Mehmet Paşa'yı teslim aldıktan sonra, Sincar Dağı'na da harekât düzenlediği kayıtlara geçmiştir.⁴² Moltke, Reşit Paşa'nın dağda bulunan bir şehri tahrip ettiğini ifade etmiştir.⁴³ Muhtemelen kastettiği yer dağın en büyük yerleşim yeri olan Beled Sincar'dır. Ancak bu seferle ilgili Yezidilerin gücünün kırıldığı, itaat altına alındıkları gibi genel ifadelerden başka harekâtın Sincar Dağı'nı nasıl etkilediğine dair ayrıntılı verilere ulaşılamamıştır. Kanaatimizce 1750'lerden 1836 yılına kadar Sincar Dağı'na yapılan seferlerin kalıcı bir etkisi olmamış, asker bölgeden çekilir çekilmez yol emniyetinin sağlanması ve devlet otoritesinin tesisi hususunda yine sorunlar yaşanmıştır.

37 John Frederick Williamson, *A Political History of the Shammar Jarba Tribe of Al-Jazirah: 1800-1958*, doktora tezi, Indiana University, 1975, s. 33-36.

38 Tom Nieuwenhuis, *Politics and Society in Early Modern Iraq*, Londra, Martinus Nichoff Publishers, 1982, s. 129.

39 Williamson, a.g.t., s. 67

40 BOA. HAT., 376/20475, 1251 (1835).

41 BOA. HAT., 712/34065-C, 23.M.1251 (21 Mayıs 1835).

42 A.B. Cunningham (ed.), *The Early Correspondence of Richard Wood (1831-1841)*, Londra, 1966, s. 95; BOA. HAT., 376/20475, 1251 (1835); Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 195; Badger, a.g.e., s. 133.

43 Moltke, a.g.e., s. 214.

Sincar'da devlet otoritesinin tedricen tesisi

Sincar Dağı'nı kalıcı bir şekilde etkileyecek olan seferi, Reşit Mehmet Paşa'nın ardılı Hafız Paşa gerçekleştirdi. Bilindiği üzere 1836 yılında atanan Hafız Paşa'nın en önemli vazifesi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı Suriye ve Filistin Bölgesi'nden çıkarmaktı. Bu sebeple İmparatorluk'un askerî gücü neredeyse Hafız Paşa'nın emrine verilmişti. Hafız Paşa göreve başladıktan kısa bir süre sonra Sincarlılar, kendilerinin ilk hedefler arasında olmasına yol açacak ve paşanın öfkesini celbedecek bir harekete giriştiler. 1836 yılının Aralık ayında Musul'daki birliklere asker elbiseleri götüren kervan Sincarlılarla karşılaşmış, meydana gelen çatışmalardan sonra Sincarlılar asker elbiselerinin bir kısmını talan etmişlerdi.⁴⁴ Durumdan haberdar olan Hafız Paşa, Sincarlılara hem nasihat eden hem de onları tehdit eden bir mesaj göndermiş, ancak bu mesaja herhangi bir yanıt alamamıştı.⁴⁵ Bunun üzerine Hafız Paşa, Sincar Dağı'na bir sefer düzenlemeye karar vermişti. Bu hareket ile ilgili gerekçelerini güçlendirmeye çalışırken iki hususa vurgu yapmıştı. İlki, “şeytan-ı lainne istinâd eden, din ve mezhepten gafil” olan Sincarlıların inanç bakımından devletin belirlemiş olduğu sınırlar içerisinde bulunmamış olmalarıydı. İkinci husus ise güvenlik sorunuydu. Sincarlılar yıllardır adam öldürme ve yağma yapmayı âdet haline getirmişler, Bağdat yolunun güvenliğini ihlal etmişlerdi. Bu sebeplerden ötürü onların cezalandırılması gerekiyordu.⁴⁶ Üstelik askerî malzemelere dokunmuş olmaları da bardağı taşıran son damla olmuştu. Hafız Paşa Sincar üzerine bizzat yürüyeceğini hükümete bildirmişti.⁴⁷

Hafız Paşa, 1837 Nisan'ında Diyarbakır'dan harekete geçmiş, dağa kuzeyden girmek mümkün olmadığı için Sincar'ın batı tarafından dolaşp 2 Mayıs'ta güneyde Ganem adlı aşiretin yaşadığı bölgeye ulaşmıştı. Sincarlılar muhtemelen ilk defa bu kadar güçlü bir ordunun üzerlerine geldiğini gördükleri için korkuya kapılmışlardı. Bu sebeple bir kısmı Hafız Paşa'nın huzuruna çıkıp aman dilemiş ve rehinelere bıraktıktan sonra geri dönmüşlerdi. Hafız Paşa dağın güneyinde bulunan Cidale'ye ulaştığında Mirliya Mirza Paşa batıdan Sincar üzerine yürümüşü. Hafız Paşa, Sincarlıların tehdidini tamamen ortadan kaldırmak için onları son derece mümbit bir bölge olan ve bedevilerin saldırıları sebebiyle harabeye dönüşen Nusaybin'e yerleştirmeyi planlamaktaydı. Bu amaçla Nusaybin'e kışla yaptırmaya başlamıştı. Planını gerçekleştirebilirse Nusaybin'in kısa süre içerisinde mamur bir kent haline geleceğini düşünüyordu.⁴⁸

44 BOA. HAT., 452/22378-C, 19.N.1252 (28 Aralık 1836).

45 BOA. HAT., 452/22378-A, 25.N.1252 (3 Ocak 1837).

46 BOA. HAT., 1333/51988, 20.S.1253 (26 Mayıs 1837).

47 BOA. HAT., 373/20404-A, 3.Za.1252 (9 Şubat 1837).

48 BOA. HAT., 1257/48618-B, 27.M.1253 (3 Mayıs 1837).

Hafız Paşa gerekli hazırlıkları bitirdikten sonra birliklerini üç koldan, itaat etmeye yanaşmayan Yezidiler üzerine sevk etti. Bu sırada maiyetinde bulunan Diyarbakır hanedanından Ahmet Efendi, Cizre'den ordugâha dönerken dağın batı tarafında pusuya düşürüldü. Daha önce aman verilmiş olan Meto ve adamları, Ahmet Efendi'yle birlikte 16 kişiyi esir aldılar. Durumdan haberdar olan Mirza Paşa derhal bölgeye asker sevk etmiş, birlikler Meto ile çatışmaya girmiş ama Ahmet Efendi'yi kurtarmaya muvaffak olamamışlardı. Bunun üzerine Hafız Paşa'nın birlikleriyle Mirza Paşa'nın komutasındaki askerler aynı anda saldırıya geçtiler. Meto ve adamları yarım saat süren çatışmadan sonra kaçmak zorunda kaldılar.⁴⁹ Bu olayın duyulmasından sonra Mirkan aşireti reisi Lalu, dağlardaki mağaralara sığınmış ve Osmanlı birliklerine ateşle karşılık vermişti.⁵⁰ Mağaralar adlı bölge dar bir boğazdan ve son derece sarp bir araziden oluşmaktaydı. Daha önce ifade edildiği üzere bu mağaralara ancak yukarıdan ipe sarkarak veya aşağıdan merdiven dayayarak ulaşılabilirdi. Ayrıca mağaraların her birinin konumu diğerini koruyacak şekildeydi. Hafız Paşa'nın ifadesiyle hücum edilerek mağaraların ele geçirilmesi imkânsızdı.

Üstelik buraya giden yolun üzerinde üçgen şeklinde üç büyük köy bulunmaktaydı ve bu köyler binlerce güzide Sincarlı nişancı tarafından savunulmaktaydı. Bunun yanında dağın muhtelif yerlerinde çok sayıda savunmaya müsait mağaralar da vardı. Dolayısıyla Sincarlılar her ne kadar dönemin en kudretli paşası kapılarına dayanmış olsa da, mağaraların ele geçirilmesini boş bir hayal olarak görmekteydiler. Hafız Paşa ilk önce teslim olanlara aman verileceğine dair haber yolladı. Beklediği cevabı alamayınca da birliklerini derhal mağaraların yolunu kapatan köylerin üzerine sevk etti ve buraları ele geçirdi. Daha sonra adım adım mağaraların üzerine gidildi ve 24 saat içerisinde en geride bulunan mağaralardan ikisi dışındakiler ele geçirildi. Diğer iki mağarayı ele geçirmek için boğaza ve dağın üst kesimine askerler yerleştirildi. Sincarlılar burada üç gün boyunca askerlere direndilerse de çaresiz aman dilemek zorunda kaldılar. Bu esnada dağın kuzey yamacında bulunan mağaralar da kuşatılmış, bunlardan birinin içerisinde bulunan yaklaşık 500 Sincarlı teslim olmuştu. Aynı zamanda Mirliya Mustafa Paşa ve Mirza Paşa, kuzeyde bulunan ve 600 hanenin sığınmış olduğu haber verilen 8-10 civarında mağarayı kuşatmaya almıştı. Harekât esnasında çok sayıda esir alındı, önemli miktarda mal ve hayvana el konuldu. Hafız Paşa askerlere direnmeyen ve daha önce aman verilmiş olanların can ve mallarına dokunulmasına müsaade etmedi. Mesela bunlar içerisinde bulunan Havend aşiretine mensup 5.000 civarında Sincarlı, askerin nezaretinde yerleştirilmek üzere Nu-

49 BOA. HAT., 1333/51988, 20.S.1253 (26 Mayıs 1837).

50 Guest, *a.g.e.*, s. 136.

saybin tarafına gönderildi.⁵¹ Ele geçirilmiş olan mağaralarda asker üniformaları, Tatarlara ait malzemeler ve önemli miktarda daha önce gasbedilmiş olan eşyalar bulunmuştu.⁵²

Yukarıda belirtilen mağaralar dışında sonradan altı mağara tespit edilmiş, bunların ikisi savaşılarak ele geçirilmiş, 4 mağaraya sığınan 1.000 kadar Sincarlı ise teslim olmuştu. Arama tarama faaliyetleri sonrasında irili ufaklı 30 kadar mağara daha bulunmuştu. Kısa süre içerisinde bu mağaraların tamamı ele geçirilmişti. Hafız Paşa kendisine direnenlerden ele geçirilen yaklaşık 1.500 kişiyi ve onların mallarını askerler arasında taksim ettirmişti. Teslim olanların ise ne yaptıklarına bakmaksızın hepsini affetmişti. Bunlar içerisinde Ahmet Efendi'yi esir alan Meto da bulunmaktaydı. Bunların tamamı iskân edilmek üzere Nusaybin'e gönderildi.⁵³

Sincar harekâtı zorlu geçmiş, Hafız Paşa'nın birliklerinde yaralananlar ve ölenler olmuştu. Hayatını kaybedenler arasında Binbaşı Mustafa Ağa da vardı.⁵⁴ Yaralılar arasında bulunan Mülazım-ı Evvel Hüseyin Ağa'nın kurşun ve kılıç darbeleriyle 12 yerinden yara alması çatışmaların ne denli şiddetli olduğunu göstermektedir.⁵⁵ Sincar harekâtıyla ilgili Layard oldukça abartılı ifadeler kullanmış, Sincarlıların mağaralarda dumandan boğularak veya top ateşiyle öldürüldüğünü ve bu sebeple dağın nüfusunun dörtte üç oranında azaldığını ileri sürmüştür.⁵⁶ Bu iddiayı diğer bazı seyyahlar da aynı şekilde nakletmiş,⁵⁷ bir kısım araştırmacılar ise Osmanlı arşiv belgeleriyle karşılaş-tırmadan Layard'ın ifadelerini doğru kabul etmişlerdir. O dönemde "eşkiya" olarak görülen unsurlara verilen zararlar bir övünç vesilesi olarak dillendiriliyor olmasına rağmen harekâtı bizzat yöneten Hafız Paşa'nın ayrıntılı raporlarında Layard'ın iddiasını teyit edecek herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Üstelik paşa Yezîdîleri yok etmeyi değil, onlarla Nusaybin'i yeniden mamur hale getirmeyi planlamıştı. Bu sebeple de aman dileyenlerin tamamının, hat-ta Ahmet Efendi'yi esir alan Meto'nun bile zarar görmesine izin vermemişti.

Sincar Dağı kontrol altına alındıktan sonra çok sayıda Sincarlı'nın Telafer'de bulunduğu tespit edilmişti. Bu durumun farkında olan Hafız Paşa Sincar harekâtının etkisinin uzun süreli olabilmesi için Mayıs ayının ortasına doğru Telafer üzerine yürüdü. Stratejik bir bölgede bulunan Telafer'in nü-fusu o dönemde 2.500 haneyi aşıyordu. Kentte güçlü bir kale vardı. Taştan

51 BOA. HAT., 1333/51988, 20.S.1253 (26 Mayıs 1837).

52 Guest, a.g.e., s. 136; Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia II*, Londra, 1840, s. 263.

53 BOA. HAT., 1264/48950-D, 5. Ra. 1253 (9 Haziran 1837).

54 BOA. HAT., 448/22329, 1253 (1837).

55 BOA. C.AS. 302/12499.

56 Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 94.

57 Ainsworth, a.g.e., s. 15.

imal edilmiş olan evler son derece metin binalardı. Dolayısıyla buranın kuşatılması gerekmekteydi. Ancak Sincarlıların başına gelenlerden haberdar olan Telaferliler korkuya kapılmışlardı. Hafız Paşa, askeri harekete geçirmeden önce şehrin önde gelenlerini yanına çağırmıştı. Onlardan devlete itaat etmelerini, vergilerini düzenli ödemelerini, yol emniyetini bozacak hareketlerden kaçınmalarını ve yıllardır ödemedikleri vergilere karşılık 1.500 kese vermelerini istemişti. Telaferliler söz konusu meblağı ödemek istemeyince, Hafız Paşa birliklerini üç koldan şehre sevk etmişti. Birlikler kısa süre içerisinde şehri kontrol altına almayı başardı. Şehirden 500 asker alındı, 1.500 kadar küçükbaş hayvana, 400 civarında kısırak, katır, tay gibi nakliye hayvanlarına el kondu. Hafız Paşa, şehre güvenilir adamlarından birini mütesellim olarak atadı, işleri yoluna koyduktan sonra 17 Haziran'da şehirden ayrıldı. Konu ile ilgili hükümeti bilgilendirirken artık Mardin-Musul yolunun tamamının güvenliğinin sağlandığını rapor etti.⁵⁸ Hafız Paşa'nın Sincar ve Telafer Bölgesi'nde devlet otoritesini tesis etmesi hükümeti son derece memnun etmişti. Buraların ele geçirilmesini *feth-i cedid* olarak değerlendiren yetkililer Hafız Paşa'nın gayretlerini artırmak için ona iltifatlarda bulunan cevabi bir yazı yazılmasına ve konunun *Takvim-i Vekayi* gazetesinde ayrıntısıyla duyurulmasına karar vermişlerdi.⁵⁹

Ele geçirilen 6.000 haneden fazla Sincarlı Yezîdî, Nusaybin tarafına gönderilmiş ve Mardin'e bağlı kaza ve köylere 5'er-6'şar hane dağıtılarak iskân ettirilmişti.⁶⁰ Sonradan kaçmayı başaran Sincarlıların olduğu anlaşıncı Hafız Paşa bölgedeki yetkililere onların derhal yakalanması ve Nusaybin'e gönderilmesi talimatını vermişti.⁶¹ Firariler arasında bulunan Denadi aşireti, Zaho'da bulunan Yezîdîlere sığınmıştı. Durumdan haberdar olan Kürd Mehmet Paşa, Zaho'ya doğru süvariler sevk etmiş ve söz konusu aşiret mensuplarını yakalatmıştı.⁶² Mardin-Nusaybin bölgesine yerleştirilmek Sincarlıları pek de memnun etmemişti. Bu sebeple Lalu, Ganem ve Musyan aşiretleri kaçmanın bir yolunu bulmuş ve bölgenin güçlü bedevi aşiretlerinden Şamarlara sığınmışlardı. Ancak sığındıkları Şamarlar onların elbiselerini, yiyeceklerini, silahlarını vs. hepsini ellerinden almıştı. Bu aşiretler çaresizce Telafer müteselliminden aman dilemiş ve Sincar'da yaşamalarına müsaade edilmesini istemişlerdi. Bu esnada Nusaybin civarına yerleştirilen Yezîdîlerin önde gelenleri Hafız Paşa'nın huzuruna çıkmış ve farklı inanca mensup oldukları

58 BOA. HAT., 448/22332-A, 13.Ra.1253 (17 Haziran 1837).

59 BOA. HAT., 448/22332, 1253 (1837). Hafız Paşa'yı taltif için gönderilen yazı için bkz. Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, çev. Yücel Demirel, İstanbul, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 911.

60 *Takvim-i Vekayi*, defa 150, 9. R. 1253 (13 Temmuz 1837).

61 BOA., HAT., 1343/52487, 21.S.1253 (27 Mayıs 1837).

62 BOA. HAT., 449/22340-B, 7. R. 1253 (11 Temmuz 1837).

için bölge halkıyla uyuşamadıklarını dile getirmişlerdi. Hafız Paşa, Sincarlıların memleketlerine dönme gerekçelerinde haklı olduklarını düşünüyordu. Onun da gözlemleri, Sincarlıların Nusaybin çevresine uyum sağlayamadıkları yönündeydi. Bunun yanında Sincar gibi suyu bol ve verimli bir bölgenin boş kalması da ülke ekonomisine zarar verecekti. Zaten büyük bir darbe yiyen Sincarlıların etrafı tehdit edecek güçleri de kalmamıştı. Bütün bu şartları göz önünde bulunduran Hafız Paşa konu ile ilgili bir yazı kaleme almış ve hükümetten, Yezîdilerin Sincar Dağı'na dönmeleri için izin istemişti.⁶³ Hükümet, güvenilir bir mütesellim atanması, başlangıçta 30.000 kuruş vergi alınması, ekonomik durumları düzeldikten sonra vergi miktarının artırılması şartlarıyla Yezîdilerin memleketlerine dönmesine izin verdi.⁶⁴ Osmanlı yönetimi, inançları dolayısıyla Yezîdilere mesafeli olsa da, görüldüğü üzere bu hususu büyük bir mesele haline getirmemişti. Hükümet ve Hafız Paşa için önemli olan vergi tahsili ve bölge asayişiydi. Bu sebeple de Sincarlıların dinlerini yaşamalarına, örf ve âdetlerini sürdürmelerine herhangi bir kısıtlama getirilmemişti. Buradan hareketle, bu tarihten itibaren Hafız Paşa'nın etkisiyle Osmanlı yönetiminin Yezîdilere bakış açısının adım adım değişmeye başladığı söylenebilir.⁶⁵

Sincarlılar memleketlerine döndükten kısa bir süre sonra Aneze ve Tay aşiretleriyle birlikte hareket ederek yine güvenlik sorunlarına yol açtılar. Bunun üzerine hükümet, Musul Valisi Mehmet Paşa'ya derhal bölgede sükûneti sağlamasını emretti. Mehmet Paşa'nın Sincar'a harekât düzenleyecek gücü yoktu. Bu sebeple kendisinin ardından Hafız Paşa'nın Sincar'a geleceğini ve dağa yeniden sefer düzenleyeceği haberini yaydı. Bu haberin duyulması üzerine dağın etrafına toplanan Aneze ve Tay aşireti hemen bölgeyi terk etti. Hafız Paşa'nın ismi bile Sincarlıları o denli korkutmuştu ki Yezîdilerin büyüğü olarak kabul edilen Ömer bin Abdi, derhal Telafer Mütesellimi İbrahim Ağa'nın yanına gitmişti. Ona dağda kendi hâllerinde oturacaklarını, bir daha asla Aneze aşiretine tabi olmayacaklarını, kendilerine buyrulan her emri yerine getirecekleri vaadinde bulunmuş ve suçlarının affedilmesini istemişti. Bunun üzerine Musul Valisi Mehmet Paşa söz konusu şartları yerine getirmek ve af bedeli olarak 16.000 kuruş ödemek koşullarıyla Sincarlıların güvende olduklarına dair bir belge kaleme aldı.⁶⁶

63 BOA. HAT., 450/22350-D, 24.C.1253 (25 Eylül 1837).

64 BOA. HAT., 450/22350, 1253 (1837).

65 Forbes, a.g.e., s. 409; Guest, a.g.e., s. 136. Hafız Paşa bölgeye atanan diğer valilerden oldukça farklıydı. O dönemde İngiltere'nin Erzurum konsolosu olan Brant Hafız Paşa ile ilgili değerlendirmesinde onun gibi adil, dürüst, iyi niyetli ve bilgili olan bir Osmanlı valisiyle ilk kez karşılaştığını ifade etmişti. Bkz. Fatih Gencer, *İngiliz Konsolos James Brant'ın Gözüyle Doğu'da Değişim Yılları (1836-1853)*, Ankara, Gece Yayınları, 2018, s. 19-21.

66 BOA., HAT. 450/22350-G, 12. C.1253 (13 Eylül 1837).

Sincarlılar, köylerinin verimliliği ve ekonomik durumları göz önüne alınarak vergiye bağlanmışlardı.⁶⁷ Ürünlerinin onda birini yetkililere teslim etmeleri, her köyün silah ve nakliye masrafları için yıllık belli bir miktar ödeme yapması kararlaştırılmıştı. Vergiyi tahsil edecek mütesellimler dağın kuzeydoğusunda bulunan Nucri ve Amr köylerine yerleştirilmişlerdi. Amr köyünde bulunan Mütesellim Tahir Ağa'ydı. Asker sayısı az olsa da muhtemelen kendisi merkezî hükümetin varlığını temsil eden Sincar Dağı'ndaki ilk resmî görevliydi.⁶⁸ Hafız Paşa, Telafer'e kalıcı olarak askerî birlikler yerleştirmişti. Burayı Sincar'ın kontrol altına alınması için bir üs olarak kullanmayı planlamıştı. Bu sayede Sincarlıların kervanlara saldırımları önemli ölçüde engellenmişti.⁶⁹ 1838 yılında dağı ziyaret eden Forbes'in tanıklığı bu durumu teyit etmektedir. Kirsi köyünden bir ihtiyar ona, Hafız Paşa'nın seferinden önce köy halkının gün boyu yüksek bir tepede soymak için yolcu ve kervan aradığını söylemiş, artık bu işin tamamen son bulduğunu ifade etmişti.⁷⁰

1837 yılından sonra hem askerî hem de ekonomik yönden zayıflatılan Sincarlıların bundan sonra ciddi bir tehdit olma ihtimali ortadan kaldırılmıştı. Ancak Musul Valisi Mehmet Paşa'nın sert tavrı ve çok fazla vergi tahsil etmesi Sincar'da asayiş olumsuz etkileyen olayların ortaya çıkmasına yol açtı. Mehmet Paşa göreve başladıktan sonra eyalet vergilerine 2.000 kese (1 milyon kuruş) zam yaptı. Bu zamdan Sincarlılar da nasibini almış, güçlerinden fazla vergi ödemeye zorlanmışlardı.⁷¹ Bunun yanında Sincarlıların önde gelenlerinden Ömer Ağa, paşaya 5.000 kuruş ödeme yapmak zorunda kalmıştı. Ayrıca Mehmet Paşa Sincarlıların 5.700 baş koyununa da el koymuştu.⁷² Muhtemelen daha fazla ödeme yapmak istemeyen Sincarlılar 1845 Haziran'ında dağda bulunan mütesellimle çatışmış, bu esnada hayatını kaybedenler de olmuştu. Bu olayın duyulması sonrasında bölgeye Hacı Bekir Ağa komutasında birlikler sevk edildi. Hacı Bekir Ağa uzlaşma yoluyla köylerin önemli bir kısmını kontrol altına almayı başardı. Ancak Mirkan köylüleri direnmiş, askerlerin köylerine girmesine engel olmuşlardı. Sonradan bölgeye ulaşan destek kuvvetlerinin yardımıyla köy kuşatılmış, Mirkanlılar aman dilemek zorunda kalmışlardı. Musul Valisi Mehmet Paşa teslim olanlara dokunulmadığını rapor etmişse de,⁷³ ordugâha gelen erkeklerin bir kısmı öldü-

67 Forbes, *a.g.e.*, s. 428.

68 *A.g.e.*, s. 416.

69 Nelida Fuccaro, *The Other Kurds: Yazidis in Colonial Iraq*, Londra, I.B Tauris, 1999, s. 32-33.

70 Forbes, *a.g.e.*, s. 428.

71 BOA. I. MVL., 83/1670-3, 1262 (1846).

72 BOA. I. MVL., 72/1364-4, 3.Za.1261 (3 Kasım 1845).

73 BOA. I. DH., 105/5311-2, 11.C.1261 (17 Haziran 1845).

rüldü, mallarına el konuldu.⁷⁴ Bu harekâttan kısa bir süre sonra Mehmet Paşa kötü yönetim ve yolsuzluklara bulaşmış olduğu gerekçeleriyle azledildi. Yerine atanan Tayyar Paşa, sefeinin vergilere yapmış olduğu zamdan dolayı ahalinin perişan olduğunu rapor etti ve hükümete, 2.000 kese ek verginin iki yıllığına ertelenmesini önerdi. Yetkililer Tayyar Paşa'yı haklı buldular ancak zammın sadece 1.000 kesesinin ertelenmesine karar verdiler.⁷⁵

Tayyar Paşa memleketin durumunu yakından görmek için 1845 Ekim'inde Sincar'a doğru hareket etmişti. Mirkanlılar dışında dağda yaşayan bütün köylüler paşanın gelişini hoş karşılamışlardı. Paşa, Sincarlının vergilerini hafifletmiş, belirlenen yeni verginin yarısını da ertelemeye niyetlenmiş ve Mirkanlıları teskin etmek için bir heyet göndermişti.⁷⁶ Ancak birkaç ay önce eski valinin haksız uygulamalarına maruz kalan Mirkanlılar yine aynı muamele ile karşılaşacakları korkusuyla uzlaşmaz tavırlarını sürdürmüşlerdi. Köye gönderilen heyet arasında dönemin meşhur arkeoloğu Layard da bulunmaktaydı. Heyet Mirkan köyüne girdiğinde üzerlerine aniden yaylım ateşi açılmış ve iki asker orada hayatını kaybetmişti. Bu duruma oldukça sinirlenen Tayyar Paşa birliklerine saldırı emri vermişti. Mirkanlılar ise köylerini terk etmiş, dar geçitlere mevzilenmiş ve mağaralara gizlenmişlerdi. Birlikler köyü ateşe verdikten sonra Mirkanlıların sığındıkları bölgelelere saldırmış, karşılaştıkları yaylım ateşi sebebiyle ilerleyememişlerdi.⁷⁷ Neticede çok sayıda kayıp verilmesine rağmen herhangi bir ilerleme kaydedilememişti. Tayyar Paşa ise Sincar Dağı'ndan ayrıldıktan birkaç gün sonra hayatını kaybetti.⁷⁸

Musul Eyaleti, 1848 yılından itibaren Tanzimat'ın uygulandığı eyaletler arasına dahil edildi, Sincar yeni idari düzende Musul Eyaleti'ne bağlı bir nahiye oldu. Hükümet buraya atanacak müdürün, bölgenin önde gelenlerinden dirayetli birinin olmasını istemişti. Bu kişinin yolsuzluklara bulaşmamış olması ve kendisine güvenilir kefiller bulması gerekiyordu. Bu konuda oldukça hassas olan hükümet, kötü yönetim sebebiyle ortaya çıkacak zararların müdürün atanmasına vesile olan kişiden tazmin edilmesine karar vermişti.⁷⁹ Tanzimat uygulamalarından sonra, hatta Hafız Paşa'nın seferinden itibaren Osmanlı yönetiminin Sincarlı Yezîdilere bakış açısının adım adım değiştiği anlaşılmaktadır. Bu nedenledir ki hükümet Yezîdilerin korunması için talimatlar göndermiş, bu konuda yetkililere uyarılarda bulunmuştu.

74 Guest, *a.g.e.*, s. 172.

75 BOA. I. MVL., 83/1670-6, 3.Za.1262 (23 Ekim 1846).

76 Guest, *a.g.e.*, s. 179.

77 Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 215-222.

78 BOA. A.MKT., 56/32, 15.Za.1261 (15 Kasım 1845).

79 BOA. I. MVL., 223/7580, 17.M.1268 (12 Kasım 1851).

1849 yılı başında Musul Meclisi, hükümetin ikazını müteakiben bir mazbata hazırlamış, Yezidîlerin her bakımdan güvende olduğunu, onlarla diğer Osmanlı tebaası arasında herhangi bir ayırım yapılmadığını İstanbul'a bildirmişti.⁸⁰

19. yüzyılın ortasına gelindiğinde Sincarlılar artık kervanlara saldırmalarıyla değil, Osmanlı yönetiminin onları askere almak istemesiyle ve kendi aralarındaki kavgalar sebebiyle resmî yazışmalara konu oldular. Nitekim bu dönemde Mirkanlılar kuzeydeki aşiretlerle ve komşu köy Bukra ile savaş halindeydi. Bukralılar bitişiklerindeki Yusufalılarla, Yusufalılar ise komşularıyla düşmandılar. Ayrıca dağın güneyinde bulunan Sakiniye köylülerinin kuzeydeki köylülerle araları bozuktu. Diğer taraftan Osmanlı yönetimi, adım adım İmparatorluktan kopmaya başlayan gayrimüslim halklara tanınan hakları Yezidîlere vermemişti. Özellikle yüzyılın ikinci yarısından sonra yetkililer Yezidîlere Sünni inancını benimsetmeyi amaçlamış ve onları hiçbir zaman ayrı bir dinî grup olarak tanımak istememişlerdi.⁸¹

Sonuç

19. yüzyılın ilk yarısında, hükümetin Sincar'ı kontrol altına almaya yönelik siyaseti kısmen de olsa başarılı oldu. Kervanlara yönelik saldırılar olabildiğince sınırlandırılmış, ticaret yolları daha güvenli hale gelmişti. Hükümet muhtemelen ilk kez Sincar'da daimî memurlar istihdam etmişti. Böylece elleri kolları bağlanan Sincarlılar soygunlardan elde etmiş oldukları gelirlerden mahrum kalmışlardı. Bunun yanında, vergiye bağlanmış olmaları onlara vurulan ayrı bir ekonomik darbe anlamına gelmekteydi. Aslında hükümetin bölgede varlığını tedricen güçlendirmesi Sincarlıların kendi içlerindeki düzenin bozulmasına da yol açmıştı. Bu sebeple olacak ki dağda sınırlı kaynaklara sahip olan Sincarlıların kendi aralarındaki çatışmalar artmıştı.

Sincarlıların ehlikitap kabul edilmemeleri, onların devlet otoritesini tanımayan diğer unsurlara göre daha farklı muamele görmelerine yol açmıştı. Bunun en güzel örneğini Hafız Paşa'nın Sincar ve ardından Telafer'e düzenlediği seferlerde görmek mümkündür. Hafız Paşa kendine direnen Telaferlilerin mallarına el koymuş ve gençlerini askere almıştı. Ama karşı koyan Sincarlıların hem mallarına el koymuş hem de çoluk çocuklarını ganimet olarak askerler arasında paylaştırmıştı. Ancak Hafız Paşa'yla birlikte Osmanlı yöne-

80 BOA. A.MKT., 170/12, 27.S.1265 (22 Ocak 1849).

81 Yezidîlerin askerlik meselesi, yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı yönetimi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Edip Gölbaş, "Heretik Aşiretler ve II. Abdülhamid Rejimi: Zorunlu Askerlik Meselesi ve İhtida Siyaseti Odağında Yezidîler ve Osmanlı İdaresi", *Tarih ve Toplum*, 9, Güz 2009. Sincarlıların aralarındaki düşmanlıkların ayrıntıları için bkz. Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 96-111. Ayrıca bkz. Yalçın Çakmak, *Sultanın Kızılbaşları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019, s. 121-124.

timinin Yezîdîlere karşı tavırlarında olumlu manada ciddi değişimler oldu. 19. yüzyılın başında bölgedeki yetkililer hükümete, Sincarlıların öldürölme-leri veya zorla din değiştirmeleri gibi tavsiyelerde bulunurken, Hafız Paşa ve ardılları vergi ve güvenlik meseleleriyle ilgilendiler, Yezîdîlerin dinlerini ya-şamalarını, kültürel özelliklerini sürdürmelerini engelleyecek herhangi bir tedbir almadılar.

Tanzimat uygulamalarının Musul'da hayata geçirilmesi sonrasında hükü- met Sincarlı Yezîdîlerin durumuyla daha yakından ilgilenmeye başladı. Bu nedenledir ki Sincar'a atanacak müdürün güvenilir ve işinin ehli olması için bölgedeki yetkililer uyarıldı. Yüzyılın başında yetkililerle iletişime bile geç- meyen ve hükümetçe yok sayılan Sincarlılar artık şikâyetlerini İstanbul'a ka- dar iletebiliyordu. Bu sebeptendir ki Tayyar Paşa göreve atandıktan hemen sonra Yezîdîlerin şikâyetlerini dinlemek için bizzat Sincar Dağı'na kadar gitti. Ayrıca 1849 yılından itibaren Sincarlıların askere alınma girişimi bile hükü- metin tutumunun ne denli değiştiğini açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla 19. yüzyılın ilk yarısında Sincarlı Yezîdîlerin devletin nazarında eşkıyalıktan tebaalığa doğru bir değişim sürecinden geçtikleri söylenebilir.

Tanzimat'tan Tunceli Kanunu'na Kadar Dersim'de Eşkîyalık Sorunu

MEHMET YILDIRIM

Dersim'deki¹ şekâvet, kendine özgü bir tarz ve güdüyle yüzyıllarca devam ettiğinden dolayı, bu çalışmada sorunun kaynakları uzun bir periyotta ele alınmış, fakat daha çok 19. yüzyıl başından 1935 yılına kadar geçen süreçte meydana gelen gelişmelerden örnekler verilerek konu tartışılmıştır.

Dersim'de eşkıyalığın sosyal ve iktisadi boyutları

Eşkîyalığın farklı tanımları olmakla beraber² Dersim'deki eşkıyalık daha çok “kapitalizm öncesi üretim modellerinde ortaya çıkan direnme ve muhalefet”³ tanımına denk düşmekte ve “şakî/bâgî” fiillerinden öte, çok boyutlu bir nitelik taşımaktaydı. Genellikle bireyin veya küçük bir grubun gerçekleştirdiği “yol kesme”, “haydutluk”, “azgınlık” gibi fiilleri niteleyen “şakî/bâgî”lik, her daim ve her bölgede olduğu gibi Dersim'de de görülmüştür. Fakat devletin nazarında Dersim'i “şekâvet yuvası” yapan fiil(ler), bireyselden ziyade toplumsal ve coğrafik temelli sistematik fiillerdi. Bu fiiller devletin coğrafya ve toplum üzerinde tam denetim sağlayamamasının sonucuydu ve yüzyıllar boyunca sürmekteydi. Dolayısıyla sistematik, kalıcı ve devletin deyimiyle

1 Dersim olarak tanımlayabileceğimiz muayyen bir bölge söz konusu değildir. 1847 öncesinde Thujik/Ducik Dağı'ndan müstenit “Ducik Yurdu” olarak bilinen “sorunlu” bölge 1847 sonrasında geniş bir coğrafyayı kapsayan ve idari bir yapılanma olan Dersim Sancağı içinde kalmıştır. Bu makalede bahsi geçen ve şekâvetle anılan Dersim, Çarsacak dışında kalıp Kızılbaş aşiretlerin yaşadığı ve bugün Tunceli sınırları içinde kalan dağlık bölgedir.

2 Eşkîyalık hakkında detaylı bir tartışma için bkz. Esra Yakut, “Osmanlı Hukukunda Bir Suç Olarak Eşkîyalık ve Cezalandırılması”, *Kebikeç*, 33, s. 21-34.

3 Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkîyalar*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 10.

“çıban”⁴ haline gelen Dersim’deki şekâvet, bireysel eşkıyalık kaynaklı değil, merkezî otorite ve onun mutî tebaası tarafından *öteki* olarak görülen, kendisi de merkezî otoriteye ve onun mutî tebaasına *öteki* gözüyle bakan, bu manada devletin otoritesini her fırsatta ihlal ve reddeden, özgün coğrafik şartlardan ve tarihsel inanç farklılığından beslenen, toplumsal bir şekâvetti. Örneğin 1934 tarihli I. Umum Müfettişlik raporuna bakıldığında Dersim dışındaki Doğu ve Güneydoğu vilayetlerinin hemen tamamında çetelerin isimleri ve faaliyetleri raporlanmışken, Dersim’de hiçbir çete faaliyetinin olmadığı fakat Dersim’in toplumsal olarak suçlandığını görüyoruz. Söz konusu raporda yapılan Dersim’e dair değerlendirmeleri şu şekilde özetleyebiliriz: Dersim aşiretleri, çevre beldelere yağmaya gidip bunu bir geçim aracı haline getirmişlerdir, fakat bu hareketlerinde hükümete karşı bir girişim (isyan) söz konusu değildir. İçlerinde Kürtçülük propagandası amacıyla giden casuslar olduğu haberleri alınsa da, bu konuda sıhhatli haberler almak pek mümkün değildir ama Kürtçülük akımından uzak oldukları söylenebilir. Dersimliler son zamanlarda –lafta da olsa– Türk olduklarını söyleyerek kendilerini diğer Sünni Zaza ve Kürtlerden ayrı tutmaktadırlar. Dersimlileri devlete karşı örgütleyenler daha çok Sivas ve Malatya seyitleridir.⁵

Dersim’de yüzyıllardır süren “otoritenin denetimine girmekten kaçınma” tavrının “isyan” kavramıyla açıklanamayacağı açıktır. İsyan, kurulu bir düzen ve otorite altındayken başkaldırını ifade eder. Oysa Dersim, düzene eklemelenemeyen bir ada konumundadır. Cumhuriyet’in, önemli gazetecilerinden olup, bizzat Dersim’i gezmiş ve 1931 yılında “*Derebeyi ve Dersim*” isimli kitabı yazan Naşit Hakkı 1937 tarihli bir mülakatta şunları söylemişti:

Osmanoğulları’nın kurduğu genç devlet, Dersim’e komşu olduğu zaman, buraları müthiş bir Kızılbaşlığın tesiri altındaydı. Dersim, on beşinci milat asrında Fatih Sultan Mehmet’e takdim edildi. Fakat Dersim Osmanlı Devleti’nden bihaber, Osmanlı Devleti de Dersim’e lakayt idi. Yavuz Selim Acem Şahı ile Çaldıran’da çarpışmağa giderken, bu Kızılbaş dağlarını titretmeden geçmedi. O günden beri Dersim bizim har(i) tamıza dahildir. Fakat kapısını misilsiz bir inatla içerden kilitlemiştir.⁶

Gazetenin aynı sayısında manşetten verilen “Dersim’de bir isyan olmadığı fakat bir medenileştirmek ve kurtarmak hareketinin olduğu” ibaresi de Dersim’deki askerî harekâtın bir fethetme ve sisteme ekleme hareketi ol-

4 Bölgeye dair “çıban, yara, leke, sivilce” gibi kavramların kullanımına dair bkz. Yalçın Çakmak, *Sultanın Kızılbaşları, II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019, s. 393.

5 BCA, 30-10-0/69-157-25 / Dosya Ek. 77 A.

6 Naşit Hakkı (Uluğ), *Haber Gazetesi*, 18 Haziran 1937, s. 7.

duğunun özetiydi.⁷ 1937’de Elâzığ’da tutuklu bulunan Dersim aşiret reisleri hakkında iddianame hazırlayan savcı da Dersimliler için “asırlardan beri hükümet nüfuzundan hariç yaşamış, kanun kuvvetiyle karşı karşıya gelmemiş bir muhitte” ifadesini kullanmıştı.⁸ Dolayısıyla Dersim’deki şekâvet, asırlardır devlete direnen bir muhitteki toplumun kısmen itaatsizlikten kısmen de zaruretten kaynaklı yağma faaliyetlerinin zaman içinde sürekli hale gelerek bir yaşam modeline dönüşmesiydi.

Genel hatlarıyla Dersim’deki şekâveti, içeriye ve dışarıya şekâvet olarak ikiye ayırabiliriz. İç şekâvet, aşiretlerin birbirleriyle çekişmesi neticesinde oluşan ve kaynağı daha ziyade ekonomik yetersizliğe dayanan şekâvetti. İç şekâvet devlet açısından sorun teşkil etmiyordu. Aksine, *öteki* olan Dersim aşiretlerinin birbirleriyle çatışması ve birbirlerini yıpratması devlet açısından arzu edilen bir durumdu. Hatta devlet bazen aşiretleri birbirine karşı kışkırtarak iç kavgaların devamını da teşvik ediyordu.⁹ Dersim’de yıllarca süren çok sayıda aşiret kavgasında onlarca insan hayatını kaybettiği halde, devletin bu kavgalara seyirci kaldığını görüyoruz. Taraflardan biri, devlete müracaat etmediği sürece devlet yetkilileri aşiretler arasındaki sorunlara müdahil olmuyordu. Ne zaman ki aşiretlerin saldırısı Dersim’in dış çeperine yani Sünni ve mutî kesimlere veya devlet organlarına yöneliyor devlet o zaman harekete geçiyordu. Bu çalışmada daha çok dışarıya şekâvetin sebepleri ve boyutlarını üzerinde durulmuştur.

Dersim’de eşkıyalığın toplumsal ve mekânsal zemini

Çaldıran Savaşı (1514) sonrası Osmanlı’nın Doğu Anadolu’da tam olarak hâkimiyet tesis edemediği yerlerin başında bugün Tunceli ili sınırları içinde kalan ve Osmanlı’nın *Ducık Yurdu* dediği iç Dersim geliyordu. Bu bölge çok sarp ve derin vadilerle bölündüğü için devletin, cebren aşiretleri itaate mec-

7 *Haber Gazetesi*, 18 Haziran 1937, s. 1.

8 *Son Telgraf*, 24 Ekim 1937, s. 2.

9 1934 yılında Elâzığ vilayetinden İçişleri Bakanlığı’na yazılan şifreli raporda: “Bilhassa Kureyşanlılar tekrar Seyit Rıza aleyhine tahrik etmek mecburiyet ve faidelerini duyuyorum,” ifadeleleri dikkate değerdir. (BCA, 30-10-0-0-110-742-1, Dosya Ek. 96A/45). Yerel anlatımlardan şu örnekleri verebiliriz: 1930’lu yılların başında Alan aşireti ile Demenan aşireti kan davalıdır. Alanların Uşeno Mozık lakaplı ünlü bir silahşoru vardır. Uşen (Hüseyin), Demenanlardan çok sayıda kişiyi vurmuştur. Mazgirt Bölük Komutanı Yüzbaşı Burhan Bey bir gün Gömemiş köyüne gelir, Uşen’i davet eder ve kendisinden, karşıdaki nişangâha iki el ateş etmesini ister. Nişangâhı başarıyla vuran Uşen’i tebrik eder ve geri köyüne yollar (köyün yaşlılarının anlatımından). Yine 1915 yılında Kırğan aşireti üzerine yapılan askerî harekâtta tutuklanıp Hozat’ta hapsedilen Kırğanlı Selman Ağa’yı dönemin Elâzığ Valisi Sağıroğlu Sabit Bey, Seyit Rıza’ya ve aşiretine saldırmaması ve 1915 askerî harekâtında vurulan Kırğanlı Süleyman Ağa’nın öcünü alması karşılığında salıverir. Bunun üzerine Selman Ağa, Seyit Rıza’nın yeğenlerini katleder ve iki aşiret arasında kan davası başlar (Süleyman Karataş ile kişisel görüşme, 2006, Askisor Köyü).

bur bırakması oldukça zordu. Coğrafi şartlara dair üç farklı devlet görevlisinin farklı tarihlerdeki şu tespitleri durumu izah etmeye yeterli olacaktır:

Maden-i Hümayun civarındaki Desimlu ve Şeyh Hasanlu Ekradının yerleşik oldukları Ducik (Tujik) Dağı denilen yer, etrafı yirmi günde ancak geçilebilen, taşlı ve çetin yolları olan, ormanlık ve tehlikeli bölgedir. Öncesini bilememsem de yüz senedir valilerin eli buraya ulaşamamış, alınan tedbirler hep eksik kalmıştır.¹⁰

Bu ormanlar (Koç Uşağı bölgesi ormanları) Allah bilir ki insanın girmesi imkânsız olduğu gibi, bu Ekradın şimdiye değin yaptığı tüm kötülüklerin de bulundukları coğrafyadan ileri geldiği anlaşılmaktadır.¹¹

Altmış seneden beri hükümetin hiçbir tesiri altında bulunmayan ve içlerine hiçbir hükümet memuru girememiş ve asker ayak basmamış olan Haydaranlı Aşireti, etrafı her taraftan gayet sarp ve dik kayalıkla (...) ¹²

Ducik Yurdu'nun tarıma elverişsiz olması bölgede bir toprak rejiminin uygulanmasını mümkün kılmıyordu. Bölgede küçükbaş hayvan dışında devletin/sipahinin el koyabileceği bir artı ürün söz konusu olmadığı için devlet bölgenin fethedilerek tamamen denetim altına alınması için güçlü bir irade göstermiyordu. Her ne kadar bölge tahrir defterlerinde kayıtlı olup vergilerin toplanma işi mültezimlere ihale edilmiş olsa da, vergiler hiçbir zaman tam olarak toplanamıyor ve sayımlar sağlıklı yapılamıyordu. Yüzyıllar içinde bölgenin nüfusu arttıkça kaynaklar yetersiz kalmış, bunun sonucu olarak hem iç sorunlar artmış hem de aşiretlerin merkezî otoriteye karşı itaatsizliği devam etmiştir. Aşiretler devletin topladığı vergileri bir yükümlülük olarak değil, bir gasp olarak görüyordu. 1916'da Dersim'de çıkan isyana öncülük eden Ali Gah'ın daha önce bir tahsildarı soyarken söylemiş olduğu "Yeter bu kadar topladığınız, biraz da biz toplayalım," sözü, devlete bakışı özetlemek bakımından çarpıcı bir örnektir.¹³ Yüzyıllar boyunca *celâli* kalmış bir toplumun Tanzimat'tan sonra gerçek anlamda tanıştığı devletin herhangi bir hizmet sunmadan yalnızca vergi ve asker talep etmesine mukabil söz konusu vergiyi gasp olarak görmesi gayet normaldi. Aşiretler mecbur kalmadıkça vergi ödemek istemiyordu. Bu celâli halin diğer Alevi bölgelerine kıyasla Ducik/Dersim Bölgesi'nde Cumhuriyet'e kadar devam etmesi yukarıda ifa-

10 Darendeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyaname*, İstanbul, Kitabevi, 2009, s. 17. Yusuf Ziya Paşa'ya (?/1817) ait olan bu hatıratın 1810 yılından önce yazıldığını tahmin etmekteyiz. Haturatın dili ağır ve anlaşılması güç olduğu için yukarıda verilen alıntı mealen sadeleştirilerek verildi.

11 Mehmet Yıldırım, "Diyarbakır Valisinin 1835 Tarihinde Ovacık Üzerine Seferi", *Munzur Dergisi*, 16/42, s. 47-71.

12 BOA, BEO. 3641/273029.

13 Fahri Doğan ile kişisel görüşme, 2016; Baki ile kişisel görüşme, 2009.

de ettiğimiz gibi coğrafyanın sonucuydu. Aşiretler coğrafyaya güvencikleri için direnmeye devam ediyorlardı. 1932 yılında I. Umum Müfettişi İbrahim Tali'nin "hükümet merkezlerinden uzak aşairin daha şımarık olduğu malumdur," ifadesi durumu özetlemekteydi.¹⁴ Askisor köyüne gelen vergi tahsildarının tüm hayvanların sayımını tam olarak yapmak istemesi üzerine Nes(imi) isimli köylünün tahsildara "Çüya deste mide niyade, koe pee mide niade / Elimdeki sopaya bak, arımdaki dağa bak," demesi coğrafyanın verdiği özgüveni açıklayan güzel bir örnektir.¹⁵ Hal böyle olunca devlet yetkilileri bir türlü fethedemedikleri bölgenin ahalisi için Kızılbaş-ı *bed-ma'âş*, *hâricî mezheb*, *fitne ve fesâd*, *kabail-i vahşiye ve galize*, *aşair-i bağıyye ve vahşiye*, *hubs-ı cibilletleri* (kötü yaratılış) *iktizâsı üzre* sıfatlarını bolca kullanıyorlardı.¹⁶ Hatta 1937 yılında bile gazetelerde Dersimliler için "vahşiler", "kan içiciler" ifadelerine rastlanmaktaydı.¹⁷

Tanzimat öncesinde bölgeye dair tüm fermanlarda ötekileştirici ve aşağılayıcı bir dilin kullanıldığını, Tanzimat sonrasında ise üslupta değişme olsa bile temel yaklaşımın değişmediğini, dolayısıyla bireysel değil toplumsal bir hedef almanın (nitelemenin) söz konusu olduğunu görüyoruz. Tanzimat öncesinde sorunun kökten halli için aşiretlerin Rakka'ya sürgün edilmeleleri gerektiği sıklıkla ifade edilirken, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar geçen süreçte daha çok "tashih-i itikat", "medenileştirme" söylemi ön plandadır.¹⁸ Cumhuriyet döneminde ise inanç vurgusuna "Türkleştirme" söylemi ikame edilerek, "medenileştirme" amaçlandı.

Ducik Yurdu'nun fethi çabası ve buna direnme mücadelesi Osmanlı'yla aşiretleri karşıt şekilde konumlandırmıştı. Yaklaşık 400 yıl süren bu karşıtlık ilişkisini ne yazık ki sadece bir tarafın yani devletin resmî belgelerinden okumaktayız. Karşıtlığın direnen taraftaki algı ve bakışına dair son 50 yılda derlenen sözlü anlatımlar dışında hiçbir kaynağa sahip değiliz. Sözlü anlatımların ise 150 yıldan daha uzun süre doğru ve eksiksiz aktarılması mümkün gözükmemektedir. Örneğin 18. yüzyıl başındaki İran-Osmanlı Savaşı'nda esir düşen İranlıları, Şeyh Hasanlı Aşireti Şakak Nahiyesini basarak geri almış ve götürüp İran'a teslim etmişti.¹⁹ Olayı ancak bu müdahaleyi "şekâvet" ola-

14 BCA, 30-10-0-0/110-741-4. Ek.96A.

15 Süleyman Karataş ile kişisel görüşme, 2006.

16 Bu minvalde onlarca ferman söz konusudur. Örnek olarak bkz. BOA, C.DH. 76/3766. Ayrıca bkz. Cihangir Gündoğdu ve Vural Genç, *Dersim'de Osmanlı Siyaseti*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013.

17 Taha Baran, *1937-1938 Yılları Arasında Basında Dersim*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 161.

18 Ayrıntılı bilgi için bkz. Çakmak, *a.g.e.*, s. 387 vd.

19 Şeyh Hasanlıların Malatya'dan Dersim'e gelişi serüvenleri ve sonrasında bölgedeki faaliyetlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Yalçın Çakmak, "Mitik Bir Yurt' Olarak Horasan'dan Dersim'e Şeyh/Şih Hasan Aşiretleri", *Aktör, Mütefrik, Şakî: Kürt Aşiretleri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2022, s. 91-130.

rak gören devletin raporlarından öğreniyoruz. Oysa şekâvet olarak raporlara yansıyan bu tür eylemlerin gerisindeki toplumsal güdü, amaç ve motivasyonun ne olduğunu maalesef tam olarak bilemiyoruz ve sözlü hafızada da buna dair bilgilere rastlayamıyoruz. Buradaki karışıklık, Sünni iktidarın otoritesini tanımayan heterodoks unsurların (Celâlilerin) mücadelesinin damıtılmış haliydi. Devletin hâkimiyetinin zayıfladığı durumlarda yereldeki muhalif odakların hâkimiyet alanlarını genişletmeye gayret gösterecekleri muhakkaktı. Devletin zor gücünün arttığı durumda ise aşiretler uysal görünmeyi tercih ediyordu.

Ducik Yurdu'ndaki aşiretlerin hâkimiyet alanlarını genişletmeleri iki nedenle kısıtlıydı. Birincisi, aşiretler kendi aralarında birlik sağlayıp merkezi bir otorite çıkaramıyorlardı. Bunun temel nedeni, ihtiyaç fazlasının (artık ürünün) yokluğuydu.²⁰ Şayet bir tarımsal hasıla fazlası olsaydı eninde sonunda birileri bu artığa el koyacak ve otoriteyi sağlayacaktı. Gelişen ve devletleşen toplumlarda süreç artı ürüne el koyarak ve merkezîleşerek ilerlemiştir. İç Dersim'deki artı ürün yokluğu bölgedeki aşiretlerin geçim kaygısıyla başına buyruk hareket etmelerine yol açarak, servete dayalı bir hâkimiyetin –sınıfsal tabakalaşmanın– oluşmasına mâni oluyordu.²¹ Bu durum yoğun bir iç çatışmayı da beraberinde getirmişti.²² Özetle artı ürünün yokluğu servet ve otoritenin oluşmasına mâni olduğu gibi, ticaretin, ticaret burjuvazisinin, şehirleşmenin ve bunların sonucu olarak yazılı bir hukuk sisteminin doğmasına da engel oluyordu. Hukuk sisteminin ve yaptırım gücünün olmadığı bir toplumsal yapıda sorunlar her geçen gün artıyor, işlenen suçlar ise ya karşılıksız kalıyor ya da öç alma kudretine bağlı olarak kısas yoluyla karşılık buluyordu. Diğer yandan olası bir ürün fazlalığı durumunda bu fazlalığın dışsal bir kuvvet tarafından –ki bu da Osmanlı Devleti'ydi– topluma veya yerel hâkim sınıflara bırakılmayacağı da şüphesizdi. Fakat böyle bir durumda yani ürün fazlalığına devletin el koyması durumunda, üleşimden pay alan ve toplumu kontrol eden yerel aracı güçlerin/âyanların türemesi kaçınılmazdı. Dersim'de âyan vasfına sahip tek ailenin –aşağıda üzerinde durulacağı üzere– Doğu Dersim'deki Şah Hüseyin Bey ailesi olduğunu söylemek mümkündür. Bu, devlet bürokratları açısından tercih edilir bir durumdu çünkü top-

20 Mehmet Yıldırım, “Cumhuriyet Öncesi Dersim'de Üretim ve Tüketim İlişkileri”, 2. Uluslararası Dersim Sempozyumu, 20-22 Eylül 2013, *Bildiriler Kitabı*, Tunceli Üniversitesi, 2014, s. 180-193.

21 Tanzimat sonrasında hazırlanan hemen hemen tüm raporlarda Dersim'deki yokluğa ve fakirliğe vurgu yapılmış ve şekâvetin temel kaynağının yokluk olduğu vurgulanmıştır. Bazı raporlar için bkz. Gündoğdu ve Genç, *a.g.e.*

22 1921 yılında Ovacık-Lertik'te toplanan aşiret reislerine hitaben konuşan Koçgiri İsyanı'nın liderlerinden Alişir, aşiretleri birlik olmaya ve Kürdistan talebinin arkasında durmaya davet ederken Seyit Rıza “Dersim'de birlik olmaz,” diyerek bu teklife sıcak bakmıyordu. Mahmut Ak-yürekli, *Koçgiri Kırımı 1920-1921*, İstanbul, Tarih Kulübü Yayınları, 2016, s. 174.

lumun tümüyle uğraşmak yerine âyanlar vasıtasıyla toplumu kolaylıkla kontrol edebileceklerdi.²³

Ducik Yurdu'ndaki aşiretlerin hâkimiyet alanlarını genişletmelerine engel ikinci kısıtlılık ise güçlü bir devlet tarafından çevrilmiş olmalarıydı. Celâli İsyancıları sonrası Anadolu'da tekrar hâkimiyet sağlayan Osmanlı, Ducik Yurdu'nu dört bir yandan sarmış ve devlet gücünü tahkim etmişti. Dolaşısıyla dağlı aşiret(ler) özelliğinden kurtulamayan Ducik toplumunun, artı ürün veren Erzincan ve Harput ovalarına doğru hâkimiyet alanını genişletmesi mümkün değildi. Çaldıran'dan Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen 400 yıllık sürede Dersim aşiretleri ilk defa 1916 yılında hâkimiyet alanlarını genişletebileceklerini düşündükleri bir fırsatı yakaladılar. 1916 yılı başında Rus işgalini de fırsat bilerek ayaklanan Doğu Dersim aşiretleri Nazımiye, Pah, Mazgirt ve Peri kasabalarını yakarak, devletin idaresine son vermeyi ve Çarsancak'taki Türk ve Sünni beylerin hanelerini yağmalayarak arazilerine el koymayı planlamışlardı, fakat bu ayaklanma kısa sürede şiddetli şekilde bastırıldı.²⁴ Kısmen olasılıklar üzerinden giderek Ducik Yurdu'nun öznel yapısı üzerine tartışma yapmamızın amacı, bölgenin özgün durumunun anlaşılmasını sağlamaktır. Özetle bölge, 1937 yılına kadar tam olarak fethedilememiş ve devletin gözünde *öteki* olarak konumlanmış bir ada şeklinde varlığını korumuştur.²⁵

Dersim'de dışsal eşkıyalık

18. yüzyılın ilk yarısından Tanzimat'a kadar geçen yüz yılı aşkın sürede Osmanlı Devleti açısından Ducik Yurdu kaynaklı şekâvetin tehdit ettiği esas alan Keban Maden-i Hümayun gümüş işletmeleriydi. Madenlerin düzenli işleyebilmesi için odun kömürü tedarikinin aksamaması gerekiyordu. Tedarikçiler Çarsancak (Mazgirt ve Pertek) köylerinden odun kömürü temin etmekteydiler ama Mazgirt Dağları'nın kuzeyine geçtiklerinde tehlike başlıyordu. Aşiretler kendi bölgelerinden odun kömürü taşınmasına müsaade etmiyor ve sık sık kömür tedarikçilerini gasp ediyordu. Bundan dolayıdır ki devlet bürokratları defalarca aşiretlerin tedip edilmeleri ve Rakka'ya sürül-

23 Osmanlı'da çeşitli bölgelerdeki âyanların merkezî otoriteye karşı başkaldırıları için bkz. Jane Hathaway, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma*, İstanbul, Alkım Yayınları, 2010.

24 Mehmet Yıldırım, "I. Dünya Savaşı'nda Pülümür'ün İşgali ve Dersim (1915-1918)", *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/2, s. 118-149.

25 1936'ya kadar gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet idaresi, 1937'de "yasak bölge" ilan edilen İç Dersim'den asker alamamış, bölgeye okul ve resmi kurum yapamamış ve bölgeden kısmen vergi toplayabilmişti. İç Dersim vergi vermeyi reddettiği zaman devletin buraya büyük bir kuvvetle asker sevk etmekten ya da durumu sineye çekmekten başka yapabileceği bir şey yoktu. Dolayısıyla İç Dersim 1936'ya kadar tam olarak fethedilememiştir.

meleri için civardaki beylere ferman yollamıştı.²⁶ Aşiretlere karşı birçok kez harekât düzenlenmiş olmasına rağmen netice alınamamış, tehdit devam etmişti. Bu nedenle yüzyılı aşkın süre boyunca kömür sadece Çarsancak'tan ve mücavir alanlardan temin edilmiş ve Çarsancak zamanla ormansız kalmıştı. Buna karşın İç Dersim'deki meşe ormanları ise varlığını korumuştur.

Dersim'deki Kızılbaş aşiretlerin çoğu civar beldelere yapılan yağmalara az veya çok katılmaktaydı fakat bu katılım aşiretten aşirete farklılık gösteriyordu. Devletin denetimine yakın olan ve devletle ilişki düzeyi yüksek olan köylerdeki aşiretler şekâvete daha az katılırken, devletin elinin ulaşamadığı iç kısımlardaki aşiretler daha yoğun ve sistematik şekilde civar beldelere yağmaya gidiyordu. Örneğin İç Dersim'deki Haydaran ve Demenan aşiretleri ile kuzey komşuları olan Şeyh Hasanlı aşiretinin alt kolları (Kalan, Keçel ve Arslan Uşağı gibi) her yıl sistematik olarak Erzincan köylerine, bazen Erzincan'ın kuzeyindeki Sipikor Dağı'nın da kuzeyine sarkarak Gümüşhane köylerine yağmaya giderlerdi.

Batı Dersim'deki Kev, Koç, Şam, Bahtiyar ve Ab(b)asan gibi aşiretler ise Kemah'tan Çemişgezek'e kadar olan Fırat Nehri kıyılarındaki köyleri yağmalardı.²⁷ Doğu Dersim'de ise Kureyşan, Karsan, Lolan ve Areyanlar hem Bingöl sınırına hem de güneydeki Karakoçan Bölgesi'ne tecavüzde bulunurlardı. Fakat Nazımiye ve Mazgirt'e bağlı aşiretlerden ziyade Batı Dersim'deki aşiretler daha fazla yağma ve soygun yapıyorlardı. Dolayısıyla en çok şikâyet eden ahali Pertek, Çemişgezek, Eğin ve Kemah ahalisiydi.²⁸

1909'da Dersim üzerine sefer düzenleyen Müşir İbrahim Paşa, 54 aşireti ihtiva eden Dersim'in büyük bir coğrafya olduğunu ve asırlardır süren kronik bir yara haline geldiğini ifade ediyordu.²⁹ Ovacık'ta topladığı aşiret re-

26 Osmanlı arşivlerinde Tanzimat'tan önce Ducik Yurdu'nda yerleşik Şeyh Hasanlı ve Desimlu aşiretlerinin Keban Madeni'ne taşınan kömürü sekteye uğrattığına dair onlarca belge ve rapor mevcut olduğu için burada belge numarası vermeye gerek duymadık. Yalnız Rakka'ya sürgün için farklı zamanlarda gönderilen fermanlar için bkz. BOA, İE.MHH. 2/85 (H.1139); BOA, C.DH. 76/3766 (H.1255).

27 Nizamettin Özbek kendi ailesinin farklı tarihlerde nasıl soygunlara uğradığını ve Sipikor Dağı'na kadar yapılan eşkıyalığı hatıratında anlatır. Bkz. Nizamettin Özbek, *Erzincandan Kemah-tan*, Ankara, Emel Matbaacılık, 1982, s. 49-54. Eğin Ticaret Odası'nın 1931 tarihli raporuna göre sadece 1 ay zarfında Eğin'deki eşkıyalıktan dolayı 60.000 lira zarar meydana gelmiştir. *Tan Gazetesi*, 15 Haziran 1937, s. 5.

28 Gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet arşivlerinde Dersim eşkıyasının Erzincan köylerine yaptıkları baskın ve soygunlara dair yüzlerce şikâyet mevcut olduğu için burada arşiv belgelerinden örnek referanslar vermeyi gereksiz bulduk. Örnek olması açısından sadece 1928-1929 senelerinde meydana gelen onlarca soygun vakası için bkz. Jandarma Umum Komutanlığı (JUK) "Dersim" Raporu, *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik, Dersim-Sason (1934-1946)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 176-179.

29 Dersim'deki aşiret sayısı çeşitli kaynak ve raporlarda farklı verilmiştir. Örneğin 1937 Tunceli ağır ceza yargılamalarındaki iddianamede aşiret sayısı 42 olarak verilmiştir. Bunun sebebi bazı raporlarda aşiret kollarının da aşiret olarak sayılmasıdır.

Fotoğrafın altındaki açıklama: Bimennihi teâla saye-i kudret vaye-i hazret-i şehriyaride Erzincan Sancağı'na merbut Pülümür Kazası dahilinde asker-i şâhâne tarafından derdest olunan meşâhir (meşhur) eşkıyanın Ordu-yı Hümâyun fotoğrafhânesi tarafından alınan resimleridir (Kaynak: İstanbul Üniversitesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri. Link: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/779-40---0019.jpg>).

islerine “Ağalar, bu gece Dersim’in talihinin açıldığı bir gece olacak, yurdu-muz fesat ve şekâvetten artık kurtulacak,” mealinde bir nutuk vermişti. Aşiret reisleri arasında sözüne itibar edilen Seyit Kasım ise İbrahim Paşa’nın nutkuna karşılık olarak, “Bizim için yeni bir gün doğdu. Bu bir ihsan-ı Hudâ’dır, bunun kadrini bilmeliyiz, ağalar, beni dinleyiniz! Ne zamana kadar şekâvetle yaşayacağız? Bugünden itibaren o lekeyi kabul etmemeliyiz. İnşallah bundan böyle aramızdan adavet kalkar, adalet girer,” diyerek Paşa’yı desteklemişti.³⁰ Niyetler iyi ve samimi olsa da değişen bir şey olmayacaktı çünkü belirleyici olan coğrafyaydı. Bu toplantı üzerinden bir ay geçmeden Erzincan’a giden mekkâre tekrar soyuldu. 1907’den 1909 Eylül’üne kadar süren isyanda Dersimliler devletin cebrini görünce itaatkâr oluyorlar ama en

30 Hasan Hakan Ulutin, *II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Döneminde Dersim (1908-1938)*, yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2016, s. 104-106.

ufak bir fırsat yakaladıklarında tekrar şekâvete devam ediyorlardı. Dersimli, Ducik Yurdu'nda alışık olduğu üzere yaşamaya devam ettikçe şekâvet süreci ve kendisi her fırsatta devlete itaatsizlik edecekti. 1926 yılında Koç Uşağı üzerine yapılan harekâtta devletle hareket eder görünüp el altından Koç Uşağı'na yardım eden Batı Dersim aşiretleri için 1930'larda hazırlanan Jandarma raporunda şu ifadeler kullanılmıştır: "Dersimliye inanmamak esastır [...] Dersimli yalnız kuvvet önünde boyun eğer ve bu eğişte de kin ve gayz ve fırsat bekleyen hislerle mücehhez bir tiptir. Bütün bir tarih Dersimliyi böyle tanıır."³¹

Şekâvetin şekli ve çeşitleri

Yağmalar genelde yaz mevsiminde yapılırdı. Bunun başlıca sebebi Dersim'i güneyden çeviren Peri Suyu ile kuzeyden çeviren Fırat Nehri'nin yaz mevsiminde kolayca geçilebilir hale gelmesiydi. Yine yazın sürülerin meralara çıkarılması ve hasat dönemi olması da talanların artmasında önemli bir etken idi. Aşiretler kola gittiklerinde çevrelerindeki düşman aşiretlerin topraklarından geçmemeye özen gösterirdi. Eğer bir aşiretin toprağından geçerlerse o aşiret ile anlaşmaya çalışırlardı. Öncelikle aşiret içindeki silahşorlardan bir kol teşkil edilirdi. Kolun mevcudu baskın yapılan yerin durumuna göre değişmekle beraber genelde 20 civarında olurdu. Kolun başına tecrübeli bir kolbaşı geçer ve talimatları o verirdi. Baskın esnasında kolun bir kısmı, peşlerine düşecek kuvvete karşı mevzilenirken diğer bir kısmı gasp edilen hayvanları yürütmekle meşgul olurdu. Koruyucu kuvvet de ikiye ayrılır, bir kısmı geri çekilirken diğeri onu korumak maksadıyla mevzilenirdi. Gasp edilen mala kelepİR manasında "kerepul" denilirdi. Kerepul mal/hayvan aşiret içine getirildikten sonra bir kısmı –ki genelde iyi olanları– kolcular arasında paylaşılır, bir kısmı ise köylülere dağıtılırdı.³²

Dışarıya yapılan yağmalar çoğunlukla Kızılbaş köyler haricindeki Hristiyan-Ermeni veya Sünni-Türk ahalinin yaşadığı köylere yapılırdı. Yüzyıllar içinde mülksüzleşerek İç Dersim'i terk eden Ermeniler, Tanzimat döneminde daha çok Dersim'in periferisindeki Çarsancak, Çemişgezek, Eğin ve Tercan gibi bölgelerde yoğunlaşmışlardı. Buralarda yaşayan Ermeniler süre-

31 "Dersim Raporu", s. 176.

32 Bu konuda belki de istisna teşkil edecek ama ilginç bir anekdotu aktarmak isterim. Gömemiş köyünde Kekil Ç. annesinden duyduğu şu olayı anlatmaktadır: "Annem bir gün babamla tartışmış ve küserek Demenan'da Xiloz köyüne akrabalarına gitmiş. Xiloz'dayken Demenanlar bir yerden sürü gasbedip getirmişler ve bir ağıla doldurmuşlar. Köydeki kadınlar gelip ağıla girecek keçilerden birer birer seçip alıyormuş. Hese Mirze Sili birkaç defa uyarılmış 'Karışmayınız, biraz sonra ben size pay edeceğim,' diye ama kadınlar dinlememiş. Bunun üzerine sinirlenen Hese Mirze Sili silahını alıp ağıldaki davarı kurşunlamış."

li Dersimlilerin taarruzlarına maruz kalıyorlardı. Öyle ki kiliseleri dahi yağmalanmaktaydı.³³ Yağmadan korunmak için Tercan'ın Hinzori karyesindeki Ermeniler, Müslüman olmak için dahi başvuruda bulunacaklardı.³⁴ 1848'de Dersim Sancağı teşkil edilirken Mazgirt'teki Ermeniler toplu şekilde devlete dilekçe verip Dersim aşiretlerinin saldırılarına karşı asker talep etmişlerdi.³⁵ 1891 yılında Dersimliler fidye almak için Çemişgezek'te bir papazı kaçırmışlardı.³⁶ Özetle, burada tek tek veremeyeceğimiz kadar çok sayıda Ermeninin de Dersimlilerden sitem ve şikâyetleri söz konusuydu.

Bazen baskın yapılan köy civarında mukim olup Dersim aşiretleriyle ünsiyeti bulunan Kızılbaş köylerden/ailelerden yardım ve yataklık desteği sağlanırdı. 1937 öncesinde bizzat talana gitmiş olan Haydaranlı Ali O., bu talanların her yıl yapıldığını ve alışkanlık haline geldiğini, Erzincan-Tercan tarafına talana gittiklerinde güzergâhları üzerinde bulunan bazı Alevi köylerinin kendilerine yataklık ettiğini, mümkün olduğunca Alevi köylerine karışmadıklarını söylemekteydi.³⁷ Bu iddiaya rağmen yaptığımız araştırmada birçok Alevi köyünün de yağmalara maruz kaldığını gördük. Örneğin Pertek, Çemişgezek, Tercan ve Erzincan köyleri gibi farklı inanç ve kimliklerin bir arada yaşadığı beldelerdeki Aleviler de yağmaya uğramıştır. Şayet mağdur taraf güçlü bir aşirete mensup değilse devlete sığınmaktan başka çare bulamıyordu. Ama bir aşiret sınırları dahilindeyse bu durum aşiretler arası çatışmaya dönüşürdü ki yukarıda değindiğimiz gibi aşiretler arası çatışmalar “iç şekâvet” örnekleri olduğu için burada değinilmeyecektir. Örneğin Pertek yakınlarındaki Kurmeş köyü ve mezraları Alevi olduğu halde çok sık gaspa uğramıştır çünkü Kurmeşliler büyük sürülere sahipti ve kendilerini savunacak güçlü bir aşiret örgütlenmesine sahip değillerdi. Yine Tercan'ın Bardakçı köyündeki Şadılı aşiretine mensup Alevi ailelerin de malı defalarca Kalan aşireti reisi Bake Pasay (Bako Ağa) tarafından yağmalanmıştı. Hatta Bake Pasay'ın baskını idare ettiği tepeye köylüler halen “Şüya Bake Pasay/Paşazade Bako Tepesi” diyorlar. Tercan'da farklı etnik gruplar yaşadığı için tek bir aşiretin hâkimiyeti söz konusu değildi. Dolayısıyla Şadılı aşireti gibi köklü bir aşiretin mensubu olsa bile herhangi bir köy yağmaya maruz kalabilirdi. Fakat Şadıliler Tercan'da güçlü olsaydılar Dersim aşiretleri buna cüret edemezdi. Aksi halde durum aşiretler arası çatışmaya dönüşürdü. Diğer tarafta Mazgirt-Karakoçan arasında Şadıliler kalabalık olarak meskündular ve birbirleriyle

33 BOA, MVL, 1053/19 (H. 1284).

34 BOA, A.MKT.MHM., 638/32 (R.1311).

35 BOA, I.MSM., 69/2020.

36 BOA, DH.MKT., 1974/4.

37 Mehmet Yıldırım, “Dersim'in Cumhuriyet Öncesindeki Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir İnceleme”. *Dört Dağa Sığmayan Kent*, der. Ş. Gürçağ Tuna, Gözde Orhan, İstanbul, Patika Yayınları, 2013, s. 58.

dayanışma göstermekteydiler. Öyle ki Peri Suyu'nun güneyinde yerleşik ve Sünni olan Şadıliler ile Suyun kuzeyinde kalan Alevi Şadıliler daima dayanışma içindeydiler. Dersim aşiretleri bunların mallarını yağmalamak için daha organize ve daha kalabalık hareket etmek zorundaydılar. Örneğin 1917 yılında Peri Suyu'nun güneyinde olup Karakoçan'a bağlı olan Ohu nahiyesindeki Şadılilere yapılan baskına Demenan, Alan, Kureyşan ve Hıran aşiretleri birlikte katılmışlardı. Fakat iki gün süren çatışmaya rağmen aşiretler başarısız olup geri çekildiler. Bu örneklerden hareketle Dersim'deki şekâvetin zenginden alıp fakire veren "erdemli eşkıyalık"³⁸ olmadığını, baskın yapılan köyün fakir-zengin veya müslim-gayrimüslim olduğuna bakılmaksızın, herkesin malına tecavüz edildiğini söyleyebiliriz.

Yüzyıllarca süren devletin fetih ve Dersim'in direnme mücadelesi Dersim'de eşkıyalığı ve talanı bir yaşam biçimi haline getirmişti. Toplu baskınlar haricinde küçük çaplı ev soygunları da oldukça yaygındı. Örneğin Alan aşireti Kıl köyünden Khali isimli şahıs eşine seslenerek (Zazaca): "Hanım! Pişir (ketum davranma), millet yesin, budur bahar geldi, Ohu (köyü) sağ olsun, gider getiririz," diyordu.³⁹ Bu örnek anlatım, şekâvetin nasıl alışkanlık halini aldığını göstermek bakımından ilginçtir. Osmanlı ve Cumhuriyet arşivlerinde civar beldelere karşı yapılan dışsal şekâvet ve devletin memurlarına, bilhassa tahsildarlara ve postacılar karşı yapılan gasplar hususunda yüzlerce şikâyet ve rapor mevcuttur. Bu açıdan makaleyi, arşiv belgesi örnekleriyle doldurmaktan ziyade Dersim'deki şekâvetin sosyo-psikolojik ve ekonomik boyutları üzerinde durmayı uygun gördük.

Yukarıda zikredildiği üzere özellikle İç Dersim'de şekâvet bir yaşam biçimi halini almıştı ve toplumsal kahramanlıklar, rol modeller, geçmişe dair meseller, ağıtlar hep bu çerçevede üretilmiştir. Aşiretler arası çatışmalarda iyi silah kullanıp öç alan, düşmanın malını/davarını başarıyla ele geçiren kişi çabuk ünleniyor ve muteber sayılıyordu. Aynı şekilde dışarıya olan yağmalarda da operasyonu başarılı yürüten kolbaşılar daima toplumun gözdesiydi. Dersimli için dağlarda özgürce gezmek ve istediği gibi silah kullanmak onurlu bir yaşam biçimiydi. Çarsacak bölgesindeki beylerin himayesinde maraba olmak ve Sünni devlete itaat etmek hakir görülmekteydi. 1926 yılındaki Koç Uşağı Harekâtı üzerine yakılan ağıtta devlete hitaben söylenen şu mısralar söz konusu bakışı özetleyen güzel bir örnektir: "Bizim soyumuz sizin soynunuza asla boyun eğmedi."⁴⁰

38 "Erdemli eşkıyalık" veya "sosyal eşkıyalık" özellikleri ve örnekleri için bkz. Eric J. Hobsbawm, *İlkel Asiler*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, özellikle II. Bölüm; Yetkin, a.g.e., s. 22.

39 Baki Demir ile kişisel görüşme, 2015.

40 Nilüfer Saltık ve Cemal Taş, *Tertele*, İstanbul, Kalan Yayınları, 2016, s. 35.

Diğer yandan Dersim’de hayatta kalma mücadelesi herkesi silahlanmaya ve fırsat buldukça yağmaya katılmaya mecbur etmişti. Normalde bir seyit ocağı (Alevilerde dinî liderlerin bağlı olduğu örgütlenmeye *ocak* denir) mensubu olarak temel görevi dinî faaliyetleri yürütmek olan Kureyşan ocağı bile yüzyıllar içinde kalabalıklaşıp aşiret haline gelince, aşiret efradı eline silah almaya başlamış ve bilhassa kendi içinde kan davasına sürüklenmişti.⁴¹ Yine aşiretin bazı üyeleri yol keserek eşkıyalık yapmış ve aşiret zaman zaman Karakoçan ve Bingöl köylerindeki yağmalara katılmıştı. Kureyşanların Kudan kolu mümkün olduğunca silahtan uzak durarak dinî faaliyetleri sürdürmüştü. Fakat coğrafya onları bile aşiretlerle aynı kulvara sokmaya mecbur kılmıştı. 1850’lerde Mameki civarında mukim Kudanlar ile Yusufan Aşireti arasında kan davası başlamış ve yıllarca devam etmişti. Yine 1930’ların başında Türüşmek civarında mukim Kudanlardan birkaç kişi Harput’a alışverişe giden Yusufanlı iki kişinin yolunu keserek şahısları katletmiş, bunun üzerine Yusufanlar ile Kudanlar arasında yeniden kan davası başlamıştı. Yusufanlı Kamer Ağa tüm Kureyşanların birleşerek kendilerine saldıracağından endişe ettiği için 1936 yılı başında bizzat askerî karakolu kendi köyüne davet etmiş ve tarihte ilk defa Yusufan-Demenan Bölgesi’ne (Şahsig’e) karakol konuşlanmıştı. Özetle, Dersim’in coğrafı ve sosyal şartları bir seyit ocağını bile talipleriyle aynı cendereye sokmuştu.

Civar beldelerdeki artı ürüne el koyma şekli hep yağma ve talan olarak gerçekleşmiyordu. Bazı bölgelerde aşiretler devletin mutî tebaasını/reayayı kesim adı altında vergiye bağlamışlardı. Batı Dersim’deki Ovacık-Hozat aşiretleri kendilerine yakın olan mutî köyleri aralarında paylaşarak o köylerden yıllık olarak belli miktarda aynı vergi almaktaydılar. Bu, esasen vergi değil bir haraçtı. Şayet talep edilen haraç verilmezse ya reayanın hayvanı yayladan gasbedilir ya da köylere baskın düzenlenerek evleri yağmalanırdı. Bu durumda anlaşılarak haraç vermek daha güvenli bir yol olduğu için mutî ahali kesim vermeyi ehven-i şer olarak kabul ediyordu. 1893 yılında 15 kişilik bir eşkıya grubu Çemişgezek’in Başvartinik köyüne giderek “kesim” adı altında akçe talep ederken çıkan çatışmada eşkıyadan birisi öldürüldü.⁴² Yine 1905 tarihli bir raporda Dersimlilerin her sene Eğin kazası ahalisinin malını gaspettiği ve bir miktar akçe karşılığında malı iade ettikleri fakat bu sene mallarını geri almak için giden şahıslara silah çekildiği ve malın geri verilmediği belirtiliyor.⁴³ Benzer bir olayın Seyit Rıza’nın adamları nezdinde gerçekleştiğini Naşit Hakkı Uluğ da aktarmaktadır.⁴⁴

41 Kureyşanların Aliyu ve Uşenu hezbetleri arasındaki kanlı çatışmalar üzerine söylenen ağıtlar mevcuttur.

42 BOA, Y.A.HUS. 273/151.

43 BOA, DH.MKT. 1019/44.

44 Naşit Hakkı Uluğ, *Derebeyi ve Dersim*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2011, s. 51.

Bireysel çete faaliyetlerine bir örnek: Xıde Ale İsme (Hıdır Ağa)

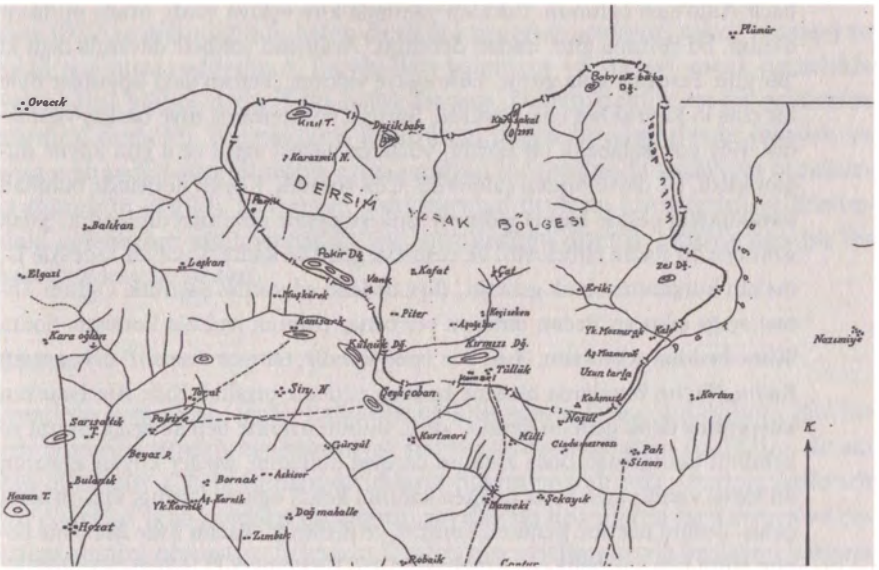
Yukarıda geniş çerçevede izah etmeye çalıştığımız gibi Dersim, bireysel çetelerin faaliyet alanından ziyade devlet açısından fethedilmesi gereken bir yurttu. Elbette bu yurda dışarıdan kaçıp gelen ve buraya sığınan suçlular da mevcuttu. Ahmet Cevdet Paşa Dersim'in bir eşkıya yuvası haline geldiğini ve etraftaki suçluların buraya kaçıp saklandıklarını söylüyor.⁴⁵ Devlet güçleri hâkim olduğu beldelerdeki suçluları takibe kısmen muktedirken, Demenan, Haydaran ve Abasan aşiretlerinin yerleşik olduğu Ducik Yurdu'na hâkim değildi. Bundan dolayıdır ki –1937'de yasak mıntıka ilan edilen– İç Dersim'e çok sayıda suçlu iltica etmişti. En son 1936 yılında Pah nahiyesine bağlı olan Körtan köyü yakınlarında bir jandarma erini öldürüp Demenan aşireti içine kaçan Ali isimli şahıs devletin tüm çabalarına rağmen teslim edilmemiş ancak 1937 yılı Ağustos ayında devlet bürokratlarının baskısı sonucu kendi akrabaları tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüştü.⁴⁶ Yine 1915 yılında Mazgirt dolaylarında bir jandarmayı öldürüp postacıyı soyan Demenanlı soyguncular gıyaben idama mahkûm oldukları halde bir türlü ele geçirilememiş; mahkûmlardan Mustafa 1917 yılında Karakoçan-Ohu baskınında, Hasan ise 1932 yılında Alan aşiretiyle çıkan çatışmada hayatını kaybetmişti. Diğer idam mahkûmu Mirza oğlu Ali ise 15 Kasım 1937'de Elâzığ'da idam edildi.

Fakat bunların hepsinden öte “sosyal eşkıyalık” veya “erdemli eşkıyalık” olarak niteleyebileceğimiz müstesna bir örnek Haydaranlı Ali oğlu Hıdır'ın (Xıde Ale İsme) çetesidir. Hıdır Ağa olarak da bilinen Xıde Ale İsme, Dersim'in en sarp ve ulaşılması güç olan noktalarından Tacinu köyünde yerleşikti. Burada kurduğu çetesinde birçok aşiretten firariler, suçlular ve silahşorlar mevcuttu. Çete elemanlarına “jebek/jeveg” denilmekteydi. Ortalama 15-20 kişilik çetesiyle İç Dersim'de şekâvet etmekten ziyade Erzincan-Tercan Bölgesi'ne talana giden Hıdır Ağa tüm Dersim'de nam yapmıştı. Kendisine sığınanları korur ve düşmanlarına teslim etmezdi. Hıdır Ağa'nın elebaşlarından Çolak Mehmet Ali (Memed Aliyo Qol) Balabanlı olup muhtelif zamanlarda 9 askeri öldürmekten aranıyordu. Mehmet Ali'nin hal ve hareketlerinden rahatsız olan Hıdır Ağa, 1932 yılında Arili aşiretiyle anlaşarak kendisini Xılbes köyünde öldürttü.⁴⁷ Hıdır Ağa her ne kadar kendisine sığınan jandarma katilini himaye etse de asla devletin memurlarına karşı silah kullanmamış, 1938'deki askerî harekâta askere kurşun atan oğluna seslene-

45 Ahmed Cevdet Paşa, *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'rûzât)*, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, Babil Kültür Yayıncılığı, 2010, s. 131.

46 Fahri Doğan ile kişisel görüşme, 2014.

47 BCA, 30-10-0/128-923-2, Ek.106.

Devletin etkisinin olmadığı ve 1937’de Yasak Bölge ilan edilen İç Dersim (işaretli alan), (BCA, 30-10-0-0/110-742-6, No: 96A/50).

rek “Onlar fakir fukara çocuğudur, ateş etme,” diyerek oğlunu uyarmıştı. 1938’de teslim olup sürgüne gönderilen Hıdır Ağa sürgün dönüşü bir süre Gömemiş köyünde kalmış, ardından yasaklar kalkınca kendi köyüne yerleşerek eceliyle vefat etmiştir.⁴⁸ Gömemiş’te iken köyün ileri geleni Mıle Hesen (Hasan Gültekin) ile Hıdır Ağa arasında geçen bir sohbetle tanık olan Haydaranlı Zeynel Açıkgöz (1920?/ 2012) ile yaptığımız sohbet şöyledir:

Z.A. – Hıdır Ağa haram yemezdi.

M.Y. – Nasıl yemezdi? Getirdiği kerepul haram değil miydi?

Z.A. – Garpten dönüştü bir gün Gömemiş’te kalabalık bir sohbette Mıle Hesen kendisine şu soruyu sordu: “Hıdır Ağa, bu milletin başına 1938’de çok işler geldi, herkes yakınlarını kaybetti fakat senin ve ailenin burnu kanamadı. Bunu neye bağlıyorsun?”

Hıdır Ağa şöyle cevap verdi:

“Ben kola giderdim ama bir yerde dört hayvan elime geçerse ikisini sahibine bırakır ikisini alırdım. Birisinin yolunu kesince üstünü arardım, dört Mecidiye çıkarsa ikisini alır ikisini bırakırdım. Mıle Hesen dedi ki: ‘Peki Garba (sürgüne) gittin, neden geri geldin? Dedi ki ‘Oğlum Ali Haydar Garpte vefat etti, mezarını yaptım, gelen geçen sorardı bu kimin mezarı? Derlerdi ki Mu-

48 Beser Çağlar ile kişisel görüşme, 2006.

hacir Xıdo'nun oğlunun. Eskiden yanımda kırk eşkiya vardı, orada muhacir oldum, bu zoruma gitti, ondan döndüm.' Ardından sohbetle devamla dedi ki 'Bir gün Tercan'a kola gittik, kırk kişiye yakınız. Tercan'daki koyunlar öyle bir cins ki kuyrukları çok büyüktü. Sürüyü yürütemeyiz diye baskın yapmadık. Köy çok kalabalık bir köydü, yüzlerce hanesi vardı ve o gün köyde düğün vardı. Üç davul birden çalıyordu. Çok susadık. Köyün ilerisinde bulunan kavaklıktaki çeşme başına gidip su içtik ve çeşme etrafında dinlendik. Şafak sökünce bir kadın elinde sitil ile çeşmeye geldi ve kadın 'İnşallah Xıde Ale İsme'nin kurşununa denk gelirsin,' diye beddua ediyordu. Şaşırdık. Oğlum Ahmet açığa çıktı ve 'Bacım biraz su ver bana,' diyerek kadınla konuştu. Sonra 'Kime beddua ediyorsun, Xıde Ale İsme kimdir, tanıyor musun?' diye sordu. Kadın, 'Bizim buralarda birisine beddua edilince inşallah Xıde Ale İsme'nin kurşununa denk gelirsin denilir,' dedi. Bunun üzerine ben de açığa çıktım ve kendimi tanıtmadan önce kadının derdini dinledim. Meğer köyün ağasının iki karısı varmış ama buna rağmen kadının kendi oğluna istediği kızı da zorla almış. Bunun üzerine kendimi tanıttım ve dedim ki 'Bacım Xıde Ale İsme benim lakin köy kalabalık, ne yapabilirim ki?' Kadın dedi ki 'Adam çiftle fişeklik ile gezer, atı siyahtır, atın alını beyazdır. Bu öğleden sonra atıyla bu yoldan geçip sağdıncını getirmeye gidecektir.' Kadına 'Sen git bize ekmek getir, gerisine karışma,' dedim. Kadın gidip bize ekmek getirdi. Bekledik ve dediği şekilde adam atıyla gelince tek mermiyle adamı alınından vurdum. Üzerine varıp silahını aldım. İşlediğim bir kusur varsa budur.' Bunun üzerine Mıle Hesen dedi ki 'Sen kusur işlememişsin, iyilik yapmışsın.' Hıdır Ağa böyle bir adamdı işte (...) Bir defa benim babam da beraber kola gitmişti. Tercan'dan seksen dolayında sığır getirdiler. Getirdikleri hayvanlardan ister sığır ister at olsun Kamer Ağa'ya mutlaka iyilerinden pay verilirirdi."

Sonuç olarak Dersim'de devletin muhatap alacağı otoritenin yokluğu, sorunlar yumağının çözümünü ve devletin tam olarak Dersim'e girişini engeliyordu. Devlet, Dersim üzerinde nüfuzlu kişilerden yararlanmak istese de tam nüfuzlu şahıslar bulmak mümkün değildi. Ocakzâde din adamları böyle bir rol oynayabilirdi ama onlar da inanç ayrılığından dolayı devlete mesafeliydiler ve devlet açısından da sorunun esas kaynağı olarak görülüyorlardı. Pülümür hanedanı ve Dersim'in en nüfuzlu ailesi olan Şah Hüseyin Bey ailesi bile Dersim aşiretleri üzerinde tam etkili değildi. Bu ailenin halka yaptığı zulme dair sürekli şikâyetler gelmesine rağmen haklarında gerekli işlem yapılmıyordu. Aksine Dersim üzerindeki nüfuzlarından yararlanma gayesiyle aile fertleri çeşitli rütbe ve makamlarla taltif ediliyordu.⁴⁹ Neticede İç Der-

49 Hüseyin Bey'in Kuzyan Müdürlüğü için bkz. BOA, MVL, 649/53; Mirimiranlık payesi için bkz. BOA, DH.MKT. 1388/58; Haydar Bey'e verilen nişan için bkz. BOA, İ.TAL. 190/1317C.

sim 1937'ye gelindiğinde halen devlete kapılarını açmıyor, asker vermeyi ve silah teslimini reddediyor, karakolları istemiyor ve vergiyi ancak pazarlıkla vereceğini bildiriyordu.⁵⁰ Bu halin devamı, Dersim'deki iç ve dış şekâvetin sürmesi demekti. Kaynakların kıt olduğu dağlık bir coğrafyada yaşayan ve dışa açılmadan sürekli nüfus artışı yaşayan bir toplumda şekâvetin olmaması mümkün değildi. İç Dersim yeni kurulan devletin karakterini ve dünyadaki gelişmeleri algılayamadığı için sürdürdüğü direniş 1938'de ağır bir felaketle sonuçlanacaktı.

Sonuç

Anadolu coğrafyası, farklı halkların ve kültürlerin istasyonu olduğu gibi tarih boyunca sürekli bir hâkimiyet kurma ve çatışma alanı özelliğine de sahip olmuştur. Güçlü imparatorlukların hâkimiyeti altında Anadolu istikrarlı bir coğrafya iken merkezî otoritenin zayıfladığı koşullarda ise kargaşa ve çatışma zemini olmuştur. Selçuklu Devleti'nin zayıflamasıyla başlayan kargaşa ve beylikler arasındaki hâkimiyet mücadelesi Yavuz Sultan Selim'in Anadolu'daki Safevî etkisini kırmasıyla yerini sükûta bırakmıştı. Osmanlı Devleti inanç temelinde yeniden dizayn edilirken Anadolu'da hâkimiyet sağlanamayan yerlerin başında Dersim coğrafyası geliyordu. Dersim'deki aşiretler büyük oranda bağımsız bir şekilde 1848 yılına kadar varlıklarını sürdürdüler. Osmanlı bürokratları fethedilemeyen bu bölgeye Tanzimat'tan önce kısmen ilgisiz kalmıştı çünkü bölge tarıma elverişli değildi. Artı ürün potansiyeline sahip olmayan bu bölgenin fethi için külfetli bir askerî harekâta girişmek ve muhtemel can kayıplarını göze almak pek de mantıklı değildi. Fakat Tanzimat sonrasında tüm aşiretlerin vergi ve asker vermesi için Doğu Anadolu'da başlatılan merkezîleşme çabaları Dersim'de de uygulandı ve Osmanlı Devleti ilk defa bölgede kısmen de olsa denetim sağlamış oldu. Buna rağmen iç ve kuzey Dersim aşiretleri, coğrafyanın da verdiği özgüvenle 1936 yılına kadar eski alışkanlıklarını ve devletin hâkimiyeti altındaki bölgelere yaptıkları talanları devam ettirdiler. Kapalı bir havza şeklindeki İç Dersim'de aşiretler zor gücünü görmedikçe Sünni iktidara itaat etmeyi, vergi ve asker vermeyi reddediyorlardı; çevreye sarkıntılığa devam ediyorlardı. Dolayısıyla Dersim'deki şekâvet, toplumsal/bölgesel bir sorun olduğu kadar, yüzyıllarca sistematik olarak devam eden ve nihayetinde 1936'da ancak son bulan bir meseleydi. Osmanlı'nın 400 yıl boyunca fethedemediği İç Dersim Cumhuriyet hükümetinin 1935 yılında çıkarttığı "Tunceli Kanunu" ile 1938'de çok kanlı bir şekilde ele geçirilerek tamamen boşaltıldı ve 10 yıldan uzun bir süre yasaklı bölge olarak kaldı.

50 Tan Gazetesi, 17 Haziran 1937, s. 7.

Literatürde şekâvet ve eşkıyalık üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır fakat Dersim'in durumu bu çalışmalardaki örneklerle uymamaktadır. Osmanlı Devleti seçkinleri kendilerine itaatsizlik eden yerel güçleri şayet cebren ızale edemiyorsa kendi yörüngelerinde tutarak ve sisteme eklemleyerek etkisiz kılmaya; şakîleri çeşitli makam, şöhet ve imtiyazlarla uysallaştırmaya çalışmaktaydı. Dersim'de çok sayıda ve birbirinden bağımsız hareket eden aşiretler yaşadığı için her şeyden önce muhatap alınacak tekil şahıslar/şakîler yoktu. Dersim'de onlarca aşiretin her bir ferdi şakî veya müstakbel şakîydi. Dolayısıyla şekâvet bireysel değil toplumsaldı. Yüzyıllarca inanç olarak özgünlüğünü ve muhalif yapısını koruyan ve esas gücünü, yaşadığı dağlık coğrafyadan alan aşiretler devletin gözünde “vahşi” birer topluluktur. Bu “vahşi” toplum her fırsatta çevre beldeleri yağmalar ve devlete vergi vermekten kaçınırdı. Öyle ki çevre beldelere yapılan talanlar adeta bir yaşam biçimini almıştı. Müslüman ve Hristiyan ayrımı gözetmeksizin çevre beldelerin hepsi Dersimlilerin hedefiydi. Talanlar insan canına kastı hedeflemeyen fakat ekonomik edinim amaçlıydı. Bazı mutî beldelerin ahalisi ani baskınlardan korunmak amacıyla aşiretlerle anlaşarak kendilerine yıllık olarak “kesim” adıyla bir vergi veriyordu. Vergi verilmediği zaman bunun bedeli yağma olarak daha ağır ödetiliyordu. Gerek Osmanlı'da gerekse Cumhuriyet'in ilk 12 yılında Dersimlilerin çevre beldelere yaptıkları talan ve soygunlara dair yüzlerce şikâyet ve vaka söz konusudur. Tüm bu tarihsel ve toplumsal koşullar göz önünde bulundurulduğunda “fetih” ve “çöreklenme” yoluyla devletleşen topluluklar örneğinin basit bir başlangıç biçimini temsil eden Dersim aşiretleri Osmanlı İmparatorluğu tarafından çevrelendiği için söz konusu devletleşme sürecine girememiş fakat kendisi de İmparatorluk tarafından tam olarak fethedilememiş ve yüzyıllarca fetih-direnme sarkacı içinde varlığını ve özgünlüğünü korumuş, kendine has özellikteki şekâveti yaşam modeli haline getirmiş olan bir topluluktur.

“Asi”, “Eşkıya” ve “Kaçakçı”: Kemalist Söylemde Kürtlüğün Üç Hali

ERCAN ÇAĞLAYAN

Giriş

Bilindiği üzere tüm egemenlerin “medenileştirme” hikâyesi, “öteki”nin yaratılmasıyla başlıyor. Son yıllarda başta sosyal antropoloji olmak üzere, birçok sosyal bilim disiplininde kullanılan “öteki” kavramı ile bir ya da daha fazla kişi, kültür ya da toplum tarafından geçmiş veya güncel ilişkiler referans alınarak sınıfsal veyahut etnik, ulusal, kültürel, dilsel ve dinsel açıdan “farklılaştırılmış” ve “ayrıştırılmış” olan kişi, grup, sınıf ve halk kastedilmektedir. Elbette “öteki”nin belirlenmesindeki başat unsur “ötekileştirme”dir. Ötekileştirmenin odağında “farklılaştırma”, “ayrıştırma”, “tanımlama” ve “tasvir etme” düşüncesi yer alıyor. Egemen kimlikler, kendilerini merkeze alarak bir kişiyi, grubu, etniyi, ulusu, kültürü ve inancı “dışarıda bırakmak” için onlar hakkında çeşitli klişeler, imgeler ve yargılar üretiyorlar.¹ Üretilen klişelerin, imgelerin ve yargıların esas gayesinin, kısaca ifade etmek gerekirse, “öteki”yi ayrıştırıp farklılaştırarak “öteki” üzerinde hegemonya kurmak yani onları “medenileştirmek” olduğu söylenebilir. “Medenileştirmek”ten, bir siyasal teritoryadaki farklı dinî, etnik ve kültürel grupların/kimliklerin “hâkim” ulusa, kimliğe ve gruba çeşitli yol ve yordamlarla dahil edilme süreci kastedilmektedir. Daha doğrudan bir ifadeyle “medenileştirme” bir siyasal coğrafyadaki “mahkûm” ulus, kimlik ve grupların, iktidarın ideolojik ve baskı aygıtlarıyla “hâkim” ulus, kimlik ve grup içerisinde eritilme sürecidir. “Öteki”nin yaratılması ve üzerinde hegemonya kurulmaya çalışılması, Antik Yunan, Roma ve modern Avrupa’da olduğu gibi hem geçmişte hem de günü-

1 Z. Nilüfer Nahya, “İmgeler ve Ötekileştirme: Cadılar, Yerliler, Avrupalılar”, *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 2011, s. 27-38.

müzde yerkürenin diğer coğrafyalarında ve toplumlarında da karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa, çok-uluslu, etnili, dilli, dinli ve kültürlü imparatorluk bakiyesi üzerine inşa edilen ulus-devletlerde bu durumun oldukça yaygın bir yöntem olduğu unutulmamalıdır.

Bu sınırlı çalışmada, birincil kaynaklar arasında yer alan arşiv belgeleri ve ulusal gazeteler referans alınarak erken Cumhuriyet dönemi (1923-1938) olarak adlandırılan dönemde Kemalist rejimin, “Cumhuriyet’in ötekisi” olarak kurgulanan ve tanımlanan Kürtler hakkında ürettiği klişeler, imgeler ve yargılardan “ası”, “eşkıya/şakî/çete” ve “kaçakçı” imgelerine odaklanılacaktır. Diğer bir anlatımla, bahse konu dönemde Kürtlerin her türlü etno-politik taleplerini içeren kalkışmalarının “eşkıya Kürtler” söylemiyle “adi bir suç”a indirgenmesi ve aynı dönemde vukua gelen sınır ihlalleri, kaçakçılık, yol kesme ve gasp gibi “adi suçlar”ın ise “Kürt eşkıyalığı”, “çetecilik” ve “kaçakçılar” şeklinde kodlanması üzerinden Kemalist söylemde Kürtlerin/Kürtlüğün temsil biçimleri gözler önüne serilecektir. İki bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde çeşitli politika ve pratiklerle ulus-devletin konsolide edildiği 1925-1938 döneminde Vilâyet-ı Şarkîye’de gerçekleşen Kürt kalkışmalarının Kemalist söylemde “şekâvet/eşkıyalık” olarak nitelendirilmesi ve bu nitelendirmeye bağlı olarak ayaklanmacıların/muhالیflerin “şakî” (eşkıya) ve “usât” (asiler) şeklinde lanse edilmesinin, ulusal basındaki ve arşiv belgelerindeki izleri takip edilecektir. Açıkçası bu ilk bölümde devletin Kürt kimliğini göz ardı ederek Kürtlerin her türlü etno-politik talebini “eşkıyalık” söylemi üzerinden “adi bir suç”a indirgemesi ele alınacaktır. İkinci bölümde ise aynı dönemde Kürt coğrafyasında meydana gelen, başta sınır ihlalleri olmak üzere, kaçakçılık, yol kesme, soygun ve gasp gibi “adi şekâvet” vakaları üzerinden Kürtlüğün “çete ve kaçakçı” şeklinde tanımlanması ve sözü edilen adi vakalar karşısında devletin ortaya koyduğu pratiklere yer verilecektir.

“Asi ve eşkıya Kürtler”: Kürt kalkışmalarının ve siyasal muhalefetinin eşkıyalığa indirgenmesi

“Bedbaht, talihsiz, günahkâr, asi” gibi manalara gelen *şakî* kelimesinin çoğulu olan eşkıya sözcüğü, Türkçede daha ziyade yol kesen ve soygun yapan anlamına gelen “haydut, harami” sözcükleri anlamında kullanılmaktadır.² Eşkıya sözcüğü, Osmanlı ve Cumhuriyet literatüründe ekseriyetle yol kesen ve soygun yapan kişi ve gruplar için kullanılmakla birlikte, hem Osmanlı’nın hem Kemalist Cumhuriyet’in kendisine karşı yapılan çeşitli siyasal muhalefeti ve kalkışmaları da “eşkıyalık” olarak adlandırmaktan imtina etmedikleri

2 Ali Bardakoglu, “Eşkıya”, *TDVİA*, cilt 11, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 463-466.

tarihin tescilindedir. Dolayısıyla “adi suçlar ve eylemler” için kullanılan “eşkiya” veyahüt “şekâvet” sözcüklerinin Osmanlı ve Cumhuriyet iktidarları-
ca siyasallaştırıldığını söylemek pekâlâ mümkündür.

Geç Osmanlı döneminden itibaren bilhassa Rumeli’de oldukça yaygın bir hal alan eşkıyalığın ortadan kaldırılması ve Osmanlı taşrasında güvenliğin sağlanması için II. Meşrutiyet döneminden itibaren çeşitli kanuni ve inzibati tedbirlerin alındığı bilinmektedir. Bu bağlamda, II. Meşrutiyet’in ilanından kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki iktidarının köylülere ve eşkıyalara yönelik bazı af yasaları çıkarması ve “eşkıyalığın ve fesadın men’i” için çeşitli –geçici– kanunlar çıkararak emniyet ve asayiş tesis etmeye çalışması bu kabildendir. Ancak tüm teşebbüslere rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti (ITC) iktidarının, eşkıyalığı tamamen ortadan kaldıramadığı da tarihi bir gerçekliktir.³ ITC iktidarı, eşkıyalığı önlemek için ciddi bir uğraş vermişse de hususen Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı süreci asker kaçaklarının da dahil olduğu eşkiya çetelerini artırdı. Bilhassa Milli Mücadele yıllarında Ege’de eşkıyalık yaygın bir hal aldı. Bahse konu dönemde çok sayıda asker firarisinin eşkıyalığa soyunması TBMM’yi, şekâveti önlemede daha ciddi tedbirler almaya sevk etti. Bunun bir gereği olarak TBMM, 18 Ekim 1923’te “İzâle-i Şekâvet Kanunu”nu kabul ederek, şakîlerle yeni bir mücadele dönemi başlattı. Kemal Yakut’un ifade ettiği üzere bu kanun, “Hükümet’in eşkiya ile mücadelede kendi güvenlik güçlerinin yanında, halkı seferber etme, halkın kendini koruma ve eşkıyalığa başvuran kişilerin birbirlerini tasfiye etmesine yasal bir çerçeve oluşturdu.”⁴ Cumhuriyet’in ilanından ve husûsen Şeyh Said Ayaklanması’ndan sonra ise eşkıyalık daha ziyade Kürt coğrafyasıyla ve Kürtlerle özdeşleşmeye başladı. Erken Cumhuriyet döneminde Kemalist rejime karşı gerçekleştirilen Kürt kalkışmaları, iktidar tarafından “şekâvet” olarak tanımlanırken bahse konu kalkışmaların liderleri de “şakî” olarak tanımlanmış ve kalkışmaların etno-politik yönü bilinçli ve sistemli bir biçimde göz ardı edilmiştir. Bu bölümde erken Cumhuriyet döneminde Şeyh Said, Ağrı, Zilan, Sason ve Derim kalkışmaları/olayları hakkında basın ve arşiv belgelerinden hareketle Kemalist söylemin inşa ettiği eşkıyalık ve isyan söylemine odaklanılacaktır.

Erken Cumhuriyet döneminde devlet söyleminde Kürtlerin varlığı genellikle inkâr ediliyordu. Devlet söyleminde Kürt kimliğinin “kategorik inkâr söylemi”ne maruz kaldığını ifade eden Mesut Yeğen, Cumhuriyet dönemi devlet söyleminde Anadolu topraklarında “kavmi mevcudiyeti tanınabilecek bir

3 ITC iktidarında eşkıyalığın önlenmesi için yapılan kanuni düzenlemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Yakut, “Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Eşkıyalığın Önlenmesine İlişkin Düzenlemeler”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 34, 2012, s. 139-148.

4 TBMM’nin eşkıyalığın önlenmesi için yaptığı yasal düzenlemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yakut, a.g.m., s. 148-158.

unsur” olarak Kürtlerin inkâr edildiğini söyleyerek bu gerçekliğe vurgu yapar.⁵ Buna karşılık isyan zamanlarında Kürtlük, “medeniyeti, modernliği ve devrimi” temsil eden Türk kimliğine karşı çıkan negatif bir “atavizm”, “vahşeti ve geriliği/gericiliği” temsil eden ve bu nedenle yok edilmesi gereken bir ethnos olarak tanımlanıyordu.⁶ Bilindiği üzere sözü edilen dönemde Kemalist Cumhuriyet’e karşı irili-ufaklı çok sayıda Kürt kalkışması gerçekleşmiştir. Aşiretlerin, tarikatların, geleneksel halk tabakalarının, aşiret reislerinin, tarikat şeyhlerinin ve milliyetçi Kürt aydınlarının yer aldığı bahse konu kalkışmalar Kemalist söylemde ekseriyetle “isyan”, “bölücülük”, “aşiret direnci”, “eşkıyalık”, “çapulculuk”, “ilkelik” ve “gericilik” gibi kavramlarla tanımlanmıştır. Şeyh Said Ayaklanması’ndan itibaren literatüre giren bu söylem, sonraki yıllarda Kürt coğrafyasında vuku bulan Ağrı, Zilan, Sason, Mutki ve Dersim gibi büyük ve geniş kalkışma ve hadiseler ile diğer küçük evsafli hadiseler için de kullanılmıştır. Yeğen’in vurguladığı üzere devlet iktidarının konsolidasyonuna karşı gösterilen ve etno-politik bir nitelik taşıyan sözü edilen toplumsal ve siyasal direnç örnekleri “aşiret direnci” ve “eşkıyalık söylemi” ile “Kürtlük mahiyeti”ni iptal etmekteydi. Dolayısıyla Kürtlerin devlet iktidarının konsolidasyonuna karşı direnci pre-modern/aşiret direnci ve eşkıyalık mukavemeti şeklinde tanımlanıyor ve sözü edilen direncin “modernlik” ve “medeniyet”e karşı gerçekleştiği ileri sürülüyordu. Açıkçası Kemalist iktidarın Kürtlerin her türlü etno-politik taleplerini de göz ardı eden ve 1920’lerin ortalarından itibaren tedavüle koyulan *eşkıya* söyleminin bütün bir Cumhuriyet tarihi boyunca dolaşımda kaldığı söylenebilir.⁷ Tam da burada Ahmet Özcan’a referansla, erken Cumhuriyet döneminde meydana gelen Kürt ayaklanmaları, Kemalist iktidar tarafından daha ziyade “eşkıyalık” adı altında “basit birer adi suç” olarak formüle edilmiş, buna karşılık inkâr edilen Kürt kimliği, “Olağanüstü durumlarda söylemsel olarak tanınmış ve mücrimleştirilmiştir.”⁸ Başka bir deyişle erken Cumhuriyet döneminde Kürt isyancılarının “siyasi suçlarını” *adileştiren* Kemalist iktidar, sonraki yıllarda doruğa ulaşan Kürt eşkıyalarının “adi suçlarını” ise *siyasallaştırmıştır*.⁹ Özetle, erken Cumhuriyet döneminde Kürt-

5 Bu gerçeklikle birlikte Yeğen’e göre devlet seçkinleri Kürt meselesini inkâr etmiyorlardı; sadece onu “eşkıyalık”, “aşiret direnci”, “ecnebi kıskırtması”, “irtica”, “iktisadi geri kalmışlık” vs. gibi söylemlerle yeniden inşa ediyorlardı. Tartışma için bkz. Mesut Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, 3. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.

6 Hamit Bozarslan, “Kürt Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi (1898-2000)”, *Milliyetçilik: Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, cilt 4, der. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 848.

7 Yeğen, *a.g.e.*, s. s. 134-149.

8 Ahmet Özcan, “Eşkıya’dan ‘Suçlu Vatandaş’a ve ‘Terörist’e Türk Ulus-Devlet Söyleminde (Kürt) Adi ve Siyasi Suçlu”, *Kıyam ve Kıtıl: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Devletin İnşası ve Kolektif Şiddet*, haz. Ümit Kurt, Güney Çeğin, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 363.

9 Ahmet Özcan, “*Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!*”: *Modern Türkiye’de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 30.

lerin etno-politik talepleri ve rejime karşı muhalefetleri tam anlamıyla bir “eşkıyalık” sorununa indirgenmiş ve isyancılar da Türk inkılabına karşı direnen “şakiler ve isyancılar” olarak tanımlanmıştır.¹⁰

Erken Cumhuriyet dönemi resmî belgelerinde ve basınında Kürt etno-politik talepleriyle ilgili olarak eşkıyalık söyleminin kullanıldığı ilk hadisenin 13 Şubat-15 Nisan 1925 tarihleri arasında meydana gelen Şeyh Said Ayaklanması olduğunu müşahade ediyoruz. Basında Şeyh Said Ayaklanması “mürteci”, “feodal” ve “yerel unsurların” “ecnebi kıskırtması” sonucu ve “dış mihrakların” yardımı ile gerçekleştirdiği bir ayaklanma şeklinde lanse ediliyor ve kamuoyuna bu şekilde servis ediliyordu.¹¹ Bu bağlamda, 1920’li yıllar boyunca Kemalist rejimin ideolojik sözcülüğünü üstlenen ve yarı resmî bir hüviyet taşıyan *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi, ayaklanmayı “Genç Hadisesi”, “Genç İsyanı” başlıklarıyla veriyor; ayaklanmanın lideri Şeyh Said’den “eşkiya reisi” ve ayaklanmacılardan da “usât” (asiler) şeklinde bahsediyordu.¹² Devletin tepesi de Şeyh Said’i “şakî”, hadiseyi “şekâvet” olarak nitelendiriyordu. 18 Şubat 1925 tarihinde Dahiliye Vekâleti bütçesinin görüşmeleri sırasında Dahiliye Vekili Cemil (Uybadin) Bey, Genç taraflarında “Şeyh Said isminde bir şakî”nin taraftarıyla “şekâvet” ilan ettiğini, ancak hükümetin aldığı ciddi tedbirler neticesinde olayın pek yakında “külliyen tenkil edileceği”ni ifade etmesi bu kabildendir.¹³ Aynı zamanda gazete, isyanı başlatanlardan ve isyana katılanlardan “dinî ve mukaddesat-ı diniyeyi siyaset ve ihtirasa alet edenler” şeklinde söz ederek, bundan böyle mevzu bahis kişilerin “hain-i vatan muamelesi görecekler[ini]” haber veriyordu.¹⁴ İlk zamanlarda olayın etnik boyutunu göz ardı eden gazete, sonraki tarihlerde ise muhtemelen Türk kamuoyunu konsolide etmek için olayın, Ermenilerin ve Nesturilerin desteğiyle “müstakil ve müşterek bir Ermenistan ve Kürdistan” gayesiyle vukua geldiğini yazıyordu.¹⁵ Gazetede Şeyh Said Ayaklanması, ağırlıklı olarak “inkılâbın karşısında irticai bir hadise” olarak ele alınmak-

10 Ahmet Asker, Emrah Yıldız, “Ezberin İnşası: Milli Mücadele ve Erken Cumhuriyet Dönemi Basınında Kürt Meselesi”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 32, 2011, s. 30.

11 Dönemin basınında Şeyh Said Ayaklanması’nın ele alınması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Deniz, *Türk Basınında Şeyh Said İsyanı*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007; Bülent Taşpınar, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Şeyh Said Ayaklanması*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2010; Emrah Yıldız, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi Örneğinde Türk Ulusal Kimliğinin İnşası Süreci (1920-1926)*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009; Aytekin Ersal, “Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi’nin Şeyh Said İsyanı’na Bakışı”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12/24, 2016, s. 57-79.

12 *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Şubat 1925.

13 *Hâkimiyet-i Milliye*, 19 Şubat 1925.

14 *Hâkimiyet-i Milliye*, 26 Şubat 1925.

15 *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Mart 1925.

la birlikte, bazı haberlerde isyanın gayesinin “Kürt/Kürdistan Krallığı”nı tesis etmek” şeklinde servis edildi.¹⁶ Özetle, erken Cumhuriyet döneminde Kemalist iktidarın eşkıyalık söylemini ilk olarak kullandığı hadisede Şeyh Said “eşkıya reisi”, ayaklanmacılar da “eşkıyalar” ve “asiler” şeklinde kodlanmakla birlikte, basında daha ziyade bu hadiseye katılanlar için “mürteci” ve “hain” nitelemesi yapıldı. Ayrıca basında isyan bölgesi “şer ve fesat yuvası”¹⁷ şeklinde tanımlanırken, bölgede yapılan operasyonlar da “bir medeniyet ve tecanüs gazvesi”¹⁸ şeklinde kavramsallaştırıldı.

Kürt kalkışmalarının Kemalist söylemde eşkıyalık olarak isimlendirilmesi, Ağrı Ayaklanmaları (1926-1930) ile Zilan (1930) Hadisesi’nde de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar Türk basınında Ağrı Ayaklanmalarının “dış düşmanlar”ın tertibiyle, “iç düşmanlar” ve “cahil Kürtler” tarafından çıkarıldığı dillendirilse de, ekseriyetle “eşkıyalık” olarak isimlendirildiği ve tanımlandığı not edilmelidir.¹⁹ Modern ve seküler bir örgüt olan Hoybun tarafından sevk ve idare edilen Ağrı Ayaklanmaları bile Kemalist söylemde “eşkıyalık” olarak tanımlanıyordu. Mesela dönemin yarı-resmî bir gazetesi hüviyetinde olan *Cumhuriyet* gazetesinde Ağrı Ayaklanması, “Türk hudutları dahilinde tek yabancı şaki kalmamıştır”, “Eşkıya Ağrı’dan inmeğe başladı” ve “Ağrı’daki eşkıya tamamen tenkil ediliyor” şeklinde sunuluyordu.²⁰ İlave olarak, basında Ağrı Ayaklanmalarına katılanlarla ilgili kolonyalist bir dil olan “zoolojik” retorik tercih ediliyor; ayaklananlar sıklıkla “hayvanlara” ve “çekirge sürüleri”ne benzetiliyor ve hadise “eşkıyalık”, “haydutluk”, “çapulculuk”, “çetecilik”, “hırsızlık” ve “yağma” gibi söylemlerle işleniyordu.²¹ Kısacası dönemin basını, Ağrı Ayaklanması’nı “eşkıyalık”, “haydutluk”, “çapulculuk” ve “hırsızlık” olarak lanse ederken Ağrı’yı “eşkıya yataklığı” ve Kürtleri ise “aşiret halinde iptidai bir kavim” şeklinde tanıtıyordu.²² Tüm bu söylenenlerle birlikte her ne kadar 3. Ağrı Ayaklanması basına ilk olarak “Kürt eşkıyasının hududumuza tecavüzü” şeklinde yansımış olsa da,²³ birkaç gün sonra hadisenin basında “adi bir şekâvet olmaktan çıkıp, siyasi bir

16 *Hâkimiyet-i Milliye*, 10 Mart 1925.

17 *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Temmuz 1925.

18 *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Mayıs 1925.

19 Ayrıntılı bilgi için bkz. Gökçen Başaran İnce, *Domatesi Çiçek Sananlar: Ağrı İsyanı ve Dersim Katliamı Örneğinde İç-Şarkiyatçılık, Erken-Cumhuriyet Basını ve Kürtler*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 34-94.

20 *Cumhuriyet*, 20 Temmuz 1930; *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1930; *Cumhuriyet*, 12 Eylül 1930.

21 Nevcihan Özbilge, *Çekirgeler, Kürtler ve Devlet: Erken Cumhuriyet Dönemine Yeniden Bakmak*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020, s. 89-117.

22 *Milliyet*, 1 Temmuz 1930; *Akşam*, 2 Temmuz 1930; *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1930; *Vakit*, 20 Ağustos 1930.

23 *Cumhuriyet*, 29 Haziran 1930.

renk al[dığı]" ve "(...) mevzii bir eşkıyalıktan veya çapulculuk olmaktan çok uzak" olduğu şeklinde yansıdığı not edilmelidir.²⁴ Ağrı Ayaklanması, Kemalist söylemde ve basında "siyasi bir renk" şeklinde ifade edildikten kısa bir süre sonra basında, Türk tayyarelerinin gökten saçtıkları ölüm parçaları ile "eşkiyayı imana getir[dikleri]"ne dair haberler yer almaya başlamıştır.²⁵

Kemalist iktidarın Ağrı için benimsediği söylemin, 1930 yılında cereyan eden Zilan Hadisesi için de geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Erciş kazası hudutları içerisinde yer alan Zilan Bölgesi'nde 1930 yazı ve sonbaharında gerçekleştirilen geniş çaplı operasyonlar basında geniş yer alıyor ve operasyonların "eşkıyalığa", "haydutluğa" ve "cehalete" karşı bir savaş olduğu dile getiriliyordu. Dönemin basını, bölgedeki sıradan halktan ve isyancılarından "asiler", "şakiler", "eşkiya döküntüleri", "eşkiya sürüleri" ve "çapulcular" olarak bahsederek onları "hayvan", "mahlûkat", "insan şeklindeki mahlûkat", "vahşi", "ayılar gibi hayvan hayatı yaşayanlar", "Afrika vahşileri ve yamyamları" olarak nitelendirmekten imtina etmiyordu.²⁶ Kuşkusuz, basında sıklıkla kullanılan bu etnosentrik ve pejoratif retorik, iç-şarkiyatçı bir perspektif olup bölgedeki operasyonları meşrulaştırma amacına matuftu. Açıkçası tek merkezde hazırlanan ve tüm ulusal basına servis edilen bu dilin gayesi, "ilkel/bedevi Kürtler"i medeniyetin sınırlarına dahil etme çabası olarak sunuluyordu.

Kemalist literatürdeki eşkıyalık söylemi, Sason Hadisesi'nde de sıklıkla karşımıza çıkıyor. Cumhuriyet Arşivi'nde, 1930'da Ağrı Harekâtı'nın başlaması üzerine Sason ve çevresinin "kaçakların ve eşkiyanın sığınağı haline geldiği" ve "harekâtı fırsat bilen bazı Sasonlu eşkiyanın" yeniden itaatsizlik yapmaya başlaması nedeniyle Sason ve çevresinde çok sayıda askerî harekâtın düzenlendiği ile ilgili çok sayıda yazışma mevcuttur. Yazışmalarda özetle, Sason ve çevresinin "eşkiya yuvası" olduğu, eşkiyanın başta vergi vermek olmak üzere devlete karşı sorumluluklarını yerine getirmediği, devlet görevlilerinin işlerini yapmasını engellediği, halka ve bilhassa yoksul köylülere baskı yaptığı ve devlet otoritesini tanımadığı belirtiliyordu. Bu sebeplerden ötürü bölgede yapılan askerî harekâtlar neticesinde "eşkiyanın imha edildiği", "eşkiyanın barındığı yerlerin tahrip edildiği", bölgenin tamamen insansız hale getirilerek boşaltıldığı ve "eşkiyaya yataklık edenlerin" Trakya'ya sürgün edilerek zorunlu iskâna tabi tutuldukları bilgisi yer alıyordu.²⁷

24 Vakit, 5 Temmuz 1930; Cumhuriyet, 15 Temmuz 1930.

25 Cumhuriyet, 16 Temmuz 1930.

26 Akşam, 27 Temmuz 1930; Cumhuriyet, 13 Temmuz 1930; Cumhuriyet, 18 Temmuz 1930; Cumhuriyet, 19 Temmuz 1930; Milliyet, 12 Temmuz 1930.

27 Bkz. Abdulaziz Kardaş, "Cumhuriyet Döneminde Sason İsyanları ve Alınan Tedbirler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 1/43, 2016, s. 49-70.

Kemalist Cumhuriyet'in eşkıyalık söylemi, tek parti döneminde Kürt muhalefetine son pratiği olan Dersim ve Dersimliler için de geçerliydi. Bu bağlamda, dönemin siyasal elitleri ve gazetecilerinin, Dersim ve Dersimlileri her daim “eşkiya” ve “asi” olarak nitelendirmekten imtina etmediğini ifade etmek gerekir. Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren devlet yetkilileri tarafından hazırlanan birçok rapor ve lahiya, Dersim'i “ıslaha muhtaç gayr-i mu-ti” bir yöre olarak ele alıyordu. Bahse konu dönemde aşiretlerin ve eşkıyalığın yurdu olarak betimlenen Dersim, “yara”, “çıban”, “sivilce” ve “leke” gibi ifadelerle tanımlanıyordu.²⁸ Dersim'e yönelik aynı pejoratif ve dışlayıcı retorik Cumhuriyet döneminde de devam etti. Kemalist siyasal elitler tarafından hazırlanan çok sayıda gizli, çok gizli ve hizmete mahsus rapor ve kitap, “çapulcuların yuvası”, “cehalet ve vahşet yuvası”, “lekeli yurt parçası” ve “hurafeler diyarı” gibi pejoratif bir retorikle tanımlanan Dersim'in “ıslah” edilmesi ve “medeniyete açılması” üzerine yoğunlaşmıştır.²⁹ Dönemin ulusal basınına ilave olarak, Elâzığ Halkevi'nin yayın organı olan *Altan* dergisinin Dersim ve Dersimliler hakkındaki yazılarında bölgede “eşkıyalığın” ve “çapulculuğun” yaygın olduğu ileri sürülüyordu. Bu yazılarda açık bir biçimde Kemalist rejimin gayesinin –kolonyalist söylemde yaygın olduğu üzere– Dersim'e “medeniyet götürmek” olduğu belirtiliyordu.³⁰ Mesela Yunus Nadi imzasıyla kaleme alınan “Tunceli vilayetimizin ıslahı ve medenileştirilmesi” başlıklı yazı bu meyandadır. Nadi, Cumhuriyet rejiminin esas gayesinin, “[y]ekpare Türk vatanında küçük bir leke olan” Dersim'in “adı gibi âdet ve an'aneleri[nin] de tarihe gömülerek” “gül gibi yaş[a]lyan bir vatan parçası” yaratmak olduğunu iddia ediyordu.³¹ Bir başka yazısında ise Nadi, “derebeyleri, seyidler ve şeyhlerin” Dersim'de inşa ettiği sistemin Abdülhamid devrinden kalma eşkıyalığa müstenid bir sistem olduğunu ve Cumhuriyet'in maksadının tenkil değil temdin [medenileştirme] olduğunu ifade ediyordu.³² Yine Asım Us tarafından *Kurun* gazetesinde yazılan yazılar, Dersim operasyonlarının gayesinin bölgeyi “medenileştirmek” olduğu iddiasını taşıyordu. Us, bir yazısında hükümetin, Tunceli'yi “memleketin diğer kısımları ile aynı medenî seviyeye getirmek için” imar ve emniyet programı başlattığını, ancak bazı “eşkiya sergerderleri” tarafından bu teşebbüsün engellendiğini yazıyordu.³³

28 Konu hakkında geniş bir döküm için bkz. Yalçın Çakmak, *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamit Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019, s. 387-400.

29 Ercan Çağlayan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 84.

30 Kuşkusuz bu söylemin en teferruatlı ve iddialı örneği Nahit Hakkı Ulug'un kaleme aldığı, *Tunceli Medeniyete Açılıyor* (İstanbul Cumhuriyet Matbaası, 1939) isimli kitabıdır.

31 *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1937.

32 *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1937.

33 *Kurun*, 18 Haziran 1937.

Özetlemek gerekirse, Taha Baran'ın işaret ettiği üzere resmî yazışmalar-daki ve basındaki “şekâvet” ve “cehalet” söylemi, diğer Kürt kalkışmalarında olduğu gibi Dersim hadiselerinde de Dersimlilerin etnik yanını basturmanın ve yeniden yorumlamanın diğer adıydı. Dönemin basın pratikleri Dersim'e bakarken Kürt direncini görmezden gelmiş, bunun yerine “eşkıyalık” ve “şekâvet” temsilleriyle yorumlamıştır. Dahası, erken Cumhuriyet basınında sıklıkla yer alan şekâvet söylemi, basın pratiklerinde “mutlak gerçek” olarak inşa ediliyordu. Açıkçası erken Cumhuriyet basını, Dersim'i “şekâvet yuvası” ve Dersimliyi de “şekâveti meslek edinen kişiler” şeklinde sunarak iç-sarkiyatçı bir söylemi konsolide etmeye çalışıyordu.³⁴

Son tahlilde, erken Cumhuriyet döneminde hem arşiv belgelerinde hem de basında Kürtler için sıklıkla kullanılan “hayvan”, “vahşi”, “ilkel”, “cahil”, “haydut” ve “eşkiya” gibi imgeler ve söylemlerin, “modern” ve “medeni” Türk ulusal kimliğinin inşası için araçsallaştırıldığı yadsınamaz bir gerçektir.³⁵ Benzer şekilde, aynı dönemde Kemalist rejime karşı gerçekleştirilen Kürt kalkışmalarının etno-politik veçhesinin, devlet katında ve basında görmezden gelindiği ve sözü edilen politik kalkışmaların ekseriyetle “eşkıyalık”la nitelendirilerek küçümsendiği müşahede edilmektedir. Nevcihan Özbilge'nin isabetli yorumuyla, Kemalist söylemde Kürt isyancılara yönelik “eşkiya” nitelemesinin, bir taraftan isyancıların kimliğini ve gayesini gizlerken, öte taraftan yeni ulusun “medeni olmayan” unsurlarına işaret edildiği açık bir biçimde vurgulanmalıdır.³⁶

“Çeteci ve kaçakçı Kürtler”: Sınır ihlalleri, kaçakçılık, yol kesme ve soygun gibi “adi eşkıyalık” vakalarının siyasallaştırılması

Bu bölümde erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Kürt bölgelerinde gerçekleşen sınır ihlalleri, kaçakçılık, yol kesme, gasp ve soygun gibi “adi eşkıyalık” veya “çetecilik” olarak adlandırılan tekil hadiseler üzerinden Kemalist rejimin “çete ve kaçakçı Kürt” söylemine odaklanılacaktır.³⁷ Bilindi-

34 Taha Baran, *1937-1938 Yılları Arasında Basında Dersim*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 135-144.

35 Özbilge, a.g.e., s. 47.

36 A.g.e., s. 46.

37 Malum olduğu üzere Suriye, Irak ve İran sınırlarında ekseriyetle Kürtler meskûn olmakla birlikte Suriye sınır boyunca Kürtlerin yanı sıra Araplar, Mahalmiler, Süryaniler, Nesturiler ve az da olsa Ermeniler yaşıyordu. Arşiv belgelerine yansıdığı kadarıyla erken Cumhuriyet döneminde Suriye sınırındaki sınır ihlallerinin Kürtler ve Arapların yanı sıra az da olsa Ermeniler ve Süryaniler tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu hususa bir örnek olarak Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın Adana'dan Başvekeâlete gönderdiği 5 Aralık 1931 tarihli raporu gösterilebilir. Kaya, daha evvel Suriye sınırında hiç Ermeni bulunmadığı hâlde son zamanlarda Türkiye'den

ği üzere çok-etnili, dinli, dilli ve kültürlü coğrafyalarda kurulan ulus-devletler, “hayalî” veya “zoraki” cemaatler olarak adlandırılan ulus inşa süreçlerinde ulusal/siyasi/teritoryal sınırlara ve bu sınırların korunmasına büyük önem atfetmektedir. Modern zamanlarda çizilen politik sınırlar ekseriyetle kurgusal olup etnik, demografik, kültürel, tarihî ve iktisadi müştereklere dayanmaktan uzaktırlar. Bundan olsa gerek, bu tip ulus-devletlerde milliyetçilik ideolojisi doğrultusunda “mütecanis” bir ulus inşasına girilmekte ve bu ulusun fertlerinin, sınırın öte yakasındaki insanlardan farklı olduğu söylemi konsolide edilmeye çalışılmaktadır. Bunun bir gereği ve neticesi olarak da sınır geçişlerinin önlenmesi ve ulusal/siyasi sınırlar dahilindeki insanların “dışarı” ile olan bütün tarihî, dinî, iktisadî, ticarî ve kültürel bağlarının/ilişkilerinin asgari düzeye çekilmesi ve en nihayetinde tamamen kesilmesi başvuru- lan yaygın bir pratiktir. Bu da politik sınırların coğrafyayı, tarihi, toplumu, kültürü ve ticareti bölen, yapay ve kurgusal inşalar olduğunu göstermektedir. Bir diğer ifadeyle politik sınırlar, devletin iktidar kurucu bir alanı olmanın yanında, geçmişi yüzyıllara dayanan yaşam pratiklerinin bölünmesi, ke-sintiye uğratılması ve ayrıştırılması demektir.³⁸

Didem Danış ve Damla Aksel’in vurguladığı gibi, sınırla ilgili güncel tartışmalar daha çok “sınır kontrolleri” ve “sınırın geçirmezliği” üzerinden ilerlese de, sınır bölgelerinde her zaman devlet kontrolünün mutlak bir biçimde sağlanamadığı da bir gereçektir. Dolayısıyla sınırların, “nadir istisnalar dışında” oldukça “geçirgen yerler” olduğu belirtilmelidir.³⁹ Arşiv belgeleri, erken Cumhuriyet döneminde sözü edilen geçirgenliğin, özellikle Kürtlerin yoğun bir biçimde yaşadığı Suriye-Irak ve İran sınırlarında olabildiğince yaygın bir hal aldığını açıkça göstermektedir. Sözü edilen üç ülkeyle olan sınırların geçirgen olması topografik, etnik, demografik, kültürel ve iktisadi nedenlerden ileri geliyordu. Bu bağlamda, Suriye sınırı hariç diğer iki ülkeyle olan sınırların dağlık ve engebeli coğrafi bir yapıya sahip olması yeni devletin sınırları çizilirken Kürtlerin 4 ülkenin sınır boylarında dağılım göstermesi, bazı

giden Ermenilerin sınır boyunca koridor oluşturdukları ve köylere doğru da yeni yeni Ermeni köyleri tesis ettiklerini belirtiyordu. Devamında Kaya, bahse konu köylerde siyasi cemiyetler teşkil edildiğini, hatta aşiretlerin ve muntazam kuvvetlerin silahlandırıldığını; bundan dolayı da sınır emniyetinin ihlal edildiğini ifade ederek, sınır güvenliğinin sağlanması için لازم gelen tedbirlerin alınmasını talep ediyordu. Kaya, Türkiye’den Suriye’ye yerleşen Ermeni ve Süryanilerin “kaçak ticareti” yaparak zenginleştiğini ifade ediyordu (BCA., 30.10/180.244.6). Bu çalışmada sadece Kürtlerle ilgili vaka örneklerine yer verileceğinden Araplar, Mahalmiler, Süryaniler, Nesturiler ve Ermenilerin gerçekleştirdiği sınır ihlallerine ve kaçakçılık vakalarına yer verilmeyecektir.

38 Ramazan Aras, *Mayın ve Kaçakçı: Türkiye-Suriye Sınıрын İnşa ve Bozma Pratikleri*, Konya, Çizgi Kitabevi, 2015, s. 26, 144.

39 Didem Danış ve Damla B. Aksel, “Sınır Yönetiminde Devlet ve Yeni İdare Biçimleri: Türkiye-Irak Sınır”, *Sınır ve Sınırdışı*, der. Didem Danış ve İbrahim Soysüren, İstanbul, NotaBene Yayınları, 2014, s. 82.

Kürt aşiretlerin üç ülkenin sınırlarının iki yanına dağılması, başta akrabalık ve evlilik olmak üzere sınır-aşırı ilişkilerin yaygın olması ve her üç ülkenin sınırlarında “kaçakçılık” olarak adlandırılan ticari faaliyetlerin devam etmesi sınırların geçirgen olmasını kolaylaştıran faktörler olarak öne çıkıyordu.

Yapay kurgular olan politik sınırları doğal olarak kontrol edemeyen iktidarlar, Hamit Bozarslan’ın yerinde ifadesiyle, sınır-aşırı ilişkileri “şekâvet” ve “ihânet” olarak adlandırmaktan imtina etmezler.⁴⁰ Türk ulus-devleti de Lozan’la çizilen politik sınırları “Hudut namustur” söylemiyle cinsiyet atfederek sınırların yasadışı yollardan ihlal edilmesini veya ulusal topraklara dair yıkıcı bir girişimde bulunulmasını “vatana tecavüz” olarak kodlamış ve bu fiili “şekâvet” ve “hiyânet” olarak adlandırmıştır. Bundan olsa gerek, devlet/iktidar çoğu zaman sınırda yaşayan insanların önceliklerine ya da gereksinimlerine karşı ilgisizdir zira asıl ilgi, sınırların ihlal edilip-edilmemesidir. Ferhat Tekin’in ifadesiyle sınırlar, devlet/iktidar açısından vurmanın veya öldürmenin meşru görülebildiği “güvenlik” hatları ya da “devlet namusu”nun ihlal edildiği çizgilerdir.⁴¹ Erken Cumhuriyet yıllarında ekseriyetle Suriye sınırı olmak üzere diğer sınırlarda da çok sayıda sınır ihlalinin yaşandığını ve devletin, bahse konu ihlalleri gerçekleştirenlere “vurma” ve “öldürme” dahil çok çeşitli yöntemlerle karşılık verdiğini belirtmek gerekir.

Kuşkusuz, Suriye’den Türkiye’ye yapılan sınır ihlallerinden ikisine karşı devletin verdiği tepkinin halen Kürtlerin toplumsal hafızasında acı bir hatıra olarak yer aldığı not edilmelidir. Olaylardan ilki, Karaköprü Hadisesi olarak kayıtlara geçen olay olup başlarında Muşlu Fesih’in bulunduğu bir grubun, Suriye’nin Derbesiye Bölgesi’nden Nusaybin’e geçerek 15 Mart 1937 tarihinde Diyarbakır-Mardin karayolu üzerindeki Karaköprü mevkiinde büyük bir soygun gerçekleştirmesidir. Bu grup, Cemilpaşazadelerden Mehmet ve Kadri ile Seyit Han’ın adamlarından oluşuyordu. Yapılan soygunda 6 kamyon, 1 otomobil, atlı ve yaya çok sayıda kişi soyularak 1.200 lira para ele geçirildi. Soyguna uğrayanlar arasında 2 jandarma subayı, 1 jandarma eri, Diyarbakır Müddei Umumi yardımcısı ve hükümet hekimi de bulunuyordu. Soygun sırasında 1 jandarma eri ile 1 sivil vatandaş, soyguncular tarafından öldürülmüştür. Olayın duyulması üzerine Diyarbakır ile Mardin’de güvenlik güçleri geniş bir operasyon başlatmışsa da soygunu yapanlar sınırı geçerek Suriye’ye dönmüşlerdir. Ancak Türkiye’nin talebiyle Fransa, soygunu gerçekleştirenleri Türkiye’ye iade etmiştir. Mardin ve Diyarbakır’da gerçekleştirilen ope-

40 Hamit Bozarslan, “Sunuş: Eşkışyalık, Toplum, Devlet ve Şiddet”, *“Ama Eşkışyalık Çağı Kapandı!”: Modern Türkiye’de Son Kürt Eşkışyalık Çağı (1950-1970)*, Ahmet Özcan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 15.

41 Ferhat Tekin, *Sosyolojik Açından Sınır: Hakkâri Örneği*, yayımlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 117-121.

11/2/1935
T.C.
DANIŞTAY VEKALETİ
Kamusal İhtisap Dairesi
S. 11
2217
T.C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ
Nevşehir Vilâyet Mahkemesi
Cm. : Kiz. Taktisi. 2.
9/12/35

I - Vilâyetler alanında usm ve ştrekli kovalamaları raporen yakalamalarına veya tepalemelerine uğur bulunsayın gâki gruplarının ve uğur suçluların ele geçirilmeleri hususunda kiz beşkarlarının çok yararlı neticeler verdiğii 933-934 Kiz nev-sâlmünde yaptırılan baskın hareketleriyle enağılmış olduğundan bu sene de haber elma işlerine çok değeri verilerek kâğıt gâkilerin ve uğur suçluların sânen sânen ve sânsız yapılmış baskın hareketleriyle sâmsklerinde yakalamaları Vilâyetlerden şhemiyetle istenmiştir .

Vilâyetlerce gindiyi kader bu yünde yapılan çelişmeler sonucunda iki asılı baskın gurbu tepelenmiş ve ilâşık cetselde arzedilen uğur suçlular yakalanmıştır .

Bilgi olarak yükes orunlarına sâmerin .

8 - Nevşehirle ve "E.H.Na.İği yükes mahkemelerine arz edilmekmiştir .

Danıştayı Vekili
S. Kaya
Hijaz
16.2.35
030 10 405 65 2

Genel neticesi neticesinde, in ilâşık gâki kâğıt ve sâmskine dâre ciz elma edilmiştir .

Mardin vilâyetinin 12/2/35 Gm.İd ve 203 sayılı yazısı
T.C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ
S. 11
2217
T.C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ
Nevşehir Vilâyet Mahkemesi
Cm. : Kiz. Taktisi. 2.
9/12/35

I - Son Cemguz hareketi sırasında iştâ gâmbri harcinde kalan ve bir çok uğur ve firarilere melce,olan Nevşehir kasabasının Ragidî köyü Mardin Saygıy sâverli Jendarme bölge tarafından 24/1/35 de gâfakla iştâ edilmek suretile basılmış ve bu baskın neticesi

Katilden ve cehren kiz bâğırmaktan uğur Ragidîli,Tahir oğlu Mehmet,Kanur oğlu Mehmet ile yine katilden uğur Ahmet Mehmet oğlu Cemur,Ahmet oğlu Seif,Osmân oğlu İbrahim ve Mâşeyin oğlu Hâşşan yakalanmışlardır . Bunlardan yakalanmışın mütes - kiz sâfretinin elinden kâğıt ve "Dür" emrine iştâ stâşeyin Hâşşan bîlbâre sâk olarak elde edilmiştir . Ayrıca 34 yol sâkelle-fiyeti kâğıt 42 ekser firar ve bakeseyi yakalanmış ve yalnız bu kâğıt 35 bâp sâkile mîsâdere olmuştur .

2 - 26/1/35 de Ragidîye civar Hîrbetav köyüne yapılan baskında; kâğıtından uğur Bâşşık köyü Mâşeyin oğlu Osman ile katilden uğur Hîrbetav köyü Mâşeyin oğlu Hâşşan yakalanmış ve bu mayında 30 ekser firar ve bakeseyi 7 yol mûkellefiyeti kâğıt 11e 2 bâp sâkile elde edilmiştir .

3 - Mâşretinin Ragidî köyü ile civarındaki faaliyetleri civar köylerinden tarafından haber alındığı için 27/1/35 de Bâşşık köyüne yapılan baskın muvaffakiyetli hiç bir netice vermiş ve yapılan aramaya raporen mâtup suçlulardan kâğıt elde edilemediği gibi sâkile dâğı bulunmamıştır .

4 - 28/1/35 de Hîrbetav köyüne yapılan baskında yalnız 5 bâp sâkile bulunarak mîsâdere olmuştur .

5 - Mâşretinin 31/1/35 de Gâmbriyâna sâvet ettiğinci arzedir .

Ciz bildirir :
8/2/35
S. Kaya
030 10 405 65 2

BCA, 30.10/105.685.2.

BCA, 30.10/105.685.3.

rasyonlar neticesinde Karaköprü soygunu ile ilgili olduğu iddia edilen 103 kişi kurşuna dizilmiş ve çok sayıda kişi de tutuklanmıştır. Hükümetin, Karaköprü Olayı'nı bahane ederek yargısız infaz yapması bölgede büyük bir infiale yol açmış ve DP döneminde olayla ilgili soruşturma açılmışsa da dosya herhangi bir neticeye kavuşturulmadan kapatılmıştır.⁴²

Sınır ihlaliyle ilgili büyük ve etkisi bugün halen devam eden diğer hadise Şeyh Abdurrahim Hadisesi'dir. Bu hadise, 1937 yılının yazında Dersim'e geçmeye çalışan Şeyh Abdurrahim ve arkadaşlarının pusuya düşürülerek öldürülmesinden ibarettir. 18 Temmuz 1937 tarihli *Tan* gazetesi, Şeyh Said'in kardeşi Şeyh Abdurrahim ve arkadaşlarının pusuya düşürülerek öldürülmesini birinci sayfadan "Fesatçı bir çete cenup hududu boyunca imha edildi" başlığıyla duyuruyordu. Habere göre "çete", "Şeyh Said'in kardeşi Şeyh Abdurrahim, Şeyh Fahri'nin kardeşi Şeyh Misbah, Liceli Kör Cemil Şeyda ve avanelerinden mürekkep" idi. Haberde, "çete"nin gayesinin çapulculuk olmadığı; "memlekete fesat sokmak", "cenub vilayetlerimizin asayişini bozmak", "Piran ve Palu taraflarında teşkilat yapmak", "masum halkı aldatmak", "asılan, tepelenen arkadaşlarının intikamını almak" ve "Dersimli Seyit

42 Karaköprü Hadisesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 99-105.

Rıza'ya yardım etmek" olduğu belirtiliyordu. Haberde, Nusaybin'den sınırı aşarak içeri giren "çete"yi Bismil kazasına bağlı Aşağı Salat köyünde Roman-ya göçmenlerinden Nasuh'un gördüğünü ve "çete" içerisinde yer alan Ziya'nın gizlice bir pusula yazarak "çetenin kimlerden müteşekkil olduğunu" ihbar ettiği yazıyordu. Yapılan ihbar sonrasında bölgeye intikal eden jandarma müfrezesi ile yaşanan çatışmada 3 "şakî"nin kaçtığı, diğer tanınmış 4 kişi olan Şeyh Abdürrahim, Şeyh Misbah, Savurlu Hüseyin ve Kör Cemil'in "tedip" edildiği, bir jandarma erinin "şehit" olduğu ve bir çavuşun da hafif yaralandığı bilgisi yer alıyordu. Aynı haberde "çete"nin içinde yer alan Muşlu Hilmi'nin, Şeyh Said aleyhinde yazı yazdığı için daha Türkiye sınırına girmeden Kör Cemil Şeyda tarafından öldürüldüğü yazıyordu.⁴³ Gazete haberinde her ne kadar Şeyh Abdurrahim ve arkadaşlarının çatışmada öldürüldüğü yazıyorsa da sözlü anlatımlar Perxane Ovası'ndaki (Deşta Perxane) buğday tarlalarının askerler tarafından yakılması sonucu Şeyh Abdurrahim ve arkadaşlarının öldürüldüğüne dikkat çeker.⁴⁴

Hiç şüphesiz, erken Cumhuriyet hükümetlerini en fazla meşgul eden konuların başında Kürt bölgelerindeki asayiş meselesi geliyordu. Bahse konu asayiş meselesinin özünü siyasal içerikli Kürt kalkışmaları oluşturmakla birlikte, aynı zamanda bölgede çok sayıda bulunan ve hükümetin "çete" ve "eşkiya" olarak adlandırdığı, halkın ise *mehkûm* dediği silahlı grupların mevcudiyeti de doğrudan asayiş mevzuuyla alakalı idi. Resmî kayıtlara göre Kürt bölgelerinde 1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca irili-ufaklı yüzlerce "çete" ve "eşkiya" grubu mevcuttu. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın tespitlerine göre Birinci Umumi Müfettişlik Teşkilatı kurulmadan evvel Şark'ta 30-40 kişilik gruplardan oluşan 100 ayrı "çete" varken, Ağrı Dağı'nda 2.000 "silahlı çete alayı" mevcuttu.⁴⁵ 1928 yılında göreve başlayan İbrahim Tali Öngören'e göre Birinci Umumi Müfettişlik Bölgesi'nde "çeşitli amaçlara hizmet eden" ve "asayiş önemli ölçüde ihlal eden" 80-90 civarında "şekâvet çetesi" bulunuyordu.⁴⁶ Dönemle ilgili teferruatlı bir çalışma yapan Hüseyin Koca da 1920'li yılların sonunda bölgede seksen ayrı "çete"nin varlığına dikkat çeker ve "çeteler"nin asıl maksatlarının "hükümetin nüfuz ve icraatını kırmak, Kürtçülüğü yaymak, dinî tahriklerde bulunmak, şapka aleyhinde propaganda yapmak ve zaman zaman da soygunlar yapmak" olduğunu ileri sürer.⁴⁷ Konu hakkında arşiv belgelerine dayalı olarak yapılan çalış-

43 Tan, 18 Temmuz 1937.

44 Bkz. <https://ilkha.com/roportaj/agabeyi-seyh-saidin-izinden-giden-bir-mucahid-seyh-abdurrahim-100840> (erişim 31 Mayıs 2021).

45 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre. IV, c. 9, İctima: 68, 22 Haziran 1932, s. 248.

46 Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu ve Güneydoğu Politikaları*, Konya, Mikro Yayınları, 1998, s. 215.

47 A.g.e., s. 219-229.

T.C. DAHLİYE VEKÂLETİ
UMUMİ İSTİSNA İDARESİ
İstanbul Kanunları
Sayı: 680

ANKARA

1. BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Ş. Ka. 19-20/9/929 Asayiş raporudur

Cevap - 229

1 - On beş mevzuatla İdare teşkilinin 16-17/9/929 da Palamun Kazım Beyine gittikleri ve 17/9/929 da Mahabeshi Mustafa aine dahil oldukları anlaşılmıştır . Palo ve Kilelen sevki olunan müfrezelerle Kayman Beyi gıvandıca müdahale yaparak Çapakırz istikametinde kapanglardır . Gıta içinde bulunan Cemil paşa sade Ekremi Dersine geçerek Seyit Rıdvanı yamına gideceği haber alınmıştır . İdare teessüf etdiklerini fikirlerinin eşkiyalık olmadığına şüphelenmektedir . Gıdette takip ediliyorlar .

2 - Karatan kırk dere yıldı yağ götüren bir kafilie kıvıyeti anlaşılmayınca eşkiya tarafından soyulmuştur . Şakiller takip ediliyorlar .

3 - Bayazidin Yendürük dağında devriyemiale müdahale eden İğdırın Gücceli kıyından kaçakçılıkla meşgul bir kişi 618 olarak yakalanmıştır .

21/9/929

Takdim
22-9-1929

J.

030 10 128 9/6 21

BCA, 30.10/128.916.24.

30000

BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

DAHLİYE VEKÂLETİNE

Karaköse 24/9/929 4500

96A
311

J. 4500 . R2:

Karaköse Raymahalâğının gıfre sureti berrovchi sir asırlomur .

Vali
Etem

Ferzende , Halit , İhsan Turi , Kır Elseyin paşa oğullarından Lehet ve Kadir'in tayyetlerinde 160 atlı ile tahriben 24/9/929 da Hangediği ve Sarıçimenen Zilân deresinde gittikleri .

2/ Sixtomon Delsar olvarında kendi köyü olan Avaride oturdugu ve İranlıların kendisine arazi ve zaire verilme hususundaki tekliflerini kabul etmediği .

3/ Toru ve avensine ait kadınların bulundukları mahalden Ovacak olvarında İran köylere civar cihaller sokulduğu ve bunların tayyare bombardmanlarında facle kordukları .

4/ Kır Elseyin paşanın oğullarından Rafi nam küçük oğlunun İran da Yusuf abdalın nezdinde olduğu ve diğer oğlu İshakın (nchsan) ettiği .

5/ İran tahsisli hudut komisyon işlerinin nezdine Hâletkânî Halit ve Toru ağılların gelerek baş altı mast komisyonla gıruçtukları ve bu misakerton on tayyare bombardmanında kendilerine yaptığı tahribat hakkında malûmat verdikleri , Generalın kendilerine hediye verdiği ve fotoğraflarını aldığı ve bu temakların hudut asayişine taalluk ettiği mevzuatla istihbar kılınmıştır .

Aslı gibidir . 3/9/929

030 10 112 753 16

BCA, 30.10/112.753.14.

malar, 1925 Şeyh Said Ayaklanması'ndan 1938 Dersim Hadisesi'ne dek olan süreçte Kürt coğrafyasında devlet seçkinlerinin “eşkiyalık”/“çetecilik” olarak adlandırdığı yüzlerce adi ve siyasi hadisenin meydana geldiğini ortaya koymaktadır.⁴⁸

Erken Cumhuriyet yıllarında Kürt illerinde çok sayıda silahlı grubun olması devletin bölgede asayiş sağlamadığı, her grubun da kendi mıntıkasında söz sahibi olduğu anlamına gelmektedir. Birinci Umum Müfettişi Hilmi Ergeneli de bu hususa işaret ederek bölgedeki çetelerin, “bölgenin asayişini” önemli ölçüde bozduklarını, ayrıca “Cumhuriyet rejimi ve inkılaplar aleyhinde propaganda yaparak halk üzerinde nüfuzlarını artırdıklarını” ifade ediyor. Ergeneli, bölgedeki “menfi propaganda”yı yapanların nüfuz sahibi bazı şahıslar, kaçakçılar, canlı hayvan tüccarları ile Irak'ta İngilizler, Suriye'de Fransızlar ve Ermeniler olduğunu; propagandacıların gayesinin mü-

48 Söz konusu dönemdeki adi ve siyasi “eşkiyalık/çetecilik” hadiseleri hakkında bkz. Resul Köse, “Cumhuriyet'in İlk On Yılında Doğu Vilayetlerinde Emniyet ve Asayiş Sağlama Faaliyetleri”, *History Studies*, 12/3, 2020, s. 1259-1292; Suna Altan, “1923-1938 Dönemi Arşiv Belgeleri Işığında Eşkiyalık Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23/2, 2018, s. 631-642.

fetişlik bölgesinde huzursuzluk çıkararak “halkı isyana teşvik etmek” olduğunu söylüyor.⁴⁹

Erken Cumhuriyet dönemindeki adi eşkıyalık vakaları veya çetecilik faaliyetleri, ekseriyetle Birinci Umumi Müfettişlik Bölgesi içerisinde yer alan Diyarbakir, Muş, Bitlis, Van, Hakkâri, Siirt, Mardin ve Urfa vilayetlerinde cereyan ediyordu. Bu durum, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Suriye-Irak ve İran sınırlarında sınır ihlallerinin, kaçakçılığın, eşkıyalık ve çetecilik vakalarının sıklıkla yaşanması anlamına geliyordu. Sözü edilen vakalar, resmî yazışmalarda ve istihbarat raporlarında çokça yer alıyordu. Mesela 1933 yılı Jandarma Teşkilatı Raporu’na göre 1926-1933 yılları arasında Kürt illerinde çok sayıda siyasi şekâvet, adi şekâvet, yol kesmek, dağa adam kaldırmak, silahlı gasp, haneye tecavüz, hayvan hırsızlığı, cebri sirkat (hırsızlık-gasp) ve katl meydana gelmişti.⁵⁰ Sınır ihlalleri, resmî yazışmalar ve raporlar dışında üst dereceli güvenlik toplantılarında da çokça tartışılıyordu. Bu bağlamda, 6-22 Aralık 1936 tarihlerinde Ankara’da yapılan Umumi Müfettişler Toplantısı’nda en çok konuşulan konulardan biri Suriye, Irak ve İran sınırlarında meydana gelen sınır ihlalleri, tutanaklara yansıdığı şekliyle “hudut tecavüzleri” idi. Toplantılarda, Türkiye’nin doğu ve güneyinde yer alan Suriye, Irak ve İran ülke sınırlarında meydana gelen sınır ihlalleri, ihlallerin sayısı ve failleri, sınır ihlallerini destekleyen ülkeler ve sınır ihlallerine karşı alınması gereken tedbirler sıklıkla tartışılıyordu. Tartışmalarda gündeme gelen konulardan biri Türkiye’den cenuba yani Suriye’ye yerleşmiş olan ve “memleket aleyhine çalışan” şahısların vatandaşlıktan çıkarılması ve hissedar oldukları mallarının satılması mevzuu olup, bu hususların Birinci Umumi Müfettişliği’nce takip edildiği belirtiliyordu.⁵¹

Kuşkusuz, erken Cumhuriyet Türkiye’sinde sınır ihlalleriyle ilgili en mühim sorun kaçakçılıktı. Ulus-devletlerin çizdiği politik sınırlarla ortaya çıkan kaçakçılık, sınırın bir tarafından öte tarafına “kanun dışı yollardan mal taşımak” şeklinde tanımlanmaktadır. Kaçakçılık, ulus-devlet öncesi dönemlerde çeşitli kişi ve gruplar arasında yapılan ticaretin ulus-devletle birlikte “ilegalleşmesi”ni ifade etmektedir. Türkiye’nin İran, Irak ve Suriye ile olan sınırları belirlenirken etnik, kültürel ve ekonomik müşterekler göz ardı edildiği için sözü edilen ülkeler arasında sınır ihlallerinin ve kaçakçılığın vaka-yı adiyeden olduğu pekâlâ söylenebilir. Bilhassa söz konusu sınırlarda yapılan kaçakçılığın çok yoğun olması Türkiye’yi, kaçakçılığı önlemek için yasal ve diplomatik teşebbüslerde bulunmaya mecbur bırak-

49 Koca, a.g.e., s. 375, 385-386.

50 BCA., 30.10/128.923.6.

51 Bkz. M. Bülent Varlık, *Umumi Müfettişler Toplantı Tutanakları - 1936*, Ankara, Dipnot Yayınları, 2010, s. 38-39, 197-208.

tığı söylenebilir. Bunun bir gereği ve neticesi olarak Cumhuriyet hükümetleri, kaçakçılığı önlemek için çeşitli yasal düzenlemeler yaptı. Bunların ilki 1927 yılında TBMM’de kabul edilen “Kaçakçılığın Men’i ve Takibi Hakkında Kanun”dur.⁵² 1126 Sayılı Kanun, 1929 yılında yeniden gözden geçirilmiş ve yeni bir yasal düzenlemeye gidilerek “Kaçakçılığın Men ve Takibi Hakkında Kanun” adıyla çıkarılmıştır.⁵³ Kaçakçılıkla ilgili yasal düzenleme son halini 1932 yılında çıkarılan “Kaçakçılığın Men ve Takibine Dair Kanun”la almıştır.⁵⁴ Ancak tüm bu yasal girişimlere rağmen kaçakçılığın hiçbir zaman tam manasıyla önlenemediğini ve günümüzde azalmış olsa da halen devam ettiğini belirtmek gerekir. Kaçakçılığın önlenmesi için sadece yasal düzenlemeler yapılmamış, aynı zamanda üst düzey bürokratlar sınır boylarında teftiş gezileri tertip ederek kaçakçılığın nedenleri ve önlenmesi için yapılması gerekenlere dair teferruatlı raporlar hazırlamışlardır. Konumuzla ilgili en mühim ve teferruatlı rapor, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya’nın Kasım-Aralık 1931’de yaptığı teftiş gezisi akabinde hazırladığı yaklaşık 30 sayfalık rapordur. Raporda, kaçakçılık ve sınır ihlallerinin iktisadi, sosyal ve siyasi nedenleri ile idari, adli ve iktisadi çözüm önerileri yer almaktadır. Rapora göre en fazla kaçakçılık Suriye ve Irak sınırlarında yapılmakta ve daha ziyade şeker, yağ, tuz, tütün, gaz, alkollü içecekler, tahıl, mensucat vb. ürünlerin kaçakçılığı yapılmaktadır. Kaçakçılığın merkezi Halep olup, kaçakçılar başta Türkiye’nin sınır vilayetleri olmak üzere Erzurum, Sivas ve Malatya’ya kadar geniş bir hinterlanda sahiptir.⁵⁵

Türkiye, güney sınırındaki sınır ihlallerinin ve kaçakçılığın yoğun olmasını, birçok nedenle birlikte Suriye’deki Fransız mandasının desteğine bağlıyordu. Umumi Müfettişler Toplantısı’nda konu ile ilgili yapılan tartışmalarda en fazla gümrük kaçakçılığının Suriye sınırında yaşandığı ifade ediliyordu. Bunun birçok nedeni olmakla birlikte temel nedeninin, Fransızların casusluk ve propaganda gayesiyle kaçakçıları kullanması ve kollaması olduğu ancak nakliye, aktarma ve sigorta ücretlerinin de kaçakçılığı artırdığı belirtiliyordu.⁵⁶ Aynı toplantıda bir rapor sunan Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen, “şekâvete sülük eden” kaçakçıları hudut boylarında “kurşunla karşılamak” veya “aylarca hapis cezasına çarptırmak” ve ailelerini, bulundukları yerlerden göçürtmek gibi cezaların kaçakçılığı azaltacağını ifade edip şöyle diyordu: “Böyle bir selahiyeti Konya valisine, Amasya valisine vermediği hiç lüzum görmüyorum. Fakat Mardin valisinde bulunması, mülkün sela-

52 *Resmî Ceride*, 10 Aralık 1927, 1126.

53 *Resmî Gazete*, 15 Haziran 1929, 1510.

54 *Resmî Gazete*, 7 Ocak 1932, 1918.

55 BCA., 30.10/180.244.6.

56 Bkz. Varlık, a.g.e., s. 41-44.

meti icabındandır.”⁵⁷ İlave olarak, Suriye sınırındaki sınır ihlalleri ve kaçakçılık, Türkiye ile Fransa’yı birçok kez karşı karşıya getirmiş ve her iki ülkeyi karşılıklı olarak germiştir. Suriye sınırındaki vakaların yoğunluğu ve Fransa’nın buradaki rolü nedeniyle Türkiye defalarca Fransa’yı diplomatik kanallarla uyarmak zorunda kalmıştır. Atatürk döneminde, bunun son örneği 24 Ekim 1938 tarihinde Hariciye Vekâleti tarafından Başbakanlığa gönderilen yazıdır. Bahse konu yazıda Suriye’den Türkiye topraklarına yapılan “çete tecavüzleri” ve “kaçakçılık” olayları hakkında Paris Büyükelçiliği aracılığıyla Fransa’ya muhtıra verildiği bilgisi yer alıyordu. Yazıda Suriye Manda İdaresi’nin bu gibi vakaların önlenmesi için tedbirler alması ve Türkiye sınırlarında “fesat çıkaran aşiretlerin” sınırdan uzaklaştırılması talep ediliyordu.⁵⁸

1920’li ve 1930’lu yıllarda Kürt vilayetlerinde en fazla yaşanan adi şekâvet ve çetecilik vaka türlerinden biri de yol kesme, gasp, soygun ve hırsızlık vakalarıydı. Hem Kürt illerinde hem de Suriye, Irak ve İran sınırlarına yakın bölgelerde bulunan “eşkıyalar” ve “çeteler” sıklıkla yol kesiyor, soygun, gasp ve hırsızlık yapıyordu. Hırsızlık olaylarının ekseriyetini koyun, keçi, sığır ve deve gibi hayvan hırsızlığı oluşturuyorsa da altın, para, silah vb. gibi değerli eşyalar ile yiyecek hırsızlığı da oldukça yaygındı.⁵⁹ Bilhassa Suriye sınırında gerçekleştirilen gasp ve soygunlarla ele geçirilen hayvanlar Suriye pazarlarında satılıyor ve bu satıştan Fransız askerlerine de pay veriliyordu.⁶⁰ Erken Cumhuriyet döneminde Kürt illerindeki soygun, gasp ve hırsızlık vakalarıyla karşılaştırıldığında yol kesme vakalarının daha az gerçekleştiği görülmektedir. Bölge halkının yanı sıra bölgedeki memurların, bilhassa posta memurlarının, yol kesmeye maruz kaldıklarıyla ilgili çok sayıda arşiv belgesi ve gazete haberi mevcuttur.

Arşiv belgelerinden ve ulusal basındaki haberlerden de anlaşılacağı üzere, erken Cumhuriyet döneminde Kürt coğrafyasında 1925’ten 1938’e dek gerçekleşen Kürt kalkışmaları dışında kaçakçılık, sınır ihlali, yol kesme, gasp, soygun ve hırsızlık gibi çok sayıda adi şekâvet ve çetecilik hadisesi meydana gelmiştir. Bu gerçeğe birlikte sözü edilen olaylarda Cemilpaşazedelere mensup kişiler ile Yado ve Şeyh Abdurrahim gibi çok sayıda Kürt muhalifin “şekâvet” bahanesiyle öldürüldüğü de not edilmelidir. Dolayısıyla sözü edilen tekil adi hadiselerin, Ahmet Özcan’ın ifadesiyle, “suçluların Kürtlüğü üzerinden siyasallaştırıldığı”nı söylemek pekâlâ mümkündür. Kuşkusuz, adi suçların siyasallaştırılması, devletin Kürt coğrafyasında hâkimiyet kurma ve merkezileşme misyonundan/çabasından bağımsız düşünülemez: “As-

57 A.g.e., s. 117.

58 BCA., 30.10/264.783.30.

59 Bkz. Alan, a.g.m., s. 634-635.

60 Cemil Koçak, *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 4.

te, dönemin resmî yazışmalarında ve ulusal basınında ise Kürtler ekseriyetle “asi”, “eşkiya/şakî/çete” ve “kaçakçı” şeklinde tanımlanıyordu. Dolayısıyla Kürtlerin devlet söyleminde eşkiyalaştırılması ile barbar olarak görülmesi arasında ciddi bir bağlantının olduğu pekâlâ söylenebilir. Arşiv belgeleri ve gazetelerde Kürtler hakkında yer alan ifadelerden hareketle Kürtlerin iktidar tarafından ekseriyetle etnosentrik bir tanımla “insanın dışına atma” (de-humanisation) ve “insandan aşağı görme” (infra-humanisation) tutumuna maruz bırakıldığı göz ardı edilemez bir gerçektir. Özünde antropolojik tanımlamalar olan bu hiyerarşik perspektif, Kürtlere karşı yürütülen asimilasyon ve “medenileştirme” süreçlerini de *normalleştirme* gibi bir vazife yüklenmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde inşa edilen bahse konu antropolojik dilin esas gayesi, iktidarın bölgede her türlü ajandasını tatbik etmeye matuftur.

Resmî yazışmalarda ve ulusal basında Kürtler ve Kürt coğrafyası hakkında sıkça yer alan “Eşkiya/asiler/çeteler imha edildi”, “Asilerin hesabı temizlenmektedir”, “Eşkiya köyleri tamamen yakılmaktadır.”, “(...) leba leb ceset dolmuştur”, “Eşkiyanın/çetelerin temizlenmesi”, “Dersim’in/Sason’un ıslahı”, “Derebeyliğin son ocağı”, “Çapulcuların yuvası”, “Cehalet ve vahşet yuvası”, “Lekeli yurt parçası” ve “Hurafeler diyarı” gibi ifadeler, aynı zamanda Kemalist iktidarın “medeniyet savaşı” olarak sunuluyor ve kendince bu “medeniyet savaşı”nın “haklılığı” dile getiriliyordu. Açıkçası Kemalist hegemonya, Cumhuriyet’in Kürt coğrafyasındaki her türlü askeri ve siyasi operasyonları ile sosyal mühendislik faaliyetlerini iç-şarkiyatçı bir retorikle ele alarak, tüm bunların “vazife-i temdin” (uygarlaştırma misyonu) gereği yapıldığı/yapılmakta olduğu algısını inşa ediyordu. Bu söylemde Kürtler, “bedevi/iptidai” bir toplum olarak kodlanırken, Kürt coğrafyası da “cehalet” ve “vahşet yuvası” şeklinde kodlanarak Kemalizm’in temel gayesinin, başta Dersim olmak üzere Kürt coğrafyasına “medeniyet” götürmek olduğu iddia ediliyordu. Tüm bu gerçeklerle birlikte çalışmada çok açık bir biçimde görüleceği üzere, bahse konu zaman aralığında Kemalist rejim, ekseriyetle Kürt kalkışmalarının ve itirazlarının etno-politik yönünü görmezden gelmiş ve bilinçli olarak Kürt/ler ismini siyasi bir içerikten yoksun bir biçimde kullanmıştır. Son tahlilde, Kemalist iktidarın, Kürtlerin her türlü etno-politik talebini “adi şekâvet”e, Kürtleri de “ilkel isyancılar”a indirgeyerek kendi politik ajandasını tatbik etme imkânı yaratmaya çalıştığı ve bunda da oldukça başarılı olduğu pekâlâ söylenebilir.

Ulus-devletlerle birlikte politik sınırların pre-modern dönemlere nazaran daha fazla önem kazanması başta sınır çatışmaları olmak üzere sınır ihlallerini ve kaçakçılığı gündeme getirmiş ve ulus-devletlerin bahse konu yeni sorunlarla karşı karşıya kalmalarına yol açmıştır. Ulus-devletler çağında politik sınırlar asırlar öncesine dayanan akrabalık ve dostluk ilişkilerinin inkıta-

ya uğratılması anlamına geldiği gibi ticari, kültürel ve entelektüel ilişkilerin de kesintiye uğratılması ve bölünmesi anlamına gelmektedir. Kuşkusuz, tüm bu söylenenler erken Cumhuriyet Türkiye'si için de geniş ölçekte geçerli ve güncel sorunlardan birini oluşturmuştur. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Kemalist Türkiye'nin İran, Irak ve Suriye sınırları belirlenirken her 4 ülkenin periferisinde yaşayan Kürt nüfus, mezkûr ülkelerin sınırları içerisinde yer aldığından bu da başta ekonomik ilişkiler olmak üzere etnik, dinî, kültürel ve siyasi ilişkileri derinden etkilemiştir. Dolayısıyla erken Cumhuriyet yıllarında Kemalist rejimin “eşkıyalık” ve “çetecilik” olarak adlandırdığı hadiselerin ekseriyetinin yeni rejimin ve ulusal sınırların doğurduğu sorunlar olduğu göz ardı edilmemelidir. Arşiv belgeleri ve gazeteler gibi birincil kaynaklar sözü edilen olayların Türkiye'nin diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında Kürt kırsalında ve bilhassa Suriye, Irak ve İran sınırlarında daha fazla yaşandığını gözler önüne sermektedir. Kuşkusuz, yaygın bir hal alan “adi şekâvet” ve kaçakçılık hadiselerinin bölgede siyasal şiddeti de sıradanlaştırdığı, neredeyse gündelik hayatın bir parçası haline getirdiği söylenebilir. Son tahlilde, erken Cumhuriyet Türkiye'si'nin kurucu ötekisi Kürtler olduğundan Kürtlerin antropolojik ve zoolojik kavramlarla tanımlanmasının, iktidarın Kürtlere ve Kürt coğrafyasına yönelik tüm operasyonlarını ve müdahalelerini meşrulaştırmaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Sözü edilen antropolojik ve zoolojik dilin, Kürtleri “insan-dışı” veya “insan-altı” bir duruma kodlayarak iktidarın müdahalesine açık hale getirmiştir.

**Üç Tarz-ı Eşkîyalık:
II. Abdülhamid Döneminde
Van Vilayeti ve Çevresinde Sıradan,
Aşiretsel ve Politik Eşkîyalık**

ERDAL ÇİFTÇİ

Osmanlı coğrafyasında eşkıyalık çalışmalarının ağırlıklı olarak Batı Anadolu'ya yoğunlaştığı görülmektedir. Atçalı Kel Mehmet Efe, Çakırcalı Mehmet Efe gibi çeteleşmiş köylüler efelik ve zeybeklik gibi günümüzde popüler kültürün olumladığı tanımlamalar ile Hobsbawm'ın romantik “toplumsal eşkıya” bakış açısı çerçevesinde tartışılmalıdır.¹ Literatürdeki tartışmanın büyük oranda Ege coğrafyasıyla sınırlı kalmış olması eşkıyalık tartışmalarının normatif yaklaşımlar üretmesine de neden olduğu söylenebilir.² Osmanlı'nın doğusuna yoğunlaştığımızda ise, eşkıyalık tartışmalarının yalnızca tek tip bir “aşiret eşkıyalığı” tanımlamasına sığdırıldığını görüyoruz.³ Bu çalışmalar aşiret eşkıyalıklarının ayrıntılı analizine sınırlı bir şekilde değinmektedir. Bu yüzden çalışmamız tekdüze bir “aşiret eşkıyalığı”ndan ziyade, farklı fonksiyonları/yönleri olan gözden kaçırılmış ve aşiret eşkıyalıklarını da içinde barındıran Van bölgesinde gerçekleşmiş şekâvet türlerine II. Abdülhamid dönemi çerçevesinde odaklanacaktır.

Farklı eşkıyalık pratiklerinin illiyeti bu çalışmada ayrıntılı olarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Van ve çevresindeki farklı aktörler ve temsiliyetlerin gerçekleştirdiği eşkıyalıkların illiyeti 3 farklı kategoride incelenmiştir. Bunlardan ilki, “sıradan eşkıyalık” olarak adlandırılabilen bireylerin, kolektif

1 Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkîyalar*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003; Mehmet Başaran, Ayşın Sarıbay Haykıran, Ali Özçelik, *Atçalı Kel Mehmed Efe: Batı Anadolu'da Eşkîyalık ve Zeybeklik*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2018.

2 Karen Barkey, *Eşkîyalık ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

3 Süleyman Demirci, Hasan Arslan, *Osmanlı Türkiye'sinde Eşkîya, Devlet ve Siyaset*, İstanbul, Yalın Yayıncılık, 2012; Mehmet Emin Üner, *Aşiret, Eşkîya ve Devlet*, İstanbul, Yalın Yayıncılık, 2010.

bir akımın veya kimliksel yönelimin etkisi olmadan ekonomik temelli icra ettikleri eşkıyalık olaylarıdır. Bu tür eşkıyalık olaylarında kimliklerin belirleyici bir etkisi olmadığı vurgulanmıştır. Bunda bir aşiret mensubunun bireysel sıradan bir eşkıyalık eylemi de bu kapsamda ele alınmaktadır. Bu pratikten farklı olarak aşiretsel eşkıyalık olarak vurgulanan ise yerel siyasetin bir parçası olan aşiretler arası güç mücadelelerinin araçları olan eylemlerdir. Bu pratik, yerel ve lokal düzlemde daha kapsayıcı ve emperyal kapsama ulaşarak sınır ötesi saldırılara dönüştüğünde ise bu durumun bir sınır siyasetine dönüştüğü görülmektedir. Bu durumda artık eşkıyalık saldırıları komşu aşiretlerin güç mücadelelerinden ziyade, düşük yoğunluklu bir devletler arası vekâlet mücadelelerinin araçlarına dönüşmektedir. Bu tür eşkıyalık pratiklerinde vekiller çoğunlukla aşiretlerden oluşsa da, eşkıyalık pratiği yalnızca aşiret kimliklerini ilgilendirmemektedir. Yani aşiretsel eşkıyalık bir aşiret mensubunun gerçekleştirdiği bireysel/sıradan eylemden ziyade, yerel siyaset ve sınır siyaseti çerçevesinde müşterek bir karar mekanizmasıyla ortaya çıkan ve daha kapsayıcı olan bir eylemdir. Son olarak ele alınan eşkıyalık pratiği ise sıradan ve aşiretsel eşkıyalıklardan farklı olarak, kolektif bir etnik kimliğin aracı olan politik eşkıyalıktır. Ulus-devlet ideali taşıyan Ermeni komitacıların uyguladığı şiddet pratikleri ilk iki eşkıyalık pratiğinden farklı olarak ekonomik merkezli olmayan ve kolektif bir siyasanın aracısı olarak karşımıza çıkan eylemlerdir. Bu farklı eşkıyalık pratikleri çerçevesinde Van ve çevresinde gerçekleşen eşkıyalığın illiyeti birbirinden farklıdır. Merkezî ve yerel bürokrasinin resmî söylemini yansıtan belgelerin bilhassa vurguladıkları üzere, olayın/şiddetin merkeze alınması çerçevesinde açıklanan yüzeysel bir eşkıyalık tanımı aşağıda tartışılacağı üzere anlamlı/açıklayıcı değildir. İmparatorluk'un uzak bölgelerinde icra edilen eşkıyalık olaylarını çok daha dikkatle ele almak gerekiyor.

II. Abdülhamid döneminde Ege Bölgesi ile Van ve çevresi arasında önemli bazı farklılıkların bulunduğunu belirtmek gerekir. Batı Anadolu'da mülki idarecilerin ve eşrafın görece baskın bir güce sahip olduğu şehir merkezleri bulunmaktadır. Ege'nin çetecilik ve eşkıyalıkların yapılmasına elverişli dağlarında ise çok daha mütevazı güce sahip bazı Türkmen aşiretlerinin yaşam sahaları dikkat çekmektedir. İsyan veya başkaldırı hareketlerine girişen ve çete kuran Ege bölgesi eşkıyalıkları ise bu aşiretlere rağmen Ege dağlarında yaşam ve korunma sahaları edinebilmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin doğusundaki daha kolektif ve kalabalık aşiret yapılarından farklı olarak görece daha zayıf aşiret kimliklerinin çetelere yaşam sahası açtığı düşünülebilir. Karadeniz vadilerinde de coğrafi koşulların aşiretleri çözmesi ve kolektif kalabalık aşiret guruplarının var olabilmesine imkân sağlamaması çerçevesinde bu bölgelerde oluşan güç boşlukları Gürcü Reşid ve Micanoglu gibi eşkıya

çeteleri tarafından doldurulmuştur.⁴ Yani Osmanlı'nın doğusunda yer alan, Cumhuriyet'e kadar kolektif kimliklerini korumuş olan aşiretler olası eşkiya çetelerine çok sınırlı bir yaşam sahası açmıştır. Bu durum Barkey'in de vurguladığı gibi, gücün yerel eşraf ile paylaşılması sayesinde merkezî otorite lehine pozitif bir şekilde sonuçlanmıştır. Osmanlı'nın doğusunun Batı Anadolu'ya oranla farklılaşan bu özelliğinin dışına çıkan tek örnek, belki de sıradan çetelerden farklı olarak, politik bir eşkıyalık eyleminin uygulayıcısı olan Ermeni komitacılar olmuştur. Fakat buna rağmen Ermeni komitacılar sabit ve coğrafi sınırları olan bir bölgede kalıcı bir varlık sürdürememişlerdir.

Ege coğrafyasında yer yer çete ve eşkiya şehir merkezlerinde ve kasabalarda kontrolü kısa süreli ele geçirse de, merkezî hükümet (bölge ayanlarını kullanarak da olsa) büyük oranda kontrolü yeniden sağlayabilmiştir.⁵ Van şehrinin bir sınır kenti olmasından dolayı konumu gereği devlet kontrolü bilhassa Van çevresinde daha sınırlı düzeyde kalmaktaydı.⁶ Van şehir merkezinde ise bazı Ermeni mahalleler dışında mülki idarecilerin ve eşrafın daha baskın bir kontrolü vardı. Ege kırsalı ile Van şehri kırsalı arasındaki önemli bir fark, Van Bölgesi'nde kırsalın çok büyük oranda aşiretlerce kontrol edilmesidir. Bu aşiretler kana dayalı olmayan ve aşiret üst kimliklerinin birer politik kolektif üst kimliğe dönüştüğü bir yapıya sahiptirler.⁷ Tanzimat dönemi ile birlikte bu aşiret liderlikleri artık müdür sıfatı ile yerel bürokrasinin bir uzantısıdır.⁸ II. Abdülhamid döneminde Hamidiye Alayları ile aşırı güce kavuşan bu kimlikler Van kırsalında artık resmî askeri kuvvetler olarak işlev görmüş, aşiret ağaları da mülki idarecilerden daha güçlü bir konuma erişmişlerdi.⁹ Bu kişilerin gerçekleştirdikleri şiddet olayları çoğu zaman eşkıyalık olarak görülmemiştir. Merkezî otorite ile kurdukları daha yakın ilişkiler karşılığında gerçekleşen eşkıyalıklar göz ardı edilmiştir. Sınır bölgesi olmasının yanı sıra birbirlerine düşman olan bu aşiretler iç mücadeleler ve farklı aşiretlerle yürütülen güç savaşları ile kırsalın tamamen ken-

4 Oktay Özel, "O İnce Çizgi: Osmanlı Son Dönem Pratiğinde Eşkıyalıkla Kahramanlık Arasında Salınanlar", *Kebikeç*, 34, 2012, s. 107-138; Suavi Aydın, "Konar-Göçerlik ve Aşiret Coğrafyası Bakımından Doğu Karadeniz ve Kafkasya'ya Dair Bir Sorgulama", *Kebikeç*, 44, 2017, s. 265-300.

5 Yetkin, a.g.e.; Başaran, a.g.e.

6 Suavi Aydın, "Aşiretler ve İskân: Çatışmaları, Devletle İlişkileri ve Yerleşim Örüntüsünün Kalıcı Değişimi Bakımından 19. Yüzyılda Van'da Aşiret Hareketleri ve Sonuçları", *Nüfus, Etnisite, Tarih ve Toplum: "Dünya'da Van"*, ed. Ercan Çağlayan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019, s. 169-184.

7 Suavi Aydın, "Aşiret", *Antropoloji Sözlüğü*, ed. Kudret Emiroğlu ve Suavi Aydın, İstanbul, Işık Yayınları, 2020, s. 110-115.

8 Fatman Akın, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Aşiret İdaresi: Aşiret Müdüriyeti", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 32 (2020), s. 59-70.

9 Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford, Stanford University Press, 2011; Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul, 1979.

di kontrollerine geçmesine neden olmuştur. Şiddet ve kaosun artışına rağmen bu durum merkezî otorite açısından olumludur. Zira söz dinlemez aşiretlerin ve diğer gurupların yer aldığı saha, merkezî bürokrasi ile bağlantılı aşiret askerlerinin kontrolündedir. Ege’de ise bu durumun aksine çetelerin kırsalda yaşam sahası bulabilecekleri bir güç boşluğunun bulunduğunu görmekteyiz. Van ve çevresindeki çok sayıda aşiret, köy ve yayla mücadeleleri yürüttükleri dar bir sahaya sahipken, Ege coğrafyasında benzer örnekler göremiyoruz. Bu yüzden Van ve çevresinde Ege ve Karadeniz Bölgesi’nde görülen köylülük, mağduriyet vb. dışında ortak bir kimliği bulunmayanların bir araya gelerek organize ettikleri çetelerle çevreye zayıat verme olgusu Van kırsalında vücut bulmamıştır. Çünkü burada aşiretlerden geriye kalan ve köylü çetelerin keyfince at koşturabileceği bir saha ile otorite boşluğu bulunmamaktadır.

Aşiretlerin kırsala hâkimiyetinden ötürü Van çevresinde hırsızlık, yol kesme, katl ve gasp gibi eşkıyalık eylemlerini gerçekleştiren kişiler mensubu bulundukları aşiret reislerinden talep edilebilmekte, fakat aşiret reisleri kendi üyelerini genellikle hükümete teslim etmemekteydiler.¹⁰ Üstelik Van çevresinde her bir bölgede farklı aşiret konfederasyonlarının baskın oldukları bir bölünmüşlük söz konusuydu. Örnek vermek gerekirse, Van’ın doğusunda [Y]ezidi aşiretleri ile birlikte Takori, Makori, Heyderan, Şevli, Şeydan, Milan, Şemski ve Merzgi aşiretleri; Van’ın kuzeyinde Hasenan, Heyderan, Sepki, Karapapak; güneydoğusunda ise Nasturi aşiretleri ile Hakkâri Bölgesi aşiretleri vardı.¹¹ Van kırsalında Ermeni köylülere ait evlere sığınarak ilerleyen Ermeni komitacılar başta çeteleşen ve aktif dolaşan farklı aktörler yoktu. Öyle ki Sadettin Paşa, mülki idarenin en küçük yapılarından olan köy ve nahiyeleri sanki birer mülki idareymiş gibi “aşiret içindeki köyler” olarak tanımlıyordu.¹² Aşağı Makedonya Bölgesi’nde Osmanlı Hükümeti tarafından atanan Dervenâğalara bağlı Skaltsogiannes, Kotsilas vb. aristokrat eşrafa benzeyen 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa’ya bağlı Hamidiye aşiretleri bu dönemde kırsalın asıl güçleriydi.¹³ Bu çerçevede Van ve çevresindeki kırsalda eşkıyalık olaylarını gerçekleştirenler ya aşiretler ya Ermeni çeteleri ya da maaşını alamamış askerlerdi. Bunun yanı sıra İran sınırından Osmanlı tarafına yine aşiretler tarafından gerçekleştirilen eşkıyalık hareketleri görülmüyordu. Merkezî hükümetin Batı Anadolu’daki ayan ile güç paylaşımı açısından

10 Sami Önal, *Sadettin Paşa’nın Anıları: Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2004, s. 103, 112.

11 Önal, a.g.e.; Metin Atmaca, “‘Fermanü’s-Sultan Boş Beyne’l-Ekrah’: Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğusunda Şakiler, Hırsızlar ve Batılı Seyyahlar”, *Kebikeç*, 45, 2018, s. 7-34.

12 Önal, a.g.e., s. 21.

13 John S. Koliopoulos, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Yunan Topraklarında Eşkıyalık ve Ayaklanmalar 1853-1908”, *Kebikeç*, 33, 2012, s. 256-257.

aşiretlerin Hamidiye Alayları'na dahil olmaları merkezî otorite lehine güvenlik, kontrol ve iletişimi artırmış olsa da, eşkıyalık hareketlerini gerçekleştirenlerin daha çok yine bu aşiretler olmasından dolayı söz konusu merkezîleşme stratejisi sahada pratik anlamda çok da karşılık bulmamıştır. Bu durum Batı Anadolu'daki âyanın eşkıyalık hareketlerini organize etmesi faraziyesinden farksızdır. Özetle eşkıyalık aracılığı ile merkezîleşme artmış veya azalmıştır şeklinde tekdüze genelgeçer bir tezin İmparatorluk genelinde savunulması çok zordur.

II. Abdülhamid döneminde Van merkezinde ve kırsalında yaşanan eşkıyalık olaylarını bu arka plan çerçevesinde yukarıda vurgulandığı üzere 3 farklı kategoride tartışmamızın, eşkıyalığın pratik anlamda anlaşılmasında daha makul bir açıklama sunduğu söylenebilir. Öncelikle bireysel sıradan eşkıyalık olarak karşımıza çıkan örnekler bulunmaktadır. Daha sıradan eşkıyalık tanımına uyan bu örneklerin yanı sıra yerel siyasetin bir sonucu olarak kolektif aşiretler arası eşkıyalık hareketleri de vardır. Aşiretlerin birer vekâlet mücadelesine giriştikleri Osmanlı-İran arasında gerçekleşen eşkıyalık örnekleri ise aşiretler arası mücadelelerin yanı sıra sınır politikalarının parçası olarak ortaya çıkan aşiretsel eşkıyalık örnekleridir. Bunun yanı sıra Rum çetelerinin rol aldığı Yunan ayrılıkçılığını andıran Ermeni komitacılığının yarattığı politik eşkıyalık örnekleri de mevcuttur. Dolayısı ile aşağıda tartışılacağı üzere eşkıyalık pratikleri, illiyetleri itibarıyla çok çeşitlidir ve eşkıyalık terimi yalnız başına açıklayıcı değildir.

Sıradan eşkıyalık

II. Abdülhamid döneminde, Ege Bölgesi'nde olduğu gibi İmparatorluk genelinde eşkıyalık olaylarının artmasında merkezî hükümetin memuruna ve redif askerine yeteri kadar finansman sağlayamaması önemli bir sebep olarak zikredilmiştir.¹⁴ Çakırcalı Ali ve çetesini kovalayan jandarmanın kendi can ve mal güvenliğinden yoksun olmasından kaynaklı olarak görevlerini layıkıyla ifa edemedikleri bilinmektedir. Artan eşkıyalık olaylarından dolayı Van'a gönderilen Sadettin Paşa'nın anılarından da anlaşılacağı üzere, mülki ve askerî otorite içerisinde mutlak bir düzen hâkim değildi.¹⁵ II. Abdülhamid döneminde birçok kez Van merkezinde ve çevresinde görev yapan memurlar ve askerler aylarca maaşlarını alamamışlardı. Hatta askerlere verilecek erzak dahi bazen tedarik edilemiyordu.¹⁶ Sadettin Paşa'ya göre Van'dan

14 Yetkin, a.g.e., s. 74.

15 Önal, a.g.e.

16 A.g.e., s. 74; BOA, BEO. 2860/214430, 27 Haziran 1906; BOA, BEO. 1837/137730, 26 Nisan 1902; BOA, DH. ŞFR. 209/110, 30 Mayıs 1897; A. MKT. MHM. 667/5, 21 Mayıs 1897.

toplanan vergilerin ve eğitim hissesi olarak ayrılan paranın neredeyse tümü İstanbul'a gidiyordu ve vilayet hazinesine çok sınırlı bir bütçe kalıyordu.¹⁷ İngiltere'nin Van konsolosu, elçilik üzerinden Osmanlı Hükümeti'ne bu sebeple bir muhtıra dahi verdimişti.¹⁸ Dönemin tanıklıklarından Mayevsriy ve Averyanov da Van şehri ve çevresinde bu durumun eşkıyalık olaylarının artmasına neden olduğunu ayrıca belirtmektedir.¹⁹ Bir Osmanlı kaydında açıkça belirtildiği üzere, *vilayetin mezayika-i maliyesi sebebiyle düçar-ı zaruret olan memurin ve askerinin masrafları karşılayamadığı* gerekçesiyle Ermeni komitacılarının ve aşiretlerin eşkıyalıklarına engel olunamayacağı, bölgede güvenliğin sağlanamayacağı belirtilmişti.²⁰

Bu koşullarda, geçen yüzyıllarda da görüldüğü ve İmparatorluk'un farklı bölgelerinde örneklerine rastlandığı gibi, düzenli bir gelir elde edemeyip 20 aya kadar maaşını alamayan redif askeri hırsızlık ve gasp olaylarına karışmaktaydı.²¹ Halk, aşiret eşkıyalıklarının ve Ermeni komitacılığının yanı sıra, redif askerinden de şikâyetçiydi.²² Kaynaklardan anlaşılabileceği üzere, Van'ın Muradiye Bölgesi'nde askerler görev yerlerini terk edip, tüfekleri çalıyor ve dükkân soyuyordu.²³ Van merkezinde askerler sokakta yürüyen insanların üzerlerindeki kıyafetleri gasp edebiliyor, dükkânlardan ve bazı evlerden silah zoruyla eşya çalabiliyorlardı.²⁴ Van şehrinde İngiliz ve Rus konsoloslarının yanı sıra Amerikan misyonerlerinin bulunması nedeniyle bu vakalar hükümete şikâyet olarak yansıyor.²⁵ Saldırıların çoğunlukla daha zengin Ermeni nüfusa karşı yapılması ise meselenin etnik bir sorun olarak belirmesine neden oluyordu. Başkale Bölgesi'nde askerinin Müslüman ve Ermeni hanelerini basarak zorla erzak ve mal gasbetmesi, bunları vermeyenlerin zora tabi tutulmaları ve gasp sırasında 3 yaşında bir Müslüman çocuğunun öldürülmesi Sadettin Paşa'yı oldukça etkilemişti.²⁶ Paşa bu yüzden yüzlerce arzuhal

17 Önal, a.g.e., s. 75.

18 BOA, HR.TH. 174/35, 23 Nisan 1896. Van vilayetine en azından 15.000 lira gönderilmesi istenmişti.

19 P.I. Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl): Türkiye, İran ve Rus Kürtlerinin Çağdaş Politik Durumu*, İstanbul, Avesta, 2010, s. 230; Mayevsriy V.T., *19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı: Kürt-Ermeni İlişkileri*, İstanbul, Sıpan Yayıncılık, 1997, s. 109-203.

20 BOA, DH.TMIK. M. 31/29, 7 Nisan 1897. Bu sebeple acil olarak bir ıslahatın gerekliliği daha önce talep edilmişti. BOA, DH.TMIK.M. 6/74, 9 Haziran 1896.

21 Asker ve memurlardan 15 ile 20 aya yakındır maaşını alamayanların bulunduğu vurgulanmaktadır. BOA, BEO. 795/59589, 9 Haziran 1896. Asker ve idarecilerin giriştikleri benzer olaylar için bkz. Demirci ve Arslan, a.g.e., s. 56-76; Başaran, a.g.e.

22 Önal, a.g.e., s. 121.

23 A.g.e., s. 60.

24 A.g.e., s. 68-72.

25 BOA, HR.TH. 174/35, 23 Nisan 1896.

26 Önal, a.g.e., s. 126.

aldığını ve çözüm bulamadığından Başkale'den kaçarcasına uzaklaştığını belirtmektedir.²⁷ Bu şikâyetler ise Osmanlı belgelerinin dilinde aşiretlerin gerçekleştirdiği benzer türdeki eylemler için kullanılan "eşkıyalık" ithamına dahil edilmemektedir. Sadettin Paşa'ya göre kendisi söz konusu cürme engel olmaya çalışsa da, maaş ve yiyecek yemek bulamayan askerin böyle davranması gayet doğal bir sonuç idi.²⁸

Bu tür iktisadi düzensizliklerin neden olduğu hırsızlık ve gasp olaylarının yanı sıra Hamidiye Alayları'na dahil olan ve olmayan aşiretlerin güç sahibi oldukları çevre kasaba ve kırsalda ise eşkıyalık olaylarının en zirve döneminin yaşandığı söylenebilir. Barkey'in, eşkıyalığın bizatihi köylüleri değil, devletin elini güçlendirdiği şeklindeki savının tersine, bu bölgedeki aşiretlere verilen imtiyazlar Osmanlı Devleti'nin bölgedeki ekonomik ve idari düzeninde, hatta devletler arası siyasetinde ciddi sorunlara neden olmuştur.²⁹ Aşiret liderleri Hamidiye Alayları ile paşa unvanını alarak çeşitli imtiyazlara sahip olsalar da, kahramanlık ile eşkıyalık arasında salınan eylemler yürütüyorlardı.³⁰ Aşiret mensuplarının gerçekleştirdiği hırsızlık ve gasp gibi eşkıyalık hareketlerinin üç ayrı kategoride irdelenmesi gerekir. Bir aşiret mensubunun bireysel bir eylem şeklinde gerçekleştirdiği sıradan eşkıyalık eylemini, daha müşterek nitelikteki eşkıyalıklardan ayırmak gerekiyor. Zira aşiret lideri ve önde gelenlerinin müştereken karar verdikleri eşkıyalık eylemleri ya yerel siyasetin bir parçası olarak ya da bir sınır siyasetinin sonucu olarak ortaya çıkıyordu. Bu açıdan sıradan aşiret mensuplarının sıradan eşkıyalık eylemleri son ikisinden farklıdır ve daha basit düzeyde bireysel bir suç eylemidir.

Van ve çevresinde yerleşik köylülerin dışında kırsalda yaşayan aşiret üyelerinin bireysel adı (sıradan) eşkıyalık hareketleri aslında daha küçük ölçekli olarak ortaya çıkan ve güvenliğini sağlayamamış kişileri hedef edinmiş hırsızlık olaylarını kapsar. Soyudoğan'ın da bahsettiği gibi, bu tür eşkıyalık pratikleri aslında birkaç aşiret üyesinin kırsalda yasadışı eşkıyalar olarak faaliyet gösteren çetecilikten ziyade, basit hırsızlık eylemlerini içerir.³¹ Tanzimat dönemi sonrası yatay-uzak yaylak-kışlak göçünden, dikey-yakın yaylak-kış-

27 A.g.e., s. 134-135.

28 Önal, a.g.e., s. 129-131.

29 Muhsin Soyudoğan, "Tribal Banditry in Ottoman Ayntab (1690-1730)", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Ankara, 2005, s. 133.

30 Erdal Çiftçi, "Fragile Alliances in the Ottoman East: The Heyderan Tribe and The Empire", yayımlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Ankara, 2018, s. 269-345; Karadeniz bölgesindeki benzer pratikler için bkz. Özel, a.g.m., s. 107-138.

31 Soyudoğan, a.g.t., s. 5.

lak göçleri ile yarı-göçebe yaşam tarzına zorlanmış aşiret yaşantısı ile aşiret üyelerinin kanun dışı eylemleri artmıştır.³² Millingen'in de vurguladığı gibi, verimli Ermeni köyleri dışında bölgenin çoraklığı aşiretlere yalnızca yaylaları bırakıyordu.³³ Sınırlı üretim araçlarına sahip aşiret mensuplarının, yolcular, kervanlar, gezginler,³⁴ köylüler³⁵ ve hatta birbirlerine³⁶ yönelik gerçekleştirdikleri gasp ve hırsızlık üzerinden ek kazanç sağlamaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu olaylarda adi sıradan aşiret eşkıyalığı zenginleşme amacından ziyade, yaşamına ek gelir sağlamaya yönelik eylemler olarak ortaya çıkıyordu. Kendi yaşam sahalarında kırsalda ortaya çıkmış otorite boşluğunu mensubu olduğu aşiretiyle doldurarak bu durumdan yararlanan bu eşkıyalık pratiğinin kendileri için birer sanat, erklik ve cesaret pratiği olarak inşa edilmiş olmasını ise, etnik bir kültürel öğeden ziyade, aşiret yaşantısının ortaya çıkardığı bir sonuç olarak okumak gerekir.³⁷ Van-Hakkâri Bölgesi'ndeki Hristiyan Nasturi aşiretlerin de Kürt ve Türkmen aşiretleri gibi bu eşkıyalık eylemlerini kahramanlık olarak kendilerince inşa etmelerinin bu sıradan eşkıyalık pratiğinin siyasallaşmasına neden olduğu da söylenebilir.³⁸

Mülki ve askerî düzenin sekteye uğramasının yanında, adli kurumların faaliyetlerini yerine getirememesi sıradan eşkıyalıkların yaygınlaşmasında caydırıcılığın kaybına ve eşkıyalığın teşvikine dolaylı olarak neden olmuştur. Bölgede çeşitli vakaların iddianameleri birkaç yıldır hazırlanamıyor, hatta bazen olay yerine gidilip keşif dahi yapılamıyordu.³⁹ Alman seyyah ve Arkeolog Dr. Belk'in Adilcevaz'da uğradığı gasp ve suikast sonrasında olayı gerçekleştirenlere dönük bir yaptırım uygulanmamıştı.⁴⁰ Bir benzeri sıradan eşkıyalık olarak, Dr. Belk gibi Dr. Vesphan ve Dovl da Van vilayetinde soyulmuşlardı.⁴¹ Mayevsriy'nin Ermenileri daha çok koruduğunu söylediği Van-

32 Bu geçiş döneminin farklı bölgelerde ve farklı zamanlarda yarattığı sorunlar için bkz. Suavi Aydın ve Murat Yağcı, "Sarkeçililerin 'Eşkıyalığı' ve Konya Delibaş İsyanı Üzerine Değinmeler", *Kebikeç*, 35, 2013, s. 59-112.

33 Major Frederick Millingen, *Wild Life Among The Koords*, Londra, Hurst And Blackett, 1870, s. 245-246.

34 Millingen yolcu, kervan ve gezginlerin saldırılarını sıradan eşkıyalık (*regular form of brigandage*) ve yol soygunculuğu (*highway robbery*) olarak tanımlıyor. Millingen, *a.g.e.*, s. 242-243.

35 Averyanov, *a.g.e.*, s. 231. Bu durumdan Müslüman ve Ermeni tüm köylüler zarar görse de verimli topraklara sahip olan Ermeni köyleri daha çok saldırıya uğramaktaydı.

36 Atmaca, *a.g.m.*, s. 28.

37 Atmaca, *a.g.m.*, s. 25-28; Mayevriy, *a.g.e.*, s. 183.

38 Atmaca, *a.g.m.*, s. 25-28. Devlet yasaları ve otoritesine karşı çıkışları sonucu adi hareketlerin siyasallaşması ile ilgili olarak bkz. Ahmet Özcan, "Eşkıyanın 'Adi' Şiddetinin Siyasallığı ve Yasa Yapıcı Mirası", *Kebikeç*, 34, 2012, s. 7-23.

39 Önal, *a.g.e.*, s. 30-31, 74; Paşa gözleri önünde Elbak kaymakamının verdiği bir emri zaptiye erinin yapmam diyerek reddettiğini büyük bir şaşkınlıkla paylaşıyor. *A.g.e.*, s. 124.

40 Mayevsriy, *a.g.e.*, s. 196-198.

41 BOA, HR.TO. 148/94, 31 Temmuz 1889.

Muş Bölgesi'nde güçlü bir köy ağası olan Musa Bey'in Ermeni bir kızı kaçırma olayı ise ancak yabancı devletlerin baskısı ile mahkemeye taşınabilmişti.⁴² Öyle ki Rusya'nın Van Konsolosluğu çalışanlarının ve Osmanlı memurlarının eşyalarının ve aile bireylerinin dahi kaçırıldığı olmuştur.⁴³ Sadettin Paşa'ya, Van'ın çevre köyünden kaçıp Van merkezine sığınan bir Ermeni köylü, durumunu ve çaresizliğini şu şekilde anlatıyordu:

Konağım, değirmenim, bezirhanem, ahırlarım, tarlalarım, birkaç yüz çap zahirem, 1.000 demet otum, 12 çiftim, 400'den fazla davarım, camızlarım vardı [...] 10 yoksul aile geçindiriyordum. Ne olduysa oldu bütün mallarımı aldılar. Değirmenlerin taşlarını bile söküp götürdüler [...] evimin kerestesini bile söküp aldılar. Görüyorsunuz ayağımda çorap yok ... ben senede devlete 12 altın vergi verirdim.⁴⁴

Eşkıyalık vakalarının önlenemeyişinde suça karşı ciddi tedbirlerin alınmaması bir neden olarak zikredilebilir. Nihayetinde bu durumlarda en önemli yaptırım seçeneği, eylemi gerçekleştiren kişinin aşiret üyesi ise kendisinin aşiret liderinden talep edilmesine dayanıyordu. Bu gerçekleşmez ise, en azından gasbedilen mallar aşiret liderinden talep ediliyordu. Fakat aşiret liderlerinin genellikle kendi mensuplarını korudukları anlaşılmaktadır. Van'ın Saray kasabasında gasp ve katl olaylarına karışan Milan aşiretine mensup Çarıksız Haso'yu aşiret liderinden talep eden Sadettin Paşa'ya aşiret lideri yalnızca Çarıksız'ın kaçtığını söyleyerek olaydan sıyrılabilirdi.⁴⁵ Suçlunun ele geçirilmesinde yaşanan zorlukların yanı sıra, aşiretlerin kontrolünde olan kırsaldan geçen kervanlar aşiret liderleri ile bir anlaşma yapmadıkları takdirde güvenlikleri tehlikeye düşmekteydi. Millingen'e göre bir kervanın, güvenliğini tam anlamıyla sağlayabilmesi için, aşiretlerin hâkimiyet sahalarından geçtikleri sırada aşiret liderlerine bir pay vermeleri gerekiyordu.⁴⁶ Aşiret liderlerinin korumasını alan tüccarların, seyyahların ve yolcuların nadiren saldırıya uğradıkları anlaşılmaktadır.

42 Mayevsriy, a.g.e., s. 185: Musa Bey aşiret lideri olmayıp bir köy ağasıydı ve bölgede birçok yağma eylemi gerçekleştirmekteydi. Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2004; Armenouhie Kevonian, *Gülizar'ın Kara Düğünü*, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2015.

43 BOA, ŞD. 1877/61, 12 Haziran 1889; BOA, HR. TH 110/107, 15 Temmuz 1901.

44 Önal, a.g.e., s. 81. Paşa'ya göre kendi askerlerini uzaktan gören köylüler büyük bir panik, endişe ve korku ile var olan mal ve eşyalarını hızlı bir şekilde Müslüman evlerine taşıyarak saklanma ihtiyacı duyuyorlardı. Önal, a.g.e., s. 91.

45 A.g.e., s. 103.

46 Millingen, a.g.e., s. 242. Başkale'de kervanların aşiretler ile ilgili yaşadığı sorunlar için bkz. DH.TMIK.M. 69/51, 27 Nisan 1899. Kervan sahipleri de kuralları çok tatbik eden kişiler değildiler. Sadettin Paşa'ya göre Başkale bölgesindeki gümrük kolcuları birkaç kişiden ibaret olduklarından kervancılar bu kolculardan gümrük bedeli istediğinde kervan sahipleri kolculara şiddet uygulayarak vergi vermediklerini ileri sürmektedir. Önal, a.g.e., s. 111.

Eşkîyalıkların aşiret ağaları için bu dönemde oldukça sıradanlaştığı anlaşıyor. Zira bazı aşiret ağaları kendilerini şu şekilde savunmuşlardır: *Ermenilerin mallarının helal olduğuna dair ferman çıktı.*⁴⁷ Böyle bir emrin olmadığını belirten Sadettin Paşa Başkale'de de Yahudi bir eşrafın malını gasbeden Şeyh Hıfzullah isimli eşraftan şu kelimeleri nakleder: *Ne olmuş! Böyle zengin bir Yahudi parçasının bir katırını almakla suçlu olmadık ya!*⁴⁸ Suçluların cezalandırılması ve gasp edilen malların iadesi için bölgedeki aşiret liderlerinin/eşrafın yanı sıra mülki idarecilerin neden olduğu problemler de yine bir o kadar belirtilmektedir: *Gasp edilen malların geri alınmasında padişah askeri istihdam edilemez.*⁴⁹ Van valisini beceriksizlik ve niteliksizlikle suçlayan Sadettin Paşa, teftişi sırasında birçok yerden üzülmüş, çözüm üretemediğinden daha fazla şikâyet duymamak için birçok yerden hızlıca uzaklaşmak durumunda kalmıştır.⁵⁰ Yukarıda verilen örnekler aşiretleri kapsıyor olsa da, Van şehir merkezindeki askerlerin bireysel eylemleri gibi, bu durum da aşiretlerin sıradan eşkıyalığı kapsamında ortaya çıkan bir boyuta sahiptir. Aşiretin müşterek kimliğini ilgilendiren ve bu kolektivitenin bir yansıması olarak ortaya çıkan eşkıyalıkları ayrıca ele almak gerekir.

Yerel siyasetin uzantısı olarak aşiret eşkıyalığı

Yukarıda vurgulandığı üzere sıradan ve günlük eşkıyalık hareketlerinden daha müşterek, planlı ve programlı gerçekleşen eşkıyalık olayları ayrıca ele alınmalıdır. Batı ve İç Anadolu bölgelerinde karşılaştığımız çetelerin aşiretler gibi kolektif bir aidiyete sahip olduklarını söylemek zordur. Örneğin Delilbaşı Kadıkıran Mehmet Ağa'nın, Atçalı'nın veya Çakırcalı'nın gurubunda yer alan kişiler farklı yörelerden gelen köylülerden oluşuyordu.⁵¹ Van ve çevre-

47 Önal, a.g.e., s. 22.

48 A.g.e., s. 128. Hıfzullah gibi eşraftan olan Şeyh Hamit Paşa'nın bölgede uyguladığı hukuksuz davranışlardan dolayı Sadettin Paşa bu kişilerin bölgeden kaldırılması gerektiğini üstlerine iletir. Fakat kendisine cevap bile verilmediğinden yakınır. Bazı arşiv kayıtlarından Şeyh Hamit'in Osmanlı Hükûmeti tarafından aracı bir role sahip olduğunu anlıyoruz. Fakat Şeyh Hamit'in, topluma ve idari devlet düzenine zararı çok daha fazla olsa gerektir ki şikâyet üzerine daha sonra görevlerinden alınmıştır. DH. ŞFR. 167/98, 6 Ağustos 1894; DH. ŞFR 214/36, 8 Eylül 1897; DH. ŞFR. 236/23, 19 Mayıs 1899; DH. ŞFR 291/66, 4 Eylül 1902. Eşkîyalığın önemli bir sembolü olan fidyenin Şeyh Hamit tarafından Yahudi bir zenginin oğlu üzerinden talep edilmesi ile bu durumu çeteleşmiş ve izole bir hareket aracılığıyla değil bir eşrafın aşiret aracılığıyla yapıyor olması eşkıyalık ile ilgili normatif tanımlamaların ne derecede kısıtlayıcı olduğunu göstermektedir. Eşkîyalığın fidye olarak önemli bir gelir aracına dönüşmesine dair bkz. Ercan Gümüş, *Devlet ve Asi: 18. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Diyarbekir'inde Eşkîyalık*, Ankara, İlahiyat, 2019, s. 192-194; Önal, a.g.e., s. 125-126.

49 Önal, a.g.e., s. 31. Van vilayetinden çıkan kararın suç oranını artırdığı belirtilmektedir.

50 A.g.e.

51 Şefik Korkmaz, "Âsi ve Eşkîya: Delilbaşı Kadıkıran Mehmed Ağa 1825-1834", *Kebikeç*, 33, 2012, s. 168-169.

sinde yaşayan aşiretlerin gerçekleştirdiği kolektif eşkıyalık hareketlerinde ise aşiret üst kimliklerinin çatışması merkezî bir rol oynar. Tanzimat döneminde ortadan kaldırılmış olan, aşiretler arası denge-çatışmayı gözeten ve gelirlerinin en önemli payını oluşturan köylüleri koruyan yerel beylerin otoriteleri ise artık yoktur.⁵² Otorite boşluğunu farklı bir aşirete saldırarak veya düşman aşiretlerin kontrolünde olan köylülerin mallarını gasp ederek dolduran bu kolektif aşiret hareketleri için eşkıyalık, ekonomik bir enstrüman olduğu kadar, politik bir anlam ifade etmiştir.⁵³

Hobsbawm'ın yerel rekabetlerin eşkıyalıktan ayrı tutulamayacağını ileri sürmesi bu olayların doğurduğu sonuç ile çelişmez.⁵⁴ Bu yerel rekabetlerin aşiretlerde tezahür etmesi Osmanlı korsanları veya Arap/Berberi kabileleri arasında gerçekleşmesi kadar doğal bir sonuçtur.⁵⁵ Fakat daha önemli nokta ise eşkıyalık hareketlerini tekdüze bir kanunsuzluk olgusu altında vurgulamadan önce, bu eylemlerin illiyetini de kavramak gereğidir.⁵⁶ Hamidiye Alayları'nın kuruluşu ile daha fazla silahlandırılmış ve tahakküm sahaları olan Van ve çevresinde düşman aşiretlere ve onların kontrolündeki köylere doğru genişleme misyonu taşıyan bu yerel siyaset, aslında kronik bir köylü-çoban gerginliğinin de ötesindedir.⁵⁷ Hamidiyeleşme ile birlikte yukarıda isimleri vurgulanan Van'ın yakın bölge aşiretlerinin birbirlerine ve kontrolleri altındaki köylere yönelik gerçekleştirdikleri eşkıyalık hareketlerinin illiyeti büyük oranda artık köylü-çoban gerginliğinden ziyade, yerelleşen aşiretler arasındaki çoban-çoban gerginliğinden kaynaklıdır. Osmanlı arşiv kayıtlarında bu illiyet genellikle çok açık bir şekilde vurgulanmaz. Daha çok herhangi bir köyün birkaç aşiret mensubu tarafından gasp edildiği vb. sonuçlar paylaşılır.

Sadettin Paşa, Van'ın doğusunda ve güneydoğusunda yaptığı teftişler sırasında bazı aşiret liderlerine şu şekilde yakınır: *Kendi aşiretleri içindeki köylere etraftaki (farklı bir) aşiret halkı hücum ettiği zaman onlara mani olamayan bir aşirete kılıç taşımak yakışır mı?*⁵⁸ Farklı iki aşiret arasında devam eden bir düşmanlık sonrasında ise tekrar benzer bir vurgu ile *Şevli Aşireti içerisinde bulunan Ermeni köylerine bir şey olursa mesuliyeti kendisinin (aşiret beyinin) üstleneceğine dair (aşiret beyi) söz verdi*, der.⁵⁹ Yukarıda da vurgulan-

52 Atmaca, a.g.m., s. 30-31. Aydın, "Aşiretler ve İskân", s. 169-173.

53 Özcan, a.g.m., s. 21.

54 Gümüş, a.g.e., s. 56.

55 Emrah Sefa Gürkan, "Batı Akdeniz'de Osmanlı Korsanlığı ve Gaza Meselesi", *Kebikeç*, 33, 2012, s. 192-193.

56 Güneş Işıksel, "16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Safevi Sınırında Eşkıyalar: Bir Çözümleme Denemesi", *Kebikeç*, 33, 2012, s. 43.

57 Koliopoulos, a.g.m., s. 252.

58 Önal, a.g.e., s. 22.

59 A.g.e., s. 93.

dığı üzere bu dönemde artık aşiretlerin Van çevresini ve çoğu köyü *de facto* bir mülki idare usulüyle kontrol ettiğini görüyoruz. O yüzden Sadettin Paşa, “şu köydeki aşiret” ibaresinden daha çok “şu aşiretin içerisinde kalan şu köy”den bahseder.⁶⁰

Bir Osmanlı kaydına yansıdığı üzere, birbirlerine düşman Milan, Şemski ve Şevli aşiretlerinin Ermeni köylülerini hedef almaları ve ortaya çıkan katl ve koyun gaspı bu yerel mücadelelere çatışma sahası oluyordu.⁶¹ Bu yüzden köylülerin çoğu geriye hiçbir şeyleri kalmadığı için ve canlarının güvenliğinden endişe duyarak Van merkezine kaçıyorlardı. İngiliz konsolosun aktardığına göre 125 köy ve 2.000 köylü Hamidi, Mahmudi, Şatak, Norduz, Karkar, Havasor ve Timar’dan Van’a sığınmışlardı.⁶² Bunun yanı sıra aşiret ağalarının kendi kontrollerindeki köyleri korumaya çalıştığı da oluyordu. Şevli aşireti reisi Cafer Bey Milanengiz köyünü basan Makori aşiretinden 4 kişiyi yakalamış ve yanlarındaki 30 koyuna el koydurtmuştu.⁶³ Mayevsriy de bu çerçevede bazı aşiret ağalarının kendi bölgelerindeki Ermeni köylüleri koruduklarından bahseder.⁶⁴ Dolayısı ile rakip aşiretlerin kontrolündeki köye saldıran bir diğer aşiret mensupları bu süre zarfında aynı zamanda kendi kontrollerindeki köyleri koruyabilmekteydiler. Fakat bu durum, köylere yapılan saldırılarda yerel siyasete paralel bir şekilde sıradan eşkıyalık olaylarının gerçekleşmediği anlamına gelmez.⁶⁵

Bir yerel siyaset sonucu olarak ortaya çıkan eşkıyalıkların köyler üzerinden yürütüldüğü kadar aşiretlerin doğrudan birbirlerini hedef aldıkları saldırılar ve gasp olayları da vardır. Örneğin, Şevli aşiret reisi, Heyderanlı bir ağanın 1.000 koyununu gasp etmiş ve bu aşiret mensuplarının Van Gölü üzerinde ticaret yapan teknelerine saldırmıştı.⁶⁶ Kalabalık aşiret gruplarının yerel anlamda da olsa meydan savaşına hazırlanarak müttefik aşiretlerle düşman aşiretlere karşı savaşa girdikleri de vakiydi.⁶⁷ Dolayısı ile aşiretler arası mücadelelerin enstrümanı ve bir yerde sonucu olan köylere yönelik gasp ve hırsızlık eylemleri aşiretler arası mücadelelerin bir yönünü oluşturur ve aşiretlerin düşük yoğunluklu mücadeleleri olarak okunabilir. Saldırılardaki kolektivite ve organize hareket ile gerçekleşen bu güç mücadelelerinin enstrü-

60 A.g.e., s. 104, 109, 112, 117, 119.

61 BOA, A.MKT.MHM. 666/27, 30 Mart 1896.

62 Önal, a.g.e., s. 55; BOA, BEO. 649/48616, 13 Haziran 1895.

63 Önal, a.g.e., s. 92.

64 Mayevsriy, a.g.e., s. 184.

65 Bu konuda en iyi örneği Takori reisi paylaşır: “Ermeni köylülerine gidiyoruz. Koyun kesiyoruz. Tavuk vuruyoruz. İstedığımızı yapıyoruz. Beş para bile vermiyoruz. Bize bir şey oldu ama ne oldu bilmem.” Önal, a.g.e., s. 108.

66 A.g.e., s. 95-96.

67 Millingen, a.g.e., s. 344-369; Çiftçi, a.g.t., s. 294-309.

manı olan eşkıyalık eylemleri yerel siyaset ile illiyeti kurulamaz ise başlı başına anlamlı değildir. Yine aşiretler arası bir mücadele olsa da, bu tür saldırıların aşağıdaki başlıkta tartışıldığı üzere yerel siyasetin ötesinde anlamlar içerdiği de söz konusudur.

Sınır siyaseti olarak aşiret eşkıyalığı

Daha derinlemesine araştırılmaya muhtaç bir konu olarak belirtilmelidir ki, Osmanlı-İran sınır bölgesinde gerçekleşen eşkıyalık hareketlerinin içeriği ve niteliği hakkında henüz çok ayrıntılı bir çalışma yapılmış değildir. İran'ın Hoy, Maku, Ovacık, Kotur ve güneyindeki diğer İran hanlıklarının tarihî süreçte Osmanlı valileri ile daimî ve karşılıklı bir mücadele yürüttükleri bilinen bir gerçekliktir. Osmanlı ve İran devletlerinin sınır politikalarını yönlendiren her iki tarafın valileri ve hanları bölgenin çok katmanlı yerel aktörlerini kullanagelmışlerdir.⁶⁸ II. Abdülhamid dönemi itibariyle de bu mücadelelerin devamlılık arz ettiğini vurgulayabiliriz. Dönemi itibariyle Van çevresindeki eşkıyalık olaylarının bir diğer ayağını da İran hanları tarafından desteklenmiş aşiretlerin Osmanlı tarafındaki köyleri yağmalamaları oluşturur.⁶⁹ Sınır boyuna yakın birçok köy bu süreçte İran'a bağlı aşiretlerce saldırıya uğramakta, malları gasp edilmekteydi. Van şehri Osmanlı'nın bir sınır boyu vilayeti olduğundan, bu tür hareketler merkezce olağanüstü görülüyordu. Bu durum bölgeye has olmayıp, Aşağı Makedonya Bölgesi'ndeki Yunan sınırında da görülmekteydi. Nitekim buradaki göçebe çobanlar sınır ötesi düşman kesimlere saldırarak küçükbaş hayvanları gasp ediyorlardı.⁷⁰

Van vilayetinin doğu bölgelerinde karşılaşılan bu eşkıyalık hareketlerinin devamlılık arz ediyor olması, bu durumun devletler arası siyasetin bir parçası olmasıyla ilintilidir. Aşiretlerin gerçekleştirdiği eşkıyalık hareketlerinin arka planında Osmanlı ve İran yöneticilerinin düşman bölgeyi zayıflatma istekleri yatar. Osmanlı arşiv kayıtları bu sebeple bölgede güvenliğin sağlanmasının çok zor olduğunu sıklıkla vurgular.⁷¹ Aşiretlerin sınır ötesi saldırılarını Osmanlı ve İran tarafı yine kendilerine bağlı aşiretler üzerinden engellemeye çalışmış, sınır boyuna sınırlı oranda merkezî kuvvetler ikame edilebilmiştir.⁷²

68 Ovacık ve Maku hanlarının Osmanlı tarafına saldırmaları amacıyla gönderdikleri eşkıyalar için bkz. BOA, DH.MKT. 1357/20, 25 Temmuz 1886.

69 Önal, a.g.e., s. 127-128; BOA, DH ŞFR. 129/138, 8 Mayıs 1886.

70 Koliopoulos, a.g.m., s. 256.

71 BOA, BEO. 795/59589, 9 Haziran 1896.

72 BOA, DH.MKT. 200/335, 28 Ocak 1894. Bu saldırıya engel olan aşiretlere mecidi nişanı verilmiştir.

II. Abdülhamid devri Van Bölgesi'ne ve onun doğusundaki Osmanlı topraklarına en çok saldıran aşiretlerden biri İran'a bağlı Şikak aşireti olmuştur.⁷³ Öyle ki bu saldırıların sıradanlaşmasından bahsedilmektedir: ... *Meşahir-i eşkıya-ı İran'dan olup öteden beru bu taraf ahali ve fukarasına isâl-i hasâret etmekte bulunan Şikak Aşireti...*⁷⁴ Osmanlı kayıtları bu aşiretlere destek veren İran'ın bazı mülki amirlerini açıkça sorumlu tutmuşlardır. İlgili bir kayıta şu ifadeler yer verilmişti: ...*Maku Hâkimi Timur Han ise Hâkim olmaksızın ziyade tavr-ı istiklâliyesinde bir reis-i eşkıya bulunmak hasebiyle hakkında emniyet haiz olamayacağı Tahran Sefaret-i Seniyyesinden cevaben bildirildiği...*⁷⁵ Osmanlı'nın Tahran elçisi açıkça Maku hâkimini eşkıya reisi olarak suçlamaktaydı. Burada aşiretler aracılığı ile Osmanlı karşıtı bir sınır siyasetinin yürütüldüğü ifade edilmek isteniyordu. Bunun ötesinde İran süvari alaylarının dahi eşkıyaya yardımcı olduklarından ayrıca şikâyet ediliyordu.⁷⁶ Timur Han'ın organize ettiği bir diğer saldırı ile 40-50 İran aşireti eşkıyası Osmanlı tarafına yağma için gönderilmiş, Osmanlı tarafı ise bu saldırıların devamı halinde Osmanlı'ya tabi aşiretleri karşılık vermek üzere İran'a sevk etmekle tehdit etmiştir.⁷⁷ Öte yandan bu durum iki tarafa ait tebaanın kendi başlarına buyruk karar mekanizmalarına sahip olmadığını göstermez. Zira bu mücadeleler bir üst başlıkta tartışılan aşiretler arası mücadeleler olarak da ortaya çıkabiliyordu.⁷⁸ Örneğin İran'daki Tahir Han ile Osmanlı tarafındaki Takori aşireti birbirleri ile yeni bir çatışmaya girmişlerdi.⁷⁹ Fakat bu tür sınır ötesi çapul hareketleri her ne kadar aşiretler tarafından gerçekleştiriliyor olsa da, bu eşkıyalık pratiğinin devletler arası kronik bir sınır politikasının parçası olarak yeniden inşa ediliyor olması durumun illiyeti açısından göz ardı edilmemelidir. Sınır siyasetinin bir parçası olan ve devlet aygıtına dönüşmüş çapul hareketlerinin yanı sıra, II. Abdülhamid dönemi Van Vilayeti ve çevresinde ortaya çıkmış eşkıyalık eylemlerinden bir diğeri siyasallaşmış içeriğe sahip olan politik eşkıyalıktır.

Politik eşkıyalık

II. Abdülhamid dönemi Van ve çevresinde yukarıda tartışılan eşkıyalık türlerinin yanı sıra Osmanlı belgelerinin sıklıkla "eşkıyalık" olarak tanımlandı-

73 BOA, DH.ŞFR. 109/21, 12 Haziran 1877.

74 BOA, Y.PRK.DH. 1/36, 14 Ağustos 1897.

75 BOA, BEO. 285/21303, 28 Eylül 1893.

76 BOA, A.MKT.MHM. 672/34, 25 Aralık 1898; BOA, BEO 1711/128263, 27 Ağustos 1901.

77 BOA, DH.ŞFR. 199/45, 7 Ekim 1896.

78 BOA, DH.MKT. 1779/114, 10 Kasım 1890.

79 BOA, DH.MKT. 140/7, 26 Eylül 1893.

ğı bir diğer aktivite Ermeni komitacılarının yürüttükleri silahlı isyan hareketidir. Bu dönemde Ege Bölgesi'nde ve Aşağı Makedonya Bölgesi'nde aktif olan Rum çetelerine ait eşkıyalığın tanımlanmasına benzer şekilde, Osmanlı belgelerinin dili Ermeni komitacılığı ve eylemlerini de çoğu zaman şekâvet adı altında adı bir eylem türü olarak tanımlamıştır.⁸⁰ Bazı araştırmacılar da eşkıyalığın hükümete karşı siyasallaşmış bir başkaldırı ifadesi içermemesinden dolayı bu tür hareketlerin eşkıyalıktan çok isyan olarak tanımlanması gerektiğini öne sürmüşlerdir.⁸¹ Fakat politik eşkıyalık terimi bir yönüyle ortaya çıkan gasp, katl ve zor kullanımı gibi eylemleri ifade etmesi açısından misyon edinilmiş etnik milliyetçi hedeflerin vurgulanması noktasında isabetli bir ifade olsa gerektir.

Hobsbawm'ın idealize ettiği "toplumsal eşkıya" tanımına, Ermeni köylülerinden destek alan ve onlar tarafından kurtarıcı olarak görülen komitacılar bu yönüyle uysa da, Hobsbawm'ın toplumsal eşkıyalığın kitlesel bir kurtuluş değil, kendini kurtarma biçimi olduğunu ifade etmesi kendi tanımı itibariyle Ermeni komitacılarını bir yönüyle toplumsal eşkıya tanımının dışına itmektedir.⁸² Fakat Hobsbawm'ın toplumsal eşkıyalığın bir grubunu terör yaratan intikamcılar olarak tanımlaması Van ve çevresinde ortaya çıkan komitacı eylemleriyle tutarlılık arz eder.⁸³ Hobsbawm'ın bu tür eşkıyalık hareketlerine yönelenlerin ağırlıkla evlenmemiş gençler olacağına dair savı ile inceleme alanındaki Van eşrafından Kalcıyan Efendi'nin 25 yaş altındaki neredeyse tüm Ermenilerin bir komiteye mensup olduklarına dair paylaşımı birbirini tamamlar.⁸⁴ Bu tür genel geçer tanımlamaların getirdiği tutarsızlığın ötesinde, Ermeni komitacılarının gerçekleştirdiği eylemlerin sonuçları itibariyle bölgede kaosu artmasında önemli bir etmen olduğu açıktır.

II. Abdülhamid döneminde, Van şehrinin bazı Ermeni mahallelerinde devlet kontrolünün tam olarak yerleşemediği mülki amirlerce açıkça belirtilmekteydi.⁸⁵ Bu mahallelerde komitacıların saklandığını savunan Sadettin Paşa, güvenliğin Van vilayet merkezinde sağlanamadığından şikâyet eder.⁸⁶ 1896 yılında şiddetlenen olaylar neticesinde Van şehrinin bazen komitacılar

80 Yetkin, *a.g.e.*, s. 56. Eşkıya kelimesinin alternatifi olarak *feside* kelimesi daha çok tercih edilmektedir.

81 Esra Yakut, "Osmanlı Hukuku'nda Bir Suç Olarak Eşkıyalık ve Cezalandırılması", *Kebikeç*, 33, 2012, s. 199-200; Demirci ve Arslan, *a.g.e.*, s. 17.

82 Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 12, 19-20. Mayevsriy, *a.g.e.*, s. 110, 139. Sadettin Paşa'ya göre çoğu Van Ermenisi, komitacıları koruyup kollamakta ve onları kurtarıcı olarak görmekteydiler. Önal, *a.g.e.*, s. 76, 81.

83 Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 14.

84 Önal, *a.g.e.*, s. 39; Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 29.

85 Acem Haço ve Kendirci mahallelerinin bu türden Ermeni mahalleleri olduğu paylaşılmaktadır. Önal, *a.g.e.*, s. 76.

86 *A.g.e.*, s. 77.

tarafından ablukaya alındığı da belirtilmektedir.⁸⁷ Bu kargaşa ortamında Ermeni komitacıları İran sınırı üzerinden Ermeni köylerine sığınarak Van şehrine kadar rahatlıkla ulaşabiliyorlardı. Ağırlıkla Kürt aşiretlerini ve redif askerini hedef alan Ermeni komitacıları çoğu kez siyasi eylemler gerçekleştirmekle birlikte Ermenilere yönelik de bir baskı unsuruna dönüşmekteydiler. Örneğin Van'da yaşayan Papaz Boğas Efendi Ermeni komitacılarının eylemlerini desteklememesi sebebiyle infaz edilmisti.⁸⁸ Van eşrafından Kapamacıyan'ın evini basan komitacıların ise mermi tedarik etmek için kendisinden zorla para talep ettikleri paylaşılmaktadır.⁸⁹ Mayevsriy, komitacıların zengin Ermenilere mektup göndererek para talep ettiklerini, vermeyenleri ise tehdit ederek amaçlarına ulaştıklarını belirtmektedir.⁹⁰ Yine bu sebeple Van'ın Kendirci Mahallesi'nde oturan Agop'un evine girerek 33 lirası ve 1 saatini alan komitacılar, Agop'u öldürerek olay yerinden uzaklaşmış, Keşişoğlu İsteyan'ı da benzer şekilde katletmişlerdi.⁹¹

Ermeni komitacıların askerlere ve aşiretlere yönelik gerçekleştirdikleri siyasi eylemlerinde ağırlıklı ekonomik bir hedef gözetmediklerini görsek de, sebep oldukları paramiliter şiddet ile bölgedeki düzensizliklerin artmasına neden olmaktadır. Katlettikleri askerlerin veya aşiret mensuplarının bedenlerinde yarattıkları tahribat, Ermeni köylüleri bilhassa aşiretler için hedef haline getirtmekteydi.⁹² Bu sebeple sıradan veya ekonomik saiklerin paralelinde siyasallaşarak Ermeni kimliğine yöneltmiş bir saldırıya da dönüşebilmekteydi. Dolayısı ile bölgedeki tansiyonun ve eşkıyalık olaylarının artmasında komitacıların gerçekleştirdiği eylemlerin önemli bir payı vardır. Ermeni komitacıların eyleyicisi oldukları gasp ve hırsızlık pratiklerinin ise politik misyonlarının aracı olarak kullanıldığı da bu şekilde anlaşılmaktadır. Komitacılar gasp ettikleri malları farklı bölgelerde satarak tüfek ve benzeri ihtiyaç duydukları malzemeleri temin etmekteydiler.⁹³ Bu yüzden komitacı eylemlerinin bölgenin iktisadi kaynaklarına yöneldiği de görülmektedir. Zira Ermeni komitacıları, yukarıda zikredilen eylemlerinin yanında bilhassa Kürt köylerine ait koyun sürülerini gasbetmekteydiler.⁹⁴ Sonuç itibarıyla siyasallaşmış bir isyan hareketi olan Ermeni komitacılığı, Van ve çevresinde eşkıya-

87 Mayevsriy, *a.g.e.*, s. 126. Ona göre 800 Ermeni komitacı şehri kuşatmıştır. Bu olayların başladığı Haziran 1896 itibarıyla halen bölgede olan Sadettin Paşa olayların başladığı günlerden hemen önce anılarını kayda geçirmemiş veya bu kayıtlar bize ulaşmamıştır.

88 Mayevsriy, *a.g.e.*, s. 143.

89 Önal, *a.g.e.*, s. 160.

90 Mayevsriy, *a.g.e.*, s. 143.

91 BOA, A.MKT.MHM. 667/10, 2 Haziran 1896.

92 BOA, Y.PRK.ASK. 111/54, 25 Mayıs 1896; Önal, *a.g.e.*, s. 163.

93 BOA, DH.ŞFR. 214/26, 7 Eylül 1897.

94 BOA, A.MKT.MHM. 750/21, 28 Kasım 1894; Mayevsriy, *a.g.e.*, s. 146.

lık olaylarının eyleyicilerinden önemli bir bölümünü oluşturmakta ve aşiret eşkıyalıklarının da artmasına dolaylı olarak neden olmaktaydı.

Sonuç

II. Abdülhamid döneminde Van kırsalında, Ege ve benzeri bölgelerde olduğu gibi, aşiretler ve Ermeni komitacılarının aktiviteleri haricinde bir eşkıya çeteleşmesine alan açacak saha pek yoktu. Literatürdeki tek tip ve genel geçer bir aşiret eşkıyalığı tartışması ise olayların illiyetinden koparılmasına neden olmaktadır. Bu durum, olayların ayrıntılı bir şekilde irdelenmemesinin yanında, arşiv belgelerinin dilinde genel geçer bir eşkıyalık kavramının kullanılabilmesinden de kaynaklanmaktadır. Van ve çevresinde sıradan adi eşkıyalık pratikleri olarak ortaya çıkan redif askerlerinin ve bireysel aşiret mensuplarının gerçekleştirdikleri eylemleri daha kolektif aşiret eşkıyalıklarından ayırmak gerekir. Zira daha kolektif olarak ortaya çıkan, planlanmış ve aşiretler arası ilişkilerin ürünü olarak beliren gasp olayları yerel siyasetin bir yansıması olarak ortaya çıkan eşkıyalık tipolojilerinden biridir. Sınır politikaları olarak tekrar aşiretler üzerinden inşa edilen sınır ötesi eşkıyalık eylemlerinin ise yine adi sıradan eşkıyalık olaylarından ve yerel siyasetin kapsamından bir derece uzak tutulması gerekir. Zira Osmanlı-İran ilişkilerinde sınır ötesi çapul hareketleri sınır siyasetinin bir parçası olarak inşa edilmiştir. Politik bir misyona sahip olan Ermeni komitacılığının eylemleri sonucu ortaya çıkan gasp, hırsızlık, tehdit, katl vb. eşkıyalık hareketleri ise ancak politik eşkıyalık olarak tanımlanabilecek eylemlerdir. Bu sebeple eşkıyalık kelimesine indirgenmiş bu farklı tipolojilerin tümünün illiyetleri çerçevesinde ve ayrıntılı analizleri ile ancak eşkıyalık eylemlerinin anlaşılabilmesi mümkündür. Yerel aktörlerin merkezî hükümet ile iletişimlerini artırmalarına rağmen/binaen bu aktörlerin giriştikleri güç mücadeleleri aynı paralelde kaotik ve çatışmacı bir ortam yaratmıştır. Eşkıyalığın özcülüğe neden olabilecek genel geçer bir tartışma olan merkezileşmeye katkı sunacağı veya sosyal bir fonksiyona sahip olabileceği yaklaşımının ötesinde, eşkıya teriminin mikro düzeyde nelere karşılık olarak merkezî hükümet tarafından kullanıldığına odaklanılması geçmişin anlaşılmasında daha katkı sunucu bir yaklaşım olacaktır. “Eşkıyalık” teriminin yukarıda bahsi geçtiği üzere farklı eşkıyalık örüntülerini bünyesinde barındırması belgelerin dilinin yarattığı bir sorunsaldır. Eşkıyalık teriminin geçmişte tek başına anlaşılır kılmanın ötesinde sıradanın, yerel siyasetin, sınır politikalarının ve politik misyonların üzerlerini örten bir fonksiyona evrilebileceğinin farkındalığında olunması gerekir.

Dürzîlerde Eşkîyalık Hareketleri

İLKER KİREMİT

Giriş

Osmanlı egemenliğinde yaşayan Dürzîler Lübnan ve Suriye’de meskûn bir mezhep halkıydı.¹ Bu ahalinin eşkıyalık kategorisinde değerlendirilebilecek fiilleri² özellikle İmparatorluk’un son dönemlerinde mühim bir olaylar dizisi oluşturmıştu. İktidar mercii açısından bakıldığında bölgedeki asayiş ve güvenliği sarsan bu fiiller, yönetimin bölgedeki yetkesine tezat bir durum yaratıyordu. İmparatorluk tebaası ile Dürzîlerin yaşam sahasında gerçekleşen bu eylemler süreç içerisinde ve aynı zamanda bu ahalinin hükümet politikalarına karşı sergilediği itaatsizliğe paralel olarak işlemekteydi. Bu yönüyle eşkıyalık fiilleri, bölgede asayişteki ve siyasi ilişkilerdeki makbul istikrarın teminine hâlel getiren unsurlardan olabiliyordu. Dürzîlerle Marunîler arasında yaşanan çatışmaların yarattığı siyasi krizler ayrı tutulduğunda, özellikle odaklandığımız dönemde –19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başları– Dürzîler ile Osmanlı yönetimi ilişkilerinde eşkıyalık konusunun etkili bir yer kapladığını söyleyebiliriz.

19. yüzyılda Cebel-i Lübnan bölgesi açısından ilk akla gelen, Dürzîlerle Marunîler arasında yaşanan çatışmalardır. 1840’ların başında ortaya çıkan

1 Bugün Suriye ve Lübnan’ın yanı sıra İsrail ve Ürdün bölgelerinde de nüfus kitlesine sahiptirler. Göçlere bağlı olarak dünyanın farklı bölgelerinde de mezhep mensupları vardır. Bkz. Kais M. Firro, *A History of the Druzes*, Leiden-New York-Köln, E.J.Brill, 1992, s. 3.

2 Önceki yüzyıllara ait örnekler de mevcuttur. BOA. A.DVNSMHM., 60-24, s. 11; BOA. A.DVNSMHM.,d. 87-576, s. 194.

olaylar, bir süre sonra yatışmış olsa da, 1860'a gelindiğinde yeniden yükselmiş ve hatta Şam tarafına da sıçramıştı.³ Bu süreci takiben dikkat çekilmesi gereken en mühim hususlardan biri Cebel-i Havran Bölgesi'nin Dürziler için artık başat bir coğrafi mekân haline gelmiş olmasıdır. Esasında Dürzilerin Cebel-i Havran'daki mevcudiyetinin 17. yüzyıla kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Sonraki süreçte Cebel-i Ala ve Filistin gibi bölgelerdeki Dürzilerden de Havran'a nüfus hareketleri gerçekleşmişti.⁴ 19. yüzyıla gelindiğinde bilhassa Lübnan'dan gelen göçlerle Dürziler Cebel-i Havran bölgesinin nüfus dokusundaki değişime neden olmuşlardı. Eski topraklarının yeterli gelmemesinin yanı sıra Havran'ın verimliliği onlar için bir çekim gücü yaratmıştı.⁵ Havran'ın engebeli arazisi kritik dönemlerde Dürziler için bir kaçış veya savunma alanı olarak da önem arz ediyordu. Buna örnek teşkil edebilecek gelişmelerden biri, Mısır Valisi İbrahim Paşa'nın tatbik etmek istediği silahsızlandırma ve askere alım politikasına müteakip Havran'daki Dürzilerin 1837'de başlattığı isyandır. İbrahim Paşa'nın sevk ettiği askerî harekât esnasında Havran'ın engebeli ve nüfuz edilmesi zor bölgeleri (Leca gibi) Dürziler için korunaklı bir alana dönüşmüştü.⁶ Bununla beraber, vergi yükünün ağır geldiği veya devletin askerlik yükümlülüğünü tatbik ettirmek istediği sırada yaşanan muhalefette de Havran'ın engebeli tarafları bir kaçış alanı sağlayabi-

- 3 1841'e müteakip ve ardından 1860'ta başlayan olayların ayrıntısı için bkz. Firro, *a.g.e.*, s. 86, 91, 119-126; M. Tayyib Gökbilgin, "1833-1840'ta Dürziler", *MEB İslam Ansiklopedisi*, cilt 3, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1988, s. 673-677; Maurus Reinkowski, *Düzenin Şeyleri, Tanzimat'ın Kelimeleri*, 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması, Çev. Çiğdem Canan Dikmen, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2017, s. 64-72; Selahattin Samur, "Sultan II. Abdülhamid Yönetimi ve Havran Dürzileri", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu*, (20-21 Şubat 2014, Selanik), İç ve Dış Siyaset Bildiriler, cilt 1, Ankara, TTK Yayınları, 2014, s. 81; Ahmet Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürziler*, Elâzığ, T.C. Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları/Tarih Şubesi Yayınları, 2006, s. 32-42; Erkân-ı Harb Mîralaylarından İsmail Zühdi, *Intibah, 1311 (1895-1896) Dürzî Olayları*, haz. Ahmed Neziha Galitekin, İstanbul, Şehir Yayınları, 2007, s. 10-11.
- 4 Ayrıntı için bkz. Firro, *a.g.e.*, s. 36-53. Diğer taraftan Halep yakınlarındaki Cebel-i Ala Dürzilerinin Lübnan'daki mezhep mensuplarıyla bağlantıları sürdürülüyordu. Halep'deki Dürzî nüfusu 1880 tarihli malumata göre 35.000 idi. Bkz. *The National Archives, Foreign Office* (Londra), 424-107, Inclosure 2 in No. 112, P. Henderson, s. 188-190.
- 5 BOA. Y. PRK. ASK., 43-32. 1860'lardan sonra Lübnan cihetinden gelen kitlenin bölgede yarattığı değişim açısından ayrıca bkz. Firro, *a.g.e.*, s. 200-201. Yine Havran'daki Dürzî nüfusunda yaşanan değişim grafiği için bkz. *a.g.e.*, s. 173.
- 6 Bkz. Nejla M. Ebu-Izzeddin, *The Druzes, A New Study of Their History, Faith and Society*, Leiden E. J. Brill, 1984, s. 217-218. Benzer şekilde 1860 olaylarıyla ilişkilendirilenlerin kaçış rotası yine burası olmuştu. Şit Tufan Buzpınar, "Havran", *TDVİA*, cilt 16, İstanbul, 1997, s. 540. Üstelik isyanı oluşturan olayların başlamasının öncesinde Dürziler kendilerini müdafaa maksadıyla geniş bir nüfus hareketiyle Leca taraflarına kaymışlardı. Sonrasında ise Leca Bölgesi çatışmanın yoğun olduğu bir yere dönüşmüştü. Bkz. Sebahattin Samur, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1995, s. 79-84; Dürzilerin bu isyanı aynı zamanda Lübnan taraflarında da yaşanmıştı. *a.g.e.*, s. 85-86; Zühdi, *a.g.e.*, s. 9; M. C. Şihabeddin Tekindag, "Dürziler", *MEB İslam Ansiklopedisi*. 3. cilt, İstanbul, 1988, s. 672.

liyordu.⁷ Ancak Dürzî nüfusunun ekseriyetini barındırmaya başlaması itibarıyla bu bölgenin başat bir alana dönüşmesi 1860 yılı sonrasına uzanır.⁸ Bunun neticesinde Cebel-i Havran, Cebel-i Dürüz olarak anılmaya başlandı.⁹

Burası, idari açıdan kaza statüsündeki merkezdi. 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne göre bölgede ifa edilen idari düzenlemeler ışığında teşkil edilen Suriye vilayetinin sancak merkezlerinden birini oluşturan Havran, Cebel-i Dürüz'ün bağlı olduğu üst idari birimdi.¹⁰ Diğer taraftan Cebel'deki siyasi vaziyet Dürzî ileri gelenleri (Meşayih) arasında bölünmüş bir örgütlenme yapısının etkisindeydi. Özellikle 1860'lar sonrasında Dürzî ailelerinden Ataşlar ön plana çıkmaya başlayacak, Osmanlı Hükümeti'yle kurulan ilişkiler ve beraberinde sağlayacakları resmî yetkilendirmeler elbette onların bölgedeki nüfuzunu takviye edecekti. Önce 1866 tarihinde meşhur İsmail El-Atraş, Cebel'e müdür olarak atanmış ve bölge Dürzî ileri gelenleri arasında dört nahiye idaresine taksim edilmişti. 1883'e gelindiğinde ise İsmail'in oğlu İbrahim bölgenin kaymakamlığına getirilerek, bir bakıma meşayih sisteminin ve dolayısıyla bölgenin resmî temsilcisi olmuştu.¹¹ Cebel-i Dürüz, ge-

7 Norman N. Lewis, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800-1980*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, s. 80-82.

8 Firro, a.g.e., s. 138; Samur, a.g.m., s. 81; 1887 tarihli bir resmî raporda yaklaşık 50 yıl öncesinde Dürzîlerin ekseri nüfusunun Cebel-i Lübnan olduğu belirtirken Cebel-i Havran'daki sayılarının az olduğu belirtiliyordu. Havran'ın verimli topraklarının etkisinin yanı sıra Cebel-i Lübnan vakasının da etkisiyle Havran'a gelen Dürzîlerin 30.000 nüfusa ulaştıklarına yer veriliyordu. Bkz. BOA. Y. PRK.ASK., 43-32 (12 Aralık 1887). Lewis'in de belirttiği üzere 1860'tan sonraki nüfus yöneliminin süreç içerisinde devam ettiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında Lewis'in 1865 ve 1905 tarihine ait Cebel-i Dürüz ve Leca bölgelerindeki yerleşim noktalarını gösterdiği haritalardan hareketle yaşanan değişim de takip edilebilmektedir. 1865 tarihinde Havran Bölgesi'ndeki Dürzî nüfusu Cebel-i Dürüz'ün batı yakasıyla Leca'nın güneydoğusunda yoğunlaşırken 1905'e gelindiğinde çok daha geniş bir alana yayıldığı görülmektedir. Ayrıntı için bkz. Lewis, a.g.e., s. 85-86.

9 Bazı resmî kayıtlarda bölgenin eski ve yeni isimleriyle (Cebel-i Dürüz-i Havran) aynı anda anıldığı da görülmektedir. Üstelik bu adlandırmanın başlangıcı 1860 tarihinden öncesine gitmektedir. Bkz. 1841 tarihli iradedeki tanım, BOA. I. MVL., 31-525; ayrıca BOA. A. MKT.UM., 126-58 (27 Ocak 1853). Sonraki tarihlere ait kayıt örnekleri için bkz. BOA. I. DH., 479-32232 (4 Ekim 1861); *Suriye Salnamesi*, 1288, s. 86. Ancak incelediğimiz geç tarihli vilayet yıllıklarında idari olarak "Cebel-i Havran" deyiminin kullanılması dikkat çekicidir. *Suriye Salnamesi*, 1313/14, s. 199; *Suriye Salnamesi*, 1317, s. 219. Aynı yılda hem Cebel-i Dürüz hem de Cebel-i Havran şekilde belirtilmesine de rastlanmıştır. Bkz. *Suriye Salnamesi*, 1306, s. 119, 143 (Salnameler, ISAM'ın web sitesinden incelenmiştir). Ayrıca bkz. Kais M. Firro, "Osmanlı Reformları ve Cebel Al-Dürzî 1860-1914", *Osmanlı Reformları, Taşrada Uygulanışı ve Etkileri*, der. Itzhak Weismann-Fruma Zachs, çev. Oktay Etiman, İstanbul, Işık Yayınları, 2017, s. 199.

10 Buzpınar, a.g.m., s. 540; Sebahattin Samur, "Suriye Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)", yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989, s. 29-30. Bu idari vaziyetin vilayet yıllıklarındaki takibi için bkz. *Suriye Salnamesi*, 1288, s. 86; *Suriye Salnamesi*, 1299, s. 246, 249; *Suriye Salnamesi*, 1305/6, s. 119.

11 Firro, şeyhler sistemini "Meşyaha" şeklinde ifade eder. "A.g.m.", s. 200-205, 209; Firro, a.g.e., s. 191-193, 201; Samur, a.g.t., s. 141. İbrahim'in kaymakamlığı elbette ilk değildi. 1879'da Mithat Paşa'nın Suriye valiliği sırasında, Dürzî şeyhlerden Said Telhuki bu vazifeye getirilmişti.

rek vergi ve askerlik işlemlerine karşı gösterilen muhalefet,¹² gerekse eşkıyalık ve asayişin ihlali¹³ olarak kabul edilen fiiller ekseninde işleyen Osmanlı-Dürzî ilişkilerinin ana bölgesi haline gelmişti. Dürzîlerle ilişkili eşkıyalık vakalarının çoğunun da bu bölgede yaşandığını söyleyebiliriz. Bu çerçevede, kayıtlara yansıyan ve zaman silsilesi içerisinde ortak paydada toplayabildiğimiz eşkıyalık fiilleriyle ilgili örnekleri ve beraberinde yaşanan gelişmeleri işlemeye çalışacağız.

19. yüzyılın Dürzîler diyarında daimî zaman yolcusu: Eşkıyalık

1852 tarihinde Şeyh Mehmet ismindeki bir Dürzî ile beraberindekiler Şam ile Beyrut arasında olduğu anlaşılan ve Dimasi denilen bölgedeki *Vadi-i Karin* boğazını keserek yolcuların eşyalarına el koyuyorlardı. O dönemde aynı yerde Arabistan Ordusu'na mensup Dördüncü Alay'ın mızıka takımıyla muallim ve tabip subayın önüne çıkmışlardı. Bahsi geçen tabip Miralay Akif Bey kolundan yaralanmıştı. Daha mühimi, bölgeye gönderilen talimatta köylere baskına kalkışan bu kişilerin yaklaşan hac mevsimi dolayısıyla gelecek kafiyeyle ilgili tasavvurlarının olduğunu ve bu sebeple önlem alınması gereği bildirilmişti.¹⁴

Bu vakanın 1 ay sonrasında Şam valisi merkeze gönderdiği yazısında bu sefer Dürzîlerle Leca urbanı (çöl aşiretleri, Bedevi Araplar) arasında kurulan ittifakla her fırsatta Şam etrafındaki köylere, Kudüs, Akka ve civar taraftaki yolları kullanan yolculara zarar vermeyi bir rutine dönüştürmelerinden bahsediyordu. Belirttiği üzere, aynı ay içerisinde yani 13 Ocak Pazar günü yine bu iki kesimden oluşan 250 kadar atlı ve piyade, bahsi geçen Şam ile Beyrut yolu üzerindeki Dimasi köyüne baskın yapmışlardı. Burada yer alan kuvvet onlara mukavemet etmiş olsa da 2.000'den fazla hayvandan oluşan sürüyü alıp götürmüşlerdi. Sabaha karşı saat üç civarında köy şeyhinin Şam'a gelip durumu bildirmesi üzerine, Binbaşı Yeğen İbrahim Ağa kumandasındaki 300-400 süvarinin sevki yapılmıştı. Eşkîyanın geldiği Leca tarafına dönecekleri öngörülerek *Gabagab* denilen yerde yolları kesilmiş ve o esnada havanın puslu olmasının da etkisiyle yaşanan çatışmada fazla bir kayıp olmadan sürü ellerinden alınmıştı. Diğer taraftan bu esnada askerin, öldürülen kişilerin bazılarının kafalarını keserek Şam'a götürmesine karşı bir tepki oluşmuştu.

Bkz. *Mithat Paşa'nın Hatıraları, Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, cilt 1, haz. Osman Selim Kocahanoglu, İstanbul, Temel Yayınları, 1997, s. 244.

12 Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861, The Impact of the Tanzimat on Politics and Society*, Londra, Oxford University Press, 1968, s. 82-84, 123, 125; Lewis, a.g.e., s. 80.

13 *Mithat Paşa'nın Hatıraları*, a.g.e., s. 242-243, 380, 384, vd.; Firro, a.g.m., s. 202; Samur, a.g.t., s. 141, 143; Samur, a.g.m., 82-84, vd.; Zühdi, a.g.e., s. 11, 18.

14 BOA. A.MKT.UM., 51-10 (2 Aralık 1852).

Zira valinin belirttiği üzere, böyle bir yöntem “metruk bir usul” olarak artık uygulamada değildi. Dolayısıyla böyle bir cezalandırma yönteminin tekrarlanmaması için uyarıda bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁵ Öyle ki terk edildiği belirtilen bu yöntem daha evvel yine Dürzî eşkiyası olarak tarif edilmiş kişiler üzerinde de kullanılmıştı. 1800 tarihinde Sayda valisi olduğu sırada Cezzar Ahmet Paşa, Dürzî eşkiyası olarak bahsedilen 52 kişinin kellesini (*ser-i maktu*) İstanbul’a göndermişti.¹⁶ Aynı paşa 8 yıl önceki malumatında yine aralarında Dürzî ve Kızılbaş olduğu belirtilen reislerden 82 kişinin kesik başının (*ruus-ı maktu’a*) merkeze yollandığını söylüyordu.¹⁷

Bu vukuatta anılan *Vadiyü’l-Karin* denilen yerin mevki olarak yol kesme ve soygun fiilleri için müsait şartlara sahip olduğu anlaşılmaktadır. En başta bahsi geçen örnek vakadan birkaç ay sonra Beyrut’a giden bir grup Şamlının burada yolunun kesilmesi dikkatimizi yeniden aynı yere çekmektedir. Bu mahallin yakınlarında bulunan Batta köyünden Dürzî Mehmet ile beraberindeki 4 kişinin sebep olduğu bu olayda aralarında Şamlı bir tüccar Ömer-Zade Şeyh Hüseyin ve diğerlerine ait toplamda 70.000 kuruşluk mala el konulmuştu. Yakalanıp Beyrut’a gönderilen failin adam öldürme gibi ilişkili olduğu anlaşılan fiillerle beraber yargılanması için Şam’a getirilmesi istenmişti.¹⁸ Aynı yerde zuhur eden başka bir vakaya ise 1862 tarihli kayıta rastlanmaktadır. Yine Şam’dan Beyrut’a giderken İbrahim Zenzel ve Hristiyan bazı şahısların, başında Hatar Bey ve Genç el-Amad namındaki kişilerin olduğu Dürzî eşkiya tarafından aynı mevkide soyuldular. Bunun üzerine Şam valisi, Said Paşa maiyetindeki 60 kişilik atlı askeri vazifelendirilmiş, bahsi geçen mahalde benzer durumun yaşanmamasının temin edileceği de merkeze bildirilmişti.¹⁹

15 Terk edilmiş olduğunun belirtildiği bu cezalandırma uygulaması “emsalsiz” olarak da ifade edilmiştir. BOA. A.MKT.UM., 126-58 (28 Aralık 1852).

16 BOA. HAT., 177-7799.

17 1792 tarihli tahrirat, BOA. HAT., 1400-56405. Cezzar Paşa zamanında başta Dürziler olmak üzere bilhassa vergi tahsili mevzuunda yaşanan ihtilaflar ve benzer cezalandırma yöntemi hususunda ayrıca bkz. Mustafa Güler, *Cezzar Ahmed Paşa ve Akka Savunması*, İstanbul, Çamlıca Basım Yayın, 2013, s. 66-89. Eşkiyanın kesik başlarının İstanbul’a gönderilmesi uygulamasıyla ilişkili ayrıca bkz. Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, s. 225; Şaban Bayrak, *Anadolu’da Eşkiyalık Olayları (XVII. Yüzyılın İlk Yarı 1700-1750)*, İstanbul, IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, 2015, s. 186, 316; Yalçın Çakmak, “Osmanlı Devleti’nin Dersim İncancına Yönelik Algısı ve Tasvirine Genel Bir Bakış”, *Tunceli (Dersim) Tarihinden Kesitler*, İstanbul, Hiper Yayınları, 2019, s. 161.

18 Tevkif edilen bu kişinin önce İstanbul’a gönderilmesi gündeme gelmişti. Ancak ilişkili suçlardan dolayı Şam’da epey sayıda davacının bulunması üzerine oraya götürülmesi gereği düşünülmüştü. Ayrıntı için bkz. BOA. A. MKT.UM., 137-50 (14 Haziran 1853).

19 BOA. A.MKT.UM., 535-86 (26 Ocak 1862). Firro, aynı yıl yine Havran Dürzilerinin Lübnan’dan gelenlerle beraber Şam yolundaki ticaret geçişleri üzerine hücumları artırdıklarına dikkat çekmektedir. Bununla beraber Vali Halim Paşa’nın Dürzilerle Havranlı ahalinin oluşturduğu ittifaklara da müdahale planını uyguladığını belirtir. Bkz. Firro, a.g.m., s. 202-203.

Yukarıda bahsedilen mahallin yanı sıra Beyrut ile Şam arasındaki mesafenin de defaten eşkıyalık fiilleriyle anılması daha dikkat çekicidir. Zira aynı zaman kesitine tekabül eden vakalar kayıtlara yansımıştır. Bu minvalde, Halepli tüccar Rızkullah'ın 1861 tarihinde aynı yol üzerinde soyulmasına müteakip yaşanan gelişmeler ilginç örneklerden biridir. İfadesine göre Şam'a doğru giderken *Han-ı Hüseyin* denilen yere 3 saat mesafede Dürzî ve Şamlı olduğunu belirttiği birileri tarafından yolu kesilmişti. Bunlar, yanında bulundurduğu 200 adet altın mecdiye, 20 adet altın İngiliz lirası ve 3.000 kuruş değerindeki eşyasını gasp etmişti. Bunun üzerine vilayete başvuran bu tüccar, 4 çocuğu ile cariyelerinin zor durumda kaldığını söyleyerek zararının hazineden karşılanmasını talep etmişti. Buna karşın Beyrut (Sayda) valisinin de devreye girmesiyle iane komisyonundan kendisine 300 kuruş verilmişti. Ancak Rızkullah kaybettiği malların takipçisi olmaya devam edecekti. Bu maksatla yerine bir vekil vazifelendirdikten sonra Halep'e geri dönmüştü. Malının ve parasının bulunacağı vaadine karşın olayın üzerinden 4 aydan fazla bir zaman geçmiş fakat bir netice alınamamıştı. Bunun üzerine aradan geçen 6 aydan sonra yeniden müracaat ederek zararının hazineden ve hatta muhtemelen sorumlu tuttuğu ahaliden tahsil edilmesini istediğini bildirmişti.²⁰

Eşkıyalık vukuatları bu sıralarda yol kesme fiillerinden başka şekillerde de yaşanıyordu. Üstelik önceki yüzyıllara ait kayıtlarda da isyan ve şekâvetle ilişkili olaylarla²¹ anılan Dürzî Seyfoğulları yeniden gündeme geliyordu. 1863 tarihli malumata göre Cebel-i Lübnan Dürzîlerinden olup, bahsi geçen aileye mensup Fendi ile Davut adlı şahıslar yol kesmenin yanı sıra, ev baskını ve hatta adam öldürme gibi fiillerle ilişkilendiriliyorlardı. Bu şahıslar beraberlerindeki Hüseyin Neşrevi (Neşruni) ile birlikte yakalanmışlardı. Yargılanan bu kişiler Cebel-i Rihan'a bağlı Niha köyünden Şahin ve Abdullah'ı öldürmekle suçlanmışlardı. Muhbirlerin verdikleri ifadelerdeki ihtilafa karşın üzerlerindeki şüphenin yüksek olduğu kabul edilmişti. Zira bunların "haydut ve yol kesen güruhundan"²² olmalarının yanı sıra, diğer vukuatları da vardı. Mercuiyun kazasındaki Cedide köyünden Abid Ganime adlı birinin 9 deve yükü ile bir o kadar kıymetli eşyasına gündüz vakti el koymuşlardı. Bu-

20 Bu hususla ilgili olarak farklı tarihlere ait kayıtlar vardır. Öyle ki evvela kendisinin 24 Ağustos 1861 tarihli olarak sunduğu arzuhale müteakip ertesi yılın Mayıs ayına kadar uzayan kayıtlar mevcuttur. Bkz. BOA. A.MKT.DV., 199-76; BOA. A. MKT.UM., 562-72. Bununla beraber 29 Nisan 1862, 7 Mayıs 1862 tarihli yazılarda sadece Dürzî eşkıyasının karşılarına çıkıp kendisini gasp ettiğine dair malumat verilmiştir. 24 Ağustos 1861 tarihli kayıta ise kendisinin top tüccarı olduğu bilgisi geçmektedir. BOA. A. MKT.UM., 562-72.

21 1517 tarihli kayıt için bkz. BOA. A. DVNSMHM.d., 53-116, s. 218. Yine 10 Haziran 1638 tarihli mühimme kaydı olarak, BOA. A. DVNSMHM.d., 87-100, s. 576.

22 22 Eylül 1863 ve 1 Temmuz 1864 tarihli yazılar için bkz. BOA. HR.SYS., 915-1; BOA.MVL., 767-63 (22 Eylül 1863).

nun dışında yine Cebel Bölgesi'ndeki Mütevali (Şii) ahalisinden Ahmet'in de evini gündüz vakti basıp malını gasp etmişlerdi. Tüm bunların üzerine Davut ve Fendi 15'er yıl, Hüseyin Neşrevi ise adam öldürme cezasıyla ilişkilendirilmeyip sadece onlarla birlikte hareket etmesi nedeniyle 7 yıl kürek cezasına çarptırılarak Akka'ya gönderilmişti.

Yerel hükümet mercilerinin, eşkıyalık vakalarına karşı önlem mahiyetindeki cezalandırma veya taltif etme yöntemleri ilginçti. Bu maksat dahilinde bir örnek olarak Beyrut yolu üzerinde yer alan Dürzî köyleri eşkıyalık ve yol kesme fiillerinin "üretildiği" meskenler olarak görülüyordu. 1862 tarihinde eşkıyaya destek olduğuna kanaat getirilen bu köylere Miralay Hüsnü Bey kumandasındaki askerî kuvvet gönderilmiş ve bu yerleşim merkezleri üzerinde sarsıcı bir etki bırakılmak istenmişti. Hristiyan ahalinin de yaşadığı bu köylere yapılan harekâтта evler yakılmış ve ahalinin bu mahallerden ayrılmaları istenmişti. Böylece köy sakinlerinin çevredeki yerleşim bölgelerine göç etmeleri sağlanarak asayiş sorununa imkân verdiği düşünülen bu merkezlerin ortadan kaldırılması yoluna gidilmişti.²³ Diğer yandan Dürzî eşkıyasına karşı yürütölen harekâtlarda yer alan subay ve neferlerin taltifine de önem verilmişti.²⁴

Şu ana kadar olaylar dizisi halinde işlediğimiz Dürzî eşkıyalık faaliyetleri bu yönüyle elbette ayrıntısını tam olarak göremediğimiz sosyal etkiler de bırakıyordu. 1880'lerin sonrasındaki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere eşkıyalık vukuatları bilhassa Cebel-i Dürüz'deki mühim meselelerden biri olarak süregelmişti. Dürzîlerin bölgedeki tutum ve fiillerinin sadece bir asayiş konusu olmanın ötesine geçerek, güvenlik sorununu aşan siyasal bir hale bürünmesinde elbette Osmanlı iktidarının bölgedeki siyasal kaygılarının etkisi vardı. Bölgedeki nüfuzunu ve denetim imkânlarını artırmak isteyen Osmanlı iktidarı, farklı yöntemlerle Dürzîlerin burada genişleyen hareket ve güç potansiyelini bastırabilme veya hükümet lehine dönüştürebilme çarelerini aramayı sürdürmüştü. Bu bağlamda meşayih (şeyhler) üzerinden hükümetin bölgeye nüfuz edebilmesine imkân verebilecek yolların işler kılınması istenmişti. Cebel Kaymakamlığı'na yapılan atamanın yanı sıra, Dürzî şeyhlerin nahiye müdürlüklerine yerleştirilmesi gibi uygulamalarla Dürzî ileri gelenlerinin, hükümetin bölgedeki temsilcileri konumuna getirilmeleri bu yöndeki çabaların bir sonucudur.²⁵ Ancak bu şartlar altında oluşın vaziyetin Dürzî-

23 BOA. A.MKT.UM., 545-35 (4 Mart 1862).

24 Havran'daki Dürzî ve urban eşkıyası olarak belirtilen kesime karşı yürütölen harekâtlarda Arabistan Ordusu mensuplarının taltifi için bkz. BOA. A.MKT.NZD., 466-81 (30 Aralık 1862 ve 20 Ocak 1863).

25 Osmanlı'nın bölgeyi doğrudan kontrol etmeye yönelik teşebbüsleri de tekrar etmiştir. Bununla beraber Firro, Atraşlara resmî temsiliyetin verilmesi ve Osmanlı'nın bölgedeki mevcudiyetinin bölgedeki Meşayih'e düzeninin hudutlarının belirlenmesinde etkili olduğu görüşündedir. Firro,

lerin bölgedeki etki alanını yükselttiğini düşünen yerel bürokratlar da vardı. Bunlardan Suriye Valisi Raşit Naşit Paşa, Dürzî şeyhlerine verilen idari yetkilerin yanı sıra, vergi tahsillerinin de şeyhler tarafından yapılmasının onların bölgedeki nüfuzunu beslediğini düşünüyordu. Paşaya göre daha evvelinde “Rüesa-yı eşkiya” olarak tanımladığı Dürzî ileri gelenlere verilen idari yetkilerin yanı sıra yabancı devletlerin Dürzîlerle ilgili tasavvur ve münasebetleri de onların bölgedeki nüfuzunun pekişmesinde etkili olmaktaydı. Üstelik aynı yerde Dürzî Kaymakam İbrahim bin Atraş’tan aktardığı malumatta da ilginç detaylar veriyordu. İbrahim’in, bölgedeki isyan ve şekâvet olaylarına neden olan şeyhlerin Fransız temsilcileriyle temasları olduğundan ve bunların bölgede müstakil bir idare oluşturmak maksadında olduklarından bahsettiğini belirtmişti. Hedefledikleri vaziyete ulaşmak için de yanlarında barındırdıkları “şakî” kuvvetlerle asayiş ve güvenliği izale eden eylemlere neden olduklarını ekliyordu. Buna karşın bölgenin resmî idari amiri olan İbrahim’in, uyarı ve telkinlerini dikkate almadıklarını söylediği şeyhlere müdahale edilmezse vaziyetin daha da kötüleşeceğine yönelik ifadelerini aktarıyordu.²⁶

Buradan hareketle Raşit Paşa evvela Dürzîlerin mevcut silahlı gücüne denk gelecek bir askerî sevkıyatın yapılmasını öneriyordu. Miktarı 3.000 olarak belirtse de, daha etkili bir netice alabilmek için 4.000-5.000 kişilik bir askerî güce ihtiyaç olduğunu ifade ediyordu. Bunun yanı sıra maddeler halinde sıraladığı çözüm önerilerinden bir diğeri, bölgede önemli bir nüfuzaya sahip olan ve aynı zamanda şekâvet olaylarına mahal veren Dürzî şeyhlerin yargılanıp hapsedilmesi veya aileleriyle beraber Suriye dışına çıkarılması gerektiğiydi. Aynı zamanda, nüfus dengesinin hükümet lehine çevrilmesi açısından etkili olacağını düşünerek bölgeye Arap ve muhacir iskânının sağlanması ile şeyhlerin kontrolündeki arazilerin avam arasında taksim edilmesi gibi önerileri sıralıyordu.²⁷ Osmanlı’nın Havran Bölgesi’ndeki kontrolü temin etme çabasında ayrıca iki faktörün de etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan öncelikle belirtilmesi gereken, Havran’ın önemli bir tahıl üretim bölgesi olması, ikincisi ise Arâbistan’a inen hac yolunun bu bölgeden geçmesiydi.²⁸ Burası ziraî üretimdeki ehemmiyetinin yanı sıra, hac mev-

a.g.m., s. 207, 210-216. Osmanlı’nın merkezileşme politikası ve bu bağlamındaki askerlik, kayıt, vergi gibi uygulamalara karşı yaşanan muhalefet bahsinde ayrıca bkz. Buzpınar, a.g.m., s. 541.

26 BOA. Y.PRK.ASK., 43-32 (12 Aralık 1887).

27 A.g.b.

28 Buzpınar, a.g.m., s. 541; bkz. Ma’oz, a.g.e., s. 124; Suriye vilayeti yıllıklarına arazi verimliliği ve ziraî üretim açısından Havran’ın merkez bölgesinin yanı sıra Cebel-i Dürüz arazisinin taşlık olmasına karşın benzer bir potansiyelinin olduğu belirtilir. *Suriye Salnamesi*, 1306, s. 142-143; *Suriye Salnamesi*, 1316, s. 265, 267. Diğer taraftan hac yolu üzerindeki başka mevkilerde de Bedevilerin ilgili oldukları baskınlar yaşanmaktaydı. Misal olarak urban aşiretlerin muhtelif zamanlarda kervan ve hac kafilelerini hedef alması ve buna karşı geliştirilen önlemler açısından ayrıntılı olarak bkz. Selda Güner, “16. ve 18. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Arabistan’ın-

siminde kafilelerin geçtiği yol olması itibariyle de ehemmiyetliydi. Böylece Havran'ın hem bölgesel üretim ekonomisindeki ehemmiyeti hem de hac yolu üzerinde bulunması açısından Osmanlı'nın bölgede nüfuzunu derinleştir-mesi ve etkisini artırması önem arz ediyordu.

Buna karşın Osmanlı Hükümeti'nin bölgeye müdahale ve nüfuz edebilme imkânlarını kısıtlayan mühim faktörlerden biri arazi şartlarıydı. Cebel-i Dürüz ve ayrıca Leca gibi bölgelerin engebeli mevkileri, merkezî iktidar açısın-dan bakıldığında bölgedeki asayiş-i ihlal, muhalefet ve buna benzer ihtilafı barındırabilecek bir potansiyele sahipti.²⁹ Cebel-i Dürüz, batıda Havran Ova-sı'yla doğuda sahra arasında yükselen ve 1.700 metre irtifadaki volkanik bir oluşumdur. Buranın kuzey ve batı cihetlerinde bulunan Leca bölgesi de vol-kanik yapısı ve sahip olduğu mağaraların sığınak olabilme fonksiyonuyla bi-linmekteydi. Bölge Dürzilerin yanı sıra göçebe/yarı göçebe kabilelerle yerleşik Müslüman ve Hristiyan unsurları da barındırıyordu.³⁰ Bilhassa Leca böl-gesi, bahsi geçen fiziki yönüyle bir "kaçış alanı" sağlamasıyla cazip hale gele-biliyordu. Dürziler, Leca'nın bu "fonksiyonunu" kendi lehlerine kullanabil-mek için urban kesimiyle de ittifaklar kurmakta ve kriz dönemlerinde bölge-nin savunma imkânlarını devreye sokabilmekteydiler.³¹

Diğer taraftan, yine Vali Raşid Naşid Paşa'nın 1887 tarihli raporu onların Leca bölgesi üzerindeki tasavvurlarına işaret ediyordu. Dürziler, Leca Arap-larının meskûn olduğu Duma köyüne, mezhebe mensup Beyt Kantar ailesin-den 70-80 kişilik bir kesimi yerleştirmişti. Ancak bu ahali ile Lice urbanı ara-sında gasp fiillerine dayalı sürtüşmeler gerilimi büyüttü. Bunun üzeri-ne Dürziler, 5.000'e yakın bir kuvvetle urban üzerine yaptıkları hücumla ay-nı zamanda Mesmiye Kışlası'na saldırmışlardı. Askerin dahi kendilerine mu-kavemet göstermesinde yetersiz kalması sonucunda Dürziler, Arapların ya-nı sıra Hristiyan köylerinin de ciddi sayıdaki hayvan ve zahiresine el koy-muşlardı.³² Yaşanan bu olaylar hem hükümetle hem bölgedeki aşiretlerle ya-

da Merkez-Kaç İlişkileri: Eşkıya-yı Urbân ve Devlet" *Amme İdaresi Dergisi*, 52/3 (2019), s. 69, 71, 85-86.

29 BOA. I.DH., 479-32232 (4 Ekim 1861); Reinkowski, *a.g.e.*, s. 273; Leca Bölgesi bahsinde bkz. Samur, *a.g.t.*, s. 141.

30 Lewis, *a.g.e.*, s. 76, vd.

31 BOA. Y.PRK.AZN., 2-47 (19 Nisan 1886); Leca aşiretleriyle ittifakları bahsinde ayrıca bkz. Sa-mur, *a.g.m.*, s. 83.

32 BOA. Y.PRK.ASK., 43-32 (12 Aralık 1887). 1887 yılına müteakip Leca Bedevisiyle Dürzi çatış-ması üzerine ayrıca bkz. Firro, *a.g.m.*, s. 210. Diğer taraftan aynı valinin bu rapor öncesinde sa-darete gönderdiği yazısından anlaşılabacağı üzere Dürzilerin Leca'yla ilgili maksatla iltisaklı ge-lişmelerin daha erken başladığını göstermektedir. Vali Raşid Paşa'nın burada da dikkat çektiği husus Dürzilerin Leca bölgesini kontrol altına alma gayeleri üzerinedir. Ancak burada sonraki malumatından farklı olarak 2.000 silahlı Dürzinin, Mesmiye ve Şeare köylerine saldırdıklarını bildirmiştir. BOA. Y.A.HUS., 190-14 (16 Nisan 1886); aynı kayıt için ayrıca bkz. Samur, *a.g.m.*, s. 85-86.

şanan gerilim sırasında gasp ve maddi zarar yaratabilecek fiillerin de gerçekleştiğini gösteriyordu.

Leca Araplarıyla yaşanan gerilimin, Dürzilerin Havran Bölgesi'nde gerek coğrafi sınırlarını gerek nüfuz alanını genişletmeye yönelik teşebbüsleriyle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Bunun, yukarıda bahsettiğimiz ittifakların yerine, doğrudan bölgenin kontrolünün sağlanmak istenmesiyle bağlantılı olduğu kanaatindeyiz. Dürzilerin Leca bölgesi hakkında daha öncesine uzanan bu yöndeki tasavvurlarına karşı, hükümet mercileri de aksi yöndeki vaziyeti temine gayret etmiştir. Gerek valinin yukarıda zikredilen raporunda gerek öncesine ait başka kayıtlarda Dürzilerin Leca urbanıyla yaşadığı gerilim, ulaşılması zor ve sorunlu bir arazi olan Leca bölgesini denetim ve nüfuzları altına alma maksadıyla ilişkilendirilmiştir. Üstelik onların, Cebel-i Lübnan'a kadar uzanan alanda aynı mezhepten olanlarla ittifakın ve diğer politik tahayyüllerinin olduğu da bahsi geçen raporlardaki iddialar arasındadır.³³

Bunun dışında, valinin "bir şekâvet merkezi"³⁴ olarak tarif ettiği Cebel-i Havran'daki (Dürüz) bu vaziyetin yarattığı etkilerin geçen zamanda daha çok hissedilmeye ve hatta bölgedeki şartların karakteristiğini belirlemesiyle, askerî olduğu kadar idari alanda da etkili olması beklenen çarelere başvurulmaya başlanmıştı. Bu amaçla ilgili teşebbüs örnekleriyle karşılaşacağımız 1881 tarihine ait kayıt, hem askerî noktaların hem de sancak çatısı altındaki idari birimlerin artırılmasına yönelik çalışma gündemini bize gösteriyor. Buna göre Havran Sancağı'nın en mühim mevki olarak gösterilen Cebel-i Dürüz kazası dahilindeki beşerî alanın kritik mevkilerinde kışla ve karakol merkezlerinin kurulması talep edilmişti. İdari "ıslah" olarak da Dera ve Basrulharir namındaki köylerin kaymakamlık merkezlerine dönüştürülmesi uygun görülmüştü. Bu sayede Dürziler ve hatta urban aşiretlerinin hükümete itaatlerinin temini için bir kıskaç oluşturma yönteminin işler kılınması hedefleniyordu. Bu maksat dairesinde yine aynı bölgenin iki tarafında bulunan Mezrua ve Ari denilen noktalarda kışla ve karakolların tesisi programa alınmıştı.³⁵ Osmanlı'nın askerî alanda tatbik etmek istediği bu önlemler elbette cebelin daimi

33 1887 tarihli raporda Cebel-i Lübnan, Raşiya, Kuneytura gibi yerlerdeki Dürzilerle gerektiğinde ittihat sağlamaya yönelik imkânları yaratma gayeleri olduğuna da dikkat çekilmiştir. BOA. Y.PRK. ASK., 43-32; Yine valinin 16 Nisan 1886 tarihli malumatında Leca'daki 4.000 civarındaki urban nüfusu bölgeden çıkarıp ayrıca Raşiya, Hasbeya ve Cebel-i Lübnan'daki mezhepdaşları arasında bir yol temini yaratmayı düşündüklerini burada belirtmekteydi. BOA. Y.A.HUS., 190-14; Samur, a.g.m., s. 85-86; Bunun dışında 19 Nisan 1886 tarihli raporda Cebel-i Lübnan'a kadar uzanan birleşme ve hatta diğer kesimlerle de kurulabilecek geçici ittifakla Suriye Bölgesi'nde kabul edilemeyecek bir neticeyi doğurabileceğine yönelik kanaat paylaşılıyordu. BOA. Y.PRK.AZN., 2-47.

34 BOA. Y.PRK.ASK., 43-32.

35 BOA. ŞD. 2457-29, (4 Aralık 1881); Aynı askerî merkezlerin inşası hakkında bkz. Firro, a.g.e., s. 205.

düzeyde denetiminin sağlanmasıyla ilgiliydi. Bu aynı zamanda gelişen olayların da etkisiyle Osmanlı'nın bölgedeki varlığını daha çok hissettirdiğinin işaretiydi.³⁶ Buna karşın Osmanlı kuvvetleriyle Dürziler arasında yaşanan olaylar kesilememişti.³⁷ Üstelik 1889'da bölgede şeyhlere karşı köylü isyanı patlak vermişti.³⁸ 1892'ye gelindiğinde ise, Suriye valisi, asker sevki ve genel af ile bölgede bir durulma olduğunu belirtmekle beraber, askerî kuvvete yönelik gerçekleşen bir saldırı üzerine 14 kişi tutuklanıp Rodos'a gönderilmişti. İbrahim Atraş ve bazı şeyhler devreye girip bu kişilerin affedilmesini istemişlerdi. Bu maksatla ilgili taleplerini doğrudan saraya iletmek için İstanbul'a gitmişlerdi.³⁹ 1890'lı yıllar içerisinde şekâvet kapsamında görülecek vakalar devam etmişti. Üstelik bu fiillerin geniş kitle hareketleri halinde gerçekleşmiş olduğuna dikkat çekebiliriz. Bu tür organize hareketlerin Dürzilerle diğer kesimler arasında kurulan ittifaklarla da yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Temmuz 1892 tarihinde Dürzilerin "Havranlılar" olarak anılan ve Sünni Araplardan oluştuğunu tahmin ettiğimiz bir kesimle yürüttükleri saldırı ve yağma fiili buna örnektir. 200 kişiden oluşan bu kitle önce Basrulharir yakınlarındaki yol üzerinde jandarma postasına saldırmıştı. Hemen ardından Naze ismindeki köye yönelip burayı yağmalamışlardı.⁴⁰ Ertesi yılın Temmuz ayına ait başka bir kayıta ise Dürzilerin asayiş ihlal ve eşkıyalık fiillerinin isyan seviyesine ulaştığı vurgulanırken, yapılan müdahale ve önlemlerin etkisiz kaldığı da ekleniyordu. Yine de gerekli askerî sevkıyat ihtiyacının yanı sıra yeni bir idari önlem maksadıyla Süveydiye merkezli kaymakamlık idaresinin yerine sancağın teşkilatının oluşturulması düşüncesi gündeme gelmişti.⁴¹

Bu zaman kesitinde en mühim gelişme, 1895-1896 yılında yükselen gerilim olmuştu. Hemen öncesinde Çerkeslerle aralarında yaşanan çatışmalarla beraber Dürzilerle Osmanlı arasındaki savaş da yeniden başlamıştı. 1894 yılında Çerkes-Dürzî çatışması ardından Mecdelsems'ten 10 Dürzî tutuklanmıştı. Sonrasındaki gelişmeler üzerine Dürzî ileri gelenleri eşkıyalığı da kapsayan misilleme eylemlerini harekete geçirmişlerdi.⁴² 1895'te Dürzilerle Çer-

36 İbrahim Atraş'ın 1893'teki vefatından sonra Dürzî olmayan birisi kaymakam atanmıştı. Ancak sonrasında Şibli el-Atraş bu göreve getirilmişti. Firro, a.g.e., s. 228-229; Firro, a.g.m., s. 212-213.

37 BOA. Y.A.HUS., 236-34; yine 1893 yılına ait örnek vaka kaydı için bkz. BOA. DH.ŞFR., 162-71 (22 Kasım 1893).

38 Firro, a.g.e., s. 222-228; Firro, a.g.m., s. 212; Samur, a.g.t., s. 144; Salih, başlangıç tarihini 1890 Mayıs olarak verir. Bkz. Shakeeb Salih, "The British-Druze Connection and the Druze Rising of 1896 in the Hawran" *Middle Eastern Studies*, 13/2, 1977, s. 251-257, 253.

39 Vali, salverilip bölgeye geri dönmeleri hususunda olumsuz bir fikir beyan ediyordu. BOA. BEO., 43-3207 (26 Kasım 1892).

40 BOA. BEO., 43-3207 (3 Ağustos 1892); BOA. I.HUS., 1-72 (2 Ağustos 1892).

41 BOA. BEO., 236-17679, 29 Haziran 1309 (11 Temmuz 1893).

42 Firro, a.g.e., s. 230-234; 6 Haziran 1894 tarihli malumat Dürzî-Çerkes çatışmasını yansıtır. Dürzilerin Çerkes Mansure Köyü baskını ve diğer vukuatlar için bkz. BOA. Y.MTV., 97-9. 1894

kesler arasında karşılıklı saldırılarla olaylar yeniden alevlenmişti. Bölgedeki Çerkeslerin yanı sıra Bedevi ve Kürt unsurları da hükümetin yanında durmuşlardı. Dürzilerin aleyhine neticelenen bu isyan sonrasında tutuklamalar yaşanmış ve Şibli el-Atraş ile beraber pek çok şeyh aileleriyle sürgüne gönderilmişti.⁴³ Dikkat çekici husus, halihazırdaki siyasi gerilimin paralelinde gasp ve baskın fiillerinin de artmasıdır. Suriye Valisi Osman Paşa, merkeze gönderdiği 12 Ekim 1895 tarihli yazısında yine yaşanan şekâvet örneğinden hareketle durumu şu şekilde izah ediyordu:

(...) Şu aralık Cebel-i Dürüz kazasıyla Havran Sancağı dahilinde ve cihet-i sairede rahat ve emniyet külliyyen mefkuddur. Adeta katil ve maktul carih ve mecruh nahib ve menhub salib ve meslubdan başka kimse yokdur. Kendülerine icra olunan nesayihin kıt'a-yı semeresi görülmüyor (...)⁴⁴

Şeyhmiskin'deki Ordu Müşiri Tahir Paşa'nın 22 Temmuz 1896 tarihli şifreli telgrafında aktardığı malumat, bu esnada yaşanan vukuat örneklerinden biriyle ilgiliydi. Burada Dürzilerden bir eşkıya takımının, Şam'dan 3 saatlik mesafedeki Merc Sultan'a kadar olan bazı köyleri basıp, ahalinin evlerini ve harmanlarını yaktıklarını bildiriyordu. Ancak askerî kuvvetle 2 defa yaşanan çatışmada Dürzî eşkıyanın dağıldığı ve kurtulmak için engebeli bölgele- re kaçtıkları belirtiliyordu.⁴⁵ Aynı yılın Ağustos başında Vali Hasan Paşa'dan merkeze gönderilen malumata göre, Şam'dan Havran'a giden tren epey sayı- daki Dürzî atlısının saldırısına uğramıştı. 1 kişinin yaralandığı bu saldırı üze- rine Dürzilerin bu gibi fiilleri de göz önünde bulundurularak trenin 2 bö- lük asker refakatiyle Şam'a dönmesi uygun görülmüştü.⁴⁶ Merkeze bir hafta sonra giden başka bir telgrafta ise esasen 10 Ağustos'ta Cebel-i Dürüz'e bağ- lı 4 köy ahalisinden Dürziler, Dera'nın Hemad köyündeki Müslüman kesime saldırıp 3 kişinin ölümüne sebep olmuş ve köy ahalisinin hayvanlarına el koymuşlardı.⁴⁷ 29 Ağustos'ta valinin verdiği diğer bir malumatta da son haf- tanın Perşembe günü Dürzilerin yine Dera kazasına bağlı Tamad köyüne sal- dırmasıyla 7 kişi ölmüş, 5 kişi yaralanmış ve hayvanlara el konulmuştu. Va- li, yaşanan olaylar esnasında Dürzilerin bir taraftan af talebinde bulunurlar-

tarihli Dürzî-Çerkes ve Kürt çatışmaları için ayrıca bkz. *The National Archives Foreign Office*, 226-222, "Druses Revolt in The Hauran, No. II, 1896", Memorandum, On The Druse Question.

43 Firro, a.g.e., s. 232-234; Zühdi, a.g.e., s. 22, 57-58. 1895-1896 olayları için ayrıca bkz. Salih, a.g.m., s. 254-256.

44 BOA. Y.PRK.UM., 33-74. Yaklaşık bir ay sonra ise "Dürzilerin köy yakmak ve ahali-i İslamiye- yi katil ve ihrak itmek gibi şekâvetlerde devam itmekte oldukları (...)", BOA. DH.MKT., 2071-65, (7 Kasım 1895).

45 BOA. Y.PRK.ASK., 113-11.

46 BOA. Y.PRK.UM., 35-53 (8 Ağustos 1896); ayrıca bkz. BOA. DH.ŞFR., 196-6, (8 Ağustos 1896).

47 BOA. DH.ŞFR. 196-49, (17 Ağustos 1896).

ken eşzamanlı olarak böyle fiillere girişmelerine dikkat çekiyordu. Bu sebeple saldırı hareketlerinin önüne geçilmesi maksadıyla askerî makama bu hususla ilgili yazılan talebi ekliyordu.⁴⁸ Vilayetten ardı sıra gelen malumattan biri de 28 Ağustos tarihlidir. Hasan Paşa bu sefer 50 Dürzî atlısının Duma kazasına bağlı Hata Nahiyesi'ne ya da Şam ile Havran arasında bulunan Hebbe Bölgesi'nde eşkıyalık teşebbüsünde bulunacaklarına dair bölgedeki askeriye bilgi verildiğini belirtiyordu. Üstelik Basrulharir'de bulunan ordu müşirinden gelen bilgiye göre, muhtemel teşebbüslere karşı güzergâhlarında bulunan hapishane bölgesine Binbaşı Mehmet Ağa kumandasında kırk süvari kuvvetinin sevk edildiğini de ekliyordu.⁴⁹

Yaşanan son krizi müteakip, 20. yüzyıla girerken, esasında bölgedeki şartların ana karakteristiğini muhafaza ettiğini söyleyebiliriz. Osmanlı'nın bölgedeki nüfuz ve denetimini derinleştirmek maksadıyla yürüttüğü politika ve pratikler sürmekle beraber, beklenen neticeye ulaşamadığını gösteren örnekler tekrar ediyordu. Kasım 1900 tarihinde merkeze gönderilen raporda, bölgedeki idari (Havran merkezinin Şeyh Miskin'e taşınması düşüncesi gibi) hukukî ve eğitim (mektepe açma) alanındaki düzenlemelere yönelik çalışma ve programların yanı sıra, kışla ve karakolların tesisiyle ilgili inşaatın sürdüğü bildiriliyordu. Ancak ahalinin askerî vazifeyle ilgili çekincelerinin de etkisiyle nüfus sayımı ve vergi tahsiliyle ilgili mevzulardaki sorunlar bakiydi. Mevcut kayıtlarda gelen aftan sonra Dürzî rüesasıyla şeyhlerin hükümetle bir arada hareket etmeye başladıklarından bahsedilse de, kontrol dışındaki eşkıya unsurlarının köy baskınlarına devam ettikleri dikkat çekmektedir. Bu sırada Leca ve Safa'daki urban arasında yaşanan çatışmaların yanı sıra, Dürzîlerin de "gazve" olarak tarif edilen ve diğer aşiretler üzerine yaptıkları baskınlar sürüyordu.⁵⁰ Bahsi geçen tabirle gerçekleşen baskın ve yağma hareketlerinin Arap çöl aşiretleri arasında da yaygın bir tarz olduğu bilinmektedir.⁵¹

Yukarıda bahsi geçtiği üzere bölgenin urban kesimi arasındaki çatışmalar da gündemdeydi. Haziran 1901 tarihinde merkeze gönderilen malumata göre, Leca'da yaşanan eşkıyalık vukuatı bunlardan biriydi. Bunun üzerine harekete geçen askerle Kerim köyü civarında bir çatışma yaşanmıştı. Her iki taraftan da ölüm ve yaralanmanın yaşandığı bu esnada askerî taki-

48 BOA. DH.ŞFR. 197-22, (29 Ağustos 1896).

49 BOA. Y.A.HUS., 358-34, (28 Ağustos 1896).

50 BOA. I.DH., 1383-6 (7 Kasım 1900). Aynı bahis üzerine ayrıca bkz. BOA. DH.TMIK.S., 31-81 (14 Aralık 1900); BOA. DH.TMIK.S., 34-32 (26 Mayıs 1901). Es-Safa bölgesi Cebel-i Dürz'ün kuzeydoğu cihetinde kalan volkanik bir arazidir. Bkz. F. Braemer-M.C.A. Macdonald, "Al-Safa", *The Encyclopaedia of Islam*, VIII (Ned-Sam), Leiden, New Edition, E. J. Brill, 1995, s. 756-757.

51 Örnek için bkz. Güner, a.g.m., s. 75.

be devam edilmişti.⁵² 1904 tarihine gelindiğinde ise Dürzilerle urban arasındaki çatışma sırasında rövanş alma maksatlı baskın girişimleri yaşanmıştı. 14 Ağustos'ta acil (müstacel) uyarısıyla Cebel-i Dürüz Kaymakamlığı'ndan merkeze giden malumatta, "hareket-i şekâvet-karanelerini tevsi eylemekde" olduğu belirtilen Dürzilerin *El-Karye* denilen mahalde 9 günlük aradan sonra ikinci defa toplanarak 3.500 atlı halinde urban üzerine saldıracakları bildirilmişti. Bunun yanında Veled-i Ali, Beni Sahr, Serhan ve Sarışe şeyhlerine de gerekli uyarı yapılarak, askerî önlem alınması yoluna gidilmişti.⁵³

1905 yılı başlarında ise, bu sefer Cebel Dürzilerine mensup Halef el-Mutlak isimli bir kişinin beraberindekilerle birlikte urban ittifakıyla yürüttüğü baskın harekâtlarıyla karşılaşmaktayız. Aşeb urbanı ittifakıyla Bağdat kafilisine ve etraftaki köylere yaptıkları saldırılarda hayvanları gasp ederek Ahire taraflarına kaçmışlardı. O esnada Bağdat'tan başka tüccar kafilelerinin gelmekte olmasından dolayı önlemlerin sağlanmasına çalışılıyordu. Bunun yanında Cebel-i Safa urbanının da benzer köy baskınlarına giriştiği bu sırada, yine aynı yol üzerinde Şam tüccarı da saldırıya uğramış ve malları gasp edilmişti. Bu vukuat münasebetiyle Suriye valisi, merkeze gönderdiği malumatta faillerin takipleri maksadıyla yürütülen askerî harekâtların yetersiz kaldığını ifade ediyordu. Zira bölgedeki jandarma kuvvetinin önemli kısmı hac kafilisini korumak vazifesiyle Hicaz'a gönderilmişti.⁵⁴ Aynı yıla ait başka bir kayıta yine bölgedeki jandarma kuvvetinin hac kafilisine refakat için görevlendirilmesiyle Dürzî ve urbanın muhtemel bir tehdidi karşısında yaşanan sıkıntı yeniden gündeme gelmişti. Suriye valisinin merkeze gönderdiği yazısından anlaşıldığı üzere, önceki seneye kadar ifa edilen bir güvenlik uygulamasıyla Beyrut vilayetinden çıkan hacı kafilisine eşlik eden ve 50 askerden oluşan bir bölük jandarma süvarisine Suriye idaresine bağlı ikinci bir bölük eklenerek 4 aylık bir süre zarfında vazifeleniriliyordu. Ancak bu sefer, vilayetteki jandarma sayısının yetersizliğinden bu vazifeye belirtilen miktarda bir kuvvetin atanması mümkün değildi. Buna karşın "Dürzî ve urban eşkıyasının harekât-ı tecavüz-karanesi eksik olmadığına nazaran"⁵⁵ sadece bir bölüğün işe koyulması gereği bildiriliyordu.

1906 sonlarında "şekâvet-i müstemirren ile mevsuf" yani tekrar eden eşkıyalık fiilleriyle bilinen Dürzilerin bölge aşiretlerine düzenlediği baskınlarla tüccar kesimine yönelik gasp fiilleri aynı anda gerçekleşiyordu. Be-

52 BOA. DH.MKT., 2493-30 (4 Haziran 1901).

53 BOA. DH.TMIK.M., 179-43.

54 BOA. DH.TMIK.M., 191-34 (14/22 ve 28 Ocak 1905 tarihli belgeler)

55 20 Kasım 1905 tarihli cevaben sunulan bu malumat, 3 Aralık'ta Beyrut vilayetine bildirilmişti. BOA. DH.TMIK.S. 60-51.

ni Mamel aşireti üzerine 4.000-5.000 atlı ve piyade gibi geniş bir kuvvetle yapılan saldırıdan 400 civarında insan etkilenmişti. Üstelik o esnada bahsi geçen aşiretle ticareti nedeniyle orada bulunan Şamlı tüccarın çadırlarının da hedef alınmasıyla 2 kişi ölmüş, 6.000 lira civarı kıymetindeki mallarına el konulmuştu. Bunun üzerine tüccardan pek çok kişinin imzasının yer aldığı ve merkeze gönderilen yazılarla mağduriyetlerinin giderilmesini talep etmişlerdi. Aralık sonuna ait bir malumattan ise tüccar için 150.000 kuruş bedel ödendiği, ölenlerle ilgili ise diyet yoluyla bir çözüme ulaşılmaya çalışıldığı anlaşılmıştır.⁵⁶ Daha sonraki yıllara ait kayıtların gösterdiği, Dürzîlerin baskın ve gasp fiilleriyle ilişkilendirilebilecek şekâvet hareketlerinin devam etmiş olmasıdır. Üstelik bu sıralarda Safa ve Leca urbanıyla organize eylemlerin daha fazla öne çıktığı görülmektedir. 1907 tarihinde Safa urbanıyla Hristiyan bir köye yapılan saldırıya askerî kuvvetin müdahale etmesiyle 62 saatlik bir çatışma sonrasında can ve mal kaybı yaşanmıştı.⁵⁷ 1909 senesi başında yine Safa ve Leca urbanıyla girilen ortak harekâtların neticesinde bölgedeki köylerden 50.000 civarı kadar yüksek bir rakamdaki hayvana el koymuşlardı. Bu durum köylülerin hükümet kapısına dayanıp hayvanlarının geri alınması maksadıyla yardım istemelerine vesile olmuştu.⁵⁸

Osmanlı yönetiminin bölgeyi doğrudan kontrol etmeye yönelik yeni girişimine karşı isyanın yükseldiği⁵⁹ 1910 sıralarında da eşkıyalık fiilleri sürüyordu. Aynı yılın Ocak ayında Havran mebusu, Dürzîlerin neden olduğu gasp ve can kaybını gündeme getiriyordu. Busra Eskişam ahalisi bu mevzuyla ilgili kendisine yazılı olarak müracaat etmiş ve yaşanan bu saldırılara karşın resmî mercilerin etkisiz kaldıklarını dile getirmişlerdi. Öyle ki bahsi geçen mebusun aktardığı üzere, yeniden maruz kaldıkları saldırıda can kaybı olmanın yanında, zirai uğraşları da duraksamıştı.⁶⁰ Aynı yılın Haziran ayına ait başka bir örnek, eşkıyalık kapsamındaki fiillerin yine bölgedeki siyasi vaziyetin belirlediği ilişki ve şartlardan bağımsız işlemediğinin bir göstergesidir. Havran'daki bir köy ahalisinden 8 kişi, Dürzî eşkıyanın saldırısına karşı merkeze dilekçe sunmuşlardı. Köylülerin merkeze ulaşmak istemesinde etkili olan neden, Osmanlı'nın bölgedeki Dürzî ileri gelenleriyle kurduğu resmî münasebetin neticesi olarak da değerlendirilebilir. Zira bu kişi-

56 Bahsi geçen tüccarın Şam'ın Meydan Mahallesi ahalisinden oldukları 25 Aralık 1906 tarihli kayıta belirtilmiştir. Ayrıca bkz. BOA. BEO., 2942-220590.

57 BOA. Y.MTV., 300-45 (18 Temmuz 1907).

58 BOA. DH.ŞFR., 409-95 (30 Ocak 1909).

59 Firro'nun dikkat çektiği üzere, yapılan askerî harekât, isyanın önüne geçmekle beraber kuvvetlerin geri çekilmesi sonrasında Dürzîlerin bölgedeki yarı-otonom vaziyeti kendini korumuştur. Firro, a.g.m., s. 215; Firro, a.g.e., s. 243-244; 1910 isyanı için ayrıca bkz. Buzpınar, a.g.m., s. 541.

60 BOA. BEO., 3691-276809 (20 Ocak 1910).

lerin Dürzî eşkıya lideri olarak tanımladıkları ve zulmüne maruz kaldıklarını ileri sürdükleri Sadettin Ebu Süleyman, aynı zamanda hükümetin nahiye müdürlüğüne getirdiği bir şahıstı. Üstelik köylüler daha evvelinde Süleyman'ın hapishanede ölen kardeşinden de aynı muameleyle karşılaştıklarını dile getirirlerken, Meşrutiyet'in ilanı ile bu vaziyetin sona ereceğini umduklarını vurguluyorlardı. Ancak Saadettin Süleyman'ın nahiye müdürlüğüne atanmasıyla kendilerinden öç alma maksatlı bir yönteme başvurduğunu ileri sürmüşlerdi.⁶¹

İmparatorluk'un tarihî eşişe yaklaştığı bir zamanda devam eden şekâvet eylemleri bu sefer savaş şartlarının yarattığı atmosferden besleniyordu. Dünya Harbi'nin başlamasıyla bölgedeki erkek nüfusunun askere alındığı bir ortamda yerleşim merkezlerinin eşkıya saldırılarına karşı dirençleri daha da azalmıştı. Suriye vilayetine gönderilen 20 Mart 1915 tarihli şifreli telgrafta diğer merkezlerin yanı sıra Nebek kazasıyla El-Nasır köyüne yapılan Dürzî-Safa urbanı harekâtında 12.000 koyun gasp edilmişti. Bunun üzerine Dahiliye Nazırı Talat Paşa, götürülen hayvanların sahiplerine iadesi talimatını veriyordu.⁶² Maddi kazanç temini maksadına yönelik bu son şekâvet örneğiyle ilişkili olduğu anlaşılan 22 Mart tarihli başka bir kayıta ise, daha ilginç bir ayrıntı vardı. Bu sefer Dürzîlerin sadece teşvik ettiğinin belirtildiği Safa urbanının Nebek kazası üzerine girdiği saldırıda ele geçirdikleri hayvan sürüsünü Dürzîlere sattıkları belirtiliyordu.⁶³ Bu ise eşkıyalıkla ele geçirilen unsurların aynı zamanda ekonomik/ticari bir metaya dönüşmesi üzerinden de ilişkilerin oluştuğunu göstermektedir.

Ardı sıra işlediğimiz Dürzî eşkıyalık olaylarıyla ilgili örnekler aslında bu fiillerin tekrar etmesine neden olan şartların kendini muhafaza edebildiğini gösteriyor. Bu açıdan bakıldığında ele aldığımız dönemde eşkıyalığın bölgedeki siyasi, sosyal ve hatta ekonomik vaziyete etki eden dinamiklerden birini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanında muhtelif şekillerde yaşandığı görülen bu olayların dikkat çeken bir yönü bölgedeki farklı toplumsal gruplar arasındaki münasebetlerde rol alabilen bir fonksiyona sahip olmasıydı. Bir yandan ittifaklar halinde işleyen bir eylem tarzı olarak icra edilirken, öte yandan Dürzîlerle diğer kesimler arasında yaşanan çatışmalarda da başvuru olan bir yöntem olabilmekteydi.

61 11 Haziran 1910 tarihli olarak Havran Sancağına bağlı Entehel Batba (?) Köyü'nden 8 kişinin Dahiliye Nezareti'ne sunulan Arapça arzuhalin özet tercümesinde, bahsi geçen şahıs, onları tahsil memurlarına muhalefet etmekle ihbar etmişti. Bunun üzerine mutasarrıf Cemal Bey, olayın aslını soruşturmadan iki top ile askerî müfreze sevk etmişti. Yaşanan top saldırısının da etkisiyle evlerinin yandığı, can ve mal kaybına uğradıklarını belirtmişlerdi. BOA. HR. TO., 403-10 (28 Haziran 1910).

62 BOA. DH.ŞFR., 51-70 (7 Mart 1331).

63 BOA. DH.EUM., 7Şb. 3-53 (22 Mart 1915).

Sonuç

Çalışmamız Dürzî eşkıyalık hareketleri odağında gelişmekle beraber, daha genel bir tabloyu yansıtabilecek bir alana kapı aralamaktadır. Bu yönüyle Havran Bölgesi'nin en mühim sakinleri olan Dürzîlerin sadece bu kategorideki eylem türleri değil, aynı zamanda Osmanlı yönetimiyle ilişkilerini belirleyen esaslar da kapsama alınmıştır. Zira çalışmamızın ana konusunu oluşturan eşkıyalık hareketleri bölgedeki siyasi vaziyet ve ilişkilerden bağımsız değildir. 19. yüzyılın ortalarında Havran Bölgesi'ndeki siyasi durum, Osmanlı Devleti'nin denetim ve kontrol imkânlarının kısıtlılığına karşı, Dürzîlerin nüfuz ve etkilerinin ters oranda arttığı bir mahiyettedir. Ancak vergi gibi kurumsal uygulamalara karşı yükselen muhalefetin de etkisiyle, Osmanlı yönetimi bölgedeki hâkimiyetini doğrudan tesis edebilmek maksadıyla programlar geliştirmeye ve müdahalelerini artırmaya başlamıştı. Bu bağlamda asayiş sorunu çerçevesinde değerlendirilebilecek eşkıyalık hareketlerinin de Osmanlı'nın bölgedeki varlığını daha çok hissettirmesinde etkili faktörlerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Zira Dürzîlerin eşkıyalık hareketleriyle beraber hükümetin güç ve meşruiyetini temsil eden yükümlülöklere karşı muhalefeti, paralel işleyen eylemler bütünü olarak görülürken, merkezî denetimin bölgede tesisini sağlamaya dönük önlem ve müdahaleler artırılmaya çalışılmaktaydı. Ancak Dürzîlerin bölgedeki "statükoyu" temsil eden şeyhler/seçkinler sistemi, Osmanlı Devleti'nin burayı doğrudan bir yönetim alanı haline dönüştürme tasavvuru karşısında mühim bir engeldi. Bunun aşılabilmesi, devletin bölgeye nüfuz edebilmesi ve varlığını hissettirebilmesi maksadıyla farklı türde bir yöntem ve politika işler kılınmıştı. Dürzî ileri gelenlerin idari mevkilere getirilmesi ve resmî kanallarla bunların merkezî denetim mekanizmasına bağlanması bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu yol ile Osmanlı yönetimi bilhassa Atrâş ailesi üzerinden şeyhler sistemine nüfuz ederek güç devşirebilme ve aynı zamanda onların hareket ve etkilerine de müdahale edebilme imkânlarını işler kılmaya çalışıyordu. Bu durum aslında Barkey'in merkezî otoriteyle eşkıyalık hareketleri arasında kurduğu ilişkiye dayalı tezini aklımıza getirmektedir. Barkey, eşkıyalığın esasında iktidarın İmparatorluk coğrafyasındaki etki ve nüfuzunu besleyen bir aygıtı dönüştürdüğünü savunuyor.⁶⁴ Bu perspektiften bakılırsa Osmanlı yönetiminin burada

64 Osmanlı'nın Suriye'deki Canbolat ailesiyle ilişkisinin de gösterdiği üzere doğrudan nüfuz ve denetim imkânlarının sınırlı kalmasıyla yönetim, yerel güçlerle anlaşma ve denetimi paylaşma gibi yollarla onları sisteme dahil edebilmeye çalışıyordu. Ancak sonraki süreçte yaşanan gelişmelerle bu yerel gücün ortadan kaldırılması maksadıyla askeri kuvvete başvurup merkezin bölgedeki iktidarının temininin sağlanmasına gayret edilmişti. Barkey, *a.g.e.*, s. 9, 13-14, 23, 196-199, 201-202, 217-218, 221-226, 245. Diğer taraftan Barkey'in tezini dayandırdığı zamansal şartların bizim ele aldığımız dönemdeki koşullardan farklı olduğunu göz önünde bulundurmaliyiz.

yürüttüğü politikanın elbette nüfuz etme stratejisiyle ilişkili olduğunu görüyoruz. Ancak yönetimin tasavvur ettiği şartların beklenen düzeye gelememesi bölgedeki vaziyetin ayırıcı yönünü de göstermektedir. Osmanlı iktidarının burada süren mevcudiyetine karşın Dürzî Bölgesi'ne müdahalesinin sınırlı kalmasının yanı sıra hem muhalefet/isyan hem de eşkıyalık hareketlerinin süreç içerisinde tekrar etmesi bunun göstergesidir. Diğer taraftan bölgede kendini tekrar eden bu vaziyetin Dürzî seçkinlerin/şeyhlerin nüfuzunu takviye eden bir etkiye sahip olması da Havran'daki tabloyu tamamlayan diğer yönü oluşturuyor. Bu bakımdan bölgedeki şartların ürettiği gelişmelerin esasında Dürzî seçkinler sistemine de pay verdiğini söyleyebiliriz.

Teferruat ve hududunu görmekte yetersiz kaldığımız eşkıyalık hareketlerinin yarattığı etkiler elbette bölge ahali açısından ilginç hikâyeler yaratmıştır. Bu hareketleri işler kılan yöntem zora başvurmaktı. Bu yönüyle, maruz kalan tarafın maddi olduğu kadar can kaybına uğraması bu fiillerin somut neticelerini yansıtabilmektedir. Osmanlı ile siyasi çatışmaların veya aşiretlerle ilişkilerde yaşanan güç çekişmelerinin vesile olduğu nedenleri göz önünde tutmakla beraber, Dürzîlerin tekrar eden eşkıyalık eylemlerini harekete geçiren nedenlerde maddi faktörün özellikle ön plana çıktığına kaniyiz. Devlet açısından “asayiş sorunu” yaratan ve bölgedeki iktidar alanını sınırlandırabilen bu eylemlere karşı cenah özellikle maddi “getiriler” faktörünün şekillendirdiği başka mana ve fonksiyonlar yükleyebilmekteydi. Buna bağlı olarak tekrar eden bu tür fiillerin İmparatorluk coğrafyasındaki benzer örneklerinde olduğu gibi bir “yaşam tarzı” ya da bir geçim yöntemine karşılık gelecek çerçevede tarif edilebileceği de anlaşılmaktadır.⁶⁵ Bunun ise bölgedeki eşkıyalık fiillerinin “kurumsal” bir hal almasına zemin hazırladığını söylemek mümkündür. Bazen kısa zaman aralıklarında tekrar eden hareketler şeklinde yaşanması da eşkıyalık fiillerinin bu yönünü destekler niteliktedir.

65 Mehmet Emin Üner, *Aşiret, Eşkya ve Devlet*, İstanbul, Yalın Yayıncılık, 2009, s. 215; Güner, a.g.m., s. 71-72, 75, 79-80; ayrıca bkz. Ahmet Özcan, “*Ama Eşkya Çığı Kapandı!*”: *Modern Türkiye’de Son Kürt Eşkya Çığı (1950-1970)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 74.

Reşkotan Aşireti Reisi Mıstı Quto: Bir Halk Kahramanı mı? Yoksa Eşkıya mı?

ORHAN ÖRS

Giriş

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde dünyaya geldiği tahmin edilen Mıstı Quto, öncelikle mensubu olduğu Reşkotan aşiretinin liderliğini elde etmeyi bilmiş, daha sonra bölgenin kendine özgü koşullarından faydalanarak çok boyutlu ilişkiler geliştirerek ittifaklar yapmıştır. Mıstı, bölgenin muktediri olarak esasında Osmanlı idari yapısının bir parçası olan, kendisine tevdi edilen görevi ifa eden Fettah Bey'le işbirliği yapmış, eşkıyalık faaliyetlerini icra ederken onun gücü ve adamlarından da yararlanmış. Mıstı, bir yandan bölge halkına karşı şiddet eylemlerine girişirken, diğer yandan merkezî iktidara ve onun bölgedeki izdüşümü olarak icraatlarda bulunan yerel bürokrasiye karşı kendini korumayı da başarmıştır.

Mıstı Quto, öncelikle mensubu olduğu Pirokan kabilesinin ağası olarak kabul görmüş, ardından Reşkotan aşiretinin lideri olarak kendini kabul ettirmeyi başarmıştır. Mıstı, bölgedeki diğer aşiretlerle olduğu gibi, Reşkotan aşiretini oluşturan kabilelerle de sorunlar yaşamış, eşkıyalık faaliyetlerini zaman zaman kendi aşiretine karşı da gerçekleştirmiştir. Bölgenin mirlelerinden Fettah Bey'in desteğini sağlamış olması onun hem aşiret içinde hem aşiret dışında ciddi bir güç biriktirmesine katkı sunmuştur. Fettah Bey'in yakın akrabalarıyla birlikte bölgenin kimi aşiret liderlerinin de onunla yakın işbirliğine girmeleri, eşkıyalık faaliyetlerine yardım etmeleri, merkezî iktidarla girilen çatışmalarda silahlı destek sunmaları, Mıstı ve rüfekasına tartışmasız bir güç üstünlüğü getirmiştir. Bölgede kurulan söz konusu ilişki ağının sağladığı imkânlardan sonuna kadar faydalandığı anlaşılan Reşkotan rei-

si ve rûfekası yolları rahatlıkla kesmiş, gelip geçen yolcuları, kervanları soy-
muş, mallarını gasbetmiş, bölge halkına karşı acımasızca davranmıştır. Mer-
kezî iktidarın yetersiz müdahalelerine karşı başarı elde eden grup, zaman za-
man bu müdahalelerin zayıflığından yararlanarak bölgedeki nüfuzunu artır-
mayı da bilmiştir. Bölgede astığı astık, kestiği kestik olan Mıstı ve arkadaş-
ları merkezî iktidarın dayattığı sorumlulukları da yerine getirmemiş, bölge-
nin hâkim örüntüsü durumunda bulunan aşiret olgusu ile egemen düşünce-
si olan aşiretçilikten de faydalanarak, yaşadıkları coğrafyayı eşkıyalık faali-
yetleri için “mekânsallaştırmayı” başarmışlardır.

Tam bu noktada Mıstı Quto ve benzerlerinin ortaya koyduğu faaliyetleri
Eric Hobsbawm'ın geliştirdiği sosyal eşkıyalık tezi ile Karen Barkey'in ona
karşı ileri sürdüğü antitez bağlamında değerlendirmek ve bir sentez oluş-
turmak yerinde olacaktır. Hobsbawm'ın “toplumsal eşkıyalık” tezine gö-
re bazı eşkıyalar, zulme ve yoksulluğa karşı toplumsal protestoyu yüksek
sesle dile getirebilmektedir. Bu tez dikkate alınırca bu tür eşkıyaların yap-
tığı hırsızlık, yol kesme ve gasp gibi faaliyetler esas itibarıyla halkın rahat-
sızlığının ifadesidir. Başka bir ifadeyle bu eşkıyalar zenginden alıp yoksula
vermekte, halkın “erdemliliğini” temsil etmektedir. Bundan dolayı da top-
lumsal eşkıyalar, merkezî iktidar tarafından suçlu olarak kodlanmalarına
rağmen, içinden çıktıkları halk tarafından kahramanlar, intikamcılar ya da
adalet savaşçıları olarak görülmekte, desteklenmesi gereken liderler olarak
değerlendirilmektedir.¹ Hobsbawm'ın ileri sürdüğü teze karşı Karen Ber-
key bir antitez geliştirmiştir. Barkey, Hobsbawm'ın savının, içinde tarihçi-
lerin de bulunduğu pek çok sosyal bilimciyi cezbediğini, söz konusu araş-
tırmacıların bu çerçevede kalarak eşkıyalıkla ilgili buldukları birçok tarih-
sel kaydı toplumsal eşkıyalık olarak adlandırarak bu olgulara meşruiyet
kazandırdıklarını dile getirmektedir. Yazar, bu tür yargılara ulaşmadan ön-
ce, tarihsel belgelerin dikkatli bir biçimde incelenmesi gerektiğini, bu bel-
geler incelendiğinde halkın eşkıyalık yapan haydutlar ve hırsızlar tarafın-
dan sömürüldüğünün görüldüğünü, bunlar içinden ancak bir iki tane top-
lumsal eşkıyalık örneğinin bulunabildiğini ileri sürmektedir.² Barkey, araş-
tırmacıların Hobsbawm'ı takip ederek eşkıyaları romantik bir bakış açısıyla
halka yardım eden kır isyancıları olarak gördüklerini fakat kendisinin, söz
konusu eşkıyaları topluma zulmeden, halkın geçim kaynağını yağmalayan
haydutlar olarak değerlendirdiğini ifade etmektedir. Yazar, eşkıyaları mut-

1 Eric Hobsbawm, *İlkel Asiler: 19. ve 20. Yüzyıllarda Toplumsal Hareketin Arkaik Biçimleri Üzeri-
ne İncelemeler*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 16-17; Karen Bar-
key, *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, İstanbul, Yurt
Yayınları, 2016, s. 183.

2 Barkey, a.g.e., s. 184.

lak anlamda devlet düşmanı olarak değerlendirmenin de doğru olmadığını eklemektedir.³ Aşağıda şiddet eylemleri detaylı olarak anlatılan Mıstı'nın faaliyetlerini yukarıda çerçevesi çizilen Hobsbawm'ın tezi ile Barkey'in anitezi dikkate alarak okumak yerinde olacaktır. Çünkü Mıstı, hegemonyasını inşa etmeyi başardığı bölgede bir taraftan Barkey'i haklı çıkaran şiddet olaylarının baş sorumlusu olarak değerlendirilmeyi hak ederken, diğer taraftan bu eylemlerinin sonuçlarıyla uyuşmayacak şekilde halktan, halkın hafızasının temsilcisi ve seslendiricisi olan dengbejlerden olumlu tepkiler almayı da başarmış, Hobsbawm'ın eşkıyalarla ilgili tezine başka bir dayanak oluşturmuştur.

Reşkotan aşireti

Mıstı Quto'nun bölgedeki faaliyetlerine geçmeden önce, Mıstı'nın mensup olduğu aşireti, yaşadığı coğrafyayı ve içinde yetiştirdiği sosyolojiyi tasvir etmek yerinde olacaktır. Çalışmanın öznesi olan Mıstı'nın mensup olduğu aşiret, bölgenin en büyük aşiretlerinden biri olarak öne çıkan Reşkotan'dır. Söz konusu aşiretin kollarından biri olan Pirokan kabilesine ağalık yapan Mıstı uzun süre Reşkotan aşiretinin de liderliğini yapmıştır. Göçebe bir yaşam tarzı benimsemiş olan aşiretin adı, mensuplarının kullandığı ve keçi kılından yaptıkları siyah çadırlardan (reşkon) gelmekte⁴ olup, bölgede etkili olan 7 kabilenin bir araya gelmesiyle vücut bulmuştur.⁵ Bu kolların en büyüğü ve aşiretin de öncü merkezi gücünü oluşturan Pirokanlar, Mıstı'nın da katkılarıyla Reşkotan aşiretini ziyadesiyle tanıtan ve temsil eden kabile olarak öne çıkmıştır.⁶ Mıstı'nın liderliği zamanında bölgede dehşet saçan Reşkotan'ın 500 hanesi ile 1.000'e yakın silahlı adamı vardır.⁷

Reşkotan'ın yaşam sahası haline gelen bölge, günümüzde Batman ilinin sınırları içinde bulunmaktadır. Bölgenin hâkim örüntüsü olan aşiret ve kabilelerin yerleşkesi durumunda bulunan Reşkotan bölgesi,⁸ aşiretin merkez kolu olarak kabul edilen ve bölgeye dışarıdan gelen Pirokanların, ilk yerleş-

3 A.g.e., s. 22.

4 Mihemed Seid Temel, *Eşira Reşkotan: Eşireka Namdar-Warî Dengbîjan*, İstanbul, Nubihar, 2016, s. 11.

5 1-Pirokan, 2-Xesarkan, 3-Balicankan, 4-Lulikan, 5-Sıxıkan, 6-Çalıkan, 7-Dermankan (Mala Xalo ve Mala Diyo). BOA, Y.EE., 78/22, 14 Teşrin-i Sani, (26 Kasım 1879), s. 14-15 [Bundan a.g.b.]; Temel, *Eşira Reşkotan*, s. 12-13.

6 A.g.e., s. 113.

7 A.g.b., s. 14-15.

8 Temel, *Eşira Reşkotan*, s. 11. Batman ili, günümüzde Beşiri, Gercüş, Kozluk, Hasankeyf ve Sason ilçelerini içine almaktadır. Mehtap Nasıroğlu, "Osmanlı Döneminde Batman ve Çevresi", *Geçmişten Günümüze Batman*, haz. Halil İbrahim Aydın, Mehtap Nasıroğlu Aydın, Mücahit Çayın, Konya, Eğitim Yayınevi, 2020, s. 55.

kesi olan Bolındı köyünün çevresinde yapılandırılmıştır.⁹ Daha sonra Bolındı'den Qubin'e taşınan aşiretin merkezi etrafında 60'a yakın köy, aşiretin kolları tarafından yerleşik hale getirilmiştir.¹⁰ Reşkotan Bölgesi, 13 Aralık 1847 yılında Osmanlı merkezî iktidarının iradesiyle inşa edilen Kürdistan eyaletinin bir parçası olarak idari yapıya dahil edilmiştir. Reşkotan nahiyesinin bağlı bulunduğu Siirt, Kürdistan eyaletine dahil olan Diyarbakır livasına bağlı bir kaza olarak yapılandırılmıştır. 1856 yılına gelindiğinde Reşkotan Bölgesi nahiye yapılmış ve liva olarak inşa edilen Siirt'in idari yapısına dahil edilmiştir. Söz konusu senede Kürdistan eyaleti Diyarbakır, Mardin ve Siirt livalarından oluşturulmuştur. Siirt livası ise Hısn-ı Keyf,¹¹ Garzan, Rıdvan, Şirvan, Gurdilan, Karakeçi kazaları ile Hizan, Eruh, Dergul, Sason, Akkisi ve Reşkotan nahiyelerinden meydana getirilmiştir.¹² 1880 senesinde ise Siirt, daha önce lağvedilen Kürdistan eyaleti yerine kurulan Diyarbakır eyaletine bağlı bir liva olarak Hizan ve Rızki nahiyelerinden meydana gelen Şirvan; Beşiri nahiyesinden oluşturulan Rıdvan; Zırki, Dergul ve Pervari nahiyelerinden oluşturulan Eruh; Garzan ve Hıyan nahiyelerinden meydana getirilen Sason kazalarından müteşekkildir.¹³ Mısı'nın liderliğini yaptığı Reşkotan aşiretinin de bir parçası olduğu Garzan, Cuinet'in aktardığı bilgilere göre dinî ve etnik çeşitliliğe sahip 13.000 kişinin yaşadığı kozmopolit bir bölgedir.¹⁴ İddialara göre bugün bile bölgede, özellikle de Reşkotan Bölgesi'nde aslen Ermeni olan fakat Ermenilere yönelik katliamdan kurtulup Müslümanlaşan ve halk tarafından "Mısılmeni" olarak adlandırılan ciddi bir nüfus yaşamaktadır.¹⁵

9 A.g.e., s. 114.

10 A.g.e., s. 9.

11 Tarihi çok eskilere giden Hasankeyf, günümüzde Ilısu Barajının altında kalmıştır. Bkz. Mehmet Nasıroğlu, "Hasankeyf'te Heterodoks İzler: Şeyh Çoban Zaviyesi ve Baba Mahmud Haydari Tekkesi Vakıfları, (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19, 2020, s. 1370.

12 Abdurrezzak Çelik, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt Sancağının İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu", Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Siirt, 2019, s. 38.

13 Çelik, a.g.e., s. 39.

14 Cuinet, bu nüfusun 8.800'ünün Müslüman, 3.600'ünün Ermeni, 258'inin Yakubi ve 342'sinin Yezidi olduğunu aktarmaktadır. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, cilt 2, Paris, 1891, s. 614. Ayrıca bkz. Said Ogun, "Bışar ve Cemil Çeto Kardeşlerin Garzan Bölgesi'ndeki Eşkıyalık Faaliyetleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 31, 2017, s. 34.

15 Katliamın gerçekleştiği dönemin geride bıraktığı kolektif hafızaya başvurularak hazırlanan çalışmalarda aktarılan bilgilere göre Reşkotan aşiret mensupları, "Fille" dedikleri Ermenileri öldürmedikleri gibi, onlara sahip çıkmış, çevredeki köylerden kaçıp kurtulmak isteyen Ermeni çocuklarının sığındığı bir bölge olmuştur ki ünlü dengbeç Karapeti Xaço da bunlardan biridir. Temel, a.g.e., s. 18-19.

Mıstı Quto'nun eşkıyalık faaliyetleri

Osmanlı'nın bölgedeki aşiretlerle ilgili tahkikat yapmak üzere gönderdiği bürokratin kayıtlarına göre Reşkotan, Pencinar, Alikan, Bekiran ve Çomanlı aşiretlerinin reisleri Mıstı Quto, Çeto, Ömer Burtev, Zuhrab, Bekir,¹⁶ Hacı Hamo, Genco Bey, Mehmet Ali Bey ve Garzanlı Hacı Fettah Bey bölgenin eşkıyalarındandır. Bu kimselerin her birinin riyasetinde birer aşiret bulunmaktadır. Bunlar dışında Lezzo, Çalo, Şıro, Salih ve Sasonlu Kifo gibi ağalar da diğerlerine göre ikinci dereceden rüesâ-yı ekraddan sayılan eşkıyalar olarak kabul edilmektedir.¹⁷ Osmanlı arşivinde yer alan belgelere göre Mıstı ve onunla hareket eden Firo Ağa, Genco Bey, Mehmed Ali Bey ve Ali Mecidin, etraflarına topladıkları 500 kadar Kürt atıyla bölgede şiddeti sürekli kılmış, halka zulmetmekten geri kalmamışlardır.¹⁸ Bahsi geçen şahıslar Siirt Sancağı'nda birçok olaya karışmış, bölgenin her tarafında asayiş ihlal etmiş, insanları rahatlıkla öldürmüş, emvallerini gasbetmiş, yolları kesmiş, birçok köyü yakıp yıkmış ve mazlum halkı perişan etmiştir. Bu kişiler, aşiretlerinden hiç kimseyi askerlik görevini icra etmek için göndermemiş, vermeleri gereken ağnam ve diğer vergileri vermemiş, kendilerini hiçbir zaman merkezî iktidara bağlı hissetmemiş ve itaat göstermemiştir. Bunlardan Mıstı, Ömer Burtev, Çeto, Mehmed Ali, Lendi, Çollo ve Salih ağalar, Garzan Miri Hacı Fettah Bey'i kendilerine hâkim ve amir olarak görmüş ve onun sahip olduğu iktidar ve nüfuzdan istifade etmişlerdir.¹⁹

Osmanlı resmî belgelerinde eşkıyalık namını en fazla hak eden kişi olarak kayıtlara geçen Mıstı Quto, Hacı Fettah Bey'in yakın akrabaları Mehmed Ali Bey, Genco Bey, Ali Mecidin Ağa ile birlikte Rıdvan ve Silvan kazaları kendilerine temlik edilmiş gibi bir tutum takınmışlardır. Söz konusu kişiler bir seferinde Diyarbakır yolu üzerinde bulunan Şaklatiz adlı bölgede yer alan Bildırı köyünde Derviş adlı bir kişinin 40 katırını gasbetmiş ve 15 adamını da tutuklamışlardır. Bunun üzerine Diyarbakır valisi mecburen Hacı Fettah Bey'e müracaat etmek durumunda kalmıştır. Bölgenin miri Hacı Fettah Bey, valinin telgrafı üzerine gasbedilmiş hayvanları sahiplerine iade ettirmiş ve tutuklu bulunan insanların da salıverilmesini sağlamıştır. Ancak Mıstı ve Fettah Bey'in yeğenleri Genco Bey ve Mehmed Ali Bey, eşkıyalık faaliyetlerine devam etmiş, bu sefer de Bitlisli Osman ve Yusuf adlı kişilerin Diyarbakır yolu üzerindeki eşyalarına ve paralarına el koymuşlardır.²⁰ Osmanlı mer-

16 BOA, Y.EE., 78/22, 14 Teşrin-i Sani (26 Kasım 1879), s. 65.

17 A.g.b., s. 66.

18 A.g.b., s. 18.

19 A.g.b., s. 66.

20 A.g.b., s. 17.

kezi iktidarının Fettah Bey ile işbirliğine gitmesi, gerektiğinde onunla pazarlık yapması, zaman zaman kimi ayrıcalıklar sunması –Barkey’in düşünceleri dikkate alındığında devletin eşkıyalarla anlaşma ve pazarlık yapması–, patronaj ilişkisiyle denetimi altına alması ve onları manipüle etmeyi başarması merkezî iktidarın zayıflığını değil, gücünü göstermektedir.²¹

Bölgenin meşhur eşkıyaları Mıstı Quto’nun liderliğinde diğer bir sefer de Beşiri nahiyesinin Kuyon, Giri, Darlık ve Körpekar köylerinin bütün emvallerini gasbetmiş, halkı perişan etmiş ve köyleri de tahrip etmiştir. Siirt Sancağı’nın mazbatalarıyla diğer evraklarında yer alan bilgilere göre, Mıstı yakalanıp Halep’e sürgün edildiği zaman sadece Körpekar ve Darlık köylerinin sakinleri köylerine dönebilmişlerdir. Diğer köylerin sakinleri başka yerlere göç ettiklerinden bir daha geri dönmeyi düşünmemiş ve köyleri boş kalmıştır. Yukarıda verilen bilgiler Mıstı’nın sadece son 3-5 yılda yaptığı faaliyetleri ihtiva etmektedir.²² Bu çerçevede bakıldığında tam da Barkey’in dediği gibi Osmanlı toplumsal yapısında gelişen eşkıyaların, kendilerini toplumun geri kalanından ayırdıkları, kendilerine ait yeni bir dünya kurdukları ve kendilerine özgü bir sömürüyü gerçekleştirdikleri açık bir şekilde anlaşılmaktadır.²³ Liderliğini yaptığı Reşkotan aşiret mensuplarını silahlandıran Mıstı, bir seferinde ise Siirt Sancağı’na bağlı Rıdvan kazasına tabi Beşiri’de mukim Hasarkan kabilesi kendisine itaat etmeyince kabilenin üzerine yürümüş, Nevela Xelilo (Halil Vadisi) mevkiinde 15 Hasarkanlıyı katletmiş, kabilenin bütün mallarını yağmalayıp gasbetmiştir. Osmanlı belgelerinde yer alan iddialara göre, ayrıca Hasarkan kabilesinin 2 ağasını bizzat kendisi “davar keser gibi zebh” (boğazlama) etmiş, katlettiği adamların kanını annesi Şemmi’ye içirmiştir. Olayın, Siirt Mutasarrıfı Kenan Paşa’ya intikal ettirilmesi üzerine paşa bir tabur asker toplayarak Mıstı’nın üzerine gitmiştir. Askerlerin ani ve şiddetli baskını neticesinde Mıstı Quto yakalanmış ve 4 aya yakın tutuklu kalmıştır. Ancak bölgenin etkili mirlerinden/ beylerinden Hacı Fettah Bey’in müdahalesiyle serbest bırakılmıştır. Osmanlı’nın bölgeye rapor hazırlamak üzere gönderdiği yetkilinin aktardığı bilgilere göre; bölgedeki faaliyetleriyle devlet nezdinde düzen bozucu olduğu iddia edilen Fettah Bey’in de nüfuzundan yararlanmaya başlayan ve söz konusu beyle ittifak kuran Mıstı, bölgenin mazlum halkına ve yoldan gelip geçenlere karşı zulmünü artırmış, tam anlamıyla eşkıyalık namını hak eden faaliyetlerini daha da ileri noktalara taşımıştır. Bunun üzerine Siirt Meclis idaresi Mıstı Quto Ağa’nın ölü veya diri yakalanması için karar almış, askir-ı nizamiye binbaşlılarından İsmail Ağa’nın komutanlığında bir tabur as-

21 Barkey, *a.g.e.*, s. vi.

22 A.g.b., s. 18.

23 Barkey, *a.g.e.*, s. 182.

keri Mıstı'nın üzerine sevk etmiştir.²⁴ Bölgede çok ciddi bir nüfuza ve güce sahip olan, Rıdvan kazasının yönetimini idaresinde bulunduran Hacı Fettah Bey'in gizli bir şekilde tertip ettiği güçlerin de Firo Ağa komutasında Mıstı'ya yardıma gelmesi bu güçlerin galebe çalmasına yol açmıştır.²⁵ Bunun üzerine devlet, bölgedeki göçebe aşiretleri kontrol altına almak, yaylak ve kışlak arasında mekik dokuyan bu aşiretler üzerindeki denetimini artırmak amacıyla bir irade-i seniyye çıkarmıştır. Padişahın iradesini bölgedeki aşiretlere, özellikle de Mıstı'ya bildirmek için mahalli idare tarafından görevlendirilen Diyarbakır Zaptiye Binbaşısı Mehmet Sabri Efendi ile Garzan kazası Meclis azalarından İbrahim Efendi, iradeyi, ağanın ikametgâhı olan Garzan ve Rıdvan kazalarına göndermiştir. Bölgenin beyi konumunda bulunan Fettah Bey'in de desteğini arkasına alan ve daveti reddeden Mıstı, bölgenin 80 Müslüman Kürt büyüğüyle birlikte iradenin gereği olan iskânı da reddetmiş, eşkıyalık faaliyetlerine kaldığı yerden devam etmiş, bölgedeki zulmünü artırmıştır.²⁶ Buna rağmen Şeyh Ubeydullah İsyanı'ndan sonra Siirt, Mardin, Bitlis ve Diyarbakır bölgelerinde bulunan 142 kişilik Kürt illeri gelenleri hakkında zorla göç ettirme kararı alınırken, Mıstı'ya listenin en başında yer ayrılmıştır.²⁷

Osmanlı kayıtlarına göre sancağın müstantiki (sorgu yargıcı) Tevfik Efendi tarafından yapılan soruşturmada Mıstı Quto'nun riyasetinde bulunan Reşkotan aşiretinin bölgede 405 hanesi ve yaklaşık 900 silahlı adamı bulunmaktadır. Siirt Mutasarrıfı Kenan Paşa zamanında askerlerin yakaladığı Mıstı askerlerin gözetiminde Diyarbakır'a sevk edilmiştir. Ancak 5 ay kadar tutuklu kaldıktan sonra koruma altında mahalline gönderilmiştir. Zamanla Garzanlı Hacı Fettah Bey ile dostluk kuran Mıstı, beyin de bölgedeki nüfuzundan faydalanarak gücüne güç katmış, bölgedeki halka zulmetmiş, yaptığı zorbalıklarla eşkıya namını kazanmıştır. İsmail Paşa zamanında Binbaşı İnce İsmail Ağa'nın komutasında Mıstı'nın sağ ya da ölü yakalanması için bir tabur asker gönderilmiş, ancak yakalanamamıştır. Mutasarrıf Cemil Paşa zamanında ise Mıstı'nın aşiretinin, halkıyla birlikte Garzan ve Rıdvan kazalarında iskân ettirilmesi ve yaz aylarında Muş Bölgesi'ne aşiret mensuplarıyla yaylalara gitmesi yasaklanmıştır. Fakat Mıstı iskânı kabul etmemiş, alışlagelen göçebe hayatını sürdürmüş, yayladan kışlağa gidip gelmeye devam etmiş, kendisine yapılan uyarıları dikkate almamış ve Muş havalisinde birçok olaya karışmıştır.²⁸

24 A.g.b., s. 14-15.

25 A.g.b., s. 22.

26 A.g.b., s. 14.

27 Temel, a.g.e., s. 71.

28 A.g.b., s. 108-109.

Bahsi geçen kişiler, bir keresinde başlarına topladıkları eşkıyalarla Beşiri nahiyesinde Cinaskar adlı Hristiyan köyünde bulunan Dirkar adlı kilisede toplanmış, köy halkına da her türlü zulmü reva görmüşlerdir. Eşkıyaların, Beşiri nahiyesine saldırıp katliam yapabileceği haberini alan Kaymakam Eyüp Bey, Siirt Meclisi'nin de gönderdiği mazbata üzerine nahiyede dağınık şekilde bulunan askerleri saldırılardan korumak amacıyla bir araya toplamış, Mıstı'nın ikametgâhı olan Bolındı köyüne sevk ettirmiştir. Siirt'te bulunan diğer askerlerin de desteğe gelmesi ve askerî gücün iyice takviye edilmesi faaliyetlerini kısmen sınırlandırmış olsa da Mıstı ve arkadaşları bölgede geçen yolları ve köprüleri kesmeye, gelip geçenlerden haraç almaya devam etmişlerdir. Osmanlı iktidarı, bölgede kendilerini itaat altına alacak hiçbir kuvvet tanımayan ve her türlü eşkıyalık faaliyeti icra etme gücünü kendilerinde gören Mıstı Quto ve rüfekası hakkında yakalama kararı çıkartmış, daha önce işledikleri suçlar için ölü veya diri ele geçirilmeleri için her şeyin yapılmasını istemiştir. Fakat Reşkotan aşiretini idaresine alan Mıstı, Tanzimat Devri'nden beri yalnızca bölgenin miri konumunda bulunan Hacı Fettah Bey'i hükümdar olarak tanımış, kendisini devletin hiçbir kural ve kaidesine bağlı görmemiş ve vergi vermeyi hiçbir zaman düşünmemiştir.²⁹ Bu durum, Hobsbawm'ın "Eşkıyalar itaate karşı direnir; iktidarın kapsamı dışındadır (...) dolayısıyla muhtemel asidir," düşüncesinin bir karşılığı olduğunu göstermektedir.³⁰ Diğer taraftan Mıstı'nın, bölgenin beyi olarak iktidar sahibi olan Fettah Bey'in desteğini alması akla Avrupa'da görülen eşkıyalık faaliyetleri için şu cümleleri kullanan Braudel'i getirmektedir: "Eşkıyalık denen bu kara koranlığının altından, lordların kesintisiz desteği çıkmaktadır."³¹ Fakat eşkıyalık olaylarına İbn Halduncu bir bakışla bakıldığında merkezî iktidarın, kendi dışında üretilen şiddeti tamamen yok etmek yerine sınırlandırması, kontrol etmesi, itaati ve vergiyi dayatabildiği "mahzen"i derinleştirmesi, periferilerinde itaat ile birlikte vergiyi de reddeden bir "siba"yı zorunlu kılmaktadır.³² Bu bağlamda Mıstı ve Fettah Bey'in durumu mercek altına alındığında, Osmanlı periferisinin birer "siba"sı olarak bir zorunluluğa tekabül ettiklerini ifade etmek mümkündür.

Başka bir sefer de Mıstı Quto ve kuzeni Purtı Keko, Heza Dağı tarafına giderler. O gün kardeşi ile çalışanları, aşiretin koyunlarını Selibi tarafına götürmüşlerdir. Bahsi geçen mevkide dayılarıyla aralarında bir problem meydana

29 A.g.b., s. 18.

30 Ahmet Özcan, "Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!": *Modern Türkiye'de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 31.

31 Barkey, a.g.e., s. 5.

32 Hamit Bozarslan, "Sunuş: Eşkıyalık, Toplum, Devlet ve Şiddet", Ahmet Özcan, "Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!": *Modern Türkiye'de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970)*, İstanbul, İletişim, 2018, s. 16.

gelmiş, iki taraf arasında Kaniya Guri civarında kavga çıkmıştır. Dayılarının saldırısında Mıstı'nın iki kardeşi öldürülmüş, Mıstı'nın kabilesi Pirokanlar ağır bir yenilgi almasına rağmen ölülerinin cenazelerini hemen kaldırmış, yaralılarını da tedavi altına almışlardır. Olaydan habersiz bir şekilde Mıstı Quto ile Purtı Keko, Kaniya Heni tarafından Selibe'ye yakın bir yere gelmişlerdir. Xesarkanların toplandığını gören Mıstı ve arkadaşı ters giden bir şeylerin olduğunu anlamışlar. Mıstı: "İnşallah bizimle Xesarkanlar arasında bir sorun çıkmamıştır. Eğer çıkmışsa da inşallah Elı öldürülmemiştir," der. Fakat Xesarkanlara yaklaşıp sorunun ne olduğunu sorduklarında, kendilerini olayların ortasında bulurlar. Mıhı Germı Gısı adlı Xesarkan aşiret mensubu: "Mıstı Ağa dur ben senin yanına geleyim, sana neler olduğunu anlatayım," der ve yaklaşıp Mıstı'nın karnına bir ok saplayıp geri kaçır. İyi bir nişancı olan Purto, nişan alarak Mıhı Germı'ye kurşun sıkmasına rağmen Mıhı'ye bir şey olmaz. Mıstı yaralanmasına rağmen köyüne kadar gitmeyi başarır. Fakat köye geldiğinde iki kardeşinin öldürüldüğünü ve aşiretinden birçok kişinin de yaralandığını öğrenir. Aşiret lideri olarak Mıstı bu duruma dayanamaz, başına bir bez bağlar ve intikam yeminleri ederek kardeşlerinin öcünü almadan başındaki bezi çıkarmayacağını dile getirir. Mıstı ve beraberindekiler, yaralılarını tedavi ettikten sonra her şeylerini alıp Balıkan köyünden Bolındı köyüne gider, Zıvingı ve Newalı mıntıkasında çadırlar açarlar. Mıstı intikam ateşiyle yanmaktadır ancak bütün çabalarına rağmen amcasının oğlu Elı'yı ikna edememektedir. Elı şunları söylemektedir: "Amcaoğlum, iki kardeş gitti, sayı olmasın 20. Senin de bildiğin gibi Xesarkanların en az 20 kızı bizim gelinimizdir, bizim çocukların tamamı onların yeğenleridir, birdi iki olmasın bu olay." Ancak Mıstı durmaz ve bölgede tanınan bir Ermeni sihirbazın yanına gider. Sihirbaz üç defa reml atar ve "Eğer Elı seninle gelmezse Xesarkanların üzerine gitme ve eğer tek başına gidersen sonun iyi olmaz," der. Bunun üzerine Mıstı bir yıl boyunca uğraşır ve sonunda Elı'yı ikna eder. Elı, söz düellosuna girdiği Hesarkanlı bir kadının sözleri üzerine kararını değiştirir ve kadına şunları söyler: "Ya Pirokanlıların tüm erkeklerinin ya da senin ailenin erkeklerinin kökü gelecek." Yapılan hazırlıkların tamamlanmasıyla aşiretler arası savaş başlar. Söz konusu kavga bittiğinde iki taraftan 40 kişi öldürülür. Bu iki aşiret arasındaki düşmanlığın bitmesine ise ancak Pirokanların başka bir aşiret ile başlayan yeni kavgası vesile olur.³³ Aşiret mantığının bir sonucu olarak sürekli bir hal almış olan bu yeni kavgada da sonuç farklı değildir; Pirokanlarla Mala Nasır arasındaki kavgada da 40 kadın ve erkek öldürülür.³⁴

Başka bir olayda ise Mıstı Quto ile Ezidi Firo Ağa, etraflarına topladıkları Ezidi Kürtlerle Mirza Hamid ve İsa Hamid'in de desteğini alarak büyük bir

33 Temel, *a.g.e.*, s. 119-121.

34 *A.g.e.*, s. 121-127.

kuvvet oluşturmuş, üzerlerine gelen askerî güce saldırmış, askerlerden Mahmud Beha'yı öldürmüş, Diyarbekirli Küçük Mehmet'in atını itlaf etmiş, kaymakamın hayvanatlarına varıncaya kadar birçok şeyini ellerinden almış, askerî fırkayı perişan bir hâlde geri çekilmeye zorlamış ve askerleri 1,5 saat kadar takip etmişlerdir. Bu sırada kendilerini muhafaza etmeye çalışan askerlerin açtığı ateş ile kurşunlardan biri Mirza Hmid'in kardeşi Süleyman'a isabet etmiş ve onu ldrmştir.³⁵ Başka bir olayda ise Mıştı'nın hasmı olan Mirza Ağa ve avanesi, 1877 senesinde Reşid Ağa Zeril köyündeki evine giderken yolunu kesmiş, onun hizmetkârı Mehmet'i kılıç ile yaralamış, ancak Reşid Ağa kavgadan sağ kurtulmayı başarmıştır. Fakat hanesine ulaşmaya çalışırken Mirza Ağa'nın adamlarından olan Ilu köyünün obanlarından birini kılıç ile bileğinden yaralamış, 50 kadar hayvanı da alıp gtrmştir. Bunun zerine Mirza Ağa'nın Ilu köyündeki adamları, Hacı Reşid Ağa'nın taraftarlarından olan Elmedina köyüne saldırmış, köyün hayvanlarını gasbetmiştir. Bunları duyan Mıştı yanına Zeril köyünden Ibrahim Ağa ve müttefikleri şeyobanlı Emin, Ancuveyş köyünden şuveş ve Zeril köyünden Ali Mecidin ile Sinanlı Hacı Reşid Ağa'yı da alarak olaya müdahale etmiştir. Diğer taraftan Mıştı Quto'nun hasm-ı kadimi olan Hesarkan, Dermankan ve şexıkan kabilelerinin reisleri de Tilmizli Mirza ile Elmedineli Said ağaların yanında yer almış ve iki taraf 1.000'den fazla Müslüman Krd başlarına toplayarak yeni bir çatışmaya hazırlanmıştır. Ancak atışmanın başlayacağını haber alan Siirt Kaymakamı Hüseyin Bey bir tabur askeri hızlı bir şekilde Beşiri'ye intikal ettirmiş, olayın bir mukateleye dönüşmesini engellemiştir.³⁶

Reşkotan aşireti, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı merkezî iktidarının radarına iyice girmiş, aşiretin ışlah edilmesi için bir raporlar hazırlanmıştır. Bu raporlardan birini hazırlayan Safi Paşa, Reşkotanla ilgili şu tespitlere yer vermiştir:

Siirt'te mutasarrıf iken Bitlis'e yerleşen bu aşiret bölgedeki aşiretler arasında en vahşi aşiret idi. Birçok kez ışlahat Fırkası askerleri bunların üzerine gitti ancak bunlar her defasında bu saldırıları sonuçsuz bıraktı ve etraflarındaki bütün aşiretlere zulmetmeye devam etti. Bu aşiret Reşkotan aşiretidir. Bu aşireti ışlah etmek ile görevlendirildim. 210 asker, iki dağ topu ve bir süvari birliğiyle Reşkotan Bölgesi'ne gittim. detleri olduğu üzere kadınlarını, çocuklarını, hayvanlarını, evlerini terk etmiş ve saklanmışlardı. Aracılar vasıtasıyla bunlara haber yolladık, derhal gelip teslim olmalarını yoksa geride bıraktıkları her şeyi yanlarına göndeririz dedik. Saklanan ağaların da desteğiyle bütün şakileri derdest ettik. Bütün aşiret ağalarının da içinde olduğu ka-

35 A.g.b., s. 74.

36 A.g.b., s. 76.

til, cani, yol kesici ve hırsızlardan oluşan 130 kişiyi kan dökmeden derdest ettik ve mallarına el sürmedik. Reşkotan Bölgesi'nde, halkın para yardımı ve Dersim'den gelen subayların da desteğiyle "Hamidiye" adıyla bir tabur ve kışla inşa ettik.³⁷

Bu durum merkezî iktidarla eşkıyalık ilişkisinin taban tabana zıt dinamiklerin bir çatışması olduğunu; kendini zayıf görenin güçlüye karşı bir direnişi ve güçlü olanın zayıfı tedip ederek denklem dışı bıraktığını ortaya koymaktadır.³⁸ Ancak durumun pek de anlatıldığı şekilde olmadığı anlaşılmaktadır. 11 Ocak 1879 tarihli, Rıdvan Kaymakamlığı'ndan gönderilmiş telgrafa göre bölgedeki aşiretlere memurlar gönderilmiştir. Bölgeye gönderilen memurların aktardıklarına bakılırsa aşiretler Mıstı Quto, Mehmed Biço ve Azir adlı kişilerin yalnız idam gibi ağır bir cezadan bu seferlik affedilmeleri halinde bölge aşiretleri, içlerindeki eşkıyaları devlete teslim edecek, birikmiş vergilerini tamamen ödeyecek, başka aşiretlerden el koydukları mal ve eşyaları da iade edeceklerdir. Bundan böyle devlete itaat edecek ve hükümetin emrine uyacaklardır. Bu bilgileri, memurlarla birlikte aşiretlerin temsilcisi olarak gönderilen Mehmed Biço da teyit etmiştir. Ancak verdikleri ikna edici taahhütlere rağmen askerlere yine kurşun sıkışmış, gasbettikleri malları da iade etmemişlerdir. 2 Mart 1878 tarihli başka bir telgrafta Firo Ağa, Mıstı Quto, Ali Mecidin ile Bildirli Ali'nin bölgede eşkıyalık faaliyetlerini sürdürdüğü, bölge halkının mallarına el koymaya ve adamları yanlarında zorla alıkoymaya devam ettikleri bildirilmiştir.³⁹ Bu da akıllara Barkey'in, Osmanlı merkezî iktidarıyla eşkıyalar arasında gelişen ilişkiler üzerine serdettiği; Osmanlı'nın süreç içerisinde toplum üzerinde denetimini olabildiğince artırdığını fakat denetimi İmparatorluk'un her tarafında aynı anda gerçekleştirmeyi başaramadığını, ancak eşkıyalık faaliyetlerinin toplumu kasıp kavurmaya başladığı dönemde belli bir süre güç kazanmalarına ses çıkarmadığı, grupları yola getirerek merkezî iktidara bağımlı olmasını sağladığını ve bunların nüfuz alanlarını genişletmelerine izin vermediği düşüncesini getirmektedir.⁴⁰

Devlete itaat etme, merkezî iktidara bağlılık gösterme veya göstermeme sadece Reşkotan Bölgesi'nin bir sorunu değildir. Benzer bir durum Kürtlerin yoğun bir şekilde yaşadığı başka yerlerde de geçerlidir. Dersim coğrafyası da bu yerlerden biridir. Dersim Bölgesi'nde yaşayanlar da genel itibarıyla devletin otoritesine boyun eğmeye yanaşmamış, bu yolu seçenleri de hoş gör-

37 Temel, *a.g.e.*, s. 73-74.

38 Bozarslan, "Sunuş", s. 14.

39 A.g.b., s. 101.

40 Barkey, *a.g.e.*, s. 17.

memiştir. Öyle ki Ahmet Cevdet Paşa Dersim'i birçok kişinin sığınak olarak gördüğü "eşkiya yuvası" olarak nitelendirmiştir.⁴¹ Esasında bu durum yerel olmayıp Kürtlerin sosyo-politik, kültürel ve ekonomik yapısıyla ilgilidir.⁴²

Mıstı Quto'nun kardeşi Filit'i Quto'nun öldürülmesi

Mıstı Quto eşkiyalığın doğası gereği hareketli bir hayat yaşamakta, olaysız gün geçirmemektedir. Bölgede gerçekleştirdiği en kanlı olaylardan biri kardeşi Filit'in öldürüldüğünü duyduktan sonra Etmaneki aşiretine karşı gerçekleştirdiği saldırı sırasında meydana gelmiştir. Mıstı'nın kardeşi Filit, 27 Ağustos 1877 tarihinde etrafına topladığı silahlı 10 eşkiya ile yoldan geçenlerden vergi almaya giderken, Beşiri Nahiyesi'ne bağlı Bahurik köyünde, Hristiyan Muhtar Abuş'un evinde yemek yemeye gider. Söz konusu günde, Siirt'in Şirvan kazası dahilinde göçebe olarak yaşayan Etmanekan aşiretine mensup 50-60 kişi Rızki adıyla bilinen yerden 80 katır yükü kadar tuz alarak Beşiri Nahiyesi'nde buğday ile değiştirmek üzere Beşiri kazasına gitmektedir. Bu sırada kervandan ayrılan Etmanekan aşireti mensubu 4 kişi Bahurik köyüne gider. Filit, bu kişilerin silahlarına el koymak ister. Ancak söz konusu kişiler, kervan halkına elleri boş bir şekilde katılmak istemediklerinden silahları vermeye yanaşmamışlardır. Bunun üzerine Filit silahları zorla almaya çalışmış, kervana ulaşmaya çalışan bu kişilere kurşun sıkmaya başlamıştır. Canlarını kurtarmak ve kervana ulaşmak için kaçmaya başlayan Etmanekan aşiret mensupları da mecburen karşılık vermiştir. Bu çatışma esnasında Filit'in iki adamı yaralanmış ve atı da öldürülmüştür. Etmanekiler, silahla çatışa çatışa kervanlarına ulaşmayı başarırlar. Bu sırada mahiyetlerinde bulunan kırk adamla bölgede bulunan, yoldan geçenlere zarar veren Garzanlı Hacı Fettah Bey'in⁴³ amcazadeleri Paşo Ağa ile oğulları Genco, Mehmet Ali ve Esed müttefikleri olarak addettikleri Mıstı ve kardeşine yardım etmek üzere kavgaya karışırlar. Kervan halkına şiddetli saldırılar gerçekleştiren Filit ve arkadaşlarına karşı mukavemet eden Etmanekan aşiret mensuplarından birinin kurşunu Filit'e tesadüf ederek öldürür. Bu olayı haber alan Mıstı Quto, Fettah Bey'in kayın-

41 Yalçın Çakmak, *Sultanın Kızılbaşları: II Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*, İstanbul, İletişim, 2020, s. 388. Bu algı devletin, Dersim Bölgesi'ni ıslah etmek için hazırladığı raporlara da genel itibarıyla yansımıştır. Ruhat Alp, "Osmanlı Devleti'nin Dersim Sancağı'nda İzlediği Adalet Siyaseti Üzerine Bir Değerlendirme", *Tunceli, (Dersim) Tarihinden Kesitler*, haz. Şahin Yedek, İstanbul, Hiper, 2019, s. 246.

42 Bu konuyla ilgili detaylı bilgiler için bkz. Orhan Örs, *Osmanlı'nın Kürt Siyaseti*, İstanbul, Nubihar, 2019, s. 435-457.

43 Bölgenin en güçlü figürlerinden biri olarak öne çıkan Fettah Bey'in yönetimine bırakılan Garzan kazasının ilk merkezi de Fettah Bey'in yerleşkesi olan Zok köyü olmuştur. Bu durum 1888 yılında ihtiyaca binaen değişmiş, bölgenin merkezi olarak Zokayt köyü belirlenmiştir. Çelik, a.g.e., s. 43.

biraderi Ezidi Firo Ağa, Zercil köyünden Ali Mecidin Ağa maiyetleriyle birlikte olay mahalline intikal eder ve hep birlikte kervan halkına karşı saldırıya geçerler. Saldırıları neticesinde kervan halkından 4 kişiyi öldüren Mıstı ve saldırganlar kervan halkının en cesurlarından Mamı Gındı'yı de bizzat Mıstı'nın eliyle katlederler. Kervan halkı saldırılara karşı kendini korurken Genco Bey, Reşkotan aşiret mensupları ve taraftarlarından Hacı Fettah Bey'in başı için diyerek ateşi kesmelerini rica eder. Aynı çağrıyı kervan halkına da yapan Genco Bey'in bu isteği üzerine devletin müdahalesinden ümidini kesmiş Etmanekan aşiret mensupları, Hacı Fettah Bey'in adının verilmesi ve yeminler edilmesi üzerine çaresiz bir şekilde mukavemet etmekten vazgeçer ve bölgenin miri konumunda bulunan Hacı Fettah Bey ile akrabalarının kendilerine zarar vereceklerini ve gelen tehditlerin sonuçlarının ne olacağını bildikleri için silahlarını teslim ederler.⁴⁴ Ancak verilen sözlerin, edilen yeminlerin yalnızca bir taktik olduğu silahlar teslim edildikten sonra anlaşılmıştır. Mıstı Quto, Genco, Mehmet Ali, Sadi Bey, Ali Mecidin, Firo Ağa ve adamları kurdukları tertibatla kervan halkını ablukaya alıp hepsini öldürdükten sonra hayvanlarıyla birlikte yüklerini gasbetmiş, hiçbir şey olmamış gibi bu "ganimetleri" aralarında paylaşmışlardır. Kervan halkından dördü –nasıl olduğu tam olarak bilinmese de– daha önce kervandan ayrılmış ve bu olaydan sağ kurtulmayı başarmışlardır. Maktullerin geride kalan yetim çocuklarının feriat ve figanları üzerine Siirt Mutasarrıfı Süleyman Bey katliamı gerçekleştirenleri ele geçirmek için 100 kadar zaptiye de yanına alarak Garzan'a gitmiş, halktan 200 kadar kişiyi de silahlandırmıştır. Ancak Mıstı ve arkadaşları etraflarına topladıkları kişilerin desteğiyle bu askerî güce karşı mukavemet etmiş, adamlarından 300 kadarını zaptiyelere saldırtmış ve onları geri çekilmek durumunda bırakmıştır. Diğer yandan yerel hükümet de toplayabildiği kadar kuvvetle eşkıyalara saldırmış fakat müdahale sonuçsuz kalmıştır. Durumu anlayan Siirt mutasarrıfı, eşkıyaların ıslah edilip derdest edilmesi için çok daha büyük bir güce ihtiyaç olduğunu merkezî iktidara bildirmiştir. Bununla birlikte mutasarrıf elindeki gücü gizli bir şekilde bölgeye tahkikat için göndermiş, mevcut durumu daha iyi anlamaya çalışmıştır. Ancak bu sırada Siirt Mutasarrıflığı'nda bir görev değişimi yaşanmış, Nâzım Efendi yeni mutasarrıf olarak görevlendirilmiştir. Nâzım Efendi göreve gelir gelmez Kaymakam Eyüp Bey komutasında iyi donatılmış, bir piyade ve süvari alayını hazır hale getirmiştir. Fakat bölgeye gidip büyük şayialara yol açmamak için Rıd-

44 A.g.b., s. 14-15. Ancak Filit-i Quto ile Etmaneki aşireti arasında gerçekleşen söz konusu olay ile ilgili birçok farklı anlatımın bulunduğunu unutmamak gerekir (Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Mehmet Ali Çabuk, *Etmi/Etmaneki Aşireti Tarihi ve Rôportajlar*, İstanbul, Ozan Yayınları, 2017, s. 44-51; Hasan Karacan, Rıdvan Katman, "Dengbîj Salihî Qubîni ile Karapetî Xaô'o'nun Şarkılarında Aşiret Kavgaları: 'Filitî Quto ile Eli Etmaneki Kavgası'", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 2014, s. 373.

van Kazası Kaymakamı Salih Efendi refakatinde iki süvari bölüğü görevlendirilmiş, Mıstı'nın ikamet ettiği köy ablukaya alınmış ama kendisinin köyde olmadığı anlaşılmıştır.⁴⁵ Bu sırada Reşkotan aşireti mensupları köyü ablukaya almaya çalışan askerlere ateş açmaya başlamışlardır. Buna rağmen askerler yine de köyün kontrolünü sağlamayı başarırlar. Bu sırada köyde bulunmayan Mıstı ve Ezidi Firo Ağa 400'e yakın adamlarıyla yardıma koşmuş, askerlere karşı saldırıya geçmişlerdir. Uzun süren bu çatışmada askerlerden Yüzbaşı Osman Efendi ile bir çavuş öldürülmüş, 6 asker çok ciddi bir şekilde yaralanmıştır. Askerler, 7 saat kadar süren bu çatışmada kurşunları tükendiği için geri çekilmek zorunda kalmış, Mıstı söz konusu çatışmanın galibi olarak kayıtlara geçmiştir. Fettah Bey'in kayınbiraderi de kaymakamın maiyetinde gönderilen askerlere kurşun sıkmış, ancak askerlerin şiddetli saldırısı karşısında tutunamamış, tam yakalanacakken Mıstı ve maiyetindeki 400 kişi onların da yardımına koşmuştur. Çatışma sırasında bir askeri canlı olarak yakalayan Mıstı ve adamları, tarifi imkânsız işkencelerle yakaladıkları askeri ateşe atıp yakmış, 6 askeri de öldürmüşlerdir. Mıstı ve maiyetinin saldırıları karşısında dayanamayan fırka-yı ıslahiye askerleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. Askerlerin, halkın gözü önünde Mıstı Quto ve Firo ağaların güçleri karşısında geri kaçmak zorunda kalması hem askerlerin hem de yerel güçlerin nüfuzuna ciddi şekilde zarar vermiştir.⁴⁶ Bu olaylar Barkey'in, Osmanlı'nın eşkıyalara ve genel olarak eşkıyalığa karşı takındığı tutum hakkındaki düşüncelerini desteklememektedir. Ona göre, Osmanlı merkezî iktidarı eşkıyaları kendi güçlerini pekiştirmek için kullanmış ve Avrupalı kralların yaptığı gibi öfkelenip kılıçlarına hemen sarılmamıştır. Yazar, Osmanlı padişahlarının eşkıyalık veya başka muhalif hareketleri pazarlık fırsatı olarak değerlendirdiklerini, onları satın alıp başka güçlere karşı kullanmak üzere makam ve mevki ile "ödüllendirdiklerini" ve en nihayetinde de eşkıyaları "evcilleştirildiklerini" ileri sürmektedir.⁴⁷ Başka bir ifadeyle Barkey'e göre, Osmanlı merkezî iktidarı, eşkıyalarla pazarlık yapmış, onları kendi iktidarını sağlamlaştırmada ve hâkimiyetini pekiştirmekte kullanmıştır.⁴⁸ Ancak Mıstı ile arkadaşlarının ortaya koyduğu pratik ve bunlara karşı devletin geliştirdiği siyasa Barkey'in çizdiği çerçeveye uymamaktadır. Devlet ve Mıstı bir anlaşma yoluna gidemedikleri gibi, sürekli bir gerilimin tarafları olmuş, bölgede asayişin bozulmasında ikili bir rol oynamışlardır. Merkezî iktidar Mıstı'yı kontrol altına alıp "evcilleştirmedigi" gibi, onunla mücadele etmek için bölgenin bir kaosa sürüklenmesine de yol açmıştır. Buna rağmen Mıstı'nın yukarıda tafsilatıyla anlatılan

45 A.g.b., s. 16.

46 A.g.b., s. 17.

47 Barkey, *a.g.e.*, s. 2.

48 A.g.y.

faaliyetleri Hobsbawm'ın çerçevesini oluşturduğu toplumsal eşkıyalık profiline de uymamaktadır. Zira söz konusu eylemler daha ziyade Barkey'in eşkıyalar için çizdiği çerçevenin içerisinde kalmış gözükmektedir. Buna göre de Mıstı ve arkadaşları, içinden çıktıkları halkın kahramanları, intikam alıcıları veya adalet sağlayıcıları olmaktan ziyade, köylüleri ve kervanları gasbeden ve onları sömüren eylemlere imza atmışlardır.

Halkın gözünde Mıstı Quto ve eşkıyalık faaliyetleri

Mevcut literatürde Barkey'den ziyade Hobsbawm'ın tezine yakın duran kimi yazarlar da yok değildir. Bunlar, Mıstı Quto ile arkadaşlarının eylemlerini toplumsal eşkıyalık çerçevesinde değerlendirmekte, dengbejlerin şarkılarına konu edilen eylemleri olumlamaktadır. Örneğin Reşkotan aşireti ile ilgili araştırma yapan bölge yazarlarından birine göre, Mıstı'nın liderliğindeki Reşkotan aşireti, Kürdistan'ın bazen diğer aşiretlerle bazen de devletle sürekli kavga halinde olan aşiretlerinden biridir. Dolayısıyla Reşkotan aşireti ile merkezî iktidarın arasında sürekli problemler olmuştur. Bu yüzden aşiretin başına birçok kötü olay gelmiştir.⁴⁹ Diğer bir yazar ise bölgede eşkıyalık faaliyetleri icra eden kişileri yiğitler olarak görmekte ve eylemlerini farklı bir bağlama oturtarak meşrulaştırmaktadır. Bahsi geçen yazara göre, Kürtlerin hafızasında, hikâyelerinde ve masallarında yer alan kayıtlar bağlamında Kürt aşiretlerinin yiğitleri merkezî iktidar için her zaman bir korku sebebi olmuştur.⁵⁰ Bu tarz bir düşünce esas itibarıyla toplumun madun kesimlerinin öz teşebbüsleriyle elde edemedikleri adalet beklentisiyle ve intikam arzularını, aralarından çıkmış aktörlerden beklediklerini veya onlara bu sorumluluğu tevdi ettiğini göstermektedir.⁵¹ Buna göre bölge yazarlarını teyit edersene, dile getirdiklerinin altını Basil Nikitin de kalın çizgilerle çizmektedir, Kürt sosyolojisinde çapul ve haydutluk suç olarak görülmediği gibi, cesur adamlara yakışan eylemler olarak değerlendirilmektedir. Kürtlerin kendilerine özgü koşullarda geliştirdikleri karakterleri, yaşam biçimleri ve gelenekleri de diğer halklardan farklı olarak eşkıyalık faaliyetleriyle yakından ilintilidir. Kürtler üzerine birçok araştırması bulunan Nikitin Kürt aşiretlerinin cesaretleri ve cömertlikleriyle tanındıklarını, topraklarına, onurlarına düşkün ve mağrur olduklarını, hatta bu noktada ziyadesiyle aşırıya gittiklerini; dağ, ova fark etmeksizin her yerde yol kestiklerini, hırsızlık yaptıklarını ve bunları açıkça tercih ettiklerini ifade etmektedir.⁵² Ancak bu nokta-

49 Temel, *a.g.e.*, s. 14.

50 Salihî Kevırbiri, *Filiti Quto*, Stockholm, Nefel, 2002, s. 26.

51 Bozarslan, "Sunuş", s. 16.

52 Özcan, *a.g.e.*, s. 69.

da Hobsbawm'ın eşkıyalıkla ilgili şu düşüncelerine dikkat etmek gerekmektedir. O, eşkıyalığın büyük oranda evrensel ve kendine özgü kimi özerk dinamiklere sahip olduğunu, grup içi dayanışmayla birlikte hiyerarşiyi ve "sır kültürü"nü de meydana getirebildiğini, merkezî gücün egemenliğine karşı bir şiddet üretme kapasitesine sahip olabildiğini dile getirmektedir.⁵³ Bu çerçevede söz konusu eşkıyalık vakaları değerlendirildiğinde, bu durumun Kürtlere has bir durum arz etmediğini, kimi koşullara sahip toplumların benzer sonuçlar üretebildiğini ifade etmek mümkündür.

Hobsbawm'ın da ifade ettiği gibi, eşkıyalar, içinden çıktıkları toplumlar için farklı bir anlam ifade etmekte ve adlarına ağıtlar yakılabilmektedir. Zira, Mıstı ve arkadaşlarının icra ettiği eylemleri içeren, yukarıda teferruatları verilen bir-iki olay için yakılan ağıtların buraya alınması yerinde olacaktır. Kürt coğrafyasında ziyadesiyle bilinen olaylardan biri olan Filîtî Quto ile Elî Etmaneki arasında geçen ve daha sonra Mıstı'nın gerçekleştirdiği katliamla sonuçlanan olay dengbej Karapetî Xaço'nun kılamında (şarkısında) şu şekilde işlenmiştir:

Şemê rebenê
Hey lo hey lo hey lo
Şemê digo: Filîtî min go

Lawo karwan hatî ji Bilêdere
Mamê Êliyê Etmanê
Bi sê denga dikir gazî
Li xulam û xizmetkara digo
Bavê kî no, hûnê bara bi qelî bin

Bikevine berê min ê rojekê
[...]
Filîtê Quto bi sê denga dikir gazî
Li Mamê Êlî Etmanê
Digo: lawo hêstira pêşî
Hêstira paşî deyn wê baca rêyo Şemê
rebenê
Xulam û xizmetkara digot:
Gelo geli xulamên
Hûnê hêstira pêşî hêstira paşîn
Bidine Filîtê Quto
Bila bibe qelenê diya xwe ye wî
Şemikê yo
[...]
Lê Şemê rebenê
Şemê digo: Filîtê lawo

Zavallî Şemê
Hey lo...
Şemê diyordu: Filît ben sana
söylemişim
"Oğlum" kervan Bilêder'den geldi
Mamê Ali Etmanê
Üç defa yüksek sesle seslendi
Uşak ve hizmetkârlara dedi ki:
Siz kimin babasınız? Yüklerinizi
devirin
Bir gün ulaştığım yere yolunuz düşün
[...]
Filîtê Quto üç defa
Mamê Ali Etmanê'ye seslendi
Oğlum öndeki katır
Sondaki katır yol geçme vergisidir
Zavallî Şemê
Uşak ve hizmetkârlar söylüyordu:
Ey uşaklar
Öndeki ve sondaki katırların kanını
Filîtê Quto'ya verin
Annesinin "Şemikê" başlık parası olsun
[...]
Zavallî Şemê
Şemê diyordu: Oğlum Filît

53 Bozarslan, "Sunuş", s. 11.

Karwan tamam dibê wê karwanî ne

Bira ji Mamê Eli Etmankî

Pêştir karwan û bazirgana

Li welat û şaristana negerîne

Iro derbekê dayê bejn û bala Filitê

Quto

Li bavê Hesenî Tal e û koka mêra ji

mala wana dipepinê

Lê Şemê rebene

Kervandakiler gelenlerin tamamının

kervancı olduğunu söylüyor

Ali Etmankî'den başka

Kervan ve tüccar

Hiçbir ülke ve şehirde dolaşmasın

Bugün Filitê Quto'ya bir darbe vuruldu

Hasan'ın babasının talihini ve kökünü

kuruttular, ocağını söndürdü

Zavallı Şemê.⁵⁴

Benzer düşüncelerle dile getirilmiş başka bir dengbej şarkısı da Şerrî Bolında Mıstı Quto kılamıdır. Mızaferî Celdikî tarafından dillendirilen söz konusu kılamda Mıstı'nın devlete karşı giriştiği çatışmalar ele alınmaktadır:

Lı Gıran e eskerî Romî, Roma kumsor

Nebirama dewletî qeymeqamî Zoqî

başçawîşî Elmedina

U esker gıran e kete neqeba

Qereqazamî

Ça aşî derkete Merca Axa dilezine

Gırtiye dora Bolında Bavî Mihemed

gelo hayidore

Xweyî bavî mın lı gırıda

Haylo de haylo, haylo de haylo

Lı Mıstı Quto bî sî denga kîre gazi

Got Purto bîrazi eskerî Roman xayin

grane

İca wî jî halî me çawa be

Lı Purto got lo Mıstı Amo ezî bî eniya

amî xwe kım

Jî ıvar ve mın keys lı eskerî Romî

aniye

Mın derbekî daye lı bejn u bala

yuzbaşîyî sıwariyî

Mın kuştîye iro başçawîşî ser taburî

Waye cenaza başçawîş maye

Haylo haylo helhele dî hewşî de

Lı Mıstı bîsî denga kîre gazi

Rum askerinin sayısı fazla, kırmızı

başlı Rumlar

Elmedina'nın Başçavuşu, Zokî'nin

Kaymakamı

Qerekazan'da asker sayısı çok fazla

Mercan Ağa harekete geçmiş

Bolindî'nin etrafı sarılmış, acaba

Muhammed'in babasının haberi var

mı?

Babamın sahibi kurşun yağmuruna

tuttu.

Haylo de haylo, haylo de haylo

Mıstı Quto, üç defa bağırdı

Dedi ki Puto yeğenim hayin Rumun

askeri çok fazla

Şimdi halimiz nice olacak

Purto dedi: Mıstı amca, sen merak etme

Geceden beri Rum askerine

yapmadığımı bırakmadım

Sûvari yûzbaşîyî yaraladım

Taburun başî olan başçavuşu da

öldürmüşüm

Başçavuşun cenazesi orada duruyor

Haylo haylo salonda büyük bir heyecan

var

Mıstı üç defa bağırdı yüksek sesle

54 Bu ve bundan sonraki dengbej kılamlarını teknik nedenlerden ötürü kısaltarak verdik. Ayrıntılı bilgi için bkz. Karacan, Katman, a.g.m., s. 381-384.

Got lı lawo pıştı kuştına yuzbaşı u
başçawış
Eskerı Romı gıran e wı ica lı halı me
çawa be
Lı Purto gazi dıkır, lo Mıstı Amo
netirse
Wexta jı me ra derkeve serı hawara
Elı Çeto
Bavı Evdile, sıwarı newalı, mırxası
eşiri
Lı waye hewar hate neqeba Kuçkulo,
Ava Hiş derbas bu
Heta Mercan Axa hafa Bolinda Bavı
Mihemed
Lılı bınıre mirrina Elı Çeto xweş tı

Mina gamışı bıharı urin dide qundaxa
Çaplıyı
Tiliyin wi dıçın u tın lı ser vı Modoliyı

Lı kajtın kete nava van eskerın Tırkan
Van pıkıvıt çocıxıyan
Lolo apo iro çawa terqa revı lıda.55

Yüzbaşı ve başçavuşun öldürülmesinden
sonra
Rum askerinin sayısı çok fazla, ne
olacak halimiz şimdi
Purto bağdırdı ve dedi: Mıstı amca sen
korkma
Eğer bize gelirse Elı Çeto'nun yardımı

Abdullah'ın babası, Newalı'nın binicisi,
aşiretin yiğidi
Yardım geliyor, Koçkulo'ya yetiştı, His
suyunu geçti
Mercan Ağa geldi, Muhammed'in
babasının Bolındı'sine
Bak bakalım, Elı Çeto'nun çıkardığı
sesler ne güzel
Baharda camızların çıkardığı ses gibi
ses çıkarıyor silahı
Parmakları gidip geliyor bu Modoliye
silahının üstünde
Türk askeri çekilmeye başladı
Bu bisküvi çocukları
Amca, bugün nasıl oldu da kaçtılar.⁵⁶

Sonuç

Bu çalışmada Reşkotan aşireti reisi Mıstı Quto'nun eylemleri, Hobsbawm'ın toplumsal eşkıyalık tezi ile Karen Barkey'in sömüren eşkıyalık tezi esas alınarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Mıstı'nın bölgede gerçekleştirdiği faaliyetler esas alınıp yorumlandığında Barkey'in yaptığı çözümlemeye tümüyle olmasa da daha yakın bir örnek teşkil ettiği müşahade edilmektedir. Zira metin içinde detaylı bir şekilde ortaya konulduğu gibi, Mıstı ve arkadaşlarının gasp, hırsızlık, yol kesme gibi eşkıyalık eylemleriyle bölge halkını sömürmeleri tam da Barkey'in ortaya koyduğu eşkıyalık sistematğine uymaktadır. Diğer taraftan Barkey'in, Osmanlı merkezî iktidarının eşkıyalarla işbirliğine giderek onları evcilleştirdiğine dair savını destekleyecek yeterli bulgu söz konusu örnekte bulunmamaktadır. Mıstı ve rüfekası bir taraftan bölge halkını sömürürken, diğer taraftan merkezî iktidar ile onun bölgedeki yansıması olan askerî ve bürokratik güçlere karşı da kendilerini savunmuş, devletle işbirliğine mümkün mertebe yanaşmamış ve onlara karşı olan sorumlulukla-

55 Temel, a.g.e., s. 75-77.

56 Dengbej Mızafenî Celdeki tarafından seslendirilen kılamın Türkçeye çevirisi çalışmanın yazarı tarafından yapılmıştır.

rını yerine getirmeyi düşünmemişlerdir. Merkezî iktidar zor aygıtlarını devreye sokup söz konusu kişileri derdest etmeyi başarana kadar da devletin askerî gücüyle çarpışmayı göze almışlardır.

Barkey'in çizdiği eşkıyalık çerçevesine kısmen uyan pratikler geliştiren Mıstı Quto ve arkadaşları, Hobsbawm'ın çizdiği toplumsal eşkıyalık sistematığına uyan tutum ve davranışları ortaya koymuş görünmemektedirler. Ancak olayların gerçekleşmesinden sonra ortaya çıkan sözlü anlatının temsilcileri olan dengbejlerin kılamlarına bakıldığında farklı bir durumun mevzu bahis olduğu anlaşılmaktadır. Dengbejler, halk arasında var olan algının söze dökülmüş hali olan kılamlarında, Mıstı ve rüfekasının eylemlerini olumlamış, yer yer kahraman gibi algılanmalarına yol açmışlardır. Bu durum da eylemlerin kendisiyle algıları arasında farklı bir izdüşümün olduğunu göstermektedir. Çünkü bölge halkının söz konusu eylemlerden en fazla zarar gören kesimi oluşturduğu ve bu olaylardan dolayı zaman zaman hayatlarından oldukları anlaşılmaktadır. Fakat bu realiteye rağmen sözlü anlatıda bu durumun çok da dikkate alınmadığı, bölgede eşkıyaların ortaya koyduğu pratigin var olan sosyolojiye uyumlu olduğu, coğrafyanın doğal ve istenilen bir niteliği olarak arzulandığı, eşkıyalık faaliyetlerinin de cesaret ve yiğitlik olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Netice olarak Mıstı Quto'nun eylemlerinin eşkıyalık faaliyetleri çerçevesinde gerçekleştiği görülürken, anlatıda kahramanlık ve yiğitliğin birer emaresi olarak aktarıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumun da bölgenin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısıyla ilişkili olduğu değerlendirilmektedir. Başka bir ifadeyle, bölge halkı çağın ihtiyaçlarına cevap veren eğitim olanaklarından mahrum kalmış, modernleşmenin maddi koşullarının esas aygıtları olan sanayileşme, ulaşım ve iletişim araçlarına sahip olamamış, modern zamanın sunduğu imkânlardan yararlanamamış ve bu koşulların doğal bir sonucu olan toplumsal örüntüde yaşamak durumunda kalmıştır.

Sarıkeçililerin “Eşkîyalığı” ve Konya Delibaş İsyanı Üzerine*

SUAVİ AYDIN - MURAT YAĞCI

Jandarma daima nesirde kalacaktır

Eşkîyalar silâhlarını çapraz astıkça türkülerine

– CEMAL SÜREYA, “Göçebe”

Bugün devletin ve köyleşen kırsalın baskısı altında belirli koridorlar boyunca dikey transhüman hareketini¹ sürdüren Sarıkeçili grupları içinden bazıları, devlet baskısının ve kontrolünün görece gevşek olduğu zamanlarda, gerek cevelan ettikleri bölgedeki köylüler gerekse yolcular için “eşkîyalık” biçiminde tasvir edilmiş bir başka pratiğin uygulayıcısı idiler. Bu yazıda “eşkîyalık” ve “isyan” olarak adlandırılan pratiğin pek çok nedeninin bir arada görülebildiği 1919-1920 Bozkır ve Delibaş İsyanlarına ilişkin anlatılar özel bir yer tutmakta ve bize söz konusu pratiğe daha geniş bir açıdan bakma fırsatı vermektedir.

Namlı eşkıyaların hikâyesi

Konar-göçer hayvancılık (*pastoral nomadism*), genellikle sanıldığı gibi sadece hayvancılığa dayalı bir yaşam biçimi değildir. Konar-göçerler ağırlıklı olarak hayvancılık yapan çobanlar olmakla birlikte, bu yaşam biçiminde de ki-

(*) Bu yazı ilk olarak *Kebikeç-İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi*’nin 35. sayısında (2013) yayımlanmış olup, buraya yeniden gözden geçirilen, kısaltılmış versiyonu alınmıştır.

1 Dikey transhüman hareketi, göçerlerin düşük rakımlı kışlaklar ile yüksek rakımlı yaylalar arasında iki yönlü göç hareketini içeren, genellikle Alp kuşağına özgü, Pirenelerden Alplere, Yugoslavya dağlarından Rodoplara, Karadeniz dağlarına, Toros Dağlarına ve oradan Kafkasya ile Zagroslara uzanan yüksek dağ kuşağıyla, bu dağların etrafını çevreleyen ovalar ve deniz kıyıları arasında hareket etmek şeklinde vuku bulan kısa mesafeli mevsimlik yer değiştirmeyi adlandırmak üzere kullanılan bir terimdir. Yatay transhüman ise daha geniş bir sahada, uzun-mesafeli ve döngüsel bir göç hareketini anlatır.

ra geliri, nakliyecilik, kervan ve bölük izciliği (*delil*² veya *savran*³ olarak), kira geliri, kasaplık, derbentlik, kale ve geçit muhafızlığı, halı-kilim imalatı, kısmî tarım ve yağma gibi farklı gelir kaynaklarına müracaatı her zaman söz konusudur. Bu yaşam biçiminin sağladığı hareket olanağı ve savaş yetenekleri nedeniyle yağma ve çapul, söz konusu toplulukların, özellikle de yatay hareketlilik içinde olan veya otlak sıkıntısı çekerek kaynak arayan grupların daima başvurduğu bir yol olmuştur. Yörüklerde yağmaya başvurma, çok erken zamanlarda Osmanlılar tarafından devlet hizmetlerine devşirildikleri için fazlaca seçilen bir yol değildi. Ancak 20. yüzyılın ortalarına doğru git-tikçe azalmak kaydıyla, otlak sıkıntısı çeken, kırsal yerleşmelerin yoğunlaş-ması ve yaylaların köy malı ve orman hazinesi haline getirilmesiyle birlikte geleneksel otlakları için yüksek kiralalar ve vergiler ödemek zorunda kalan ya da çeşitli nedenlerle gelir-gider dengesi bozulan bazı Yörüklerin yol kestiği, yağma veya gasp yaptığı görülmüştür. İşte bunların bir örneği de Sarıkeçili-lerden Deli Ahmad ile Tat Mustafa'nın hikâyesidir. Bu hikâye halen kolektif belleğin bir parçasıdır:

A.G.: Sarı Yusuf, Tat Mustafa, Deli Ahmad'la gelip de 60 kişiyi nasıl hak et-mişler, onu anlatsana...

D.B.: Avgan belinde yapmışlar. Avgan'ı bilin mi sen? Bucakkışla'ya inme-den Avgan Beli var. Oraya durmuşlar iki gardaş. Asker gelirmiş, bunlar daşın arkasına sinmişler. Atı ile o zaman, süvari, böyle gamyon, şeyi ne arar. Mav-zeri göstermişler. Sırtında yağmur yağıyo.

M.Y. Askere mi? Niye askere?

D.B.: Askere. Ne yapacak dağ başında, eşkıyasın. (...) Soyuyor. Dedemin oğlanları. Babamın gardaşları. Babamgil on beş kişiler. Yav dedemden kaç-mışlar, mavzer sırtında, çalışmayalım, göylüden gelenden para soyalım de-mişler. İki tane asker gelmiş. Süvariler. Sırtlarında tüfek var, mavzer var, işte yağmurluk. At ile gidiyolar. Garagol var orda, Bucakkışla'nın orda. Garagola artık ne götürüyolarsa. Mavzeri uzadıyolar askere, kaputu at, yoluna devam et diyo. Asker ne yapsın. Yağmur da yağıyo böyle, guytuda. Yağmurluğu atı-yo, gidiyo. Varıyolar, biri birini giyiyo biri birini. Asker oluyo işte asker gide-siye. Ne tüfeğini alıyolar, ne parasını, ne bişeyini. Yani biz ıslanmayalım, as-ker varır garagolda bi daha alır. İkisi öyle eşkıyalık yapmışlar.

A.G.: M.'nin babası Deli Ahmad, altmış kişi[yi], böyle eşkıyalar, yolda so-yarmış. Avgan Köyü'nde altmış kişi Garaman'a alaveriye giderlermiş. Soyar-

2 “Yol gösteren” anlamına gelen *delil* terimi, Osmanlı devrinde kervanlara yol gösteren izciler için kullanılmıştı. Bu yüzden kavşak niteliğindeki kentlerde kervancıların müracaat edeceği de-lilleri bulmalarını kolaylaştıran hanlar mevcuttu.

3 *Savran*, deve kervanı liderlerine, deve kiralayan kişilere ve daha geniş anlamda deve sahipleri-ne verilen bir addır.

lar diye altmış kişi birbirine dayanarak gidiyo yani. Kalabalık gidelim diye. Bunun emmileri. Teslim olun diyo bunlar iki kişi. Altmış kişi bakıyor iki kişi, siktirin lan diyor, yürüyor. İki kişi ile altmış kişi. O Tat Mustafa dediğimiz, bunun amcası, bi bıçak tutarımış, bıçak şöyle neresine vuruyosa oraya. Bu Deli Ahmad'ın birisinin üstüne çökmüş buraya. Buradan bıçağı çektim diyo, kınıyla çıkmış bıçak. Altmış kişiyi sepe komuşlar. Ondan sonra ardlarından ne demişler biliyon mu? Bana Sarı Yusuf'un Tat Mustafa derler demiş. Orden yakalanmışlar.⁴

Sarıkeçili Yörükleri de tıpkı başka bazı Yörük toplulukları gibi, jandarma baskınlarına ve başka tehditlere karşı bir “gizli dil” geliştirmişlerdi.⁵ Şimdi bu dili bilen kişilerin sayısı çok azalmıştır. Bir Sarıkeçili bu dil için “Sarıkeçililerin şifresi”⁶ demektedir. Bu dille ilgili olarak şu hikâye anlatılmaktadır:

A.G.: Kiraz ana anladırda da, ne derdik o gariya (...) boklu garı mı derleri, Deli Garı. Onun oğlunun birisi çaçağımış ne itti ise. Çadır eve gelmişler orda yemek yiyip gene dağa kaçacaklarımış.

D.G.: He, suçlularımış. Aranıyo ya, kaçarlarmış.

A.G.: Ulan, anaları mı gelinleri mi dışarı çıkıvermiş candarma evi basacak görmüşler. Ni demiş, oğlak burçağa mı gir demiş?

D.G.: Oğlak burçağa girdi ne duruyosun demiş, çeşit çeşit diyolar ya.

A.G.: Oğlak burçağı bastı ne duruyonuz demiş. Ulen öyle demesiyle hemen anlamışlar o parola gibi bişeymiş. Hemen taban atışına haydi, tutulur mu Yörük. Gerginin altından çıktığı gibi ormanın içine gider.

Konya-Delibaş isyanı ve Sarıkeçililer

Sarıkeçililer arasındaki anlatının önemli bir parçası da, 1919'daki Konya-Bozkır Delibaş isyanına bir kısım Sarıkeçililerin katılması hikâyesidir. Bilin-

4 D.B. ile görüşme, 29 Ekim 2012 (O. Köyü).

5 Türkiye'de “gizli diller” konusu yeterince incelenmiş değildir. Ancak Yörükler arasında gizli bir dilin varlığı Ahmet Caferoğlu tarafından tespit edilmiştir. Caferoğlu 1940'ların başında Cıvrıl'in Yapalı köyünde yaşayan ve *Buhurcu* da denilen Geygelli Yörükleri arasında bu dili kaydetmişti. Caferoğlu benzer özel dilleri Çepniler, Abdallar ve başka gruplar arasında da gözlemişti. Caferoğlu yine Afyon bölgesinde yaşayan *Saçıgaralı* Yörüklerinin de gizli bir dili olduğunu iştmiş; ancak bunlar arasında herhangi bir derleme çalışması yapamamıştı (Ahmet Caferoğlu, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar. Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya, Niğde İlbeliklikleri, Kalaycı Argosu ve Geygeli Yörüklerinin Gizli Dili*, Ankara, TDK Yayınları, 1994). Bu örnekler, göç sırasında tehdide açık olan ve daima devletin takibatı altında yaşayan Yörükler arasında, bu tehditler karşısında bir iç-iletişim aygıtı geliştirdiklerini ve böyle bir geleneğin yaygın olduğunu göstermektedir. Nurettin Demir, Anadolu ve Kıbrıs'ta tespit edilen özel dilleri konuşanların ortak özelliğinin “göçebelik” olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Nurettin Demir, “Türkiye'de Özel Diller”, *Yeni Türkiye*, 43 (2002), s. 428.

6 A.G. ile görüşme, 30 Ekim 2012 (S. Mahallesi).

diği gibi resmî tarih anlatısı, bugünkü kurulu düzenin verileri üzerinden dönemin aktörlerini değerlendirmekte ve anlatıyı hain-vatansever ayrımı yaparak kurmaktadır ve bu nedenle Sarıkeçili anlatısının da bu resmî eğilimin yarattığı geleneğe uygun olarak zaman içinde pek çok “iskonto”ya ve “sansür”e uğradığı, belli ölçülerde ayıklandığı da düşünülmelidir. Resmî anlatıda İstanbul hükümetinin adamı olan Konya Valisi Cemal Bey ahaliyi milli kuvvetlere ve onların Konya’daki temsilcisi olan komutanlara karşı kışkırtmış, silah ve para dağıtmıştır. Bütün hareket “...Kuva-yı Milliye hareketi karşısında direnme gücü kalmayan Damat Ferit Hükümeti tarafından organize edilen siyasal bir ayaklanmadır.”⁷ Hatta *İngiliz Muhibleri Cemiyeti*’nin başkanı ünlü Rahip Frew bile bu tertibin Vali Cemal Bey’le birlikte ortaklarından.⁸ Böylelikle Bozkır isyanında da bütün ayaklanma ve isyanların arkasında bulunması gereken “yabancı güçlerin parmağı” ayağı eksik bırakılmamıştır. Bu değerlendirmelerin hiçbirisi o dönemin psiko-sosyal durumuna, bölgelerin toplumsal ve kültürel özelliklerine eğilmeyi tercih etmemekte, aktörlerin isyana kalkışma saiklerinin ayrıntılı bir analizine girişmek yerine yukarıda söylendiği gibi hain-vatansever ayrımına dayanan ya da sadece bir “kışkırtma” eseri gibi gösteren bir indirgemecilikle, bütün bu olayları yukarıdan kurgulanmış bir değerlendirmeye tâbi tutmaktadır. Konya’daki isyanların bu derecede taraftar toplamasının esas nedeni İttihatçı korkusu ve nefretidir. Yeniden savaşmak ve askere alınmak⁹ istemeyen köylüler, göçerler ve kasabalılar bu korku ve nefretin güdülediği psikolojik ortamda İttihatçılardan oluştuğuna inandıkları bütün Kuva-yı Milliye’ye ve Ankara hükümetine cephe almışlardı. Gerçi Anadolu hareketinin bir İttihatçı tertibi olduğuna ilişkin olarak özellikle Damat Ferid Hükümeti’nin propagandif gayretleri de oldukça etkili olmuştur;¹⁰ ama şu unutulmamalıdır ki gerçekten de Anadolu’da özellikle yerel kongreleri toplayanlar ve ilk Kuva-yı Milliye müfrezelerini kuranlar ağırlıklı olarak İttihatçı yerel elitti. Bu bakımdan bu propaganda çok da temelsiz sayılmaz. 1920’deki Delibaş İsyanı sı-

7 Taha Niyazi Karaca, “Milli Mücadele’de Bozkır İsyanları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/1 (2004), s. 170.

8 Bu tür yorumlar için bkz. T. N. Karaca, a.g.m., s. 170; Kenan Esengin, *Milli Mücadele’de İç Ayaklanmalar*, İstanbul, Ağrı Yayınları, 1975; aynı yazar *İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar: Türk İstiklâl Harbi*, VI. cilt, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1974.

9 1919 yılının Temmuz ayında 12. Kolordu marifetiyle yürütülen askere alma faaliyeti, jandarma ve polis teşkilâtına emir veren Vali Cemal Bey tarafından durdurulmuştu. Bu sıralarda 3. Ordu kendi bölgesinden mütemadi bir asker toplama faaliyeti içindeydi (19 Temmuz 1919 tarihli Asayiş Raporu’ndan [ATASE, K:22, G: 35] akt. Karaca, a.g.m., s. 173). Nitekim Büyük Millet Meclisi’ndeki görüşmeler sırasında münhasıran Iğın’daki kalkışmanın nedeni konusunda Canik Mebusu Nâfiz Bey tarafından “zorla askere alma” meselesi gündeme getirilmişti. Bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre I, İçtima I, cilt I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 205-206.

10 Bkz. Tarık Zafer Tunaya, “Mütareke Döneminin Özellikleri (1918-1922)”, *Prof. Dr. Ümit Doğanay’ın Anısına Armağan II*, İstanbul, İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1982, s. 407-408.

rasında Ankara'da Meclis yeniden toplanmış ve bir hükümet teşkil edilmişti; ama isyancıların dilinde onlar hâlâ "Kongreci" olarak anılıyordu¹¹ ve İttihatçı "ceberrutluğu"nu¹² diriltmek üzere biraraya gelmişlerdi. Üstelik buna bir de Ankara Hükümeti'nin Bolşevik olduğu şayiaları da eklenmiş ve böylelikle hem henüz Rus korku ve nefretini üzerinden atamamış Kafkasya ve Kırım göçmenlerinin hem de "Bolşevik" çağrışımının "dinsizlik" şeklinde kodlanan pejoratif etkisinde olan köylü ve kasabalıların isyana katılması daha da kolaylaşmıştı.¹³

Nihayet I. Bozkır isyanının (26 Eylül-4 Ekim 1919) patlama nedeni, isyancıların ifadesine göre Konya'da "milli teşkilât" ya da Kuva-yı Milliye adı altında çetecilik yapılması,¹⁴ bu yolla mal gasp edilmesi, yağma yapılması, keyfi biçimde adam öldürülmesi ve Kuva-yı Milliye müfrezelerine zorla adam devşirilmesi idi.¹⁵ Üstelik isyan kokusu alan Ankara'nın, Sökeli Ali Efe komutasındaki 200 kişilik bir Zeybek müfrezesini Sarayönü'ne kadar sevk etmesi, bu kuvvetin Konya'ya girmesinden endişelenen Konyalıları tedirgin etmişti.¹⁶ İsyân ilk ateşini Bozkır'da eski İttihat-Terakki mensuplarının Kuva-yı Milliye teşkilâtı kurma teşebbüsü üzerine almıştı.¹⁷ Bu ilk isyan teşebbüsüne Bozkır köylerinden, Dinek nahiyesinden, Ahırlı ve Çumra yakınındaki Alibeyhüyüğü köylerinden kişiler katılmıştı. Alibeyhüyüğü muhtarı da isyanın liderleri arasındaydı.¹⁸ Ayrıca liderler arasında Afşarlı Tahir adında biri de vardı.¹⁹ Afşar ahalisi de bir kısmı Taşkent ve Çukur-

11 *Hakimiyet-i Milliye* muhabiri Ensari Bülend Bey'e isyan sırasında çatışmaya girerek öldürdüğü bir isyancı ölmeden önce ona "hınzır Kongreci" diye hitap etmişti (Bkz. Sürmeli, a.g.m., s. 122). Anlaşılan Erzurum ve Sivas kongreleri ve bu kongrelere zemin teşkil eden irili-ufaklı yerel kongreler, başı eski İttihatçılar çektiği için Anadolu'da bir İttihatçı tertibi olarak sunulmuş ve bu kabul görmüştü. Dolayısıyla nefretin bir ifadesi de "kongre" terimi olmuştu.

12 Konya Jandarma Mektebi'nde uzunca bir süre çatıştıktan sonra teslim olan Ensari Bülend Bey'i kurşuna dizmeye hazırlanan isyancılar için o ve benzerleri "ceberrut gidileri..." idi (bkz. Sürmeli, "a.g.m", s. 129).

13 İsyân sırasında Karaman'ı basan, "...isyân fedailerinden olup, 'biz bu memleketi Bolşeviklerin elinden ayağımızın çarığıyla kurtaracağız, kurtarıyoruz' nağralarıyla böbürlenen Akarköylü Yörük Evet Mehmed, talan yaptığı dükkanlardan ayağına bir fotin geçirip, çıkardığı çarığını da sırtından olan iplerden, hükümet konağının büyük kapısının portalı üzerine, bir kurtarma simgesi olarak asmıştı" (Gürcan, a.g.e., s. 67).

14 Karaca, a.g.m., s. 175.

15 T.B.M.M. *Gizli Celse Zabıtları*, C. I, 125. İn'ikat, 3. Celse, 29 Aralık 1336/1920, s. 280-281.

16 Bkz. Gürcan, a.g.e., s. 37. Zeybeklerin yağmacı yapısı ve nizami ordu ilkelerine göre çarpışması büyük bir tedirginlik kaynağıydı. Yukarıdaki şikâyeteye konu olduğu gibi Kuvve-i Seyyare'ye mensup bu Zeybek liderleri köylerden zorla adam devşiriyor ve istedikleri gibi tedarikte bulunuyordu.

17 Avanas, a.g.e., s. 101.

18 Daha sonra yeni bir isyana önderlik edecek Delibaş Mehmed Alibeyhüyüğü köyündendi (bkz. Karaca, a.g.m., s. 177).

19 A.g.y.

yurt bölgesinde, bir kısmı da Çumra ile Karaman arasında yaşayıp hayvancılık yapan yarı-göçerlerdi. İsyanın yayıldığı bölgede, Toros dağlarının Antalya ile Konya arasında kalan platolarında yaşayan konar-göçerler, yarı-göçerler, köylere yerleşmiş eski göçerler ve yerli köylüler yaşamaktaydı. Sayıları 3.000 kişiye ulaşan isyancılar Bozkır kasabasını işgal etmiş ve isyanı bastırmaya gelen birlikleri püskürtmeyi başarmıştı. İsyanın bu ilk başarısı üzerine Hadim ve Ermenek ahalisi de isyana katıldı. Böylelikle isyan bütün Taşeli platosunu sarmış oldu. O arada isyanın nedenlerini araştırmak üzere bir mülkiye müfettişi ve isyanın sona ermesini sağlamak üzere de bir Nasihat Heyeti görevlendirildi. Bu grubun görev yaptığı sırada isyan durdu. Ancak isyancıların faaliyetlerine tamamen son vermek için öncelikle talep ettikleri şey, bir genel af ilan edilmesiydi. Ne var ki hükümet af ilanına yanaşmadığı gibi, nasihatın yeterli olduğunu söyleyerek bu hareketi küçümsediğini gösterdi. Bu arada yeni bir isyan hazırlığının sezilmesi üzerine Ankara, Afyon'da bulunan ve Aslantaşlı (Kütahya) Karakeçili Yörüklerinden oluşan müfrezeyi de Seydişehir'e göndermişti.²⁰ Nihayet 22 Ekim 1919 günü II. Bozkır İsyanı patlak verdi.²¹

Isyancıların yeniden harekete geçeceklerinin sezilmesi üzerine, Seydişehir'e sevk edilen Karakeçili Müfrezesi dışında, Afyon'daki birlikler ve 12. Kolordu'ya bağlı bazı müfrezeler Kaymakam (Yarbay) Bayatlı Arif Bey'in komutası altında Çumra ve Karaviran'da toplandılar ve Bozkır'ı kuşatmak üzere harekete geçtiler. Bu kuşatma hareketi Bozkır'ın güneyindeki Hoca-köy, Avdan ve Hisarlık'tan bazı silahlı ve silahsız grupların kuşatmayı kırmak amacıyla Bozkır'a hareket etmesine yol açtı. Konya Valisi Subhi Bey'in telgrafına göre bu grupların önderleri bölgede, Kuva-yı Milliye'nin aslında İttihatçılardan mürekkep olduğunu ve şimdi "Kuva-yı Milliye" adını kullandıklarını söyleyerek yine zorla asker toplayacakları söylentisini yaymaya başlamışlardı. Isyancılar genel af ilan edilmesini, Kuva-yı Milliye'nin Bozkır'a yönelmeyerek yerinde kalmasını talep ettiler. Vilayet ve komuta heyeti isyancıların köylerine dağılmaları şartıyla birliklerin yerinde kalacağını bildirdiler. Bu cevaptan tatmin olmayan isyancılar, taleplerinin kabul edilmemesi halinde Akviran'ı (bugünkü Akören) basacaklarını bildirdiler. Bu durum karşısında 12. Kolordu Komutanı Miralay Fahreddin (Altay) Bey operasyonun idaresini üzerine aldı ve 24 ve 25 Ekim'de Akkise'deki çarpışmalarda isyancıları püskürttü. Takip sonucunda müfrezeler Suğla Gölü civarına kadar ilerleyip isyancıları dağıtmıştı. Askerî birlikler ve Kuva-yı Milliye müfrezeleri bu harekât sonucunda 2.000 kadar isyancıyı esir almayı başarmışlardı. Ancak takipten kurtulan ve harekâta katılan birliklerin gerisin-

20 Avanas, a.g.e., s. 102.

21 Karaca, a.g.m., s. 179.

de kalan isyancılar Delibaş Mehmed'in liderliğinde Akviran nahiyesini işgal ettiler ve Çumra'yı tehdit etmeye başladılar. Bunun üzerine Suğla Gölü civarında bulunan Kaymakam Bayatlı Arif Bey müfrezesi hızla geriye dönüp, Avdan üzerinden Apa köyüne geldi ve 28 Ekim'de isyancılarla sıcak temas sağlayarak onları geriye attı. Ne var ki Çumra ve Hatunsaray üzerine gönderilen müfrezelerden firarlar artmış ve bu bölgedeki ahali de artık isyana katılmıştı. Ancak ordu birliklerinin hızlı hareketi ve isyanın batı kanadının çökmüş olması isyancılar arasında panik yaratmış, araya giren nasihat heyetinin tavsiyelerine uyan isyan liderlerinin Konya'ya giderek af talep etmelerine yol açmıştı. Bu arada Alibayhöyüğü'ndeki isyancılar da teslim olmuştu. Arif Bey de boş durmamış ve Dinek'e ilerleyerek buradaki isyancıları da teslim olmaya mecbur etmişti. Dinek'in teslim olmasından sonra Bozkır isyanı çözülmüş ve kasabanın yolu Kuva-yı Milliye'ye açılmıştı. Nihayet Yüzbaşı Raci Bey komutasındaki müfreze 7 Kasım 1919'da Bozkır'a girerek isyanı sonlandırdı.²²

Bütün bu kargaşa sırasında isyana katılmış ve yer yer önderlik etmiş olan Delibaş Mehmed, maiyetindeki 100 kişiyle birlikte kaçmayı başarmış ve kışlaklarına dağılan Yörükleri ve Hotamış ile Karadağ arasındaki Türkmenleri ayaklandırmak üzere harekete geçmişti.²³ Ancak o arada Çumra Nahiye Müdürü Nurullah Bey, Delibaş Mehmed'in affedilmesi için karargâhını Alibayhöyüğü'nde kuran Kaymakam Bayatlı Arif Bey'e ricada bulunmuş ve bu talebi kabul edilmişti. Delibaş Konya Valisi Haydar Bey'e de takdim edilmiş ve Çumra Nahiyesi İdare Meclisi üyeliğine seçilmişti.²⁴

O arada Bozkır ve çevresindeki 51 köy ve mahalle muhtarının imzasıyla Konya Valiliği'ne "zorla isyana teşvik edildiklerine dair" bir pişmanlık istidası gönderildi. Isyanın esasen Ankara'daki Millici harekete karşı geliştiğini bilen İstanbul Hükümeti Vali Subhi Bey'in ve Mülkiye Müfettişi Asaf Talât Bey'in tavsiyelerine de uyarak isyancılar hakkında herhangi bir takibata gerek duymadı.²⁵ Ancak Konya'da kontrol bu tarihten itibaren tamamen Ankara yanlılarının eline geçti ve Konya'daki askerî ve mülki erkânın büyük bölümü Ankara ile işbirliği içindeki kişilerden mürekkep hale geldi. Nitekim Cihan Harbi sırasında İzmir Jandarma Alay kumandanı olan ve 1918 yılında emekliye ayrılan, Ermeni kırımına karıştığı için hakkında arama başlatılan ve bunun üzerine Milli Mücadele'ye katılarak Akhisar Mevki Kumandanlığı'nı üstlenen Miralay Hüseyin Avni Bey (Zaimler), 9 Eylül 1920'de tümen komutanı yetkisiyle Konya Mevki Kumandanlığı'na atandı.

22 Karaca, a.g.m., s. 179-81.

23 ATASE, K: 413, vsk: 8, belge 8-1'den (4 Kasım 1919 tarihli Rapor) akt. Karaca, a.g.m., s. 181.

24 Avanas, a.g.e., s. 122-123.

25 Karaca, a.g.m., s. 182.

Konya'da inisiyatifi ele geçiren Ankara Hükümeti, buradaki idari ve askeri yetkililer aracılığıyla Delibaş Mehmed'i yanına çekmeye çalışmış, bunda başarılı olmuş ve Delibaş'a silah ve mühimmat verilerek "halife ordusu"na karşı savaşmak üzere milis eğitmesine izin verilmişti.²⁶ Kuva-yı Milliye ile yakın ilişki kuran, Kuva-yı Milliye komutanlarının güvenini kazanan Delibaş kendisine verilen birkaç görevi de başarıyla icra etmişti. Delibaş, Bozkır isyanı sırasında Obruk köyünün ağası Çakıroğlu'nun kızını kaçıranları yakalamış ve bu olay üzerine kendisine "Binbaşı" rütbesi tevdi edilmişti. Artık bu rütbeyle Çumra ve havalisinin asayişinden sorumlu kişi haline geldi. Bu bölgede sükûneti sağladı ve Konya Valisi Haydar Bey'in güvendiği kişiler arasında yerini aldı. Buna bağlı olarak kendisine 1300 (1884) ile 1315 (1899) yılları arasında doğan tertipleri askere alma yetkisi tanındı.²⁷ Ancak hazırlanan bu silah geri tepecekti.

Ovalık bölgede hükümet kontrolü sağlandığı halde, Karaman'la Anamur arasındaki dağlık bölgede hükümetin hiçbir gücü kalmamıştı. Bu bölgede Pıçakçı Köprüsü denilen stratejik mevki Göksu Irmağı'nın güneyindeki köylerden gelen başına buyruk takımların kontrolü altındaydı. Bu takımların yanında Karaman'ın güneyi ve güneybatısındaki Ilısıra (Yollarbaşı), Pınarbaşı, Burhan, Morcalı, Başkışla ve Eminler köyleri de isyan hazırlığı içindeydi.²⁸

Delibaş'ın etrafına topladığı milis kuvvetinin bir kısmı asker kaçaklarından oluşuyordu. Hatta bu kişiler arasında II. Bozkır İsyanı'ndan sonra kısa bir süreliğine firarda iken, yanına sığınan kaçak ve maceracı Sarıkeçili Yörükleri de vardı. Nitekim emrindeki asker kaçaklarının ve başıbozukların cepheye gönderileceği ve ilerleyen Yunan ordusu yerine öncelikle halife ordusuyla çarpıştırılacakları şayiisi yayılınca Delibaş'ın güveni sarsılmış ve içine tasfiye edileceğine dair bir kuşku düşmüştü. Buna bir de Delibaş Mehmed hakkında Kuva-yı Milliyece idam kararı alındığı söylentisi eklenince, Delibaş'ın Kuva-yı Milliye aleyhine dönmesi kolaylaşmıştı. Delibaş zaten Konya eşrafına güvenmiyordu ve sadece vali tarafından korunması onda kuşku yaratıyordu. Nüfuzunun artmasına karşın henüz Kuva-yı Milliye'nin seçkin müfrezelerinden biri olarak telakki edilmemiş ve sadece dar bir bölgenin asayişinden sorumlu tutulmuştu. Bu nedenle eğer Ankara safında "kumandan" mevkiini elde edemeyecekse, bu mevkiyi İstanbul safında temin etmek onun için tercih edilebilecek bir yol haline gelmişti. Öldürülme endişesi, emrindeki kuvvetin başka müfrezelere dağıtılması ya da elinden alınarak cepheye sürülmesi yoluyla nüfuzunu yitirme ihtimali, ayrıca arzu ettiği mev-

26 Sürmeli, a.g.m., s. 117

27 Avanas, a.g.e., s. 123.

28 Gülcan, a.g.e., 56-57

kiyi henüz elde edememiş olması gibi etkenler onun İstanbul tarafına geçmesini kolaylaştırmış olmalıdır.²⁹

O arada Delibaş, Sultaniye, Hotamış, Karaman, Çumra ve Karapınar (Sultaniye) civarında ne kadar asker kaçağı, cezaevi firarisi, aranan zanlı ve bir şekilde takibat altında bulunan kişi varsa etrafına toplamıştı. Jandarmanın yakalayıp bölge asayiş sorumlusu olması sıfatıyla kendisine teslim ettiği kişileri serbest bırakıyor, kendisine katılmayanları da cezalandırıyordu. Bu hareketleri karşısında endişelenen mülki amirler Delibaş'ın bir an önce cepheye gönderilmesi için valiye çeşitli mektuplar yazmış, ancak ona fazlasıyla güvenen Vali Haydar Bey bu şikâyetlere kulak asmamış ve fakat Delibaş'ın cepheye sevki için Çumra Nahiye Müdürü Emin Bey'i görevlendirmeyi de ihmal etmemişti. Emin Bey Delibaş'ı Çumra'ya çağırmış, ancak o bu celbi reddederek "İstiyorsa o Alibeyhüyüğü'ne gelsin" mealinde bir cevapla artık emirlere itaat etmeyeceğini alenen aşikâr etmişti. Bunun üzerine Emin Bey köye gitmiş, fakat burada Delibaş tarafından aşağılanarak hapse atılmıştı. Artık isyana ve kendi başına hareket etmeye karar vermiş olan Delibaş birkaç gün sonra da Çumra'yı basacaktır.³⁰

Dolayısıyla Bozkır isyanının üzerinden yaklaşık olarak bir yıl geçmiş ve 1920 yılının Eylül ayının sonunda isyan, bu kez sadece Delibaş Mehmed'in liderliğinde yeniden hortlamıştı. Delibaş Mehmed'in komutasındaki isyancılar Çumra'yı bastıktan sonra ilerleyerek Konya'nın içine kadar girmeyi başarmış ve Konya'nın içinde şiddetli çatışmaların cereyan etmesine neden olmuşlardı. Delibaş Mehmed'in kumanda ettiği 400 kadar atlı ve piyade vardı, ancak ona katılanların sayısı giderek artıyordu. Şehir savunmasına katılan muvazzaf bir subayın söylediğine göre, isyancıların bazıları gibi, savunma konumundaki askerlerin büyük bir kısmı da Bozkır köylerinden gelmeyi ve bu yüzden onlara güvenmek de pek mümkün değildi.³¹

Tıpkı Bozkır isyanlarında olduğu gibi, Konya'nın çeşitli mahallerinden ve bizatihi Konya'nın içinden Milli Mücadele kadrolarına karşı kuşku duyan, askere alınacağı ve çeşitli mükellefiyetlere zorlanacağı intibahına kapılan pek çok kişi ve grup Delibaş'a katılacaktı. Bu gruplar arasında pek çok Yörük de vardı. İsyana katılan Sarıkeçili Yörüklerinin lideri Yunan Ali ya da Gâvur Ali denilen biriydi. Yunan Ali Akşehir civarında yaşayan Sarıkeçili Yörüklerin-

29 Avanas, *a.g.e.*, s. 124. Bu taraf değiştirmede Hürriyet ve İtilafçıların ya da İstanbul hükümeti ajanlarının nasıl bir rol oynadığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak bazı kaynaklar Delibaş'ı tedirgin eden şayiaların bizatihi bu mahfiller tarafından çıkarıldığını iddia etmektedir (bkz. Avanas, *a.g.e.*, s. 124).

30 Avanas, *a.g.e.*, s. 124-6.

31 Sürmeli, "a.g.e.", s. 124-7. Nitekim Konyalı jandarma erlerinin bir kısmı kendilerine isyancılar tarafından verilen teminat üzerine teslim olmuşlar ve 45 kadar Konyalı asker isyancıların tarafına geçmişti (Avanas, *a.g.e.*, s. 130, 140).

den olup, o civarda yaptığı eşkıyalıktan dolayı arandığı için kaçarak Karaman'a gelmiş ve Karadağ'da Değle'ye (bugünkü Üçkuyu köyüne) yerleşmişti. Zamanla ailesini de buraya getiren Yunan Ali, bir süre sonra işe Süleymancı köyünden başlayarak yeniden soygunculuğa dönmüştü.³² Yunan Ali, anlatılanlara göre gözüpek ve kavgı-dövüş işlerinde müracaat edilen bir kişiydi.³³

Yunan Ali zalimliği ve acımasızlığı ile ün salmıştı. Hatta obanın uzağındaki pınardan su getirirken düşüp sırtındaki tulumu patlatan gelinini, "Salam-bit" denilen mevkide döve döve öldürdüğü söylenir. Bu yüzden lakabının Yunanlıların Anadolu'da yaptığı mezalime izafeten "Yunan" ya da "Gâvur" olduğu da kaydedilmektedir.³⁴ Anlatılana göre Sarıkeçililer Delibaş İsyanı sırasında Karaman'da (aslında Konya'da) cezaevini basan grubun içindedir³⁵ ve başlarında Yunan Ali denilen bu zalim Yörük vardır:

D.B.: Garaman'ın cezaevine çarığı asmışlar,³⁶ kimi gaymakam kimi asker, müfreze gelince kaçmışlar. Cezaevini filan sarmışlar. Yunan Ali... Ali de, Yunan Ali derlermiş.³⁷

A.G.: Bu [Yunan Ali] senin anlayacağın Garaman'ı teslim almış. Biri bizim Yörükten Ahmad Bacak, Veli Bacak, Başkışla'dan bilmem ne Mehmed, bilmem ne Yalman Osman, filan yerin bilmem neyi... Köylüsü müylüsü. İki Yörük var, Bacaklar. Başkası da var da. Garaman'ı basmışlar. Atatürk'ü sokmuyorlar bura. Komilli [Kuva-yı Milliye] askeri diyorlar ona. (...) Milli hareket var ya, aynı o şeye gomilli [Kuva-yı Milliye] diyorlar. Bunlar burada çoğalıyo, geliyolar Garaman'ı basıyolar, hapishaneyi boşaltıyolar, salıveriyolar.³⁸ (...) O zaman burda da, Yunan varımış, o buranın cavırı [Karaman Rumlarını kastediyor] buradaymış. Basıyolar burayı, o cavırı da teslim alıyolar. Cavırın altından sırmalı-bi cüppesi varımış onu bizim Yörük alıyo. (...) Burda ne hâkimi ne ga-

32 Gülcan, *a.g.e.*, s. 96.

33 D.B. ile görüşme, 29 Ekim 2012 (O. Köyü)

34 Gülcan, *a.g.e.*, s. 96.

35 Delibaş Mehmed ve kardeşi Ömer Konya Hapishanesi'ni basmış ve buradaki bütün mahkûmları serbest bırakmıştı (Avanas, *a.g.e.*, s. 131). Konya'da cezaevini basan ve buradaki jandarmalarla çatışmaya giren isyancıların birbirlerine hitap şekillerine bakıldığında çoğunun dağ köylerinden ve Yörük olma ihtimali kuvvet kazanmaktadır. Ensari Bülend Bey anılarında isyancıların liderlerine "efe", liderlerin ise diğerlerine "kızan" diye hitap ettiklerini kaydeder (bkz. Sürmeli, "Konya Delibaş...", s. 129). Öte yandan Karaman'ı işgal eden isyancılar da, tıpkı Konya ve Bozkır'da olduğu gibi ilk iş olarak hapishaneyi basıp mahkûmları salıvermişlerdi.

36 Bu "çarık asma" işi, ileride anlatılacak olan Yörük Evet Mehmed'in vak'ası olsa gerektir.

37 D.B. ve A.G. ile görüşme, 29 Ekim 2012 (O. Köyü).

38 İsyancılar 2 Ekim 1920'de Konya Hapishanesi'ni basıp ateşe vererek bütün mahkûmları serbest bırakmışlar, bu mahkûmlardan 500 kadarı da isyancılara katılmıştı (Bkz. Sürmeli, "Konya Delibaş...", s. 125). Benzer olay Karaman'da da gerçekleşmişti. İsyancılar cezaevini basınca mahkûmlar serbest kalmış ve cezaevi korumasına memur jandarmaları vurarak silahlarını gasp etmişlerdi (bkz. Gülcan, *a.g.e.*, s. 64).

dısı bişeyi yok, her yeri teslim alıyolar. Hâkimin yerine Gök Mehmet³⁹ oturmuş. Burda köyün birinden biri savcı olur.⁴⁰

Delibaş'ın Konya işgali 5 gün sürmüş; sonunda Alaaddin Tepesi'ne sığınan bir kısım hükümet kuvvetinin ve askerî ve mülki erkânın direnişi de kırılarak bütün Konya isyancıların kontrolüne geçmiştir. Ancak o arada isyanı bastırmak üzere hareket etmiş olan 12. Kolordu'ya bağlı tenkil kuvveti de Konya'ya yetişmiş ve Meydan İstasyonu'nu ele geçirmişti. Ankara hükümetine bağlı kuvvetler yavaş yavaş Konya'ya yanaşıyordu.

İsyan sırasında ilginç bazı olaylar da vuku bulmuştu. Sarıkeçililerin anlatığına göre Delibaş isyancıları, isyan sırasında Bağdat demiryolu hattı üzerinde "Amerikan Vahşi Batısı"ndaki vukuatlara benzer bir tren baskınına girişmiş, bazı Sarıkeçililer de bu olayda yer almıştır.⁴¹

Gerçekten de Delibaş isyanının bastırılması için harekete geçen ve Konya'ya tren yoluyla sevk edilen birliklerle isyancılar arasında, biri Konya'nın hemen kuzeyindeki Pınarbaşı civarında, diğeri Karaman'ın batısındaki Pınarbaşı köyünde şiddetli müsademeler olmuştu. 3 Ekim 1920 günü Konya'ya sevk edilen kuvvet ertesi sabah Ilgın ve Sarayönü'ne kadar gelmiş ve buradaki öncü kuvvetlerle birleşmişti. Bu kuvvete karşı gelen 700 kişilik isyancı grubu, batıdan Ilgın'a girerek istasyonu işgal etmiş ve demiryolunu tahrip etmişti. O arada Afyon'dan 23. Fırka'nın yetişmesiyle Ilgın Kuva-yı Milliye tarafından ele geçirildi ve 51 isyancı burada asıldı. Sarayönü'nden sonra demiryolu boyunca ilerleme temkinli ve ağır bir biçimde sürdürüldü. Zira yine demiryolu sabotajından ve pusudan çekiniliyordu. 4 Ekim günü akşama doğru tren ve bindirilmiş kıtalar, demiryolu boyunca kendilerine refakat eden süvarilerle birlikte Konya'dan 2, Pınarbaşı İstasyonu'ndan bir önceki Meydan İstasyonu'na 4-5 kilometre yaklaştığı anda pusuya düşürüldü. Süvariler pusuyu kırmak için öne çıktı ise de karşılarından büyük bir kuvvetin geldiğini görünce trendeki kıta ve süvariler mevzi alabilecekleri mevkilere doğru çekildiler. Bu sırada trene veya demiryoluna sabotaj yapılmış ve tren tahrip edilerek soyulmuş olmalıdır. Zira Meydan İstasyonu'ndan sonra demiryolunun rayları isyancılar tarafından sökülmüş ve kıtanın yürüyüşü böylece engellenmişti. Dolayısıyla bundan sonra tenkil kuvvetinin yürüyüşü karadan vuku buldu ve topçu atışlarıyla Bozdoğan tepesi civarında isyancılar bozguna uğratıldı.⁴² 5 Ekim'de Pınarbaşı İstasyonu

39 Adı anılan bu Gök Mehmed (ya da Gök Ali'nin Mehmed) Alibeyhüyüğü köyünün ikinci muhtarıydı. Çumra Nahiye Müdürü Emin Bey, Delibaş'ı Çumra'ya onun aracılığıyla çağırılmış, ancak Delibaş'ı Çumra'ya getirtmeye muvaffak olamamıştı (bkz. Avanas, a.g.e., s. 125).

40 A.G. ile görüşme, 29 Ekim 2012 (S. Mahallesi).

41 A.G. ile görüşme, 29 Ekim 2012 (S. Mahallesi).

42 Avanas, a.g.e., s. 143-4.

geçildikten sonra tenkil kuvveti yine ciddi bir isyancı direnişi ile karşılaştı. Piyadeler savunma için çevredeki tepelere dağılırken, Pınarbaşı İstasyonu'nun karşısında toplanan 2000 kadar isyancıya topçu ateşiyle karşılık verilmesi kararı alındı ve ağır topçu ve mitralyöz ateşi altında isyancılar ağır kayıplar verdiler.⁴³ Tren yağması, bunun yarattığı zafer sarhoşluğu ve ardından başıbozuk kuvvetin topçu ateşiyle dağılması bu sıralarda vuku bulmuş olmalıdır. Bundan sonra tenkil kuvvetinin Konya'ya girmesini önleyecek ciddi bir direniş kalmamıştır.

Bir ikinci "tren olayı" Karaman ile Konya arasındaki Mandason (şimdiki Demiryurt) istasyonunda gerçekleşmişti. Delibaş kalkışması sırasında Kasabalı (bugünkü Kâzımkarabekir kasabası) isyancılar Pozantı'dan kalkarak Konya'ya devam etmekte olan yük trenini durdurmak için bu istasyonda hat üzerine bomba yerleştirmiş ve patlatmıştı. Bomba trenin istasyona girmesinden biraz önce patladığı için tren zarar görmemiş, ancak demiryolu tahrip olmuştu. Tren gerisingeri Karaman'a dönmüş ve bu trenle Konya'ya giden Konya Topçu Taburu Batarya Komutanı Yüzbaşı Cemal ile Ermenekli Binbaşı Vasfi Beyler Karaman'da inmek zorunda kalmıştı.⁴⁴

Konya'nın batısından Kuva-yı Milliye ve nizami birlikler Konya'ya yaklaşmaya çalışırken, Delibaş'ın Konya'ya hâkim oluşunun ikinci gününde, Karaman'ın batısındaki Pınarbaşı köyünde toplanan isyancılar Delibaş'ın "yüzbaşı" rütbesi verdiği Hotamışlı (Hacıbekir Yaylalı) Türkmen Topal Mevlüd'ün ve Delibaş'ın yakın adamlarından Pınarbaşı Asım'ın komutasında, kasabada toplananlar ise Mustafa Efendi Hoca, İmam Zavzalı Hoca, kasabanın eşrafından Kirişlerin ve Arzının Abdullah'ın komutasında Karaman'a saldırdılar. Kasabada toplananların elebaşları arasında Kızılkuyulu Kavvasın Mehmed Ali, Zostalı (Akarköy) Yörük Evet Mehmed ve Eminler köyünün Çerkes beyleri de vardı. Pınarbaşı grubuna Morcalı, Boyalı, Başkışla ve Çatak köylüleri de katıldı. Adeta Karaman'ın dağ tarafı köyleri birleşip Pınarbaşı'na toplanmıştı. Karaman kaymakamının imdat çağrısı üzerine 5 Ekim 1920'de bir top ve mitralyözle birlikte 200 kişilik bir kuvvet Karaman'a geldi. Ancak bu kuvvet Pınarbaşı Asım'ın komuta ettiği isyancılara karşı koyamadı ve çekilmek zorunda kaldı. Karaman'da isyancıların öncelikli hedefi Hükümet Konağı ile Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti reisinin eviydi. Ardından istasyonu da ele geçirdiler. İstasyonda bekleyen vagonlar yağma edildi. Konya'da olduğu gibi burada da cezaevi basılıp bütün mahkûmlar salıverildi. Kontrolün ele geçirilmesi üzerine isyancılar bir mahalli yönetim kurarak kaza işlerine el koydular. Önce Yörük Evet Mehmed, ardından Konyalı avukat Mustafa Asım kaymakam oldu. Ne var ki 7 Ekim'de Po-

43 A.g.e., s. 145, 154-5.

44 Gülcan, a.g.e., s. 57-8.

zantı'dan yola çıkan 41. Fırka'ya bağlı takviye kuvvetleri Karaman'ın önüne geldi ve 8 Ekim'de kasabaya girerek isyancıları püskürttü; tedip kuvveti aynı gün Çumra ve Alibeyhüyüğü'nü de kontrolü altına aldı. Burada da bir mahalli Divân-ı Harb Mahkemesi kuruldu ve yakalanan isyancılarla, 2 idam olmak üzere, çeşitli cezalar verildi.⁴⁵ Böylelikle başta Konya olmak üzere, Konya'nın batısındaki Ilgın, Sultanönü ve Kadınhanı, güneyindeki Karaman, Çumra ve Alibeyhüyüğü isyancılardan tamamen temizlenmiş oluyordu.

Sonuçta Delibaş İsyanı kanlı bir şekilde bastırılmış, Delibaş kaçmış, Yörük Yunan Ali ise öldürülmüştür:

A.G.: Atatürk'e garşı geliyolar. Delibaş Atatürk'e. Ama top dövmeye durmuş Garaman'ı. O Delibaşın kellesini getirin demişler, çuvala koyup göndermişler.

M.Y.: Delibaş'ı öldürmüşler demek. Ya Yunan Ali'yi?

D.B.: Onu da Kisecik'te öldürdüler. (...) Çeşmenin başında, Kisecikliler pusuya yatıp öldürmüşler.⁴⁶

Tabii burada Delibaş'ın bu aşamada öldürüldüğü bilgisi doğru değildir. Delibaş Silifke'ye giderek Fransızlara teslim oldu ve önce İzmir'e, sonra da İstanbul'a sevk edildi. Delibaş ve yakın adamlarının Çumra-Başkışla-Aladağ yolunu kullanarak sahile inmesine yardım edenler yine tanıdığı dağlık bölge Yörükleri, Türkmenleri ve Çerkesleri olmuştur. Torosların kuzeyi Kuva-yı Milliye'nin kontrolüne geçtikten sonra, isyancılar dağlık bölgedeki kasabaları işgale kalkışmış, ancak buralarda fazla tutunamayarak söz konusu kasabaları Delibaş'ı takibe çıkan kuvvetlere teslim etmişlerdi. 6 Ekim'de Beyşehir, 12 Ekim'de Bozkır, 15 Ekim'de Akşehir, 18 Ekim'de Ermenek ve Seydişehir işgal edilmiş ve mahalli yöneticilerin bir kısmı öldürülmüştü. Ancak Derviş Bey ve Refet Bey komutasındaki takip kuvvetleri 16 Ekim'de Bozkır'a, 17 Ekim'de Akşehir ve Seydişehir'e, 20 Ekim'de Beyşehir'e hâkim oldular; 22 Ekim'de Çiğil'de direnen isyancı bakiyesi de teslim oldu. O arada 41. Fırka'nın Pozantı Müfrezesi, Karaman çevresindeki, Ereğli ve Sultaniye'deki (Karapınar) yerel kalkışmaları bastırdı.⁴⁷ Delibaş çekilme sırasında önce Başkışla'da tutunmaya çalışmış ama Kuva-yı Milliye'nin bölgeyi çevirmesi üzerine ricata devam etmek zorunda kalmıştı.⁴⁸ Derviş Bey komuta-

45 Avanas, *a.g.e.*, s. 156-7; Gülcan, *a.g.e.*, s. 61-70, 75-6.

46 D.B. ve A.G. ile görüşme, 29 Ekim 2012 (O. Köyü). Çumra-Ankörenli Arap Hasan ile Horzum aşiretinden Kisecikli Köse Osman, Yunan Ali'yi izleyip Karadağ'ın Ulupınar mevkiinde pusuya düşürmüş ve öldürmüşlerdi. Aynı kişiler "ileride babası gibi eşkiya olur" düşüncesiyle Yunan Ali'nin oğlu İdris'i de babası gibi katlettiler (Gülcan, *a.g.e.*, s. 97).

47 Avanas, *a.g.e.*, s. 158-62.

48 A.g.e., s. 147.

sındaki birlik, isyana katılan Burhan ve Pınarbaşı köylerini top ateşine tutup her iki köyü de külliyen yaktı. Morcalı köyü ise yakılmaktan son anda kurtuldu.⁴⁹ Bu çekilme sırasında Delibaş'ın yanında-yöresinde bulunan Yörükler de çevreye dağılmışlar ve kâh yörenin korunaklı yerlerine saklanarak kâh nüfuzlu bey ve ağalara sığınarak kendilerini korumuşlardı. Söylendiğine göre 300 kişiyle yola çıkan Delibaş'ın yanında daha Başkışla'ya varmadan 150 kişi kalmıştı. Bir kısım yandaşı da o zamanlar nüfusunun üçte ikisi Rum olan Mağara (şimdiki Kiroba) kasabasına çekildi. Bu çekilmeler sırasında Yörük ve Türkmenlerle Çerkeslerin arası açılmış ve artık ayrı hareket etmeye başlamışlardı. Delibaş'ın onları birarada tutacak otoritesi kalmamıştı.⁵⁰ Delibaş Mehmed kaçarken, Ermenek taraflarında toplanan bir kısım isyancı burada direnmeye karar vermiş ve çevre köylerden zorla adam da toplayarak Ermenek'i kuşatmıştı. Bu isyancıların başında Adillu köyünden Aslan Mehmetoglu ile yakın adamı Sarıvelilerli Sınırdan Efe Dayı vardı.⁵¹ Aslan Mehmed'in Kuva-yı Milliye kayıtlarındaki adı Arslan İsmail oğlu Şâki Mehmed'tir. Onlara isyan sırasında isyancılar tarafından kaymakamlık görevi verilen Karamanlı Avukat Mustafa Asım Bey de katılmıştı. O sırada sahilden Ermenek tarafına gelen müfrezeler ile Ermenek'i savunan milisler Ermenek'in işgaline engel oldukları gibi, isyancıları dağıttılar ve Şâki Mehmed'i yakalayıp astılar. Türkmen Mevlüd'le kardeşi Emin de aynı bölgede "Kuva-yı Milliye'yi destekleyen aşiretlerce" yakalanıp teslim edilmişti.⁵² Avukat Mustafa Asım ise kurtulup Delibaş'ın takımına katılabildi. Sahile, Erdemli iskelesine inen Delibaş'ın yanında artık sadece 10 adamı kalmıştı.⁵³ Ekim ayı sonunda kurulan yerel Divân-ı Harb-i Örfilerin idama mahkûm ettiği ve Kuva-yı Milliyece infaz edilen insan sayısı çoktan 200'ü bulmuştu.⁵⁴ Akşehir'de, Ilgın'da, Çiğil'de, Kadınhanı ve Sarayönü'nde divân-ı harpleri kurdurup infazlara bizzat nezaret eden kişi ise Kuva-yı Seyyare'ye katılmış olan ve 23. Fırka'yı kumanda eden Kaymakam (Yarbay) Topal Osman'dan başkası değildi. Bu yüzden

49 Gülcan, *a.g.e.*, s. 77. A. G.'nin anlattığı "Pınarbaşı Yangını" bu olmalıdır.

50 A.g.e., s. 77-78.

51 N. Sözen, "Ermenek ve Aslan Mehmet Olayı", www.kazancihaber.com (30 Mayıs 2010).

52 ATASE, K. 548, D. 53-A 11, F. 23'ten akt. Avanas, *a.g.e.*, s. 162.

53 Gülcan, *a.g.e.*, s. 84.

54 Konya'da kurulan Divân-ı Harb-i Örfî, elan Büyük Millet Meclisi üyesi olan Konya mebusları Abdülhalim Çelebi ile Kâzım Hüsnü Bey'i bile isyana yardım ve iştiraktan Erzurum'a sürgünleri ve mal ve mülklerinin bir kısmına el konulması cezasıyla mahkûm etmişti. Bunun üzerine Ankara'daki Büyük Millet Meclisi ayağa kalktı. Bu kararların görüşüldüğü gizli celsede Malatya Mebusu Fevzi Efendi, bu kararı, "Dehşetli bir karar.. Adaletin yürümediği bir yerde yazılmış bir karar," sözleriyle kınamıştı. Sonuçta Meclis bu kararları hükümsüz saydı. Meclis sadece mebuslarla ilgili olanla değil, verilen kararların çoğundan adaletsiz ve intikamcı niteliği yüzünden rahatsız olmuştu. Bu yüzden bir "Hey'et-i Tahkikiye" kuruldu ve mahkemenin bütün kararları ile yürütülen bütün soruşturmalar gözden geçirildi (bkz. Avanas, *a.g.e.*, 177-81).

yöre halkı ona “Kasap Osman” lakabını yakıştırmıştı. O arada Konya halkını Topal Osman’ın Konya’ya da gireceği korkusu sarmıştı. Bunun üzerine Miralay Refet Bey, Topal Osman’ı Afyonkarahisar’daki kolordu merkezine çekmek zorunda kaldı.⁵⁵

Delibaş 1921 yılının Temmuz ayında yeniden ayaklanma çıkarmak üzere, ama bu kez doğrudan işgalci Yunan birliklerinin emrinde az sayıda adamla Konya’ya geri dönecek; ancak Yunanlılarla işbirliği yapmış olması onun beklediği desteği alamamasına, hatta kendisine karşı nefret duyulmasına yol açacaktır. Artık yakın adamları ile de çatışma halindedir. Nihayet 1921 yılının Ağustos sonunda Dinek civarında yakın adamları Çerkes Murad ve Arzının Abdullah⁵⁶ tarafından öldürölüp kafası kesildi ve kesik kafası Karaman’a ve Konya’ya getirilerek teşhir edildi.⁵⁷

Delibaş İsyanı sırasında sadece Delibaş’a katılmakla kalmayıp Pınarbaşı’ndaki tren baskını olayına da karışan Yörük Bacak kardeşler de, Delibaş’ın Çumra üzerinden ricatı sırasında kaçanlar arasındadır. Bu kaçış hikâyesinde de ilginç ayrıntılar gizlidir:

Ahmet Bacak kaçık. Ahmet Bacak’ı Kıravga beyleri [bugünkü Göksu beldesi], hükümet gibi yerimış. Onun goltuğuna sığınır, o gurtarır. Onları o gurtarır. Bacakları onlar gurtarır...⁵⁸

Bu anlatıdan Toroslarda dağlık yerleşmelerde görece özerk ya da nüfuz sahibi kimi yapıların varlığını sürdürdüğünü anlıyoruz.⁵⁹ Mütareke döneminde daha da başına buyruk hale gelen bu yapıların beyleri de esasen Yörük/Zeybek kökenlidir.⁶⁰

Türkmen Mevlüd’ü yakalayıp Kuva-yı Milliye’ye teslim edenler de muhtemelen bu beylere bağılı aşiretlerdir. Bu beyler ve aşiretleri, isyana katılan Yörükleri ayırıp elebaşı olarak görülen bu Türkmenleri hükümete vermek suretiyle denge kurmaya çalışmış olmalıdır. Bu arada isyanın elebaşlarından olup Yörüklere sığınanlar da olmuştur. Örneğin Karaman tüccarlarından Ateş İmam, Karaman ile Silifke arasındaki yaylalarda yaylayan ve tica-

55 Gülcan, *a.g.e.*, s. 74.

56 Bu Arzının Abdullah, 8 Ekim 1920’de Karaman’ın Kuva-yı Milliye’nin eline geçmesi üzerine buradan kaçmayı başarmıştı (Avanas, *a.g.e.*, s. 157). Anlaşılan durum sakinleştikten sonra tekrar bölgeye dönmüş ve 1921’de bölgede kontrolün tamamen Ankara Hükümeti eline geçmiş olması üzerine Ankara için çalışmaya başlamıştı.

57 Avanas, *a.g.e.*, s. 148-52.

58 A.G. ile görüşme, 29 Ekim 2012 (S. Mahallesi).

59 Kıravga, Osmanlı devrinde İçel Sancağı’nın üç kazasından Sinanlı kazasının merkeziydi. Muhtemelen bu kazaya Karamanoğulları’nın bir kolu hükmediyordu. Bu hükümrانlık 20. yüzyılın başlarına kadar sürmüş olmalı. Zira Mut bölgesi eşrafı sayılırken “Bey” unvanı taşıyan kişiler sadece Kıravgaahlardı. Mut’tan Kuva-yı Milliye’ye Kıravga’dan Yahya Bey ve Aslan Bey katılmıştı.

60 A.G. ile görüşme, 29 Ekim 2012 (S. Mahallesi).

ri ilişkiler yoluyla tanış olduğu göçer Yörük obalarına sığınmıştı.⁶¹ Kezâ Bayırköylü Söbû Abdullah Anamur Yörüklerinin arasında birkaç yıl kaçak yaşamış; Zustalı Yörük Evet Mehmed de Adana İmamolu'na, oradan da Aksaray taraflarına kaçmış ve çobanlık yaparak hayatını idame ettirmişti.⁶² Ancak tabii takibatlar devam etmekteydi. Nitekim isyan bastırıldıktan sonra bu bölgedeki Sarıkeçili Yörüklerinin zorla askere alındığı bir süreç yaşanmıştı.⁶³

“Aslan Mustafam” türküsü de Bozkır-Delibaş İsyanı için yakılmıştır. Bu türkünün isyancılara karşı Ankara Hükümeti'nin tarafını tutan Yörüklerin içinden çıktığı söylenir. Türkünün sözlerinin bir versiyonu şöyledir:

Hey hey kenardan geçeyim aman aman / Yol sizin olsun gel gel aman / Ağılar içeyim aman aman / Bal sizin olsun bir danem aman / Amanın gel gel aslan Mustafa'm gel / Bozkır dedikleri Mustafa'm küçük kasaba / Kesilen kelleler Mustafa'm gelmez hesaba [“temize çekilmiş” versiyonlarında “sevilen güzeller gelmez hesaba” şeklinde] / *Amanın gel gel Mustafa'm gel / Haydi gel garip başlı yarım vay.*⁶⁴

Bu türkü popüler kaynaklarda da Mustafa Kemal'i, Bozkır'ı isyancılardan kurtarması için çağıran bir türkü diye geçmektedir.

Bozkır halkı bölgedeki bütün Yörük ve Türkmenler arasında “dağlılar” olarak bilinmektedir. Yani Bozkırlılar Yörük, Türkmen ya da Muhacir diye tasnif edilmemekte, bütün Bozkırlılar hepsini kapsayacak biçimde “dağlılar” olarak isimlendirilmektedir. Delibaş İsyanı'na Bozkır halkından ve eşrafından, bölgedeki Yörük ve Türkmen gruplardan destek olduğu açıktır. Ancak türküden de anlaşılacağı gibi Ankara hükümeti yanlısı gruplar da vardır. İsyanı başlatan Delibaş Mehmed'in Çumra'nın Alibeyhüyüğü'nden Zaptiye Yüzbaşısı Ali Ağa'nın oğlu olduğu, babasının Arnavut olduğu ve Osmanlı'da Delilbaşı olduğu için lakabının buradan geldiği de söylenmektedir.

61 Gülcan, a.g.e., s. 82. Jandarma bu Ateş İmam'ın peşindeydi. Bazen bulunduğu obaya baskın yapıyor, fakat Ateş İmam oradan başka bir obaya geçerek kaçaklığını sürdürüyordu. Ateş İmam, yaz aylarında yaylalardaki obalarda, kışın ise Akdeniz kıyı serindeki Yörük kışlaklarında, Yörüklerle imamlık yapmak, Kuran okumak, ölümlere Yasin okumak, Kuran hatmetmek, mevlid okumak, Ramazan'da obaların sık olduğu bölgelerde teravih namazı, bayram namazı ya da Cuma namazı kıldırmak gibi, Yörüklerin bulamayacakları hizmetleri görerek Cumhuriyet'in 10. yılı münasebetiyle genel affın ilan edildiği 1933 yılına kadar yaşayıp durmuştu. O arada kazandığı paraları Karaman'a inen Yörükler aracılığıyla ailesine iletir ve bu Yörüklerle ailesine yağ, peynir gibi hediyeler gönderirdi. Nitekim aften sonra bu ilişkilerini de kullanarak Karaman'da büyük bir bakkaliye açmıştı (a.g.e., s. 82).

62 Gülcan, a.g.e., s. 84.

63 A.G. ile görüşme, 29 Ekim 2012 (S. Mahallesi).

64 Ankara Radyosu'nun “Yurttan Sesler” korusu bu türkünün “kelleler”in yer almadığı bir versiyonunu seslendirmiş ve türküyü Bedia Akartürk meşhur etmişti. Bedia Akartürk'ün yorumu için bkz. <http://www.youtube.com/watch?v=Sg-c4joRmAE>

Konya'nın kısa bir süreliğine ele geçirilmesiyle gelişen hikâye, kellesinin Ankara'ya gönderilmesiyle son bulmuştur.

“Aslan Mustafam” türküsünün iç yorumuna bir örnek olması bakımından C.C.'nin anlattıkları ilginçtir:

O türküyü de bir Abdal kadını yakmış, bu “Aslan Mustafa” türküsünü. Ben de zannedi-yodum ki, bi kız, bir Mustafa adlı oğlana âşık, onun türküsünü sanıyom. “Amanın gel gel aslan Mustafam / Haydi gel gel garip başlı yarım vay vay”

Hey Heeey Hey

Bozkır dedikleri amman amman, küçük kasaba gel gel amman

Severler güzeli amman amman gelmez hesaba.

“Bozkır dedikleri küçük kasaba / Kesilen kelleler gelmez hesaba” var ya, “Amanın gel gel aslan Mustafam” öyle kız Mustafa'ya vurgun değil imiş. Kelleleri kestik Bozkır'da, kelleler kesildi gelmez hesaba, onları hesap etme gitti o kelleler oluyomuş, “Amanın gel gel Aslan Mustafa” da Atatürk Paşa'yı çağırır imiş. Onu çağırıyormuş. (...) Bunları da hele sonra sonra duyduk da, Bozkır'da, efelik devrinde burada hâkimi, savcısı bilmem şuyu buyu o zaman illeri neler, hani birkaç isim daha var yani böyle baş tutar. Bunlar hep kelle kopmuş burada yani.⁶⁵

C.C.'nin bu türküyü referans vermesi ve söyledikleri çok ilginç. Tarihi belirli bir perspektiften yeniden yazan yazılı kaynaklara ve tüm bu hikâyelerin üzerinden geçen onca şeye karşın, C.C.'nin geliştirdiği dil kayda değer. Kayıtlarda göreceğiniz üzere Sarıkeçililer bu isyanı, bu isyana katıldıklarını ve saflarını unutmamış gibi görünmektedir. Hepsinde değil belki, ama Delibaş İsyanı kolektif hafızada halen belli bir şekilde yer alıyor, diyebiliriz.

Yukarıda bahsedildiği gibi, 1920 yılının Ekim ayında çeşitli kasabalarda bir müddet daha devam eden baskınlar sırasında öncelikle Muhacirlere saldırılması, Kadınhanı'na ve Seydişehir'e yapılan baskınlarda isyancıların öncelikle askerlik şubelerini basarak defterlere el koymaları, bunları yakmaları ve bunun üzerine Kadınhanı Askerlik Şube reisinin “Kadınhanı Ahz-ı Asker Şubesi'nde yapılan hiçbir evrakın muteber kalmayacağını” bildirmesi,⁶⁶ üstelik Kuva-yı Milliye'nin Bozkır isyanlarının bastırılması sırasında 7.000 kadar koyuna el koyarak gasp etmiş olması, isyanın mahiyeti ve nedenleri hakkında fikir vermektedir. Sonuncu olay, Kuva-yı Milliye olarak adlandırılan kuvvetlerin, kamu otoritesi tesis edilene kadar bu bölgelerde nasıl bir deşet yarattığının ve neden İttihatçıların devamı gibi görüldüklerinin tipik bir göstergesidir. 20 Mart 1921 tarihinde Ankara Hükümeti'nin vazettiği bir ka-

65 C.C. ile görüşme, 23 Ağustos 2011 (Ahırlı, “Kartal Yuvası” Yaylası).

66 Avanas, a.g.e., s. 155, 150.

rarnâme bu olaya ışık tutmaktadır. Demirci Mehmed Efe'nin Kuva-yı Milliye müfrezesi Akşehir, Yalvaç ve Şarkıkaraağaç bölgesinde, yani Beyşehir Gölü'nün kuzey ve kuzeydoğu sahalarında isyanın bastırılmasına yardım etmiş, o arada 21 Ekim 1920'de Akşehir'de 11 kişiyi, Yalvaç'ta da 19 kişiyi kurşuna dizmişti.⁶⁷ Mehmed Efe Beyşehir'e kadar inmiş, o arada 7.000'den fazla koyun "usâta [asilere] ait zannıyla" jandarmalar ve Kuva-yı Milliye müfrezelerinden Demirci Mehmed Efe'nin adamları tarafından gasp edilip Isparta'ya götürülmüştü. Olay üzerine tahkikat yapan Mülkiye müfettişleri, Isparta mutasarrıfının konuyu İstiklâl Mahkemesi'ne tevdi ettiğini, mahkemenin hayvan hırsızlığının önlenmesine dair kanuna istinaden 4.000 koyunu ayırıp yasaya aykırı olarak belediye veznesine gelir kaydettirdiğini, geri kalanın ise alıkoyanların elinde kaldığını ve bu yolla suiistimal yapıldığını saptamıştı. Üstelik müfettişlere göre bu hayvan sahiplerinin isyan olayıyla bir ilişkisi de yoktu.⁶⁸ Dolayısıyla İstiklâl Mahkemesi'nin kararı yüzünden hayvanların iadesi mümkün olmadığından, hayvan sahiplerinin sefalet düşmelerinin önlenmesi için bu hayvanların bedellerinin "aynen olamasa da" sahiplerine ödenmesi gerektiği Dahiliye Vekâleti'nden yazılmış ve İcra Vekilleri Heyeti gereğinin Büyük Millet Meclisi'ne arz edilmesine karar vermişti.⁶⁹ Bu hayvanlar tabii ki Yörük aşiretlerine (büyük olasılıkla da Sarıkeçililere) aitti ve isyanı bahane addeden askerler ve milisler bu hayvanları gasp etmekte bir sakınca görmemişti. Bu gaspı sabit gören İstiklâl Mahkemesi ise hayvanları sahiplerine iade etmek yerine, büyükçe bir kısmını belediyeye gelir kaydederek ikinci bir kanunsuzluğa imza atmıştı. Şimdi hükümet silsile halinde işlenen bu suçları sabit görmekle birlikte, suç işleyenler hakkında takibat ve cezalandırma yoluna gitmek yerine, sürünün sadece belli bir kısmının bedelinin sahiplerine ödenmesini ile ödemeyi tercih etmekte ve doğrusu suçça iştirak etmektedir.

Yörükler, başlangıçta köylülerden alınmasına lüzum görülmeyen otlak vergilerine muhatap olmuşlar; üstelik köylülerle ve ormancılarla aralarında çıkan ihtilaflarda bizzat köy temsilcilerinin ve orman muhafızlarının tahkikatına ve tutanak düzenlemelerine muhatap edilmişler; askere alınmaktan kaçmışlar ve bu yüzden devlet nezdinde kaçak durumuna düşmüşler; zaman içinde kışlakları Muhacirlerin yerleşimine açılmış; zaman zaman hayvanlarına el konulmuş; üstelik yerleştirilme baskısına da maruz kalmışlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşadıkları buydu. Bu yüzden kurulu dü-

67 A.g.e., s. 162.

68 Zaten söz konusu karnâmeye olay özetlenirken el koyma olayının "Burdur taraflarında" cereyan ettiği söylenmektedir. Eger Demirci Efe, kuzeydoğu Isparta ve batı Konya havalisinde yaptığı takibatın acısını, bu yöredeki aşiretlerle ilişkili olduğu suçlamasına sığınarak tâ Burdur'daki sürü sahiplerinden çıkarmışsa durum iyice vahimdir.

69 BCA, 30.18.1.1-2-39-19, 20 Mart 1337 (20 Mart 1921).

zenin “yasadışı” saydığı pek çok vakanın müellifi olarak devletçe “eşkıyalık”, “zeybeklik”, “efelik” gibi zamanında takibat gerektiren (kendilerinin de kendilerine yakıştırmakta sakınca görmedikleri, hatta övünç vesilesi saydıkları) pek çok sıfatın yakıştırdığı bir zümre olmaktan kurtulamamışlardır. Bozkır ve Delibaş isyanları sırasındaki rollerini bu yönden değerlendirmek gerekir. Bu sıfatların taşıdığı ithamlara ilişkin yerel anlatı, söz konusu sıfatların öznel alımlanışları hakkında başka türlü düşünmemize yol açacaktır.

Delibaş İsyanı’ndan sonra “asker kaçağı” olup dağlarda gezen ve kendilerine “eşkıyalık” yakıştırılan başka kişiler de olmuştu. Örneğin Morcalı Avşar köyünden Arif bunlardan biridir. Bir diğer “eşkıya” Çataklı Ahmed Çavuş’tu. Bir tarafı Yörük olan Ahmed Çavuş İstiklâl Harbi sırasında Yunanlıları kolladığı zannıyla tartıştığı subayı vurmuş ve birliğinden kaçarak “asker kaçağı” durumuna düşmüştü. Köyünde saklanamayan Ahmed Çavuş, Gök-su Vadisi’ni yurt edinmiş ve Dağal Bağ ile Nunu Boğazı civarında dağ keçilerini avlayarak yaşamıştı. Köylere uğradığında saz çalıp köylüleri eğlendiren Ahmed Çavuş, zaman zaman vurgun ve talan yaptığı halde çevrede çok sevilirmiş. Ancak bu talan ve vurgunlar yüzünden çevre köylerin zarar göreceği endişesiyle dağda çadırdaki yaşayan dayısı, Yörük Güdük Ali ve adamlarından Ahmed Çavuş’u öldürmelerini istemiş. Sonunda Ahmed Çavuş da Yörük Güdük Ali’nin kurşunuyla can vermiştir. Bir diğer namı eşkıya da, Karaman ve dolaylarında “son dağ eşkıyası” olarak bilinen Eminler köylü Çerkes Şevket’tir. Karadağ’da “Mağara” denilen bir mevkide yaşayan Şevket kaçakçılık, soygun ve at hırsızlığı gibi işlere bulaşmıştı. Sürekli aranan Çerkes Şevket Kılbasan’da bir çoban tarafından öldürüldü.⁷⁰

Zeybeklik ve Yörüklük: Bir iç içe geçmişlik hikâyesi

Zeybekler, genellikle Batı Anadolu’da eşkıyalık yapan, devletle başı dertte olup yakalanmaktan kaçan veya firar etmişlerin oluşturduğu, belli ölçülerde yağma ve korkutma ile geçinen, hatta bu yolla servet yapan kişilerdi. Ancak zeybeklerin içinde obalarından kopan ve hayvancılığı kısmen de olsa bırakan ciddi sayıda Yörük de vardı. 19. yüzyılda ağırlıklı olarak Denizli, Burdur, Taşeli ve Isparta taraflarında gezinen, kışlak olarak Antalya, Silifke ve Konya eşiklerini kullanan büyük Sarıkeçili zümresi içinde, tasvir edilen biçimde “zeybekliğe” düşmüş çok sayıda kızan vardı. Bunların bir kısmı, İstiklâl Harbi sırasında Kuva-yı Milliye’ye katılmıştı. Ancak bu katılımların önemli bir bölümünün de zoraki olduğu Yörük anlatımında gizlidir. Sarıkeçili Yörüklerinden A.G.’nin babası ölümle sonuçlanan bir kavgaya karışmış ve bu yüzden kaçarak “Zeybek Hasan” diye bilinen bir Yörüğe sığınmıştı. O dönem-

70 Gülcan, a.g.e., s. 94-6.

de Zeybek Hasan gibi ünlenmiş pek çok Yörük kökenli zeybek Burdur'dan Mersin yaylalarına kadar bütün Batı Toros zonunda dağlarda gezinmekteydi. Ancak Zeybek Hasan'a sığınan ve peşine asker takılan A.G.'nin babası yakalanıp askere alınmıştı.⁷¹

Karaman ile Silifke arasındaki dağlarda gezinen bir diğer namı “zeybek”, Yörük Gedik Ahmed'di. Yörük Gedik Ahmed kışın Göksu Vadisi'nde Yumrutepe eteğinde yer alan Yanık Ağıl'da kalıyor, yazları da Özdemir ve Kemran köylerinin yaylalarına çıkıyordu. Soygun ve hayvan kaçırma, Gedik Ali ve adamlarının uzman oldukları “eşkıyalık” biçimiydi. Hatta Aydın ve Söke taraflarına kadar gidip, oralardan katır ve deve çalarak Göksu Vadisi'ne getiriyorlar ve onları civarda satıyorlardı. Karaman ile Ermenek ve Anamur arasındaki yol geçitlerinde, bilhassa Kemran Yaylası'nda ve Melis Beli'nde pusu kurup soygunlar yaparlardı. Sonunda Avgan (Narlidere) Nahiye Müdürü İbrahim Bey, Gedik Ahmed ve adamlarının peşine düşüp onları öldürmüştü. Madenşehirli Gökmen ve yoldaşı Tahsin de Türkmen eşkıyalardı. Bu iki eşkıya Karadağ köylerini haraca bağlamışlardı.

Bütün bu eşkıyalık hikâyeleri içinde en groteski Gâvurcu Süleyman'ın eşkıyalık hikâyesidir. Gâvurcu Süleyman Bozkır ile Hadim arasında dolaşan Yörüklerdendi. Gâvurcu Süleyman'ın başlıca işi, önemli geçit noktalarını tutup İç Anadolu'dan İçel'e geçen tüccar kervanlarını soymaktı. Bir gün bir Hristiyan tüccarın kervanını basıp tüccarı da öldürünce lakabı “Gâvurcu” olarak kaldı. Bu baskından sonra arkasındaki takibat sıkılaştıkça Gâvurcu Süleyman Karaman taraflarına gelip, Karadağ civarındaki Yörüklerin arasına karıştı. Ancak bir süre sonra buralarda da eşkıyalığa başladı. O sırada Karacaörenli Yüzbaşının Ahmed de onun kızanı oldu. Yürüttükleri soygunlar çevrede dehşet salmaya başlayınca ve bu arada adam öldürme olaylarına da karıştıkları görülünce, haklarında “vur emri” verildi. Peşlerine “kelle avcıları” düştü. Bu “kelle avcıları” arasında Yüzbaşının Ahmed'in hasmı olan ve Gâvurcu ile birlikte öldürdükleri amcaoğullarının hayatta kalan iki kardeşi en inatçı ve intikamcı olanlarıydı. Nitekim bu amcazâdeler, Karacaören ile Madenşehir arasındaki kum ocakları mevkiinde iki namı eşkıyayı pusuya düşürdüler. Çatışma sırasında ilk can veren alından vurulan Yüzbaşının Ahmed'di. Ahmed vurulunca intikamlarını aldıklarını düşünen Karacaörenli amcazâdeler Gâvurcu'ya kaçması için müsaade ettiler. Ancak Gâvurcu kaçmayı reddedip çatışmaya girdi; çatışma yarım gün kadar sürdü, ancak neticede Gâvurcu Süleyman öldürülmemekten kurtulamadı. Karacaörenli “kelle avcıları” Gâvurcu'yu soyup cesedini öylece bıraktılar ve hükümete haber gönderip görevin tamamlandığını bildirdiler. Böylece son namı zeybeklerden biri daha ortadan kalkmış oldu.⁷²

71 A.G. ile görüşmeden.

72 Gülcan, *a.g.e.*, s. 95-7.

Görüldüğü gibi Türkmenleri ve Yörükleri kâh eşkıya takibinde kâh biz-zat eşkıyalık yaparken görüyoruz. Bu saflaşmada belirli bir suç yüzünden ta-kip ediliyor olmak, kaçak duruma düşmek, yoksullaşmak, sürüsüz-obasız kalmak gibi faktörler rol oynadığı gibi maceracılığın da belirli bir etkisi ol-muştur. Ancak buna mukabil eşkıya veya kaçak konumunda olan Yörük, ak-rabası olduğu obalarca çoğu zaman saklanmış ve korunmuştur. Buna bağlı olarak, bugünkü teknik araştırma ve takip olanaklarından yoksun hükümet kuvvetlerinin dağlarda yaşayan Yörüklerin arasına karışmış kaçakları bulup yakalamaları neredeyse imkânsızdı. Bu yüzden bu iş yine bölgeyi tanıyan Yö-rükler veya Türkmenlere kalıyordu. 19. yüzyıl “Vahşi Batı’sı”nda Amerikan ordusunun Amerikan yerlilerinden izciler kullanmasına benzer biçimde bu-rada da jandarma, kendisinin gidemeyeceği dağlara devşirdiği yerli Yörük-leri salıyordu.

Köy geçişleri, köylü-göçer çekişmesi ve “eşkıyalık”

Sarıkeçili Yörükleri, yukarıda da işaret edildiği gibi dikey hareketlilik ha-lindeki hayvancı konar-göçer gruplarındandır. Bu nedenle baharın sonları-na doğru kışladıkları alçak arazilerden dağlardaki yaylalara doğru hareket ederler. Bu hareket 16. yüzyıldan itibaren köy yerleşmelerinin yoğunlaşma-ya başladığı ve tarım alanlarının otlaklar aleyhine sürekli genişlediği bir coğ-rafyada gerçekleşir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan ve 1912 Balkan Sava-şı’ndan sonra Anadolu’ya yönelik göç hareketi neticesinde, bu köyleşme ve tarıma açılan arazinin genişliği daha da artmış ve konar-göçer Yörüklerin ha-reket olanağı biraz daha kısıtlanmıştı. Yörüklerin köylüleşmesi de bu sürece eşlik etmiştir. Toprağa yerleşen Yörük, bir süre sonra konar-göçerliği sürdü-ren ve geleneksel göç yollarını kullanmaya çalışan Yörüklere düşman olmuştur. Böylelikle köylülerde kötücül bir Yörük imgesi olgunlaştığı gibi, Yörük-lerde de kötücül bir “köylü” imgesi gelişmiştir. Bu imgenin teması yine “eş-kıyalık” üzerinden kurulmuştur. Kurulu-düzen dağda gezene “eşkıyalık” ya-kıştırsa da Yörükler için asıl eşkıya köylünün ta kendisidir.

Göç sırasında birlikte hareket eden hanelerin sayısı azaldıkça Yörükle-rin köylüye karşı direnci de azalmış, obaların küçülmesiyle ekonomik ola-rak güçsüzleşen Yörükler kendilerini otlaklar için ödenen kira bedelinden kurtaracak yeni stratejiler geliştirmişler; bu amaçla köylülerin denetiminden olabildiğince uzak konak yerleri aranmaya başlanmış ya da geleneksel konak yerlerinde köylülerin müsamaha ettikleri ölçüde konaklanmaya çalışılmıştır. Bu “müsamaha”nın sınırını belirleyen ve geleneksel sembiyotizmin devamı-na hizmet eden uzlaştırmacı gelenekler de vardır, ancak yerleşiklerin bu gele-neğe ne ölçüde bağlı kaldıkları ya da kalacakları kuşkuludur. Diğer yandan

“düşman köylü” algısına bağlı olarak, onlara “dersini veren” Sarıkeçililerin hikâyeleri de Yörükler arasında gururla anlatılmaktadır.

Transhümans rotalarının ve otlakların daralması, geleneksel otlakların köy merası haline gelmesi ve Sarıkeçili Yörüklerinin otlaklara kira öder hale gelmesinin yanında, bir de hükümet tarafından Yörüklerin transhümans sırasında hayvanlarını yolun dışında otlamalarına izin verilmemesi ve Yörüklerin kiraladıkları otlaklara köylülerin de hayvanlarını sokmaları yüzünden ortaya çıkan çekişmeler günümüz Sarıkeçilileri için yorucu meşgaleler haline gelmiştir.⁷³ Kimi zaman kiralanan otlaklara sokulan hayvanlar yüzünden çıkan kavgalar büyümekte ve neredeyse davalaşmaya kadar varmaktadır.⁷⁴

Burada Yörüklerin büyükbaş hayvancılığa karşı duydukları soğukluğu not etmek gerek. Büyükbaş hayvancılık, Türkiye’de tamamen küçük köylü işletmeciliği çerçevesinde yürütülen bir geçim faaliyetidir. Dolayısıyla köylülükle sığircılık, Yörüklerin nezdinde özdeştir. Bir küçük köylü işletmeciliği biçimi olarak sığircılık, otlatma faaliyetinin şekli ve yayılma tarzı bakımından, transhümansın sürdürüldüğü bölgelerde bir çıkar çatışması yaratmaktadır. Ayrıca Yörüklerin nezdinde sığircılık köylüleşmenin simgesi haline gelmiş ve aşağılanmıştır. Bir Yörük türküsünde söylendiği gibi: “*Ben varmam inekliye / yoğurdu sinekliye / Allah nasip eylesin/omuzu tüfenkliye...*”

Yörük/köylü çatışması bazı deyişlere ve manilere de yansır. Ahırlı’nın bir yaylasında görüştüğümüz C.C. bunlardan bazı örnekler vermişti:

Haa, göçüp giderkene, böyle köyden geçerkene köyün uşakları çıkardı gayri, o zaman okul da bu kadar yokudu, hep çocuklar serbest, çok yani, “*Yörük yürüdü, kıllı deriyi sürüdü / Yörük bizim dostumuz / ağzı kırık destimiz*” derlerdi. Ulen, bizlerde öyle derdik gayri çocuklara “*Köylü köylü kömeli, ardı yamalı / Yamasını sökmeli / anasını s. meli*” derdik. Onlar bize karşılık öyle derdi, biz de onlara öyle. İşte bu yüzden de yani, Yörüklüğün pataklığa uğramasının ismi de budur yani, himdi yorumluyom da. (...) ⁷⁵

C.C.’nin yorumuna göre Yörüklükten çıkıp köylüleşenler de konar-göçerliğe devam eden Yörüklere düşman olmuştur. Yaşam biçimine dayanan etnik kimliğin varlığını iyi anlatan bu dönüşümdür aslında. Başlarda Yörüklük bir onur ve itibar saiki iken, köylüleşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte ikincilleşen, ötekileştirilen ve kaçılan bir kimlik ya da dışarıya kapalı bir bilgi (“aramızda-kalsın” bilgisi) haline gelmiştir. Oysa Orta Toroslar bölgesinde nereye gitseniz, köylülerin kökeni Yörük, hatta bizatihi Sarıkeçili Yörüğü çıkmaktadır:

73 A.B. ile görüşme, 22 Nisan 2011 (Yayla göçü sırasında, Mersin).

74 A.B. ile görüşme, 24 Nisan 2011 (Yayla göçü sırasında görüşme, Mersin).

75 C.C. ile görüşme, 23 Ağustos 2011 (Ahırlı “Kartal Yuvası” Yaylası).

Amanın bu Yörükçülüğün dadını, kaybedelim adını, bi daha doğan çocuğa Yörük demeyelim diyolar diye düşünüyom ben. Bu sebepten Yörük neslini kaybetmiş, ismini kaybetmiş, lakabını kaybetmiş. Hiç Yörük olmayan bi yer yok. Ben gidiyom kardeşim bura, Karapınar'da hiç Sarıkeçili Yörük yok sanıyon. Bi dışçıye geldik. Dışçı biliyo beni ya, “-Lan Yörük oğlu” “-Hı, ne var?” “-Sen Yörük müsün?” dedi bi delikanlı, senin kadar var. “-Yörügüm, Sarıkeçiliyim,” dedim. “-Sen?” “-Ben de Yörügüm” “-Hangi Yörük?” “-Ben de Sarıkeçili Yörügü” “-Sen nerelisin?” “-Karapınarlı. Bizim orda Yörük çok.”⁷⁶

Oysa Sarıkeçililerin kalabalık, cevelan sahalarının geniş ve tarım alanlarının bu denli geniş olmadığı zamanlarda Yörük kimliği, konar-göçerlikten gelen bir güç ve güvenle beslenen, Yörüklere gurur veren bir kimliktir. Ahır-lı'da görüştüğümüz C.C. Yörüklerin başına buyruk ve coğrafyalarına hâkim olduğu o zamanlara “efelik devri” demektedir. C.C. bu tâbiri özellikle Mütareke döneminde Torosların her türlü devlet otoritesinden arındığı, yerel bey ve ağaların bu otoritelerden bağımsız olarak hareket edebildiği dönemi adlandırmak için kullanmaktadır.⁷⁷

Konar-göçer/Yörük çekişmesinin cereyan ettiği bir başka alan, iki grubun doğaya bakışı ve doğa/coğrafya algısıdır. Tahtacıların kesecekleri ağaca gösterdikleri saygı misali, Sarıkeçili Yörüklerinin de doğaya ve doğadaki canlılara ilişkin bir özen ve duyarlılık sahibi oldukları görülür. Köylü ile Yörük arasındaki bu algı farkını anlamak bakımından şu anlatı kayda değer:

Gülнар'ın şu Kesiksöğüt Köyü var, orda oturuyoz. İşte ben de 16 yaşındayım gayrı 15, o ara. Üvercin sürü sürü geliyor saldan çiğnek yemeye. O yandan uçuyor bu yana geliyor, o yandan uçuyor bu yana geliyor. Anam da davar güdüyor, ben de çelteğim anamın yanında yani. Çeltekle derler, bir yardımcı yani, dıştan oralarda kalanları getir. Emrediyö anam “-Şu yanı sür gel, şu yanı çevir!” falan. Üvercin ta ordan millet dağılmış, avcıların biri oraya gonmuş, biri şurayı almış, on beş, on kişi buradan uçurdu mu tak oraya gidiyo, ordan tak bu yana. Ordan avcının biri geldi, anam “-Hat emmioğlu, gel lan bura bakıyım! Gel lan buraya, ver şu elindeki tüfeği!” dedi. Ben “-Ne oluyo?”, anam “-Ne ulan bu guşların şeyi? Ver tüfeği!” dedi ya. Anam omzuna taktı tüfeği. “-Hadi git. Ulan bu guşlar sabah beri yiğgi yiyemedi, aç susuz,” dedi, “sabaha beri yiğgi yiyemedi,” dedi yav. “-Ulan sözüm yabana, köpeğin garnını doyururlar da öyle öldürürler. Bu guşlar garnını doyursun da aç getmesin,” dedi yav. “-Guş,” dedi, “-ne istirahat edebildi, ne garnını doyurabildi. Git, hadi!” Adam çekti gitti. “-Yav yengem tüfeği ver” “-Het, alamazsın, yazık de-

76 C.C. ile görüşme, 23 Ağustos 2011 (Ahırlı “Kartal Yuvası” Yaylası).

77 C.C. ile görüşme, 23 Ağustos 2011 (Ahırlı, “Kartal Yuvası” Yaylası).

gil mi lan bu kuşlara! Gel şurdan bi çebiç keseyim, 10 tane, 20 tane güvercin eder.” “-Yav olmaz,” filan. “-Gardeşim ben veriyom yav! Yazık değil mi guşlara?” Şimdi sürü sürü gelince de bi attı mıydı ikisi üçü birden düşüyor yani. Vermeyince tüfeği öte yanda arkadaşlarının yanına varmış. “-Yav ee?” “-Yav burada bi kadın tüfeğimi aldı.” “-Nasıl verdin lan sen tüfeği?” “-E istedi verdim. Öyle bi kadın ki istedi verdim.” “-Allah Allah, kim bu, kim bu?” “-Lan zağar Emine Karıdır lan, la Koca Mustafa’nın karısıdır la, bilirim ben onu. Hadi gidelim ben alırım, ben onu tanıyom.” Ordan gelir gayrı, “-Ya Emine bak.” “-He.” “-Yav bizim arkadaşın tüfeğini mi aldın?” “-Ya ora ağaca takıverdim, git al.” Geçti çevirirken orada bi yere sokuvermiş. Ordan bi yerden almış...⁷⁸

Yörük hayatını kısıtlayan sadece köylülerin ve köylüleşenlerin baskısı değildir. Aynı zamanda 1930’ların ikinci yarısından itibaren giderek sıkılaştıran ve Yörüklerin otlak arazilerine giriş-çıkışlarını zorladığı gibi, geniş ormanlık ve makilik alanları da otlatma imkânı dışında bırakan ormancı baskısı, ikincil bir yük olarak Yörük transhümanlığını kısıtlamıştı. Ormancılar artık geç Osmanlı devrindeki gibi sadece otlakiye vergisi peşinde koşmuyor, doğrudan doğruya Yörük orman envanterindeki araziye sokmuyordu.⁷⁹ Bunun üzerine ormancılarla Sarıkeçililer arasında da çok sayıda olay yaşanmıştır. Bunlardan birisi şöyle anlatılıyor:

Babam ile [Bacak Ahmed] ormancı döğmüşler bunlar. Göçüp gonarken. Babam, dedemgil göçüp giderken, o zaman ormancının vurup-gırdığı zamanımış. Babam ile bu, o adamı yakalamış, ormancıyı... Nereyi güdüyorsa, geçi ile neredelse, napyıyorsa ikisi? Tamam demiş bizi götür. Yani ikisi bizi götür demiş ormancıya. Ama malı götürme. Haber, nasıl haber verdirse, tüfek mi atılarsa da ormandan gelmişler çadırdan, malı teslim almışlar. Bunları ormancı götürüyo. Ellerini bağlamış. Giderken Bacak Ahmed mi derdin sen, M.’nin yanındaıydı, ben Zeyne’ye vardım ya. (...) Şişman, şey bi adamıdı. (...) Ondan sonra vardık. Anladıyo bana. Ulen bizim diyo Ali, üçüncü avrattan böyle çocuk yetişmiş de, valla inanmam derdi. Yav dayı benim işte. Mümkün değil olmaz diyo. İnandı ondan sonra. Başladı konuşmaya. Ormancı dedi bizi yakaladı, elimizi bağladı dedi. Çadıra tüfek mi attık ne oldu, geldiler malları göturdüler dedi. Bizi ormancı getiriyo dedi. Bunla-

78 C.C. ile görüşme, 23 Ağustos 2011 (Ahırli, “Kartal Yuvası” Yaylası).

79 Bu nedenle Ormancılar Türkiye kırsalında devlet zorunun, ceberrutluğunun somut bir timsali olarak görülmüştür. Kırsalda jandarma dışında silah taşıma yetkisi bulunan yegâne devlet memuru ormancılarıdır. Değirmenci Tâhir Usta’nın yaktığı meşhur Muğla türküsü de bu tema üzerinden yürüyordu: *Çıktım Belen kahvesine / Baktım ovaya / Bay Mustafa çağırır dam’oynamaya / Ormancı da gelirmez yıkar masayı / Laf anlamaz ormancı çekmiş kafayı / Aman ormancı canım ormancı / köyümüze bıraktın yoktan bir acı (...)* Yazık ettin ormancı köyün iki gencine / Aman ormancı canım ormancı...

rın anlattığı yer amma Özdemir amma Avla. O adamın anlattığı yer. Gök-sü'dan geçtik dedi. (...) Ordan gidiyoz dedi. Ben ölüyom lan, donuma mı go-yacam dedim, ormancıya diyo. Elimi çöz öteki nasıl olsa elinde. Tamam de-di diyo, çözdü beni, tuvalete oturur gibi yaptım diyo. Şöyle daşı aldım, buna vurmam ila üstüne çökmem bir oldu diyo. Adam yüzüngoylu geldi, öldür-men beni diye ağılyo altımızda diyo. Üç çocuğum var, yapmayın. Ulan a. go-duğum sen bizi ne yaptın, bizi nere götürüyon, bu dağı kim güdecek? Silahı-mı her şeyimi alın ama beni öldürmeyin dedi diyo. Silahının mermilerini al-dık diyo. İyice dövüldük diyo. Saldık diyo. Aradan 10 gün sonra ananı avradı-nı s. jandarma bizi bastı diyo. Kaçabildiğin yere kaç diyo. Ormanda diyo fyık şeyden belli oluyo diyo. Nasıl işaretleşiyoularsa. Hepsı dağıldık, çadırdı garı-lar galdı diyo. İki gün beklemişler iki gün gelmedik haberci yolladık aradan diyo. Garılar gidip geliyo diyo. Babaninan en sonunda olmayacak yakaladı-lar diyo. Karaman'a getirdiler bizi diyo. 20 gün diyo hapisliğimiz var, baban ile aynı yerde galdık diyo.⁸⁰

Bu olay muhtemelen 1930'larda cereyan etmiş olmalıdır. Anlatanın baba-sı 1897/1898 doğumludur. Bu olay kişinin yetişkinlik çağında vuku bulmuş olduğuna göre, anlatanın babası 30'lu-40'lı yaşlarında olmalıdır. Cumhuri-yet döneminde Orman Genel Müdürlüğü ve taşra teşkilatı 1937 yılında ku-rulmuş ve 1950'lere kadar çok sıkı ve ceberrut bir orman politikası uygulan-mıştı. 1950'den itibaren popülist Demokrat Parti'nin uyguladığı gevşek or-man politikası ormanı açarak tarla ya da konut yapan ya da orman kaçakçılı-ğı yapan köylülere yönelik af kanunları ile şekillenmiş; yani köylüler lehine gelişmiştir. Yörüklerin durumunda ise fazlaca bir değişiklik yoktur.

Ancak Yörükler bugün bu bağlamda daha büyük bir sıkıntı içine girmiş-lelerdir. 2000'li yıllarda orman denetimi daha sıkılaşmış; orman sınırlarına tel örgüler çekilerek hayvan girişine karşı cezrî tedbirler geliştirilmiş, ancak sü-rekli bir mağduriyet hali yaşayan Sarıkeçili Yörüklerini bu mağduriyetler di-zisi karşısında koruyacak hiçbir kalıcı devlet önlemi geliştirilmemiştir.

Vergi yükünden kaçış ve eşkıyalık

Genel olarak bütün konar-göçerlerin önemli sorunlarından birisi yerleşik düzeni temsil eden devletin alacağı saydığı verginin peşine düşerek yürüttü-ğü takibat ve buna bağlı olarak konar-göçerlere yönelik olarak icra ettiği yer-leşme baskısıdır.

Şehir ve kasabaların girişlerinde ve pazarlarda gümrükçülerin ve tahsildar-ların eline düşen veya köprü başlarını tutan askerlerin önlerini kesmesiyle

80 D.B. ile görüşme, 29 Ekim 2012 (O. Köyü).

tahsilâta maruz kalan konar-göçerler, yılda en az 1-2 kez bu yolla vergi ödemeye mecbur kalırlar; Osmanlı devrinde de onlardan toplanan vergi gelirinin tahsis edildiği sancaklardan kaçarak başka sancaklara girmeye ve böylelikle vergi yükünden kurtulmaya çalışırlardı. Bu baskı Cumhuriyet devrinde de devam etmiştir. Sarıkeçililerin anlatımlarından İkinci Dünya Savaşı'nın ortalarına kadar, Osmanlı'dan kalan ağnam (koyun) vergisinin toplanıldığını öğreniyoruz.⁸¹

Ağnamdan kaçışın ana nedeni Yöröklere göre vergi yükünün çok ağır oluşuydu:

Sen bu davarın kendisi 50 kuruş yapıyo, ağnamı 80 kuruş. Sen o devirleri biliyon de mi?⁸²

O zaman derdi ki bubam rahmatlıg, malın devlet alıyo, malı satarsan 50 kuruş, devlet alıyo 80 kuruş ağnam alıyo. Yani vergi alıyo. Ulan diyor, davarı satsak diyor davar elimizden tüm gidecek. Biz bu davarın yarısını saklamak mecburiyetinde kalıyoz diyo yani. 100 davar varısa 50'sini geçirdılar, saklıyolar gelen vergicilerden...⁸³

Bu anlatımlardan Cumhuriyet devrinin başlarında bile hâlâ ekonomik ve toplumsal yönden güçlü ağaların kendi Yöröklerini devletin vergi baskısından korumak için küçük operasyonlar yaptığını, bazı Sarıkeçililerin de imkânları ölçüsünde kaçtıklarını anlıyoruz.

Çok geniş bir alanda cevelan eden Sarıkeçililer sadece transhüman yapmıyor, aynı zamanda develeriyle buğday, arpa gibi tahılları ve tuz gibi değerli metalleri de taşıyorlardı. Bu anlatımlar bize hareket sahasının bu yüzden geleneksel transhüman sahasından daha geniş bir çeperi olduğunu göstermektedir. Denizli ile Antalya ve Mersin'e kadar uzanan geleneksel transhüman sahası bu yüzden Afyon ovasına, Karapınar platosuna ve Şereflikoçhisar'a kadar genişlemekteydi. Ancak bu genişlemeyle birlikte tehdit ve tehlikeler de artmaktaydı. Özellikle geçitleri ve köprüleri tutan memurlar çeşitli gerekçelerle bu nakliye yüküne el koyabilmekteydi.⁸⁴ Ayrıca sözlü anlatımlarda hükümet memurlarıyla çok sayıda çatışma hikâyesi de nakledilmektedir.

81 M.K. ile görüşme.

82 A.G. ile görüşme.

83 M.K. ile görüşme.

84 M.K.'nın anlatımı şöyle: "[Tuzu] Koçhisardan [çekiyoruz]. Bak 4 kuruş, 10 para. Tuzun kilosu 4 kuruş, 10 para. Senin tuzunu dartarlar, senin deve kaç? Senin dört deve, 600 kilo, 700 kilo. Ordan sana makbuz verirler. Orda memur var başında. O memur olmaz da, Sütçüler'de, mütçülerde bilmem nerde Antalya'nın bu yanlarında yakaladılar, devesini sattılar..."

Sonuç

Sarıkeçililerin anlatımları çok öğreticidir. Bir yaşam ve geçim biçiminin nasıl daraldığını ve giderek yok olmaya yüz tuttuğunu bu anlatımlarla birleşen belgelerle birlikte değerlendirdiğimizde bütün açıklığıyla ortaya koyabiliyoruz. Bu bağlamda kurulu düzenin kısa yoldan ve toptan “eşkıyalık” adı altında birleştirdiği pek çok eylemin sosyo-ekonomik ve kültürel nedenlerini de, bu vesileyle çözebiliyoruz. Sarıkeçili anlatımları, yarı-göçer bir hayat sürseler de pek çok Yörügün aşiret bağlarından çözülmüş, aşiret kimliğinin sağladığı aidiyet ve dayanışma örüntülerini yitirmiş olduğu bu çağda, aşiret kimliğini ve gerçek dayanışma ağını koruyor olmaları bakımından önemlidir. Bu durum ister istemez hafızaya da yansıyor ve geçmişe ilişkin canlı anlatımlar, söz konusu kimliğin sağladığı özgüvenle, sonradan yaratılmış, hatta uydurulmuş kimliklendirme çalışmalarının hatırayı temizleyemediğini kanıtıyor. Yörüklük ve Türkmenlik son yıllarda, duygusal bir yüceltmenin eşliğinde, Türk milliyetçiliğinin dikkat öznesi haline geldi. Oysa Sarıkeçili kolektif belleğinden yansıyan anlatımlar, aslında Yörüklüğe ve Türkmenliğe dair gerçek ilişkinliği, toplumsal ve kültürel bağlamı, geçmişe ilişkin hatıra ve hafızanın diriliğini kaybetmiş, sonradan kurulmuş, icat edilmiş bir Yörük ve Türkmen imgesinden beslenen devletçi, dernekçi (güya “sivil toplumcu”) ve milliyetçi bağlamı boşa çıkarıyor. Bunu sağlayan iki önemli etken var: Birincisi aşiret kimliğinin belirli ölçülerde muhafaza edilmesi, ikincisi ise Yörüklüğün ve Türkmenliğin temeli olan geçim biçiminin, yani konar-göçer hayvancılığın terk edilmemiş olmasıdır. Bu yüzden şimdilerde “eşkıyalık” olarak mahkûm edilen pek çok pratik, şimdiki zamanda Sarıkeçililerce rahatlıkla anlatılabiliyor. Pek çok eski Yörük ve Türkmen grubunun bugün yansıttığı “Osmanlı’yı biz kurduk”, “Devletin temeli biziz”, “Orta Asya’dan gelen Türk kimliğini biz taşıyoruz” kibrinin aksine, Sarıkeçililer “devleti” de biliyor; “Türk-lüğünü” de biliyor. Bergama’da konuştuğum (S.A.) Musacalı Yörügü’nün dediği gibi, “Yörük başka, Türk başka...” Bunun anlamı şu: “Türk olmak” bir yaşam biçimi değişikliği gerektiriyor; dolayısıyla “Yörük kalırsan”, yani göçebeliği sürdürürsen “Türk olamazsın!” Ya da milliyetçi zorlamanın kurbanı olan Urfa Karakeçililerinin “bir MGK projesi” olan Türklüklerini keşfinin, çağdaş toplum bilimlerinin öznesi ve muhasebeci yaklaşımları karşısında hiçbir inandırıcılık ve sahicilik taşımaması gibi, Sarıkeçili *ethos*’u da köylülük *pathos*’una girmeden “Türk” olmanın zor olduğunu aşiretin bilincinde tutmaya hizmet ediyor. Bu yaşam biçimini romantik bir kurgunun malzemesi yapanlara karşı da Sarıkeçili *ethos*’u, bu yaşam biçiminin zahmetini ve onu sürdürme “mecburiyeti”ni hâlâ bilinçte tutmaya yarıyor... Onların yaşadıkları pek çoğunun anlamaya ve aktarmaya çalıştığı gibi bir gösteri değil,

aslında mümkün olsa bir an evvel kurtulacakları yegâne hayatta kalma (*surviving*) yolu... Onların “eşkıyalığı” da böyleydi. Sarıkeçili anlatısı, bir yaşam biçiminin ve grup kimliğinin, tarihsel akış içinde maruz kaldığı ikilemleri ve modern devlet ve yerleşik toplum karşısında bu biçimi ve kimliği sürdürme inadının taşıdığı riskleri ve çözülme eğilimini mükemmelen yansıtmaktadır. “Eşkıyalık”, “şakîlik”, “haydutluk” ve “başıbozukluk” bu inadın kurulu düzenin bileşenlerince vazedilen hegemonik adlandırılma biçimlerinden başka bir şey değildir.

**İttihat ve Terakki İktidarının
Diyarbakır'da Eşkîyalığa Bakışı:
Mardin, Silvan ve Beşîri Teftiş Raporu
(12-21 Temmuz 1913)**

SERHAT ARAS TUNA

Giriş

Geç Osmanlı döneminde neredeyse 10 yıl boyunca iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC), İmparatorluk'un dağılmasının da etkisiyle tüm ilgisini Anadolu'ya kaydırıldığı bilinmektedir. Her ne kadar İTC, 1911'de hükümetten ayrılmak zorunda kalsa da Balkan Savaşları'nın belirginleştirdiği kriz ortamını müteakiben daha faal olmaya başlamış ve 1913'te düzenlenen hükümet darbesiyle hâkim güç konumuna gelmiştir. Böylece Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar dönemin koşulları çerçevesinde şekilli bir parlamenter hükümete rağmen gerçekte tek parti idaresince yönetilen Osmanlı Devleti, İTC iktidarında laiklik, modernleşme ve merkezileşme odaklı reformlarla idare edilmiştir.¹ 1914'e kadar yaşanan ve toprak kayıpları dahil birçok hususu barındıran siyasi ve askerî gelişmeler, zamanla siyasal seçkinler açısından Rumeli'den Anadolu'ya doğru bir ilgi artışına sebep olmuştur.² Kuşkusuz, Diyarbakır'da İTC'nin üzerinde özellikle durduğu vilayetlerden biriydi. Bu bağlamda 1913 yılında dönemin Diyarbakır Valisi Celal Bey hakkında yapılan bir şikâyetle, Diyarbakır'ın Selanik'ten sonra İttihatçıların ikinci merkezi haline getirildiğine dair bir söylemin yer alması³ Diyarbakır'ın İTC için önemine dair fikir vermektedir.

1 Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: (1908-1928)*, çev. Ergun Aydınoglu ve Melis Behlil, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 143.

2 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1999, s. 177-186.

3 Şeyhmus Bingöl, "İttihat ve Terakki Döneminde Diyarbakır'da Yerel Basın: Dicle Gazetesi Örneği (1911-1915)", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 12/1, 2020, s. 269-270.

Devletin yapısı ve toplumun şekillendirilmesi açısından birçok gelişmenin yaşandığı II. Meşrutiyet döneminde valiler, kentlerin yönetimi ve iktidarın icraatlarının hayata geçirilmesi açısından en yetkili kişilerdi. Bu süreçte Diyarbakir'e kısa aralıklarla birçok vali atanmış ve yerel basın bu atamalarla yakından ilgilenmiştir. Örneğin II. Meşrutiyet'in Diyarbakir'deki ilk valisi Galip Paşa'nın muvaffak olması için *Peyman* gazetesi büyük bir temennide bulunmuştu.⁴ Yine *Peyman* gazetesinde Hüseyin Vedad imzasıyla Ziya Gökalp tarafından "Diyarbakir Nasıl Bir Vali İster?" başlığıyla yayımlanan makalede Diyarbakirlilerin haletiruhiyesi aktarılmış ve valilerin halk tarafından adeta birer kimyager veya tabip gibi sorunların çözüm aracı olarak görüldüğüne dikkat çekilmiştir. Bu yüzden Diyarbakir'e atanacak valilerin vasfı "kutlu bir yürek, kuvvetli bir beyin ve güçlü bir pençeye" sahip bir kişilik şeklinde tasvir edilmiştir.⁵ Dolayısıyla Diyarbakir'de ihtiyaç duyulan valilerin profilinin İttihatçı olan Ziya Gökalp tarafından muktedir, güçlü ve halkla iç içe olması gereken kişiler şeklinde tasavvur edildiği anlaşılmaktadır.

Muktedir yöneticilere ihtiyaç duyulan Meşrutiyet döneminde hükümet, Diyarbakir'e yapılan atamalarda valilerin bölgenin genel karakterine vâkıf olmalarına özen gösterirdi. Örneğin 1911'de Celal Bey'in Diyarbakir'e tayini gündeme geldiğinde, kendisi hakkında "daha önce Divane ve Kerbelâ mutasarrıflığı ile Basra valiliği yapıp bu mahallin durumuna vâkıf ve ahali hakkındaki bilgisi olan Diyarbakir valisi" sözleri kullanılarak, bölgeyi tanıyan ve bilen biri olduğuna özellikle dikkat çekilmiştir. Celal Bey, 1911-1913 yılları arasında Diyarbakir'de valilik yapmış, kendisinden sonra ise Adana Valisi İsmail Hakkı Bey Diyarbakir Valiliği'ne atanmıştır.⁶ *Dicle* gazetesindeki malumata göre, Vali Celal Bey'in görev yeri değiştiğinde büyük bir merasimle uğurlanmıştı. Benzer şekilde Celal Bey'den sonra göreve gelen İsmail Hakkı Bey için de askerî ve mülki memurların yanı sıra ahalinin yoğun katılımıyla merasim düzenlenmiştir. Gazete, İsmail Hakkı Bey'e övgüler dizerek memleketin her köşesinde huzur ve kalkınmaya ihtiyaç duyulan böylesi bir dönemde tüm memurların her türlü kolaylığı sağlayıp işlerini en iyi şekilde icra etmelerini temenni etmiştir.⁷ Fakat İsmail Hakkı Bey, bir yılını dahi doldurmadan yeniden Adana Valiliği'ne atanmış, yerine yine Celal Bey'in getirilmesine dair yazışmalar yapılmıştır.⁸

4 *Peyman*, No. 4, 2 B 1327 (20 Temmuz 1909), s. 2.

5 *Peyman*, No. 1, 10 C 1327 (29 Haziran 1909), s. 1. Hüseyin Vedad, Ziya Gökalp'in kullandığı takma isimlerden biridir. Bkz. Şevket Beysanlioğlu, *Doğumunun 80. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı (1894-1909)*, İstanbul, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı, 1956, s. 92.

6 BOA. I. MMS., 166/5-4, 7 C 1331 (14 Mayıs 1913).

7 *Dicle*, No. 92, 11 B 1331 (16 Haziran 1913), s. 4.

8 BOA. I. MMS., 177/11, 19 Ra 1332 (15 Şubat 1914).

Malum olduğu üzere II. Abdülhamid döneminden itibaren çeşitli görevlerdeki bürokratlara belirli konularda rapor hazırlatma geleneği İTC iktidarında da devam etmiş ve bu gelenek Cumhuriyet döneminde daha da ileriye taşınarak mebuslar, bakanlar ve başbakanlar tarafından icra edilen bir vazifeye dönüştürülmüştür.⁹ İşte bu çalışma, 1913 yılında Diyarbakır Valisi İsmail Hakkı Bey döneminde Diyarbakır'e bağlı Mardin Sancağı ile Beşiri ve Silvan kazalarında yapılan teftişler sonucu hazırlanan raporun incelenmesine dairdir. Rapor 12-21 Temmuz 1913 tarihlerinde teftiş amaçlı yapılan gezi sonucunda hazırlanmıştır. Raporda herhangi bir imza veya isim olmayıp, raporun girişi "Vilayete geldiğim günden beri icra ettiğim tetkiklere göre bütün vilayette asayiş ve emniyet doğal halinden sapmıştır," şeklinde başlamaktadır. Bu da raporun bizzat vali tarafından hazırlandığına işaret etmektedir. Ayrıca rapora ilişik belgelerden birinde "Daha önce Mardin livasının bir kısmıyla merkez vilayete bağlı Beşiri, Silvan kazaları dahilinde icra edilen devr raporu takdim edilmiştir," ifadesiyle Diyarbakır Valisi Hakkı imzasıyla Dahiliye Nezareti bilgilendirilmiştir.¹⁰ Raporun başlığı "29 Haziran 1329 tarihinden 8 Temmuz 1329 tarihine kadar Mardin livasıyla Beşiri, Silvan kazaları dahilinde icra edilen devr raporudur," şeklindedir.¹¹ Vali İsmail Hakkı Bey'in aynı yıl Palu, Maden ve Çermik taraflarında da teftişlerde bulunduğu gazete haberlerine de yansımıştır.¹²

Rapor, İttihat ve Terakki iktidarının tüm ülkede giderek güçlendiği bir dönemde kaleme alınmıştır. II. Abdülhamid döneminin genel hatlarıyla yerildiği ve Meşrutiyet idaresinin ise "yere göğe sığdıramadığı" bu dönemde, birçok kurum ve bürokratin yanı sıra valiler de toplumu yakından tahlil etmeye çalışmıştır. Bu çalışmada, aşiret hayatı çerçevesinde tanımlanan toplumsal hayat ve bununla ilintili eşkıyalık olayları özelinde söz konusu rapor incelenerek, İttihat ve Terakki siyasetinin yerel yansıması tahlil edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca İttihat ve Terakki iktidarının yayın organları olan Diyarbakır yerel basınıyla da inceleme tahkim edilmiştir. Bu çerçevede metin boyunca topluma ve coğrafyaya atfedilen nitelendirmelerin tamamen raporu hazırlayanların fikirleri olduğunu özellikle belirtelim.

9 Özeldde bu çalışmanın konusu olan Diyarbakır ve genelde Vilayat-ı Şarkıye ile ilgili hazırlanan raporlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası* (1923-1950), İstanbul, İletişim Yayınları, 2014; Ercan Çağlayan, *Cumhuriyet'in Doğusu: Devlet, Parti, Toplum*, İstanbul, Pınar Yayınları, 2019. Ayrıca Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerine dair bkz. Musa Çadırcı, "II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha Heyet-i Teftişine'nin Geçti ü Güzâr Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvalıyla Heyet-i Mezkur'u Harekâtı", *OTAM*, 3, 1992, s. 413-485; İbrahim Serbestoğlu, "Tanzimat'ın Uygulanmasında Bir Yöntem Olarak Teftiş", *XVII. Türk Tarih Kongresi* (15-17 Eylül 2014) *Bildirileri*, 4/2, Ankara, TTK Yayınları, 2018, s. 763-778.

10 BOA. DH. ID., 80/5-2(1), 9 Ramazan 1331 (12 Ağustos 1913), s. 1.

11 BOA. DH. ID., 80/5-3 (12 Ağustos 1913), s. 1.

12 Dicle, No: 107, 4 Z 1331 (4 Kasım 1913), s. 3.

Topluma ve coğrafyaya dair bilgiler

Teftiş raporunda üzerinde özellikle durulan bölge, asayiş sorunlarının merkezi olarak addedilen Mardin Sancağı'ydı. Bu yıllarda Mardin Sancağı dahilinde Ermeni Katoliki, Süryani, Süryani Kadim, Keldani ve İslam unsurları mevcuttu. Müslüman ve Hristiyanların lisanı umumiyetle Arapça olsa da, çoğunluğu Kürtçeye de vâkıf olup, her iki lisanla konuşturlardı. Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında tabiiyetlerinden ötürü hiçbir hadise ve mesele olmadığı beyan edilmiştir.¹³ Teftiş bölgesindeki toplumun genel karakterinin en belirgin özelliklerinden biri geri kalmışlık, diğeri ise genel problemlerin sebeplerini de teşkil eden tembellik olarak belirtilmiş ve bu yüzden tembellik "Kürdistan'ı yiyip bitirip fiilî hayatı ve mevcudiyeti toptan bir afet haline getiren genel ve etkili bir bulaşıcı hastalık" şeklinde izah edilmiştir. Bu yüzden Kürtler, çalışma mukabilinde kazanacağı on kuruş yerine, uğraş vermeden her ne şekilde olursa olsun elde edeceği on parayı tercih eden kişiler şeklinde zikredilmiştir. Bu söyleme ek olarak, "tıynetinde karaktersizlik olan, kendisinde azıcık kuvvet, kalbinde bir parça cesaret bulan herhangi biri hemen tedarik ettiği silahı omzuna atar, hançerini beline takar ve yol kenarında ya da geçit başında kısmetini beklemeye koyulurdu," denilerek Kürtlerin, eşkıyalığı daha muvaffak gördükleri ve taraftar toplayıp bunu icra etmekte de zorluk çekmediklerine dikkat çekilmiştir. Bu çerçevede değerlendirilen insanların hisleri ise aşağıdaki şekilde resmedilmiştir:

Bu his ve fikirde bulunan cahil bir insan, çalışmadan, yorulmadan göstereceği ufak bir tehdit ile başkasının malına el uzatmada, elindekini çekip almadaki hiçbir mahzur görmez, hatta bu hareketi mubah bile addederdi. Bu fikirle hareket edenler, kendisini engellemeye çalışanların hayatına kastetmekten çekinmez, başkasından ele geçirdiği ufak bir malı kendi meşru hakkı gibi telakki eder ve bunu kullanmaktan rahatsızlık duymazdı. O yüzden Kürtler, bu hususta hissiz ve menfaatine karşı hastalık derecesinde düşkün düşüncelere sahiptir.¹⁴

Burada negatif profili çizilen toplumsal yapıyı dönemin siyasal elitlerinin düşüncesi çerçevesinde de değerlendirmek mümkündür. Başka bir deyişle II. Meşrutiyet bürokratları ve aydınlarının dünyaya ve Osmanlı toplumuna bakış açısını göz önünde bulundurmak icap eder. Örneğin 1909'da *Mülkiye* dergisinde Kürtlere dair yazı dizisi kaleme alan Ahmed Macid de II. Ab-

13 BOA.DH.ID. 80/5-3 (5).

14 BOA.DH.ID. 80/5-3 (4), 1 Ağustos 1329 (14 Ağustos 1913); Hüseyin Kurt, 1915 *Diyarbakir Vilayetine Ermeni Tehciri*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana-bilim Dalı, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul, 2019, s. 119-120.

dülhamid dönemini aşiret yapısı ve ağalar üzerinden yererek toplumun son derece geri kaldığını aktarmıştır. Macid, kalkınmanın yolunu ise II. Meşrutiyet aydınlanması olarak işaret etmiştir.¹⁵ Aynı yıllarda Adana ve çevresine gezi düzenleyen Ahmed Şerif Bey ise, Mersin’de 7’den 70’e herkesin kumarla meşgul olduğunu ve tembelliğin toplumun ruh halini oluşturduğunu aktarmıştır.¹⁶ Dolayısıyla söz konusu profiller, ideal toplum arayışında olan idareci ve aydınların görüşlerinin bir yansıması şeklinde de düşünülebilir.

Raporda Diyarbakir vilayetine bağlı bazı bölgelerde eşkıyalığın yaygınlaşması ve aranan şahısların yakalanamaması coğrafi koşullarla ilişkilendirilmiştir. Örneğin Nusaybin, Midyat, Hasankeyf hattında ilk çağ insanlarından kalma taş mağaralar hemen hemen bütün dağ ve nehir kenarlarında mevcut olacak derecede fazla bir sayıyla tasvir edilmiştir. Bu mağaraların her birinin mevkiinin tespit edilip genel bir sayının çıkarılması ise imkânsız görülmüştür. Bu bölgedeki mağaraların başlıca hususiyeti, içinde gizlenenlerin yerlerinin tespit edilmesinde büyük engeller teşkil etmesiydi. Böylece detaylı aramalara rağmen eşkıyaların bir şekilde hükümetten kaçma fırsatı elde ettiklerine vurgu yapılmıştır. Bu taş mağaraların kullanımına engel olunması tasavvur edilmişse de, bunun imkân haricinde olduğu anlaşıldığından buna dair bir plan geliştirilemeyeceği de ifade edilmiştir. Bu husus, “Bu tarafın taşı, toprağı hülâsa her şeyi şekâvete müsait olup erbab-ı cinayeti muhafaza ediyor,” şeklinde dile getirilmiştir.¹⁷ Dolayısıyla söz konusu coğrafi yapı, cinayetlerin ve eşkıyalığın yaygınlaşmasının yanı sıra, genel idarenin sağlanamamasının bir sebebi olarak da görülmüştür.

Ahalinin ve coğrafyanın genel durumunu izah eden bu özelliklerin yanında raporda eşkıyanın gizlenmesine yarayan bir kısım muhbirlerden de söz edilmiştir. Örneğin Mardin Sancağı’nın ve dolayısıyla vilayetin huzur ve sükûnetini ihlal edenlerin başında Elikê Batê’nin¹⁸ muhbiri Mardinli Abdulkadir Bey’in geldiği belirtilmiştir. Edinilen malumata göre Abdulkadir Bey, sırf daha iyi bilgi elde edebilmek için 1 seneden beri (1913 itibariyle) Nusaybin’de ikamet etmekteydi. Yine Midyat Belediye Reisi Aziz Ağa’nın Kasr köyünden damadı Temmo Gurizade Mustafa Ağa da Ramanlı Ömer’in muhbir ve rehberi arasında zikredilmiştir. Adı geçen şahıslar eşkıyaya bilgi vermek ve karşılığındaysa gasp edilen mallardan pay almakla itham edilmiştir. Hat-

15 Ahmed Macid, “Kürdistan Ahvali ve Mesele-i Islahat”, *Mülkiye*, No:10, 1 Teşrin-i Evvel 1325 (14 Ekim 1909), s. 1.

16 Ahmed Şerif, *Anadolu’da Tanin*, cilt:1, Hazırlayan: Mehmed Çetin Börekçi, Ankara: TTK Yayınları, 1999, s. 110.

17 BOA.DH.ID. 80/5-3 (3-4).

18 Türkçe literatürde Ali Batı şeklinde de geçmektedir. Bkz. Oktay Bozan, “Ali Batı (Elikê Batê) Olayı”, *Uluslararası Ömerli/Ömeran ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ercan Gümüş ve Veyssel Gürhan, İstanbul, Kent Işıkları Yayınları, 2012, s. 556-575.

ta bir iddiaya göre Ramanlı Ömer'in takibine çıkan bir müfrezeye rehberlik eden Mustafa Ağa, Tevalihe köyü yakınlarında müfrezeden önce köye gidip eşkıyaları uyarak gizlenmelerine vesile olmuştu.¹⁹

Raporda eşkıyalıkla anılıp muhbirleri olduğu belirtilenlerden bir diğer şahıs ise Sabri isimli biriydi. Ramanlı Ömer'in arkadaşı olduğu belirtilen Sabri'ye muhbirlik edenlerse Gercüş köyünden birkaç ağıydı. Hükümetin Sabri'yi yakalamaya çalıştığı zamanlarda bu ağaların bir şekilde malumat edinip Sabri'yi bilgilendirdikleri belirtilmiştir.²⁰ Eşkıya gruplarıyla çıkar ilişkisi olduğu beyan edilen bu kişiler hakkında yerel hükümetin yaptırım hususunda çaresiz kaldığı anlaşılmaktadır. Zira birçok kişinin eşkıyaya yardım ettiği herkesçe malum olmasına rağmen, bunları "pençe-i kanuna" teslim edecek düzeyde deliller bulunmadığı ve delilleri ortaya çıkarmanın imkânsızlığının hükümetin her daim gözü önünde dolaşan bu "silahsız ve hilebaz eşkıya" hakkında hiçbir işlem yapılamamasına sebebiyet verdiği özellikle vurgulanmıştır. Üstelik bu hususta yakın bir zaman içinde hükümet lehine herhangi bir gelişmenin yaşanma ihtimali de mümkün görülmemiştir.²¹

Hükümetin eşkıya takibinde işini zorlaştıran bir diğer husus bölgedeki ahalinin istihbarat paylaşımı konusunda son derece ketum olmasıyla izah edilmiştir. Bu durum Kürtlerin "ez ne zanim"i ile Bulgarların "nznam"ı arasında hiçbir fark olmadığı şeklinde örneklendirilmiş ve Kürtlerin bu ketumlukta Bulgarlarla ortak özellikler taşıdığı ima edilmiştir.²² Bu benzerlikten hareketle Kürt şakiler, herhangi bir mesele hakkında her ne mukabili olursa olsun en ehemmiyetsiz bilgi dahil, malumat alınması imkânsız kişiler olarak tasvir edilmiştir. Dolayısıyla teftiş bölgesinde eşkıya takibine yardımcı olabilecek, onlara yardım ve yataklık edip işlerini sağlayan kişiler hakkında malumat elde edecek muhbirler temin etmek imkânsız görülmekteydi. Nitekim raporda suçlular yakalansa bile bunun bir çözüm olamayacağı bir dipnot şeklinde aktarılmış ve hapisten öte sürgün cezasının daha etkili olabileceği öne sürülmüştür. Ayrıca ahaliden bilgi almanın imkânsızlığının da etkisiyle eşkıya takibi ve derdestinin tesadüflere kaldığı aktarılmıştır. Bunlarla birlikte Kürtlerin herhangi bir bilgi verme karşılığında eşkıyadan göreceği muhtemel zararı da göz önünde bulundurduğu belirtilmiştir. Bu yüzden "hastalıklı ruh ve ahlâkıyla Kürt'ten bu hususta hiçbir istifade ummamak gerektiğine" kanaat getirilmiştir.²³ Nitekim zaman zaman Diyarbekir idarecilerince eşkıyalara yardım ve yataklık edenlerin sürgün edilmesi ve hatta mallarının müsaderesi

19 BOA.DH.ID. 80/5-3 (4).

20 BOA.DH.ID. 80/5-3 (5).

21 BOA.DH.ID. 80/5-3 (5).

22 İki kelime de kendi dillerinde "bilmiyorum" manasına gelmektedir.

23 BOA.DH.ID. 80/5-3 (4).

dahi önerilmiş, fakat merkezî hükümet bunu kanunlara aykırı bulmuştur.²⁴ Muhtemeldir ki hükümet, eşkıyalara ve onlara yardım edenlere karşı pragmatik bir tavır sergilemiştir. Zira devletin savaş koşullarında olduğu dönemlerde eşkıyalara daha “yumuşak” davranılmasına dair idarecileri bilgilendirdiği görülmektedir. Örneğin 1919’da Diyarbekir’de Abdülkerim isimli bir eşkıyanın yakalandığı bilgisi, Dahiliye Nezareti’ne bildirilmiş, Nezaret “şakînin derdesti her ne kadar devletin bekası için mühimse de zamanın hassaslığı ve icabı gereği bu ve bunun gibilerden istifade edilmesi dikkate alınarak kendilerine sert davranılmaması” yönünde Diyarbekir vilayetini bilgilendirmiştir.²⁵ Benzer bir söylem, eşkıyalıkla bilinip devleti uzun müddet uğraştıran fakat Birinci Dünya Savaşı koşullarında ilan edilen cihada destek veren Cemil Çeto için de kullanılmıştır. *Dicle* gazetesi “Pencinar kabilesi reisi Bişar Çeto, biraderi Cemil ve yetmiş babayığıtları cihat için hükümete dahil olmuştur,” şeklinde bu desteği görünür kılmıştır.²⁶ Belli bir döneme kadar da Cemil Çeto ile ilgili asayiş sorunlarının sulh içerisinde çözülmesi gerektiği vilayete telkin edilmiştir.²⁷ Bişar Çeto, Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı adına savaştığı esnada hayatını kaybedip şehit olarak kayıtlara yansırken, kardeşi Cemil Çeto ise Kürt Teali Cemiyeti’ne katılan asiler arasında zikredilmiştir.²⁸

Diyarbekir’de eşkıyalık ve devrin derebeyleri olarak ağalar

Rapordaki ifadelerden hareketle valinin göreve ilk başladığı günden beri dikkatini çeken başlıca husus, vilayetteki asayiş ve emniyetin son derece sorunlu olduğudur. Sorunların asıl yaşandığı yer ise Mardin Sancağı olarak işaret edilmiştir. Bu yüzden Musul’dan Midyat taraflarına bir tabur asker ve iki dağ topu sevk edilmesine ihtiyaç duyulmuş ve Cizre’ye de ayrıca askerî sevkîyat yapılmıştır. Fakat, buraya sevk edilen kuvvetlerin nasıl ve nereden işe başlayacaklarına dair henüz planlama yapıldığı esnada Nusaybin civarındaki Kertvin köyünde bulunan Elikê Batê olayı patlak vermiş ve bu plan değiştirilmiştir.²⁹ Elikê Batê ve yaklaşık 200 adamıyla çıkan çatışmalar ise Elikê Batê’nin 50 adamı ve askerlerden de 3 kişinin hayatını kaybetmesine sebep olmuştur.³⁰

24 BOA.DH.ŞFR. 91/266, 30 Eylül 1334 (30 Eylül 1918).

25 BOA. DH. ŞFR. 96/158, 11 Şubat 1335 (11 Şubat 1919).

26 Bingöl, *a.g.e.*, s. 269.

27 BOA.DH.ŞFR. 98/21, 2 Nisan 1335 (2 Nisan 1919).

28 Said Olgun, “Beşar ve Cemil Çeto Kardeşlerin Garzan Bölgesindeki Eşkıyalık Faaliyetleri (1888-1920)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 16/31, 2017, s. 51-55.

29 BOA. DH. ID., 80/5-3 (12 Ağustos 1913), s. 1.

30 Abdulnasır Yiner, “Bir Asayişsizlik Hareketi Olarak Ali Batı Olayı (1913-1919)”, *Tarih Dergisi*, 54, 2012, s. 193-220.

Asayiş meselesine dair yazışmalarda hükümeti çok meşgul ettiği anlaşılan Elikê Batê'nin yanı sıra Saruhan, Hacı ve Hüseyin Ferho gibi şahıslar da aynı kategoride değerlendirilmiştir. Bunlar hakkındaki başlıca suçlama ise Nusaybin ve Midyat arasındaki bölgede ticaret ve seyahati sekteye uğrattıklarıdır. Bunlara bir kısım Yezidilerin de yardım ettiği ve her türlü eşkıyalığa rağmen bir türlü tedip edilememelerinin onları cesaretlendirdiği belirtilmiştir. Isnat edilen suçların cezasız kalması ise “devri istibdat” olarak nitelendirilen II. Abdülhamid dönemi şartlarıyla ilişkilendirilmiştir. Örneğin, “aba-en-ced şekâvetle müştehir” [ailecek, kuşaklar boyunca eşkıyalıkla meşhur] olarak nitelendirilen Ramanlı Ömer, Diyarbekir'den Musul'a giden ve Midyat, Cizre, Beşiri kazalarıyla Hasankayf nahiyesinden geçen nehir yolundaki nakliye ve ticareti sekteye uğratarak buradaki asayiş bozmakla suçlanmıştır. Kendisi ve adamlarına isnat edilen suçlar arasında bir şirkete ait 400 kûsur lira ve birçok tüccarın eşyasını gasp etmek de vardı.³¹

Mardin Sancağı'nın asayişini ihlal etmekle itham edilen bu aşiret ve gruplara karşı layıkıyla bir takibat ve tedip hareketi icra edilmezse bütün vilayetin emniyet ve huzurunun tehlikeye gireceği rapora yansımıştır. Bu havalinin eşkıyalığa meyleden karakteri ise önceki bölümde de geçtiği gibi cehalet ve saflıkla ilişkilendirilmiş, bu karakterin kadın erkek fark etmeksizin buradaki insanların fıtratında mevcut olduğu ifade edilmiştir. Bu da yine yapılan tespitlerden hareketle ahalinin eşkıyalık yapan şahıslara bağlılık göstermesiyle tezahür etmekteydi. Elikê Batê, Haço, Saruhan, Hüseyin Ferho ve Ömer ile Ömer'in akrabaları Sırrı ve Halil'in eşkıyalıklarının kolaylıkla sürdürülmesinde bu haletiruhiyenin tesirinin önemine işaret edilmiştir. Hatta Ömer'in annesi Perihan'ın bir eşkıya çetesine kumanda edebilecek konumda olmasının sebebi de ahalinin bu durumunun yarattığı “tuhaflik” ile açıklanmıştır.³² Bu dönemde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgraflarda da Elikê Batê, Haço, Saruhan ve diğer eşkıyanın tenkilinin tüm vilayetin selameti için gerekli olduğu üzerinde durulmuştur. Bunların etkin olduğu bölge “kaynayan bir mahal” şeklinde nitelendirilerek mevsimin ve askerî koşulların elverişli olduğu ilk fırsatta askerî tedbirlere gidilmesi vilayet idarecilerine önerilmiştir.³³

Diyarbekir'den iki ayrı telgrafla merkezi hükümete aktarılanlara göre, Haziran-Temmuz 1913 tarihlerinde önce Perihan ve 7 hizmetkârı, daha sonra da Perihan'ın oğullarından Ali tutuklanarak adliyeye sevk edilmişti. Fakat

31 BOA.DH.ID. 80/5-3 (1); Kurt, a.g.t., s. 117-118.

32 BOA.DH.ID. 80/5-3 (1). Perihan Hanım için ayrıca bkz. Uğur Ümit Üngör, *Modern Türkiye'nin İnşası, Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950)*, çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 61

33 BOA. DH.EUM. MTK. 61/11, 19 Ş 1332 (13 Temmuz 1914).

asıl arananlar listesinde yer alan Ömer bir türlü yakalanamamaktaydı. Ömer gibi nüfuzlu şakilerin genellikle merkez kaza ve diğer sancaklarda birer veya daha fazla adamlarıyla ihbar vasıtalarının bulunması kontrollerini zorlaştırmıştır. Bunun önlenmesi için, yukarıda da değinildiği üzere, öncelikle bu adamlara yardım eden “eli silahsız ama muhbir” niteliğindeki kişilerin tedbi gerekmektedir.³⁴ Ramanlı Ömer’in annesi Perihan’ın tutuklanması yerel basında da yer almıştır. *Dicle* gazetesinin “Meşhur Bir Şakiye” başlıklı haberrinde, Perihan “Raman Kabilesi Reisesi Perihan Hanım” şeklinde nitelendirilmiştir. Habere göre Perihan, 5-6 aylık bir eşkıyalıktan sonra, oğlu ve hizmetkârlarıyla tutuklanarak vilayet merkezine götürülmüştür. Fakat asıl aranan şahıs Perihan’ın oğlu Ömer olduğundan, onun hakkında titiz bir takibata başlatıldığı gazete tarafından da teyit edilmiştir.³⁵

Eşkıyaya yardım sağlayan mekanizmaların ortadan kaldırılması için 19 Temmuz 1913’te Diyarbekir’den merkezî hükümete gönderilen şifreli telgrafta, şüpheli görülen bazı kişilerin vilayet haricine çıkarılmaları yani sürülmeleri elzem görülmüştü. Rapora göre, buradaki Kürtler ve özellikle de Mardin Sancağı’ndaki Yezidiler ile birkaç aşiret, reislerine bağlılık hususunda son derece itaatkârdılar. Bu yüzden “itiyad-ı kadimleri”nin yani eski âdetlerinin bir sonucu olarak, bu havalide her köyde bir ağa oturmaktaydı.³⁶ Bu ağalar bulunduğu köylerde mülki, adli, askerî gibi hemen bütün işlerde sorumlu tek otorite konumundaydılar. Köylüler ağalarına son derece bağlı olup, onlara hizmette kusur etmez ve bunu bir vazife olarak addederlerdi. Raporda geçen ifadeyle “zaman-ı kadimdeki tavaif-i mülûk”³⁷ parçalanmış, izale olmuş fakat bunlara tabi kişiler çoğalmış ve birer derebeyi kırınıtı olmak üzere ağalar” şeklinde türemiştir. Dolayısıyla vaktiyle derebeyleri ne idiye ağalar da o günün (raporun yazıldığı dönemin) ufak bir benzeri ya da muadiliydiler.³⁸

Ahalinin bu türden eski alışkanlıklarına dair nitelendirmeler yerel basında da yer almıştır. II. Meşrutiyet’in henüz ilan edildiği dönemde Diyarbekir vilayetindeki firari zanlıların sayısına dikkat çekilerek –bu sayı nüfusun %10’udur– Kürtlerin bu nispette cinayete meyilli olmalarının sebepleri sor-

34 BOA.DH.ID. 80/5-3 (1); Kurt, *a.g.e.*, s. 118-119.

35 *Dicle*, No: 93, 18 B 1331 (23 Haziran 1913), s. 4.

36 BOA.DH.ID. 80/5-3 (1).

37 *Tavaif-i Mülûk* tabiri, genelde büyük bir devletin yıkılmasından ya da merkezî otoritenin sarsılmasından sonra ortaya çıkan irili ufaklı siyasal birimleri, özelde ise Endülüs Emevi Devleti’nden sonraki Abbadiler, Amirler, Zirzaliler gibi 20’ye yakın devleti ifade etmek için kullanılır. Bunların her biri ayrı hanedanlık şeklinde örgütlenmiştir. Raporda kastedilen ise Yurtluk Ocaklık ve Hükümet Sancağı şeklinde idare edilip bazı hususlarda kısmi bir ademimerkeziyetçi yapıya sahip olan beyler olsa gerektir. *Tavaif-i Mülûk* için bkz. Mehmet Özdemir, “Mülûkû’t-Tavaif”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 31, 2006, s. 553-556.

38 BOA.DH.ID. 80/5-3 (1).

gulanmıştır. Yapılan mütalaada asıl sebep aşiret hayatına bağlanmıştır. Buna göre Kürtler, her ne kadar aşiret hayatını terk edip tarımla meşgul olmuşlarsa bile, cahiliye devrine mahsus itikatları terk etmemişlerdi. Bu âdetlerin devam ettirilmesinin birinci faili ise yine ağalardı.³⁹ Ağa meselesi zamanla *Peyman* ve *Dicle* gazetelerinde sıkça kullanılan bir tema halini almıştır. Hatta konuyla ilgili *Peyman*'da Ziya Gökalp'e ait olduğu belirtilen "Ağa Kimdir?" isimli bir şiir bile yayımlanmıştır. Bu şiirde ağalık yerden yere vurulmuş, Meşrutiyet idaresi ise yere göğe sığdırılamayacak derecede olumlu bir şekilde tasvir edilmiştir.⁴⁰ Dolayısıyla yüzyıllardan beri süregelen yönetim sisteminin lağvedilmesi neticesinde bölgedeki aşiret reislerinin siyasal, toplumsal ve iktisadi güçlerini sürdürmesiyle büyük toprak sahibi olmaları ve yarı feodal bir üretim ilişkisinin ağırlık kazanması⁴¹ zamanla hükümetin ana gündemlerinden birini teşkil etmiştir. Raporda Diyarbakir'deki ağaların derebeylere göre farklılaşan taraflarıysa genellikle her ağanın sadece kendi köyünde iktidar sahibi olarak kısıtlı bir coğrafyada sözünün geçmesi şeklinde belirtilmiştir. Buna rağmen birden fazla köye hükmedip, birkaç ağayı hâkimiyetine alan daha güçlü ağalar da bulunabilmekteydi. Böylece "ağaların ağası" konumundaki bu büyük ağalara kim daha çok itaat edip iyi hizmetlerde bulunursa onların hâkimiyetindeki köylerden birine ağa olma imkânı elde edebilirdi. Bu çerçevede Raman denilen taşlık mıntıkadaki 15 köyde hükmü geçerli olan ve nehir yolunu kontrol altında tutan Ömer, ağaların ağası konumundaki kişiler arasında sayılan örneklerdendir. Şayet etrafındaki köylerden Ömer'e yardım yapılmaz ise, buradaki ağaları değiştirip yenisini seçme ve tayin etme gücü de vardı. Bu yüzden de Ömer, bu civarda nüfuz ve iktidar sahibi biriydi. Bu da Ömer'in yukarıda izah edilen takip ve yakalanma hususlarını zorlaştıran amillerdendi. Hatta bu reise tabi olmak için birtakım türedilerin dahi ortaya çıktığına yer verilerek, cehaletin karanlık derinliklerinde yuvarlanan, hayatından ve etrafından bihaber yaşayan bir köylü, cahil bir Kürt, bir Yezidi ya da benzerleri için o türedilere itaat etmekle jandarma yüzbaşısına, kaymakama, mutasarrıfa özetle hükümete ve dolayısıyla padişaha itaat etmek arasında bir fark olmadığı vurgulanmıştır. Bununla da bu kişiler bir kuvvete "körü körüne" tabi olup ona itaat etmeyi mecburiyetten addedenler şeklinde tasvir edilmiştir.⁴²

Raporda ahalinin ağa ve beylere olan bağılılıkları daha da detaylandırılarak

39 Peyman, No: 10, 14 Ş 1327 (31 Ağustos 1909), s. 1-2.

40 Peyman, No: 3, 24 C 1327 (13 Temmuz 1909), s. 4. Şiirin altına "Bu manzume Ziya Gökalp'in yazısıdır," şeklinde el yazısıyla not düşülmüştür. Şevket Beysanlioğlu da şiiri Ziya Gökalp'in eserleri arasında değerlendirmiştir. Bkz. Beysanlioğlu, a.g.e., s. 90-91.

41 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 135.

42 BOA.DH.ID. 80/5-3 (2).

adeta bir “Ortaçağ” profili de çizilmiştir. Buna göre köylüler, kendisini idare eden kuvvetin kim olması gerektiğini uzun uzadıya tetkik ve tahrir edemediği gibi, yegâne vazifeleri de sadece itaatti. Bu yüzden hangi güç kendisi üzerinde en önce tesir bırakırsa onun itaatine girerlerdi. Hele ki maddi karışıklıklar söz konusu olursa itaat “vacip” derecesine bile ulaşırdı. Ahalinin bu haletiruhiyesinden dolayı hükümetin “kâğıttan” yani yazılı kanundan ziyade sözle iş gördüğü ve bunun da idareyi zorlaştırdığına varan yorumlar dahi yapılmıştır. Raporun deyimiyle şayet hükümet eşkıyalık yapanları engeller ve gücünü ahaliye ispatlarsa Kürt, Yezidi ve diğer grupların bütün kalpleriyle devlete itaat etmemeleri için hiçbir gerekçe kalmayacaktı. Bu durum “Kürtlerin başlıca ruhi ihtiyacı en kuvvetli, nafiz ve hâkim bir güce tabi olmaktır. Bu yüzden tabi olduğu unsur ne kadar güçlü, büyük ve ihtişamlı olursa onun cezbediciliği o nispette artar ve hayatını bunun için feda edebilecek bir seviyeye gelir,” şeklindeki ifadelerle aktarılmıştır. Hatta buna dair bir örnek de verilmiştir. Buna göre Kertvin müsademesinde⁴³ Kürtlerin ve Yezidilerin karakterinin bir parçasının da tesiriyle Elikê Batê, Ferho ve Haco’nun adamları vücutlarını kurşunlara karşı siper ederek reislerini korumuştur. Ahalinin bu şekilde reislerine itaatkâr davranmasının başlıca aracı ise hızlı ve etkili bir şekilde bu insanlara ulaşip onları ikna etmeleriyle açıklanmıştır.⁴⁴

Rapor, idealize edilen toplumsal yapının oluşmasının önündeki engelleri sadece eşkıya ve ağalarla değil, yerel hükümet idarecilerinin yanlış tavırlarıyla da izah etmiştir. Bu hususta Çelikli Derviş diye birinin kaymakamla aralarında geçen muhabbetleri örnek gösterilmiştir. Buna göre Çelikli Derviş öteden beri kendi halinde olup işiyle gücüyle ilgilenen biriydi. Kendisi ve ailesi hükümete itaat konusunda kusur işlememişti. Aşar ihalesini alan Çelikli Derviş, 90 liralık borcunun 80 lirasını denk getirebilmiş ve bunu kaymakama teslim etmeye gitmiştir. Fakat kaymakam ısrarla bütün borcun tahsili hususunda Derviş’i sıkıştırmıştır. Kaymakam eksik kalan on liraya karşılık Derviş’in kısırağını haczetmeye kalkışınca, Derviş seksen lirayı da vermeden kısırağına binerek oradan uzaklaşmış ve daha sonra hükümete isyan etmiştir. Üstelik Derviş, Bedirhanilerden Hüseyin Paşa’nın himayesine girmiştir.⁴⁵ Derviş’in Bedirhanilerden birinin himayesine girmesi yerel hüküme-

43 Elikê Batê ile yapılan muharebedir.

44 BOA.DH.ID. 80/5-3 (2).

45 BOA.DH.ID. 80/5-3 (2). Bedirhanlar için bkz. Hakan Özoglu, *Osmanlı’da Kürt Milliyetçiliği: Kimlik, Evrim, Sadakat*, çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017; Metin Atmaca, “Resistance to Centralisation in the Ottoman Periphery: The Kurdish Baban and Bohtan Emirates”, *Middle Eastern Studies*, 55/4, 2019, s. 519-539. Hüseyin Paşa, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi esnasında kardeşi Osman Bey ile Cizre-Bohtan Bölgesi’nde isyan ederek kısa sürede Hakkâri, Zaho, İmadiye, Mardin ve Nizip gibi kentleri ele geçirmiş, üzerlerine yapılan sevkیاتla da 1879’da tutuklanmışlardır. Diyarbekir valisi bu kardeşlerin en sert şekilde cezalandırılmasını talep etmişse de II. Abdülhamid Hüseyin Paşa’yı Akkar kayma-

tin itibarını sarsıcı nitelikte görülmüştür. İddiaya göre Derviş'in körü körüne bir bağlılıkla sığındığı Bedirhaniler, bunu fırsata çevirmiş ve "Gördünüz mü ey ahali, bu hükümet en itaatkâr insanları bile kendisine isyan ettirecek derecede zalimane idaresiyle bizi harap ediyor, eziyor, her zaman tahkir ediyor," tarzında propagandaya başlamıştı. Bu propagandanın, işleri çığırından çıkaracak derecede Derviş'in etrafında yüzlerce "haşerat"ın toplanmasını sağladığı da belirtilmiştir. Olayla ilgili raporda asıl dikkat çekilen husus, halkın da desteğini alan Bedirhanilerin "Mardin, Siirt ve hatta bütün Kürdistan'ın" kendileriyle hemfikir olduğunu duyurarak, Derviş'i hükümetin hak-sızlıklarına karşı "azat edilen" biri şeklinde telakki etmeleri idi. Böylece kamuoyundan Derviş'e destek sağlanmıştır. Hatta Derviş'e yapılan destek öyle bir noktaya gelmiş ki o esnada Derviş ile girişilecek bir çatışmada bütün bölgenin kendisine yardım edebileceği ifade edilmiştir. Fakat merkezî hükümet devreye girerek bu meseleyi hâkimâne bir şekilde hallettiğinden olası bir isyan kontrol altına alınmıştı. Aradan biraz zaman geçmesiyle de Derviş, arzu edilen gücü elde edememiş, propagandanın etkisi kamuoyunda yavaş yavaş azalmıştır. Nitekim Derviş'e olan desteğin önünün alınmasından biraz zaman geçtikten sonra 29 Mayıs 1913'te Derviş ve adamlarının bir kısmı tutuklanarak adliyeye sevk edilmişlerdir. Üstelik Derviş tutuklanırken "kimsenin parmağı bile kıpırdayacak" durumda değildi.⁴⁶ Bu olay gibi başka hususlarda idari bir memurun "yoktan" çıkardığı meseleler memurların hatalı davranışları arasında zikredilmiştir. Bu yüzden de bu havalideki yerli ve küçük statülerdeki memurların neredeyse hepsinin toplumun ve devletin menfaatine yarayacak şekilde değiştirilmesinin mecburiyeti arz edilmiştir.⁴⁷

Derviş meselesine benzer olup, yazışmalara yansıyan başka bir vaka da Kerferhor köyünden idare meclisi azası Halef isimli bir kişiyle ilgilidir. Buna göre bilinen bir aileden gelen Halef de tıpkı Derviş gibi kendi halinde yaşayan biriydi. Kendisinden kırk mecdiye talep eden kaza müstantiğinin (sorgu hâkimi) isteğini reddedince, kendisi hakkında bir soruşturma uydurulmuştur. Halef tutuklanmaya çalışılmışsa da, Mardin'den birçok kişi Halef'in imdadına yetişerek onu kurtarmışlardır. Bir süre sonra müstantik kendisinden 80 mecdiye talep etmiş ve yine bu talebi de Halef tarafından reddedilmiştir. Bu-

kamı yapmış, Osman Bey'i de maaşa bağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdusselam Ertekin, Asım Kaçmaz, "Bedirhan Kardeşler (Hüseyin ve Osman Beyler) İsyanı", *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, 1, ed. Oktay Bozan vd., Ankara, Manas Yayıncılık, 2019, s. 481-493. Bedirhanzade kardeşler II. Abdülhamid döneminde bölgeden uzaklaştırılmışlarsa da sonraki dönemlerde Mardin'e gelme hususunda çeşitli taleplerde bulunmuşlardır. Bunlardan biri de 1912'de Nusaybin'e gitmek için dilekçe veren Bedirhanzade Hasan Fevzi'dir. Hükümet Hasan Fevzi'nin talebini olumlu karşılayarak Nusaybin'e gitmesinde herhangi bir sakınca görmemiştir. Bkz. BOA. DH.SN.THR. 33/90, 1 Ca 1330 (18 Nisan 1912).

46 BOA. DH. ID., 80/5-3 (12 Ağustos 1913), s. 2.

47 BOA.DH.ID. 80/5-3 (2).

nun üzerine Halef de bölgedeki meşhur eşkıyalardan biri haline gelmiş ve daha sonra da tutuklanıp 5 sene hapis cezasına çarptırılmıştır. Söz konusu olayların etkisiyle yerli müstantik ve idari memurların büyük çoğunluğunun değiştirilmesi gerektiğinden bunun tedricen icra edileceği raporda bildirilmiştir.⁴⁸ Böylece devlet nizamlarının yerleşmesinin daha çok kolaylaşacağı ve toplum refahında da yükselişe geçeceği umulmuştur.

Bu yıllarda arzu edilen toplumsal refah meselesi, II. Meşrutiyet'in ilanı müteakip dönemde tüm Osmanlı'da tartışılmaya başlanan konular arasındaydı. Toplumsal refah meselesi Diyarbekir yerel basınında da yer almıştır. Örneğin Diyarbekir Jandarma Dairesi önünde halka hitap eden Yüzbaşı Mazhar Efendi'nin aktardıklarına göre Meşrutiyet ağalığı lağvetmiş, beyliği kaldırmıştı. Artık beylerle hamallar eşit seviyedeydi. Ağalık ve aşiret kalmamıştı. Aslında aşiret var olsa da eskisi gibi değildi. Meşrutiyet idaresinde her millet bir aşiretti ki Osmanlı bu aşiretlerden en kapsayıcı ve büyük olanıydı.⁴⁹ Gazetede ki hitaptan hareketle artık Milli, Silivi, Zirki, Pencnari, Reşkoti, Dekşuri, Hevirkî yoktu; sadece Osmanlılık aşireti vardı. Osmanlı aşireti ya da milleti ise artık daha güçlüydü. Yüzbaşıya göre ayrıca II. Abdülhamid döneminde oldukça geri kalınmıştı. Yüzbaşı konuşmasının devamında Diyarbekirliilerin ağalardan gördüğü zararlara değinmiş fakat artık ağaların menfaatine değil, devlet için birer asker olarak savaşmanın zamanının geldiğini de vurgulamıştır. Aşiret kavgalarını şeytanın işi, devlete askerliği ise Allah için yapılan bir fiil olarak aktaran yüzbaşı, cehalet olarak nitelendirilen Kürtlerin derdinin dermanının ise okuryazar olmaktan geçtiğini bildirmiştir. Devamında Meşrutiyet idaresinde Kürtçe yayıncılık ve eğitim-öğretim hakkıyla Kürtlerin vatana ve millete dair fikir sahibi olacağı, aşiret dedikleri şeyin vatanın bizzat kendisi olduğunu kavrayacaklarına dikkat çekmiştir. Yüzbaşı sözlerini "Yaşasın padişahımız, yaşasın millet, yaşasın hürriyet, yaşasın meşrutiyet, yaşasın İttihat ve Terakki Cemiyeti!" şeklinde sonlandırmıştır. Söz konusu nutkun Kürtçesi ise *Peyman* gazetesi sahibi Şükrü Efendi tarafından okunmuş ve gazetede yayımlanmıştır.⁵⁰

Rapordaki bilgilerle paralel şekilde yerel basına göre "istibdat darbesinden" sonra en çok zarara uğrayan yerler, ağaların denetimindeki köylerdi. Köylüler çeşitli zulümler görerek bitap düşmüş kişiler olarak basına yansımıştır. Gazetelerin deyimiyle bir yandan hürmet ve mürüvvet bilmeyen memurlar, bir yandan da aşiret beyi ve ağası olarak bilinen eşkıyalar, köylüle-

48 BOA.DH.ID. 80/5-3 (3).

49 Osmanlılara atfedilen "aşiret" tabiri bir üst kimlik olarak tüm milleti barındıran bir kullanımdır.

50 *Peyman*, No: 12, 14 Şaban 1327 (14 Eylül 1909), s. 2-4. Nutuk Türkçede "Kardeşler", Kürtçede ise "Gelli Kurmanca, gelli bira" yani "Ey Kurmanclar (Kürtler), ey kardeşler" hitabıyla başlamaktadır.

re yapmadıklarını bırakmamıştı. Bu yüzden köylerde büyük bir asayişsizlik meydana gelmişti. Bir kısım köylüler, nefsi müdafaa ederken bir kısmı da köylerini boşaltıp göç etmek durumunda kalmıştı. Fakat Meşrutiyet'in ila-nyıyla emniyet en çok köylerde hissedilmişti. Köylüler artık silahlarını bir kö-şeye bırakarak bu emniyetli hal içinde hükümetin adil yönetiminden emin bir şekilde yaşamaktaydılar. Gazeteler buna rağmen halen bir kısım köyler-de bu sorunun devam ettiğini de belirtmekteydi. Örneğin, bazı yerlerde köy sahiplerinin isterse bir günde bütün ahaliyi köyden kovabilme ve yerlerine başka köylerden birilerini iskân ettirme gibi güçlerinin olduğu aktarılmış-tır.⁵¹ Yerel basındaki bu sorunlar rapordaki bilgilerle kıyaslandığında Meş-rutiyet idaresinin Diyarbekir'de kısa sürede istenilen değişimi yaratamadığı gerçeğini daha belirgin hale getirmektedir.

Teftiş raporunun temalarından biri de teftiş bölgesindeki ahalinin du-rumunun Rumeli Bölgesi'yle kıyaslanmasıdır. Buranın da tıpkı Rumeli'de-ki saf, masum ve itaatkâr insanlardan oluştuğu, fakat birtakım entrikalar ve fitnelerle kandırıldıkları aktarılmıştır. Bu durumun yaşanmasını kolaylaştı-ran unsurlardan biri, yukarıdaki örneklerde de değinildiği üzere, devlet me-murlarının adaletsizliği olarak gösterilmiştir. Buna göre civardaki fitnecile-re o döneme kadar yapılan telkinlerin hiçbir hüküm ve tesiri olmamıştı. Ru-meli'de olduğu gibi bu bölgede de bir gailenin çıkma ihtimali varsa da bu-nu büsbütün imkânsız hale getirmek hem devletin hem de buradaki ahalin-in menfaatinin bir icabı olarak görülüyordu. Bunun yolu da herkese adil ve eşit davranan, devlet daireleri kapısında ahaliyi süründürtmeyen azimli ve muktedir memurların görevlendirilmesinden geçmekteydi. Merkezî hükü-mete verilen malumata göre, vilayetçe bu tür hususlara dikkat edilmekteydi, fakat özellikle adliye dairesi ahaliyi zor durumda bırakacak işler yürütmek-teydi. Hatta yerel adli memurların daha adil ve hakkaniyetli olmasını sağla-mak için Adliye Nezareti ve Bab-ı Meşihat'ın memur seçiminde daha dikkat-li davranması bile vilayetten rica edilmiştir. Şayet adil ve muktedir adli ida-reciler atanırsa halkın üzerinde büyük bir tesir yaratacağı ve bunun, ahalin-in kalbini ve kulaklarını tıkayacak derecede selametle sonuçlanacağına da inanılmıştır. Böylece nizamlara karşı son derece itaatkâr ve yekvücut şeklin-de nitelendirilen bu kitleyi hiçbir gücün zarara uğratamayacağına da inanıl-mıştır.⁵² Tüm bunların da eşkıyalığın önünü alacağı, halkın eşkıyalardan de-ğil, devletin gücünden medet umarak yaşamını sürmesine vesile olacağı vur-gulanmıştır. Rapor bu hususun gerçekleşme vasıtalarından birini de maarif şartlarının iyileştirilmesi olarak işaret etmiştir. Çünkü Diyarbekir genelinde-ki maarifin durumu oldukça kötü tasvir edilmiştir. Eğitimde ilerleyememe-

51 Dicle Gazetesi, No: 4, 4 R 1329 (4 Nisan 1911), s. 3.

52 BOA.DH.ID. 80/5-3 (3).

nin sebepleri ise hem devletin hem toplumun içinde bulunduğu koşullarla açıklanmıştır. Buna göre devlet de toplum da akıl, din, insaf ve gayretten uzaklaşarak etraftaki yeniliklere gözünü kapatmıştı. Bu şekilde devam ettiği takdirde büyük felaketlerin yaşanacağı uyarısı yapılmıştır. Yine de ahâlîde her şeyin üstesinden gelebilecek bir güç olduğu ima edilerek, cehaletin ve geri kalmışlığın topyekûn mücadele ile atlatılabileceğine inanılmıştır.⁵³

Söz konusu teftişin rapor şeklinde merkezî hükûmete bildirilmesi üzerine Şeyhülislamlık, Maarif Nezareti ve Umum Jandarma Kumandanlığı gibi birçok kurumdan çözüm önerileri sunulmuştur. Özellikle Dahiliye Nezareti'nin Diyarbekir vilayetine gönderdiği malumatta kanunlar çerçevesinde hareket edilmesi ve her türlü vakanın merkeze bildirilmesi emredilmiştir.⁵⁴ Buna rağmen sorunlar birbirini tekrarlayarak ya da daha da büyüyerek devam etmiştir. Örneğin 1914'te Diyarbekir Valiliği'ne atanan Hamid Bey göreve başladığında burayı ihmal edilmiş bir vilayet olmanın da ötesinde, kendi haline terk edilmiş bir yer olarak nitelendirmişti. Valiye göre, Diyarbekir vilayetinde yüzyıllardır “devlet otoritesinin” hüküm sürdüğünü ispat etmek oldukça zordu. Özellikle Beşiri, Midyat, Cizre ve Nusaybin kazaları idaresizlik yüzünden çetelere intikal eden bölgeler arasında zikredilmiştir. Üstelik idareciler, asayiş sağlamak için yeterli jandarma ve mali güçten halen son derece yoksundu.⁵⁵

Sonuç

İttihat ve Terakki iktidarının birtakım iç ve dış dalgalanmalardan sonra yeniden giderek güçlendiği bir zamanda dönemin Diyarbekir valisi idaresinde hazırlanan rapor, o dönemde vilayetin en sorunlu addedilen bölgelerine dair detaylı bilgiler sunmaktadır. Dönemin idarecilerinin üzerinde en çok durduğu mesele asayiş sorunlarıdır. Bu sorunla ilişkilendirilen aktörler ise aşiretlerin nüfus gücünü arkasına almayı başaran ağalar ve beylerdir. Eşkıyalığın bir numaralı zanlıları olarak addedilen ve toplum üzerinde ciddi bir etkisi olan bu şahıslar aynı zamanda ilerlemenin de önünde birer engel olarak nitelendirilmişlerdir. Şüphesiz II. Abdülhamid döneminde bazı güçlü aşiretlere sağlanan “özgürlükçü” havanın ITC döneminde giderek etkisini yitirmesi bu düşüncede belirleyici olmuştur.

Toplumun bir kesiminin organize şekilde eşkıyalara eklemlendiğine dair anlatımlar ve dolayısıyla devlet nizamlarının arzu edildiği şekilde tesis edile-

53 BOA.DH.ID. 80/5-3 (7).

54 BOA.DH.ID. 80/5-4.

55 Hüseyin Kurt, “Dr. Reşid Bey'in Diyarbekir Vilayetinde Ermeni Tehcirindeki Rolü” *Külliyat Osmanlı Araştırmaları*, 7, 2019, s. 96-98.

memesi, yerel idarecileri, sorunları olduğundan daha büyük nitelendirmeye sevk etmiş gibidir. Zira valilerden en çok istenen şey, bulundukları bölgede asayiş sağlamayı, halkı devlet hukukuna ısındırmalarıydı. Fakat Diyarbakir gibi kozmopolit kültür ve sert bir coğrafyaya sahip bir yerde valilerin işi hiç de kolay değildi. Bu yüzden eşkıyalık vakalarının artışı buradaki insanların “eşkıyalığa yatkınlığı”, “cehalet ve vahşiliği” ve “coğrafyanın geçit vermezliği” ile açıklanmaya çalışılmıştır. Böylece valiler bir yandan kendi sorumluluklarını hafifletme yoluna gitmiş, bir yandan da yüzyıllardan beri süregelen siyasal ve toplumsal kültürü göz ardı etmek durumunda kalmış denilebilir. Mevcut sorunların bir sebebi de raporda da özellikle değinilen muktedit olmayan ve halkın hayatını daha da zorlaştıran yerel idarecilerin yanlış uygulamalarıydı. Rapora göre yerel idareciler, toplumu yakından tanıyıp onların sorunlarını çözme hususunda kararlılık gösterirse toplumun devletle bütünleşmemesi mümkün değildi. Bu yüzden idarecilerden toplumun sosyolojisine hâkim olmaları beklenmekteydi. Raporun hususiyetlerinden biri de Raman aşireti örneğinde görüldüğü üzere, aşiret içi iktidar kavgasına Perihan Hanım gibi kadınların da dahil olmasıdır. Yerel basına ise Perihan Hanım’ın “şakiye” veya “reise” şeklinde yansıması ayrıca dikkate değerdir.

Bu çalışmaya konu olan rapor özelinde Diyarbakir’in genel durumu tetkik edildiğinde, Tanzimat’tan beri tesis edilmeye çalışılan modern hukuk devleti araçlarının pozitif etki itibarıyla zayıf kaldığı sonucuna varılabilir. Bu minvalde incelenen raporu, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e geçen süreçte yapılan teftişlerin halkalarından biri ve devletin, kendi teritoryal sınırları içerisindeki vatandaşlarını kanunlara daha güçlü bağlarla ekleme çabasının bir yansıması şeklinde değerlendirmek mümkündür.

**Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte
Araf'ın Modern Eşkıyaları:
Savaş Ağalarından Şehir Seçkinlerine
Antep'te Bir Mülkiyet Transferi Hikâyesi***

ÜMIT KURT

*Pakrad Kazazian'ın,
Pakrad Amcam'ın anısına saygıyla*

Giriş

28 Temmuz 1915'te Ermenilerin geçici bir süreyle (3 aylığına) Antep'ten "çıkarılması" kararı alındı. Buna göre taşınır mallarını satmak isteyenlerin satabileceği, evlerini terk etmek zorunda kalanların anahtarlarını muhtara teslim edebileceği duyuruldu. Şehrin çığırkanı tarafından bu duyurular Antep'in Ermeni mahallerindeki duvarlara asıldı.¹ Tehcir sürecinin geçici bir uygulama olduğuna "ikna" olan Ermeniler, kendilerine ait eşyaların çoğunu yanlarına almadılar veya satmayı tercih etmediler. Birçoğu evlerinin kapılarını kitleyip, anahtarlarını tanıdıkları komşularına verdi ya da yanlarında tuttu.² Geçici bir süre sonra evlerine geri dönebilecekleri ve hükümetin Ermenilere ait mal ve mülkleri ve diğer eşyaları muhafaza edeceği belirtilmişti.³ Ancak olaylar farklı yönde gelişti.

(*) Bu makalenin bazı bölümleri *Toplumsal Tarih Dergisi*'nin Ağustos 2017 tarihli 284. sayısında "Antep'in Gayri Resmi Tarihi" başlıklı yazıda yayımlanmış olup, burada yeniden gözden geçirilerek yeni arşiv malzemeleri ve kaynaklarla genişletilmiştir.

1 Krikor Boğaryan, *Orakrutyun Darakiri Gyankis, Tseghasban Turke. Vgayutyunner Kaghadz Hrashkov Prgvadzneru Zruytsneren*, Beyrut, Shirag, 1973, s. 122. Makalede yer alan Ermenice, İngilizce ve diğer yabancı dillerde yazılan kaynaklardan alınan alıntılar yazarı tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

2 Vahe N. Gulesserian (der.), *Huşamadyan Avedis Kalemkeryani*, Beyrut, Dıbaran Der Sahagyan, 1965, s. 56.

3 "Miss Frearson's Experiences and Observations in Turkey", *Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)*, 16.9.6.1, 1817-1919, Unit 5, Reel 670-7.1.11, 2/1, s. 8.

1 Ağustos 1915'te Antep'teki Akçakoyunlu tren istasyonundan Halep'e gönderilmeden hemen önce kendilerine ait eşyaları ve taşınır malları oldukça düşük fiyatlarla satmak zorunda kaldılar.⁴ Rüşvet vererek kendilerine refakat eden Kürt muhafızların koruması altında Halep'e ulaşmayı başarabilen Alice Kazazyan, Antep'i terk etmeden önce evlerindeki eşyaları mahallenin ortasında bir kilim açarak satmaya çalıştıklarını ve o sırada Müslüman komşularının başlarına üşüşüklerini anlatır. Aynı kişiler, Kazazyan ve diğer Ermeni komşuları tehcir yoluna çıkarıldıklarında evlerinin pencerelerine çıkarak "İt yola bindi... it yola bindi... it yola bindi..." diye ellerini birbirine vurarak şarkı söylerler.⁵ Tehcir ve kırımdan sağ çıkmayı başarabilen bir diğer Antepli olan Vahe Güleseryan, o günleri anımsarken oturdukları semtin adeta bir yağma yerine döndüğünden bahseder: Türk, Kürt ve Arap komşuları için bu yağma "adeta ömürlük bir fırsattır."⁶ Sivil, sıradan Müslüman halk Ermenilerden boşaltılan evlere akın etmeye başlar.

Tehcir edileceği kendilerine bildirilen Ermeniler şehirden zorla çıkarılmadan hemen önce alelacele satabilecekleri ne kadar eşya varsa bunları ellerinden çıkarmaya çalışır, zira zorlu tehcir yollarında paraya ihtiyaçları olacaktır. Ancak bu eşyalar ya yağmaya tabi tutulmakta ya da değerinin bir hayli altında bir fiyata satılmaktaydı. Richard Slatta, "eşkıyalığı" ve "şekâveti" başkalarının mülkiyetinde olan şeylerin sıklıkla erkeklerden müteşekkil bir grup tarafından zor ve/veya cebir kullanmak suretiyle ele geçirilmesi olarak tanımlar.⁷ Ağustos 1915'te Ortodoks Ermeniler ile başlayıp Kasım-Aralık 1915'te Katolik ve Protestan Ermenilerin tehciri ile ivmesini artırarak devam eden süreç, Antep'in *ayan* diye tabir ettiğimiz eşraftan kimseler (başka bir ifadeyle yerel seçkinler, Türk, Kürt ve Arap sivil Müslümanlar, askerî ve sivil bürokratik seçkinler) eliyle kuvveden fiile çıkartılır. Bu süreçte siyasal ve fiziksel kolektif/kitlesel şiddet eylemlerinin yanında toplumun farklı kesimlerinden gelen bu grupları ortak bir paydada buluşturan motivasyon, tehcir edilen Ermenilerin geride bırakmak zorunda kaldıkları taşınır eşyaları ve malları yağmalamak, piyasa değerinin oldukça altında fiyatlara sembolik ücretler vererek "satın" almak, taşınmaz mülkleri ise kendi uhdelere ge-

4 BNU (Bibliotek Nubar)/Fonds A. Andonian, P.J. 1/3, file 4, Aintab, "The Deportation of Armenians in Aintab", s. 7; Kevork A. Sarafian, *Badmutyun Aintabi Hayots*, cilt I, Los Angeles, CA, Union of the Armenians of Aintab, 1953, s. 1025; Sebuh Aguni, *Milion mı Hayeru Çarti Badmutyunı*, İstanbul, H. Asaduryan Vortik, 1920, s. 311; "Miss Frearson's Experiences and Observations in Turkey", *ABCFM*, 16.9.6.1, 1817-1919. Unit 5, Reel 670-7.1.11, Vol. 2, Part 1, s. 6.

5 Richard Hovannissian'ın 1986 senesinde Philadelphia'da Alice Kazazian ile yaptığı görüşmeden, s. 19. Bu mülakatın transkripsiyonunu benimle paylaşan Alice Kazazian'ın oğlu merhum Pakrad Kazazian'a teşekkürü bir borç bilirim.

6 Sarafian, *a.g.e.*, s. 1025.

7 Richard W. Slatta, "Eric J. Hobsbawm's Social Bandit: A Critique and Revision", *A Contracorriente*, 1/2, 2004, s. 22.

çirmek ve deyim yerindeyse bunun yarattığı servete ve zenginliğe “çökmek” idi. Antep özelinde Ermenilerin tehciri ve imhasına yönelik rıza ve destek mekanizmalarının gelişip büyümesinde böyle bir ekonomik itki gözle görülür bir rol oynadı. Bu minvalde ve Slatta’nın tanımı çerçevesinde Antep yerel eşrafı ve sıradan halkı adeta bir gasp ekonomisinden nemalanmış ve eşkıyalık kendine muazzam bir talan üzerinden eklemleme alanı bulmuştur.

Soykırım stratejileri, seçkinlerin kitlesel düzeyde idamından toplu halde tehcire, zorla asimilasyondan maddi kültürün imhasına, yağma ve talandan kolektif mülksüzleştirmeye kadar pek çok şeyi kapsar. Yağma ve talan, soykırım politikalarına eşlik eden ve hatta o siyasalara güç veren cürümlerden sadece biridir. Ermeni emvalinin toplumun farklı kesimlerinin aktif katılımı ve devletin buna göz yummasıyla yağmalanması mağdur grupları arasında yoksul(n)laştıırken, soykırımın aynı anda hem koşulu hem de sonucu olmuştur. 20. yüzyılda Ermenilerin talan ve yağma üzerinden yükselen bir eşkıyalık performansı ile menkul ve gayrimenkullerinden mahrum bırakılmaları, ayrılmak zorunda bırakıldıkları topraklarla gelecekte kurulabilecek bağlarını resmen kesip koparmıştır. Yağma ve görevi kötüye kullanma hem devlet hem de kişiler düzeyinde yaygın bir biçimde tezahür etmiştir. Talan ekonomisinin paydaşları olan yerel seçkinlerin ve halkın Ermeni mal ve mülklerinden pay alma işine ortak olmaları suça iştirakin yaygınlaşmasına ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin (ITC) Ermenilere karşı aldığı “tedbirlerin” meşrulaşmasına da hizmet etmiştir. Yağma ve ganimet, söz konusu kolektif suça katılımı sağlamak amacıyla ITC’nin yerel eşrafa ve Müslüman halka sunduğu birer “fırsat” ve ödül mekanizması olarak karşımıza çıkar. Ganimete konma ihtimali yerel işbirlikçileri ITC’ye bağlı güvenlik güçlerinin yönlendirdiği katliamları ve tehciri desteklemeye teşvik eder. Müslüman kitlelerin ve eşraftan kimselerin soykırım sürecine katılmaya ikna edilmesinde ITC siyasi elitlerinin ganimet ve talan vaadi ön plana çıkar.

1915 yılında sürgün edilen Ermenilerin geride bıraktıkları malların idaresi için gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet döneminde bir dizi kanun ve kararname çıkarıldı. 1915’te sürgün ve katliama maruz kalan Osmanlı-Ermeni vatandaşlarının tehcir edilmeden önce sahip oldukları taşınır ve taşınmaz malları el değiştirdi. Osmanlı Ermenilerine ait olan mal ve mülk önce “Emval-i Metruke Kanunları” adı altında İttihat ve Terakki Partisi iktidarının ve daha sonra Cumhuriyet rejimi kadrolarının çıkardığı bir dizi kanun, tüzük ve diğer hukuki düzenlemeler aracılığıyla kitabına ve “hukuku”na uydurularak Ermenilerin ellerinden alındı.⁸ Talan ve yağma söz konusu sürece eşlik etti.

8 Taner Akçam ve Ümit Kurt, *Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012; Nevzat Onaran, *Emval-i Metruke Olayı: Osmanlı’da ve Cumhuriyet’te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi*, İstanbul, Belge Yayınları, 2010 ve aynı yazar Cumhuriyet

En azından 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Antep'te Ermeniler ve diğer Müslüman topluluklar arasında görece de olsa uyumlu bir arada yaşayabilme pratikleri mevcuttu. Ancak yine bu dönemde, Ermenilerin bilhassa ekonomi ve eğitim gibi alanlarda göstermiş oldukları ilerlemenin karşısında Türk-Müslüman grupların yerinde sayması, aynı coğrafyada yaşayan iki farklı topluluk arasında belirgin fay hatlarının oluşmasına sebep oldu. Aynı zamanda ekonomide bir hayli yol kateden Ermeni cemaatinin bunu siyasete tahvil etmek amacıyla birtakım talepleri vardı. Sonuçta tüccar ve sermayedar sınıfının, doktorların, eczacıların, zanaatkârların, meslek erbaplarının neredeyse tamamının mensubu, şehirde 20'nin üzerinde okulu ve 1 Ortodoks, 1 Katolik ve 3 Protestan olmak üzere 5 kilisesi olan organize ve gelişmiş bir cemaat ortaya çıkmıştı. Müslüman toplulukların Ermenilerin bu "üstünlüğü"nü kabullenmeme ve bu duruma içerlenme hali görece uyumlu birlikteliğin bozulmasına neden oldu. Özellikle Ermenilerin ticari bakımdan ayrıcalıklı bir statüye kavuşması bu içerleme halinin giderek kıskançlığa ve hınca evrilmesine kapı araladı ve ilişkiler çatışmacı bir niteliğe büründü. Söz konusu şiddet ilk önce 16 Kasım 1895'te ortaya çıktı. Bu dönemde yaşanan katliamların Antep'in bütün ticari faaliyetlerinin döndüğü pazaryerinde olması da ekonomik motivasyon anlamında hiç şaşırtıcı değildi. Bu kitlesel şiddet deneyimini yaşayan Antep Ermenileri Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte silahlanmaya başladılar. Özellikle Taşnaksutyun'un önderliğinde, siyaseten daha örgütlü bir topluluk haline geldiler. 1909 Nisan ayında Adana'da başlayıp Dört Yol, Osmaniye, Düzce ve Kilis'e kadar sıçrayan Ermeni katliamlarının bir benzerinin Antep'te yaşanmaması da bu sayede oldu.

Antep'te tehcir süreci

Antep Ermenilerinin tehcir edilme süreci Anadolu'nun diğer vilayetlerinde yaşayan Ermenilere göre oldukça geç bir tarihte başladı: 30 Temmuz-1 Ağustos 1915.⁹ Ama Antep bu tarihe kadar bilhassa Zeytun, Maraş, Sivas, Elbistan, Gürün ve Furnuz gibi bölgelerden sürgün edilen Ermeniler için bir çeşit transit bölge olmuştu. Ermeniler burada bulunan Akçakoyun ve Katma tren istasyonlarından Halep'e gönderildi. Dolayısıyla Antepli Ermenilerin yaşanacaklardan haberleri vardı. Zaten 3 Mayıs 1915'te Antep'e 300 kişi-

yet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919) ve (1920-1930): *Emval-i Metrukenin Tasfiyesi-I ve II*, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2013.

- 9 BNU (Bibliotek Nubar)/Fonds A. Andonian, "The Deportation of Armenians in Aintab", s. 7; Boğaryan, *a.g.e.*, s. 122, 126-29; Elie H. Nazarian (der.), *Badmakirk Nazarian Kertasdani* (1475-1988), Beyrut, Zartonk, 1988, s. 184; Kersam Aharonyan, *Hushamadian Medz Yegherni*, Beyrut, Atlas, 1965, s. 46; Kevork Barsumyan, *Badmutyün Aintabi H. H. Dashnaksutiun 1898-1922*, Halep, Tigris, 1957, s. 204; Aguni, *a.g.e.*, s. 311; M. Arzumyan, *Hayasdan, 1914-1917*, Erivan, Hayasdan, 1969, s. 438.

lik bir Ermeni sürgün konvoyu geldi. Tamamı kadınlar ve çocuklardan oluşan ve Zeytun'dan gelen bu sürgünler, Antep'ten 15 dakika uzaklıkta bulunan ve Kavaklık olarak bilinen bir mesire alanında bekletildiler. Sürgünlerin şehre doğru yaklaşması veya onlara yardım etmek için jandarmalara rüşvet vermek gerekti. Gece olduğunda burada bekletilen sürgünler saldırılara maruz kaldı ve sahip oldukları varlıklar talan edildi. Temmuz ayının son haftasına kadar şehre gelmeye devam eden bu konvoylara yönelik saldırıları Nisan 1915'in sonunda şehre gelen Teşkilat-ı Mahsusa'nın gedikli, rütbeli üyelerinden ve çete başlarından Ali Bey organize etti.¹⁰

Antep'in Temmuz sonuna kadar tehcir edilecek bölgelere dahil olmamasında Antep Mutasarrıfı Şükrü Bey ve kazanın askerî komutanı Hilmi Bey'in bu karara karşı olmalarının payı vardır.¹¹ Zaten bu tablo da bize, soykırım sürecinde merkez ile yerel idareciler arasında mutlak bir uyum olmadığını açıkça gösterir. İdarecilerin bu tutumuna rağmen özellikle şehrin ileri gelenlerinden Ali Cenani ile Fadıl Beylerin Mart 1915'ten itibaren Ermeniler aleyhine çalışmalar yapmaya ve merkezi, sürgün konusunda ikna etmeye yönelik müthiş çabaları vardır.¹² İstanbul'a telgraflar göndererek hükümete "Ermenilerin burada camilere saldırmak, Türkleri öldürmek, kadınlara tecavüz etmek ve Türklere ait evleri yakıp yıkıp, talan etmek için hazırlıklar" yaptıklarına dair telgraflar çekerler. Bunun üzerine Bahriye Nâzırı ve IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, yardımcısı Fahri Paşa'yı durumu yerinde tetkik etmesi için bölgeye gönderir. Fahri Paşa, telgraflarda geçen olayları doğrulayacak hiçbir delile rastlanmadığı raporunu verir.¹³

Temmuz ayının sonuna doğru İttihat ve Terakki'nin Halep Kâtip-i Mesulü Cemal Bey Antep'e geldi. Zaten Antep'e gönderilmesindeki amaç şehrin tanınmış ve muteber kişilerini İstanbul'un Antep'teki Ermenilerin sürgün emrini alması için rica etmeleri hususunda ikna etmekte. Bu çabalar sonuç verdi ve 29 Temmuz'da İstanbul tehcir emrini aldı. Şehirde toplanan İttihatçılar hemen Antep'ten gönderilecek ilk Ermenilerin listesini hazırladılar. Bu sırada Antep Ermenilerinin tehcir edilmesine direnen Mutasarrıf Şükrü Bey ve Askerî Komutan Hilmi Bey istifa etti. 30 Temmuz'da sürgün emri kazanın tellalı tarafından duyuruldu. 1, 4, 8, 11, 13 Ağustos 1915'te içinde büyük ölçüde Antepli Ortodoks Ermenilerin bulunduğu toplam 6 konvoy sürgün edildi.¹⁴

10 BNU/Fonds A. Andonian, "The deportation of Armenians in Aintab", s. 5.

11 Aguni, a.g.e., s. 310.

12 BNU/Fonds A. Andonian, a.g.m., s. 3.

13 A.g.m., s. 4.

14 Sarafian, a.g.e., s. 1022; Boğaryan, a.g.e., s. 123; Nerses Tavukçuyan, *Darabanki Orakrutun*, Beyrut, High Type Compugraph-Technopresse, 1991, s. 70-72; BNU/Fonds A. Andonian, a.g.m., s. 7; Barsumyan, a.g.e., s. 49; Sarkis Balabanyan, *Gyankis Dak u Bağ Oreri: Ayntab, Kesap, Halep, Halep, Shirag*, 1983, s. 58.

Bunları Eylül 1915'te Katolik Ermenilerin ve Aralık 1915'te de Protestan Ermenilerin tehciri takip etti.¹⁵ Antep'te yereldeki idari, politik ve sivil aktörler Ermenilerin sürgün edilmesi için merkezî idareden çok daha cevval ve işgüzar bir biçimde hareket ettiler. Burada bilhassa iki yerel aktörden bahsetmek gerekir: Bunlardan biri Antep Mebusu ve Antep İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucusu, üyesi ve reisi olan Ali Cenani; bir diğeri Ermenilerin tehcir edilmesine her daim karşı çıkan ve karar alındıktan sonra istifasını veren Antep Muhtarını Şükrü Bey'in yerine atanan Ahmed Faik Bey'dir.

Ali Cenani ve Ahmed Faik Bey, hem Antep Ermenilerinin topyekûn tehcir edilmesinde hem de toplumun büyük bir kesiminin bu sürece dahil edilmesi ve bölgedeki yerel unsurların harekete geçirilmesinde aktif rol aldılar. Antep Ermenilerinin sürgün edilmesinden sonra geride bırakmak zorunda kaldıkları mal, mülk ve bütün servetin el değiştirmesi ve talan edilmesi sürecinde de en önde yer aldılar. Özellikle Ahmed Faik Bey yerel aktörleri, Ermenilerden kalan malların ve mülklerin kendilerinin olacağı garantisi ile bu sürece dahil etti. 15.000'e yakın Ermeni'nin mallarına el koymak amacıyla bir yürütme komitesi bile oluşturuldu. Bu komiteyi temsilen şehrin ileri gelenlerinden Debbag Kimizade, Nuribeyoğlu Kadir ve Hacıhalilzade Zeki, Der Zor'a gittiler.¹⁶ Mallarına konmak istedikleri Antep Ermenilerinin gerçekten içinde bulundukları koşulların onların Antep'e geri dönmesini ve hayatta kalmalarını imkânsız kılacağını kendi gözleriyle görüp emin olmak istediler. Der Zor'dan döndükten sonra mal paylaşımını hızlandırdılar. Tasfiye Komisyonları aracılığıyla müzayedeler düzenlendi ve ismi geçen bu kişiler müzayedelere Antep Tasfiye Komisyonu Reisi Tefvîk Bey'in teşvikiyle iştirak ettiler. Bu müzayedelerde satışa çıkarılan Ermenilere ait taşınmazlar, rayicinin bir hayli altında fiyatlara şehrin eşrafından olan bu yerel seçkinlere "satıldı."¹⁷ Bu durum söz konusu talanın yerel siyasi seçkinlerle İttihat ve Terakki'yi burada temsil eden sivil ve askerî bürokratlar arasındaki uyumlu ve koordineli bir şekilde vuku bulan bir operasyon olduğuna işaret eder.

Şehir içinde yağma ve talan: Ermeni evlerine hücum!

Bir taraftan tehcir diğer taraftan şehrin içinde ise yağma ve talan hızla devam etti. Tehcir sırasında 18 yaşında olan Harutyun Nazaryan, Antep Ermenilerinin sayısal olarak en yoğun yaşadığı Kayacık semtinin Ağustos 1915 başından itibaren nasıl bir pazaryerine dönüştüğünden bahseder.¹⁸

15 Sarafian, a.g.e., s. 1035; Balabanyan, a.g.e., s. 73; *Hay Aintab*, VII/21, No. 1, 1966, s. 35.

16 BNU/Fonds A. Andonian, a.g.m., s. 10.

17 BNU/Fonds A. Andonian, a.g.m., s. 16-17.

18 Harutyun H. Nazarian, *Yeğermen Verabroği Huşer*, der. Toros Toronyan, Halep, 2009, s. 7.

Ermenilere ait evlerdeki eşyalar dışarıya çıkartılır ve sokak ortasında kurulan pazarlarda yok pahasına satılır. Evlerin taşları bile yerlerinden sökülmüş haldedir. Eşyaların fiyatlarını belirleyen sahipleri değil, onları “satın” alanlardır. Tehcir ve kırimdan kurtulabilen Yervant Küçükyan, anılarında ailesine ait evdeki eşyalara komşularının ve civar köylerden gelen Kürt köylülerin nasıl üşüşüklerini ve bunları beşte bir fiyata elden çıkarmak zorunda kaldıklarını çarpıcı bir biçimde anlatır.¹⁹ Ermeni sürgünlerin, tehcir yollarında ve kamplarda yokluk ve açlıktan kırılmalarının en önemli nedenlerinden biri, sahip oldukları değerli eşyaların bu şekilde yok pahasına ellerinden alınmasıdır. Ceplerinde yiyecek temin edebilecek ya da yollarda kendilerini koruması, hatta kendilerine su vermesi için tehcir güzergâhında onlara eşlik eden zabıtlara ve askerlere rüşvet verecek paraları dahi yoktur.²⁰

Sokak ortasına kurulan kilimlerin üzerine serilmiş eşyaların nasıl yağmlandığına tanık olan, tehcirden muaf tutulmuş Antepli Efronia Khaçaduryan bu süreci şöyle anlatıyor:

Ermeniler satabilecekleri ne varsa sokaklarda kurulan pazarlara getirdiler. Fakat bunları kim almak isterdi? Türkler er geç bu eşyaların kendilerine ait olacağını çok iyi biliyorlardı. İki tellal “Korkmayın. Kapılarınızı kilitleyin, paralarınızı bankaya koyun yahut Türk tanıdıklarınıza teslim edin. Kısa bir süre sonra evlerinize geri döneceksiniz. Hükümet bunu size garanti ediyor,” dedi.²¹

Hakeza ailesiyle birlikte Suriye’nin Selimiye kazasına tehcir edilen Krikor Boğaryan da o günleri aynı şekilde hatırlar:

Ermenilerin yaşadığı semtler ve mahaller kelimenin tam anlamıyla bir pazaryerine döndü. Satılabilecek her şey sokaklarda teşhir ediliyordu. Akçakoyunlu tren istasyonuna gönderilen Ermenilerin evlerindeki eşyalar değerinin yirmide bir fiyatına satılıyordu. Bu pazarlar o Ermenilerin evlerinin önünde kuruluyordu.²²

Bunun yanı sıra boşaltılan evlere giren sivil Müslüman halk evlerde kalan eşyaları yağmalıyordu. Ermenilerin yaşadığı semtler tamamen metruk haldeydi. Boşalan bazı evlere Müslüman muhacirler yerleşmeye başlamış-

19 Yervant Küçükyan, *Haryur Jam Ayntabi: Huşer yev Dibaivorutyunner*, Beyrut, Aravot, 1958, s. 10.

20 BNU/Fonds A. Andonian, a.g.m., s. 7; Harry Harootunian, *The Unspoken as Heritage: The Armenian Genocide and Its Unaccounted Lives*, Durham & Londra, Duke University Press, 2019.

21 Stina Katchadourian, *Efronia An Armenian Love Story*, Princeton, NJ, Gomidas Institute Books, Taderon Press, 2001, s. 126.

22 Boğaryan, a.g.e., s. 124.

tı. 19 Ağustos 1915'te ABD'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya gönderdiği telgrafta Halep Konsolosu J. B. Jackson Antep'teki durumu şöyle özetliyordu:

Antep'in Ermeni cemaati, İmparatorluk'un bu bölgesinin en zengin kesimi. Bu durum talan ve yağma için bulunmaz bir fırsat sunuyor. Ermenilerin boşalttığı evlerindeki eşyalar kapanın elinde kaldı. Şehrin ticaret sınıfını teşkil eden Ermeni tüccarların emtiaları da aynı şekilde yağmalandı. Hükümet'in buradaki Ermenilerden kalan mal ve mülkleri korumak saikıyla kurduğu Komisyon'a rağmen Antep'te muazzam bir talan yaşanıyor.²³

Halep Konsolosu Jackson'ın sözünü ettiği komisyon esasında 10 Haziran 1915'te yapılan bir düzenleme ile kurulan "Emval-i Metruke Komisyonları"dır. 10 Haziran 1915 tarihli 34 maddelik yönetmelik Ermenilerin geride bıraktığı mal ve mülke devlet tarafından nasıl el konacağı konusunda ayrıntılı bir düzenleme getirmiştir.²⁴ Düzenlemenin 1. maddesi "başka yerlere aktarılan Ermenilerce geride bırakılan gayrimenkullerin, malların ve toprakların yönetimi ve diğer hususlarda özel olarak teşkil edilmiş heyetlerin" kurulacağını ilan etmiştir.²⁵ Bu heyetlerden en önemlisi Emval-i Metruke Komisyonları'dır. Her komisyon 3 kişiden –özel olarak tayin edilmiş bir müdür, 1 tasfiye memuru ve 1 hazine memuru– müteşekkil olacaktır ve komisyonlar doğrudan Dahiliye nâzırına tabi olarak çalışacaklardır.

Komisyonların ilk görevleri, tehcir edilmiş halkın sahip olduğu malları ve binaları mühürlemek ve komisyon tarafından uygun bulunan "resmî ya da özel bir heyetin" korumasına bırakmak olacaktır. Malların cinsi, miktarı ve tahmini rayici tespit edildikten ve "koruma" altına alındıktan sonra, sahiplerinin isimleriyle birlikte ayrıntılı bir tarzda kayda geçirilmiş ve nihayetinde depo olarak kullanmaya müsait olan kilise, okul ya da han gibi yerlere nakledilmişlerdir. Bu işlemten sonra hayvanlar ve bozulabilecek menkuller komisyon tarafından teşkil edilen bir heyet tarafından halka açık mezarlarda satışa konacak ve mukabil kıymetleri, belli olması halinde sahibinin namına, olmaması halinde ise söz konusu malların bulunduğu köy ya da kasabanın namına mal sandığında açılan hesaplara teslim edileceklerdi. Satılan malların cinsi, miktarı, kıymeti, bulunduğu yer, alıcısı ve satış fiyatı özel kayıt defterlerine ayrıntılı olarak kaydedilecekti.

Bu emval ile ilgili tüm işlemler Emval-i Metruke Komisyonları'ndan geç-

23 From Consul J. B. Jackson, Aleppo, Syria to Henry Morgenthau American Ambassador, Constantinople, August 19, 1915, NA/RG59/867.4016/148; *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, der. Ara Sarafian, Princeton, NJ, Gomidas Institute, 2004, s. 207.

24 *Genelkurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 2005, s. 139-142.

25 *A.g.e.*, s. 139.

mek zorunda olacaktı. 6. ve 22. maddelerde, Ermeni emvalinin mukabil kıymetlerinin nihai iskân yerlerine vardıklarında tehcir edilen şahıslara verileceği ilke olarak tekrar edilmiştir. Ancak söz konusu “sahiplerine geri verme” sonradan Ermenilerin var olmadıkları addedildiğinden hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. 10 Haziran 1915 düzenlemesi, mal ve mülklerinin tasarruf hakkını kendilerinden aldığı için Ermenilerin maddi yaşam temellerinin ortadan kaldırılmasına uygun bir hukuki sistemin inşası olarak değerlendirilebilir. Haziran 1915'te İttihat ve Terakki Hükümeti bu düzenlemeyi getirirken 22 Ağustos 1915 tarihinde Ortodoks Ermenilerine ait en büyük kilise olan ve sürgün yollarındaki Ermenilerin evlerinden çıkartılan bazı eşyaların da içinde bulunduğu Aziz Meryem Ana Kilisesi kapıları kilitlenerek mühürlenir. Daha sonra buradaki eşyalar açık artırma usulüyle, değerlerinin son derece altında fiyatlarla Antep'in yerel eşrafına mensup seçkinler tarafından “satın” alınır.²⁶ Bu sürece tanıklık eden Antepli Hagop Kabbeciyan, tıpkı 1895'teki katliamlarda olduğu gibi, Ermenilerin evlerindeki eşyaların ve diğer kıymetli taşınırınların Müslüman Türk ve Kürtler tarafından talan edilip yağmalandığını kaydeder.²⁷ Bu eşyalar ve varlıklar bunları yağma edenler tarafından talana uğramış Ermeni evlerinin önünde kurulan pazarlarda satışa çıkarılır. Mal varlıklarını, evlerini ve değerli eşyalarını, kiliselerini ve okullarını terk etmek zorunda bırakılan Antepli Ermenilerin tehcir yollarındaki perişan durumlarının sorumlusu yerel eşrafın başını çektiği içlerinde sıradan Müslümanların bulunduğu yağma ve talancılarıdır. Yaşanan bu süreç adeta başka bir (şehir) eşkıyalık formu olarak karşımıza çıkar.

Antep Ermenilerine ait taşınmaz mallar, kiliselere ait altın ve gümüşten eşyalar çalındı. Şehrin kadısı Bilal Hilmi Bey bu kiliselerden birinin önce mermer taşlarını söktürdü, sonrasında da burayı ahıra dönüştürdü.²⁸ İttihat ve Terakki Hükümeti'nin görevlendirdiği özel bir komisyonun raporuna göre, Antep'te Ermenilere ait 2.400 ev sistematik bir biçimde talan edildi ve sonrasında harabeye çevrildi.²⁹ Sadece 14 ev sağlam bir şekilde muhafaza edildi, ancak içindeki eşyaların çoğu yağmalandı ve bu evlerde de hükümet memurları ikamet ettiler.³⁰ İlaveten Hamalyan, Bireckliyan ve Barsumyan gibi Antep'in varlıklı ve muteber ailelerine ait evlere ordu birlikleri ve askerler yerleştirildi.³¹ Aralık 1915 itibarıyla refah seviyesi bir hayli yüksek olan Antepli

26 Sarafian, *a.g.e.*, s. 1031; “Miss Frearson's Experiences and Observations in Turkey”, *ABCFM*, 16.9.6.1, 1817-1919, Unit 5, Reel 670-7.1.11, 2/1, s. 6.

27 Sarafian, *a.g.e.*, s. 924.

28 BNU/Fonds A. Andonian, *a.g.m.*, s. 11.

29 BNU/M.S.L., I.v., Cilicia-Adana, 168, “Compte Rendu D'une Tournées à Aintab et Marache”, A report of Aintab-Marash tour, 14 Ağustos 1919.

30 *A.g.y.*

31 Kurgen, “Political Diary (20 November 1915-21 April 1916)”, *Hay Aintab*, VII/21, 1966, s. 34.

Protestan Ermenilerin tehciri başladığı sırada Türk, Kürt ve Araplardan müteşekkil gruplar bu Ermenilere ait evlerin yer aldığı semtlere hücum ettiler. Amaçları evlerin içinde bırakılan eşyaları ele geçirmekti.³² Protestan Kilisesinin mobilyaları bile talandan ve yağmadan nasibini aldı.³³ 19 Şubat 1916 tarihi itibarıyla Antep'teki Ortodoks Ermeni Kilisesi bir askerî garnizona, Kilikya Koleji ise hastaneye dönüştürüldü. Kiliseye ait kitaplar ve diğer kutsal kıymetli eşyaların bir kısmı yağmacılar tarafından kiliseden çalındı.³⁴

Talancı ve yağmacı yerel seçkinler: Antep'te mülk kavgası

Bu talan ve yağma operasyonunu düzenleyen, sivil halkı buna teşvik eden ve pastanın en büyük kısmını kendine ayıran hem tehcir hem de mal ve mülklerin tasfiye edilmesi sürecinde aktif rol oynayan Antep eşrafına mensup yerel seçkinlerdir. Örneğin bunlardan bir tanesi şehrin hazinedarı Besim Bey'dir. 1915-1917'de Antep'te Ermeni tehcirinin yoğunlaştığı dönemde şehrin içinde ve dışında vuku bulan katliam eylemlerinin ve talan işinin düzenlenmesinde aktif rol oynayan Besim Bey, bazı Ermenilerden kalan altınları kendi uhdesine geçirir. Mütareke döneminde 23 Aralık 1919'da İngiliz işgali altındaki Antep'ten firar ederken Pozantı'da yanında bulundurduğu altınlarla birlikte İngilizlere yakalanır.³⁵ Aynı Besim Bey bir savaş beyi olarak 1920-1921'deki Antep-Fransız Harbi'nde Fransızlara karşı Kemalist milî güçlerin yanındadır. Aralık 1921'de Fransızların terk etmesiyle beraber Besim Bey'in de bir savaş beyinden şehrin burjuva seçkinine sınıfsal dönüşüm süreci de hız kazanır.

Aralık 1918 ve Ocak 1919 itibarıyla sürgünden sağ kurtulabilen Antep Ermenileri bölgeye geri dönmeye başladılar. Ancak dönmeyenler de vardı. Antep'e dönenler arasında Antepli olmayan Ermeniler de mevcuttu. Bilhassa Siyas, Kayseri ve Erzurum Ermenileri de Antep'i daha güvenli buldukları için buraya yerleşirler.³⁶ Antep ilk önce Halep'te General Allenby kumandasındaki bir askerî birlik tarafından Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesine dayanarak 17 Aralık 1918'te işgal edildi.³⁷ 23 Ocak 1919'da işgal kuvvetlerinin ba-

32 A.g.e., s. 34.

33 Katchadourian, a.g.e., s. 160.

34 Boğaryan, a.g.e., s. 156.

35 BOA., HR.SYS. 2271/10, 1 Temmuz 1920.

36 Barsumyan, a.g.e., s. 51.

37 Ali Fuat Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, 1948, s. 67; Sarafian, *Badmutyun Aintabi Hayots*, cilt II, Los Angeles, CA, Union of the Armenians of Aintab, 1953, s. 45; Ali Nadir Ünler, "Antep Savunması", *Gaziantep Kültür Dergisi*, 1/1, 10 Kasım 1957, s. 10; Ahmet Hülki Saral, *Türk İstiklal Harbi*, cilt 4, *Güney Cephesi*, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, 1966, s. 50; Ali Nadir Ünler, "Antep Savunması", *Gaziantep Kültür Dergisi*, 10/109, 10 Ocak 1967, s. 4; Stanley E. Kerr, *The Lions of*

şındaki General McAndrew, Ermenilerin tehciri ve mallarının talan edilmesine aktif olarak katıldıkları ve bu süreçte halkı galeyana getirdikleri gerekçesiyle Antep'te yerel memurlardan Muhasebeci Nesim, Defter-i Hakani Memuru Eyüp Sabri, Evkaf Memuru Hakkı, Antep İttihat ve Terakki Cemiyeti İkinci Reisi Taşçızade Abdullah, *Antep Haberleri* gazetesi sahiplerinden Kahyazade Hüseyin Cemil Göğüş, Mennanzade Mustafa, İmamzade Mustafa, İncözade Hasan, Patpatzade M. Bahtiyar ve Urfa'dan gelen Dişikıncıoğlu Hulusi gibi şehrin önde gelen bazı seçkinlerini tutuklattı.³⁸ Bir süre Amerikan Koleji'nde tutulan bu kişiler, 2 Mart 1919 tarihinde yargılanmaları yapılan kadar Mısır'a sürgüne gönderildi.³⁹ Bu isimlere ek olarak Hafız Şahin Efendi, Kürt Hacı Osman Ağa ve Mamat Ağazade Ali Efendi gibi Antep İttihat ve Terakki Kulübü'ne mensup olan, tehcir ve akabinde gerçekleştirilen mülksüzleştirme ve talan operasyonunu yöneten savaş beyleri tutuklanmadan hemen önce İngiliz işgaline karşı bir direniş örgütü kurdular. Amaç şehirdeki Müslümanları işgale karşı provoke etmektir. Bunun üzerine İngiliz işgal güçleri kumandanlarından Albay Mills bu kişilerle ilgili yakalama kararı çıkartır.⁴⁰

Antep'e geri dönen Ermenilere İngilizler eliyle evleri ve mülkleri iade edilmeye başlanır. Zaten bu dönemde İttihat ve Terakki Hükümeti'nin çıkarmış olduğu Ermenilere ait taşınır ve taşınmaz malların tasfiyesini düzenleyen emval-i metruke kanunları iptal edilmiş ve malların iadesi sürecine ilişkin birtakım hukuki mevzuat da yapılmaya başlanmıştır.⁴¹ Buna karşılık Antep'te Heyet-i Temsiliye isimli bir "işgal karşıtı" örgüt ortaya çıkar. Bu örgüt etrafında şekillenen direniş hareketine üye olan birçok kişi Ermenilerin sürgün edilmesi sürecinde aktif rol almış ve Ermenilerden kalan birçok gayrimenkule sahip olmuş, Antep'in tanınmış yerel seçkinleridir. Fakat İngilizler bu süreci ağırdan alınca, İngilizlere karşı çok örgütlü ve silahlı bir direniş olmaz. Hatta Anteplilerin İngilizlerin işgalinden memnun oldukları bile söylenebilir.

Marash: Personal Experience with American Near East Relief, 1919-1922, Albany, State University of Albany of New York Press, 1973, s. 35; Eyüp Sabri (Akgöl), *Esaret Hatıraları (Bir Esirin Hatıraları, Gaziantep'te İngiliz Tecavüzünün Başlangıcı ve Türk Üzerasına Zulüm ve İşkenceler)*, der. Nejat Sefercioğlu, İstanbul, Tercüman, 1978, s. 13; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, cilt. 1, Ankara, Öğretmen Dünyası, 1982, s. 79; Yeghia H. Dolbakian, *Ayntabn u Ayntabahayı*, Yerevan, 1992, Halep, 1994, s. 40; Colonel Abadi, *Türk Verdün'ü Gaziantep: Antep'in Dört Muhasarası*, Gaziantep, Gaziyurt Matbaası, 1999, s. 26.

38 Sarafian, a.g.e., cilt I, s. 1074; Eyüp Sabri (Akgöl), a.g.e., s. 24-25.

39 Eyüp Sabri (Akgöl), a.g.e., s. 45.

40 Yervant Babayan, *Badmutyun Aintabi Hayots*, cilt III, Los Angeles, April Publishing, 1994, s. 1074; Katchadourian, a.g.e., s. 159; Sarkis Laleyan, *Huşamadyan: Nivirvadz Adur H. Levonyani, İnknağensakrutyun yev Tırvakner ir gıyanken u kordzen*, Beyrut, Shirag, 1967, s. 45; Balabanyan, a.g.e., s. 149.

41 İlgili mevzuatın detaylı bir analizi için bkz. Akçam ve Kurt, a.g.e.

Antepliler için esas işgal Kasım 1919'da başlar çünkü İngiliz işgal kuvvetlerinin yerini alan Fransız askerî kuvvetlerinin arasında Ermenilerden müteşekkil bir tabur asker (*Légion d'Orient*) vardır. Ermenilerin şehre ayak basmasıyla birlikte Ermeniler ve Müslümanlar arasında gerilim tırmanır. Zira işgal güçleri Antepliler için artık Ermenilerdir. Ayrıca İngilizlerin ağırdan aldığı mülklerin iadesi işini Fransız işgal kuvvetleri hızlandırır. Ermenilerin şehre gelişiyle örgütlü bir grup ve bu gruba destek olan yerel eşraf Ermenilerin sürgünü sırasında elde ettikleri mülklerin ve servetin bu şekilde ellelerinden gideceğini elbette ki idrak eder. Bu sebeple Anadolu'da baş gösteren millici kuvvetlere maddi ve lojistik destek vermeye ve Antep'te silahlı ve örgütlü bir direnişe karar verirler. Halbuki söz konusu eşraf o ana kadar millîci kuvvetlere desteğini esirgemiş ve hatta İngiliz işgalinden memnun bir tavır sergilemiştir. Dolayısıyla resmî tarih yazımının Antep-Fransız harbi olarak anlattığı ve Antep'e Gazilik unvanı veren bir kahramanlık destanı olarak sunulan savaşın özü aslında Antep'e Ermenilerin artık bir daha dönmesini imkânsız kılmak, Antep'te Ermeni varlığını ortadan kaldırmak saikiyle verilen bir "mücadele"dir.⁴²

Antep'te Ermenilerin sürgünü ve imhasına aktif olarak katılan isimlerin birçoğu Antep'in önde gelen yerel eşrafına mensup kişilerdir. Bu kişilere ilave olarak Antep'in diğer askerî ve sivil memur/bürokrat kadrosu ve son olarak sivil halk bu eylemlerde fail olarak yer alır. Yani faillerin çoğu üst sınıflardan isimlerdir. Cumhuriyet'le birlikte bu kişiler ya bu konumlarını korur ya da daha da yükselirler. Örneğin Ali Cenani, 1915-1921 arası bütün süreçlerde yer alırken, "Millî Mücadele" dönemi başladığında ve Büyük Millet Meclisi kurulduğunda mebus olur. Cumhuriyet kurulduktan sonra da Mustafa Kemal'e oldukça yakın biri olarak Meclis'teki yerini korur ve 1924'teki hükümetin ticaret bakanı olur. Kendisi aynı zamanda Malta sürgünlerindendir.⁴³

Aynı şekilde taltif edilen isimlerden bir diğeri Mehmet Yasin Sani Kutluğ'dur. Yasin Bey Antep Ermenilerinin sürgünü döneminde konvoyların başındaki kişidir. Görevi, Antepli Ermenilerden müteşekkil sürgün konvoylarını Akçakoyun tren istasyonuna kadar güvenli bir şekilde getirmektir. Ancak bizatihi kendisi yol boyunca Ermenilerin maruz kaldığı bütün katli-

42 Nâzım Hikmet'in, "Kuva-yı Millîye Destanı"na konu olmuş Karayılan, resmî tarih yazımında Antep'in Fransız işgaline karşı göstermiş olduğu destansı direnişin sembol isimlerinden biridir. Liderliğinde toplanan çetesiyle Fransız askerî birliklerine zor anlar yaşatan Karayılan'ın gerek Ermeni tehciri gerekse mal ve mülk talanı/yağması sürecindeki rolüne ilişkin elimizde herhangi bir tarihsel veri yoktur. Ancak çetesine mensup kişilerin bu yağmadan pay aldıkları kuvvetle muhtemeldir. Söz konusu talan ve yağmanın muazzam boyutları ve bu sürece katılan aktörlerin çeşitliliği birlikte düşünüldüğünde, Karayılan imgesinin tarihselleştirilmesi elzemdir. Şimdilik bunun başka bir makalenin konusu olduğunu belirtmekle iktifa edelim. Bu noktaya dikkatimi çeken Ahmet T. Özcan'a teşekkür ederim.

43 Ümit Kurt, *Antep 1915: Soykırım ve Failler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 89-115.

am, talan, hırsızlık, cinayet ve tecavüz eylemlerine seyirci kalır.⁴⁴ Soykırım-
da Antep'ten ailesi ile birlikte sürgün edilen ve 2 yıllık sürgün hayatını gün-
lüğüne not eden Krikor Boğaryan günlüğünde Yasin Bey'den hassaten bah-
seder. Onun, elindeki kırıbaçıyla sürgünleri nasıl dövdüğünü, Akçakoyun İs-
tasyonu'ndan tren vagonlarına yerleştirilen Ermenilerin eşyalarını nasıl ele
geçirdiğini anlatır. İşte bu Yasin Bey, 1921'de Büyük Millet Meclisi'nde An-
tep mebusu olarak yer almıştır. Yine Cumhuriyet kurulduktan sonra da
Meclis'te ilk dönemde Antep Mebusu olarak bulunmuş ve ayrıca El Cezire
İstiklal Mahkemesi üyeliği yapmıştır.⁴⁵

Ermenilerin 1921-1922'de Antep'i tamamen terk etmeleriyle, onlardan ka-
lan evler, tarlalar, arsalar ve diğer gayrimenkul mülkler çok cüzi miktarla-
ra satıldı. Başka bir ifadeyle Antep'teki Ermenilere ve Fransızlara karşı veri-
len mücadelede yararlılık gösterenlere, semt kumandanlarına ve harbe işti-
rak edenlere verildi. Hatta bu harbe katılıp savaşan, mücadele eden ve ken-
dini bu anlamda gerçekten "Antepli" olarak gören bazı yerel unsurlar ile har-
bin başında Antep'i terk eden ve hiçbir yararlılık göstermeyip Ermeniler ve
Fransızlar şehri boşalttıktan sonra gelip Ermenilerden kalan mal ve mülkle-
re konan diğer eşraf arasında çatışmalar ortaya çıktı. Açık bir mal mülk kav-
gası yaşandı. Neredeyse 1919-1921 arasındaki bütün bir yerel Antep tarihini
bu minvalde okumak mümkündür.

Talat Bey 1923'te Gaziantep'e vali olarak atandığında şehrin harp yor-
gunu ve sakinlerinin birbiriyle kavga halinde olduğunu belirtir. "Antep'in
Savunması"na, başka bir yaklaşımla şehirden Fransız askerî birliklerinin ve
Ermenilerin tasfiyesine silahlı faaliyet göstererek dahil olanlarla, bu sürece
katılmayıp civar köylerdeki çiftliklerine çekilen seçkinler arasında Ermeni-
lerden kalan mal varlıklarının paylaşımı hususunda ciddi bir kavga ve çatış-
ma yaşanır. Antep'i terk ederek Halep ve Beyrut'a sığınan Ermenilerin geri-
de bırakmak zorunda kaldıkları mal ve mülklerin paylaşımında yaşanan bu
parsayı ve yağmayı toplama kavgasının bir tarafında eşraftan Incolar (1934'te
Soyadı Kanunu sonrası İncioğlu soyadını edindiler), diğer tarafında Şıhlar
(1934'te Ocak soyadını aldılar) ailesi yer alır. Şıhların lideri Şıh Mustafa An-
tep Savunması sırasında Kemalist millici güçlere önemli ekonomik ve lojis-
tik yardımlarda bulunmuş, harp devam ederken şehri terk etmemiştir. Dola-
yısıyla Ermenilerden kalan mülklerin kendi "hakki" olduğu iddiasında olup,
İncozade Hasan Bey'i harp bittikten, Fransızlar ve Ermeniler şehri terk et-

44 Boğaryan, a.g.e., s. 128.

45 Yasin Kutluğ, "İstiklal Savaşı'ndan Hatıralar," *Gaziantep Halkevi Mecmuası*, No. 25, s. 12; *Başpınar Aylık Edebiyat ve Kültür Mecmuası*, No. 16-17, 1940, s. 11; No. 25, No. 28, No. 30-31, 1941, s. 7, 8, 13; *Elcezure İstiklal Mahkemeleri: Kararlar ve Mahkeme Zabıtları*, cilt 3, TBMM Basım-Yayımları, Ankara, 2015; Kurt, a.g.e., s. 151-165.

tikten sonra ortaya çıkmakla ve Kuva-yı Milliye'ye destek vermemekle suçlar. Buna rağmen İncozadeler Ermenilere ait mallardan ciddi derecede faydalanır. Aynı şekilde zahire ambarlarında bulunan erzakları Antep'in savunması için feda eden İsmail Say, Mahmut Dai ve Mahmut Atay da söz konusu mal ve mülklerin paylaşımında "hak" ettiklerini almadıklarını iddia edip, kendilerini "mağdur" olarak görürler. Talan ekonomisinden paylarına düşenin hakkaniyetle dağıtılmamasından şikâyetçi olan savaş beyleri arasındaki bu çatışma 1950'lere kadar devam eder ve söz konusu ekonomik fay hatları siyasi arenada kendini Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Demokrat Parti (DP) mücadelesi olarak somutlaştırır. "Mağdur" savaş beyleri DP'yi temsil eden şehir seçkinlerine dönüşür. İncozade Hasan ise çoktan CHP sıralarında Gaziantep milletvekili olarak yerini almıştır.

İlaveten Abdullah Göğüş, Kepkepzade Mustafa ve Abdullah, Belediye Reisi Lütü Efendi, Attarzade Abdullah, Bakkalzade Ali, Körükçüzade Mustafa, Helvacızade Ali ve Abdürrezzak, Hanefizade Ahmet, Müftüzade Süleyman ve Hocazade Mustafa gibi şehrin ileri gelenleri Milli Emlak idaresi altında bulunan Ermenilere ait "emval-i metrukeleri" 1923 sonrası Gaziantep Defterdarlığı tarafından düzenlenen müzayedelerde uygun fiyatlara uhdelerine geçirirler.⁴⁶ Satışa çıkarılan taşınmazların manipölasyon yoluyla fiyatlarını düşürerek oldukça düşük meblağlar karşılığında Ermenilere ait mülkleri "satın" alırlar.⁴⁷ Bahsi geçen bu kişilerden önemli bir kısmı 1915-1918 arası dönemde şehirde Ermenilerin tehciri için "gerekli" politik atmosferin ve iklimin şekillenmesinde aktif rol oynamıştır.

Sonuç yerine

Harpden sonra bir gün bütün Gaziantep'te Harp'te yararlılık gösteren kişiler, Tuz Hanı'na gelsinler diye bir tellal dolaşiyor. Herkes gidiyor. Babam da içlerinde tabii. "İkişer ikişer kuyruk olun. Bu kapıdan iki kişi girecek," diyorlar. Babama sıra geliyor, büyük bir kilimin üstünde birçok anahtar bulunuyor. "Her kişi anahtarlardan iki tane alsın," diyorlar. Bir de madalya var. Babam bakıyor, "Yani biz Antep'i bu iki anahtar, bir de o teneke parçası için mi kurtardık? Teşekkür ederim," diyor ve çıkıp gidiyor. O anahtarlar Ermenilerin anahtarıymış. İki anahtar, iki ev demek...⁴⁸

Selçuk Beşe bu cümleleri Antep İttihat ve Terakki Kulübü'nün kurucularından ve şehrin önde gelen figürlerinden Antep Harbi gazisi babası Ali Be-

46 18 Haziran 2014 tarihinde Murad Uçaner ile yapılan görüşmeden aktarılmıştır.

47 *Gaziantep Kültür Derneği Dergisi*, 4/48, 10 Aralık 1961, s. 268.

48 Nüket Alevli Ersoy ve Haşim Akman, *Türk Tekstil ve Eğitim Sektöründe Gaziantep'te Bir Öncü: Cemil Alevli*, İstanbul, Doğan Kitap, 2020, s. 221.

şe'den aktarır. Mustafa Kemal'in güvendiği isimlerden biri olan aynı Ali Beşe, yeni kurulan Cumhuriyet rejiminin güzide şehirlerinden Gaziantep için müteşebbis yetiştirmekle görevlendirilir. Kılıç Ali'nin de yakın arkadaşı olan Ali Beşe, Mustafa Kemal'in talimatı doğrultusunda Almanya'da mühendislik eğitimi almaları için şehirden 5 genci seçer.⁴⁹ Bu gençlerden biri, 1960 ve 1970'lerde Gaziantep'in en büyük girişimcilerinden ve sanayicilerinden biri olan Cemil Alevli'dir. Pek tabii girişimci olabilmek için yalnızca Almanya'da eğitim almak yeterli değildir. Cemil Alevli'nin sermaye ihtiyacını karşılamak için imdadına Ermenilere ait emval-i metrukeler yetişir. 1932 senesinde Milli Emlak'ın idaresinde bir Ermeni okulu olan Atenagan ve İkinci Katolik Kilisesi'nin binalarıyla birlikte Kalusdyanlara ait bir ev son derece düşük bir meblağ karşılığında Cemil Alevli'ye verilir. Bu sayede şehrin ilk fabrikası olan "Veliç İplik ve Dokuma" fabrikası kurulur.⁵⁰ Bu fabrika bahsi geçen Ermeni binalarının üzerine kurulmuştur.

Aralarında yakın komşuluk ilişkilerinin de bulunduğu Antepli Ermenilerin tehciri operasyonu için lazım gelen sosyo-politik iklimi oluşturan, Türk-Kürt-Arap Müslüman halkın bu süreçte aktif olarak katılımını sağlayan şehrin önde gelen savaş beyleri, Ermeniler sürgün yollarına çıktıkları anda arkalarında bırakmak zorunda kaldıkları eşyaları, diğer değerli mal varlıklarını talan ve yağma ile ele geçirirler. Aynı şehir eşkıyaları ve savaş beyleri bu süreçte elde ettikleri servetle yeni rejimin Gaziantep seçkinleri olarak temayüz ederler. Savaş döneminin şehir eşkıyaları tehcirin, katliamların ve yağmaların düzenleyicileri Gaziantep'in sanayicileri, ticaret burjuvazisi, milletvekilleri, belediye başkanı, önemli mevkilerde yer alan sivil ve askerî bürokratları gibi muteber kişiler olarak karşımıza çıkarlar.⁵¹

Genç Cumhuriyet'in ilkel sermaye birikim süreci, proto-milli burjuvazinin kökenleri ve topyekûn ekonominin Türkleştirilmesi, başka bir ifadeyle gayrimüslim unsurlardan arındırılması mezkûr şiddetin ekonomik bileşkeleri göz önünde bulundurulmadan anlaşılamaz. Soykırıma açık ve örtük destek veren Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki yerel eşraf ve seçkinler, Ermenilerden kalan taşınır-taşınmaz mal ve mülklere hem talan ekonomisinin hem de Emval-i Metruke Kanunları'nın onlara sağladığı "fırsatlar" sayesinde el koyarak, 1950-1960'lı yıllarda taşra burjuvazisi olmuş; 1970'lerden itiba-

49 Hulusi Yetkin (der.), *Gençlere Başarı Yolu: Cemil Alevli'nin Hayatı ve Hayat Görüşü*, Gaziantep, Işık Matbaası, 1963, s. 20.

50 Şakir Sabri Yener, *Gaziantep Yakın Tarihinden Notlar ve Hatıralar*, Gaziantep, Gaziyurt Matbaası, 1958, s. 38; Yetkin, a.g.e., s. 20.

51 Benzer bir süreç 1946-1949 Yunan İç Savaşı sonrasında gerçekleşir. Bununla ilgili önemli bir çalışma için bkz. Spyros Tsoutsoumpis, "The Lords of War: Violence, Governance and Nation-Building in North-Western Greece", *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 28/1, 2021, s. 50-73.

ren de ağırlıklı olarak kent burjuvazisine evrilmişlerdir.⁵² Antep Ermenilerinin sahip olduğu (görece de olsa) maddi zenginliği, serveti, menkul ve gayrimenkulleri Birinci Cihan Harbi'nin ve tehcir koşullarının kendilerine sağladığı “avantajlar” sayesinde dönemin siyasi iktidarının da teşvikiyleilmekilmek inşa ettikleri yağma ve talan ekonomisinin bütün nimetlerinden istifade ederek ele geçiren savaş ağaları, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Gaziantep'in seçkinleri olurlar. Bu elitler şehrin ekonomik, ticari, siyasi, sosyal ve kültürel hayatının bütün alanlarını tanzim ederler. Bu muazzam mülkiyet transferinin faal aktörleri olan çok partili dönemin burjuva elitleri esas itibariyle özünde Osmanlı'dan yeni ulus devlet rejimine geçişte arafta kalmış modern eşkiyalardır. Bir dönemin “şiddet müteşebbisleri” göstermiş oldukları performans neticesinde “ekonomik girişimciler/elitler” olarak tarih sahnesindeki yeni rollerine hızlıca adapte olurlar. Dolayısıyla eşkıya ve burjuva eliti olmak arasındaki fark bu hikâyedeki Antep özelinde bize ikisinin nasıl bir ince çizgide hayat bulduğunu hatırlatır.

52 Ümit Kurt, “Birinci Cihan Harbi Sonrası Ermeni Mallarının İadesi: Cebel-i Bereket Örneği”, *Toplumsal Tarih*, 253 (2014), s. 56.

Ezilenlerin Perspektifinden Yazılan Tarih: Sosyal Eşkiya Olarak İnce Memed

MEHMET ERTAN

İnce Memed roman serisi, Toros Dağları'nın eteklerinde, Çukurova'da yaşayan yoksul ve çaresiz bir gencin ağalara karşı mücadele ederek halkın umudu haline gelen isyankâr bir eşkiyaya dönüşmesinin hikâyesini anlatır. Roman, dilinin akıcılığı ve anlatımının gücüyle, doğa ve insan tasvirlerinin canlılığıyla ve konu edindiği sosyal gerçekliği ele alışındaki derinliğiyle birçok edebiyat otoritesi tarafından Türkiye edebiyatının en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilir.¹ *İnce Memed*'in büyüsunün sadece edebî niteliğinden kaynaklandığını söyleyebilmek mümkün müdür? Bu soruyu, Zülfü Livaneli'nin çok sevdiği dostu Yaşar Kemal ile ilgili anısıyla beraber düşünelim:

Cannes film festivalindeyiz, bir kahvenin terasında oturuyoruz. Önümüz ana cadde, ötesi kumsal ve deniz. Caddeden iki yana yıkıla yıkıla, sarı sakallı, yırtık ceketli, gözleri baygın baygın bakan bir Fransız berduşu geliyor, bize yaklaşıyor ve para istiyor. Sabah sabah öyle bir alkol kokusu geliyor ki adamdan anlatamam. Masada kalabalığız, gazeteci arkadaşlarımız var. Yaşar Abi adama cömert bir bahşiş veriyor, adam mersi diyor; bu sırada bir arkadaş sarhoşa Fransızca “Bu mösyöyü tanıyor musun?” diye soruyor, sonra ekliyor: “Yaşar Kemal.” Ben içimden amma da soru ha diyorum, sokakta yatıp kalkan adam nerden tanısın Yaşar Kemal'i? Sarhoş ileri geri sallanarak gözlerini kısıyor, Yaşar Abi'ye bakıyor bakıyor, sonra ağzından şu kelimeler dökülüyor “Memed le bandit” – yani “Eşkiya Memed”. Ağzımız açık kalıyor.²

1 *Hürriyet Pazar* eki, 2017 yılında eleştirmenler, yazarlar, akademisyenler, edebiyat öğretmenleri ve yayıncılardan oluşan 100 kişilik bir jüriyle “Türk Edebiyatının Gelmiş Geçmiş En İyi 100 Romanı” listesini hazırladı. Listenin ilk sırasını alan romansa Yaşar Kemal'in *İnce Memed*'i oldu. Bkz. “Türk Edebiyatının En İyi 100 Eseri”, *Hürriyet Pazar*, 19 Haziran 2017.

2 “Zülfü Livaneli Yaşar Ağabeyini Anlatıyor,” *Cumhuriyet*, 1 Mart 2015.

Livaneli'nin bu anısı İnce Memed'in, kendini yaratan yazardan bağımsız bir varlığa, evrensel bir kahramana dönüştüğünü gösterir. Öyle ki İnce Memed'i yaratan yazar bile kahramanının gördüğü evrensel ilgiyi anlamakta güçlük çektiğini belirtir.³ Gerçekten de İnce Memed'i evrensel bir fenomene dönüştüren neydi?

Bu makale, *İnce Memed*'in gücünü, edebiyata değil sosyal bilim literatürüne atıfla tartışmaya çalışacak. Bu tartışmada iki önemli düşünüre başvurulacak. İlki, İngiliz tarihçi Eric Hobsbawm ve onun kullandığı sosyal eşkıya kavramı olacak. Bu bağlamda öncelikle sosyal eşkıya kavramının İnce Memed'i anlamakta ne kadar işlevsel olduğuna değinilecek, ardından hem sosyal eşkıya kavramına hem de bu kavramın edebiyatta kullanılmasına ilişkin eleştiriler tartışmaya açılacak. Makalenin, *İnce Memed*'in büyüsunü anlamak için başvuracağı ikinci düşünür Walter Benjamin olacak. Yahudi asıllı Alman düşünür Benjamin'in tarih kavramı üzerine geliştirdiği tezleri ışığında bir edebî eser olan *İnce Memed*'in, ezilenlerin perspektifinden yazılan bir tarih anlatısı olarak taşıdığı potansiyele değinilecek. Benjamin'in Yahudi Mesianizmi (daha genel anlamda teoloji) ve tarihsel maddecilik arasında sağladığı terkinin izleri, Yaşar Kemal'in *İnce Memed*'ine sinen büyüü gerçeklik üzerinden takip edilmeye çalışılacak. Bu makale, mekânı ve tarihiyle bu coğrafyanın ürünü olan *İnce Memed*'in sesinin, bu coğrafyanın dışında da bu derece güçlü bir yankı yaratabilmesini, Benjamin'in tezlerine de referansla ezilenlerin perspektifinden yazılacak özgürleştirici bir tarih anlatısının kapısını aralama potansiyelinde arayacak. Makalenin son kısmındaysa *İnce Memed*'in bireysel kahramanlıklarının yapısal eşitsizlikler karşısında ne derecede etkili olabileceği üzerine bir tartışma yürütülecektir.

Bir sosyal eşkıya olarak İnce Memed

İnce Memed romanı, yoksul ve çaresiz bir gencin ağalara karşı savaş veren bir eşkıyaya dönüşümünün hikâyesini anlatır. İnce Memed, 1955 yılında yazılan ilk ciltte, kendi köyünün de ağası olan Abdi Ağa ile mücadele eder. 1969 yılında yazılan ikinci ciltte ise İnce Memed'in mücadele ettiği ağalar; Abdi Ağa'nın ölümünün ardından köyün ağası olan, ondan daha zalim olan kardeşi Kel Hamza ve Abdi Ağa'nın da hamisi niteliğindeki ve ondan daha kudretli ve kurnaz olan Ali Safa Bey'dir. 1984 yılında yazılan üçüncü ciltte geniş bir ağalar grubunu karşısına alan İnce Memed'in somut anlamda mücadele ettiği kişi Mahmut Ağa'dır. 1987 yılında yazılan son ciltte ise İnce Memed önce eşkıyalığı bırakır, sonra tekrar dağlara geri döner ve bu defa karşısında mücadele ettiği kişi, Çukurova bölgesinin en nüfuzlu isimlerinden

3 Yaşar Kemal, *Zulmün Artsın*, haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, Can Yayınları, 1995, s. 208.

Milletvekili Arif Saim Bey olur. Bu haliyle İnce Memed, ekonomik gücü elinde bulunduran ağalarla siyasi gücü elinde tutan bürokratların ittifakıyla şekillenen bir toplumsal düzene karşı mücadele etmektedir. Her cilt İnce Memed'in Çukurova Bölgesi'nden bir ağayı öldürerek dağlara çekilmesi ve köylülerin de bayram etmesiyle sona erer. Ancak bir sonraki ciltte İnce Memed, bir önceki ciltte öldürdüğünden daha güçlü ve acımasız bir ağayla mücadele eder. Dördüncü ciltte öldürdüğü Arif Saim Bey'in ardından, son cilt "İnce Memed'den bir daha haber alınamadı, imi timi belirsiz oldu," diyerek biter.

Yaşar Kemal'in *İnce Memed* romanının teorik arka planı, Eric Hobsbawm'ın sosyal eşkıyalık kategorisiyle güçlü paralellikler taşır.⁴ Hobsbawm, köylü toplumlarında protestonun ilkel biçimi olarak değerlendirdiği sosyal eşkıyalığın evrensel bir olgu olmakla beraber ancak verili toplumsal koşullar altında ortaya çıkabileceğini iddia eder. Bu bağlamda sosyal eşkıyalık, geleneksel tarım toplumlarından modern tarım sistemlerine geçiş evresinde eski düzenin bozulmasına ve yeni sınıfların doğuşuna karşı gösterilen tepkiden beslenir. Sosyal eşkıyalık, tarım ekonomisine dayanan, sosyal tabakalaşmanın var olduğu; köylülerin toprak ağaları ve devlet yöneticileri tarafından sömürüldüğü pre-kapitalist geçiş toplumlarında bu toplumsal sömürüye karşı bir isyan olarak görülür. Sosyal eşkıya bu koşullar altında toprak ağaları için bir anarşi kaynağıdır ama köylülerin gözünde adaletsizliği sona erdirecek bir kahramandır. Modernleşme süreci içinde yaşanan ekonomik gelişmeler, kapitalistleşme ve merkezi devletin taşraya nüfuz etmesini sağlayan denetim aygıtlarının gelişmesi sosyal eşkıyalığın üzerinde yükseldiği zemini zayıflatır ve sonunu hazırlar.⁵ İnce Memed'in yaşadığı erken Cumhuriyet döneminde Çukurova, ekonomik ve idari açıdan sosyal eşkıyalığın var olmasına uygun bir toplumsallık sunmaktadır. Henüz tarımda modernizasyon ve makineleşmenin kitlesel biçimde yaygınlaşmadığı bir zaman diliminde Çukurova, bereketli topraklarıyla tarımın en fazla ticarileştiği, büyük toprak sahipliğinin ve topraksız köylülüğün görece en yaygın olduğu tarımsal sahalardan biriydi.⁶ Bu haliyle de sosyal eşkıyalığın doğuşuna uygun bir eşitsizlik ve sömürü hikâyesi sunuyordu.

Hobsbawm, sosyal eşkıyalığın 3 alt kategorisi olduğundan bahseder: Soylu eşkıyalar, haydutlar ve dehşet yaratan öç alıcılar.⁷ İnce Memed bu kate-

4 Hobsbawm da bu benzerliğin farkındadır, hatta sosyal eşkıyalığı incelediği çalışmasında Yaşar Kemal'in İnce Memed karakterini de bir sosyal eşkıya figürü olarak değerlendirir. Bkz. Eric Hobsbawm, *Sosyal İsyanlar*, çev. Necati Doğru, İstanbul, Sarmal Yayınları, 1995, s. 39.

5 Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 12-13.

6 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 342-343; Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014, s. 134, 156, 186.

7 Hobsbawm, *a.g.e.*, 34-35.

goriler içinde “soylu eşkıya” tipolojisinin karakteristik özelliklerini sergiler. Soylu eşkıya suç işlemez, ya kendi onurunu ilgilendiren bir meseleden ya da komşularının maruz kaldığı bir haksızlığa ve adaletsizliğe sessiz kalamadığı için kanun dışına düşer. İnce Memed’in kanun kaçağı olması da sevgilisi Hatçe’nin, Abdi Ağa’nın yeğeni Veli ile evlendirilmesini kabul etmemesinin sonucudur. İnce Memed Hatçe’yi kaçırmaz ama Abdi Ağa’nın kendisini bulması üzerine Veli’yi öldürür ve Abdi Ağa’yı yaralayarak kanun kaçağı durumuna düşer. Bu İnce Memed açısından eşkıyalık günlerinin başlangıcıdır. Eşkıyayı, sosyal eşkıya haline getiren haksızlıklara karşı koymasındır ve bunun simgesi de zenginlere karşı verilen mücadele olur. İnce Memed de bir sosyal eşkıyaya yaraşır şekilde dört cilt boyunca toplumsal adaletsizliği sembolize eden toprak ağalarına karşı mücadele ederek halkın umudu haline gelir.

İnce Memed de, bütün soylu eşkıyalar gibi, masum hiç kimseyi öldürmez; ya nefsi müdafaa için üzerine gelen diğer eşkıya çetelerini ya da toplumu sömüren ağaları öldürür. Bu nedenle de toplumun diğer üyeleri tarafından kendisine saygı duyulur ve kollar. Fazla cana kıymama ve sadece “haklı olarak öldürme” soylu eşkıyanın en belirleyici özelliklerinden biridir ve İnce Memed de kendisine sahip çıkarak eşkıyalığın kapısını aralayan Süleyman’ın öğüdünü tutar: “Bana bak oğlum İnce Memed, suçsuz adamı, az suçu olan adamı, parası için adamı öldürürsen iki elim yakanda olur (...) Eğer bir Abdi Ağaya daha rastlarsan, onu da öldürmezsen gene iki elim yakanda olsun. Yüz tane Abdi bulsan yüzünü de öldür.”⁸

Sosyal eşkıya, kanun kaçağı olsa bile, doğup büyüdüğü coğrafyadan uzaklaşmaz, bu anlamda etkisi de kendi yerelliğiyle sınırlı kalır. Bu sınırlılık içindeyse karşılıklı sorumluluk vardır. Soylu eşkıya, içinde yetiştiği halkı korurken, halk da eşkıyayı besler, saklar ve kollar. Halkın soylu eşkıyayı koruması ve ona hayranlık duyması, eşkıyanın doğaüstü güçlere sahip mitik bir kahraman olarak algılanmasına kadar gider. Eşkıyalık faaliyetlerini Çukurova ve Toroslar’da sürdüren İnce Memed hakkında üretilen efsanelerin arasında kızınca saçlarının diken diken olması ve bir anda devleşmesi, başının üzerinde sürekli uçan bir şahinin onu koruduğu, efsunlu olduğu için ona kurşun işlemediği, hatta bindiği atlara da kurşun işlemediği ve peygamber mührü taşıdığı için sadece alnından vurulursa ya da sadece gözlerinden vurulursa öldürülebileceği gibi söylentiler bulunmaktadır.⁹ Bütün bu söylentilerin gösterdiği, İnce Memed’in bütün soylu eşkıyalar gibi ölümsüz olduğudur.

8 Yaşar Kemal, *İnce Memed I*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2015, s. 123-124.

9 Yaşar Kemal, *İnce Memed II*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2015, s. 256.

Sosyal eşkıyalığın teorik ve edebî eleştirisi ve eleştirinin eleştirisi

İnce Memed nezdinde yaratılan soylu eşkıya tipolojisi sosyal bilimler literatüründe de, Türkiye edebiyatında da eleştirilere konu olmuştur. Anton Blok, eşkıyalığın yerel iktidar odakları tarafından köylülüğü tehdit etmek için kullanılan silahlı gruplar olduğunu öne sürmektedir.¹⁰ Karen Barkey de, Osmanlı nezdinde merkezî devlet oluşumu sürecini incelediği çalışmasında, eşkıyalığın, devletle çatışmaktan ziyade uyum içinde hareket eden bir toplumsal kategori olduğunu belirtir. Barkey'e göre Osmanlı'nın geleneksel toplum düzeninin ve ona bağlı askerî düzenin bozulmasının ardından geçimini topraktan sağlayamayan köylüler silahlanıp orduya katılırlar. Savaş sonrasında toplu hâlde terhis edilince de toplumsal hayata ya bir iktidar odağının paralı askeri ya da eşkıya olarak katılırlar. Eşkıyalar bir yandan hayatlarını devam ettirebilmek için köylüyü haraca bağlar, bir yandan da Osmanlı taşra idaresinde üst düzey görevler elde ederek devletle bütünleşme amacı taşırlardı. Barkey'in anlatısı, devlete karşı mücadele eden bir sosyal eşkıya tipolojisinin geçerliliğini en azından Osmanlı bağlamında sorgulamaya açarken, eşkıyalığı devletle bazen çatışarak bazen de anlaşarak merkezileşme sürecine dahil olan bir toplumsal kategori olarak ele alıyordu.¹¹

Blok ve Barkey'in tarif ettiği eşkıya eleştirisinin edebiyattaki karşılığını, Kemal Tahir'in, *İnce Memed*'in ilk cildinden sadece iki sene sonra kaleme aldığı *Rahmet Yolları Kesti* romanı üzerinden takip etmek mümkündür. Tahir bu romanda konuştuğu Bektaş Emmi karakteri üzerinden eşkıyanın varlığını, devletin güçsüzlüğüyle ilişkilendirir: "Eşkıya devri hükümetin hasta olduğu sıradadır (...) Hükümeti sıtma tuttuğu zaman eşkıya başkaldırır."¹² Köylünün eşkıyaya duyduğu hayranlık ise hem korkudan hem de kendisinin yapmaya cesaret edemediği eylemleri eşkıyalara atfetmesinden kaynaklanır. Romandaki Uzun Iskender karakteri, hem eşkıyaların ahlâki zayıflıklarını ortaya sermeyi hem de eşkıyaların yerel güç odakları arasındaki çatışmalarda nasıl kullanıldıklarını göstermeyi amaçlar. Uzun Iskender ve çetesinin içine düştüğü acınası hal ise eşkıyalık çağının kapandığının göstergesidir.

Kemal Tahir eşkıyalık eleştirisinde, Andre Maurois'in *İngiltere Tarihi* kitabından yaptığı bir alıntıya sıklıkla başvurur: "Ahlâk düzeni sağlam olmayan ve soyguncularıyla başa çıkamayan bir toplum ruhunda artakalmış barbarlık

10 Anton Blok, "The Peasant and the Brigand: Social Banditry Reconsidered", *Comparative Studies in Society and History*, 14/4, 1972, s. 494-503.

11 Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altıok, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

12 Kemal Tahir, *Rahmet Yolları Kesti*, Ankara, Bilgi Yayınları, 1970, s. 23.

duygusunun da baskısıyla soyguncularına karşı hayranlık duyar.” Tahir’in, eşkıyalık eleştirisinde düştüğü temel yanlış, eşkıyalık kategorisini homojen bir bütünlükte tasavvur etmesi ve bu homojenliği de hırsızlıkla özdeşleştirmesidir.¹³ Halbuki Hobsbawm sosyal eşkıyalık olgusundan bahsederken sosyal eşkıyalıkla eşkıyalık arasında bir özdeşlik kurmaz. Köylülerin eşkıyası olduğu gibi, toprak ağalarının da eşkıyaları olduğunu belirtir. Üstelik bu eşkıyalık kategorileri de sabit değildir ve kolaylıkla birbirlerine dönüşebilmektedir yani aralarında bir geçişkenlik vardır.¹⁴

Benzer bir ilişki *İnce Memed* romanında da karşımıza çıkar. İnce Memed’in dağa ilk çıktığında çetesine katıldığı Deli Durdu, soyguncu ve zalim bir eşkıya olarak tasvir edilmektedir. Onun bir Yörük çadırını gasp etmeye çalışması İnce Memed’in Cabbar ve Recep Çavuş ile beraber Deli Durdu’nun çetesinden ayrılmasına neden olacaktır. İnce Memed’de eşkıyalar dağlarda başıboş dolaşan hırsızlar da değildir. İlk iki cildin önemli karakterlerinden Ali Sefa Bey dağlardaki eşkıya gruplarıyla anlaşmakta, onları köylülerin üzerlerine salarak köylülere isteklerini kabul ettirmektedir. Mesela Kalaycı Osman ve çetesi Ali Safa Bey’in tetikçiliğini yapmakta, buna karşılık Ali Safa Bey Kalaycı Osman’ı jandarmaya karşı korumaktadır. Kalaycı Osman’ın, İnce Memed tarafından öldürülmesinin ardından ise Ali Safa Bey onun boşluğunu Kara İbrahim ve çetesiyle dolduracaktır. Zaten romanın önemli karakterlerinden Arif Saim Bey de ağalara hitaben yaptığı bir konuşmada, eşkıyaların önemli bir kısmının ağalar tarafından kullanıldığını şu ifadelerle dile getirecektir: “Eşkıyalığı siz, yaratıp besliyorsunuz. İnce Memed gibi bir ikisi dışındaki dağdaki eşkıyaların hepsi sizin adamlarınız. Onları hükümete karşı, halka karşı zulüm aletleri olarak kullanıyorsunuz.”¹⁵

Yaşar Kemal’in anlatısında eşkıyalığın çatalı yolu: İnce Memed ve Çakırcalı Efe

İnce Memed romanında iyisi ve kötüsüyle çok katmanlı bir eşkıya anlatısı vardır ama bu çok katmanlı anlatı içinde İnce Memed karakterinin temizliği, romanın gerçekliğiyle tezatlık gösteren bir romantizm yaratır. Yaşar Kemal’in hikâyesini bir sosyal eşkıya olarak romanlaştırdığı Çakırcalı Memed Efe ise zaafı ve erdemleriyle daha “gerçekçi” bir karakterdir. Çakırcalı Memed Efe, geç Osmanlı döneminde temel güvenlik meselelerinden biri olarak görülen Ege eşkıyalığının en önemli temsilcilerinden biridir. Çakırcalı

13 Mehmet Bayrak, *Eşkıyalık ve Eşkıya Türküleri*, Ankara, Yorum Yayınları, 1985, s. 100-103.

14 Eric Hobsbawm, *İlkel Asiler: 19. ve 20. Yüzyıllarda Toplumsal Hareketin Arkaik Biçimleri Üzerine İncelemeler*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 28.

15 Yaşar Kemal, *İnce Memed IV*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2015, s. 497.

Efe'nin yaşantısını romanlaştırdığı kitabında Yaşar Kemal Ege yöresinde eşkıyalığı, efelik geleneğiyle bütün kaçakçılığının birleşiminden oluşan bir toplumsal kategori olarak değerlendirir.¹⁶ Çakırcalı Memed Efe de sosyal eşkıyalık kategorisi içinde değerlendirebilecek özellikler taşır. Zenginden alarak fakirlere dağıtır, ağalara karşı köylüleri korur, işlediği cinayetlerse haklı cinayetlerdir. Para ve fidye için kimseyi öldürmez, saraya çalışan Arnavut ve Çerkez çeteleri öldürür. Ama madalyonun öbür tarafında Çakırcalı sadece saraya çalışan eşkıyaları öldürmez, kendine rakip olacak eşkıyaları da hem kurnazlık hem de bileğinin gücüyle ortadan kaldırır. Köylüleri korur ve kollar ama onlara yardım etmesinin tek nedeni iyilik yapmak değildir, dağlarda nam salarak gücünü artırmak için köylülerin desteğine ihtiyacı olduğunu bilir ve stratejik bir hamle olarak da köylülere maddi destek sunar, onlara para dağıtır. Üstelik sadece köylülere dayanmaz, İzmir Valisi Sait Paşa'nın ve İngiliz işadamları Vitol'un himayesi altında büyür. Hobsbawm'ın eşkıyalık kategorileri arasındaki geçişkenliği doğrular biçimde hem halkın desteğini arkasına alır hem de devlet ricali ve İngiliz kapitalistleri tarafından himaye edilir. Ama onu sosyal eşkıya kılan ve son aşamada sonunu hazırlayan daha öncesinde kendini kollayan siyasi ve ekonomik otoritelerle arasına mesafe koyması olur.

Çakırcalı Efe'nin sosyal eşkıya olarak resmedilmesinin önemli nedeni, yerel güç odakları ile merkezî devlete karşı halkın yanında yer alması ve halk nezdinde de devlete koştur olarak konumlandırılmasıdır. O dağlardayken köylülere iyi davranan eşraf, o dağları terk edip düze inince köylülere tekrar zulmetmeye başlamaktadır. Bu nedenle romanda bir karakter Çakırcalı'ya şu şekilde seslenmektedir: "Oğlum bir daha sakın bir yerlere kaybolma. Allah seni başımızdan eksik etmesin. Sen gittin de ağalar zor geldi, Osmanlı zor geldi. Gitme oğlum bir yerlere. Serçeler şahin oldu sen gidince."¹⁷ Çakırcalı'ya duyulan ihtiyaç, öldükten sonra da devam eder ve mezarı adeta bir türbeye döner.

Yaşar Kemal'in kendi yarattığı İnce Memed karakteriyle, gerçekte yaşamış olan ve hikâyesini naklettiği Çakırcalı Efe iki farklı karakter taşır. İnce Memed, zulüm ve sömürüye kendi adına hiçbir somut beklenti taşımadan savaş açmaya mecbur soylu bir eşkıya, adeta mitolojik bir karakterdir. Çakırcalı Efe ise haksız yere kendisine rakip olacağını düşündüğü eşkıyaları öldürebilen ve zayıflarla sadece ahlâki nedenlerle değil, stratejik sebeplerle de duygudaşlık kuran bir sosyal eşkıyadır. İnce Memed'in efsanevi özellikleri karşısında Çakırcalı Memed Efe olumlu ve olumsuz özellikleriyle beraber daha gri bir sosyal eşkıya portresi çizer. Bu iki eşkıya karakteri arasındaki fark bi-

16 Yaşar Kemal, *Çakırcalı Memed Efe*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2014, s. 21.

17 A.g.e., s. 138.

rinin kurgu, diğerkinin ise gerçekten beslenen bir kurgu olmasından kaynaklanır. Bu aradaki fark, yazarın yaratmakta serbest olduğu İnce Memed karakterinin erdeminde somut bir amaç güttüğü izlenimi de uyandırır.

Ahmet Özcan, eşkıyalık olgusunu tarihsel-sosyolojik bağlamda sorunsallaştırdığı çalışmasında Yaşar Kemal'in eşkıyalık anlatısını büyüleme kavramı ekseninde değerlendirmekte; yazarın Anadolu aşıkalarının şiir ve türkülerinde ezilenlerin kahramanları olarak resmedilen eşkıya imgesini yeniden üreterek büyüü bozulmuş bir dünyayı yeniden büyülemeyi amaçladığını belirtmektedir.¹⁸ Özcan'ın açtığı verimli tartışma sahasından devam edecek olursak, bu büyülemenin amacı nedir? Yaşar Kemal büyüü bozulmuş bir dünyayı neden bu kadar gerçekçi bir anlatı kurarak büyülemeyi amaçlamaktadır. Yazının bundan sonraki kısmında Benjamin'in "Tarih Kavramı Üzerine" makalesinde geliştirdiği tezlerini arka plana alarak, Yaşar Kemal'in yarattığı büyüü gerçekliğin, ezilenlerden yana özgürlükçü bir tarih anlatısına sunabileceği katkılar üzerine bir tartışma yürütülecektir.

Benjamin'in tarih tezlerinden İnce Memed'e bakmak

Alman-Yahudi düşünür Walter Benjamin, en kuvvetli metinlerinden biri olan *Tarih Kavramı Üzerine Tezler*'i, 1940 yılında Gestapo'dan kaçarken kaleme aldı. Nurdan Gürbilek, *Tarih Kavramı Üzerine Tezler*'i takdim ederken egemen sınıfların, kendilerinden önce gelenlerin mirasçısı olduğunu ama ezilenlerin, kendilerinden sonra gelenlere bırakacakları bir kültürel mirasları olmadığını, kültürlerinin bir yıkıntı halinde olduğunu belirtir. Benjamin'in amacı ise, ezilenlerin kültürel yıkıntıları arasında yani tarihin en silik nesneleri arasında tarih imgesini bulabilmektedir.¹⁹ Tarihi ezilenlerle egemenler arasındaki bir mücadele alanı olarak ele alır ve devrimci kolektif özneyi de geçmişteki bütün ezilenlerin desteğini alarak ezilenler adına sahneye çıkmaya çağırır. İnce Memed'in –aşağıda daha detaylı bir şekilde tartışılacağı üzere– Köroğlu, Kozanoğlu ve Çakırcalı'dan güç alarak ağalara karşı yürüttüğü mücadele, Benjamin'in tarih tezlerinde yaptığı çağrıya bir cevap olarak okunabilir.

Michael Löwy, Benjamin'in tarih tezleriyle, pozitivist metodolojinin ilerlemeci tarih anlayışından bir kopuş yaratmayı amaçladığını belirtir. Bu kopuş esnasında da büyüye, olağanüstülüğe ve modernlik öncesi toplum ve kültürlerin sihirli yanlarına içten içe bir hayranlık besler. Ekonomik ve teknik

18 Ahmet Özcan, "Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!: Modern Türkiye'de Son Kürt Eşkıyalık Çağı, 1950-1970, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 39.

19 Nurdan Gürbilek, "Sunuş", Walter Benjamin, *Son Bakışta Aşk*, İstanbul, Metis Yayınları, 2006, s. 34-35.

ilerlemenin, insanı doğrudan sosyalizme ulaştırılamayacağını bir Alman-Yahudi olarak mustarip olduğu faşizmle deneyimleyen Benjamin, ilerleme fikrini aşan bir tarihsel maddecilik yaratabilmek için geçmişin imgesini, şimdiki zamanın eleştirisi içinde devrimci bir yöntem olarak kullanır. Bunu yaparken beslendiği iki damar vardır: Yahudi mesianizmi ve Marksizm.²⁰ Yaşar Kemal'in, *İnce Memed*'i yazarken kullandığı büyülu gerçekçilik de Benjamin'in tarih tezlerine sinen romantik-maddeci terkinin bir yansıması olarak okunabilir.

Yaşar Kemal, romanı üzerine yaptığı değerdendirmelerin pek çoğunda İnce Memed'i "mecbur insan" olarak nitelendirir. Memed, eşkıyalığa rastgele başlamış, ona ihtiyacı olan halk onu yakalayarak istediği yöne çekmiştir.²¹ İlk ciltte, kasabaya yerleşip bütün köyü de oraya taşıyarak Abdi Ağa'nın zulmünden kurtulabileceğini sanacak kadar naif olan İnce Memed, ilk cildin sonunda aftan yararlanmak yerine köylülerin yön vermesiyle Abdi Ağa'yı öldürmeyi ve dağlara çekilmeyi tercih etmiştir. İkinci ve üçüncü ciltlere, İnce Memed'in çelişkileri yön verir. Her vurduğu ağanın yerine bir yenisinin gelmesi karşısında içine düştüğü çaresizliğe rağmen ağalarla mücadelesine devam eder. Dördüncü cilde gelindiğinde en büyük hayalini gerçekleştirme imkânına kavuşur. Annesi ve Hatçe ile kuramadığı hayatı, deniz kıyısında bir kasabada karısı Seyhan ve Hürü Ana ile kurma imkânı vardır. Ama dördüncü ciltte İnce Memed'i bir gölge gibi takip eden meçhul kişi aslında Memed'in "normal" bir hayat yaşamayacağını gösteren bir iç hesaplaşma gibidir. En nihayetinde tanığı olduğu bir haksızlığa sessiz kalamayarak Şakir Ağa'yı vurur ve mecburiyetiyle barışarak tekrar dağlara çıkar. Dört cilt boyunca Memed'in seyri aslında onun mecburiyetinin istikametidir. *İnce Memed*, başkaldırmaya mecbur olan insanın romanıdır ve Kemal'e göre dünyayı da bu tarz insanlar kurmaktadır.²² Yaşar Kemal, İnce Memed'in mecburiyetini sadece röportajlarda dillendirmez, roman içinde de konuşturur. İnce Memed'den bir önceki kuşağın eşkıyalarından Bayramoğlu, İnce Memed'i şöyle anlatır: "Böyle adamlar vardır, onlar mecburdurlar (...) Onların içinde bambaşka bir ateş yanar. Mecbur ateşidir o. İnce Memed dağa çıkmaya, Abdi Ağa ile Ali Safa'yı öldürmeye mecburdu."²³

Buradaki mecburiyet, Benjamin'in tarih üzerine ikinci tezini hatırlatır: "Daha önceki her kuşak gibi biz de zayıf bir Mesianik güçle donatılmışız;

20 Michael Löwy, *Walter Benjamin: Yangın Alarmı "Tarih Kavramı Üzerine" Tezlerin Bir Okuması*, çev. U. Uraz Aydın, İstanbul, Versus Yayınları, 2007, s. 3-20.

21 Kemal, *Zulmün Artsın*, s. 217.

22 Yaşar Kemal, *Yaşar Kemal Kendini Anlatıyor: Alan Bosquet ile Görüşmeler*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 134.

23 Yaşar Kemal, *İnce Memed III*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2014, s. 329.

geçmişin, üstünde hak iddia ettiği bir güç. Bu iddianın karşılığını vermek kolay değildir. Tarihsel maddeci, bunun farkındadır.”²⁴ Burada Benjamin’in bahsettiği mesianik güç aslında gücünü geçmişten alan bir aktivizmi içerir. Bu tezde dünyaya gökyüzünden indirilen bir mesihten ziyade her insanın içinde olan bir mesianik güçten bahsedilmektedir.²⁵ İnce Memed bu mesianik gücü, devrimci eyleme yöneltmiştir. Üstelik buna imkân sağlayan İnce Memed’in olağanüstü özellikleri değildir. İlk ciltte tanıtılan Memed karakteri, köyden kaçmayı hayal eden çelimsiz bir çocuktur. Veli’yi öldürüp Abdi Ağa’yı vurduktan sonra onu saklayan ve onun eşkıyalığa başlamasına aracı olan Süleyman da Memed’in eşkıyalığı hakkında şu yorumu yapacaktır: “İnsanoğlunun neleri yok ki. İşte bir avuç çocuk, dün eşkıya oldu, bugün elli yıllık eşkiyadan daha tecrübeli, daha usta.”²⁶ İnce Memed’i bir kahramana dönüştüren mecburiyeti, Benjamin’in kullandığı anlamda, donatıldığı mesianik gücü keşfetmesidir. Bu keşif sadece Memed’e bahşedilmemiştir; Benjamin’in tabiriyle mesianik gücün ya da Yaşar Kemal’in tabiriyle, mecburiyetin daha fazla insan tarafından kuvveden fiile geçirilmesi toplumsal eşitsizlikleri ortadan kaldıracak bir sürecin fitilini ateşleyebilir. Romanın önemli yan karakterlerinden biri olan Osman’ın Memed ile ilgili olarak belirttiği gibi, “Bu çocuk böylesine başkaldırırsa, ya ötekiler azıcık yürek olsa, insanlık olsa ne yapar demezler mi?... İnsan olmak başka iş insanlık başka iş.”²⁷

İkinci tezde yine bu mesianik gücün üzerinde geçmişin de hak sahibi olduğundan bahsedilir. Zaten geçmişle bugün arasındaki geçişkenlik, Benjamin’in tarih kavramının ana uğraklarından biridir. Benjamin’in altıncı tezi ne göre de tarihçilik, geçmişte olduğu gibi kurmak değil, “Tehlike anında birden parlayıveren bir anıyı ele geçirmektir.”²⁸ Bu anı, tehlike anında bugünü geçmişe bağlayan, geçmiş bugünün ihtiyaçları doğrultusunda okuyan, bugünü ise geçmişten aldığı güçle değiştirmeyi amaçlayan bir iradeyi besler. Benjamin’in dördüncü tezi noktalarken kullandığı metaforik anlatım da bugünle geçmiş arasındaki çok katmanlı ilişkiye işaret etmektedir: “Çiçeklerin yüzlerini güneşe dönmesi gibi geçmiş de gizemli bir güneş tutkusunun verdiği şevkle tarihin ufkunda yükselen güneşe uzanmak için çabalar.”²⁹ Bugünün mücadelelerini simgeleyen güneş, geçmiş aydınlatır-

24 Walter Benjamin, *Son Bakışta Aşk*, çev. Nurdan Gürbilek ve Sabir Yücesoy, İstanbul, Metis Yayınları, 2006, s. 40.

25 Löwy, *a.g.e.*, s. 41.

26 Kemal, *İnce Memed I*, s. 170.

27 Kemal, *İnce Memed II*, s. 32.

28 Benjamin, *a.g.e.*, s. 41.

29 *A.g.e.*, s. 41.

ken parıldayan bu geçmiş de şimdiki zamana güç verir. Bu sayede Benjamin dün ve bugün arasındaki lineer evrimi parçalayıp, dün ile bugünü iç içe geçirir. Böylece Benjamin'in on dördüncü tezine ulaşırız: "Tarih bir inşa faaliyetinin nesnesidir. Yapı, homojen ve boş bir zamanda değil şimdinin zamanının doldurduğu bir zamanda yükselir."³⁰ Benjamin aynı tez içinde bugünden geçmişe doğru yapılan bir "kaplan sıçrayışı"ndan da bahseder. Zaman içinde bugün ile geçmiş arasında kurulan bu diyalektik geçişkenlik içinde kaplanın geçmişe sıçrayışı, ezilenlerin mirasını tarihten bugüne taşımayı amaçlar. Şimdiki zamanın patlayıcı anını ele geçirerek geçmişe doğru yapılan bir kaplan sıçrayışıyla bugünün mücadelesine tarihsel bir dayanak, ilham sağlar.³¹

Yaşar Kemal'in *İnce Memed*'de bu patlayıcı anı ele geçirerek geçmişe doğru kaplan sıçrayışları yaptığını sıklıkla görürüz. İnce Memed'e eşlik edenler sadece Recep Çavuş, Cabbar ya da Ferhat Hoca değildir. Yaşar Kemal sıklıkla halk hikâyeleri ve destanlar aracılığıyla bugünün hikâyesi içine tarihsel figürlerin anı ve mücadelelerini de yerleştirir. Bu tarih hem İnce Memed'in sırtına geçmişin ağırlığını yükler hem de geçmiş onun mücadelesine omuz verir. Kozanoğlu ağıtıyla, Osmanlı'ya isyan eden Kozanoğlu Ahmet Paşa ve kardeşi Yusuf Ağa hatırlatılır; Pir Sultan Abdal'ın ve Sakarya Şeyhi'nin tereddüt etmeden gerçekleştirdikleri direnişle Memed'in mecburiyeti arasında bir geçişlilik kurulur. Kırkgözü Ocağı, İnce Memed'e teslim ettiği mühürlü yüzük ve Selahaddin Eyyubi'nin gömleğiyle ona ölümsüzlük bahşederek mistik bir güç kazandırır. Bütün bu unsurlara ek olarak, roman boyunca kaplan sıçrayışıyla İnce Memed'in hikâyesine konuk olan iki figürün özellikle altı çizilir; uzak geçmişten Koroğlu ve daha yakın geçmişten Çakırcalı Memed Efe. Yaşar Kemal'in daha sonrasında ayrı romanlara konu ettiği bu iki tarihsel figür³² *İnce Memed* romanı içinde de hikâyeleri ve mitleriyle beraber hatırlatılarak Memed'in haksızlıklara karşı verdiği mücadelenin tarihsel dayanakları haline gelirler.

Benjamin'in mitleri tarihsel maddeci bir okumaya tabi tutmasını andırır bir şekilde, Yaşar Kemal de gerçekçi yazının, insanın yarattığı maddi ve manevi ürünlere odaklanması gerektiğini düşünür. Mitleri ve düşleri de insan yarattığına göre, insanı anlamak için onun yarattığı maddi yaşam koşullarını, düşlerini ve umutlarını bir bütün olarak görebilmek gerekir.³³ Yaşar Kemal'in bütüncül bakışı ve büyümlü gerçekliği, anlattığı olay ve karakterlerin

30 A.g.e., s. 45-46.

31 Löwy, a.g.e., s. 110-111.

32 Bkz. Yaşar Kemal, *Çakırcalı Memed Efe*; Yaşar Kemal, *Üç Anadolu Efsanesi: Koroğlu, Karacaoğlu, Alageyik*, İstanbul, Toros Yayınevi, 1994.

33 Kemal, *Yaşar Kemal Kendini Anlatıyor...*, s. 64.

gerçek doğasını anlamayı da mümkün kılar. Özellikle de köylülerin maddi koşullarının sertliği ve umutlarının beslediği mitik evren, anlatılan hikâyenin çelişkili çok boyutluluğunu anlamaya da imkân tanır.³⁴ Fethi Naci, Yaşar Kemal'in *İnce Memed*'inin kendine has bir dil olduğunu, darda kaldıkça durmadan mit yaratan bir halkı anlatmak için *İnce Memed*'de de düşle gerçeğin iç içe geçtiğini belirtir.³⁵ "Büyülü gerçekçilik" olarak nitelendirilen bu anlatı biçimi, Yaşar Kemal'in, anlatının merkezine ezilen sınıflar adına hareket eden İnce Memed karakterini oturttuğunu düşündüğümüzde, İnce Memed'in mücadelesi, ihtiyaçların yeniden ürettiği bir geleneğin unsurlarına yani özgürleştirici bir kurtuluş pratiğinin ana hatlarına dönüşür.

Büyülü gerçekçiliğin, büyü kısmını bu şekilde bağlamsallaştırıp, gerçekçilik kısmına dönüldüğünde tekrar Fethi Naci'ye başvuracak olursak, Yaşar Kemal'i realist kılan, kavramlara değil, insanların deneyimlerine bağlı kalarak olanı olduğu gibi kaleme almasıdır.³⁶ Kavramların odağında soyut kategorilere dayanan tarihsel anlatılar, bu anlatıların öznelere nesneleştirerek bir yabancılaşma yaratır. Bu yabancılaşmayı aşmanın yolu, Yaşar Kemal'in *İnce Memed*'de yaptığı gibi, insanın deneyimlerini odağına alan bir tarihsel anlatı yaratarak, tarihsel özneye özne rolünü yeniden kazandırmaktır.³⁷ Benjamin yedinci tezde klasik tarihçilerin, tarihi, hükmedenlerle duygudaşlık kurup altta kalanları çiğneyerek yazdıklarından bahseder. Bunun karşılığında tarihsel maddecilere önerdiği ise, bu tarih yazımının dışında kalarak, "Tarihin havını tersine taramaktır."³⁸ Tarihin havını tersine taramak anlatının merkezine ezilenleri yerleştirmek ve onları kendi aktif eylemlerine dayanarak tarihin öznelere haline getirmekle mümkündür.

İnce Memed'de de romanın odağında İnce Memed vardır ve diğer bütün karakterler İnce Memed'in gelişimine katkı sunmak için var olurlar. İnce Memed'in kurgulanışı ise onu tek bir karakter olmaktan çıkarır. İnce Memed ilk ciltte kişisel hikâyesinin mutsuzluk kaynağı olan, yaşadığı köyü sömüren ve sevdiğiyle kavuşmasına engel olan Abdi Ağa'yı öldürür. Ama Abdi Ağa'yı öldürmekle bütün ağılık düzenini karşısına alır ve romanın diğer ciltlerinde ağılık düzenine karşı mücadele ederken dayanak aldığı tarihsel mirastan beslenen kolektif bir direniş öznesi haline gelir.³⁹ İnce Memed haksızlıkla-

34 L.O. Al'kaeva, "İnce Memed", *Edebiyat: The Journal of Middle Eastern Literatures*, 5/1-2, 1980, s. 78.

35 Fethi Naci, *Yaşar Kemal'in Romancılığı*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 79.

36 A.g.e., s. 7.

37 Arif Dirlik, "Culturalism as Hegemonic Ideology and Liberating Practice", *Cultural Critique*, 6, 1987, s. 28-30.

38 Benjamin, a.g.e., s. 42-43.

39 Ece Onural, *Yaşar Kemal'in Romanlarının Zihniyet, Yapı, Tema ve Anlatım Bakımından İncelenmesi*, yayımlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 111.

ra karşı verilen bir mücadele tarihinin güncel taşıyıcısıdır. Romanın önemli karakterlerinden Ferhat Hoca, İnce Memed'in halk tarafından nasıl yorumlandığını şu şekilde açıklar: "Sen, ben, biz tek bir gözüz. Oysa ki kalabalıklar bin, on bin, yüz bin, yüz milyon göz. Onlar İnce Memed'e yüz milyon insanın bin yıllık gözüyle bakıyorlar."⁴⁰

İnce Memed'in, bin yıllık tarihin süzgecinden yüz milyonlarca insanın tanıklığıyla gelerek muktedirlere karşı yürüttüğü mücadele aslında ezilenlerin gözünden, onların özneliğinde yazılan bir tarihin ürünüdür. Yaşar Kemal de bir bakıma tarihin havını tersine çevirmeye çalışmakta, ezilen sınıfları İnce Memed nezdinde anlatının merkezine yerleştirerek, Memed'in yürüttüğü sosyal mücadelenin ihtiyaçlarını, geleneğin mitleri ve efsaneleriyle karşılayan bir tarih anlatısı inşa etmektedir. Böylece Benjamin'in, ezilenleri tarihin merkezine yerleştirmek için Yahudi mesiyanizmi ve tarihsel maddecilik arasında sağladığı, görünürde çelişkili ama özünde bütünlükçü perspektif, *İnce Memed*'de İnce Memed'in mücadelesini merkezine alan hem büyülm hem de gerçekçi anlatıyla ete kemiğe bürünür. Bir diğer ifadeyle, Yaşar Kemal büyüsunü yitirmiş bir dünyayı, o dünyayı değıştirmek bir gerçeklik yaratabilmek adına büyülemiş olur.

Yapısal eşitsizlikler karşısında bireysel kahramanlıklar

İnce Memed'in haksızlıklara karşı verilen bir mücadelenin güncel taşıyıcısı olduğu belirtilse de, onun özneliğı, tek başına ezilen sınıfları tarihin merkezine yerleştirmeye yeter mi? Soruyu şu şekilde sormak da mümkündür: İnce Memed'in bireysel mücadelesi, ezilenlere bir öznellik kazandırabilir mi? Hatta soruyu İnce Memed bağlamından çıkararak, biraz daha genelleştirmek de mümkündür: Bireysel kahramanlıklar, yapısal eşitsizlikleri çözmeye muktedir midir?

Bu tartışmada ilk sözü, Sovyet Devrimi'nin liderlerinden Lenin'e vermek yerinde olabilir. Lenin, siyaset yapmak için bir yöntem olarak sadece şiddeti kullanan Rus Narodniklerini eleştirirken, onların sömürü olgusunu mahkûm etmekle yetindiklerini, bunun için de salt şiddete başvurduklarından bahseder. Marksistlerin de sömürünün yapısal nedenlerini açıklayıp, sömürüye dayanan bu yapıyı değıştirmek için işçiler ve köylüler nezdinde halk kitlelerini siyasal mücadelenin içine çekecek örgütlenmelere gitmeleri gerektiğini belirtir.⁴¹ Sorun, şiddetin kendisi değil, kitlelerin örgütlü mücadelesini dikkate almayarak, bireysel kahramanlıklara dayanan kaba şiddetin,

40 Kemal, *İnce Memed* IV, s. 144.

41 V. İ. Lenin, "Halkın Dostları" Kimlerdir ve Sosyal Demokratlara Karşı Nasıl Savaşılır?, çev. Vahap Erdoğan, Ankara, Sol Yayınları, 1976.

sınıf mücadelesinin önüne geçerek onun gelişimini engellemesidir.⁴² Lenin, bireysel şiddetin cezalandırıcı olduğunu ama değiştirici olmadığını savunur.

Lenin, kitlesel bir mücadeleye değil, bireysel kahramanlığa dayalı şiddet eylemlerinin yapısal eşitsizlikleri çözemeyeceği konusunda net bir eleştiriye sahiptir. Hamit Bozarslan da, eşkıyalığın toplum ve devletle ilişkisini sorgularken, eşkıyalığın kurumsallaşmış bir devlet aygıtına karşı mücadele edebilecek bir kurumsallığa sahip olmadığını belirtir. Çünkü eşkıyalık, ekonomik bir sistemi düzenleyerek onun vergilerinden beslenen devletten farklı olarak, varlığını kendisi dışında kurulan bir ekonomik sistemin mahalli kaynaklarına el koyarak sürdürebilir. Bu da eşkıyalığın sosyal sürdürülebilirliğini güçleştirmektedir. Bir diğer neden de eşkıyalığın, doğası gereği, eşkıyanın bireysel varlığı üzerine kurulu olması ve onun ömrüyle sınırlı olmasıdır.⁴³ Dolayısıyla Bozarslan, eşkıyalığın bireyselliğinin, devlet mekanizmasının ve haliyle bu mekanizmanın işleyişinden kaynaklanan eşitsizliklerin yapısal karakteriyle baş etmekte yetersiz kalacağını ima etmektedir.

Hobsbawm da sosyal eşkıyalık tezini geliştirirken bu kategorinin devrimci değil, en fazla reformcu olabileceği görüşündedir. Çünkü sosyal eşkıyaların ufku, içinden çıktıkları köylülükle sınırlıdır. Adaletsizliği ve eşitsizliği yaratan sosyal düzeni değiştirecek bir programları yoktur. Sadece adaletsizliği yaratan kişileri cezalandırarak, o adaletsizliğin acısını çıkarmayı isterler. Dolayısıyla sosyal eşkıyaların bireysel kahramanlıkları yapısal eşitsizlikleri ortadan kaldıramaz. Ama Hobsbawm, bir nüansın da altını çizer. İlki, Lenin'e hak verircesine, sosyal eşkıyaların, geleneksel düzeni yıkmayı amaçlayan devrimci örgütlenmelerin bir parçası haline gelerek onların sembolü olabilemesidir. Hobsbawm, bu durumun bir örneğinin Mao tarafından gerçekleştirildiğini ve savaşma pratikleri yüksek çok sayıda eşkıyanın, Kızıl Ordu saflarında Çin Devrimi'ne katıldıklarını hatırlatır. İkinci ise, Benjamin'e hak verircesine sosyal eşkıyaların, özgür ve eşit bir dünyanın hayalini kuran insanların bu umutlarını canlı tutan bir imge olmalarıdır. Sosyal eşkıya, eşitsizliği ortadan kaldıramaz ama eşitliğin sağlanabileceği inancını diri tutar.⁴⁴

Yaşar Kemal de bu anlamda İnce Memed tarzı bireysel kahramanlığın yapısal eşitsizliklerin çözümünde sonuçsuz kalacağını farkındadır. Romanın ikinci cildinde İnce Memed'in yaşadığı temel gerilim de budur. İnce Memed,

42 V. I. Lenin, "Devrimci Maceracılık", *Sağ ve Sol Sapmalar Üzerine*, Ankara: Ekim Yayınları, 1990, s. 9-22.

43 Hamit Bozarslan, "Sunuş: Eşkıyalık, Toplum, Devlet ve Şiddet", Ahmet Özcan, "Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!: Modern Türkiye'de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970)", İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 13-14.

44 Hobsbawm, *Sosyal İsyancılar*, s. 19-22, 89-95.

Abdi Ağa'yı öldürmesinin ardından hiçbir şeyin düzelmediğini ve onun yerini, kardeşi Kel Hamza'nın aldığını görür. Üstelik Abdi Ağa'dan daha güçlü ve kurnaz bir düşmanı da vardır: Ali Safa Bey. İnce Memed, Ali Safa Bey ile Kel Hamza'yı öldürdükten sonra, bireysel kahramanlıkların yapısal eşitsizlikler karşısındaki yetersizliğinin yarattığı gerilim üçüncü ciltte de büyüyerek devam eder. Ancak Yörük obası lideri Battal Ağa ile İnce Memed arasında geçen diyalog gerilimin başka bir kanala aktarılmasında belirleyici bir rol oynayacaktır. Diyalog, İnce Memed'in Battal Ağa'ya şu şekilde içini dökmesi ile başlar:

Benim derdim büyük dert Allah kimsenin başına vermesin böyle bir derdi. Düşman başına bile. Ben Abdi Ağayı öldürdüm onun yerine Kel Hamza geldi. Onu da öldürdüm bakalım kim gelecek. Ali Safa Beyi öldürdüm. Şimdiye kadar onun da yerine birisi gelmiştir (...) bu öldürmelerim neye yaradı bunu desene Battal Ağam? Birini öldürsem iki bini gelecek.⁴⁵

Bunun üzerine Battal Ağa şu cevabı verir:

İnce Memed öldürülecek onun yerine Ali Memed gelecek, o da öldürülecek onun yerine Hasan Memed gelecek, o da öldürülünce Veli Memed gelecek... Sen ne sanıyorsun oğlum Memed, İnce Memedler bitecek mi sanıyorsun? Her insanın içinde bir mecbur kurdu, bir İnce Memedlik, bir Köroğluluk kurdu var. Köroğlu gitti İnce Memed geldi... Sen insanoğlunun içindeki kurtsun... işte insanoğlunun içindeki bu kurt yiterse, insanlık da o zaman insanlıktan çıkar. İnsanoğlu içindeki bu kurdu yitirmeyecek, ona kıyamete kadar gözü gibi, yüreği gibi bakacak.⁴⁶

Yaşar Kemal'in de İnce Memed'de gördüğü yine Battal Ağa'nın ifadesiyle, "İnsanoğlunun içindeki şahdamarı, atan yüreği olan kurttur." Bir röportajında da Yaşar Kemal, eşkıyalığın siyasi bir savaş olmadığını ve yapısal eşitsizlikleri çözemeyeceğini ama bir başkaldırı olarak toplumsal eşitsizliklere karşı verilecek mücadeleler için bir birikim oluşturduğunu belirtir.⁴⁷ Bu birikim tek başına yapısal eşitsizlikleri ortadan kaldırmaya yetmeyebilir ama bu eşitsizlikleri hedef alan bir toplumsal mücadelenin beslendiği damarlardan biri olabilir. Benjamin'e dönecek olursak, bugünün devrimci kültüründe yatan geçmişin özgürleştirici anları, geçmişe doğru bir kaplan sıçrayışı gerçekleştirecek şimdiki zamanla yüklü bir patlayıcı anı ele geçirebilir.⁴⁸

45 Kemal, *İnce Memed III*, s. 396.

46 Kemal, *İnce Memed III*, s. 396-397.

47 Bayrak, *a.g.e.*, s. 100.

48 Löwy, *a.g.e.*, s. 111.

Sonuç

Bu makale, Yaşar Kemal'in ağalara karşı mücadele eden bir eşkıyanın hikâyesini anlattığı *İnce Memed* romanını, Hobsbawm'ın sosyal eşkıyalık kategorisi üzerinden analiz etmeye çalıştı. Bir sosyal eşkıya olarak İnce Memed, mağduru olduğu adaletsizliğin ardından dağlara çıkar ve kendi kişisel mağduriyetini ağalara karşı mücadele ederek bir toplumsal mücadeleye çevirir. Hobsbawm'ın sosyal eşkıyalık kategorisi, İnce Memed'in hikâyesini sosyal bilim literatürü içinde anlamaya imkân tanır. Ama sosyal eşkıyalık kategorisinin anlamakta zorlandığı nokta İnce Memed'in büyüdür.

İnce Memed'i, Türkiye edebiyatının en önemli romanlarından biri kılan tabii ki edebî niteliğidir ama bunun ötesinde *İnce Memed*'i, kendisini yaratan Yaşar Kemal'den bağımsız bir toplumsal karaktere dönüştüren büyü nereden gelmektedir? Bu makale, *İnce Memed*'e sinen büyü gerçekçiliği, Benjamin'in tarih kavramı üzerine tezlerine referansla tartışmaya açtı. Benjamin'in lineer ve ilerlemeci tarih anlayışının eleştirisi niteliğindeki tezleri, ezilenlerin lehine bir müdahaleyle "tarihin havını tersine akıtmaya çalışırken", geçmişle bugün arasındaki birlikteliği tarihsel maddecilik ve teolojii sentezleyerek gerçekleştirmeye çalışıyordu. Benjamin'in, ezilen sınıflar lehine sağladığı bütünlükçü perspektif, İnce Memed'e yön veren efsanevi anlatıların ve acımasız gerçekliğin bir aradalığının aslında bir çelişki değil, insanın çelişkili anlam dünyasını anlamaya imkân tanıyan bir zenginlik olduğunu ortaya koymaktadır. Üstelik bu zenginlik, İnce Memed'in tarihsel dayanaklarına sunulan göndermelerle beraber ele alındığında, ezilenlerin lehine yapılan tarihsel/kültürel müdahalenin izlerini takip etmemize de olanak sağlamaktadır. *İnce Memed* romanının büyü, Benjamin'in tarih tezleri ışığında okunduğunda daha anlaşılır hale gelebilmektedir. İnce Memed'in bireysel kahramanlıkları, yapısal eşitsizlikleri çözmeye yeterli olmayabilir ama İnce Memed'in büyü, yapısal eşitsizlikleri çözmek isteyen her özneye güç kazandırmaya aday gözükmektedir.

**Kahraman Kişilikten
Güldürü Nesnesine Dönüşen Eşkıya Portresi:
Türkiye Sinemasında Eşkıyalık
(1948-1996)**

ABDULAZİM ŞİMŞEK

Giriş

Bu çalışmada, teorik veya tarihsel herhangi bir değeri haiz eşkıyalık olayı üzerinde durulmayacaktır. Tabiatıyla çalışmanın odak noktası, eşkıyalığın Türk sinemasında işleniş biçimine yönelik olacaktır. 1940'lı yılların sonlarına doğru Türk sinemasında, Muhsin Ertuğrul'un domine ettiği “tiyatroular” etkisi sona ererken, diğer bir deyişle emekleme aşamasından sonra Türk sineması prangalarından kurtulurken, çekilen filmlerde nitelik ve çeşitlilik göze çarpmaya başladı. Geçmişe özlem mi veyahut geçmiş sinema üzerinden sorgulamak mı belirsiz, yerli filmlerde tarihe hızlı bir yöneliş vardır. “Tarihî filmler” furyası başlamıştı: Hayri Egeli *Cem Sultan* (1952), Yavuz Sultan Selim ve Yenicheri Hasan (1952), Yıldırım Beyazıt ve Timurlenk (1953), Baha Gelenbevi *Barbaros Hayrettin Paşa* (1951), Şadan Kâmil *On Üç Kahraman* (1943), Turgut Demirağ *Fato-Ya İstiklal Ya Ölüm* (1951), Aydın Arakon *Vatan İçin* (1951) ve *İstanbul'un Fethi* (1951).

Nijat Özön'ün ifadesine göre, Ferdi Tayfur'un çektiği *İstiklal Madalyası* (1948) filmi gişede tutunca, diğer yapımcılar da harekete geçti ve böylelikle Kurtuluş Savaşı filmleri dalgası başladı.¹

Geçiş dönemi Türk sinemasında sultanlar, vezirler gibi devletlü kişilikler üzerinden devletin tarihi beyaz perdeye aktarılırken, biraz sonra, Ö. Lütüfi Barkan'ın “Devletin tarihini değil, halkın tarihini yazmak gerekir”² buyruğundan mülhem mi bilinmez, eşkıya filmleri de sinemanın gündemine alındı

1 Nijat Özön, *Türk Sinema Tarihi (1896-1960)*, İstanbul, Doruk Yayınları, 2010, s. 141-142.

2 Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkılar*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 2.

ve art arda pıtrak gibi efe filmleri çekilmeye başlandı. Bayrak yarışında, eşkiya temalı ilk film, Aydın Arakon'un dağdan inen bir eşkiyanın hayatını anlattığı *Efe Aşkı*'dır (1948).³ Bunun peşi sıra, "efe"liği konu alan, Giovanni Scognamillo'un, *Zorro* filminden esintiler duyduğu⁴ *Sarı Zeybek* (1953) filmi gelir. Geçiş dönemi yönetmenlerinden Faruk Kenç'in çektiği *Çakırcalı Mehmet Efe* (1950) ilkler arasındaki mümtaz yerini koruyor. Hemen ardından da *Çakırcalı Nasıl Vuruldu?* (1950) filmini çekti. Bu iki filmin gördüğü ilgiden olsa gerek, geçiş dönemi yönetmeni Kenç bu sefer *Çakırcalı Mehmet Efenin Definesi* (1952) filmini çekmiştir.⁵

Vurgulanması gereken dikkat çekici nokta, Turan Tanyer'in makalesinde de belirtildiği gibi, "eşkiya" temalı filmlerde "dansözlü", şarkılı-türkülü sahnelerde Arap ve Hint sinemasından esintiler serdedilmesidir.⁶ Bu meyanda Özön, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Arap şarkıcıların, "fesli-entari" figürlerin oynadığı Mısır filmlerine dikkat çekmiştir.⁷

Saptandığı kadarıyla eşkiyalık, Türk sinemasına 3 farklı kategoride yansımıştır. Birincisi 1950'ler ve 1960'lı yıllar boyunca Ege efe/eşkiya filmleridir. İkincisi, 1960'tan sonra, özellikle Yılmaz Güney'in senarist/yönetmen ve başrol oyuncusu olduğu filmlerdir. Bunun peşi sıra, 1960'ların sonlarından itibaren, eşkiyalığın, romantikliğini yitirip güldürüye konu olduğu filmler gelmiştir. Aşağıda lineer bir çizgi şeklinde uzanan eşkiya filmleri açıklanırken, tek tek ansiklopedik şekilde tanıtmak yerine, filmlerde işlenen bellibaşlı temalar üzerinde durulacaktır.

Eşkiya filmlerine giriş: Sinemada yüceltilen efelik

Efe filmlerinde dağa çıkış hadisesi, Osmanlı ile ilişkiler ve düze inme bir adım öne çıkan konulardır. Devletin en güçsüz olduğu dönemde pıtrak gibi Ege dağlarında sökün eden eşkiyanın prototipi olan Çakırcalı Mehmet Efe üzerine ilkin Faruk Kenç, ardından Metin Erksan *Dokuz Dağın Efesi* (1958)⁸

3 Giovanni Sconamillo, *Türk Sinema Tarihi*, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2003, s. 99; Turan Tanyer, "1950'li Yıllarda Türk Sinemasının Efeleri", *Kebikeç*, 34 (2012), s. 210.

4 Scognamillo, a.g.e., 83.

5 A.g.e., s. 90.

6 Tanyer, a.g.y., s. 209.

7 Özön, a.g.e., 127.

8 Metin Erksan, filmi çektikten sonra, *Vatan* gazetesine "Çakıcı Efsanesi ve Gerçeği" başlığı altında yazdığı yazıda Çakıcı'nın İngilizlerin desteğine işaret eder. Metin Erksan, "Çakıcı Efsanesi ve Gerçeği", *Vatan Gazetesi* 15.06.1959. Fikret Hakan ise Erksan'ın Çakıcı gerçeğini bildiği halde onu bir İngiliz casusu olarak gösterememesinin nedenini, filmin, sansür kurulundan geçemeyecek olmasına bağlamıştır. Tabii film Elia Kazan'ın *Vıza Zapata*'sına benzediği eleştirilerine maruz kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakan Fikret, *Türk Sinema Tarihi*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 2016, s. 198-206.

ve bilahare Yılmaz Atadeniz *Çakırcalı Mehmet Efe* (1969) filmini çekmiştir. Cüssesinin hilafına eylemleriyle azamet/heybet sahibi Çakırcalı Mehmet Efe'nin gerçek hikâyesinden türedikleri için haliyle birçok benzer yöne sahip olsalar da, tek bir kalemden çıkmışçasına benzer değillerdir.

Çakıcı Efe olarak da anılan Çakırcalı Mehmet Efe'nin sinemada önemli bir yer edinmesinin nedeni, yaşadığı dönemde yarattığı etkiyle alakalıdır. Hayatta olduğu yıllarda Batı medyası hassaten ona ilgi göstermiş, diplomatik raporlarda kendisinden “Çakırcalı soylu bir eşkıya” diye bahsedilmiş ve hatta Aleksandre Dumas'ın *Üç Silahşörler* (1844) romanını “gölgede bırakır” yorumları yapılmıştır.⁹

Metin Erksan'ın kadrajından çıkan 19. yüzyıl Osmanlısı'nda geçen *Dokuz Dağın Efesi*, tiradla başlamasıyla gerçek hikâyeye dayandığını pekiştirmektedir. Buna göre, Ege havalisinin, Osmanlı'nın umursamazlığı ve eşkıyalık faaliyetleri karşısında paralize olması gibi iki temel dayanağı ve yozlaşması yüzünden dağları kasıp kavuran eşkıyadan sıdki sıyrılmıştır. Eşkıyalık tedricen Ege dağlarına hâkim olurken, Osmanlı Sarayı herhangi bir adım atma yetisinden yoksundur. İzmir Valisi Naşit Paşa, kendince bir çözüm bulmuş, eşkıya ile anlaşarak onlara “düze inme”yi teklif etmiştir. Ancak “düze inen çetelerin tekrar dağa çıkacakları” kati olduğu için, hükümetin, fırsatını bulduğunda hepsini imha ettiği anlatılır. “Piç Osman”, “Parmaksız Arap”, “Yörük Osman” ve filme konu olan Çakırcalı Ahmet'in öldürülenler arasında yer alması efelerde tedirginliğin başlamasına yol açar. Osmanlı zabiti, Çakırcalı Ahmet'i namaz kılariken, secdede öldürür. Esasında “bu sahneden itibaren film başlıyor” diye yorum yapılsa yeridir. Zira neredeyse tüm efe filmlerinde seyirciye gösterilen önemli nokta, sanki kuralmış gibi, dağa çıkış serüveni/nedenidir. Umumiyetle, isyanın nedenini farklı “muharrik” kuvvet ve amillerle izah etmek mümkünse de, başlıca nedenler bazen bir ağanın gadri, bazen devletin zulmü ve bazen de imkânsız aşkın peşine düşmedir. Tüm bunlarla birlikte, sosyal bir vaka olarak eşkıyalığın temeline ekonomik problemleri yerleştirip, geri kalan tüm nedenleri “epifenomen” [ikincil] olarak ele almak iştten bile değildir.

Erksan'ın çektiği *Dokuz Dağın Efesi* filminde, Çakıcı Ahmet'in karısı, hapisteki oğlu Mehmet'e, babasını öldüren Hasan Çavuş'tan intikam almasını tembihler. Mehmet Efe, hapisten çıkınca, Hasan Çavuş'a intikam alacağını işaret eden bir telgraf gönderir. Telgraftaki üstü örtük mesaj, intikamın, devletten değil de Hasan Çavuş'tan alınacak olmasıdır. Efe, Osmanlı zabiti-ne kurduğu “tuzakla” Hasan Çavuş'u sırtından vurduktan sonra, diğerlerine elleşmemek suretiyle devletle bir probleminin olmadığını açıkça gösterir. Hasan Çavuş'un ölüm haberini toplantı sırasında alan “Paşa Hazretleri”, top-

lantıdakilerden birinin yaptığı gerçekçi tespiti “saçma” bularak, kof nutuklarla eski usulün devam etmesini emretmiştir. Osmanlı’nın “mütemadiyen” ertelediği, utanç verici şekilde hep müteakip süreçlere emanet ettiği Çakıcı Mehmet Efe, obaya gidip hal hatır sorarak “eşkiya”ların yol açtığı tahribatı tamir etmeye, gidermeye çalışarak Osmanlı’nın baş etmekte giderek zorlandığı “canavar”a dönüşüyordu. Oba reisi, eski efelerin ırza dokunmadığını ifade eder. Çünkü kendini “Çakıcı” olarak tanıtan eşkiya, oba reisinin kızını kaçırmıştır. Sinemada bir tür havari postuna bürünen Çakıcı, burada tekrar harekete geçer, kızı eşkiyanın elinden alarak namus kurtarır, racon keser, adalet dağıtarak imgesini “kavileştirir” Sinemaya yansıdığı kadarıyla Çakırcalı Mehmet Efe, emrine aldığı kızanlara hiçbir biçimde askere kurşun sıkmamalarını, hükümet malına dokunmamalarını tembihlese de, gerçek başkadır. Burada bir parantez açarsak, Çakırcalının, belgelerle sabit ancak filmere yansımayan özelliği şahsi menfaatlerini “müstevlilerin” emelleriyle birleştirmesidir.

Devletin eşkiya bellediği Çakıcı Mehmet Efe, “Tüyü bitmemiş yetimin hakkına el sürmüş oluruz” ifadesiyle çeşitli “dağ kanunları”nı tedavüle sokarak, “Dokuz Dağın Efesi” diye nam salar. Mesela bir köy ziyaretinde, halk, biraz fazla anlam yüklendiği ve abartıldığı her hallinden belli, Çakıcı Mehmet Efe’den köprü yapmasını talep eder. Daha dikkat çekici nokta, köy(lü)ler arasındaki meselelerde arabuluculuk yaparak bir tür mahkeme görevi gören Çakıcı Mehmet Efe’nin çare kapısı olduğu yerde devletin esamisinin okunmuyor olmasıdır. Bütün bunların karşılığında köylü de Çakıcı’yı, devlete karşı koruma altına alır, “espionaj” [casusluk] faaliyetlerinden zinhar imtina eder. Köylü, “mebzul” miktarda yardım eden eşkiyanın mükerrer tenbihatını hatırdaki saklı tutarak, Çakıcı’nın “subversif” [yıkıcı] eylemlerinden korktuklarından muhakkak, hükümetle işbirliğine gitmeyi reddetmiştir. Eşkiya “vartayı” atlatırken halk yeniden bir tür “sekte avantürizmle” baş başa kalır. Mülazım efendi ve beraberindeki zabıt, köylüyü işkence ile tehdit ederken, Osmanlı’nın kendilerini ihmal ettiği gerçeğinin farkında olan köylü, “Çakıcı iyilik dağıtırken siz ancak dayak ile korkutun” karşılığını verir. Yeri gelmişken benzer vurguların Yılmaz Atadeniz’in *Çakırcalı Mehmet Efe* filminde de olduğunu ifade edelim. Yönetmen, efenin silahını “sadece zalimler ve hırsızlara” yöneltirken, yüce ideallerle sarmaladığı efeyi, halkın namusunun bekçisi yapmayı ihmal etmemiştir.

Dokuz Dağın Efesi ve *Çakırcalı Mehmet Efe*’deki benzer “hamiyetperverlik” ve yüce gönüllülük Ertem Göreç’in *Dağlar Şahini* (1969) filminin kahramanı Şahin’de de mevcuttur. Filmde, ağa halka zulmederken, efe rolündeki Şahin, muhtara yoksul çocukları sünnet ettirir, köprü yapar ve evlenme çağına gelmiş kızlar için çeyiz parası verir. Nejat Saydam’a ait *Dağlar Bizim-*

dir (1964)'deki Yörük Ali'yi de bu silsileye dahil edebiliriz. Yörük Ali, dağlarda hüküm sürdüğü yıllarda, haksızlık yapanın, ırza tecavüz edenin, fakirin malını zorla alıkoyanın kâbusu olmuştur. “İyiliğe meşale tutan” Yörük Ali, dağlarda dolaştığı müddetçe “İyi insanlar yataklarında rahat uyuyacaklardır” mottosunu diline dolamıştır. Buna karşın filmin kötücül karakteri Çolak Ağa, mültezimlerle anlaşarak köylüden yüklüce vergi toplayan, gaddarlıkla “müsemma” kişiliktir. Osmanlı, köylüyü mültezim ve Çolak ile baş başa bırakırken, köylüyü cendereye alırken, Yörük Ali Efe, mültezimi, “Osmanlı'nın izniyle gelmiş, ırzımıza, namusumuza tecavüz etmiş, hakkı olmayan parayı almış, fakir fukaranın malını gasp etmiş” adam ilan ederek isyan fişliğini çıkar. Yörük Ali Efe, yol kesen eşkıyaya karşı köylüyü koruyan, ağa zorbalığına karşı köylüye toprak dağıtan “halk kahramanı” olarak resmedilir. Filmde, okuma yazması dahi olmayan Yörük Efe'ye bir nevi “toprak reformu” yaptırılır. Şahin ile Zeynep'in ölümsüz aşkı üzerine kurulan *Dağlar Şahini* (1969) filminde Hıdır Ağa, tarlasında çalışan marabalara insanlık dışı muamelede bulunan tanıdık bir karakterdir. Marabalar arasında sadece gözü pek Şahin cesaret gösterip ağanın baskısını, “Hak ve adalet nerede kaldı,” diye sorgularken, marabalardan biri “Osmanlı'nın işi kalmadı da seni beni mi düşünecek,” diye ümitsizliğe yelken açar. Peşi sıra başka biri ise “Fakir fukaraya sahip çıkacak bir devlet olmazsa sonu kötüye varır bu işin” şeklinde mukabelede bulunur. Ancak marabanın gözünde, ilanihaye, “devlet de hükümet de” sual olunması abes “Hıdır Ağa'dır”

Eşkıyanın “iyilik” hali başka filmlerde de sürdürülür. Yönetmen Sırrı Gültekin'in *İzmir'in Kavakları*'nda (1966) Çavdarlı Murat, Mendegureli Efe'yi vurduktan sonra elde ettiği ganimeti köylülere, asker karlılarına, dullara, çocuklara vermeyi teklif eder. Keza “zaptiyenin yanına dahi yaklaşmadığı” Kara Efe ile Yörük Osman'ın çatışmasına sahne olan Şakir Sırmalı'nın ödüllü filmi¹⁰ *Efelerin Efesi*'nde (1952) Kara Efe, Osmanlı zabıtine pusu kurup onları ateş altına alır. Nedeni Osmanlı'nın, başına 500 altın koyduğu Yörük Osman'ı teslim aldıktan sonra, sahip olacağı altınları köylüye dağıtarak görkemli namını yürütmektir. Nijat Özön, yukarıda anlatılan Metin Erksan'ın *Dokuz Dağın Efsanesi* filminin *Efelerin Efesi*'nin devamı olduğunu belirtir.¹¹

Peki sinemada, normatif bir bakışla halk nezdinde “azmanlaştırılan” eşkıyaya yamayan iyilik, yüksek ruhluluk ve alicenaplığın gerçeklikle ilgisi nedir? Alt metinde, farklı filmlerde verilmek istenen ortak mesaj, Osmanlı'nın “zalim”, buna karşın efelerin cömert, merhamet sahibi olduğudur. Sinemada Osmanlı hakkında yabancı bir devletten bahsediliyormuş iması dikkatlerden kaçmazken, eşkıyanın soyut olarak “devlet”e bağlılığından da şüphe yoktur.

10 Scognamillo, a.g.e., s. 104.

11 Özön, a.g.e., s. 137.

“Düze inme” hadisesi

Yatakta yatmaya hasret, “sonsuz” güçle bezenmiş *Dokuz Dağın Efesi*’nde Çakıcı Mehmet Efe dağda yaşamanın zorluğuna işaret eder: “Sen bakma söyleyenlere. Canı çekip dağa çıkmış adam yoktur. Evini barkını kimse kolay kolay bırakmaz.” *Çakırcalı Mehmet Efe*’de eşkiyanın, sevmeye, aile kurma, iskân olma özlemine vurgu vardır. İstanbul’dan “affı şahane” gelince, *Dokuz Dağın Efesi*’nde Çakıcı, kızanların düze inme konusundaki fikirlerini alıp, öyle inerler. Devlet de üzerine düşeni yaparak efelerin gururunu okşamış, onları iyi karşılamıştır. Daha ileri bir harekette bulunarak maaş bağlamıştır. Osmanlı ile yapılan mukaveleye göre, efelerin silahla gezmesi makul görülerek bir nevi düzde “otorite” kabul edilmişlerdir. Nejat Saydam’ın *Aşk Uğruna* (1971) filminde efenin silahını bırakıp düze inmeye karar vermesi Osmanlı sarayında sevinçle karşılanır. Böylece padişahın ilan ettiği fermanla efelerin silahlarını teslim etmek koşuluyla “efelik libaslarını üzerinden çıkarmayarak halk arasında dolaşmalarına müsaade” edilerek hürmet görmelerine izin verilmiştir.

“Düze inme” *Çakırcalı Mehmet Efe*’de farklı bir şekilde zuhur eder. Film, tüm efelerin düze inmeleri için genel af ilan edildiğini belirtmekle başlar. Ahmet Efe, “Artık düze inebiliriz,” diye sevincini paylaşıırken kızanlardan biri, kuşkucu yanını harekete geçirerek devletin kement attığını düşünerek “Ben Osmanlı’ya güvenmem,” der. Nitekim “kızan” kehanetinde haklı çıkmış, düze inmenin bedelini canlarıyla ödemişlerdir. Bu noktada Osmanlı’ya güvenmeyen bir başka efe, *İzmir’in Kavakları* filmindeki Çavdarlı Murat’tır. Efe, evlilik yaptıktan sonra, köye yerleşip değirmencilik yapar. Mülazım peşine düşüp teslim olmasını isterken Çavdarlı Murat “Osmanlı’ya güven olmaz, beni tekrar dağa çıkmaya mecbur etmeyin,” diye mukabelede bulunur. Yörük Ali Efe, içte ve dışta zor durumda olan Osmanlı’yı uğraştırmak istemediğinden düze inmeyi kabul eder. Düze inip mutlu-mesut evlilik yapmak, dağları arşınlayan tüm efelerin ortak özlemidir. Zaptiyelerle saklambaç oynarcasına kaçan *Kamalı Zeybek* (1964) filminin efesi Kamalı Zeybek, düze inip toprak işleme ve helalinden süt emmiş “avrat” almanın hayali içerisinde “Hepimizin sonu anamızdan, çocuklarımızdan, evimizden, uzakta vahşi bir hayvan gibi vuracaklar,” sözleriyle acı gerçek sona parmak basar.

Sosyal ve ekonomik şartlar sağlanmadan, devletin öne sürdüğü çözüm önerileri, mücadele biçimi çekilen efe filmlerinin ortak noktasını teşkil etmiştir. Gücü eşkiya karşısında iyice sönümlenen devletin eşkiyanın taleplerini umarsızca kabul etmekten başka seçeneği kalmıyordu. Kemal Tahir, eşkiyalığı zemmederken, aynı güdü ile umumiyetle halkın taleplerine yüksünerek karşılık veren, “yüzeysel” sosyal, ekonomik ve güvenlikle ilgili tedbirlerle eşkiyalığın ortadan kalkabileceği sanısına kapılmış Osmanlı’nın sa-

vunusunu yapmıştır. Buna karşın tekdüze, aynı tornadan çıkmış anlatımla devletin “tekde etme”, “paylama” politikasının “völgarize” edildiğı sinemada efenin mükemmel tarzda “apolojisi” yapılmıştır. Devletin, sorunu geniş spektrumda eşelemek yetisinden yoksun olarak, evvelce verilmiş hükümleri tekrar “mihenge” vurduğu ve tabiri caizse “fasit” daireye sıkıştığı tespiti yapmamak da “kabil” değildir.

Milli Mücadele’ye destek çıkan efeler

Milli Mücadele yıllarında geçen *Dağlar Kurbanı* (1973) kahramanı Mayıncı Hasan, doğmamış oğluna “Vatanına ihanet etmemek için dağlara çıktı. Bakmayın eşkıya dediklerine, Mustafa Kemal’i beklemek için gezdi durdu” diye seslenir. Karısı, “düze inmesini” istese de Hasan, köylünün umudu olarak kalmak istediğı için bu talep karşılıksız kalmıştır. *Meçhul Kahramanlar* (1958) filminde İstanbul ve Anadolu işgal altındadır. Cezaevlerinde yatanlar bağımsızlık hasreti içindedirler. Mülazım Osman Bey, Anadolu’ya kaçmıştır. İstanbul Hükümeti, mülazımın şahsında Anadolu’ya kaçanları ve silah kaçıranları “eşkıya” olarak isimlendirmiştir. Yönetmenliğini Tarık Dursun Kakinç’in yaptığı, İstanbul ve Anadolu’nun işgal günlerinde geçen *Yaralı Kartal* (1965), Yılmaz Güney’in Ali karakterine can verdiği “efe” filmidir. Yılmaz Güney’in Milli Mücadele yıllarını anlattığı *Arslan Arkadaşım Kuduz Recep* (1967) filminde Osmanlı paşası, Kuvay-ı Milliye’yi “çapulcu” olarak tarif edip, kendisi de işgalci güçlerden para dilenen bir kişiliktir. Buna karşın Recep (Yılmaz Güney) “milliyetçi, yürekli ve de herkesin çekindiğı sarhoş bir serseri”dir. En büyük düşü, işgal altında bulunan Anadolu’yu kurtarmaktır.¹²

Yılmaz Güney’in eşkıya filmleri

27 Mayıs 1960 darbesinden sonra, Türk sineması, toplumsal olaylarla daha çok ilgilenmeye başladı. Sinemacıların ikinci döneminde, 1960-1965 yılları arasında bu noktada önemli adımlar atıldı. Örneğın DP döneminin “her mahalleye bir milyoner yetiştirmek” anlayışını yeren *Gecelerin Ötesi* (1960), Türk köylüsünün sorunlarını “acı gerçek”le beyaz perdeye aktaran *Yılanların Öcü* (1962) ve *Sussuz Yaz* (1963), henüz emekleme aşamasındaki sendikacılığı anlatan *Karanlıkta Uyuyanlar* (1965) filmleri önem arz etmektedir. Bunlar “sinema yolu ile toplumsal gerçekleri dile getirme”nin girişimiydi.¹³

12 Agah Özgüç, *Bütün Filmleriyle Yılmaz Güney*, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2005, s. 192.

13 Mehmet Ergün, *Bir Sinemacı ve Anlatıcı Olarak Yılmaz Güney*, İstanbul, Doğrultu Yayınları, 1978, s. 54-55; Nijat Özön, *Türk Sineması Kronolojisi (1895-1966)*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968, s. 32.

Bu noktada, Mehmet Ergün, Yılmaz Güney'in sanat anlayışının, sanatı, toplumun ayakları önüne serdiğini ifade eder. Kendi ifadesiyle Yılmaz Güney, "sınıf kavgasını yürüten" bir yönetmen olduğu için halkın gündelik yaşamını, sorunlarını beyaz perdeye aktarır.¹⁴

Yönetmen Nuri Akıncı'nın *Kara Şahin* (1964)¹⁵ filminde Yılmaz Güney, izleyicinin karşısına, Karaşahin ve Deli Memo gibi iki karakteri canlandırarak çıkmıştır. Karaşahin, "sıkıntı veren" eşkiya karşısında zor durumda kalan köylüye "yardım eden" esrarengiz kişilik olarak nam salmıştır. Köylüyü mengene alıp paraya el koymaya çalışmasına köylü, "Bu memlekette kanun var," diye eşkiyaya hatırlatmada bulunmasına karşılık, eşkiya da "Kanun biziz babalık, burası dağ başı," diye dağ kanunlarını tedavüle sokar. Başında kara şapkası, yüzünü gizleyen siyah eşarbi, belinde silahı ve atıyla mistifiye edilmiş rolde, girdiği gürültülü, muhataralı bir muhitte hesapta macera aramaya çıkmış Karaşahin (Yılmaz Güney), düşkün köylülerin imdadına Hızır misali yetişir.¹⁶ Yılmaz Güney'in esrarlı karakteri başka filmlerde devam eder. Devamındaki *On Korkusuz Adam* (1964) filminde Yılmaz Güney, "suskun, sürekli konyak yudumlayan, şapkasını gözlerine doğru indiren kendine özgü garip ve sıcak tavırlarıyla" izleyicinin beğenisini kazanınca, yönetmen Tunç Başaran ile *Konyakçı* (1965) ismiyle film çeker.¹⁷ *Konyakçı* filminde de Yılmaz Güney tıpkı Karaşahin ve *On Korkusuz Adam*'daki rolleri gibi gizemlidir. George Stevens'in *Vadiler Aslanı* (1953) filminden esinlenen *Konyakçı*,¹⁸ köylülere zulmeden Kazım ağaya saldırılarda bulunarak köylüyü bu cendereden kurtarmaya çabala-yan bir "kahraman"ın öyküsüdür. Bu serinin devamı sayılabilecek *Çirkin ve Cesur* (1971) filminde köyün en güzel kızlarına el koyanlara karşı duran ve kendini köylüye "yabancı" olarak tanıtan Yılmaz Güney yine sırlı bir kişiliktir.

Yılmaz Güney'in, esrarengiz, ürperti uyandıran kahraman olarak izleyicinin karşısına çıktığı eşkiya filmleri dışında bir de Kürt eşkiyasının esin kaynağı olduğu, bitirime roller üstlendiği periyodik aralıklarla çekilen seri filmleri de vardır. Yılmaz Güney'in bıçkın, acar rolleriyle pekiştirdiği Kürt eşkiyası, sinemada onunla cisimleşmiştir. Yönetmenliğini Ümit Utku'nun yaptığı *Koçero* (1964) filminde Koçero, evli ve çocuk sahibi iken "uğursuz" hadiseler serisinin korkunç bir şekilde tehditkâr vaziyet almasıyla halkın illallah ettiği, bizar olduğu Beşi-ro'yu vurup dağa çıkar. Evvelce, çocukluğunda kişilik olarak sessiz ve hiç kimseyle didişmeyen, haliyle şiddetten imtina eden Ko-

14 Ergün, a.g.e., s. 88, 90.

15 Film, Rouben Mamolian'in *Zorro'nun İşareti* (1940) filminden uyarlanmıştır. Filmin öyküsü, filmin setinde Yılmaz Güney tarafından değiştirilerek çekilmiştir. Özgüç, a.g.e., s. 66.

16 A.g.e., s. 65.

17 A.g.e., s. 50.

18 A.g.e., s. 88.

çero'yu karısı, çocuğuna “Baban altın kalpli, dünyanın en iyi adamı,” diye tarif eder. Dağlarda tünemiş, af bekleyen hali serdedilen Koçero'nun çocuklarına karşı büyük özlemle “Hayat mı bu! Biz de insanız yaşıyoruz bu dünyada,” yakarışını görür izleyici, tıpkı yukarıda anlatılan efe filmlerindeki gibi! “Vahamet kesbetmiş” durum karşısında başa geleni kabul etmek dışında bir çıkış yolu olmayan *Koçero* filmi, efe filmleriyle kıyas edildiğinde daha gerçekçi görünmektedir. Efe filmlerinde, abartılı propagandist diskur hâkimdir ve genellikle efelerin hikâyesi mitoslaştırılarak bir tür yerli kahraman icat edilmiştir.

Serinin ikinci filmi *Davudo* (1965), Davudo'nun topraklarına göz diken ağanın gadrinden dağa çıkışını anlatır. Davudo, dağda Kürt Kerimo eşkiyası ile karşılaşır. Kürt Kerimo, yol kesen, araba soyan, dağa adam kaldıran zalim bir eşkiya iken, buna karşın Davudo, Kerimo'un gasp ettiklerini hak sahiplerine iade eden iyilik timsali bir eşkiyadır. Diğer yandan *Kerimo: Anası Yiğit Doğurmuş* (1966) filminde ise halkın güvenini kazanmış Kerimo, tefecilerin ve toprak ağalarının amansız düşmanıdır. Köylüyü sömürenlerin korkulu rüyası Kerimo, dağda kızanlarına çok sert kurallar koymuş, herhangi bir şeyi sevmeye meyletmelerini dahi kati bir şekilde menetmiştir. Kendi koyduğu kurallara yenik düşen Kerimo, gönül verdiği Kezban'ı kurşunlardan korumaya çalışırken ölür. Film kahramanının ölmesi Yılmaz Güney'in sinemaya bakış açısıyla alakalıdır. Zira filmlerin senaryoları kendisine ait olmasa da, senaryoya müdahale ettiği bilinen bir gerçektir.

Efeliği merkeze alan Yılmaz Güney'in oynadığı *Yaralı Kartal* (1965) filminde “affi şahaneye” mazhar olan efelerden Deli Ahmet Efe, düze indikten sonra çiftçilik yapmaya başlar. Vergisini padişaha değil de köylüye veren Efe, eski kızanı Kara tarafından öldürülünce oğlu Ali ve kardeşleri intikam için dağa çıkarlar. Yılmaz Güney'in oynadığı ve senaryoya katkı sağladığı eşkiya filmleri ağa-toprak-eşkiya üçgeninde geçmektedir. Mülkiyet sorunu köşebaşında yer almıştır. Sınıfsal ayrım, Yılmaz Güney'in oynadığı filmlerle sınırlı değildir. Bu mevzuyu başka filmlerde de görmek mümkündür. İhsan Engin'in, Osmanlı'nın son dönemlerinde geçen *Atçalı Kel Mehmed* (1964) filminde Mehmed, Hacıhüseyinoğulları'nın kızını ister. Ancak annesi ağanın evinden kovulurken “İt verelim,” hakaretine maruz kalmıştır. Ve zaten “Zengin zengine fakir fakire, kanun budur,” düsturu hatırlatılarak sınıfsal ayrıma dikkat çekilir. Sınıfsal ayrımından açık bir şekilde bahsedilmesi 1961 Anayasası'nın ortamı ile ilgilidir. Atif Yılmaz yönetimindeki *Kozanoğlu* (1967) Osmanlı'nın gerileme döneminde geçen bir hikâyeye dayanır. Osmanlı'nın içine düştüğü ekonomik girdabın sosyal sonuçları üzerine mesaj içerikli filmde Kozanoğlu “Eşkiyalığın sonu yok, Karahasanoğlu'nun gadri-ne uğramasaydık çıkar mıydık,” ifadesiyle zaruretten eşkiyalığa adım attığını belirtir.

Yılmaz Güney'in başrolünde oynadığı en dikkat çekici eşkıya filmi kuşkusuz *Eşkıya Celladı*'dır (1967). Devlet, büyük bir eşkıya olan Kerim'in başına ödül koyar. Çalık, Kerim'i öldürüp devletten parasını alarak toprak ağası olur. Kerim'in geride kalan büyük oğlu Satılmış, ağanın yanında marabalık yapar. Satılmış, babasının vasiyetini yerine getirerek kardeşi Durali'yi okuturken ağadan yardım ister. Sindirici güce sahip ağa, köy çocuklarını okula göndermek yerine ırgatlık yapmalarını salık verir. Fakat tam bu sırada oğlu Davut İstanbul'da okumaktadır. Satılmış, babasının ağası tarafından öldürüldüğünü öğrenince babasının intikamını alıp eşkıya olur. Kardeşi Durali'nin "mümeyyiz" vasfı "çıkarıcı ağalardan soysuz softalardan yılmayan" bir öğretmen olmasıdır. Ezcümle filmde ağa gücünün büyük ölçüde devletin yönetimine ve idare edenlerin yürekten desteğine dayandığı gösterilmiştir.

Yılmaz Güney'in Muş'ta askerde iken çektiği *Aç Kurtlar* (1969)¹⁹ filminde ise öğretmenlik yaptığı köyü eşkıya basıp karısını dağa kaldırır. Eşi 9 ay boyunca dağda eşkıyanın elinde çektiği acıya dayanamayarak intihar eder. Bunun üzerine Serçe Mehmet (Yılmaz Güney) eşkıya avına çıkar. Serçe Mehmet'in girdiği köy kahvesinde dönemin siyasi partilerinin afişleri dikkat çekicidir: Güven Partisi'nin "Reyine saygı derdine ilgi"; Cumhuriyet Halk Partisi'nin ise "Bozuk Düzene Son Ortanın Solunda Halkın Yolunda", "Komünizmle Yoksullukla İmanlı Mücadele" vd. Filmin sonunda Serçe Mehmet sığındığı köy kahvesinde jandarmanın ısrarlı ihtarlarını dikkate almayınca kahve ateşe verilir, Serçe Mehmet yanarak can verirken, duvarda asılı afişlerin tamamının yanmasının hassaten gösterilmesi manalıdır!

Güldürü filmlerindeki eşkıya figürü

Eşkıyalık konusunun geriye düştüğü, romantikliğini yitirdiği, sönümlendiği süreçte, güldürü filmlerinde eşkıyalığın komik hali vazedilmişti. Abartılı bir biçimde tu kaka edilmiş ve insanların onurunu temlik eden ağalık sisteminin çanak yalayıcısı ve dalkavuk şeklinde tasvir edilmesine dikkat bu- yurmak lazım. Filmler, kati bir kuralmış gibi, aynı terane ile ağanın tahakkümü, mülkiyet meselesi ve mutlaka bir kadınla bezenmiştir. Güldürü türündeki filmlerde anlatılan kokuşmuş düzen, başlık parası ve mülkiyet sorunu gibi konuların yanına eşkıyalık da eklenmiştir. Bunların sinemada abartılması bir tür ceza kesme yöntemidir. Yani efe filmlerinde "kahraman", Yılmaz Güney'in çektiği filmlerde "devrimci" olarak resmedilen eşkıyalık ile ters düşmeye cüret etmedir.

Güldürü konusu olan eşkıya filmlerinde, kimi zaman beraber kimi zaman da ayrı ayrı olarak Kemal Sunal, Şener Şen ve İlyas Salman'ın asıl kahraman

19 Burçak Evren, *Apo Gardeş Abdurrahman Keskiner*, Adana, Altın Koza A.Ş., 2012, s. 62.

olduğu filmler; başlık parası, ağa zulmü ve toprak mülkiyeti üçgeninde ilerler. Bu filmlerde genellikle eşkıyalık, filmin belirli bir yerinde başlayıp yine bir noktada sona erer, ama film devam eder. Asıl hikâye eşkıyalık değildir. Mesela, *Zübük*'ün (1980) hemen başında eşkıyalık, giriş "epizotu" olarak vardır. Türk siyasetini, gerçeklik üzerinden olağanüstü bir biçimde karikatürize eden *Zübük*'te izleyici başından sonuna kadar filmin şanjanlı karakteri İbrahim Zübükzade'nin yalanlarına şahitlik ederken, bunlardan biri de eşkıyalık ile alakalıdır. Türk siyasetine damga vuran Zübükzade İbrahim Efendi'nin hayatını araştıran gazeteciye kasabanın otelcisinin aktarımına göre muhacirlerin kasabaya geldiği dönemde bir anda gizemli; yürüyüşüyle, sert bakışıyla dikkatleri üstüne çeken biri belirir. Bu kişi, kendini kasabalıya "Zeybekzade Kara Yusuf" olarak tanıtır. İsme uygun olarak da bir kahramanlık hikâyesi türetir. Uyduruk hikâyeye göre Kara Yusuf, Koşulu Efe'yi vurarak "dokuz dağın efesi" mertebesine ulaşır. Köylü, onun kahramanlık palavralarına tav olmalı ki Kara Yusuf ne istese anında yerine getiriyordur. Neticede bir zaman sonra çarşafa bürünüp hamamda kadınları dikizlediği sırada yakalanan Kara Yusuf'un efsanesi sona erer.

Senaryosu Sadık Şendil'e ait ve yönetmenliğini Atıf Yılmaz'ın yaptığı *Salako*'da (1974) eşkıya, artık iyice alıklaşarak güldürü konusudur. Scognamillo'nun da ifade ettiği gibi, "kahraman eşkıya mitosu" iyiden iyiye yerilmiştir.²⁰ Köyün maskotu ve davranış biçimiyle de sakil duran Salako (Kemal Sunal), imkânsız zorlayarak, köyün güzel, işveli kızı Emine'ye âşık olur. Emine ise eşkıya Hamido'ya gönül vermiştir. Şaşkın ve bön bön bakışlı Salako, Emine'yi kaçırınca köylüler ardı sıra takibe düşer. Eşkıya Hamido, köylülerin içinde Abuzer Ağa'yı görünce eğilip elini öpmesiyle, haddizatında eşkıya, ağanın önünde eğilmiş ve el etek öpen şeklinde resmedilmiştir. Bir zamanlar, efe filmlerinde ve Yılmaz Güney'in hayat verdiği eşkıya filmlerinde başkaldırının ikonu haline gelen efeler/eşkıyalar gitmiş, onların yerine ağaya mahkûm olan, ağanın kapısında kulluk edip ve onun müsaade ettiği ölçüde hayatını idame ettiren yanardöner, fırladakçı, hafifsenmiş eşkıya profili resmedilmiştir. Bu tür tasvirlerin devamı da gelecektir. Eşkıyanın karikatürize edilmesi burada son bulmaz. Keza Salako'nun, filmin sonlarına doğru, köylüsünün ağzından gürültülü bir şayia ile namlı bir eşkıyaya dönüşmesi de eşkıyalığın içine düştüğü durumu bir kere daha seyirciye gösterir. Salako'nun eşkıya olması, Türk sinemasında, bilhassa da Kemal Sunal'ın komedi filmlerinde, sürekli şansı yaver gittiği için tesadüfi olarak "piyango çıkması", "hazine bulması", "ünlü bir şarkıcı olması" gibi sahnelerin devamıdır.

Ertem Eğilmez'in *Erkek Güzeli Sefil Bilo* (1979), "soğulmaya" yüz tutmuş eşkıyalık için sarkastik üslubun tercih edildiği bir başka filmidir. Hikâye; ağa,

20 Scognamillo, a.g.e., s. 210.

kan davası ve aşk üçgeninde gelişmektedir. Ağanın elmalarını çaldığı için kovulan Bilo, yaşları geçkin iki eski eşkiya; Şivan (İhsan Yüce) ve Hüsso'nun (Münir Özkul) kaldığı kahveye yerleşir. Burada Hüsso'nun sürekli eşkiyalık günlerini hatırlayarak iç geçirmesi üzerine, Bilo eşkiyalığa öykünmeye başlar. Anlatıda eşkiyalığın bariz bir şekilde alaya alındığı ve maskaralıklarla süslediği şüphesizdir. Bayram namazından sonra, yukarıda vurgulandığı gibi, eski eşkiyaların, sureti haktan görünen ağanın elini öpmeleri sembolik de olsa anlam yüklüdür. Velhasıl sinemada ağa gücünü korumasına karşılık eşkiya tahtından edilmiştir. Yukarıda çokça vurgu yapıldığı gibi efeler, devlete ve gaddar eşkiyalara karşı köylülerini koruma altına alıp, onlara maddi yardımda bulunurken, *Erkek Güzeli Sefil Bilo*'da, ayakta zor duran, takatten düşmüş Hüsso ve Şivan yanında olduğu halde dağda "uyduruk" bir şekilde eşkiyalık yapan Bilo, kendi köylüsünü soymaya kalkar. Efe filmlerinde ve Yılmaz Güney'in hayat verdiği eşkiya filmlerinde eşkiya profili, genellikle âşık, onurlu, baskıya isyan eden yiğit, cengâver şekilde resmedilirken, bu filmde eşkiya Bilo elma hırsız, çelimsiz, cılız bir karakterdir. Bilo dağda iken devlet, toprak reformu gerçekleştirir. Bilo, köylüden topraklarını ağaya satmasını isteyince red ile karşılaşır. Bunun üzerine ağa tarafından itilip kakılan Eşkiya Bilo, cebirle, ağanın "kulları" olarak işaret ettiği köylüye yaptıklarının doğru olmadığını söyler. Ağaya yancılık yapan Bilo'nun mobilize etmesiyle köylü toprağını satmak zorunda kalır. Ancak ağanın kendisini ortadan kaldırmak istediğini fark etmesiyle tarafını köylüye doğru bükür.

Kemal Sunal'ın başrolünde oynadığı ve oyuncu kadrosu bakımından hayli iddialı *Tokatçı* (1983) filminde "başlık parası" hususu başköşede yerini alır. Parayı bir türlü denkleştiremeyen Osman (Kemal Sunal), köyün delisinin söylediklerini kulağına küpe ederek Emine'yi dağa kaçırıp eşkiyalığa adım atar. Emine'nin gözünde Osman "dağların korkulu eşkiyası" olsa da köylü onları mağarada basıp, Emine'yi Osman'ın elinden alır.

Yönetmenliğini Kartal Tibet, senaryosu ise Yavuz Turgul, İhsan Yüce ve yine Kartal Tibet'e ait *Davaro* filminde başlık parası ve kan davası gibi kırsal kesimde yaşanan kronik sorunlar başköşededir. Filmde Memo (Kemal Sunal) çalıştığı Almanya'da başlık parasını biriktirir ve Cano ile evlenmek için köye döner. Ancak kâh kurnaz kâh hilekâr ve aynı zamanda korkak ve "müfteri" gibi "itiyadi" özelliklerle bezenmiş kan davalısı Sülo'nun (Şener Şen) hapisten çıkmasıyla işler Memo'nun aleyhine döner. Çünkü "evveleminde" babasının katili Sülo'yu vurması gerekmektedir. Ancak Memo, önceden tanıştıkları gibi, Sülo'yu yalancıkdan vurur. Zarurettten köyden ayrılmak durumunda kalan Memo ve Sülo'nun bindiği otobüs eşkiyalar tarafından soyulur. Eşkiya başı Bekiro ile Memo okul arkadaşısıdır. Memo da silah kuşanır, yol kesip soyguna katılır. Memo, büyük eşkiya olmuştur. Fakat namının Da-

varo olarak yayılması dahi eşkıyalığın zihinlerde edindiği algıyı yıkmaya matuf bir isimlendirmedir.

Cevat Fehmi Başkut'un eserinden uyarlanan *Deli Deli Küpeli* (1986) 12 Eylül 1980 darbesi günlerinde geçmektedir. Karlı havada tımarhaneden kaçan iki deli; kaymakam (Kemal Sunal) ve deli hâkim (Yavuzer Çetinkaya) yakın kasabanın hükümet konağına sığınır. Uzun zamandır kaymakam bekleyen kasabalı, bu iki deliyi, yeni atanan kaymakam ve hâkim zanneder. Kasabalı; birçok zaafı malul Avukat Şeref Hak Tanır, Tefeci Mahmut Ağa, Tüccar Hacıkaramuratoğlu ve bunları namlunun ucuyla koruyan zalimliğiyle bilinen Eşkîya Yılanoğlu denklemine sıkışmıştır. Filmde Yılanoğlu, kasabanın kahvesini basıp Sarioğulları'ndan Sülo'yu sorguya çektikten sonra döner. Suçu da istifçilik yapan, malı hak ettiğinden daha fazlasına satan, kasabalıya ölü eşek ve at etini yediren Karamuratoğlu'nun dükkânının camlarını indirmesidir. Sülo'yu "anarşik" ilan eden Yılanoğlu, Karamuratoğlu'nun "namusuyla para kazandığını" söyler. Kasabalıya pahalı mal satan esnafı koruyup kollayan Yılanoğlu, bunun karşılığında kendi payını almaktadır. Kasabanın yeni "deli" kaymakamı, esnafın sömürü düzenine son verirken, esnaf da kaymakamı eşkıya Yılanoğlu'na şikâyet eder. Sonuçta kasabalıya ıstırap çektiren düzen çetesi ve halkı kasabanın çarpık düzeni içerisinde tırmalamak suretiyle tahakküm altına alan Eşkîya Yılanoğlu, bu delilerden layıkı veçhile muamele görürler.

Sonuç niyetine: "Eşkîya artık şehirde"

Çalışmada, eşkıyalık hikâyesinde neredeyse kronolojiye sadık kalındı: Efe filmleri, Yılmaz Güney'in hayat verdiği eşkıyalık filmleri ve güldürü filmleri. Efe filmlerinin neredeyse tümünde efeler, iyilik meleği ve keskin nişancı gibi farklı özelliklere sahip eşkıya olarak resmedilirken, düzenin himayesiyle kendini idame ettirdiği şekilde kameraya yansıyan hali de, rahatlıkla belirtilmeli ki mübalağa edilmiştir. Kısa fasıldan sonra, perdeyi, Türk sinemasının klasikleşmiş filmleri içerisinde çoktan yerini almış olan Yavuz Turgul'un beyazperdenin şahikası *Eşkîya* (1996) filmi ile kapatalım. Tek tük imalar, atıflar, anlatılar dışında uzun süredir sinemada nadasa bırakılmış olan eşkıyalık konusuna Turgul, yeniden kancayı atmıştır.

Eşkîya'nın, yukarıdaki eşkıya filmlerine nispeten, en azından Türk sineması açısından, mümtaz bir yere sahip olduğu söylenebilir. Şurası dikkat çekicidir ki Türkiye'de sinemanın Batı sineması karşısında neredeyse batık olduğu, eşsiz haileler içerisinde kıvrandığı süreçte, *Eşkîya*'nın güçlü kadrosuyla yekten zuhur etmesi, sinemanın ıstıraplarını teskin eden can simidi olmuştur. Tabiri caizse Turgul, sinemadaki kör düğümü çözmüştür. Hapishaneden çıkış sahnesiyle başlayan ve usul usul ilerleyen film, Baran'ın (Şe-

ner Şen), İstanbul'a Keje'yi bulmak için bindiği trende Cumali (Uğur Yücel) ile karşılaşmasıyla ivme kazanır. Baran, kendisini ihbar ettirdikten sonra, türlü hilelerle Keje'yi alarak İstanbul'a yerleşmesini takiben, ismini Mahmut olarak değiştiren Berfo'nun izini sürer. Yani yarım kalmış hikâyesinin peşine düşerken, aynı zamanda kentte kaybedenlerin tuhaf hikâyesi içerisinde bulur kendini. Oraya yamanırken de sırtmaz. Baran'ın Tarlabası'nda kaldığı Cumhuriyet Otel'inin müdavimlerinin sosyal kimlikleri de ilgi çekicidir. Küçük oğluyla hayatta kalma mücadelesi veren kilolu hımbıl bir "fahişe", otel parası dahi ödeyemeyen film oyuncusu, Sovyet komünizminden kaçarak Türkiye'ye sığınan yaşı geçkin bir Rus ve kimsesi olmadığı için yanına yerleştiği eniştesi tarafından her fırsatta tacize uğrayarak büyüyen Cumali'nin yolu bir noktada kesişmiştir. Diğer tarafta uyuşturucu, kadın ticareti ve mafyatik ilişkiler ağı gibi toplumun çeşitli kesimlerinin simbiyoz ilişkisine şahitlik eder izleyici. Ahmet Özcan'ın deyişiyle Türk sinemasında "eşkıyalık çağı" sona ererken, onun yerine dizilerde ve sinemada makineli tüfeklerle bezenmiş koruma ordusu ortasında görünen, beyaz kadın, uyuşturucu ticareti ve insan kaçakçılığına yön veren ağır abiler, mafyatik karakterler yer almıştır.²¹ Gerçek hayatta karşılığı olan bu suç makinesi kişilere, 1980 öncesinde komünizme karşı görevlerini "kusursuz" ifa ederken, 12 Eylül darbesinden sonra, bir tür ödül olarak, hatıra hürmetten, devletin mahzenlerinde birtakım işler tevdi edildiğine yakın tarih şahittir.

Konumuza geri dönersek, bıçkın delikanlı Cumali uyuşturucu ticareti yapan Demircan'ın ekibine girme çabasıdadır. Cumali beraberinde Baran'ı da götürüp, onu "eşkiya" olarak tanıtır. Demircan'ın "Kaldı mı artık dağlarda eşkiya emmi? Eşkiya artık şehirde," şeklindeki sözleri, Turgul'un vardığı netice olarak hülâsa edilebilir. Bunu "kavileştiren" başka bir sahne, buruna aldığı darbeye karşılık vermeyen Baran'a, küçük çocuğun, hayal kırıklığıyla "O adamı niye öldürmedin? O annemi hep dövüyor. Hani sen eşkıyaydın!" diye serzenişte bulunmasıdır. Baran biraz da eşkıyalığa ömür biçerek "eskidendi" diye homurdanır. Filmde neredeyse tüm karakterlerin, Baran namıdiğer eşkiya hariç, bir şekilde ihanet sarmalı içerisinde yer almasından eşkıyanın "iyilik güzellik" hali inadının sürdürüldüğü sonucu çıkarılabilir. Baran'ın dağ ve hapishane hayatı dışında bir şeye vakıf olmayan izleyici, onu bir anda İstanbul'un keşmekeşinde, kendisi kalender postunda muhtacı himmet iken, etrafındaki düşünlerin kuvveti olarak görür. Yani Baran, filmin bitiş çizgisine varmadan hemen önce, silahlı tutuk yapan polise dokunmayıp –lakin öncesinde ihanet eden herkesin cezasını kesmesiyle– arkasında ibretimiz misaller bırakır.

21 Ahmet Özcan, "Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!" *Modern Türkiye'de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970)*, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 51.

Zeybek Eşkıyalığını Görmek ya da Görmemek: İdeolojik ve Edebî Bir Sorun

SERDAR ERKAN

Giriş: Halk kültürüne yaklaşım ve zeybeklik meselesi

Kültürün dışarıdan bir göz/araştırmacı tarafından tanımlanabilmesinin ve o kültürü yaşatan topluluk açısından yeniden yorumlanabilmesinin (*recontextualisation/fakelore*) lokomotif, nesiller arasında tekrarlanma aracılığıyla aktarılan geleneklerin her bir ögesinin bağlamından ayrı bir şekilde yeni bir bağlama kavuşmaya, yeniden anlamlandırılmaya açık olmasıdır. Geleneksel ürünün değişen toplumlarda yeni biçim ve anlamlarla sürdürülebilmesi bu nedenledir. Bu ilişkinin dinamiği yalnızca yapısal açıdan belirli bir izleğe sahip kültürel verimlerin icra ekonomisine bağlı olarak (sosyal durumun bir önceki benzeriyle şeklen aynı araç ve ifadelerle anlamlı kılınması) bir öncekiyle aynı olması gerekliliği değil, toplumsal yaşamın tekrar ve ifade etme temelli performatif uygulamalar üzerine kurulu olmasıdır. Kültür ve kimlik ilişkisinin temelini bu performans anları oluşturur. Kişi, içinde yaşadığı toplumun icra ortamlarında (gündelik konuşmadan ritüelistik icralara kadar) topluluk ve kendisi hakkında bilgi sahibi olarak kendini ifade etmenin yöntemlerini öğrenir. Kültür bu noktada bireye “buradayım” demenin yöntemlerini göstererek, bireyi topluma uyumlayan bir bilgiler bütünü olarak görülebilir.

Zeybeklik kültürünün, yaşandığı ve icra edildiği yörelerden farklı olarak, ulusal temsilin roman, sinema, araştırma yayınları gibi ortamlarda icat ve icra edilmesinin hikâyesi de bu dinamiğe dayanır ve her icat çoğunlukla yapıyı değil anlamı değiştirme üzerine kuruludur. Diğer bir deyişle, bir topluluğun kültürü hakkında gözleme dayanmayan her anlamlandırma girişi-

mi ona dışarıdan anlam yükleme girişimidir ve bu icat edilme ne kurumlaşmış (yârenlik vb. yöresel kurumlar ile zeybeklik göstergelerinin sürdürüldüğü ritüeller) ne de simgeleşmiş bir şekilde (yalnızca dansın, müziğin, vücut duruşunun, söylemin vb.) süreklilik arz eden gelenek için “kaybolma” anlamına gelmemektedir. Aksine, yerel olana farklı bir anlatı sağlayabilecek kadar yaygınlaştığında icat edilen anlamlar, tıpkı bir geri besleme mekanizması ve topluluğun kendi üretim sistemleri gibi topluluğa “anlamı seçme” olanakları sunabilirler.

Bu nedenle, zeybeklik konusunun kendi geleneksel icra ortamları dışında eşkıyalık, kahramanlık ve isyan gibi farklı anlamlar üzerinden değerlendirilebilmesini sağlayacak olan dinamik, yaşanmış olan isyanın yahut kahramanlığın geleneksel toplumsal anlatı dünyasına yansıyan hali değil; ifade biçiminin tarih, edebiyat, sanat gibi diğer araçlarda yeniden yaratılırken edindiği/ona eklenen anlamların, bağlamların ve özelliklerin kendileridir. Kültürde herhangi bir anlamın yaratılması ve sürdürülmesinin izlerini takip edebilmek, öncelikle anlamların tarihini ele almayı gerektirir. Ele alacağım konu, zeybekliğin tarihi değildir. Zeybeklik araştırmalarının takipçisi olarak benim dikkatimi çeken şey, akademik disiplinlerin ve meraklı gözlerin yüz yılı aşan bir süredir kristalleştirmeye, tektipleştirmeye ve yaygınlaştırmaya çalıştıkları zeybeklik konusuna yaklaşımları arasında anlam bakımından derin boşluklar bulunması ve bu disiplinlerle akademi dışında kalan amatör ilgi sahalarının birbirlerinden bilgi almaya çalıştıklarında oluşan tarih-kültür-bellek uyumsuzluğudur.

Bu uyumsuzluk, yerel zeybeklik kültürlerinin performansa dayalı toplumsal anlamları ile zeybekler ve zeybeklik kültürü hakkında akademide ve akademi dışında konunun meraklıları tarafından oluşturulan anlamlar arasındaki uyumsuzluktur. Bu noktada yerel kültürlerin toplumsal süreklilik arayışıyla kültürel nesneye yükledikleri anlamlar ile ideoloji ve benzeri farklı uyaranlar neticesinde üretilen anlam, bağlam ve fonksiyonlar karşılaştırılabilir. Yerel zeybeklik kültürü örneği olarak vereceğim Simav ilçesi örneğinde, toplumsal ritüellerdeki anlam çeşitlilikleri ile resmî temsillerde ortaya çıkan politik anlam arasında derin boşluklar olduğunu fark ettim. Dahası, yörede zeybekliğin resmî temsilcileri olarak görülen yârenlerin kendi geleneksel icra ortamlarından biri olan yâren toplantılarında, ulusal anlatıyı kuvvetli olarak benimsediğini tespit ettim. Araştırmam sınırlı ve geneli temsil eden bir örnek olmaktan uzak olmakla birlikte, Cumhuriyet’in kuruluşundan bu yana zeybekliğin yeni medya ortamları olan müzikal kompozisyon, edebî üretim, romanlar, sinema filmleri gibi ortamlara aktarılırken karşılaştığı anlam değişimini ele alan araştırmacıların bulguları ile paralellik teşkil etmektedir.

Zeybekliğı tanımlamak

“Geleneksel” olarak adlandırdığımız herhangi bir kültürel ögenin tarihini ve o ögenin “aslını” öğrenmeye çalışırken karşılaşılan zorlukları, kültürel ögeyi çevreleyen etkileşim ve ifadelerin neler olduğunu ele alırken de yaşamak mümkündür. Bu yalnızca ele alınan ögenin geçmişinin yazılı kültüre ve tarihî belgelere olan uzaklığından dolayı değil, kültürün biçimiyle toplumsal anlamı arasında düz bir bağının olduğunu varsaymanın mümkün olmasından kaynaklanır. Bu durumda araştırmacı ister istemez biçim ve anlam arasında var olduğu düşünülen bağlantının ne olduğuna dair yazılanları/söylenenleri araştırmaya yönelecektir.

Zeybek kelimesi, etimolojik anlamları da dahil olmak üzere, birden çok anlama sahiptir ve bu kullanımın Ege Bölgesi’nde yoğunlaştığı görülmektedir. Öncelikle zeybek, kişilere verilen bir isimdir (Hasip Zeybek, Ahmet Zeybek gibi) ancak bir araya gelen zeybekleri ve eylemlerini niteler şekilde “zeybeklik” kurumunu da işaret eder. İsim aynı zamanda dansı ve müziği de (Kerimoğlu Zeybeği, İslamoğlu Zeybeği gibi) kapsar. Bunların yanında insanın davranışına ait özel durumları; kahraman, isyancı, gözü kara gibi genel tipleri kapsamak üzere de işe koşulduğu görülür.

Düz bir kronolojik çizgi üzerinde ele alınan zeybeklik tarihi, genellikle 16. yüzyıldan başlatılır. Araştırmacılar, zeybeklik olgusunu yazılı belgeler ışığında Akdeniz ticaretinin Anadolu’da yarattığı bölgesel korsanlık eylemlerinin bir devamı olarak görür ve olgunun, Osmanlı’nın da içinde bulunduğu dönemin ticari, siyasi ve iktisadi mücadelelerinin yapısına ve tüm bunların Osmanlı toprağında yarattığı toplumsal kaosa dayandığını savunurlar. Araştırmalara göre Ege Bölgesi’nde bu kaosu en çok etki ettiği kişiler kendilerine “Zeybek” adını veren ve vergi, baskı, zulüm gibi çeşitli nedenlerle dağa çıkan sivillerle Osmanlı ordusundaki görevlerinden sonra boşta kalan kişilerdir. Bu kişilerin bir araya gelmesiyle oluşan zeybek çeteleri, genellikle bir liderin önderliğinde hareket ederek, zeybek araştırmalarının en tartışmalı noktası olan eylemlerini gerçekleştirirler. Bu eylemler kimilerine göre, çalışmamızın sonunda yer vereceğimiz Eric Hobsbawm’ın soylu eşkıya kuramında vurguladığı üzere, halka yararlı, zengine ve devlete zararlı eylemlerdir; kimilerine göre ise köylü-soylu gibi bir ayrım gözetmeden gerçekleştirilen soygun, tecavüz, insan kaçırma gibi idealize edilemeyecek durumları içerirler.

Zeybekliğin 20. yüzyılın başında sonlandığı varsayılan tarihini ve onların iyi ya da kötü karakterler olduklarını ortaya çıkarmak için bu tartışmalar yapılırken kültürel devamlılığın sürdürüldüğü ifade sahaları, Ege Bölgesi çevresindeki yerel icralar; müzik, dans, edebiyat, film gibi popüler mec-

ralar ile akademinin kendi çalışmalarıdır. Zeybekliğin gerek tarihinde gerek yakın dönem tanıklıkların izinde çoklu anlam sahasına sahip toplumsal bel-
lekte dolaşımda bulunan ve onu kullananları iletişim içinde edilgen kılan bir
bilgi, algı, tahayyül biçimi olduğunu söylemek mümkündür ve bilginin pay-
laşımı, bir topluluğun iletişim sınırları içinde kendine has özelliklere sahip-
tir. Zeybeklik, araştırmaların odaklandıkları kahramanlık ve isyandan fazlası
olarak, örneğin erilliğin sergilenmesi, toplumsal kutlamaların alışıldık yapı-
sında bulunması dolayısıyla yalnızca toplumla bir arada bulunmanın verdi-
ği hazzın yaşanması, topluluğun zeybek imgeleri üzerinden hiyerarşiye tabi
tutulması, zeybek çıkartmalarının arabalara yapıştirılması gibi belki yüzlerce
anlamli iletişim/performans anında birbirlerinden farklı amaçlara hizmet et-
mektedir. Burada performans kelimesini alışıldık “dans”, “müzik”, “sahne”
kavramlarının dışında, “kimliğin” de icra edildiğini göz önünde bulundura-
rak bütüncül bir perspektifte ele almaktayım.

Yöresel bir zeybeklik kültüründen bahsedebilmek böylece topluluğun ile-
tişim sınırları içinde mümkün hale gelirken, bütün bir coğrafyayı kapsaya-
cak “homojen” bir zeybeklik tanımına ulaşmak daha da zor hale gelmek-
tedir. Ancak bu tümevarımı gerçekleştirebilmek için harcanan mesailerin
adımlarını izlemek, kültürel var oluşun anlam haritası üzerine yapılan işaret-
lemeleri ortaya çıkarmak ve bu harita içinde özellikle odaklandığımız kav-
ramların dolaşımını gözlemek için iyi bir başlangıç noktası oluşturmaktadır.
Bu tektipleştirme davranışının gözlemlenebileceği başlıca mecralar, zeybek-
lerin hayatlarına odaklanan anlatılarda ortaya çıkan “ortak noktalar” ile zey-
beğin yaşamından bir kesitin tüm simgeselliğiyle aktarıldığının düşünül-
dü performatif ifadelerin birbirleriyle olan benzerlikleridir.

Zeybek/zeybeklik hikâyelerinde bugün tektipleşmiş bir anlatı çizgisi gör-
mek mümkündür. Bu hikâye, sosyal eşkıyalığı ön plana çıkaran, mazlumun
zalim karşısındaki eylemlerini ön planda tutan, zeybekliğin sondan bir ön-
ceki dönemi olarak tabir edilen Osmanlı ve vergi politikaları nedeniyle dağa
çıkan eşkıya anlatısına dayanır. Ancak, bu temanın aksine, örneğin Sinanoğ-
lu Zeybeği'nin hikâyesi şöyledir:

(...) o zamanlar Afyon kalesinde yaşamakta olan ve o havalide hükmeden hü-
kümdarın gayet güzel bir kızı varmış. Kız ile Sinanoğlu, hükümdarın muha-
lefetine rağmen sevişirlermiş. Son derece silahşor ve pehlivan olan Sinanoğlu,
kızı birkaç kere babasından istemişse de reddedilmesi üzerine, birbirini deli
gibi seven kız ile Sinanoğlu bir gün sözleşip kaçıyorlar. Hükümdar bunu ha-
ber alarak peşlerine adam koyuyorsa da bunları tutamıyorlar. Sinanoğlu, son-
radan adamlarını alıp geliyor ve bu hükümdarla birçok savaşlar ediyor. Neti-
cede, Sinanoğlu bir savaşta hükümdara esir oluyor ve öldürülüyor. Kız da ya-

kalanarak, bu kalenin batısında bulunan bir kulede ömrünün sonuna kadar yaşamaya mahkûm ediliyor.¹

Edebi tasniflerde “masal” olarak değerlendirilebilecek bir tema üzerine kurulmuş olmasına karşın, Sinanoğlu’nun hikâyesi bugün eşkıyalık anlatısı olarak değerlendirilmektedir. Burada temel problem Sinanoğlu’nun tarihî bir gerçeklik olarak yaşamış, dağa çıkmış, isyan etmiş ve yerine göre kahramanlık/eşkıyalık yapmış biri olup olmaması değil; toplumsal bellekte nasıl yaşatıldığı ve nasıl anlatıldığıdır. Türk sözlü anlatı geleneği çerçevesinde kahramanlığı simgelediği düşünülen Koroğlu hikâyeleri de bu anlatı-kişileştirme ilişkisinin göstergelerinden biri olarak ele alınabilir. Zeybeklikle Koroğlu anlatıları arasında benzerlik gösteren ve akademinin beğenilen hikâye oluşturma geleneğindeki ortak nokta, Koroğlu’nun kahramanlığını ön plana çıkaran akademinin, onu, anlatılarda eşkıyalık yahut kahramanlık kavramıyla karşılanamayacak eylemlerini seçmeci bir şekilde görmezden gelecek tanımlamasıdır. Böylece zeybekliğin gerçekte yaşanan olayların tanıklıkları (tarihî belgeler, sözlü tanıklıklarla ortaya çıkarılan) ve yaşananların edebî biçimlerde aktarıldığı kültürel bellek olmak üzere iki araca sahip olduğu söylenilebilir. Zeybeklik olgusu tarihî gerçekliğin yanı sıra hikâye edilmelerinin onlara kazandırdığı ikincil aktarım ortamlarında seçmeci ve kahlılaşmış hikâyelerle yaşamaktadır. Zeybeklerin kendileri de yaşarken nasıl bir dünyanın içinde yer aldıklarına dair tahayyüllerini bu anlatı dünyasından edinerek kimlik sahibi olmuş olabilirler. Anadolu’da zeybekliğin aktarılan bir bellek biçimi olmasının tarihini bilebilmek mümkün değildir. İlk zeybek, eşkıyalığını gerçekleştirdiğinde ilk zeybek dansı mı ortaya çıkmıştır? 19. yüzyıl Güney Çin’inde eşkıyalık üzerine çalışmış Robert J. Antony haydutluk araştırmalarındaki sorunun önemli bir kısmının her zaman, kimin haydut olduğunu belirlemek ve onların güdülerini ve amaçlarını açıklamak olduğunu belirtir ve şu soruyu sorar: Biri neden haydut oldu ve istedikleri şeyleri neden istediler?²

Bu tanımlama problemi, araştırmacıları gerçeklerin yanında, gerçekler üzerine oluşturulmuş anlatılara yönlendirmiştir. Ancak kültür, şartların belirlediğinden fazlası olarak, şartların topluluklar tarafından nasıl yorumlandığıyla, belleklerdeki hangi kültürel anlatı ve ifadelerle birlikte algılandığıyla ilgilidir. Bu durumda zeybeklikle ilgili “ilk” icat edilmiş anlatıların tarih araştırmaları aracılığıyla oluşturulduğunu söylemek mümkün olacaktır. O hâlde zeybekliğin gerek eşkıyalıkla gerekse dönemine göre kahramanlıkla

1 Merdan Güven, *Türkiye Sahasındaki Hikâyeli Türküler Üzerine Bir Araştırma*, yayımlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 484.

2 Robert J. Antony, “Peasants, Heroes, and Brigands: The Problems of Social Banditry in Early Nineteenth-Century South China”, *Modern China*, 15/ 2, 1989, s. 141.

birlikte anılan araştırma öncesi hatıralarını, modern dönem çalışmaları için homojen bir “tarihte yaşananları yansıtan” kültür paketi olarak görmenin pek mümkün olmadığını söylemek gerekecektir. Yöresel uygulamalarda da aynı çeşitliliği görmek mümkündür ve zeybek kültürüne sahip olan toplumların onu toplumsal iletişimde kullanımları çeşitlilik arz etmektedir. Netice olarak, dağlı eşkıyalığın şehre indiğinde yahut kültürel bellekle karşılaştığında kahramanlığa dönüştüğünü söylemek mümkündür. Bunun nedeni belki de bellek ustası olan türkü yâkııcılarının yahut bizzat toplumun şehirde bulunması olarak belirtilebilir. Richard Slatta, benzer bir uyarıyı John Chasteen’in Brezilya-Uruguay sınırında kahramanlaştırılmış Caudillo eşkıya/kahramanlarının hikâyeleriyle ilgili olarak yapar.³

Bu durumda sorumuz, yaşanan zeybeklikle anlatılan zeybeklik ilişkisinin nasıl kurulduğu ve Türkiye’de zeybek kültürünün 20. yüzyılda nasıl icat edildiğidir ki bu ilişki içinde anlatı üreten ve benim de ilk olarak ele alacağım taraf, ideolojik amaçlarla halk kültürünü ele alan devlet seçkinleridir.

Türkiye’de halkiyat hareketinin danslara yönelen kısmı, anlatılar ve bağlamlardan çok, dansların temsil gücü ve temsili oluşturan yapısal öğelerin simgesellikleri üzerine yoğunlaşmıştır ki dönemin âdeti incelemeye değil, uygulama ve yayımlamaya yöneliktir. Bunun yanı sıra anlatılar da sözlü kültür toplumlarında ancak bir kalıba uydurularak sürdürülen, toplum süzgecinden geçmiş hikâyelerdir. Cumhuriyet’in kültüre yaklaşımı, edebî türler ve kültürel biçimler üzerine olduğundan dolayı zeybeklik bir dandır ancak zeybekliğin anlatısı kalıplı bir şekilde aktarılan bir “halk hikâyesi” teşkil etmediği için bu boşluğu sözlü tarih, tarih araştırmaları ve romanlar doldurmaktadır. Netice itibarıyla, yaşayan son zeybeklerin tanıklıkları yahut biyografileri bu ihtiyacı tatmin için kullanılmış; böylece onların hayat hikâyeleri ve onlar hakkında anlatılanlar, zeybeklik geleneğinin son bellek görünümü şeklinde elimize ulaşarak, bütün bir kültürel olguya kendi anlamını taşımıştır. Bu noktada Türkiye’de zeybeklik imgesinin birebir derleme veya gözlem yöntemiyle aktarıldığı bir çalışmanın varlığından söz etmek mümkün değildir. Sabri Yetkin’in, Halil Dural’ın notlarını çevirerek aktardığı *Bize Derler Çakırca* (2005) isimli kitabı bu konuda aday olarak görülebilecekken Halil Dural bu hikâyeleri, hikâye etme yeteneği çok iyi olan Kara Süllü’den aktardığını belirtmektedir.⁴

Burada ortaya çıkan problem, zeybeklik “tarih”inin sözlü “bellek”le arasındaki uyumu-uyumsuzluğu meselesidir. Zeybekliğin tarihi, eşkıyalığı ya-

3 Richard Slatta, “Eric J. Hobwbawm’s Social Bandit: A Critique and Revision”, *A Contracorriente: una revista de estudios latinoamericanos*, 1/2, 2004, s. 25.

4 Halil Dural, *Bize Derler Çakırca: 19. ve 20. Yüzyılda Ege’de Efeler*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.

hut kahramanlığı anlatıcının, araştırmacının yahut kültürel içerik sağlayıcısının bakış açısına göre şekillenirken, zeybeklik belleği, kahramanı övmek/ölenin ruhunu öte dünyaya iyi gönderme hassasiyetiyle işlemektedir ve zeybek havalarının çoğunda ölen zeybeğin ardından yakılan sözler (türkü) vardır. Ancak tarih araştırmaları, performatif olguların algılanma biçimlerini şekillendirmektedir. Zeybeklerin yaşadıkları toplumlar içinde hatırlanma kaynakları danslar ve türkülerdir. Bu ifade biçimlerinden yola çıkılarak değerlendirildiğinde zeybeklerin bir eylem gerçekleştirdiklerini söylemek mümkün değildir. Çünkü türküler yaşanılanların hikâyesi değil, yaşanılan şeyin toplumsal bellekte bulunan duruma uygun manzumlarla anlatılma çabasıdır. Aynı manzumlar bağlamına göre sevgiyi de, efeliği de anlatabilir. Bu durumda yerel bellekle ilgili olguyu daha iyi yansıttığını yahut araştırmada derinleştikçe daha kabul edilebilecek olgulara ulaşabileceğini düşünen tarih, edebiyat ve kültür biliminin çalışmaları ile zeybeklik hikâyeleri arasındaki uyumsuzluğun sözlü ve yazılı kültür zıtlığından kaynaklandığını görmemiz gerekir.

Belli bir geleneğin bağlamından kopması ardıl toplumların tarihinde olağan bir durumdur. Dinî bir kişiliğin sekülerleşmesi, kahramanın mizahi kişiliğe bürünmesi, maddi olanın manevi sahaya girmesi gibi örnekler bu bağlam değişiminin işaretçisidirler. Devletlerin ve onların araçları olarak kültürü inceleyen kurumların halk kültüründen devşirdikleri unsurların bir kısmını olduğu gibi koruyup, bir kısmını farklı bir anlatıyı yahut anlatının farklı versiyonlarını öne çıkarmak için kullanması ise geleneğin icadıdır.

Türkiye’de de görülen bu süreçler içerisinde zeybek kültürü artık geleneksel bir ifade biçimi olmasının yanı sıra, paralel bir evren olarak icat edilen folklor sahası içerisinde yukarıdaki döngüye dahil olarak tartışılmaya başlanmıştır. Richard Bauman, kültürün bağlamları üzerine yayımladığı çalışmasında bir folklor unsurunun anlamının, içerisinde yaşadığı toplumla olan bağı üzerinden okunması gerektiğini dile getirmiştir. Bauman, anlama odaklanan şu araştırma sorusunu sorar:

Folklorla ilgili kültürel bağlamın belki de en temel yönü, anlama sorunu odaklıdır. Başka bir deyişle, bir folklor ögesinin içeriğini, anlamını, “odak noktasını” insanların kendilerinin anladığı şekliyle anlamak için kültür ve topluluk hakkında bilinmesi gereken bilgi nedir?⁵

Bu soruya verilebilecek yanıtlardan biri zeybekliğin yeni evreninde ona yeni anlamlar yüklendiği ve bu anlamların başta tarih olmak üzere, edebiyat, kültür bilimleri, sinema, dans, müzik gibi çeşitli mecralarda metinler ara-

5 Richard Bauman, “The Field Study of Folklore in Context”, *Handbook of American Folklore*, haz. Richard M. Dorson, Bloomington, Indiana University Press, 1983, s. 363.

sı olarak sağlandığıdır. Böylece ortaya iki evren ve buna bağlı olarak iki anlam topluluğu çıktığını söylemek mümkündür. Bu topluluklardan ilki yerel gelenek içerisinde zeybek kültürünün çoklu anlam dünyasını idrak ve icra edenlerin oluşturduğu topluluktur ki bu topluluğa geleneksel topluluk diyebiliriz. İkinci topluluk ise zeybek kültürünü mono mitleştirmeye, tektipleştirmeye, stereotipleştirmeye, anlam icat etmeye ve belirgin bir anlamı dayatmaya açık araştırmaların yarattığı anlam dünyasına bağlı olarak idrak ve icra edenlerin oluşturduğu topluluklardır.

Ulus-devletin danslarla ve zeybek danslarıyla olan macerasının çizgileri artık iyi bir şekilde kronolojik bir çizgide gerçekleşen ideolojik atılımlar olarak belirlenmiştir. Özlem Kurt bu bağlamda öncelikli olarak “Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren “milli kültür” yaratma saikiyle yürütülen geleneksel dans çalışmaları sonucunda ortaya çıkan sergileme ya da sunum formunun; milli bayramlar gibi resmi kutlamalarda –ya da seküler nitelikli ritüellerde– tekrarlandığını ve bu şekilde bir tür gelenek oluşturulduğunu” belirtir. Bu bağlamda “Türk halk oyunları” geleneğini bütüncül, sabit, her daim geçerli bir pratikler kümesi olarak değil, tarihsel sürekliliği içerisinde kırılma noktalarına da sahip olan, icat edildiği dönemin siyasal ve kültürel kodlarını taşıyan, zamanla yeni estetik ve politik motiflerle eklemlenen hâkim bir yaklaşım olarak değerlendirir. Kurt, Selim Sırrı Tarcan’ın “Tarcan Zeybeği” denemesini, Kemalist modernleşme projesine uygun bir “milli raks” geleneği icat etme çabası olarak inceler. Nihai olarak “milliyetçi hareketlerin ortaya çıktığı farklı bağlamların kendine özgü koşulları içerisinde pratiğe geçirilen bu geleneklerin en önemli ortaklıklarından birinin kendilerine uygun düşen bir tarihsel geçmişle süreklilik oluşturma girişimleri olduğu” sonucuna varır.⁶

Özlem Kurt’un çalışmasından hareketle, bir dans olarak zeybek için de gerçekleşen şeyin bu olduğunu söylemek mümkündür. Yalnız, herhangi bir dans çeşidini değil, zeybekliği tüm halk danslarından ayrı bir şekilde ön plana çıkaran bir durum söz konusudur ki bu, zeybeklerin bazı tarihi ve sosyal olayların neticesinde yaşam ortaklığı gösteren bir topluluk manzarası sergilemesi ve bu manzaraya ait tarihî evrakların, yazıya geçirilmiş sözlü anlatıların ve bunların izinden giderek oluşturulan devasa bir argüman ve sunum repertuarının (filmler, belgeseller, romanlar, konserler) bütün bir kültürel ifade sistemine hâkim olmasıdır. Böyle bir durumda zeybeklik olgusunun yalnızca dans ve müzik olmaktan çıkıp, tartışma çevrelerinde büyük bir kültürel tartışma/uzlaşma platformu oluşturduğunu görmek mümkündür. Devletin zeybek dansını ele almasıyla, kültürel varlığın temeli ile ilgili sorular ortaya çıkar. Bu sorular yalnızca kuruluş döneminde değil, ondan çok sonra gerçekleştirilen zeybeklik araştırmaları için de geçerlidir ve bunların amacı

6 Kurt, a.g.t., s. 5-16.

da etnografik varlık olarak zeybekliğin kültürel sürekliliğini sorgulamaktan çok, ona şaşaalı başlangıçlar vermektir.

Yorumlamacı akımın zeybek danslarına yaklaşımı ikiye ayrılmaktadır: bunlardan ilki “Kültür doğayı yansıtır” fikriyle toplumun diğer kültürlerle etkileşime girerek bozulmamış ve güncel iletişim teknolojilerden etkilenmemiş olduğunu savlayarak, Anadolu’daki mevcudiyetin zihindeki Orta Asya bağlantısını kuran ve dans anlatısına hizmet eden çalışmalar iken ikincisi, “Kültür toplumu yansıtır” fikrinden yola çıkarak, dansın simgelediği şeyin tüm toplumu betimlediğini savlayan çalışmalardır. Klasik dans araştırmalarında zeybek dansı figürlerinin “Kültür doğayı yansıtır” fikriyle ele alınıp, Cumhuriyet’in ilk dönem çalışmalarının etkisi altında –örneğin Cemil Demirsipahi’nin ve çok daha geç tarihli bir çalışma olarak Fatma Gülay Mirzaoğlu’nun çalışmalarında– kartalın kanat açışı, gökten aşağıya bakışı, mağrur duruşu gibi metaforların kullanıldığı ve animizm vurgularının en üst seviyeye ulaştığı şamanlık araştırma kültürünün etkisiyle, zeybek dansı ekseninde bütün kültürel setin göktanrı inancıyla bağlantısının kurulduğu görülür.⁷ Bu vurguyu destekleyecek çoğu animizm odaklı etnografik araştırmanın varlığına rağmen, “Kültür toplumu yansıtır” odaklı çalışmalarda da görüleceği üzere, bu romantik yaklaşımların kültürü “toplumsuzlaştıran” yaklaşımlar olduğu malumdur.

Bu animistik yorumlamanın hemen ardından (animistik görüş halen akademik yayıncılıkta ve milliyetçi yorumlarda geçerliliğini korumaktadır) ise “Kültür toplumu yansıtır” fikriyle efeler ve zeybeklerin toplumsal birer prototip ve hatta ideal tip olup, hayat mücadelelerinin toplumun damarlarında bulunan “kahramanlık geni”nin bir parçası olduğu ve nihayetinde dansın, kahraman tipinin zihinsel dışavurumu olarak ele alınması gelir. Bugün kültür araştırmalarının, medya ve medyadan aşağı kalmayacak ve ondan fikir çalacak şekilde akademinin de zeybeklik üzerine düşüncelerinin bu temel okuma paketleri ve fikirleri üzerine şekillenmekte olduğunu görmek mümkündür. Zeybekliğin tarihini inceleyen araştırmacıların ortaya koydukları gelişim çizgisinin başlangıç noktasını belirlemek ve Türklerin Anadolu’ya gelmeden önceki konaklarında ve göç ettikleri Orta Asya’da izlerini sürebilmek için Mahmut Ragıp Gazimihal, öğrencileri aracılığıyla bilgi toplamaya çalışmış ancak yalnızca Afganistan’da “Zeybek” adlı bir köyün varlığını öğrenebilmiştir. Gazimihal bu köyün etnografyası hakkında bilgi edinemediği için Anadolu ve Orta Asya bağlantısı istenen düzeyde kurulamamıştır.⁸ Öz-

7 Cemil Demirsipahi, *Türk Halk Oyunları*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975; Fatma Gülay Mirzaoğlu, *Zeybek Türküleri ve Dansları*, yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

8 Mahmut Ragıp Gazimihal, “Türkistan’da Zeybek Kelimesi”, *Türk Folklor Araştırmaları*, 4/89, 1956, s. 1420-1422.

kul Çobanoğlu ise zeybek kelimesinin etimolojisini ele alıp, onu atlı göçebe Türk kültürüyle bağlantısını kuracak şekilde kelimenin etimolojisi üzerinden değerlendirerek “zamansız” bir teoriyi ön plana çıkarmıştır.⁹

Zeybek araştırmalarına genel çerçeveler sağlamanın ilk aşamasını oluşturan bu tarihi, etimolojik ve etnografik köken arayışları ile toplumsal betimlemelerin izleri bugün genel söylemin oluşturulmasını sağlayan iki durumda gözlenebilir: kahramanlık ve sosyal eşkıyalık. İç içe geçmiş durumda bulunan bu anlatılar zeybekliğe kültürel sürekliliği olan anlamlar kazandırmak için kullanılan en büyük söylemler haline gelmişlerdir ve yerel kültürel performanslar artık ilgi alanı dışında kalmıştır. Birinci durum olan kahramanlık, halihazırda ekonomik ve toplumsal şartların ortaya çıkardığı bir yaşam biçimi olarak eşkıyalık yapan Ege’deki zeybeklerin, Osmanlı-Rus harbinde olduğu gibi, Cumhuriyet’in kuruluşunda da hazır askerî güç olarak yer almalarıdır. Özcan’ın aktardığına göre, Osmanlı Devleti hükümeti, işgal altındaki başkente hapsediğinden ve Anadolu’da işgal kuvvetlerine karşı yeşeren Milli Mücadele örgütsüz bir şekilde kendiliğinden başladığından, eşkıyalık henüz filizlenmekte olan direniş hareketinin son çaresi olarak ortaya çıkmıştı.¹⁰ Yalnız, Osmanlı-Rus harbinde zeybeklerin yer almaları arkalarında tarihi kayıtlardan başka bir şey bırakmamışken, icat edilmiş kahramanlık belleği ancak Milli Mücadele döneminde bir süreklilik zeminine kavuşacaktır ki bu, Cumhuriyet’in kuruluşunun bir anlatı olarak sonraki nesillerin ideolojik biçimlendirilmelerinde kullanılacaktır. Bugün zeybeklik anlatısının ulusal temellerini bu “kahraman asker” imgesi tamamlıyor.¹¹

Ahmet Özcan, zeybekliğin birbirinden farklı iki yoldan ele alındığını, bunlardan birinin Yaşar Kemal’in *İnce Mehmed* romanıyla özdeşleşen romantik bakış açısı ve diğerrinin de Kemal Tahir’in *Rahmet Yolları Kesti* romanıyla özdeşleşen gerçekçi bakış açısı olduğunu belirtir. Bu iki akım (romantik ve gerçekçi), zeybekliğin akademideki ele alınışını da tesadüfi olmayacak biçimde temsil etmektedir. Bir tarafta tarih araştırmacıları Başaran, Haykıran ve Özçelik gibi yazılı belgelerin ışığında zeybekliğin aslında idealize edilmiş “kahramanlık” biçiminden bir hayli uzakta, toplumun huzurunu bozan bir olgu olduğunu gösteren gerçekçiler; diğerr tarafta ise, ne olursa olsun zeybekliğin “milletin bağrından çıkarak”, onun geçmişle uzun süren bir bağı bulunan kahramanlık karakterini gösterdiğini ve topluluk içinde idealize bir yaşam

9 Özkul Çobanoğlu, “Zeybek ile Segmen Kelimelerinin Etimolojisi ve Zeybeklik Gelenegi Üzerine Tespitler”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi: Dr. Himmet Biray Özel Sayısı*, 1999, s. 169-182.

10 Ahmet Özcan, “Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!”, *Modern Türkiye’de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970)*, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2018, s. 44.

11 Arif Yıldırım, “1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’nda Zeybek Taburları”, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

sürdürdüklerini sosyal eşkıyalık üzerinden iddia eden (burada anlam beğenilir, araştırılmaz yahut araştırılsa bile eylem zihindeki anlama uydurulmaya çalışılır) romantiklerin Zeybeklik üzerine genel kabulleri.¹² Son algı biçimi olarak “kahraman zeybek” Cumhuriyet’in, resmî törenler aracılığıyla kendini meşrulaştırma amaçları için halk dansları arasında çok da zorlanmadan bulunduğu muhteşem bir görsel ve işitsel araçtır. Atatürk’e “Sarı Zeybek” denilmesinin temel nedeni de onun bu dansa verdiği özel önemdir. Atatürk’ün desteği, dansın modern ve gelenek sonrası toplumdaki hikâyesinin anlam çerçevesini romantik milliyetçilik bağlamında zenginleştirmiş, geleneğin uygulayıcıları için de farklı bir anlam evreni yaratmıştır. Cumhuriyet’in kuruluşuyla birlikte zeybeklik anlatıları, zeybekliğin performansla dönük taraflarının çoklu simgesel ve toplumsal anlamlarını görmezden gelerek romantik bir tarihten kaynaklanan kahramanlık unsuru olarak zeybekliği ele almaktadırlar. Bunlara türkü bestelerini, romanları, filmleri, televizyon-radyo gibi mecralar ile konserlerde ve yarışmalarda dansların betimleyici sunumunda kullanılan anlatıları eklemek mümkündür.

Zeybekliğin yeni medyaları

Geleneksel kültür çevresinin dışında yazılmış birkaç zeybek havası, bu bellek-tarih-gelenek aktarım zinciri içinde ve henüz zeybek filmleri veyahut romanları dönemi yoğun olarak başlamadan önce ideal zeybeği yansıtan eserlerdir. İlki, Kaptanzâde Ali Rıza Bey’in “Eğilmez Başın Gibi” adıyla bestelenmiş eserdir. Zeybek havalarının, bestecisi bakımından en ilgi çekebilecek olanı Türkçü ideolojinin meşhur savunucularından Hüseyin Nihal Atsız’ın yazdığı 10 kitalık “Sarı Zeybek” şiiridir. Diğer taraftan, en meşhur zeybek havalarından biri olan ve günümüzde Atatürk’le özdeşleşmiş olarak dinlenen “Sarı Zeybek” türküsü de Tanburacı Osman Pehlivan adıyla derlenmesi ve halk müziği motiflerinden ziyade sanat müziği motifleriyle süslü olmasından dolayı anonim değil, telif bir eser görünümü sunmaktadır. Zeybek müziği ve dansı bugün çoğu medyada simgeleşmiş bir şekilde zeybekliğe atfedilen anlamları kendi başlarına taşıma kabiliyetlerini sürdürmektedir. Ancak zeybekliğin hikâyesinin kurgulandığı ve modern toplumda algının sürdürülebildiği temel mecralar romanlar ve sinema filmleridir.

Romanlar, Cumhuriyet’in kuruluşunu takip eden dönemde eşkıyalığın ortaya çıkmasını/sürdürülmesini sağlayan şartların ortadan kalkmasıyla birlikte toplumsal hafızadan silinmeye başlayan zeybeklik anlatılarının ilk sığınağı görünümündedir. Öztoprak, *Türk Romanında Efelik ve Efeler Üzerine Bir İn-*

12 Mehmet Başaran, Aysun Sarıbey Haykıran ve Ali Özçelik, *Atçalı Kel Mehmed Efe: Batı Anadolu’da Eşkıyalık ve Zeybeklik*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2018.

celeme adlı tezinde, efelik temasının daha çok Aydın, İzmir, Manisa vb. Batı Anadolu Bölgesi'nde yer alan illerde yetişen yazarlar tarafından kaleme alındığını, 1960'lı yıllar ve sonrasında konunun daha da ön plana çıktığını tespit etmiştir. Öztoprak'a göre yazarlar bu temayı yok olmaya yüz tutmuş olan efelik kültürünü canlandırmak, yeni nesle bu kültürü aktarmak, hatta öğretmek; efelik konusundaki yanlış izlenimleri silmek, efelerin kahramanlıklarını ve vatan toprakları için vermiş oldukları mücadeleleri yeni nesle hatırlatmak gibi amaçlar doğrultusunda ele almışlardır. Öztoprak bu çerçevede yazılmış 32 romanı incelemiş ve bunları Eric Hobsbawm'ın eşkıyalık kuramına göre tasnif etmiştir.¹³ Bu tasnifin tüm romanlar için yapılabilmesi zeybeklik kültürünün yeni mecralarında nasıl devamlılık sağladığını göstermesi bakımından çok önemlidir. Bunun anlamı, halihazırda toplum tarafından anti-kahramanın kahramana çevrilmesi anlamına gelen zeybekliğin ebedileştirilmesinin metinler arası bir aktarım ortamına kavuşmuş olmasıdır. Ahmet Özcan'ın, Yaşar Kemal'in kaleme aldığı *İnce Memed* romanı özelinde yazara yönelik olarak yaptığı eleştiri, büyük efe anlatıları akımında yer alan eserlerin zeybekliğe temel yaklaşımını özetler niteliktedir.¹⁴ Bu anlatılarda öne çıkmayan ve artık yavaş yavaş belleklerden silinen "eşkıyalık" teması, Özcan'a göre toplumcu-gerçekçi yazar Kemal Tahir'in *Rahmet Yolları Kesti* romanında mevcuttur.¹⁵

Romanlar için geçerli olan "yaratılmış anlatının sürdürülmesi için mekân oluşturma" fikri sinema için de geçerlidir. Sabâ Sak, efelik ile ilgili yapılmış 51 filmi ele aldığı "Türk Sinemasında Efelik Kültürünün Yansımaları" adlı çalışmasında, klasik bir tasnif ve içerik analizi yapmak yerine, bu filmlerin senaryolarını dönemlerinin politik ortamıyla birlikte genel olarak ele almıştır. Buna göre yazarın vurguladığı "kaynak eksikliği" bu filmlerde kullanılacak senaryoların doğal olarak gerçeklikten değil, kendilerinden önce gelen roman kültüründen beslenmelerini gerektirecektir. Bunun anlamı, efelik hakkında halihazırda devam etmekte olan metinlerarası belleğin bu medyaya da akta-

13 Betül Öztoprak, *Türk Romanında Efelik ve Efeler Üzerine Bir İnceleme*, yayımlanmamış doktora tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

14 "[Yaşar] Kemal'in amacı, folklorik eşkiya mitinin Türkiye bağlamındaki tarihsel anlamını sorgulamaktan ziyade, söz konusu miti yeniden yaratmaktır. Bu nedenle, Kemal'in edebi teşebbüsü... kahraman eşkiya imgesinin hem biçim hem de içerik olarak yeniden üretilmesiydi. O halde Yaşar Kemal, basit ve acı gerçeklikleri efsanevi imgelemlelere çevirerek büyü bozulmuş dünyayı yeniden büyülemeyi amaçlayan kadim bir anlatım tekniğini ustalıkla kullanan popüler mitlerin bir yazarı olarak beliriyordu." Özcan, a.g.e., s. 39.

15 "En zayıf zarar veren ve en güçlü tarafından kullanılan bu zalim soyguncuların nasıl olup da ezilenlerin kahramanı, bir sosyal isyancı olarak yeniden kurgulandığı sorusunun yanıtı ise romanın [Rahmet Yolları Kesti] sonunda veriliyordu (...) [Kemal] Tahir'e göre soylu soyguncu miti, esasen, ezilen kitlelerin kendi kendilerini aldatmalarının evrensel bir yöntemi idi." A.g.e., s. 43.

rılacağı ve efeliğin olumsuz taraflarının görmezden gelineceğidir. Sak bu durumu *simulacr* (üst gerçeklik) kavramıyla ele almaktadır.¹⁶

Hobsbawm etkisi

Bu kısa örneklem içerisinde göstermeye çalıştığımız üzere, zeybekliğin sözlü ve yazılı kültürle bulunduğu noktada yaşanan her şey “anlatı” olarak kahramanlığa dönüşmektedir. Bu hususta dikkati çekeceğim ilk nokta, zeybeklerin yaşam biçimlerine dair izlenimlerin yerel belleklerde de yazılı belleği doğrular şekilde “kahraman” olarak yer aldığıdır ki Türkiye’de yayımlanan çoğu zeybeklik sonrası yayınlar bu bellekten faydalanmış; ancak, faydalandıkları belleğin gerçeklikle olan ilişkisini sorgulamamıştır. Toplumsal bir gerçeklik olarak zeybeklik ortadan kalkınca, yerel bellekte kalan kahramanlık imgesi ulusal anlamda oluşturulan kahramanlık imgesiyle buluşarak zeybekleri resmî kahramanlar haline getirmiştir. Bunun nedenini, başlıca olarak zeybek imgesinin, zeybeklerin kendi yaşamlarından değil, onların yaşadıklarının topluma yansımaları olan hikâye, türkü, dans türü ifade biçimlerinden elde edilmesi olarak görmek mümkündür. Bu noktada toplumsal belleğin kaosa eşdeğer olan eşkıyalıkla ilgilenmeyip (türkülerin ve anlatıların çoğunda olmayıp tarihî kayıtlarda bulunan şey), onu kendi algı kalıpları olan kahramanlık, ölüm vd. temalarla sürdürmesinin Cumhuriyet’in zeybeklik algısını beslediğini belirtmek mümkündür. Böyle bir genellemenin yalnızca Türkiye’deki eşkıyalık çalışmaları bağlamında mevcut olmadığını ifade etmek gerekir. Gerçekte olanla anlatıda ifade edilenin uyuşmazlığı, dünyanın farklı bölgelerinde de araştırmacıları “Nasıl olur da kötüye iyi denir?” tarzı bir soruyla baş başa bırakmıştır. Özellikle son dönem araştırmacıların, Eric Hobsbawm’ın ortaya koyduğu evrensel “soylu eşkıya” kuramıyla buluşmaları, araştırmalarının yorum noktalarında yeni bir çığır açarak, neredeyse tüm eşkıyaları kahraman ilan etmelerine neden olmuştur. Türkiye’de Hobsbawm’ın çalışmasıyla başlamasa da, son noktada onunla simgeleşecek olan uzun süreli bu romantik icat, yine Hobsbawm’ın kuramına getirilen uluslararası eleştirilerle birkaç noktada sorgulanabilir.

Çin’de eşkıyalık anlatıları ile tarihî gerçeklik arasındaki ilişkiyi araştıran Robert Antony’e göre “sosyal eşkıyalık” kavramının cazibesinin çoğu Hobsbawm’ın, bunun evrensel bir fenomen olduğu iddiasına dayanmaktadır. Kapitalist olmadan önce çoğu geleneksel tarım toplumunda yaygın olan sosyal eşkıyalık, değişime karşı bir tür ilkel isyanı temsil etmektedir. Hobsbawm’a göre sosyal eşkıyalık en çok kabile ve akrabalık örgütlenmesinin evrimsel

16 Sabâ Sak, *Türk Sinemasında Efelik Kültürünün Yansımaları*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 20-21.

aşaması ile modern kapitalist ve endüstriyel toplum arasında yer alan, ancak parçalanmış akrabalık toplumunu ve tarım kapitalizmine geçişi içeren tarım toplumlarında yaygındır.¹⁷

Antony, Hobsbawm'ın sosyal eşkıyalık ve toplumsal yaşam arasında hatalı olarak kurduğu bağlantıların başında eşkıyalığın köylülükle sahip olduğu özel ilişki türünü görmektedir. Antony, eşkıyalığın köylülüğün bir ifade biçimi olduğunu, sosyal eşkıyaların köylü toplumunun ayrılmaz ve hakiki bir parçası olduğunu, sıradan köylülerle olan özel ilişkileri yüzünden eşkıyalığın sosyalleşmesinin normal görülebileceğini ancak sosyal eşkıyalığın yakalanmasının zor ve nadir bir olay olduğunu belirtir. Bu nedenle sosyal eşkıyalık kavramının çok sınırlayıcı ve aslında eşkıyalığın toplumdaki rolünü incelemek için zayıf bir analitik araç olduğunu savunur.¹⁸ Burada genel anlamda eşkıyalıkla tezat oluşturan nokta, yerleşik toplumla yakın bağlarını sürdüren eşkıyaların, köylülerle değil, yerel ileri gelenlerle yakın bağlarının olmasıdır ki haydutların kendilerini, köylülerden çok yerel iktidar sahiplerine bağlamaları onların lehinedir.

Slatta, bu durumun tek tek kültürler için özel değil, dünya eşkıyalık araştırmalarında genel bir durumu teşkil ettiğini, "Anton Blok da dahil olmak üzere Hobsbawm modelinin ilk eleştirmenleri, kullandığı şiirlerin ve baladların sosyal gerçeklikten ziyade idealleri ve özlemleri yansıttığını savundu"¹⁹ şeklinde belirtir. Araştırmacıların Hobsbawm'ın modelini desteklemek için yetersiz arşiv kanıtlarına neden yöneldikleri sorusuna cevap olarak Slatta, folklorik ve edebî kaynaklara olan güvenlerini göstererek, bu araştırmacıların köylü ve eşkıya arasındaki bağı abarttıklarına, bunun da sosyal eşkıyalığı ilginç ve anlamlı kıldığına işaret ediyor. Buna göre, diğer eşkıya nitelikleri tartışmalı ya da çeşitli yorumlara açık olsa da, bu ilişkinin varlığı, modelin güvenilirliği için gereklidir. Bununla birlikte, Latin Amerika ve dünyanın diğer bölgelerinde araştırmacıların bu özel ilişkiyi büyük ölçüde eksik ya da efsanevi buldukları; öne çıkarılan bu ilişkinin aksine köylülerin ve kasaba halkının, eşkıyaların tutuklanması için yetkililere aktif olarak yardım ettikleri de ayrıca Slatta tarafından dile getirilir.²⁰

Bu durum, Ege'de eşkıyalığın gerçek durumu ile eşkıyalığın ikinci evreni olan kurgusal anlatılar arasındaki farklılığın algılanması için de geçerlidir. Antony, Hobsbawm'ın çalışmasında halk türkülerinin, efsanelerin ve mitlerin sosyal eşkıyalık kavramının temelini oluşturduğunu belirterek, Robin Hood gibi sosyal haydutların yalnızca halkın zihninde var olduğuna dikkat

17 Antony, *a.g.e.*, s. 123.

18 *A.g.e.*, s. 123-124.

19 Slatta, *a.g.e.*, s. 23-24.

20 *A.g.e.*, s. 29.

çekerek, kavramsallaştırma gerçekliğe uymasa da, Robin Hoodların psikolojik olarak gerçek olduğunu belirtir. Antony'e göre bu edebî gerçeklik, onları icat eden ve sürdüren insanların özlemlerini temsil eder ki popüler efsaneler kendi başlarına önemli bir çalışma alanı olsa da, haydutlar ve haydutluk gerçekliğiyle pek ilgisi yoktur. Antony, "Efsanede her zaman bir Robin Hood bulunabilir, peki gerçekte?" sorusunu haklı olarak yöneltir.²¹ Slatta'nın buna yanıt olarak görülebilecek yorumu şu şekildedir:

Hobsbawm'ın kabul ettiği gibi, sözlü geleneklerin kendileri ciddi metodolojik problemler ortaya koymaktadır. Bugün sözlü tarihin çoğu, gerçekleri korumak için oldukça kaygan bir ortam olan kişisel hafızadır. Mesele şu ki, bellek seçici bir mekanizma olarak bir kayıt değildir ve seçim, sınırlar içinde sürekli değişmektedir.²²

Hobsbawm'ın kuramını eleştirenlerden biri olarak Richard Slatta da "Hobsbawm, oldukça karmaşık bir tarihsel kaynağa yani şiirlere ve baladlara güvenmenin doğasında bulunan kavramsal ve metodolojik zorlukları kabul etti," diyerek, bu noktada sözlü kaynakların gerçeklikle kopuk olan bağlantısına dikkat çeker.²³ Slatta, Antony'nin eleştirisini destekleyecek şekilde, Hobsbawm'ın sosyal eşkıyalık yorumunu, öncelikle kurgusal edebiyata ve folklordan esinlenen basılı kaynaklara dayandığını belirtir. Slatta'ya göre elit bilim (*elite-lore*, *folk-lore*'un karşıtı olarak verilmiştir [y.n.]) çoğunlukla bir yazarın hayal gücünü ve şiddet zevkini yansıtır. Eşkîya mitolojisinin çoğu gerçek ya da hayalî eşkıya-halk bağlarını ilk elden deneyimlemeyen okuryazar, şehirli, orta sınıf yazarlardan ortaya çıkar. Bu görüntülerin gücü ve cazibesi, kısmen yüksek oranda kentleşmiş toplumların bile "bazen kahramanca bir geçmişe" çekilme ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Hobsbawm'ın kuramındaki sıkıntı, onun şiir ve baladlara güvenmesidir çünkü bu edebiyat, sosyal haydutun cesurca savunmak için savaştığı kayıp erdemin "özgürlük, kahramanlık ve adalet hayalinin" nostaljik bir şekilde tadını çıkarmamıza izin verir.²⁴ Slatta'nın çalışmasında yer verdiği Erick Langer'in araştırması da benzer şekilde Bolivya'daki eşkıya edebiyatının aynılığını vurgular.²⁵

21 Antony, *a.g.e.*, s. 125.

22 Slatta, *a.g.e.*, s. 24.

23 *A.g.e.*, s. 23.

24 "(...) köylü hikâyeleri haydutlar arasında sadece belirli özellikleri vurgulayan seçici bir hafıza sergiliyor. Hiçbir hikâye diğer köylüleri soymakla ilgilenmez." Bu efsaneler genellikle gözünü kan bürümüş haydutların sergilediği vahşeti, ayırım gözetmeyen terör eylemlerini ve cinayetlerini görmezden geliyor." *A.g.e.*, s. 23.

25 *A.g.e.*, s. 25-26.

Sonuç

Yukarıda yerel performans-yerel bellek, belleğin seçiciliği, kültürün tespiti, sözlü tarih, yazılı kültürde metinler arası ilişkiler gibi bellibaşlı kavramlar etrafında şekillenen tartışma ekseninde Ege eşkıyalığı araştırmaları için göz önünde bulundurulması gereken noktaların bazıları ortaya konulmuştur. Zeybeklik, efelik, kahramanlık ve eşkıyalık, tarihi derinliği bulunan kavramlardır. Ulus-devletin kimlik çalışmaları ve medyanın yardımıyla ulusal çapta bilinirliğe kavuşan bu kavramların büyük çapta bir araştırma literatürü oluşturan ana akım “kahraman” imgesiyle birlikte ele alınması eşkıyalık olgusunun üzerine büyük bir edebiyat örtüsü örterek hem kültürel bellek konusunda yapılan “Sözlü bellek gerçekliği yansıtır...” yorumunun popülerliğini artıracak hem de kültürel bir olgunun dondurulup çalışılması geleneğine katkı sunacaktır.

Zeybeklik ve kahramanlığın oturmuş ilişkisi bugün çok farklı mecralarda toplumların ve kişilerin eylemlerini, performanslarını ve düşüncelerini şekillendirmeye devam etmekte ve bu icat edilmiş anlatı yeni araştırmaların konusu olmayı hak etmektedir. Başta Ege Bölgesi’nde yaşayanların kimlik imgesi olarak zeybek figürlerini kullanmaları olmak üzere, “Efe” isminin yeni doğan çocuklara sıklıkla konulmasından efelik söyleminin medyada erkekliliği simgelemesine kadar birçok mecrada bu kültürel devamlılık sürmektedir. Ancak ifadenin bu biçimleri görmezden gelinmeye devam edilmektedir. Diğer taraftan, belki de son olarak söylenmesi gereken şey, zeybeklikle ilgisi sabit görülen dans biçimlerinin yörede, akademi eliyle kurulmuş bu anlatının dışında ve bu anlatıları unutarak yoluna devam ettiğidir. 2019 yılında kendi yörem olan Simav’da gerçekleştirmiş olduğum derlemede yer alan zeybek oyunlarının anlamları üzerine sorularımın hiçbiri beni akademinin ince hesaplarla oluşturduğu bu anlatılara ulaştıramadı. Yerel bellek bu anlatıları kendi başına taşıyan bir organizma değildir; anlatıların yaşaması için toplumun, onu “unutulmaya karşı” dirençli hale getirecek toplumsal uygulamalara dahil etmesi gerekir. Yerel icra ile beğendiğimiz tarihi anlatı arasındaki ilişkinin durumu farklılaşabiliyorsa soru şudur: Zeybekliğin yöresel icraları bu belleği taşımıyorsa, akademi neden bu anlamı dayatmakta inat etmektedir?

Osmanlı Devleti'nin Eşkıyalığı Önlemek İçin Yaptığı Yasal Düzenlemeleri "Rumeli'de Eşkıyayla Mücadele Komisyonlarının Vazifesine Dair Tâlimatnâme" Bağlamında Okumak

SALİH BAŞKUTLU

19. yüzyılda Osmanlı Devleti için büyük bir soruna dönüşen eşkıyalığın ortaya çıkmasında modernleşen devletin iktidar araçları arasında yer alan vergilerin çeşitlenmesi ve artması, uzun askerlik süresi, nüfus artışı, halkın geçim kaynaklarının azalması ve devlet otoritesinin zayıflaması gibi faktörler etkili olmuştur. İmparatorluk'un değişik noktalarında ekonomik kaygılarla hareket eden eşkıya grupları olduğu gibi, ayrılıkçı faaliyet yürüten gruplar da vardı. Bu açıdan Osmanlı yöneticileri, eşkıyalık faaliyetlerini durdurmak ve aşayışı sağlamak için birtakım yasal düzenlemeler yapmışlardır.¹ Bu yasal düzenlemelerden biri de çalışmamızın konusunu oluşturan "Rumeli'de Eşkıyayla Mücadele Komisyonlarının Vazifesine Dair Tâlimatnâme"dir.² Çalışma kapsamında Osmanlı modernleşmesinin eşkıyalık olayları üzerindeki etkisi ve buna bağlı olarak eşkıyalık hareketlerinin özellikleri saptandıktan sonra, devleti idare edenlerin eşkıyayla mücadele etmek için ortaya koydukları çaba söz konusu tâlimatnâme üzerinden değerlendirilecektir.

Modernleşme sürecinde eşkıyalık hareketlerinin özellikleri

Âyanlar, 1808 yılında Sultan Mahmud ile imzaladıkları Sened-i İttifak neticesinde devlet içerisindeki sosyal ve ekonomik rollerini resmileştirdiler. Bu

1 Bunlardan en dikkat çekici olanlardan biri hiç şüphesiz 27 Eylül 1909 tarihinde çıkartılan *Rumeli Vilâyatında Şekâvet ve Meşsedetin Men'i ve Mütacâsirlerinin Ta'kib ve Te'dibi Hakkında Kanun-ı Muvakkat*, diğeri ise 4 Ekim 1909 tarihinde Aydın Vilayeti'nde uygulanmak üzere çıkarılan *Şekâvetin Men'i ve Mütacâsirlerinin Ta'kib ve Te'dibi Hakkında Kanun-ı Muvakkat* idi. Bu kanunların içeriği için bkz. Kemal Yakut, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Eşkıyalığın Önlenmesine İlişkin Düzenlemeler", *Kebikeç*, 34 (2012), s. 143-148.

2 BOA., TFR.I.M. 24/2306, 4 Safer 1327 (25 Şubat 1909).

ittifak ile merkez-çevre ilişkileri yeniden düzenlenirken, taşradaki eşrafa yerel halkın hoşnutsuzluğunu giderme adına da yetki garantisi verildi. 19. yüzyılın başlarında yerel eşraf, köylüleri sömürerek tarımsal üretimin artmasını teşvik etti ve toprakların yönetimini kontrol altına alarak güç devşirdi, ancak Osmanlı merkezî hükümeti, yereldeki bu yetki paylaşımını kendi otoritesine bir ortaklık olarak görüp, çok geçmeden mahalli ileri gelenlerin bir kısmını ortadan kaldırdı; yerel eşrafın rolünü elinden alarak buradaki kaynakların doğrudan merkeze akmasını sağladı. Devlet bürokratları, yeni dönemde merkezileşme politikaları bağlamında taşranın yönetiminde eşrafın gücünü büyük oranda kırdı. Hükümet, yerelde biriken ve eşkıyalığı besleyen toplumsal muhalefetin özünü oluşturan sosyal adaletsizlik, ağır vergi yükü ve kötü yönetimi modernleşme siyaseti üzerinden çözmeye çalıştı,³ ancak bu önlemler yeterli olmadı. Bu nedenle, yerel eşraftan bazılarının şiddet ve eşkıyalık faaliyetlerini başlatması tesadüf değildi.⁴

19. yüzyılda eşkıyalıkla bağlantılı olarak Osmanlı Devleti'ndeki önemli gelişmelerden biri ordunun modernleşmesiydi.⁵ 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak, yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye adıyla yeni bir ordunun kurulması sürecinde devletin otoritesi sarsılmıştır. Devlet seçkinlerinin amacı modernleşme politikalarına karşı bir muhalefet odağına dönüşen Yeniçeri Ocağı'nı dağıtmaktı, ancak taşradaki devlet otoritesini temsil eden Yeniçerilerin ortadan kaldırılması bir güç boşluğu doğurdu ve birçok bölge merkezin denetiminden uzaklaşmaya başladı.⁶ Ortaya çıkan otorite boşluğu devlet dışı silahlı güçlerin ekonomik ve siyasi çıkar sağlayacakları bir ortam doğurdu. Dağıtılan Yeniçeri gruplarından bazıları eşkıya olarak kariyerlerine devam etti. Bu süreçte devletin merkezileşme hamleleriyle karşı karşıya kalan feodal yapıdaki gruplar dağlara sığındı. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda istihdam edilen genç erkeklerden bazıları savaş bittikten sonra memleketlerine döndüklerinde işsiz kalınca eşkıyalık faaliyetlerine başladılar. İlerleyen yıllarda Tanzimat sürecinin getirdiği mali ve idari dö-

3 Osmanlı yerinde eşkıyalık olayları ile âyanlık düzeni arasındaki ilişkiyi anlatan bir çalışma için bkz. Melek Öksüz, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Ayan, Eşkıya ve Göç Sorunları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/1 (2005), s. 170-174.

4 Osmanlı Devleti'nde âyanlığı doğuran siyasal ve toplumsal dinamiklerin sebepleri için bkz. Mustafa Akdag, "Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri, 1730-1839", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/14 (1963), s. 51-61; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014; Yuzo Nagata, *Tarihte Âyanlar: Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

5 Savaş ve ordu merkezli bir Osmanlı modernleşme anlatısı ve bunun doğurduğu toplumsal muhalefet için bkz. Virginia H. Aksan, *Osmanlı Harpleri 1700-1870: Kuşatılmış Bir İmparatorluk*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

6 Osmanlı ordusundaki modernleşme çabalarının ortaya çıkardığı siyasal ve toplumsal etkiler için bkz. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2009.

nüşüm eşkıyalık faaliyetlerine de ivme kazandırdı. Nitekim bu süreçte kabul edilen yeni ceza kanunu nedeniyle eşkıya ile mücadele zorlaşmış ve eşkıyalık faaliyetleri artmıştır.⁷

Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan eşkıya gruplarını tek bir bakış açısıyla değerlendirmek mümkün değildir. Böyle bir yaklaşım eşkıyayı doğuran toplumsal ve siyasal dinamiklerin gözden kaçırılmasına sebebiyet verir. Bu açıdan 19. yüzyılda ortaya çıkan eşkıya gruplarını Hobsbawm'ın deyimiyle sosyal eşkıyalar ve "adi" suçlar işleyen eşkıyalar veya "haydutlar" şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Sosyal eşkıyalık, eşkıyaların kimliklerini oluşturan ve onları hedeflerini şiddet kullanarak gerçekleştirmeye teşvik eden sosyal, politik ve kültürel muhalefetin sonuçlarıydı. Sosyal eşkıyalardan farklı olarak haydutluk yapan eşkıyalar, sosyal adaletsizlik, etnik veya dinî kimlikle ilgili herhangi bir kaygı taşımazlardı. Gasp veya baskınlar yoluyla temel ihtiyaçların karşılanması bu tür eşkıya gruplarının ortak özelliği idi. Kırılgan bir siyasi ve sosyal ortamın doğurduğu her iki eşkıya grubu da şiddet kullanarak maksimum faydayı elde etmek amacındaydılar. Bu bağlamda sosyal eşkıyalar, esas olarak Osmanlı otoritesinin siyasi ve sosyal düzenini sarsmıştır. Adi suçlar işleyen eşkıyalar ise hırsızlık, baskınlar ve kırsal alanlarda olağan suç faaliyetlerine girişerek kamu güvenliğini tehdit etmişlerdir.⁸

19. yüzyılda ulaşım, demiryollarının inşasına ek olarak buharlı lokomotiflerle de geliştirildi. Tüm bu gelişmeler neticesinde farklı ekonomik coğrafyalar birbirine bağlandı ve nihayetinde kapitalist sistemin genişlemesine olanak sağladı. Osmanlı köylülüğünün küresel tarım ekonomisindeki hızlı değişimlere entegrasyonu Balkanlar'da ve Anadolu'da farklı seyretti.⁹ Balkanların Avrupa ile yakınlığı bu bölgenin uluslararası piyasalara kolayca açılmasını sağladı. Avrupa'da ortaya çıkan büyük sosyal ve ekonomik değişimler, Osmanlıların Balkan kırsalını daha da marjinalleştirdi. Küresel piyasalar-daki büyük değişimler ve bunların yerel ekonomiler üzerindeki etkisi köylüler arasında tepki yarattı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde taşrada uyguladığı merkezileşme çabaları, yerel seçkinlerin köylüler üzerindeki toplumsal baskısını azaltarak köylülerin endişelerine cevap vermeyi amaçla-

7 Bunun farkına varan yetkililer 1842 yılında bir irade çıkararak eşkıya ile mücadeleye tekrar hız vermişlerdir. Bkz. Mücteba İlğürel, "Osmanlılarda Eşkıyalık Hareketleri", *TDVİA*, cilt 11, İstanbul, 1995, s. 468-469.

8 Barış Çaylı, "Crime, Bandits, and Community: How Public Panic Shaped The Social Control of Territory in The Ottoman Empire", *Territory, Politics, Governance*, 8/3 (2020), s. 357-358.

9 Osmanlı Devleti'ndeki tarımsal üretimde meydana gelen ticarileşme ve küresel pazar arayışı faaliyetleri için bkz. Donald Quataert, "The Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914", *International Journal of Turkish Studies*, 1/2 (1979-1980), s. 38-55; Deriş Tuğrul Koyuncu-Abdullah Mesud Küçükcalay, "Global Market Orientation of the Ottoman Agriculture Sector: An Interregional Comparison (1844)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 48/48 (2016), s. 171-228.

mıştı. Ekonomideki küresel gelişmeler ve modern tarımın etkileri 19. yüzyılda üretim ve tüketimde artışa neden oldu, ancak tarımsal üretimdeki artış bekleneneği üzere kırsal muhalefeti ortadan kaldırmadı. Osmanlı tebaasını oluşturan Hristiyan topluluklarının etnik ve dinî kaygıları, Osmanlılık ve Osmanlı yönetimine bağlılığı azalttığı gibi, ekonomik ve idari yozlaşma da halkı ayrılıkçı muhalefetle birleştirdi. Bu durum yerelde isyan dalgası olarak belirdi ve çok sayıda eşkıya grubu bu toplumsal muhalefeti fırsat bilerek güçlendi.¹⁰

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda uyguladığı vergi rejimi eşkıyalık olaylarının ortaya çıkmasının temel sebeplerinden biriydi. İmparatorluk'un modernleşme çabalarının başarıya ulaşması için gerekli olan paranın kaynağı vergilerdi. Osmanlı bürokratlarının bu amaçla uyguladığı vergi politikaları Anadolu'da ve Balkanlar'da muhalefetle karşılaştı. 19. yüzyıldaki şiddetli vergi isyanları Balkanlar'a kıyasla Anadolu'da sınırlı kaldı. Bu durumun ortaya çıkmasında Balkanlar'daki köylülüğün daha örgütlü olması etkili olmuştur. Vergi isyanları sırasında, verimli tarım alanlarının tahrip olması ve bunun sonucunda yaşanan kıtlığın tetiklediği toplumsal muhalefet, eşkıya liderleri tarafından adam devşirdikleri bir ortam yarattı. Aynı zamanda eşkıyalar yerel halk nezdinde devletle mücadele kisvesi altında meşruiyet kazandı.¹¹ Yeni vergilerle karşı karşıya kalan köylüler ve eski ayrıcalıklarını kaybeden eşraf gruplarından bazıları, Tanzimat rejiminin uygulamalarına eşkıyalık faaliyetleri yürüterek direnmeye çalıştılar. Bu süreçte hükümet çoğu bölgede sağlıklı bir şekilde vergi tahsilatı yapamadı.¹²

19. yüzyıldaki yoğun savaş halinin kırsal kesimde yarattığı siyasi ve sosyo-ekonomik gerileme büyük bir tarım reformunun gerekliliğini gösterdi. Yapı-

10 Barış Çaylı, "Peasants, Bandits, and State Intervention: The Consolidation of Authority in The Ottoman Balkans and Southern Italy", *Journal of Agrarian Change*, 18/2 (2018), s. 430-440.

11 E. Atilla Aytekin, "Tax Revolts During the Tanzimat Period (1839-1876) and Before the Young Turk Revolution (1904-1908): Popular Protest and State Formation in the Late Ottoman Empire", *Journal of Policy History*, 25/3 (2013), s. 308-333.

12 Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminden itibaren uygulamaya koyduğu yeni vergi sistemi kırsal kesimde yaşayan ve geçimini tarımsal üretimden elde eden insanlar üzerinde ciddi bir yük olarak belirdi. Devleti idare edenlerin, artan giderler karşısında kent ekonomisi yerine kırsal kesim üzerinden mali kaynak arayışı büyük bir toplumsal huzursuzluğu beraberinde getirdi. Bu toplumsal muhalefet neticesinde ortaya çıkan vergi isyanları zamanla siyasi bir nitelik kazandığı gibi eşkıya hareketi olarak da varlık buldu. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile başlayıp II. Meşrutiyet'in ilanına kadarki dönemde devletin vergi politikası için bkz. Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2015. Tanzimat döneminde ilk ve en dikkat çekici vergi ayaklanmalarından biri 1841'de Niş'te meydana geldi. Binlerce köylü, ağır vergi yükü nedeniyle yaşadığı bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. Bunun yarattığı toplumsal huzursuzluk eşkıyalık faaliyetlerine zemin hazırladı. Niş ayaklanmasıyla alakalı ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme (1841)*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2002.

lan reformlardaki başarısızlık ve toplumsal yaşamda meydana gelen bozulma, taşradaki sosyal sınıflarda öfkeli tepkilere yol açtı. Kırsal kesimde yükselen bu toplumsal muhalefet, milliyetçiliğin yakıcı ateşiyle birleşince durum daha da kötüleşti. Osmanlı yönetimi, gergin toplumsal ve siyasi dinamiklerin beslediği eşkiya gruplarına karşı bir dizi şiddet içeren önleme başvurdu. Bu müdahale eşkiyalık şeklinde zuhur eden taşra muhalefetini daha da yaygınlaştırdı. Aslında eşkiya olaylarının yoğun hissedildiği 19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için bir modernleşme ve merkezileşme dönemi değildi. Bu süreçte İmparatorluğu eşitlik temelinde birlik ve beraberlik içinde tutmak amacıyla ilan edilen Tanzimat reformları sonrası, eşkiyalık faaliyetleri katlanarak arttı. Reform çağında yükselen milliyetçilik dalgası İmparatorluk dahilindeki farklı etnisiteleri, eşkiya grupları için insan kaynağına dönüştürdü. Bu nedenle eşkiya grupları devlet otoritesine karşı mücadelede yerel halk tarafından zaman zaman destek gördüler. Milliyetçiliğin tetiklediği dini ve milli isyancıların yanı sıra eşkiya olaylarının önemli bir kısmı da sosyal adaletsizlikten kaynaklanıyordu. Tanzimat sürecini başlatan İmparatorluk yöneticileri, taşrada eşkiya gruplarını besleyen yaygın sosyal adaletsizliğin farkındaydılar. Bu nedenle 1842 yılında vergi tahsildarlığı yapan ve toplumsal hoşnutsuzluğun odak noktası olan mütezimlerin otoritesine son verdiler, ancak bunların yetkisini 1864 yılında mutasarrıflara devrettiler. 1839 yılında Mustafa Reşit Paşa'nın Gülhane'de okuduğu fermanla başlayan ve 1876 yılında Mithat Paşa'nın öncülüğünü yaptığı ilk Osmanlı Anayasası'nın ilanına kadar devam eden süreçte yapılan Tanzimat reformları, devletin içinde bulunduğu siyasi krizleri çözmek ve toplumsal uzlaşa sağlamak için umut vaat etti, ancak bu reformlara tepki olarak çıkan köylü isyanları ve devletin güvenlik ve otorite merkezli müdahaleleri eşkiyalığın diri kalması için uygun bir ortam oluşturmdu.¹³

Osmanlı Devleti'nin eşkiyalık olaylarını bastırmak için uyguladığı yöntemler mücadelenin seyri açısından çok önemliydi. Zira devlet bürokratları, eşkiya ile mücadele esnasında ölen askerlerin ailelerinin mağduriyetlerini gidermek adına zaman zaman maddi destekte bulunuyordu. Bu durum, eşkiya ile mücadele eden grupların motivasyonu açısından olumlu bir etkiye sahipti. Ayrıca eşkiyalık olaylarının geçtiği bölgelerde halkın uğradığı zararı tanzim etmek için birtakım vergi muafiyetleri uygulanıyordu. Bunların yanı sıra eşkiya gruplarına karşı bazen af uygulaması da yürürlüğe konuluyordu. Hatta bazı eşkiya liderleri devletin otoritesini tanımaları karşılığında ödüllendi-

13 Çaylı, "Peasants, Bandits, and State Intervention...", s. 430-435. Tanzimat döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun giriştiği savaşların toplum üzerinde bıraktığı sosyal ve psikolojik sorunların bir okuması için bkz. James J. Reid, *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse 1839-1878*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2000.

riliyorlardı. Devletin eşkıyalığa karşı uyguladığı bu yumuşak güç politikası her zaman için geçerli değildi. Eşkıyalık devlet otoritesi ve kamu güvenliği için sarsıcı bir güç olarak görüldüğünde güvenlik merkezli sert bir müdahale yöntemi tercih ediliyordu. Bu açıdan Osmanlıların eşkıya ile mücadelede hem sosyal adalet araçlarını hem de baskı yöntemlerini aynı anda uyguladığı görülmektedir.¹⁴ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan eşkıyalık olayları, Osmanlı seçkinlerini birtakım önlemler almaya zorladı, ancak Ruslarla girişilen savaşlar neticesinde eşkıya grupları orduya katılmaları karşılığında affedildi, fakat savaş bittikten sonra aynı kişiler kendi bölgelerinde eşkıyalık faaliyetlerini sürdürmeye devam ettiler.¹⁵

Eşkıyalık faaliyetlerine karşı yapılan yasal düzenlemeler

20. yüzyıla girildiğinde eşkıyalık devlet bürokratlarının uğraşması gereken en önemli güvenlik sorunlarından biri oldu.¹⁶ Bu durumun ortaya çıkmasında devletin içinde bulunduğu iç karışıklıklar ve mali sıkıntıların yanı sıra, eşkıya ile mücadeleyi örgütleyecek kanunların olmaması etkili olmuştur. Bu sebeplerdir ki İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidara geldiğinde eşkıyalık ile mücadeleyi daha kapsamlı ve sonuç alıcı hale getirmek amacıyla birtakım yasal düzenlemeler yapmak için harekete geçti. Nitekim 17 Aralık 1908 tarihinde Meclis-i Mebusan açıldıktan sonra taşra vilayetlerinde asayişin sağlanması ve eşkıyalık faaliyetlerinin durdurulması Meclis'in öncelikli gündem maddeleri arasında yer aldı.¹⁷ Vilayetlerde artan eşkıya olaylarının ticari faaliyetleri sekteye uğratması ve güvenlik zafiyeti doğurması üzerine, Meclis'teki vekiller hükümetin ne gibi önlemler düşündüğünü öğrenmek için Dahiliye Nezareti'ne soru önergesi verdiler. Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, verilen soru önergesi üzerine eşkıyalığın önlenmesi için birtakım yasal düzenlemelerin hazırlıklarının yapıldığını ifade etti.¹⁸ Eşkıya olayları artış gösterince atılan adımların

14 Çaylı, a.g.m., s. 430-439.

15 Konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

16 Bundan dolayı devlet yöneticileri eşkıyayla mücadelede jandarma teşkilatının modernleştirilmesi için harekete geçmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Tekir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma: Kuruluş, Teşkilat ve Mücadele (1903-1938)*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2020.

17 Haluk Selvi, "İkinci Meşrutiyet'in İlk Yıllarında Kuzeybatı Anadolu'da Asayiş Sorunu", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, (ed.) Osman Köse, Samsun, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, 2017, s. 242.

18 Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli Umûmî Müfettişliği görevi sırasında Rumeli Vilayeti'ndeki eşkıya olaylarını önlemek için çetelerle mücadele etmiş bir Osmanlı bürokratyıdır. Bu açıdan Osmanlı Devleti'ndeki eşkıyalık faaliyetlerinin ortaya çıkardığı tehlikenin farkındaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Alkan, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Umûmî Müfettişliği (1902-1908)", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1 (2015), s. 242-255.

yetersizliği fark edilmiş ve bunun üzerine bazı mebuslar eşkıyalığa karşı mücadele için Dahiliye, Adliye ve Harbiye nazırlarının da içinde yer alacağı bir komisyonun kurulması yönünde önerge vermişlerdir, ancak Meclis Başkanı, bu önerge ile Meclis'in denetleme işlevinin ortadan kaldırılacağını belirterek ilgili komisyonun kurulmasına sıcak bakmamıştır. Yine de eşkıyalık faaliyetleriyle alakalı soru önergeleri gelmeye devam etmiştir.¹⁹

Siroz Mebusu Hristo Dalçev ile Selânik Mebusu Dimitri Velâhof, Selânik, Kosova ve Manastır vilayetlerindeki eşkıyalıktan kaynaklanan asayişsizlik sorunlarıyla alakalı Meclis'e önerge vermişlerdir. Bunun üzerine Hüseyin Hilmi Paşa, eşkıyalıkla ilgili verilen soru önergelerine karşı ayrıntılı bir cevap hazırlamıştır. Dahiliye Nazırı'na göre eşkıya gruplarının bu kadar sık ortaya çıkmasında etnik ve dinî meselelerin yanı sıra, meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra çetelerin ellerindeki silahları bırakmaması da etkili olmuştur. Mebuslar, Rumeli'deki eşkıyalık faaliyetlerini özellikle yoğun olarak dile getirmişlerdir, zira Rumeli'nin uluslararası müdahalelere açık halde bulunması yeni rejimi ve Mebusan Meclisi'ni kaygılandırıyordu. Bu açıdan bölgedeki çetelerin temizlenerek eşkıyalık faaliyetlerinin durdurulması devletin öncelikleri arasında yer alıyordu. Bunun için bazı mebuslar bölgeye asker gönderilmesinin yanı sıra, "idare-i örfiye"nin (sıkı yönetim) ilan edilmesi taraftaydı. Hatta verdikleri önergelerde eşkıyalık faaliyetlerine girişenleri ve bunlara destek verenleri cezalandırmak üzere bir kanun çıkarılmasını talep etmişlerdir.²⁰ Bütün bu taleplerin neticesinde 25 Şubat 1909 tarihinde Rumeli Vilayeti dahilindeki eşkıyalığın önlenmesi için alınacak tedbirlerin icrasına memur edilen komisyonların vazifesine dair tâlimatnâme yayımlandı.²¹

Bu tâlimatnâme, 6 bölüm ve 47 maddeden ibarettir. Birinci bölümde Rumeli Vilayeti dahilinde belirlenen merkezlerde görev yapacak komisyonların oluşturulması, personel durumu ve komisyona seçilecek kişilerin taşınması gereken özellikler belirtilmiştir (Madde 1-11). İkinci bölümde takip heyetinin görev, yetki ve sorumlulukları açıklanmıştır (Madde 12-17). Üçüncü bölümde muntaka komisyonlarının görevleri, bilgi edinme kaynakları, haberleşme yöntemleri, yereldeki hükümet temsilcileriyle (askerî ve sivil) ilişkileri ve komisyonun elindeki dosyaların içeriği yazılmıştır (Madde 18-33). Dör-

19 Yakut, a.g.m., s. 141-142.

20 Yakut, a.g.y., s. 142-143; Yetkin, a.g.e., s. 194-197, 327-329, 357-372. 27 Eylül 1909 tarihinde sert önlemler içeren kapsamlı bir düzenleme yapıtı. Yeni dönemde kırsal kesimde yaşayan insanlara eşkıya ile mücadele aktif rol verildi. Eşkıya gruplarına divan-ı harplerde yargılanmasının yolu açıldı. Ağır cezalar içeren ve güvenlik kaygısı güdülerek hazırlanan bu düzenlemenin bir benzeri de aynı yıl Aydın Vilayeti için hazırlandı, ancak İttihatçıların bu sert uygulamaları Meclis-i Mebûsan'da meşrutiyet yönetiminin ilkelerine aykırı görüldüğü için eleştirildi. Yakut, a.g.y., s. 155.

21 BOA., TFR.I.M. 24/2306, 4 Safer 1327 (25 Şubat 1909).

düncü bölümde ilçe komisyonlarının (Madde 34-40), beşinci bölümde nahiye ve merkez idarelerinin (Madde 41-44) görev ve sorumlulukları izah edilmiştir. Son bölümde ise vilayet dahilinde eşkıyalık ve bozgunculuk faaliyetlerine destek veren gizli grupların tarifi ile istihbarat toplama ve araştırma yapma yöntemleri açıklanmıştır (Madde 45-47).

Rumeli Vilayeti'nde Eşkıyalık ve Fitnenin Yok Edilmesi İçin Padişah Emri Olarak Alınan Tedbir ve Önlemlerin Yerine Getirilmesi Amacıyla Oluşturulan Komisyonların Vazifelerine Dair Düzenlenen Tâlimatnâme²²

Komisyonlar ve şubeleri

1- Rumeli'de devam etmekte olan ve siyasi bir maksada hizmet eden bozgunculuk ve haydutluğun en çok hüküm sürdüğü yerler Selânik, Manastır, Kosova ve Edirne vilayetleri içindeki bazı sancaklardan ibaret olup buralardaki kötülüklerin azar azar imhası, kesin ve ciddi bir şekilde bazı önlemlerin alınmasına bağlıdır.

2- Bulgar fesat teşkilatlarınca dört vilayet Edirne, Selânik, Siroz, Ustrumca, Manastır ve Üsküp daireleri itibarıyla altı livaya ve bunlar dahi birçok ilçe ve şubelere taksim edilmiş olmasına nazaran şu teşkilata ve kötülüklerin tesirlerine bir karşılık olmak üzere komisyonlarca da önlemler alınması tafsilatlı bir düşünme neticesinde kararlaştırılmıştır.

3- Alınan tedbirlerin, Bulgar emellerinden hariç kalmamak şartıyla üç vilayet (Selânik, Kosova ve Manastır) ile aynı durumda olan ve bozgunculuk noktasınca onlara bağlı bulunan Edirne vilayetini kapsaması gerekli ise de bu durum padişahın onayına bağlı olduğundan öncelikle işe üç vilayetten başlanılmış ve fesat teşkilatlarının yerlerinin değişik yerlerde olmasından dolayı şimdilik zikredilen vilayetler beş mıntıkaya ayrılmıştır ki bunların sıra numaraları aşağıdadır:

- 1) Selânik mıntıkası
- 2) Siroz ile Drama mıntıkası
- 3) Manastır mıntıkası
- 4) Ustrumca mıntıkası
- 5) Üsküp mıntıkası

22 Rumeli'de eşkıyayla mücadele komisyonlarının vazifesine dair hazırlanan Rumeli vilâyat-ı şâhânesinde imhâ-yı şekâvet ve mefsedet için ittihâzı muktezâ-yı irâde-i seniyye i cenâb-ı padişahîden olan tedâbir ve tekayyüdâtın icrasına me'mûren müteşekkil komisyonların vezâifine dâir tanzim edilen ta'lîmâtıdır başlıklı bu tâlimatnâme, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (Rumeli Müfettişliği Muteferrik Evrakı, 24/2306) yer alan Osmanlıca nüshası esas alınarak günümüz Türkçesine sadeleştirilmiştir.

4- Her mıntika karışıklık sayısına göre ilçelere, ilçeler nahiyelere, nahiyeler askerî müfrezelere ve jandarma karakolları merkezlerine ayrılırlar. Bu taksimat bilindikten sonra askerî ve idari bütün memurlar, imkânları ölçüsünde gizli istihbarata gayret edip elde edecekleri bilgileri ya yerel hükümete veya mıntika ve ilçe komisyonlarına bildirmekle yükümlüdürler (Takip taksimatını gösteren harita elimizdedir).

5- Her mıntikanın, askerî ve idari birer memur ile polis müfettişi veya buna eşdeğer bir şahıs ve bir tercümandan yani dört kişiden oluşmak üzere bir komisyonu bulacaktır. Bu komisyonun üyelerinden olan polis müfettişi aynı zamanda takip heyetine memur bulunmasından dolayı her vakit merkez vilayette kalamayacak olan heyetin komisyonla temas ve haberleşmesini sağlayacaktır. Komisyon başkanlığı, rütbe ve şahsi öneminden dolayı askerî subay veya polis müfettişine verilir. Komisyonun lisan bilen polis memurlarından veya küçük subaylardan bir kâtipi olup, evrakı bu kâtip ile tercüman olan kişi ortaklaşa muhafaza ederler.

6- Sancak merkezi olan Siroz'da oluşturulacak komisyonda polis müfettişi bulunamayacağından bu komisyon heyeti yazı işleri müdürünün veya ona eşdeğer birinin başkanlığı altında bir subay ile bir polis komiseri ve il tercümanından ibaret olmak üzere yine dört kişiden oluşacak ve yazı işleri yukarıdaki maddede belirtildiği üzere yapılacaktır. Drama sancak olmakla birlikte mevkisinden dolayı ilçe halinde terk edilmiştir.

7- Ustrumca bir ilçe merkezi olduğundan buradaki mıntika komisyonu kaymakamın başkanlığı altında savcı muavini ve bir askerî subay ile yerel lisanı bilen bir polis komiserinden oluşacaktır. Bunun yazı işleri yine lisanı bilen bir küçük subay veya polis ile komiser tarafından yapılacaktır.

8- Komisyonun işlemlerini öğrenerek sorgu işlerini vakit kaybetmeksizin yapmak üzere gerektiğinde her mıntika komisyonuna işi sadece siyasi suçlara bakmak olan bir sorgu hâkimi tayin olunacaktır. Bu durumda Ustrumca için bir sorgu hâkimi tayini zorunlu görünmekte ise de adi suçların incelenmesi kanun gereği üyelerden birisine geçici olarak verildiği takdirde buraya yeniden sorgu hâkimi tayinine gerek yoktur.

9- Mıntika komisyonunda bulunması faydalı olacak şahısların üyeliğe tayini ve mevcut üyelerden birinin tembellik, devamsızlık ve beceriksizlik gibi yeter-sizlikleri görülür ise onun da değiştirilmesini diğer komisyon üyeleri heyete tek-lif ve heyet de müfettişliğe arz eder. Heyet tecrübesine dayanarak liyakatini ve hizmette sadakatini bildiği şahısları komisyonların görüşünü aldıktan sonra komisyona dahil edebilir.

10- İlçe komisyonları mümkün mertebe lisan bilen ve liyakat sahibi olan üçer şahıs ile birer kâtipten oluşacak ve bunların tayin ve istihdamlarını, kendileri

mıntika komisyonunca seçildikten ve bu seçilmeleri hakkında yerel kaymakam ve kumandanının görüşüne müracaat edildikten sonra takip heyeti yapacaktır. Nahiyelerde imkân ölçüsünde ilçelere benzer komisyonlar bulundurulacak ise de bazı nahiye ve mevkiller ile müfreze ve jandarma merkezlerinde oluşturulması doğal olan araştırma ve takip şubelerine bir sınır tayin edilmeyip bunlar duruma göre istihdam ettirilecektir.

11- Her komisyon veya komisyon üyelerinden her biri gizli araştırma için diğer milletlerden adamlar istihdam edebileceklerdir. Yalnız bu adamların mahiyet ve hüviyetiyle kendilerine verilecek hizmetlerin derecesini isimleriyle beraber gizli olarak takip heyetine bildireceklerdir. Bu şekilde bir muhbir dahi yerine göre kullanacağı diğer bir şahsı kendine aracılık eden memur vasıtasıyla takip heyetine tarif edecektir.

Uyarı: Bütün komisyon üyelerinin kimlerden ibaret olduklarının, çalıştıkları resmî daireler dışında, bilinip tarif edilmeyecek şekilde gizlenmesi ve bunların bulundukları yerlerde mümkün mertebe devamlı ikametlerine müsaade olunması gereklidir.

Takip heyeti ile komisyonların ve şubelerin vazifeleri

12- Yazılan padişah emri gereği takip heyeti bir başkan, bir seyyar ve bir de sabit iki üyeden oluşur. Bir yerde devamlı duran üye, beşinci maddede beyan edildiği üzere mıntika komisyonları üyelerinden de sayılacak ve tercihen polis müfettişleri bu vazifeyi yapacaktır. Bu üye, mıntika komisyonunun bütün işlerinden takip heyetini haberdar edecektir. Ancak komisyon başkanı başka bir şahıs ise sadece mühim ve gerekli konuları takip heyetine bildirmekle yetkilidir. Polis müfettişleri bulunmayan yerlerde yerel mıntika komisyonundan heyetce bir üye ayrılarak, heyet oraya geldiğinde kendisini yanına alması kararlaştırılmıştır.

13- Takip heyetinin vazifeleri aşağıda beyan olunur:

a) Kötülüğü gidermek için açık ve gizli yapılacak işlemlerin tamamına nezaret eder ve başarılı olması için gerekli ve mümkün olan tedbirleri alır.

b) Araştırma için hafiyelere ayrılan paranın harcanmasını onaylayıp gerekencelere tebliğ eder ve harcanma şekline dair gerektiğinde müfettişlik makamına bilgi verir.

c) Dış memlekette bulunan memurlar ve konuyla ilgili görevli adamlardan gelecek olan bilgileri genel müfettişten veya vilayetlerden alarak gereğini yapar.

d) Mıntika komisyonlarının sorunlarını halleder ve gerekirse bunun için oraya bizzat gider.

14- Takip heyetinin merkezi bilinmeyip kendileri toplu veya tek olarak lüzum gördükleri yerlere gitmekle yükümlüdürler. Gerektiğinde mühim durumların müzakeresi için bütün mıntikalardan memurlar çağrılırsa, bunlar ile, genel mü-

fettişin bulunduğu yerde buluşulacak fakat bunun için öncelikle genel müfettişlikten tâlimat alacaklardır.

15- Elde edeceği tüm bilgi ve evrak üzerine inceleme yapmak, kötü şahısların takip ve uzaklaştırılmasını ve halen kötülüğe sevk eden bozguncuların yakalanmasını kolaylaştıracak vasıtaları hazırlamak ve bunlar hakkındaki adli soruşturmanın kanun dairesinde yapılmasına zemin oluşturmak takip heyetinin vazifelerindendir.

16- Takip heyeti, bir sene zarfında bütün mıntıka, ilçe ve komisyonlarını teftişe mecbur olduğundan teftiş sonucunda her daireye ait elde edeceği mühim bilgileri yüksek müfettişliğe bildireceği gibi kötü işleri, komitenin sadakat ve gayretine aykırı vaziyette bulunduklarını anladığı memurların isimlerini ve göreceği diğer suistimaller ve noksanlıkları dahi derhal arz edecektir.

17- Takip heyetinin kırtasiye ve ihtiyaçları, bulunacakları sancak veya il merkezinde verilecektir.

Mıntıka komisyonlarının vazifeleri

18- Bu komisyonların oluşum şekli beşinci maddede açıklanmıştır.

Mıntıka komisyonu yerel hükümetten, askeriye veya inzibat memurlarından alacakları bilgiler ve bozgunculuğa dair elde edecekleri evrak ve yazılar üzerine özel vasıtalar ile adli takibata esas olacak şekilde incelemeyi tamamladıktan sonra hazırlayacağı vesikaları yerel hükümet vasıtasıyla adliyeye gönderir ve eşkıyanın herhangi bir yerde olduğuna dair aldığı istihbarat vesikalarını derhal yerel hükümet ile askeriyeye tebliğ ederler.

19- Onbirinci maddede beyan olunduğu üzere takip heyetinin bilgisi dahilinde, çeşitli milletlerden ve imkân müsait olduğu kadar bozgunculuk ve kötülük eden kişilerin mensup oldukları milletlerden gizli hizmete elverişli ve itimat edilir adamlar tedarik etmek, bunların vereceği bilgileri toplayıp incelemek ve gereğini yapmak mintıka komisyonlarına verilmiştir.

20- Mıntıka komisyonları gerekli gördüğü hususları doğrudan doğruya yerel hükümete ve acil ise aynı zamanda askeriye tebliğ etmeye mecburdur. Benzer hususlarda tereddüte düşüldüğü takdirde takip heyetine müracaat edenlerin kararına göre işlemleri tayin eder.

21- Mıntıka komisyonları üyelerinden herhangi birisi bir mahalle gittiği zaman oradaki komisyonun işlemlerini teftişe mecbur olup buna dair hazırlayacağı raporu kendi komisyonuna verecektir. Eğer komisyon üyesi olup teftiş vazifesini yerine getiren şahıs lüzum görürse özel görüşlerini doğrudan doğruya takip heyetine bildirmeye yetkilidir.

22- Komisyonlar, inceleme ve takip tedbirlerine dair oluşacak tereddüt ve ihtilaf hakkında araştırma yapması için üyelerinden bazılarını gereken yerlere gön-

dermeye yetkili olduğundan bu durumda üyesi eksilen komisyon, geriye kalan üyeleriyle vazifesine devam eder.

23- Her komisyonun veya komisyon üyelerinden birinin eşkiya takibi ve inceleme yapması hakkında yazılı olarak yapacağı teklifini yerel hükümete ve askeriye tereddütsüz verecektir. Acil durumlarda şifahi olarak müracaat eden komisyon üyelerinin teklifleri dahi derhal yerine getirilmelidir. Şu kadar ki söz konusu teklif vakit kaybetmeksizin yerine getirilmeye başlandığında gerekirse ihtiyaten ilgili şahsın elinden yazılı bir evrak alınabilir. Takip ve araştırmanın gürültü ve telaşı gerektirmeyecek bir metanet ve sükûnetle yapılmasındaki lüzumu açıklamaya gerek yoktur.

24- Siyasi suçlara ait yerel hükümet ve askeriyece elde edilecek bilgiler ve evrak öncelikle takip heyetine ve takip heyeti yoksa mıntika komisyonuna verilecektir.

25- Mıntika komisyonları ilçelerindeki bozgunculuğun mahiyetini incelemek için lüzumuna göre ilçe komisyonlarının tecrübe ve bilgilerine müracaat eder. Ve çok önemli olan hususlarda üyelerden birini mahallindeki ilçe komisyonuyla ortaklaşa inceleme yapmaya memur eder veyahut ilçe komisyonundan bir üye çağırıp fikrini alır. Bu şekilde araştırmaya dair verilecek kararı bulundukları yerdeki idari ve askerî memurlara ve bilgisi olması için takip heyetine bildirir.

26- Mıntika komisyonları her üç ayda bir kere bilgi ve incelemelerini ve elde ettikleri neticelerini gösteren bir istatistik yaparak ve altına görüşlerini yazarak takip heyetine gönderecek ve buna esas olmak üzere ilçelerden de aynı şekilde bir istatistik alacaktır.

27- Her komisyon aldığı emirleri ve komite işlem ve kararları hakkında elde edeceği bilgilerin lüzumu kadarını takip heyeti ile ilçe komisyonuna tebliğ eder. İlçe komisyonundan konuyla ilgili tedbirlere dair alacağı bilgileri takip heyetine bildirir.

28- Son genel aftan sonra adli mahkemelere ve hükümet dairelerine gönderilen ve saklanılmış olan bütün yasaklı evrak daha sonra yine iade olunmak üzere mıntika komisyonlarına verilmelidir.

29- Komisyonlar, özel incelemelerine zarar vermeyecek şekilde yerel hükümetin ve askerî kumandanların derhal bilmesi gerekli olan bilgileri vereceklerdir.

30- Mıntika komisyonlarında bulundurulacak dosyalar ile diğer şeyler:

a) Mıntika içindeki çeşitli milletlere mensup öğretmenlerin isimlerini ve genel aftan sonra bulundukları yerleri gösteren cetveller (bunlar polis ve eğitim dairelerinden alınacaktır.)

Uyarı: Bu cetvellerin tamamıyla doğru olduğuna kanaat edilemez, bununla birlikte mıntika komisyonunca isimler ile bunların bulundukları yerlerin ilçe komisyonları ve nahiyeler ve merkezler veya zabıta memurları vasıtasıyla senede birkaç defa ayrıca incelenmesi zorunludur.

b) Her erkek ve bayan öğretmen el yazısıyla yazılı ve imzalı olmak üzere okullarındaki öğrenci mevcuduyla ders derecelerini gösteren birer rapor (Bunlara isim cetvelindeki sıra numaraları konacaktır).

c) Öğretmenlerin mümkün ise fotoğraflarından oluşan bir albüm (Mümkün oldukça tamamlanacaktır).

d) Kasaba ve köylerdeki komitenin muhtelif heyetleri üyelerinin (komite tâlimat projelerine göre) isimlerini gösterir bir cetvel.

Uyarı: Bu cetvelde özellikle komitece mühim olan şahıslara işaret konulacaktır.

e) Çete reislerinin isimleriyle yanlarındaki şahısların mümkün mertebe sayısını ve her mınıktadaki muhtelif köylerde bulunan silahların adet ve cinslerini gösterir birer cetvel.

f) Gelecek veya incelendikten sonra ait olduğu yere gönderilecek olan evrak ve yazıların kayıtlarına mahsus defterler.

g) İncelenen evrak ve raporlara mahsus basılı cetvelli zarflar.

h) Elde edilen evraktan çıkarılacak komite kararları, ilerleme ve gerileme vesairi çeşitli durumlara dair özet defteri.

ı) Teftiş raporları müsveddeleri.

i) Alınacak tertibat hakkındaki görüşme defteri (Bunlardan gerekli olacak numuneler düzenlenecektir).

31- Takip heyeti ve komisyonlar ile yapılacak gizli haberleşme telgraf ile yapılsa şifre kullanılacaktır.

32- Her komisyonun kâtibi komisyondan alacağı bilgiler üzerine yapılacak masrafları kayıt edecektir.

33- Komisyonlara gerekli olacak kırtasiye vesaireyi yerel hükümet tedarik edecek ve kendilerine bir yer gösterecektir.

İlçe komisyonlarının vazifeleri

34- İlçe komisyonları mınıtika komisyonlarından gelen incelemeyi tamamlama ve ilçe içinde komitenin durumunu ve önemli şahısları daima araştırmak ve bilgi elde etmekle görevlidir.

35- Bu durumda alacağı bilgiler ve uygulayacağı tedbirleri mınıtika komisyonlarına bildirir ve ilçesi içindeki nahiye ve şubelere gerektiğinde incelenecek hususları haber verir veya üyelerden birisini oraya göndererek birlikte araştırma yaparak bunların istikametlerini tayin eder ve kabiliyet ve derecelerini üyesi vasıtasıyla senede en az iki defa teftiş ettirir.

36- İlçe içinde komite gidişatına ve gereken tedbirlere ve teşkilat hakkındaki görüşlerine dair üç ayda bir rapor vermeye her ilçe komisyonu mecbur olduğu gibi üyelerinden diğer bir vazife dolayısıyla nahiye ve şubelere uğrayan şahıs-

lar dahi evrakın durumunu teftiş edip öğrenerek raporla birlikte komisyona bildirmekle görevlidir.

37- Komisyon üyesi kendi arkadaşlarından veya nahiye ve şubeler üyelerinden birinin kötü durumunu hisseder ve inceleme sonucunda buna kanaat getirirse durumu mıntika komisyonuna delilleri ile birlikte yazmaya mecburdur.

38- İlçe komisyonları gerektiğinde takip heyetiyle doğrudan haberleşebilecekleri gibi takip heyeti tarafından verilen her vazifeyi mıntika komisyonuna sormadan yerine getirebileceklerdir.

39- Her üye elde edebileceği muhbirleri doğruca takip heyetine bildirerek oradan alacağı tâlimata göre istihdam edecektir.

40- İlçe komisyonlarına gerekli olacak kırtasiye vesaireyi yerel hükümet verecektir.

Nahiye ve merkez idarelerinin vazifeleri

41- Nahiye ve askerî müfreze ve jandarma karakolları merkezlerinde müdür veya müfreze subayı veya jandarma subay veya çavuşundan ve bunların seçeceği diğer iki memurdan ibarettir. Onuncu maddede zikrolunduğu üzere bunlara bir sınır tayini şimdilik mümkün olamayacağından üyenin miktarı lüzuma göre artabilir veya azalabilir. Bu heyeti seçmek ilçe komisyonuna, tasdik ve istihdam etmek de mıntika komisyonuna aittir.

42- Bunlar köylülerden muhbir sağlamaya çalışacak ve bunlar vasıtasıyla bozguncu grupların, mühim şahısların ve özellikle çetelerin durumunu gözlemleyip köylülerin silahlanma dereceleri ve çetelerin kuvvetini vesaireyi inceleyecekler ve eşkiya ile sair kötü kişileri tutuklattırmaya gayret edeceklerdir.

43- İlçe komisyonundan kendilerine gelen hususları incelemek ve bu konudaki tüm istihbarat ve tahkikatı derhal ilçe komisyonuna bildirmek bunların vazifelerindendir. Bundan başka her üç ayda bir kere sözlü olarak veya yazmayı bilirlerse yazı ile dairenin durumunu ve gereken tedbirleri ilçe komisyonuna bildireceklerdir.

44- Nahiye ve merkez idarelerine ait kırtasiye pek az olduğundan bunları ilçe komisyonu kendi kırtasiyesinden ayırıp verecektir.

Bazı görüşler, istihbarat ve tahkikat vasıtalarına dair tarifler

45- Vilayet içinde başlıca bozgunculuk düzenleyenler

a) Daskal denilen öğretmenler (Daskalice yani bayan öğretmenler dahi dikkat çekecek derecede çoğalmışlardır).

b) Papazlar (Bunların ruhban okullarından yetiştirilmiş olanları cahil halka tesir etme yönünden daskallardan daha zararlıdır).

c) Okumuş bazı esnaf takımı. Bu gibilerin davranış ve hareketlerinin mümkün olduğu kadar devamlı gözetim altında bulundurulması gerekir.

d) Okumuş fakat layıkıyla geçimini temin edememiş olan gençlerin genel şüpheli sayılacakları zikredilmeye layıktır.

46- Gizli bozguncu gruplar çetelerden daha fazla önemli sayılır. Çetelerin faaliyetleri merkez, sancak ve ilçe idare heyetlerinin kışkırtma ve aldatma dereceleri ile orantılıdır. Bu gibi bozguncu grupları perişan etmek çetelerin de süratle yok olmasını kolaylaştıracağından bütün görevliler eşkiya takip ve uzaklaştırılmasına karşı gösterilen gayret derecesinde kötülüğün kaynağını keşfe çalışmalıdır.

47- Şimdiki bozgunculukların yok olmayacak bir temele dayandığı hakkında kötü kişiler tarafından söylenen iddiaların hezeyandan ibaret olduğu tecrübelerden anlaşılmış ve en eski sayılan Bulgar isyancılarından bazı zayıf kalpli olanlarda görünen boş şüphelerin zararını, daha sonra ortaya çıkan başka eşkiyaların dahi cinayet işleme hususunda Bulgarlardan aşağı kalmamış ve tümünün ötede beride kahr ve azap görmekten başka asayiş bozacak şekilde iş görememiş olmaları ispat etmiştir.

Şu durumda hükümetin, yalnız siyasi menfaatlerine kötü tesir edecek müzmin bir hastalık şeklini almış olan bu şekil lanetli teşkilatları sonuçsuz bırakmak için kanun ve adalete aykırı ve haklı şikâyetlere sebep olmayacak her türlü meşru tedbirleri alması ve uygulaması zaruret halini almıştır. Bu hususta hizmet etmek bütün görevlilerin zekâ ve gayretine bağlı olmakla beraber alınan tedbirlere bir esas teşkil etmek ve tecrübe ve ihtisasın bahşedeceği imkâna göre tamamlamak üzere şimdilik aşağıdaki bazı tarifler yazılmıştır:

a) Heyet ve komisyonlarca tedarik edilecek muhbirlerin ve onlarla ilişkide bulunacak adamların yukarıda belirtildiği üzere çeşitli milletlerden alınmasına ve bu yolda tedarik edileceklerin komiteye de hizmette bulunup bulunmadığı hususlarına dikkat olunması gerekir. Bunlardan taraflara hizmet eylediği anlaşılan şahısların menfaat ve kötülük noktalarındaki hissiyatı mümkün mertebe incelenip ölçülmelidir. Menfaate daha fazla tutkun oldukları anlaşılırsa bu gibilerin komitece de itimada layık sayılmalarından dolayı kendilerinden hayli istifade edilebilir.

b) Zikredilen şahıslardan komisyonların oluşumuna benzer bir çeşit gizli teşkilat oluşturulması zikredilmeye layıktır.

c) Bu konuda hizmet edebilecek şahısları komisyon üyesi tedarik eder. Bu şekilde kendisi yalnız bağlı bulunduğu kişi tarafından bilinip diğer üyeler tarafından bilinmez. Şu kadar ki mevcut üyelerin böyle bir şahsın gizli hizmetlere sechildiğini bilmesi gerekir. Bu çeşit özel memurlara uygun miktarda maaş verilir.

d) Bunlar yukarıda beyan olduğu üzere komisyonun geneli tarafından bilinmediğinden kendilerini komisyona tavsiye eden üye tarafından hüviyetleri ve yaptıkları vazife doğruca takip heyetine bildirilecektir.

e) Bu şahıslar tarafından diğer bazı şahıslar istihdam olunursa bunlara hizmetlerine karşılık komisyonun vaat ve takdir edeceği mükâfat verilecektir.

f) Komite idare ve çeteleri aleyhinde İslam halkı tarafından yapılan gizli yardımlar memnuniyetle kabul edilmeli ve bu konuda güzel hizmet edenlere eğer fakir iseler gizli bir şekilde uygun bir para ödülü verilmelidir.

g) Komite tarafında zulme hedef olmuş veyahud ana-babasından biri veya ikisi veya akrabasından bazısı eziyet görmüş veya katledilmiş olan Hristiyan şahıslardan muhbirler tedarik olunabilir. Hissiyat ve tesirata yaratılıştan mağlup olmalarından dolayı kadınlar bu hususta ustalıkla ve başarılı bir şekilde kullanılırlar. Komite postacılığında bulunduğu görünen şahıslar ciddi ve devamlı bir şekilde gözetilmeli ve sahip oldukları evrakla beraber yakalanmalarına çalışılmalıdır.

h) Şahıslar, kasabalar, köyler ve mevkilerin müstear isimleri öğrenildikçe her komisyon yanında bulunduracağı hususi bir cetvele bunları kayıt edecektir.

i) Birer millete düşkün olup diğer milletler aleyhinde bulunan şahıslara dikkat edilmelidir. Bunlar bağlı bulundukları milletin kötülerinden olsalar bile diğer milletlerin kötü insanları aleyhinde başarı kazanmaları için istihdamları caizdir. İşte bu gibilerin seçilmesi, hizmetlere tayinleri ve vazifelerinin taksimi komisyonların takdirine bırakılmıştır.

j) Polis ve askerlerden işe kabiliyetli olanların tebdil-i kıyafetle çeşitli şekillerde kullanılmaları caizdir. (Gerektiğinde bu hususta daha sonra görüş beyan edilecektir)

j) Hizmette istekli olan Müslüman şahısların takdirsizlikle karışık işgüzarlık neticesi olmak üzere bazı memurlar tarafından korkutulup tehdit edildikleri bilinmektedir. Müslüman halkın kırıgın ve geleceğinden ümitsiz olmasına sebebiyet veren bu durum çok zararlı olduğundan hareketleriyle hükümetin menfaatinin ihlal etmeyen ve şikâyetle bulunmayan bu halkın güzel hizmetlerini reddetmek gibi münasebetsizliklerde bulunmamaları için ilgili memurların üstleri tarafından dikkatleri çekilmelidir.

k) Nefret her vakit taraflar arasında bir bilinmezlik perdesi oluşturur. Bununla birlikte hizmetlerinden istifade edilen şahısların kötü şahıslardan uzak kalması ve ara sıra kendileri ve bağlı bulundukları aileleriyle birlikte velev sahte olsun bunlarla münasebette bulunmaları ve onlara karşı dostluk göstermeleri lüzumu komisyonlarca kabul edilen muhbirlerle layıkıyla telkin edilecektir. Bundan sonraki tedbirler herkesin kabiliyetine bırakılmıştır.

Son söz: Diğer milletlere ait bozguncularının teşkilatına aynen uygulanacak olan işbu tâlimatin duruma göre değiştirilip genişletilmesi kararlaştırılmıştır.

Ek

1- Takip heyeti kâtiplik vazifesini yapmak üzere, okuma ve yazmada kabiliyetli, Rumca ve Arnavutçayı bilen bir küçük subay ile Bulgarca bilen bir veya iki po-

lis verilmelidir. Bunların konuştukları lisanda yazmaya kabiliyetli olmaları tercih sebebidir.

2- Hangi sınıftan olursa olsun komisyon üyesi inceleme ve teftiş için bir yere gittiğinde mülkiye memurları harcırah kanunu gereğince mülkiyeden harcırah alacaktır. Harcırahın verilmesi ilçe ve mıntika komisyonunun tasdiki üzerine vilayetce emr olunur.

3- Maaş zammı almayan komisyon üyeleri, üç ay içinde gelen raporlardan ve yapılan işlemler ile elde edilecek başarılarından anlaşılacağı üzere yaptıkları güzel hizmetin derecesine göre altı ayda bir kere veya gerektiğinde takip heyetince tayin edilecek ve yüksek müfettişliğe bildirilecek olan münasip miktarda para ödülü alacaklardır.

4- (Takip heyeti ile üst komisyonlara gönderilecek ortak raporlar bütün komisyon üyeleri tarafından imzalanıp mühürlenecektir).

Sonuç

Eşkıyalar, tarih boyunca toplumsal yaşamın yapısını ve siyasi düzeni etkilemede kritik roller oynadılar. Osmanlı merkezinin siyasi ve ekonomik sorunları çözmedeki başarısızlığı ile yereldeki kötü yönetim birleşince, 19. yüzyılda suç ve şiddet olaylarını barındıran eşkıyalık faaliyetlerinin kaçınılmaz hale geldiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde meydana gelen eşkıya olaylarındaki artışın, hükümetin modernleşme hamlelerini gerçekleştirmek için mücadele ettiği sosyo-politik muhalefet ile birlikte iktidar merkezinde ciddi endişeler yarattığı gözlenmektedir. Etnik ve dinî saiklerle hareket eden eşkıya gruplarının şiddet içeren saldırıları, kamu güvenliğini ve toplumsal huzuru tehdit etmenin yanı sıra milliyetçilik çağında yerel halk nezdinde devletin meşruiyetini sorgular hale getirmişti. Bunun üzerine Osmanlı yönetiminin eşkıyalık olaylarına karşı çok sert tepki gösterdiği görülmektedir. Aslında Osmanlı bürokratlarının iki aşamalı bir mücadele yöntemi takip ettiği gözlenmektedir. Bir yandan şiddet içermeyen reformlar uygulayarak yerel halkı yatıştırmak için çabalarırken diğer yandan şiddet içeren önlemler olarak eşkıyalığın yaygınlaşmasını önlemeye çalışmışlardır.

Köylülerin sosyal koşulları, günlük yaşamdaki eşitsizlikler ve tarıma dayalı kırsal ekonominin çıkardığı sorunlar, eşkıyalığın mayalandığı bir ortam oluşturmuştu. Eşkıyalığın, özellikle Sanayi Devrimi'nin, milliyetçi akımların ve yeni bir uluslararası düzenin gündemi şekillendirdiği 19. yüzyılda devlet seçkinlerinin tahayyülünde suç, çatışma, şiddet ve isyan olarak oluştuğu gözlenmektedir. Bu süreçte milliyetçiliğin yükselişi, farklı etnik ve dinî

grupları bünyesinde barındıran imparatorlukların merkezinde isyan olarak yansıdı. Bundan dolayı 19. yüzyıla, kırsal yaşamın dinamiklerinde değişikliklere sebebiyet veren ve devlet otoritesine meydan okuyan eşkıyaların damga vurduğu anlaşılmaktadır.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik dönüşümü ve kırsal nüfusu rahatlatma mücadelesi küresel değişikliklerin yarattığı baskılarla karşı karşıya kalmıştı. Özellikle Osmanlı Balkanlarında, Hristiyan ve Müslüman köylüler ile ileri gelen sınıflar arasındaki gerilimler, yerel muhalefet bağlamında toprak anlaşmazlıklarını artırmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal reformlar tasarlama mücadelesi milliyetçiliğin yükselişiyle sekteye uğramıştı. Yerelde toplumsal huzursuzlukların artması, reformlar yerine devletin siyasi ve sosyal kontrolü yeniden kazanma baskısına dönüştü, ancak bu müdahalelerin hiçbiri ne muhalefetin kaynağını çözmüş ne de eşkıyalığı doğuran şartları tamamen ortadan kaldırmıştı.

Eşkıya ile mücadelede bütün bu müdahaleler yetersiz kalınca, devleti idare edenlerin birtakım yasal düzenlemelerin varlığını zorunlu gördükleri anlaşılmaktadır. Bu amaçla Rumeli'de asayişin sağlanması için kurulan eşkıya ile mücadele komisyonlarının tâlimatnâmesi yayımlandı. Bu tâlimatnâmede devletin eşkıyayla mücadelede topyekûn bir mücadele başlattığı anlaşılmaktadır. Zira bu tâlimatnâmede devlet yöneticilerinin eşkıya gruplarıyla çatışarak bu işin çözülemeyeceğine kanaat getirerek, eşkıyalığı besleyen toplumsal kaynakların tespit edilerek ortadan kaldırılması için yeni stratejiler geliştirdikleri müşahede edilmektedir. Osmanlı hükümeti eşkıya ile mücadelede bu tâlimatnâmeyle sınırlı kalmayarak, 31 Mart Vakası ve Makedonya sorunun yarattığı travmatik ortamda sert önlemler içeren yeni yasalar çıkarmaya devam etmiştir.

**“Bir Ayrılık, Bir Yoksulluk, Bir Ölüm”:
Erken Cumhuriyet Dönemi
Türk Romanında Eşkıyalık
(1919-1943)**

EREN YILDIRIM

Giriş

Türkçe edebiyatta eşkıyalık olgusu, zaman zaman suskunluk dönemine girmesine rağmen yazarların rağbet ettiği temalar arasında yer alır. Olguya dair etkin eserler ağırlıklı olarak 1950 sonrası kaleme alınsa da, Türkçe edebiyatta eşkıyalık temalı eserlerin çok daha eskiye, erken Cumhuriyet dönemine kadar gittiği görülmektedir. Milli Mücadele’nin verildiği yıllarda Ömer Seyfettin’in *Yalnız Efe* (1919) anlatısıyla başlayan bahse konu süreç, Murat Sertoğlu’nun *Çakırcalı Mehmet Efe* (1943) romanıyla son bulur. Batıda Ege dağlarında bir kahraman-efe miti anlatısıyla başlayan olgu, yine Ege dağlarındaki son örneğiyle romanlara yansımıştır. Bu durum eşkıyalığın Türkiye’de çok geniş bir yelpazede ele alındığının ve yazarların bu durumu eserlere yansıttıklarının bir işareti olarak yorumlanabilir.

Bu yazı ilk aşamada erken Cumhuriyet dönemi Türkçe edebiyatta eşkıyalık temasını içeren romanların tespitini amaçlamaktadır. Bu tespitin ardından olgunun kuramsallaşmasını sağlayan ve romantik görüşün en önemli temsilcisi konumundaki Eric Hobsbawm’ın, eşkıyalığı “köylülüğün ilkel bir isyan” modeli olarak yorumladığı sosyal/soylu eşkıyalarının ve Karen Barkey’in, eşkıyaları “hırsız ya da işsiz paralı askerler” olarak değerlendirdiği “karşı-sosyal eşkıya” anlayışının izleri sürülecektir.¹

1 Bkz. Eric Hobsbawm, *Eşkıyalar*, çev. Osman Akınhay, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2011; Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016. Karşı-sosyal eşkıya kavramı, bu sayfada ve sonraki sayfalarda eşkıyalığın karşı cephesini yani Barkey’in savunduğu görüşü ifade etmek için kullanılacaktır. İfade, çalışmalarıyla eşkıyalık olgusuna farklı bir bakış açısı kazandıran Ahmet Özcan’a aittir.

Türkiye'nin doğusu ile batısı arasında eşkıyalığın romanlara yansımaları

Erken Cumhuriyet dönemi eşkıyalık teması, yazarlar tarafından çoğu kez kahramanlık anlatıları içerisinde ele alınıp romanlara yansımıştır. Özellikle 1930 sonrası bu temanın temsilinde ciddi bir artış gözlemlenir. Kahraman-eşkıya miti yaratımı paralelinde ezilenin daima yanında yer alan, sömürü düzeni içerisinde ağanın/mütegalibenin karşısında yer alan eşkıya imgesi kısa sürede yazarların kaleminde Türkçe romanın yeni Koroğulları formuna dönüşür. Ancak bu durum, yukarıda da belirtildiği gibi, yazarların eşkıyalığı her zaman kahramanlık düzleminde ele aldıkları anlamı taşımaz. İncelenen romanlarda soylu eşkıya imajı kadar karşı-sosyal eşkıya imajıyla da karşılaşmaktadır. Bu bağlamda yazarların eserlerinde hangi eşkıyalık anlayışına yer verdiklerinin tespit edilmesi, aynı zamanda döneme hâkim olan eşkıyalık fikrinin de belirlenmesi açısından önemlidir.

Türkçe edebiyatta bu temanın işlendiği ilk anlatı Ömer Seyfettin'in *Yalnız Efe*'sidir (1919). Ege Bölgesi'ndeki eşkıyalık/efelik anlayışı üzerine inşa edilen bu romanda okur, Kezban isminde bir eşkıya imajıyla tanışır ve bu eser eşkıya romanlarında nadir rastlanan kadın kahraman-eşkıya romanlarının da ilki olma başarısı gösterir. Kezban'ı eşkıyalığa iten sebep ise babasının, bölgenin ağalarından Eseoğlu tarafından öldürülmesi ve hükümetin bu ölüm sessiz kalmasıdır. Anlatıdaki olaylar Ege Bölgesi'nde Kumdere köyünde geçerken Ömer Seyfettin, eserinin vaka zamanı hakkında net bir bilgi vermez. Ancak okur, roman kahramanlarının konuşmalarından olayların Sivas-topol Kuşatması'ndan (1854-1855) hemen sonra geçtiğini anlar. Yazar tarafından vaka zamanının Sivas-topol Kuşatması olarak seçilmesi ise son derece anlamlıdır. Çünkü bu tarih Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu yıllar olarak öne çıkmakta ve başta Anadolu olmak üzere birçok bölgedeki asayiş sorunu bu dönemde kendisini iyice hissettirmektedir. *Yalnız Efe* (1919), eşkıya romanlarına dair ilk örneği teşkil etmesi açısından önemlidir. Bu kısa anlatının, ilerleyen yıllarda kaleme alınan birçok eşkıya romanından çok daha sağlam bir kurguya sahip olduğu söylenebilir. Yazar roman kahramanını Kezban aracılığıyla okura soylu eşkıya imajının örneklerini sunar. Ömer Seyfettin'in, anlatısının merkezine acımasız bir ağayı ve onun zulmünü alması, acımasız ağanın yerel yöneticilerle (kaymakam, jandarma vd.) çarpık ilişkisi, ilerleyen yıllarda birçok eşkıya romanında sıkça karşılaşılan temalar arasında yer alacaktır. Bu bölümlerde yazarın, Eseoğlu'ndan ve onun devlet

İfadenin geçtiği kaynaklar için bkz. Ahmet Özcan, "Eşkıyanın 'Adi' Şiddetinin Siyasallığı ve Yasa Yapıcı Mirası", *Kebikeç*, 34, 2012, s. 7-23; "Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!" *Modern Türkiye'de Son Kürt Eşkıyalık Çağı: 1950-1970*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 21.

kademesindeki kişilerle olan ilişkisinden yola çıkarak dönemin siyasi atmosferini de eleştirdiği anlaşılır:

O zaman, nereden geldiği, nereli olduğu bilinmeyen bir sarhoş zaptiye mülâzımı varmış. Eseoğlu'nun ahbabıymış. Kezban, her gün onu tutar: Babamı vurana daha tutmayacak mısınız, diye sorar. Bir gün, bu sarhoş, kızcağıza öfkelendirir... Ağzını bozar: Bre kahpe! Bir daha buraya gelirsen, senin bacaklarını, ayırım der. (...) Zaptiye mülâzımı, bu söze bütün bütün öfkelenir. Fırlar. Yörük'ün kızını iyice döver. Zaptiyelere sokağa attırır...²

Yalnız Efe'nin bahsedilen özellikleri dışında bir başka önemi de sayıları 1930 sonrası hızla artan Ege eşkıyalığına/efeliğine odaklanan edebî anlatıların ilki olmasıdır. Bir anlamda *Yalnız Efe*, eşkıya anlatıları arasında "kurucu" bir eser olma özelliğiyle de öne çıkar. *Güncel Türkçe Sözlük*'te eşkıya ve efe kelimeleri birbirlerinden çok farklı anlamları karşılayacak şekilde tanımlansa da, eşkıya-efe kelimeleri birçok romanda olduğu gibi bu eserde de benzer anlamları karşılayacak şekilde kullanılmıştır.³ Ömer Seyfettin'in, eserini Milli Mücadele (1919-1923) yıllarında kaleme alması ise savaşlar nedeniyle ortaya çıkan otorite boşluğunu, eşkıyaların kendi iktidar alanlarıyla doldurmak istemesi ve eşkıyalığın savaş dönemlerinde yaygınlaşan bir olgu olmasıyla yorumlanabilir.⁴

Türkçe edebiyat, Ömer Seyfettin'in eseri sonrası kurgusu oldukça zayıf bir romanla bu temadaki ikinci temsiliyle karşılaşır. Reşat Enis Aygen tarafından kaleme alınan *Kanun Namına* (1932) romanında eşkıyalık olgusu ana tema olarak işlenmez. Romandaki olaylar Bandırma civarında küçük bir kasabada ve ağırlıklı olarak İstanbul'da geçerken, roman kişilerinin konuşmalarından vaka zamanının Cumhuriyet'in ilk yılları olduğu anlaşılır. Romanın kurgusu zaman zaman halkın ezilmişliği ve eşkıyaların yağma-talan anlayışı üzerine inşa edilmiştir. Yazarın Fidan Efe adında bir şakiden bahsederek bu kişiyi köylüyü soyan, onların ekinlerini yakan, posta arabalarını yağmalayan ve halka zulmeden bir eşkıya olarak betimlemesi önemlidir:

2 Ömer Seyfettin, *Yalnız Efe*, İstanbul, Morpa Yayınevi, 2006, s. 205. Burada ve bundan sonraki kaynaklarda/romanlarda yapılan doğrudan alıntılarda, imla ve yazım farklılıklarına ya da yanlışlıklarına rağmen yazarların eserlerine sadık kalma düşüncesiyle herhangi bir düzeltme yapılmadan çalışmaya doğrudan dahil edileceklerdir.

3 Örneğin Ege eşkıyalığı/efeliği üzerine kaleme aldığı romanlarla öne çıkan Sertoğlu, eşkıyalık olgusunu ele aldığı romanlarında efeliği eşkıyalık, eşkıyalığı da efeliğin muadili olarak kullanmaktadır. Sertoğlu, *Atçalı Kel Mehmet Efe* (1969) romanında tartışmalı adlandırmalar hakkında şu cümlelere yer verir: "Basit bir ırgattı. Dağa çıktı. Efelik yapıyor. Efelik ne demek? Buna eşkıyalık derler. Buralarda eşkıyalara efe derler de." Murat Sertoğlu, *Atçalı Kel Mehmet Efe*, İstanbul, İtimat Kitapevi, 1969, s. 191.

4 Eleştirmen Tuncay Şenkal, *Yalnız Efe*'nin Milli Mücadele yıllarında kaleme alınması nedeniyle yukarıdaki özellikleri dışında eserin aynı zamanda topluma "umut" aşılama amacı taşıdığını da düşünmektedir. Tuncay Şenkal, "Türk Romanında Eşkıya", *İlim, Kültür ve Sanatta Gerçek Der-gisi*, 10, İstanbul, Otağ Yayınevi, 1979, s. 25.

(...) dağlarının Fidan efesi, başına topladığı bir sürü şakile gene civardaki yarık köyleri kavurmağa başlamış... Bütün bir memleket halkı onun şerrinden, onun gazebinden el'aman diyor... (...) Senelerden beri defalarca soymadık köy bırakmamış... Sürü sürü jandarmanın kanına girmiş...⁵

Ayrıca yazarın eşkıyalığa atıfta bulunduğu bölümlerde eşkıyalığın ülkede halen yaygın bir gelenek olduğunun anlaşılması romanda öne çıkan diğer noktalar arasında yer alır. Aygen'in eserini farklı kılan yegâne özellik ise erken Cumhuriyet döneminde eşkıyalığın olumsuz özelliklerinin anlatıldığı ilk roman olmasıdır. *Yalnız Efe*'deki (1919) soylu eşkıya imajı bu romanda yerini acımasız, kıyıcı ve yağmacı bir eşkıyaya bırakır. Kısaca *Kanun Namına* romanı, erken Cumhuriyet dönemi Türkçe edebiyatta karşı-sosyal eşkıya imajının anlatıldığı ilk eserdir.

Aygen'in eserinin ardından okurlar eşkıyalık olgusunun ele alındığı ve kurgusunun çok daha sağlam temellere dayandığı bir başka eserle tanışır. Suat Salih Asral'ın özellikle kişiyi eşkıyalığa iten sebepleri sorguladığı, bir kez daha acımasız ağa ve jandarma ortaklığına değindiği ve eşkıyalığın savaş zamanlarında zirveye çıkan bir olgu olmasını işlediği *Dağ Adamı* (1932) romanı, sözü edilen özellikleriyle öne çıkan romanlar arasında yer alır. Roman, vaka zamanı olarak Milli Mücadele (1919-1923) yıllarını konu edinmektedir. Mekân ise bir kez daha Ege Bölgesi'dir. Köyün erkeklerinin neredeyse tamamının Milli Mücadele saflarında yer alması, ağır vergiler altında köylünün ezilmesi, Mestan Ağa'nın tüm bir köyün sahibi olarak halkı çaresizliğe itmesi ve fakirleştirmesi yazarın özellikle değindiği temalardır. Roman kahramanı eşkıya Halil'in yakalanarak mahkemeye çıkarılması ve hâkimin ısrarla Halil'i dinlemek istememesi ile ilgili bölümlerde yazar roman akışına müdahale ederek okura toplumsal mesajlar verir:

Ona sormadılar. Babası bir ölüden arkada kalanlara mahsus ümitsiz hislerle onları bırakıp gittikten sonra olanları sormadılar. Mestan ağayı, asıl onun yaptığı fenalıkları sormadılar. Halilin asi ruhunu dört senedir o kara bulut, bir deniz gibi ıstırapla kabartmıyormuydu? Anası kendisi büyüdükçe büyüyen bir leke değil miydi? Arkadaşları bile ona ne fena bir gözle bakıyorlardı. Zeynebi kendisine vermeyeceklerdi. Onu insanlar böyle yapmışlardı. O, yaşamıyor, içinde başka varlıklar gibi acıları, yalnızlıkları hayat sürüyordu. (..)

Sormadılar ona bunları sormadılar O da söylemeyi hatırlamadı bile.⁶

Asral bu bölümlerde kişiyi eşkıyalığa iten sebepleri irdeleyerek, bir anlamda devlet siyasalarına eleştiri getirme düşüncesindedir. Halil'in babasız olu-

5 Reşat Enis Aygen, *Kanun Namına*, İstanbul, Sühulet Kütüphanesi, 1933, s. 41.

6 Suat Salih Asral, *Dağ Adamı*, Mersin, Yeni Mersin Matbaası, 1932, s. 57.

şu, Mestan Ağa'nın zulmü, annesinin namusunun kirletilmesi ve sevdiği kadınla bir hayat paylaşamayacak olması Halil'in içine düştüğü çıkmazı anlatan bölümler olmasıyla dikkat çeker. Teşhir, siyasal iktidarın yasadışı oluşumlarına karşı takip ettiği önemli mücadele yöntemleri arasında yer almaktadır. Bu politika birçok eşkıya romanında da yazarlar tarafından sıklıkla işlenir. Asral'ın romanında bu politikaya yer vermesi ve eşkıya romanları arasında “teşhir” politikasına değinen ilk romanın *Dağ Adamı* olması romanı öne çıkaran diğer özellikler arasında yer alır:

Güneş bardakta susuz kalmış, yaprakları dağınık sarı saçlı bir lâle halinde açıldı. Halil darağacında bir mum gibi sararmış görünüyordu. Gözleri açıldı. Rüzgâr vücudunu çeviriyordu. Artık taş gibi, toprak gibi hissizdi. Oraya sonradan gelenlerin içlerine bir kurtuluş ferahlığından ziyade hasta bir elem doğuyordu.⁷

Bu romanın ardından eşkıyalık temasına değinen bir başka eser, Tuğrul Nurettin'in *Bu Ne Biçim Aşk* (1934) romanıdır. Roman, kurgusu zayıf bir şekilde inşa edilmiş ve iç içe geçmiş suç, eşkıya ve aşk üçgeninde ilerlemektedir. Yazar, II. Meşrutiyet dönemini konu edindiği romanında Anadolu'nun yolculuk yapmak için son derece tekinsiz bir yer olduğuna sıklıkla atıfta bulunur. Romanın kurgusu dışında kahramanların ele alınışında da ciddi tutarsızlıklar vardır. Yazar, eserin ilk sayfalarında köylüye korku salan, onları tehdit eden ve elde ettiği saygıyı acımasızlığına borçlu olan eşkıya Ejder'i, romanın ilerleyen sayfalarında yücelterek bir halk kahramanı gibi anlatmaktadır. Tuğrul Nurettin'in zaman zaman romanına müdahale ederek eşkıyalığa dair yaptığı tespitler ise ilgi çekicidir. Zira Tuğrul Nurettin, köylülerin Ejder Hasan'dan ve çetesinden korkmasının eşkıyanın halk üzerinde yarattığı korku ikliminden kaynaklandığını düşünmektedir:

Halk tuhaftır, bir defa bir şeyden korktu mu? Artık her şey bitmiştir. Maneviyat tamamen sarsılır. Hedefin bir sinek kadar bile kıymeti olmasa ondan esrarengiz bir kudret duyulur. Ejder Hasan yalnız da olsa silâhsız da bulunsa hatta köylüler silâhlı ve atıcı da olsalar gene Ejder Hasana bir şey yapamazlardı. Çünkü onun sihirli adı herkesi olduğu gibi, onları da afsunlamıştı.⁸

Bu kurgunun ardından garip bir aşk hikâyesini konu edinen Nurettin, romanın ilerleyen bölümlerinde teşhir politikasına yer vererek eşkıyaların halk tarafından mitleştirilmesini ele alır. Köylünün, başı kesilerek öldürülen eşkıya Ejder'in mezarını türbe yapması ve mezarına kutsal özellikler atfetmesi, okurlara, mezar toprağının birçok hastalığa iyi geldiğine inanılan ve mezarının önünden geçerken “destur” istenilen Ege'nin ünlü eşkıyası Çakırcalı

7 A.g.e., s. 59.

8 Tuğrul Nurettin, *Bu Ne Biçim Aşk?*, İstanbul, Millet Kitaphanesi, 1934, s. 29.

Mehmet Efe'yi hatırlatmaktadır. Tüm bu olumsuz örneklere rağmen Nurettin'in ağır vergiler altında ezilen halkın sefaletini anlatması, devletin teşhir politikasına yer vermesi ve eşkiyanın halk tarafından mitleştirilmesini ele alması romanı öne çıkaran özellikler arasında yer alır.

Sözü edilen romanların ardından Türkçe edebiyat eşkıyalık olgusunun ele alındığı çok daha kapsamlı bir romanla tanışır. Zeynel Besim Sun'un *Çakıcı Efe* (1934) romanı, ilerleyen yıllarda birçok yazara ilham kaynağı olan Ege'nin ünlü eşkiyası Çakırcalı Mehmet Efe'nin hayatını ve serüvenlerini konu edinen ilk eserdir. Anlatı, Çakırcalı'ya dair bilgilerin ve fotoğrafların yer aldığı biyografik roman türünde kaleme alınmıştır. Romandaki olaylar, Çakırcalı'nın şekâvet olaylarına karıştığı 1895-1910 yılları arasında geçer. Mekân ise Efe'nin doğup büyüdüğü İzmir'in Ödemiş ilçesi dışında Aydın, Denizli ve Muğla dağlarıdır. Sun, Efe'nin soylu eşkiya kalıbına uyan özelliklerini romanında ele almasının dışında sonraki yıllarda yayımlanan ve yazarların hemen hemen hiç değinmediği ya da çok az değindiği Çakırcalı'nın olumsuz özelliklerini de anlatarak Efe'yi tarafsız bir şekilde okura takdim etme eğilimindedir:

(...) Diyerek bıçağını çekti ve Rüstem beyin kafasını kesti. Bu kadarla da kalmadı. Rüstem beyin karnını yardı, kesik başını karnının içine oturttu. Diğer jandarmaların da kafalarını kesip göğüslerine koydular. Vahşetin bu derecesi görülmuş şey değildi. Çakıcı efeyi müthiş bir ihtiras bürümüşü. (...) Bu müthiş çete şimdiye kadar nisbî merhametler göstermiş, fakat bu vak'a ile beraber insanlığın bütün icaplarını bir tarafa bırakarak tam manasile vahşi ve hunhar olmuştur.⁹

Yazarın Çakırcalı'ya dair yukarıdaki anlatısı romanın belki de en çarpıcı bölümü olmasıyla öne çıkar. Zira bu tarz bir "vahşet" tablosu Efe hakkında ilerleyen yıllarda kaleme alınacak eserlerde bahsedilmeyen bir detay olmasıyla kayda değerdir. Okur, söz konusu olayın kurgudan ziyade gerçeğe çok daha yakın durmasını ise Sun'un ağzından öğrenir. Yazar, romanını Efe'yi tanıyan kişilerin anılarına yer vererek kaleme aldığını, 27 Temmuz 1934 tarihli *İzmir Postası* gazetesinde yayımlanan romanın son tefrikasında şu cümlelerle açıklar:

Bu tefrikayı yazabilmek için başta Halil Raşit Bey olduğu halde üç arkadaş aylarca bana not topladılar. Mahallerinden notlar getirdiler. Zannedirim ki meydana fena bir eser çıkmadı. Kendilerine ve tefrikamla alâkadar olanlara bilhassa teşekkür ederim. Bu eserin forma, forma toplanarak kitap halinde mutaleası; ehemmiyetine nüfuz için daha doğru bir yol olacaktır.¹⁰

9 Zeynel Besim Sun, *Çakıcı Efe*, İzmir, Ticaret Matbaası, 1934, s. 377.

10 Zeynel Besim Sun, "Çakıcı Efe", *İzmir Postası* (27 Temmuz 1934), s. 2.

Tüm bu ifadeler göz önünde bulundurulduğunda, Efe hakkında kaleme alınanların ciddi bir saha araştırmasının sonucu olduğu anlaşılır. Bu durum, Besim Sun'un romanını diğer eserlerden farklı kılan ayırıcı bir nitelik olarak değerlendirilebilir. Okurların büyük bir ilgi gösterdiği *Çakıcı Efe* romanının kitap olarak tefrika edileceğine dair ilk haber ise aynı gazetenin 25 Temmuz 1934 tarihli baskısında okurlara manşetten müjde olarak verilir:

(...) Önümüzdeki Pazar gününden itibaren her gün Çakıcı efenin başından başlayarak 16 sahifelik birer kitap forması vereceğiz. Bu formalar kitap sahifesi halinde basılacak ve katlanınca kitap olacaktır. Formayı gasetenin ortasına ilâve olarak koyacağız. Bu formalar her gün gazete ile beraber satılacaktır. Sekiz sahife gazetemizin fiatı 3 kuruştur. (...) Çakıcı efe kitabını da arzu bu yuranlar beş kuruş vererek-ikisi kitap sahifesi halinde olan 10 sahifelik gazeteyi alırlar ve sıra numarasile gidecek olan formları her gün yanyana getirerek bitince (Çakıcı Efe) kitabına sahip olurlar.¹¹

Dağlarda 15 yıl şekâvet olaylarına karışan Çakırcalı'nın hayatı, hemen hemen benzer özelliklerle Murat Sertoğlu'nun *Çakırcalı Mehmet Efe* (1955) ve Yaşar Kemal'in *Çakırcalı Efe* (1972) adıyla yayımlanan romanlarına da yansır. Yaşar Kemal, ilk olarak romanının tefrikasını 1956 yılında *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlamış, anlatısını daha sonra 1972 yılında kitap haline getirmiştir. Hem Sertoğlu'nun hem de Yaşar Kemal'in çalışmalarında öne çıkan ortak nokta, her iki yazarın da ele aldıkları kurguda Çakırcalı'nın olumsuz özelliklerini Besim Sun'un romanındaki gibi derinlemesine yansıtmamalarıdır. Her iki yazarın anlatısında Çakırcalı, soylu bir eşkiya olarak betimlenir. Bu romanlarda Efe'nin olumsuz özelliklerine, kıyıcılığına ve zaman zaman şiddette ölçüsüzlüğüne çok fazla yer verilmez. Yer verilen bölümlerde ise, söz konusu eylemlerin romantik bir bakış açısıyla ele alındığı ve yazarların, Çakırcalı'nın olumsuz özelliklerini meşrulaştırma eğiliminde oldukları görülür:

(...) İlerliyorlar. Sait Paşa tam Çakırcalının tüfeğinin ağzına geliyor. Çakırcalı tetiğe çokse Paşa atından armut gibi düşecek. Çakırcalının aklı başına geliyor. Ya korkuyor, ya da acıyor Paşaya, bir türlü sıkıyor. Paşa boğazdan geçip gidiyor.¹²

Besim Sun'un kurgusunda ise okur böyle bir çabayla karşılaşmaz. Yazar, Efe'nin olumlu özellikleri kadar olumsuz özelliklerine de yer verir. Yazarın aktardığına göre Çakırcalı hakkındaki düşüncelerinin kırılma noktası Rüs-

11 "Çakıcı Efe Gösterilen Arzu Üzerine Kitap Halinde Çıkacaktır", *İzmir Postası* (25 Temmuz 1934), s. 1.

12 Yaşar Kemal, *Çakırcalı Efe*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2014, s. 71.

tem Bey'in ve beraberindeki askerlerin acımasızca öldürülmesidir. Sun'un 27 Temmuz 1934 tarihli *İzmir Postası*'nda, romanını, Efe'yi tanıyan kişilerin anılarına yer vererek kaleme aldığı anlaşılır. Tüm bu özellikler göz önünde bulundurulduğunda birçok romanda ve anlatıda soylu eşkıya imajıyla okurun karşısına çıkan Çakırcalı'nın eylemleri ve eşkıyalık serüveni Sun'un eseri sonrası tartışmalı bir hal almaktadır.

Sun'un, Çakırcalı'yı tarafsız bir şekilde ele aldığı romanının ardından kurgusuyla öne çıkan –belki de tek– roman Esat Mahmut Karakurt'un *Dağları Bekliyen Kız* (1934) eseridir. Romanda Zabit Adnan ve isyancıların lideri Zeynep arasındaki aşk hikâyesi ele alınırken, isyancı olarak adlandırılan kişilerin bir “şeyh” etrafında organize olmalarına, olayların Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleşmesine, İngilizlerin de desteğiyle yeni bir devlet kurma planı yapmalarına ve Türkiye'ye sınır dışından girmelerine yer verilir:

Anne, görsen, dün gece ne iştahla harbettik. Baş döndürücü bir sür'atle bu yabancı, bu hudutlarımızdan gizlice içeri giren sefil heriflerin tepelerine iniyor. Kafalarını yılan kafası gibi eziyorduk.. (..) Nihayet işimizi bitirdik, saat yarımaya geliyordu.¹³

Okurlar, romanda ayrıca Ağrı Dağı'na uçakların da dahil olduğu bir askeri operasyona şahit olur. Kurgu içerisinde yer alan tüm bu özellikler göz önünde bulundurulduğunda, *Dağları Bekliyen Kız* eserini eşkıya romanı olarak nitelendirmek mümkün değildir. Roman, 1926-1930 yılları arasındaki Ağrı İsyanı'nı konu edinmektedir. Eser, Kürt isyanlarına eşkıyalık adını veren ve devlet söylemini temsil eden bir roman çizgisindedir. Söz konusu söylemin yansımaları, “Kafalarını yılan kafası gibi eziyorduk,” cümlesindeki Karakurt'un kadim devlet imajına yaptığı vurguda fazlasıyla hissedilir. Başka bir ifadeyle eşkıya-eфе tanımlarında yaşanan ikiliğin, burada da Kürt kimliği üzerinden romanlara yansıdığı söylenebilir:

Kürt kimliğinin eşkıyalıkla eşleştirilmesi, yerel nüfusu asimilasyona çağıran zoraki bir davetti. Bu nedenle, Ağrı İsyanı bir “şekâvet meselesi”, “irtica yılanı/akrebi”, “hıyânet ve şer şebekesi” ve Türkiye'nin dış düşmanlarının “Doğu'da bir Kürt-Ermeni Devleti” kurma teşebbüsü olarak kurgulanırken, isyancılar “eşkıya”, “çapulcu”, “haşere”, “şerir” ve “celâli” olarak adlandırılıyordu.¹⁴

Alıntıdan da anlaşılacağı üzere Karakurt, romanında Kürt isyanlarına “eşkıyalık” adını vererek bütüncül bir yaklaşımla zaten tanımlar üzerinden alttan alta yaşanan ayrışmayı bir adım öteye taşımayı tercih eder. Romanın ça-

13 Esat Mahmut Karakurt, *Dağları Bekliyen Kız*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1948, s. 18.

14 Özcan, a.g.e., s. 84-85.

ğına tanıklık eden edebî bir tür olması tanımını Esat Mahmut Karakurt'un romanında tam anlamıyla karşılık bulur. Romanın ilerleyen sayfalarında da okur, romanın kurgusunun 1930 tarihine yani Ağrı Dağı İsyanı'na dayandığını Karakurt tarafından şu cümlelerle öğrenir:

1930 senesi eylülünün 14 tarihli (Akşam) gazetesi, Şarka gönderdiği muhabirinden, müstacel kaydıyla aldığı şu mühim telgrafı, ikinci tabı olarak neşreliyor: Şakiler tamamıyla tenkil edildi.¹⁵

Kronolojik sıra takip edildiğinde yazarların eşkıya romanlarına olan ilgilerinin özellikle 1930 sonrası arttığı gözlemlenir. Esat Mahmut Karakurt'un farklı bir kurguyla ele aldığı romanından tam 1 yıl sonra Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Eşkîya İninde* (1935) romanıyla eşkıyalara dair "romantik" bakış açısına itirazını yüksek bir tonda dile getirir. Eserde Nefî Bey, Hikmet Enis ve Murtaza'nın eşkıyalar tarafından kaçırılarak rehin alınmaları anlatılırken rehinelerin, eşkıyaların tutsaklığından kurtulmalarının tek yolu, temin edecekleri paraya bağlıdır. Romanda vaka zamanı olarak Osmanlı Devleti'nin son yıllarını ele alan ve başkent civarında baş gösteren eşkıyalık hareketlerine yer veren Gürpınar, eşkıyaları düzen karşıtı kişiler olarak yorumlayıp, bu kişilerin aslında ne kadar acımasız olduklarını şu cümlelerle açıklar:

(...) Karabela mahkemesinin azaları yoktu. Bütün rey ve kuvvet haydudun şahsında toplanıyordu. Herifin bu korkunç kararına karşı itiraza cesaret göstersek de o menhusu kızdırmaktan başka bir şey yapmış olmayacaktık. Bu belaya karşı müessir olabilecek yalnız bir kuvvet, bir tilsim vardı. Para. Parayı veren kurtuluyordu. Fakat o anda o da bizde yoktu.¹⁶

Yukarıdaki pasajda da görüleceği üzere eşkıya, para karşılığı yol kesen, insanların canına kasteden ve en önemlisi acımasızlığıyla çevresine korku salan bir canidir. Yarattığı şiddet ortamıyla kendi bölgesinde yani dağlarda tek "otorite" konumundadır. Dönemin romanları arasında Gürpınar'ın eserini öne çıkaran en önemli özellik ise eşkıyalığın ortaya çıkışındaki sebeplerin yazar tarafından sıklıkla sorgulanmasıdır:

(...) Hiç kimse durup dururken dağa insan soymaya, cana kıymaya çıkmaz. Onu bu fena yola düşüren sebepler vardır. (...) Bu uğursuz yola dökülenlerin çoğu ya hapisneden kaçmışlardır ya askerden. Yakalamak için peşinden jandarmalar, polisler, askerler, kanunlar dolaşan böyle bir adam hangi şehirde barınabilir? Onun sığınacağı yer ıssız dağlar, bayırlar, ormanlardır. İnsanlardan kaçınca artık o canavarlarla arkadaş olur. Onlara döner. Canavarlaşır.

15 Karakurt, a.g.e., s. 115.

16 Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Eşkîya İninde*, İstanbul, Everest Yayınları, 2012, s. 211.

(...) Ahali eşkıyaya, eşkıya ahaliye harp ilan etmiş gibidir. Şekâvet halinde bir adamı kuduz köpek gebertir gibi herkes vurup öldürebilir.¹⁷

Suç, suçun cezalandırılışı, adam kaçırma, fidye ve yasadışı kalan güçlerin elbet bir gün cezalandırılacağı düşüncesi, romanda ısrarla vurgulanan noktalar arasında yer alır. Yazar, romanında sadece kır eşkıyalarından değil, aynı zamanda İstanbul Hükümeti'nin zayıflığını fırsat bilerek sömürü düzeninin esas kurucuları arasında gördüğü şehir eşkıyalarından da bahseder. Bu bağlamda Gürpınar, romanının arka planında eşkıyalık olgusu kadar İstanbul Hükümeti'nin çaresizliğini de sorgulamaktadır. Okur, bu yaklaşımın ele alındığı örneklerle 1950 sonrası Kemal Tahir'in romanlarında sıklıkla şahit olacaktır. Tahir, romantik görüşün aksine eşkıyaları, acımasız ağaların güdümündeki "balırcıplak", "sefil" ve "hırsız" olarak betimleyecektir.¹⁸ Çünkü Kemal Tahir, *Rahmet Yolları Kesti* (1957) romanında sosyal/soylu eşkıya romanlarında sıkça karşılaşılan eşkıyanın mitleştirilmesini baskıcı ağaların yönetiminde ezilen halkın çaresizliğine ve sefaletine bağlamaktadır:

(...) Kısaca ezilen, öylesine yalnız, sefil ve çaresizdi ki sıradan şeytanı bir kurtarıcıya dönüştürüyordu. Bu anlamda Tahir'in eşkıyalık tezi, modern Türkiye'nin özgül bağlamını aşarak tüm köylü toplumlarının evrensel bağlamına ulaşmaktaydı; zira yazar, aynı savın Köroğlu veya Robin Hood efsaneleri için de geçerli olduğunu ima ediyordu. O halde, Tahir'e göre soylu soyguncu miti, esasen, ezilen kitlelerin kendi kendilerini aldatmalarının evrensel bir yönüydü.¹⁹

Mitik bir ütopya: Sarp dağlardan uçurum kenarlarına göç

Eşkıya romanlarının genel formundan sıyrılarak belirli bir anlayış çerçevesinde kaleme alındığı ilk eser Sabahattin Ali'nin *Kuyucaklı Yusuf* (1937) romanıdır. Romanda, anne ve babasının eşkıyalar tarafından katledilmesi sonucu Selahattin Bey'e evlatlık verilen Yusuf'un, sevdiği kadını korumak için Edremit'in derebeylerine karşı verdiği mücadelesi anlatılır. Romandaki olaylar Osmanlı Devleti'nin son yıllarında (1903-1914) geçer ve yazar mekân olarak Aydın'ın Kuyucak köyünü ve daha çok Edremit'i tercih etmiştir.²⁰ Hemen birçok eşkıya romanında olduğu gibi, Sabahattin Ali'nin de romanında Osmanlı Devleti'nin son yıllarına ve eşkıyalığın salgın olarak adlandırıldığı bölgelere yer verir. Sabahattin Ali, Moran'ın tahlil ettiği gibi, Rousseau'nun

17 A.g.e., s. 30.

18 Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 2*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s. 92.

19 Özcan, a.g.e., s. 43.

20 Sabahattin Ali, *Kuyucaklı Yusuf*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 13.

etkisiyle romanını, “soylu vahşi” anlayışıyla temellendirip bireyin doğaya yönelişi ve egemen sınıfla çatışması üzerine inşa etmiştir:

Yusuf (...), Türk romanı için yeni ve ilginç bir karakter. Onu ilginç kılan, yalnızca, ilk köylü roman kahramanı olması değil, belli bir toplumsal yapının yarattığı değerleri ve görüşleri (nedenlerinin bilincinde olmasa da) aşmak istemesi. Bu bakımdan, 1950’lerden sonraki Türk romanında, düzenle uzlaşmayan kahramanların da ilk örneği sayılabilir. Böylece Kuyucaklı Yusuf, Türk romanında yeni bir sorunsalı başlatmakla kalmaz, bu sorunsala bağlı olarak yeni bir roman kahramanı tipi de getirir.²¹

Kuyucaklı Yusuf romanını tam anlamıyla eşkıya romanı olarak nitelendirmek zor olsa da, yazarın kurgu içerisindeki eğilimi ve Sabahattin Ali’nin Yusuf karakteriyle var olan düzene itirazını dile getirişi romanı eşkıya anlatıları içerisinde kabul etme zorunluluğu doğurmaktadır. Fethi Naci, roman üzerine yapmış olduğu değerlendirmede kasaba eşrafiyla Yusuf arasındaki anlaşmazlığa değinerek eşkıya romanlarında sıkça karşılaşılan eşkıya-ağa/mütegalibe çatışmasını şu cümlelerle açıklar:

Roman, “soylu olanla bayağı olan arasında ayrılıkların bulunduğu bir yerde”, “bayağı” ama güçlü olanın isteğine göre gelişir. Kasabanın Tanrılarını kızdıran Yusuf yıkılır, yenilir, ezilir. Modern bir tragedyadır Kuyucaklı Yusuf. Sabahattin Ali, romandaki karşı konulmaz gidişin bilincindedir, öfkесindedir. Yer yer bu gidişi değiştirmek ister (Muazzez’i Ali’yle evlendirmek gibi); ama “kasabanın Tanrıları” öylesine güçlüdür ki, elinden fazla bir şey gelmez.²²

Tüm bunların dışında romanın ilk cümlelerinin Yusuf’un ailesinin Aydın’da eşkıyalar tarafından öldürülmesine ayrılması *Kuyucaklı Yusuf*’un eşkıya romanları içerisinde değerlendirilmesine olanak sağlayan bir başka etkenidir. Moran, *Kuyucaklı Yusuf ile İnce Memed* (1955) arasındaki ortak noktalara değinerek, romanın eşkıya anlatısı olarak kabul edilmesini ve Yusuf’un da soylu eşkıya imajında yer alan özelliklere uygunluk gösteren bir kahraman olduğunu savunmaktadır. Moran, her iki kahramanın da babasız olmalarına, evlat edinilmelerine, sevdikleri kadınları kaçırmalarına; Yusuf’un da, Memed’in de romanlardaki “kötücül” kişileri silahla yaralamalarına ve sevdikleri kadınları bir çatışmada kaybetmelerine yer vererek, Yusuf ve Memed arasındaki benzerliklere dikkat çeker.²³

21 Moran, a.g.e., s. 34.

22 Fethi Naci, *100 Soruda Türkiye’de Roman ve Toplumsal Değişme*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1990, s. 316.

23 Moran, a.g.e., s. 82.

Savaşın ve yoksulluğun hüküm sürdüğü yıllarda eşkıyalığın salgın olarak anlatıldığı romanlar arasında Kenan Hulûsi'nin *Son Öpüş* (1939) romanı kurgusuyla öne çıkar. Olaylar, Bingöl'ün Akviran köyünde geçmektedir. Milli Mücadele'nin (1919-1923) verildiği yıllarda bir de eşkıyalık salgınıyla baş etmeye çalışan Akviran köylüleri, yaklaşan kışla birlikte şakileri köylerinden uzak tutmayı planlamaktadır. Yapılan plan gereği köyün genç erkeği Oğlak Ömer, eşkıyaların arasına sızacak ve şakileri köye çekerek hepsinin yakalanmasını sağlayacaktır. Ancak eşkıyalarla birlikte görünmesinin ardından karısının ve mallarının hükümet tarafından rehin alındığını öğrenen Oğlak Ömer, bu olay sonrası trajik bir kurgunun da başkahramanına dönüşür. Eşkıyaların yakalanması amacıyla devletle işbirliği yaparak dağlara çekilen Oğlak Ömer, yine aynı devlet tarafından artık yasadışı kalan bir eşkıya yani "adi" bir suçlu kabul edilir. Siyasal iktidarın yanlış politikası sonucu yasalar karşısında artık eşkıya olarak adlandırılan Oğlak Ömer için dönüşü mümkün olmayan son, jandarmalar tarafından rehin alınan karısının namusunun kirletilmesi olur. Karısını kurtarmak için jandarmalarla girdiği çatışmada sevdiği kadını kaybeden Oğlak Ömer, bu olay üzerine intikam için Akviran ve Demirci köylerini basarak köyleri ateşe verir ve bir anlamda hükümetten de intikamını alır.²⁴

Kenan Hulûsi, devletin eşkıyalarla mücadelesinde yanlış bir politika takip etmesini, savaşın ve yoksulluğun ülkenin doğu bölgelerinde halen çok yaygın olmasını ve kişiyi eşkıyalığa iten sebepleri eserinde öne çıkararak, eşkıya romanlarının kurgusunda yer alan genel formlara yer verir. Romanın genelinde okur, Oğlak Ömer'in soylu eşkıya olarak anlatılmasına şahit olurken, Ömer'in jandarmalarla çatışmaya girmesinin ve köyleri ateşe vermesinin nedeni, kahramanın hükümet tarafından zorla suça itilişi görünmektedir.

Eşkıyalar için öne çıkan bir başka suça itiliş nedeni de kan davaları ve namus meseleleridir. Bu duruma verilecek en anlamlı örnekse Koçero ismiyle bilinen Mehmet İhsan Kilit'tir. Koçero, kan davası dışında namus meselesi nedeniyle dağları mesken tutmak zorunda kalan bir şakidir. Bölge ağalarından birinin oğlu olan Halil'in, eşine sarkıntılık etmesi sonucu ailesiyle birlikte köyünden ayrılmak zorunda kalan Koçero, bu olay sonrası ağa oğlu Halil'i öldürerek dağlara sığınır.²⁵ Koçero, tercih etmediği bir suç nedeniyle artık yasadışı kalmış bir "mehkûm", "fırar" ve "mecbûr" olma eşliğinden siyasal iktidar nazarında "adi" suçlular eşğine adım atmak zorunda kalır.

Kürtçede bu bağlamda en yaygın olarak *mehkûm* ve *fırar* terimleri kullanılıyordu. Bu terimlerin ana atıf noktası yasaydı; zira *mehkûm* terimi, söz konu-

24 Kenan Hulûsi, *Son Öpüş*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1940, s. 57-58.

25 Özcan, a.g.e., s. 200.

su kişinin namus cinayeti, kan davası, asker kaçaklığı ya da kaçakçılık vakalarında olduğu gibi yöre halkı tarafından gayri-meşru görülmebilecek yasadışı bir eylemiyle yasanın tutsağı (ona *meçbûr* ve onun karşısında *neçar*) olduğunu ifade ediyordu.²⁶

Yukarıda bahsedilen olgular göz önünde bulundurulduğunda, kişiyi eşkıyalığa iten sebeplerin birbirinden farklı dinamiklere bağlı olduğu görülür. Namus meselesi, kan davası, asker kaçaklığı ve yoksulluk; söz konusu dinamikler arasında başlıca öne çıkan etkenlerdir. Çünkü eşkıyalığı tahlil etmenin en iyi yolu; eşkıyaların hayat hikâyesine odaklanmaktır.²⁷ Bahse konu hayat hikâyelerinin temelinde de bedbahtlık, suça itiliş, yazgı ve mecbur kalma hali öne çıkan etkenler arasında yer alır.

Hayatı, birçok yazarın dikkatini çeken Çakırcalı Mehmet Efe'nin romanlaştırıldığı bir başka eser Selami Münir Yurdatap tarafından yazılan *Çakırcı Efe* (1941) romanıdır. Birçok tarihî kaynakta ve romanda İzmir'in Ödemiş dağlarını mesken tuttuğu bilinen Çakırcalı, bu eserde okurların karşısına Yozgat'ta ve Yozgat Beyi'nin adamı olarak çıkar. Yozgat'ta başlayan olaylar İzmir ve Manisa'da devam ederken, romanın konu edindiği zaman dilimi ise belirsizdir. Olaylar, Manisa Beyi'nin kızı Gülbeyaz'ın Kamalı Zeybek ve adamları tarafından kaçırılması ve Manisa Beyi'nin Çakırcalı'dan yardım istemesi üzerine kurgulanmıştır. Eserde Çakırcalı soylu eşkıya, Kamalı Zeybek ve arkadaşları ise fidye karşılığında adam kaçırarak karşı-sosyal eşkıya olarak anlatılır:

Çakırcı efe çoktanberi böyle çarpışmalara hasret kaldığı için o gün Kamalı efeye çok çetin ve korkunç saatler geçirtmişti. Öğle üzeri Çakırcı efenin yıldırım gibi hücumu esnasında Kamalı efe kalbinden vurularak yere cansız olarak yuvarlandı.²⁸

Roman kurgusuyla, zaman ve mekân tercihiyle ve kahramanların yaratımıyla alışılageldik Çakırcalı anlatılarının çok dışında olmasına rağmen, Yurdatap'ın da diğer yazarlar gibi Efe'yi romantik bir bakış açısıyla ele aldığı ve Çakırcı'nın eylemlerini meşrulaştırdığı görülür. Genel hatlarıyla değerlendirildiğinde romanın edebî bir değeri olmamakla birlikte, yazar tarafından maddi kaygılarla kaleme alındığı düşünülmektedir. Olay örgüsü, roman kahramanlarının karakteristik özellikleri son derece zayıf kurgulanmış

26 A.g.e., 192. Son Kürt eşkıyaları arasında benzer bir "mehkûm"luk hali, yasalar karşısında "neçar" olma durumu Hamit Aldemir (Hamido) için de geçerlidir. Özbay ve Aldemir aileleri arasındaki çekişme, her iki aile bireylerinin dağlara çekilmesine ve bölgedeki köylerin yönetiminin hangi ailede olacağına dair kanlı bir çatışmanın yaşanmasına yol açmıştır. Bkz. a.g.e., s. 210-211.

27 Hobsbawm, a.g.e., s. 1.

28 Selami Münir Yurdatap, *Çakırcı Efe*, İstanbul, Halk Kitapçılık Kollektif Şirketi, 1966, s. 46.

ve çelişkiler barındırmaktadır. Romanda aynı zamanda Tiflis'te yaşadığı riva-
yet edilen Kanlı Ali Efe adında bir eşkıyanın da hikâyesine değinilir. Bu kı-
sa anlatıda Kanlı Ali Efe, Tiflis hükümdarının kızı Binnaz ve oğlu Selman'ı
kurtaran ve hükümdarın takdirini kazanan soylu bir eşkıya olarak ele alınır.

Besim Sun'un *Çakırcı Efe* (1934) eserinin ardından Ege dağlarında tam an-
lamıyla efsaneye dönüşen Çakırcalı'nın serüvenlerini anlatan bir başka yazar
Murat Sertoğlu'dur. Sertoğlu, Çakırcalı hakkındaki eserlerini ilk olarak Gü-
ven Matbaası'nda ve *Yeni Mecmua*'da *Çakırcalı'nın Maceraları* (1941) adı al-
tında 10 dizi kitap şeklinde tefrika eder. Yazarın, erken Cumhuriyet dönemi-
ne denk gelen eserleri arasında *Çakırcalı Efe Nasıl Vuruldu?* (1941) ve *Çakır-
calı Mehmet Efe* (1943) yer almaktadır. Sertoğlu'nun bahse konu her iki ro-
manı da Efe'nin hayatının belirli zaman dilimlerinin kaleme alındığı hikâye-
leri konu edinmektedir. Yazar, *Çakırcalı Efe Nasıl Vuruldu?* (1941) romanının
ilk sayfasına düştüğü notla okurları bu konuda bilgilendirmeyi tercih eder:

Çakırcalının bu kitapta bahsettiğimiz vak'aları tekrar dağa çıktıktan sonra
vukua gelmiştir. İstimanından evvelki eşkıyalık hayatı bu serinin 6 numaralı
kitabı olan "ÇAKIRCALI MEHMET EFE" isimli eserde tafsilâtile anlatılmış-
tır. Çakırcalının ne yaman bir sergerde olduğunu iyice anlıyabilmek için oku-
yucularımıza o kitabı da okumalarını tavsiye ederiz.²⁹

Sertoğlu, ilerleyen yıllarda tefrika halinde yayımladığı bu hikâyeleri tek
bir kitapta toplayarak, *Çakırcalı Mehmet Efe* (1955) adı altında okurun dik-
katine sunacaktır. Bu romanda okur, dağlarda yaşadığı süre zarfında bölge-
nin önde gelen ağalarını ve devleti zor durumda bırakan Çakırcalı Mehmet
Efe'nin ölümüne şahit olur. Sertoğlu'nun anlatısına göre Çakırcalı, baş zey-
beği Hacı Mustafa tarafından kaza kurşunuyla öldürölmüştür. Ancak roma-
nın son sayfalarında Efe'nin ölümünün anlatılması kadar Sertoğlu'nun ro-
manına müdahale ederek Çakırcalı hakkındaki düşüncelerine yer vermesini-
le dikkat çeker:

Son olarak bir de şu noktayı kaydetmek isterim: İstiklâl harbi, bizim eşkıya,
haydut diye nitelendirdiğimiz birçok efelerin nekadat vatanperver oldukla-
rını ve icabında vatan için kanlarını dökmeye hazır olduklarını göstermiştir.
(...) On beş senelik efelik hayatında bin küsur cana kıydığı söylenen Çakırca-
lı, eğer yaşasaydı, İstiklâl harbi sırasında kimbilir belki de kurtarıcı orduya il-
tihak ederek yaptığı fenalıkların kefarecini ödiyecekti.³⁰

Yukarıda Sertoğlu'nun Çakırcalı üzerinden özellikle Ege eşkıyalarını/efele-
rini meşrulaştırma, onları romantikleştirme eğiliminde olduğu göröölür. Hem

29 Murat Sertoğlu, *Çakırcalı Efe Nasıl Vuruldu?*, İstanbul, Güven Basımevi, 1941, s. 1.

30 A.g.e., s. 80.

Sertoğlu'nun hem de Besim Sun ve Yaşar Kemal gibi Çakırcalı Efe'nin hayatını konu edinen romancıların eserlerinde Çakırcalı'nın "vatansever"liğine dair herhangi bir anlatıya veya vurguya yer verilmez. Aksine bu romanlarda Çakırcalı zaman zaman şiddette ölçülü olma kuralını çiğneyerek, kolluk kuvvetlerine ateş eden, hatta onları acımasızca öldüren kıyıcı bir şakî olarak anlatılır. Sertoğlu'nun romanında böyle bir anlatıya yer vermesinin nedeni eşkıyaların "vatansever" sayılmaları için Ege Bölgesi'nde şekâvet olaylarına karışmalarının makbul bir sebep olduğu düşüncesi varsayılmaktadır.

Sonuç: Kalemi kırılanlar

Erken Cumhuriyet dönemi Türkçe edebiyatta eşkıyalık olgusunun romanlara yansımaları yazar-eser bağlamında bu şekilde özetlenebilir. Olgunun hemen her edebî türde temsili yazarların eşkıyalık temasına kayıtsız kalmadıklarının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Söz konusu araştırmada eserlerin birçoğunda ortak özellikler saptandığı kadar, derin ayrılıklar da göze çarpmaktadır. Romanlar incelendiğinde yazarların ağırlıklı olarak soylu eşkıya imajına yer verdikleri ve eşkıyalığa romantik bir bakış açısıyla yaklaştıkları görülür. Başka bir deyişle erken Cumhuriyet dönemi Türk romanında eşkıyalığa dair romantik bir bakış açısının varlığından söz etmek mümkündür. Bu tarz bir yaklaşımın varlığı yazarların sözlü kültürden, halk söylencelelerinden, mitlerden ve destanlardan yararlandıklarının kanıtı olarak değerlendirilebilir. İncelenen eserler arasında sadece *Kanun Namına* (1932) ve *Eşkîya İninde* (1935) romanlarında yazarlar karşı-sosyal eşkıya olgusuna yer verirler ve bu temaya karşı olumsuz bir yaklaşım sergilerler.

Roman türünde, yazarların Ege Bölgesi, İç Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgesi üzerinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Bu coğrafyaların, eşkıyalığın "salgın" olarak adlandırıldığı yerler olması nedeniyle yazarların tesadüfî bir "mekân" tercihindense söz etmek mümkün değildir. Yani akademik ve teorik yazında öne çıkan coğrafyaların romanlarda da varlığını aynen devam ettirdiği söylenebilir. *Yalnız Efe* (1919) dışında eserlerin tamamı erken Cumhuriyet döneminde kaleme alınmasına rağmen, yazarların vaka zamanı olarak Osmanlı Devleti'nin son yıllarını ve Milli Mücadele dönemini seçmeleri ise yukarıda yapılan yorumu kanıtlar niteliktedir. Zira bu zaman aralığı savaşın, otorite boşluğunun, ekonomik belirsizliklerin ve asker kaçaklığının artışa geçtiği yıllar olmasıyla dikkat çeker. Bu şartlar altında da eşkıyalığın yaygınlaşması ve salgına dönüşmesi sonucu yazarların bu durumu eserlerine yansıtılmaları son derece doğal bir tercih olarak yorumlanabilir.

Zor şartlar altında birçok cephede mücadele etmek zorunda kalan devlet, eşkıyalık salgınında gösterdiği çaba ile çoğu kez yazarların takdirini kazanan

“kadim” bir yapı niteliğindedir. Ancak devletin eşkıyalarla mücadelesinde takip ettiği politikanın yanlışlığı da yer yer yazarlar tarafından okura hissettirilir. Örneğin Kenan Hulûsi tarafından kaleme alınan *Son Öpüş* (1940) romanında kahraman Oğlak Ömer’in eşkıya olmasının nedeni devletin eşkıyalarla mücadelesinde yanlış bir politika izlemesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca devlet kademesinde yer alan yöneticilerin bölgenin nüfuzlu kişileriyle olan çarpık ilişkileri de yazarların sıkça üzerinde durduğu ve sorguladığı temalar arasında yer alır. Ağır vergiler altında ezilen, bölgenin önde gelen ağaları/yöneticileri tarafından tam anlamıyla sömürülen fakir halkın devlet kanadından destek görmemesi ve eşkıyaya yakınlık duyması ise yine yazarların eleştirdiği politikalar arasında öne çıkar.

Hem nicelik hem de nitelik olarak edebî türler arasında ön planda olan tek tür romandır. Eşkıya temasının yazarların eserlerinde yer alma sıklığında 1930 sonrası bir artış gözlemlenir. Benzer bir durumun etkisi gazeteler için de geçerlidir. Dönemin gazeteleri tarandığında –özellikle *Cumhuriyet*– 1930-1940 arası eşkıyalığa dair haberlerin manşetlerde yer alma oranının oldukça fazla olduğu görülür. Okur, sözü edilen paralelliğe Esat Mahmut Karakurt’un *Dağları Bekliyen Kız* (1948) romanında da şahit olmaktadır. Çünkü Karakurt’un romanı dönemin siyasi atmosferinin ve devlet söyleminin izlerini taşıyan tek eserdir.

Eserlerdeki içerik benzerliği roman kahramanlarının yaratımında da devam eder. Romanlardaki kahramanların hemen hepsi işlemek istemedikleri bir suç nedeniyle eşkıya olmakta ve burada yazarlar tarafından kişinin suça itiliş mecburiyetleri özellikle vurgulanmaktadır. Bu mecburi halin tek sebebi ise “acımasız” olarak nitelendirilen ağaların varlığıdır. Acımasız ağa, eşkıya anlatılarında olayların gelişimine “doğrudan” etki eden bir imaj olmasıyla önemlidir. Anlatılarda olayların gelişimine katkı sağlayan bir başka tema ise “aşk” meselesidir. Birçok anlatıda yazarların alt metin olarak hazin bir aşk hikâyesine yer verdiklerine ve eserlerini bu tema üzerine inşa ettiklerine şahit olunur. Aşk veya kadın teması kişiyi eşkıyalığa iten sebepler arasında yer almasa da, eserlerdeki aksiyonun devam ettirilebilmesi için yazarlar adına olmazsa olmaz bir alt metin olarak tercih edilir.

Romanlarda yazarların ağırlıklı olarak efe anlatısına yer verdikleri görülmektedir. Zira bu durum ilerleyen yıllarda da yazarların eşkıyalığı romantikleştirmek için tercih ettikleri bir tema olmasıyla öne çıkacaktır. Çünkü efeler her ne kadar kanun dışında kalan mücrimler olsa da, yazarlar için vatanı bağlılıkları ve vatan sevgileri sorgulan(a)mayacak kişiler olarak görülür. Oysa romanlarda efelerin vatan sevgilerine dair herhangi bir bağlılığa, yazarların da eserlerinde böyle bir anlatıya yer verdiklerine rastlanmaz. Bu “meşrulaştırma” durumunun açık etkileri ise Çakırcalı Mehmet Efe’de tam anla-

mıyla hayat bulur. 1930 sonrası kaleme alınan anlatılarda Çakırcalı, yazarların tam anlamıyla prototipine dönüşen ölümsüz bir kahraman, halkların hafızasında kurtarıcı bir figürdür. Söz konusu durum, Murat Sertoğlu, Selami Münir Yurdatap ve Yaşar Kemal gibi farklı yazarların Ege'nin bu ünlü eşkiyasını romanlarının başkahramanı yapmalarında görülebilir. Çakırcalı, bir anlamda Ege eşkiyalığına/efeliğine odaklanan anlatılarda yazarların kahraman yaratımında “köprü” vazifesi gören bir isimdir. Ancak Efe'nin romanlara yansıtılmasında benzerlikler kadar derin farklılıklar da göze çarpar. Zeynel Besim Sun dışındaki yazarların hemen hepsinin Çakırcalı'nın soylu eşkiya özelliklerine yer verip, Efe'yi yücelttikleri görülürken, Besim Sun'un biyografik romanında okur, kıyıcı, acımasız ve etrafa dehşet saçan kısaca karşı-sosyal eşkiya özelliklerine çok daha yakın bir şakîyle karşılaşır. Hatta romanda bu kıyıcılık o kadar ileri safhadadır ki Efe pusuya düşürdüğü Binbaşı Rüstem Bey'in ve beraberindeki 8 askerin göğüslerini yarıp, kesik başlarını karınlarına yerleştirmekte bir sakınca görmemektedir.³¹

Söz konusu durum Ege eşkiyalığı/efeliği ile ülkenin diğer bölgelerindeki şekâvet olaylarına bakış açısındaki “ikilik” olarak nitelendirilebilir. Romanlarda yazarların efelerle ilgili hayatta olsalardı mutlaka Milli Mücadele'ye destek verirlerdi söylemi bu durumun kanıtı niteliğindedir. Çünkü yazarlar için eşkiyaların eylem ve davranışlarının meşrulaştırılmasında Milli Mücadele'ye destek verirlerdi/vereceklerdi iması bir şakîde aranması gereken özellikler olarak görünmektedir. Söz konusu durum eşkiyalığın Türkiye'de coğrafi konumlara göre kodlanan bir olgu olmasından veya yazarlarda böyle bir eğilimin varlığından kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Mevcut ikiliğin Türk Dil Kurumu *Güncel Türkçe Sözlük*'te eşkiya ve efe maddelerinin açım-lamasında da net bir şekilde görülmektedir.³² Son tahlilde gerek soylu eşkiyalar gerekse karşı-sosyal eşkiyalar için bir “kalem” sahibinin varlığından söz edilebilir. Eşkiyanın eylemleri kapsamında bu kalemin kimi zaman siyasal iktidarda kimi zaman da halkta olması en nihayetinde sergilenen tavır ve eylemler sonucu siyasal iktidarın veya halkın bu kalemi kırmaya “muktedir” olması kaçınılmaz bir gerçeklik olarak görünmektedir.

Dante, *İlahi Komedya* (2011) adlı başyapıtında Cehennem, Araf ve son olarak Cennet'e düşsel bir yolculuk gerçekleştirir. Dante'nin bu düşsel yolculuğunda Vergilius, Cehennem ve Araf katında şaire eşlik eden usta/rehber konumundadır. Cehennem katını gezdikleri esnada Dante ve Vergilius acı çeken, çığlıklarıyla ortalığa dehşet saçan insanlarla karşılaşır. Dante, merakı-

31 Sun, a.g.e., s. 377.

32 *Güncel Türkçe Sözlük*'te eşkiya “yol kesen hırsızlar, haydutlar” olarak açıklanırken, efe “Yigit, Batı Anadolu köy yigidi, zeybek, ağabey ve kabadayı” olarak geçmektedir. <https://www.sozluk.gov.tr/> (erişim 7 Haziran 2022).

na yenik düşerek Vergilius'e "acıya yenik düşen" bu kişilerin kim olduklarını sorar. Vergilius'in cevabı ise en az acı çeken insanlar kadar ilginçtir. Çünkü bunlar yaşamlarında herhangi bir kötülük yapmadıkları için cehenneme alınmayan ancak iyilik de yapmadıkları için cennete gidemeyen kişilerdir. Yeryüzündeki eylemleri netliğe kavuşmadığından sürgüne mahkûm edilen mücrimlerdir. Cehennemdedirler ama oranın da Arafında bir nevi cezalarını çekmek zorundadırlar. Bunlar, Cehennemin Arafında Cennet'e gitme hayali kuran çaresizler, bedbahtlardır.³³ Türkçe edebiyat, kendi bedbahtlarının gerçek değişimine 1950 sonrası Yaşar Kemal'in *İnce Memed* (1955) romanında şahit olacaktır. Ancak çok geçmeden Kemal Tahir, 1957 yılında yayımladığı *Rahmet Yolları Kesti* (1957) romanıyla Yaşar Kemal'in eşkıyalık okumasına karşı çıkarak Türkçe edebiyatta başlayacak yeni bir tartışmanın da fitilini ateşleyecektir.

33 Dante Alighieri, *İlahi Komedya*. çev. Rekin Teksoy, İstanbul, Oglak Yayıncılık, 2011, Üçüncü kanto, s. 48-49.

ALIŞAN AKPINAR İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisansını yine aynı üniversitede "Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi" isimli teziyle tamamladı. *Aşiret, Mektep, Devlet* isimli bir kitabı vardır. Ayrıca Kürdoloji Çalışmaları Grubu'yla birlikte, *Emir Bedirhan, Hinkere Zımanê Kurdî, Osmanlı Kürdistanı* ve *Rojî Kurd 1913* kitaplarını yayına hazırlamıştır.

TOYGUN ALTINTAŞ 2018 yılında "Crisis and (Dis)Order: Armenian Revolutionaries and the Hamidian Regime in the Ottoman Empire, 1887-1896" başlıklı teziyle Şikago Üniversitesi Yakınoğu Diller ve Medeniyetler Bölümü'nden doktorasını aldı. 2018-2020 yılları arasında Bilgi ve Boğaziçi Üniversitesi'nde Ortadoğu tarihi ve Osmanlıca dersleri verdi. Geç Osmanlı döneminde devletin azınlıklaştırma siyasetleri ve Ermeni devrimciler üzerine makaleleri çeşitli kitap ve dergilerde yayımlandı. 2021 yılından beri Alexander von Humboldt Vakfı'nın bursuyla doktora-sonrası araştırmacı olarak Berlin'de Forum Transregionale Studien bünyesindeki EUME programında çalışmalarını sürdürüyor.

SUAVİ AYDIN 1962 yılında Ankara'da doğdu. 1986 yılında Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nden mezun oldu. Aynı alanda yüksek lisans yaptıktan sonra doktorasını Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nde tamamladı. Etnisite, milliyetçilik, devlet sorunsalı, etnotarih, yerel tarih ve yerleşim tarihi alanlarında çalışmaktadır. Halen *Kebikeç* dergisinin yayın kurulunda yer alıyor. Söz konusu alanlarda yazılmış çok sayıda makale ve kitap bölümünün yanı sıra, kitap olarak yayımlanmış eserleri arasında, *Modernleşme ve Milliyetçilik* (1993), *Kimlik Sorunu, Ulusallık ve "Türk Kimliği"* (1998), *Mardin: Aşiret, Cemaat, Devlet* (2000, genişletilmiş baskı 2019, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel ve Süha Ünsal ile birlikte), *Antropoloji Sözlüğü* (2003, genişletilmiş baskı 2020, Kudret

Emiroğlu ile birlikte), *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara* (2005, Kudret Emiroğlu, Ömer Türkoğlu ve E. Deniz Özsoy ile birlikte), *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* (2014, Yüksel Taşkın ile birlikte) ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son aşiret sayımını ele alan *Fihrist'ü-l Aşâir* (Erdal Çiftçi ile birlikte) yer almaktadır. 2011 ile 2017 yılları arasında Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde dekanlık görevini yürütmüş olan Suavi Aydın, halen Bilkent Üniversitesi Tarih ve Türk Edebiyatı bölümlerinde ders vermektedir.

SALİH BAŞKUTLU 1992 yılında Kars'ta doğdu. İlk ve ortaöğrenimini aynı şehirde tamamladıktan sonra, 2009-2015 yılları arasında Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Tarih Bölümü'nde lisans ve yüksek lisans öğrenimini tamamladı. 2016 yılında Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü'nde doktora eğitimine başladı ve 2021'de mezun oldu. 2017 yılında Munzur Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olarak başladı-ğı akademik hayatına, 2021 yılı itibarıyla öğretim üyesi olarak devam etmektedir.

MUSTAFA BATMAN 2011 yılında Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2011-2013 yılları arasında İstanbul Şehir Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yüksek lisans eğitimini tamamladıktan sonra, 2013 yılında Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde doktora eğitimine başladı. 2015 yılında Leiden Üniversitesi'nde misafir öğrenci, 2019-2020 yılında Yale Üniversitesi MacMillan Center bünyesinde misafir araştırmacı olarak bulundu. 2015-2019 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde araştırma görevlisi olarak çalışan Batman, 2020-2021 yılında Yale Üniversitesi Law School bünyesinde proje araştırma görevlisi olarak çalışmıştır. 2022 yılında "Tax Revolts in the Late Ottoman Empire: Conflict, Negotiation, Pacification 1876-1908" başlıklı çalışması ile doktora derecesi aldı. Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal ve kültürel tarih üzerine çalışmalarına devam eden Mustafa Batman halen Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü bünyesinde Modern Türkiye Tarihi dersleri okutmanlığı yapıyor.

YALÇIN ÇAKMAK Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde lisans (2005), yüksek lisans (2012) ve doktorasını (2018) tamamladı. Kızılbaş/Alevilik, Bektaşilik, Türkiye'de dinî ve etnik gruplar başta olmak üzere dinler tarihi, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi dinî, toplumsal ve siyasal yaşam çalışma alanları arasındadır. *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019) kitabının yazarı olan Çakmak, aynı zamanda *Kızılbaşlık, Alevilik, Bektaşilik: Tarih-Kimlik-Inanç-Ritüel* (İmran Gürtaş ile birlikte, İletişim, 2015), *Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler* (Tuncay Şur ile birlikte, İletişim, 2018), *Huzursuz Bir Ruhun Panoraması: Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Edebiyat ve Düşünce Dünyası* (Özge Dikmen ile birlikte, İletişim Yayınları, 2022) ve *Aktör, Mütefrik, Şakî: Kürt Aşiretleri* (Tuncay Şur ile birlikte, İletişim, 2022) başlıklı kitapların da derleyenlerindendir. 2013-2018 yılları arasında Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü, 2019 yılından itibaren de Munzur Üniversitesi Tarih Bölümü'nde akademik çalışmalarını sürdürmekte olup, 2019 yılında Tarih Vakfı Mütavelli Kurulu üyeli-

ğine seçilmiştir. İlgili alanları ve entelektüel meraklarına yönelik kitap çalışmaları-na da editörlük yapan Çakmak'ın aynı zamanda kitap bölümü ve müstakil olarak yayımlanmış birçok ulusal ve uluslararası makalesi vardır.
e-mail: yalcincakmak82@gmail.com

ERCAN ÇAĞLAYAN 1980 Bingöl doğumlu Çağlayan, Erzurum Atatürk Üniver-sitesi'nde tarih alanında lisans (2001), yüksek lisans (2008) ve doktora derece-si (2012) aldı. Ocak 2019'da siyasi tarih alanında doçent oldu. 2021 yılında Tar-ih Vakfı Müttevelli Heyeti üyesi seçildi. Başlıca ilgi alanları şehir tarihi, milliyet-çilik, etnik gruplar, azınlıklar, ulus-devlet, Kemalist modernleşme ve maduniyet çalışmaları olan yazarın yazı, söyleşi ve makaleleri *Bianet*, *Bilge Adamlar*, *Birlik*, *İçtimaiyat*, *Milel ve Nihal*, *Radikal*, *Şarkiyat*, *Tarih Okulu*, *Tarih ve Gelecek*, *Top-lum ve Bilim*, *Turkish Studies*, *Vate* ve *Yeni Türkiye* gibi gazete ve dergilerde yayım-landı. Çağlayan'ın yayımlanmış kitapları şunlardır: *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası [1923-1950]*, İletişim Yayınları, 2014; *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016; *Kemalist Ulus-Devletin İnşası: Eği-tim, Kültür, Mekân ve İskân Politikaları*, Açılım Kitap, 2018; *Cumhuriyet'in Do-ğu'su: Devlet, Parti, Toplum*, Pınar Yayınları, 2019; *"Dünyada Van": Nüfus, Etnisite, Tarih ve Toplum* (der.), İletişim Yayınları, 2019; *"Burası Muştur": Tarih, Toplum, Kültür ve Edebiyat* (ed.), Pınar Yayınları, 2019 ve *Diyarbakır: Nüfus, Siyaset, Eği-tim, Sağlık ve İktisat (1923-1950)*, Libra Kitap, 2020; *Bingöl Dört Dağ İçinde* (der.), Peywend Yayınları, 2021.

ÖZGÜR ÇATALTEPE 1979'ta Sivas'ta doğdu. İstanbul Teknik Üniversitesi Jeolo-ji Mühendisliği Bölümü'nden mezun olduktan sonra, birçok farklı yakın tarih ve grup sosyolojisine odaklanan belgesel çalışmasında yer alarak, araştırma ve yönet-menliklerini yaptı. Kürdoloji ve Alevilik temalı çalışma sahasında sözlü tarih pro-jeleri yürüterek genelde topluluk gelenek ve inanç, özeldeyse Koçgiri Aşireti'nin kültür örüntüleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Halen devam eden Koçgiri belgeseli çalışmasında da 1921'de yaşanan Katliam'ına odaklanmaktadır.

ERDAL ÇİFTÇİ Lisans eğitimini 2008 yılında Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölü-mü'nde yaptıktan sonra, yüksek lisansını 2013 yılında ABD'nin Akron Üniversite-si-Ohio Tarih Bölümü'nde, doktora derecesini ise 2014-2018 yılları arasında Bil-kent Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamladı. *Fragile Alliances in the Ottoman East: The Heyderan Tribe and the Empire* isimli doktora çalışmasını Halil İ. İnalçık ve Oktay Özel danışmanlıklarında yürüttü. *İmparatorluğun Son Aşiret Sayımı: Fih-ristü'l Aşair (Yorumlar ve Çeviri)* isimli çalışmayı Suavi Aydın ile birlikte, *Os-manlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar* isimli editöryal çalışmayı ise Veysel Gürhan ve M. Rezan Ekinci ile birlikte hazırladı. Yakın dönem Osman-lı toplumunda konar-göçerler, sınır bölgeleri ve sınır boyu toplulukları hakkın-da ayrıca çalışmaları vardır. Mardin Artuklu Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğ-retim üyesidir.

CEVAT DARGIN Doktora derecesini 2021'de Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Araştırmaları Bölümü'nden aldı. Uzmanlık alanı, genel itibariyle modern Orta Doğu ve Avrasya tarihi iken, özelde 19. yüzyılın sonları-20. yüzyılın başlarında imparatorlukların ulus devletlere dönüşümlerinin sınır bölgeleri ve periferilerdeki topluluklar üzerindeki etkileriyle ilgileniyor. Aynı zamanda rejim değişiklikleri ve devrimlerle beraber bir devlet kurma aracı olarak iç sömürgecilik teorisi de ilgi alanı içerisindedir. Halen Michigan Üniversitesi'nde post doktora yapmakta olup, Alevi Kürtlerin yoğunlukta olduğu, Dersim bölgesi tarihi üzerine yaptığı doktora araştırmasına dayanan yayın projeleri üzerinde çalışmalarını sürdürmektedir.

SERDAR ERKAN 2004 yılında Gaziantep Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı'ndan mezun oldu. Hacettepe Üniversitesi Türk Halkbilimi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans ve doktrasını tamamladı ve aynı kurumda 2005-2019 yılları arasında görev yaptı. 2019 yılından itibaren Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi Müzik ve Teknoloji Bilimleri Fakültesi, Müzikoloji Bölümü'nde görev yapmaktadır. Türk halk edebiyatı ve müziğini konu alan çalışmalarının yanı sıra akademik ilgi alanları kültürel bellek, ritüeller, iletişim, dil, halk inançları ve Türk Dünyası'nda kültürel biçimler ve etkileşimler olarak tanımlanabilir.

MEHMET ERTAN 1983'te İstanbul'da doğdu. Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde tamamladı. Yüksek lisans ve doktora derecelerini Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nden aldı. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde ve Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu'nda araştırma görevlisi olarak çalıştı. Alevilik, kimlik siyaseti ve Türkiye siyasal hayatı alanlarında ulusal ve uluslararası dergilerde yayınlanmış makaleleri ve kitap bölümleri mevcuttur. *Aleviliğin Politikleşme Süreci: Kimlik Siyasetinin İmkân ve Kısıtlılıkları* (İletişim Yayınları, 2017) kitabının yazarı, *Ayşe Buğra'ya Armağan: Türkiye'nin Büyük Dönüşümü* (İletişim Yayınları: 2018) kitabının ise editörlerindendir. 2017 yılından beri Düzce Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesidir.

FATİH GENCER 1980 yılında Bitlis'te doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Bitlis'te tamamlayıp, 2002 yılında Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2006 yılında yüksek lisansını, 2011 yılında doktora eğitimini tamamladı. 2019 yılında Yakınçağ Tarihi alanında doçent unvanını aldı. Halen Bitlis Eren Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

İLKER KİREMİT 2005 yılında Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamladı. Halen Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesidir. 19. yüzyıl Osmanlı Suriyesi ve buradaki toplumsal kesimler üzerine çalışmalarını sürdürmektedir.

ÜMIT KURT Özellikle İmparatorluk yapılarının dönüşümlerine ve Cumhuriyet rejiminin oluşturulmasındaki rollerine odaklanan bir geç dönem Osmanlı tarihçisidir. Araştırma ve öğretim faaliyetleri devlet, sınıf, sosyal kimlik ve etnisite teorilerine dayanmaktadır. Tezini Clark Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamladı. O zamandan beri Harvard Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi'nde çeşitli doktora sonrası pozisyonlarda bulundu ve Fresno, California Eyalet Üniversitesi'ndeki Ermeni Çalışmaları Programı'nda misafir öğretim üyesi olarak görev yaptı. 2017-2022 yılları arasında Van Leer Kudüs Enstitüsü'ndeki Polonsky Akademisi'nde araştırmacı olarak bulundu. *AKP Yeni Merkez Sağ mı?* (Dipnot, 2009), *Türk'ün Büyük Biçare Irkı: Türk Yurdu'nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)* (İletişim, 2012), *Antep 1915: Soykırım ve Failler* (İletişim, 2018) kitaplarının yazarı olup; *The Spirit of the Laws: Plunder of Wealth in the Armenian Genocide* (Berg-hahn, 2015) kitabının ortak yazarı; *Kıyam ve Kıtıl: Osmanlı'dan Cumhuriyete Devlet'in İnşası ve Kolektif Şiddet* (Tarih Vakfı, 2015), *Armenians and Kurds in the Late Ottoman Empire* (Fresno State University Press, 2020), *The Committee of Union and Progress: Founders, Ideology and Structure* (Fresno State University Press, 2021) kitaplarının da editörüdür. *The Armenians of Aintab: Economics of Genocide in an Ottoman Province* başlıklı son kitabı Harvard University Press tarafından Mayıs 2021'de yayımlandı. Newcastle Üniversitesi (Avustralya) Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

MEHMET YILDIRIM Desim (Dersim) doğumlu olup ilk ve ortaöğretimini burada, lisans eğitiminiyse Cumhuriyet Üniversitesi İktisat Bölümü'nde bitirdi. Doktorasını İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi Anabilim Dalı'nda tamamlayan Yıldırım, Osmanlı iktisat tarihi ve hususi olarak da Desim-Dersim tarihiyle ilgili çalışmalar yaptı. Yazarımızı, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü'nde görev yaparken 6 Şubat 2023 tarihinde Antakya'da meydana gelen depremde kaybettik.

ORHAN ÖRS 1982 yılında Erzurum'un Karayazı ilçesi Beyro köyünde doğmuştur. Evli ve iki çocuk babası olan Örs, 2008-2009 yıllarında Mazlumder Genel Koordinatörlüğünü yaptıktan sonra, 2009 yılında Batman Üniversitesi'nde akademik hayatına başladı. 2008 yılında ODTÜ Tarih Bölümü'nden mezun olan Örs, 2012'de Dicle Üniversitesi'nde yüksek lisans, 2018 yılında da Ankara Üniversitesi'nde doktora programını başarıyla tamamladı. 2018 yılında Munzur Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak göreve başlayan Örs, 2020 yılından beri Tarih Bölüm Başkanlığı görevini yürütmektedir.

AHMET ÖZCAN 1982 yılında Konya'da doğdu. Lisans eğitimini Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde 2006 yılında tamamladı. Yüksek lisans eğitimini Sabancı Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde Şerif Mardin'in danışmanlığında Edmund Burke'ün siyasi düşüncesi üzerine yazdığı tezle 2009 yılında tamamladı. Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde başladığı doktora eğitimini ise "Modern Türkiye'de Son

Kürt Eşkîyalık Çağı” adlı teziyle 2014 yılında tamamladı. Yazarın doktora tezi, 2018 yılının Kasım ayında “*Ama Eşkîyalık Çağı Kapandı!*” ismiyle İletişim Yayınları tarafından yayımlandı. Özcan, halen İstanbul Gedik Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi’nde öğretim üyesi olarak dersler vermektedir. Özellikle siyasal düşünceye ve Türkiye siyasetine yoğunlaşan Özcan’ın Türkçe, İngilizce ve Fransızca makaleleri ve kitap bölümleri ile çeviri çalışmaları yayımlanmıştır. ahmetozcan.org / ayrimcisoszluk.blogspot.com

ABDULAZİM ŞİMŞEK 1985 yılında Batman’da doğdu. Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü’nden 2008 yılında mezun oldu. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde yüksek lisansını tamamladı. 2015 yılında Erasmus bursuyla Adama Mickiewiza Üniversitesi’nde (Polonya) araştırmalarda bulundu. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü’nde doktorasını tamamladı. *Radikal*, *Radikal 2*, *Toplumsal Alternatif*, *Tezkire*, *Atatürk Yolu*, *Türkiye Notları*, *Anasay* gibi mecralarda yazıları yayımlandı. “*Komünistin Eşkâli*” *Türkiye’de Antikomünizm (1945-1971)* başlıklı kitabı 2021’de İletişim Yayınları tarafından yayımlandı. Halen Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde öğretim üyesidir.

SERHAT ARAS TUNA 1988 doğumludur. Lisans eğitimini Ankara Üniversitesi DTCF’de yapmıştır. 2018 yılında Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı’nda 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Van başlığıyla doktora tezini tamamladı. Osmanlı modernleşmesi, Tanzimat dönemi kent tarihi, hastalıklar tarihi, belediyecilik ve aşiretler gibi konularda çalışmalar yürütmektedir. 2021 yılına kadar yapılan çalışmalarının büyük bir kısmı Şeyhmus Bingöl ismiyle yayınlanmıştır.

MURAT YAĞCI 2001 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Antropoloji bölümünden mezun oldu. 2005 yılında aynı üniversitenin Etnoloji Anabilim Dalı’nda yüksek lisansını tamamladı. Halen Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Anabilim Dalı’nda doktora çalışmasını sürdürmektedir.

EREN YILDIRIM 2008 yılında KKTC Lefke Avrupa Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nden mezun oldu. Yüksek lisans eğitimini 2013 yılında Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı’nda “Servet-i Fünûn Dergisi 443-494. Sayılar İnceleme ve Seçilmiş Metinler” çalışmasıyla tamamladı. 2020 yılında aynı üniversite ve anabilim dalında hazırladığı “1950-1980 Arası Türk Romanında Eşkîya başlıklı tezle doktor unvanı aldı. Şu an kamu çalışanı olarak görev yapmaktadır.

“[Osmanlı mantığı içinde] yönetimdeki temel sorunlardan biri, vergi, yağma ve haraç düzeninin (...) mülkiyet haklarıyla ilişkili olarak hukuk ve siyaset ile beraber ideoloji ve söylem açılarından tanımlanıp ayırt edilmesi konusunda yöneticilerin gönülsüz olmasıdır. Bu işleyiş, modern hukukun en temel ilkeleri olan, kişiye, zamana, mekâna göre değişmemesi gereken kanun uygulamalarını Cumhuriyet döneminde de mahkûm etmiş ve sürekli yenilenen klik/kadrolar, defaten yeni olduğunu iddia ettikleri uygulamalarla ‘eşkıyalık yapmış’, bu nedenle de yönetilenlerden eşkıyalıklar yaratmışlardır.”

Kudret Emiroğlu

ekâvet, Hıyânet, İsyan'da 19. yüzyıl Osmanlısı'ndan Cumhuriyet'e uzanan dönemde, genel olarak eşkıyalık olarak adlandırılan, kaçakçılık ve isyan hareketlerini de içeren pratikler ve söylemler ele alınıyor. Yalçın Çakmak ve Ahmet Özcan'ın derledikleri kitapta, devletin ve karşı direnç merkezlerinin nasıl konumlandıklarına ışık tutuluyor. Balkanlar'da, Anadolu, Kürdistan ve Arap vilayetlerinde tırmanan şiddeti denetim altına almak adına yapılan ıslahatlardan ve eşkıyalığın farklı alanlardaki görüngülerinden hareket ederek, devlet söylemi ve pratiklerinde, toplumsal yaşamda, edebiyatta, sinemada ve folklorda eşkıyalığın tezahürleri inceleniyor.

Alişar Akpınar, Toygun Altıntaş, Suavi Aydın, Salih Başkutlu, Mustafa Batman, Ercan Çağlayan, Yalçın Çakmak, Özgür Çataltepe, Erdal Çiftçi, Cevat Dargın, Kudret Emiroğlu, Serdar Erkan, Mehmet Ertan, Fatih Gencer, İlker Kiremit, Ümit Kurt, Orhan Örs, Ahmet Özcan, Mehmet Yıldırım, Abdulazim Şimşek, Serhat Aras Tuna, Murat Yağcı ve Eren Yıldırım'ın makaleleri eşkıyalık olgusu ve anlatılarını farklı açılardan ele alıp, zengin ve derinlikli bir analiz sunuyorlar. ■

